fernand

Braudel

İMGE kitabevi

UYGARLIKLARIN GRAMERİ

Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

4. BASKI

Fernand Braudel, 1902'de Meuse'de doğdu. 1923'te tarih doçenti oldu. 1937'de *Ecole Pratique des Hautes Etudes'e* müdür olmadan önce Cezayir, Paris ve Sao Paolo'da ders verdi. 1946'dan itibaren *Annales* dergisinin yöneticilerinden birisi oldu. Mart 1947'de, *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* adlı tezini savundu. 1949'da *Collège de France*'da, 1956'da *Ecole Pratique des Hautes Etudes*'ün VI. kısmının başkanlığında Lucien Febvre'in halefi oldu. 1962'de *Maison des Sciences de L'Homme*'un ilk yöneticiliğine getirildi. Brüksel, Oxford, Madrid, Cenevre, Chicago, Saint-Andrews ve Edinburg üniversitelerinden fahri doktorluk unvanını aldı. 1985'te öldü.

Braudel'in Başlıca Eserleri:

- *Histoire Economique et Sociale de la France,* 4 cilt (1976-1982)
- *Venise* (1985)
- *L'Identité de la France,* 3 cilt (1986-1987)
- *Tarih Üzerine Yazılar* (İmge Kitabevi Yayınları, 1992, 2006)
- *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV.-XVIII. Yüzyıllar, Gündelik Hayatın Yapıları* (Gece Yayınları, 1993; İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV.-XVIII. Yüzyıllar, Mübadele Oyunları* (Gece Yayınları, 1993; İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *Maddi Uygarlık, Ekonomi ve Kapitalizm, XV.-XVIII. Yüzyıllar, Dünyanın Zamanı* (Gece Yayınları, 1993; İmge Kitabevi Yayınları, 2004)
- *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası,* 2. cilt (İmge Kitabevi Yayınları, 1993-1994)
- *Akdeniz Mekân ve Tarih* (Metis, 1995)
- *Akdeniz İnsanlar ve Miras* (Metis, 1995)
- *Medeniyet ve Kapitalizm* (İz, 1996)
- *Uygarlıkların Grameri* (İmge Kitabevi Yayınları, 1996, 2001, 2006, 2014)

Mehmet Ali Kılıçbay, 1945 yılında Ankara'da doğdu. Galatasaray Lisesi'ni ve Ankara Üniversitesi SBF'yi bitirdi, iktisat doktorası yaptı. Gazi Üniversitesi İİBF İktisat bölümünde öğretim üyesi olarak çalıştı.

Kılıçbay'ın İmge Kitabevi Yayınları'ndan Çıkan Çevirileri:

- *Ortaçağ İnsanları ve Kültürü* (Georges Duby, 1990, 1995)
- *Tarih Üzerine Yazılar* (Fernand Braudel, 1992, 2006)
- *Hapishanenin Doğuşu* (Michel Foucault, 1992, 2000, 2006, 2013-2 baskı)
- *Deliliğin Tarihi* (Michel Foucault, 1992, 1995, 2000, 2006, 2013)
- *II. Felipe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası,* 2 cilt (İmge Kitabevi Yayınları, 1993-1994)

- *Kapitalizmin Kökenleri* (Jean Baechler, 1994)
- *Kelimeler ve Şeyler* (Michel Foucault, 1994, 2001, 2006, 2013)
- *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler* (Lucien Febvre, 1995)
- *Rönesans İnsanı* (Lucien Febvre, 1995)
- *XVI.-XVIII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu* (Robert Mantran, 1995)
- *Uygarlıkların Grameri* (Fernand Braudel, 1996, 2001, 2006, 2014)
- *Ortaçağın Günbatımı* (Johan Huizinga, 1997)
- *1492* (Jacques Attali, 1999)
- *Düşsel Ortaçağ* (Jurais Baltrusaitis, 2001)
- *Romans Karnavalı* (Emmanuel Le Roy Lodurie, 2002)
- *Maddi Uygarlık-Dünyanın Zamanı* (Fernand Braudel, 2004)
- *Maddi Uygarlık-Gündelik Hayatın Yapıları* (Fernand Braudel, 2004)
- *Maddi Uygarlık-Mübadele Oyunları* (Fernand Braudel, 2004)
- *Hz. Muhammed ve Charlemagne* (Henri Pirenne, 2006)

Fernand Braudel

Uygarlıkların Grameri

Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay

4. Baskı

İMGE kitabevi

İmge Kitabevi Yayınları
Genel Yayın Yönetmeni
Şebnem Çiler Tabakçı

ISBN 978-975-533-156-0

Orijinal Adı
Grammaire des civilisations, 1963

© İmge Kitabevi Yayınları, 1996

Tüm hakları saklıdır.
Yayıncı izni olmadan, kısmen de olsa
fotokopi, film vb. elektronik ve mekanik
yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: Nisan 1996 • 2. Baskı: Eylül 2001
3. Baskı: Ekim 2006 • 4. Baskı: Ankara, Mart 2014

Editör
Yavuz Alogan

Grafik Tasarım
Aslı Sezer

Dizgi ve Sayfa Düzeni
Yalçın Ateş

Baskı ve Cilt
Pelin Ofset Tipo Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.
İvedik Organize Matbaacılar Sitesi
558. Sok. No: 28 Yenimahalle-Ankara
Tel: (312) 395 25 80-83 • Faks: 395 25 84
www.pelinofset.com.tr
Sertifika No: 16157

İmge Kitabevi
Yayıncılık Paz. San. ve Tic. Ltd. Şti.
Konur Sok. No: 3 Kızılay 06650 Ankara
Tel: (0312) 419 46 10 - 419 46 11 - 418 19 42
İnternet: imge.com.tr • E-Posta: imge@imge.com.tr
Yayınevi Sertifika No: 11546

İçindekiler

Haritaların Listesi 9
Sunuş (Tarih Eğitimine Dair) 11
Önsöz Yerine 17

GİRİŞ (Tarih ve Şimdiki Zaman) 23

I. UYGARLIKLARIN GRAMERİ 29
AYIRIM I: KELİME HAZNESİNİN DEĞİŞİMLERİ 31
AYIRIM II: UYGARLIK, ÇEŞİTLİ İNSAN BİLİMLERİNE NAZARAN TANIMLANIR 39
Uygarlıklar Mekânlardır, 39 — Uygarlıklar Toplumlardır, 46 — Uygarlıklar Ekonomilerdir, 49 — Uygarlıklar Ortak Zihniyetlerdir, 53
AYIRIM III: UYGARLIKLAR SÜREKLİLİKLERDİR 57
Gündelik Geçicilikleri İçinde Uygarlıklar, 57 — Yapıları İçinde Uygarlıklar, 61 — Tarih ve Uygarlık, 67

II. AVRUPALI OLMAYAN UYGARLIKLAR 71
BİRİNCİ BÖLÜM: İSLAMİYET VE İSLAM DÜNYASI 73
AYIRIM I: TARİHİN ÖĞRETTİĞİ 75
İslamiyet, Yakındoğu'nun Yeni Biçimi, 75 — Yakındoğu'nun Tarihi, 77 — Muhammed, Kuran, İslamiyet, 80 — Arabistan: Ancak Şöylesine Kentlileşmiş Bir Kültürün Sorunu, 84

AYIRIM II: COĞRAFYANIN ÖĞRETTİĞİ 89
İslamın Karaları ve Denizleri, 89 — Aracı Kıta veya Mekân-Hareket: Kentler, 96
AYIRIM III: İSLAM ÂLEMİNİN GÖRKEMİ VE GERİLEMESİ (VIII.-XIII. YÜZYILLAR) 103
VIII. veya IX. Yüzyıldan Önce İslam Uygarlığı Yoktur, 104 — İslamiyetin Altın Çağı: VIII.-XII. Yüzyıllar, 107 — Bilim ve Felsefe, 114 — Duraklama veya Gerileme: XII.- XVIII. Yüzyıllar, 120
AYIRIM IV: İSLAMİYETİN BUGÜNKÜ RÖNESANSI 127
Sömürgeciliğin Sonu ve Milliyetçiliklerin Gerçeği, 128 — Çeşitli İslam Ülkelerinin Çağdaş Dünya Karşısındaki Durumları, 136 — XX. Yüzyılın Karşısında İslam Uygarlığı, 144

İKİNCİ BÖLÜM: KARA KITA 149
AYIRIM I: GEÇMİŞ 151
Mekânlar, 152 — Kara Kıtanın Geçmişi Boyunca, 160
AYIRIM II: KARA AFRİKA: BUGÜN VE YARIN 171
Afrika'nın Uyanışı, 171 — Ekonomik ve Toplumsal Beklentiler, 178 — Sanat ve Edebiyat, 182

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: UZAKDOĞU 185
AYIRIM I: UZAKDOĞU'YA GİRİŞ 187
Coğrafyanın İşaret Ettikleri, 187 — Barbarlık Uygarlığa Karşı: Tarihin Tanıklığı, 196 — Uzak Kökenler: Kültürel Bir Hareketsizliğin Nedenleri, 200
AYIRIM II: KLASİK ÇİN 205
Dinsel Boyutlar, 205 — Siyasal Boyutlar, 220 — Toplumsal ve Ekonomik Boyutlar, 228
AYIRIM III: DÜNKÜ VE BUGÜNKÜ ÇİN 235
Eşitsiz Antlaşmalar Dönemi: Aşağılanan ve Acı Çeken Çin (1839-1949), 235 — Yeni Çin, 241 — Bugünkü Dünya Karşısında Çin Uygarlığı, 249

AYIRIM IV: DÜNKÜ VE BUGÜNKÜ HİNDİSTAN 255
Klasik Hindler (İngiliz Sömürgeciliğine Kadar), 256 — İngiliz Hind'i (1757-1947): Eski Bir Ekonomi Modern Batı'yla Karşı Karşıya, 274 — Hind, Çin Tarzı Bir Devrim Yapmayabilir mi? 283
AYIRIM V: UZAKDOĞU'NUN DENİZ KESİMİ: HİNDİÇİNİ, ENDONEZYA, FİLİPİNLER, KORE, JAPONYA 293
Hindiçini, 294 — Endonezya, 299 — Filipinler, 307 — Kore, 309
AYIRIM VI: JAPONYA 315
Çin Uygarlığı Öncesinde İlkel Japonya, 317 — Japonya Çin Uygarlığının Okulunda, 320 — Modern Japonya, 329

III. AVRUPA UYGARLIKLARI 341
BİRİNCİ BÖLÜM: AVRUPA 345
AYIRIM I: MEKÂNLAR VE ÖZGÜRLÜKLER 349
Avrupa Mekânı Belirleniyor: V.-XIII. Yüzyıllar, 349 — Özgürlük veya Daha Doğrusu Özgürlükler: XI. XVIII. Yüzyıllar, 357
AYIRIM II: HIRİSTİYANLIK, HÜMANİZMA, BİLİMSEL DÜŞÜNCE 375
Hıristiyanlık, 375 — Hümanizma ve Hümanistler, 381 — XIX. Yüzyıldan Önce Bilimsel Düşünce, 406
AYIRIM III: AVRUPA'NIN ENDÜSTRİLEŞMESİ 415
Birinci Endüstri Devriminin Kökenleri, 416 — Endüstrileşme Olgusunun Avrupa'ya (ve Avrupa Dışına) Yayılması, 425 — Endüstri Toplumunun Karşısında Sosyalizm, 431
AYIRIM IV: AVRUPA'NIN BİRLİKLERİ 441
Parlak Birlikler: Sanat ve Zihin, 442 — Sağlam Birlikler: Ekonomi, 449 — Şüpheli Birlikler: Siyaset, 456

İKİNCİ BÖLÜM: AMERİKA 465
AYIRIM I: DİĞER YENİ DÜNYA: LATİN AMERİKA 467
Mekân, Doğa ve Toplum: Bir Edebiyatın Tanıklığı, 468 — Irklar Sorunu Karşısında Adeta-Kardeşlik, 475 — Ekonomi, Uygarlıklar Sınavda, 482
AYIRIM II: EN MÜKEMMELİNDEN AMERİKA: AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ 497
HUZUR VERİCİ BİR GEÇMİŞ: ŞANSLARIN BİLANÇOSU 499
Sömürgeleştirme ve Bağımsızlık, 499 — Batı'nın Fethi, 508 — Endüstrileşme ve Kentleşme, 512
AYIRIM III: KARARLILIKLAR VE ZORLUKLAR: DÜNDEN BUGÜNE 519
Eski Bir Kâbus: Zenci Sorunu veya Kökünden Kopartılması Olanaksız Bir Cemaat, 520 — Kapitalizm: Tröstlerden Devlet Müdahalesine ve Oligopollere, 524 — ABD Dünyanın Karşısında, 536
AYIRIM IV: İNGİLİZ ÂLEMİ BOYUNCA 547
Kanada'da: Fransa ve İngiltere, 548 — Güney Afrika: Hollandalılar, İngilizler ve Zenciler, 552 — Avustralya ve Yeni Zelanda ya da İngiltere Nihayet Tek Başına, 557

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: ÖTEKİ AVRUPA 563
ÖTEKİ AVRUPA: MOSKOF DEVLETİ, RUSYA, SSCB 565
AYIRIM I: BAŞLANGIÇTAN EKİM 1917 DEVRİMİNE 567
Kiev Rusyası, 567 — Ortodoks Dini, 571 — Büyük Rusya, 576
AYIRIM II: 1917'DEN BUGÜNE SSCB 587
Karl Marx'tan Lenin'e, 587 — Bugünkü Sovyet Marksizmi ve Uygarlığı, 596 — Ekim 1961 Kongresi, 608

Haritaların Listesi

1. 2000 Yılında Dünya Nüfusu 27
2. Dünya Dil Haritası 43
3. Arap Fetihleri 79
4. Moğollar İslamiyetin Gerilemesini Çabuklaştırmışlar mıdır? 119
5. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kaderi 124
6. Günümüz Dünyasında Müslümanlar 130
7. Afrika'nın Çeşitliliği: Coğrafya 155
8. Afrika ve İç Çeşitlilikleri 168
9. Afrika ve Batı 169
10. Klasik Çin'in Yol ve Nehirleri 227
11. Buda'dan Sonra Çin ve Hind (MÖ 500-MS 500) 265
12. XIV. Yüzyılda Hind 267
13. Güneş ve Deniz Ülkesi Japonya 316
14. Büyük İstilalar I 352
15. Büyük İstilalar II 353
16. Avrupa'nın Üç Hıristiyanlığı 391
17. İki Avrupa 458

18. İspanyol Amerikası ve Portekiz Amerikası.....469
19. Amerika Zencilerinin Kökeni.....469
20. ABD Ülkesinin Oluşumu.....502
21. İngiliz Evreni.....550
22. Rusya'nın Ülkesinin Oluşumu.....575
23. SSCB'de Öncü Cepheler.....600

SUNUŞ

Tarih Eğitimine Dair

Tarih bilgisi, insanın maddi bir üretim yapabilmesine, hatta en sıradan gündelik ihtiyaçlarını karşılamasına bile olanak vermez. İnsanın maddi hayatını sürdürmesi konusunda bu denli pasif bir konumda olan tarih, gene de her uygar toplum tarafından büyük bir istekle eğitim programlarının baş köşesine konulmuştur. Hatta sıklıkla karşımıza çıkan ve neredeyse bir dogma halini alan bir görüşe göre, tarih uygarlıkla, yani yazıyla başlamıştır. Yazı, yani kaydetmek, olay ve olguların arasından seçim yapmaktır, çünkü her şeyi aynen yazıya dökmek olanaksızdır. Bu durumda neyin kaydedileceği bir iktidar ve yönetim sorunu olurken, bu kayıtlardan hangisinin tarihin yüce kapısından geçeceği de bir tarihçilik sorunu olmaktadır. Ancak, tarihin uygar toplumla başladığını ileri sürmenin o kadar da haklı bir şey olmadığının iyi kanıtlarından birini, ilkel denilen, yani okumasız yazmasız toplumların da bir tarih anlayışlarının bulunması vermektedir. Kozmogoni (evrenin yaradılışı efsanesi), efsane, mitos veya atalar tapınısı adı verilen anlatılar, aslında yeni kuşaklara yönelik bir tarih eğitiminden başka bir şey değillerdir. Bu noktada, kayda yani belgeye dayalı

uygar toplum tarihçiliğiyle, anlatıya yani hafızaya dayalı ilkel toplum tarihi arasında bir nitelik farkının bulunduğu ve ikincisine tarih denilemeyeceği itirazı yapılabilir, ama bu geçerli değildir. Çünkü geçmişin sonsuz çeşitliliği içinden seçme yapıldığı zaman, bunun hangi doğrultuda olduğu önemini kaybetmektedir. Böylece, insanlık ilk anlarından itibaren tarih eğitimine bütün varlığıyla sarılmıştır.

İnsanlar geçmişlerini öğrenmeyi ve aktarmayı neden bu kadar önemsemektedirler? Acaba bu tutumda bir geçmiş tapınısı mı görmek gerekir? Yoksa biz hepimiz, bir sürekliliğin kısa süreli, geçici bir parçası, bir anı olduğumuzun bilincinde miyiz? Veyahut da bütün bunların dışında, tarih dediğimiz alanı bugünkü sıkıntılarımızın arınma alanı olarak mı kullanıyoruz? Eğitim programlarını hazırlayanların bu cins sofistike tartışmaların çok uzağında oldukları tartışılmaz bir gerçektir, onlar çok daha pratik nedenlerle hareket etmekte ve tarihi bir güncellik olarak kabul etmektedirler. Daha açıkçası, tarih eğitimi bugüne, bugünün tutumlarına ilişkin bir öğretim olarak planlanmakta ve uygulanmaktadır.

Her siyasal toplum, siyaset yapabilenlerin genişliği veya darlığı ölçüsünde, aynı anda ya tek bir egemen ideolojiye ya da rakip birkaç ideolojiye sahiptir, ama bu durumda bile bunlardan biri diğerlerine nazaran daha öndedir. Hangi durum söz konusu olursa olsun, bu ideolojilerden yalnızca biri iktidardadır. Ve iktidarda hangi ideoloji olursa olsun, mutlaka bütüncül bir dünya vizyonuna sahiptir. Yani evreni, dünyayı, toplumu ve toplumları, insanı ve insanları, maddiyat ve maneviyatı, kendi içinde tutarlı, ama yanlışlanamaz bir bütünlük içinde eklemleştirmiş, kapsamış ve çerçevelemiştir. Öte yandan her ideoloji bu bütüncül vizyonunu değişmezlik, mutlaklık ve kendi varsayımları doğrultusunda kesinlikle doğru olma terimleri içinde ortaya koyar. Yani bir ideolojiyi içten yanlışlamak olanaksızdır. Dıştan gelen yanlışlamalar ise, "dış düşman" kavramsallaştırılması içinde kaale alınmaz. İşte bu bağlamda, iktidarda olduğundan ötürü egemen hale gelen ideoloji, hem aktüel, hem de potansiyel rakiplerini defetmek, hem de kendini vazgeçilmez kılmak için, tarihi kendi değişmezliğinin ve doğruluğunun paralelinde okur. Buna resmi tarih di-

yoruz. Başka bir açıdan bakıldığında, her resmi tarih, geçmişin bugünün kısmi duruşları açısından, tersine okunmasıdır. Tarihin belli bir duruş noktasına göre inşa edilmesidir. Boşlukların doldurulması, fazla dolu alanların seyreltilmesi ve ideolojinin doğrularının kanıtlanması için tarihin manipüle edilmesidir. Ancak haksızlık etmemek gerekir, çünkü hemen bütün tarih okumaları, az veya çok geniş ölçekte olmak üzere, bu yöntemleri uygulamaktadır. Fakat resmi tarihin diğer tüm tarih okumalarından farklılığı, bu cins okumaların eleştiri kurumu doğrultusunda tadilata uğrayabilmelerine karşılık, resmi okumanın asla tadil edilmemesidir.

Resmi tarihin öğretilmesine ise, tarih eğitimi adını veriyoruz. Çünkü eğitim, her egemen kuşağın kendine benzeyen yeni kuşaklar yaratma gayretinin adıdır. Bu durumda, dünyanın hemen her ülkesinde tarih eğitimi, eğitimi veren topluma egemen olan ideolojinin kendine biçtiği soyutlamanın, bu soyutlamadan türeyen öz imgenin aynasında gerçekleşmektedir.

Tarih değişmenin alanıdır. Bu çok fazla sıklıkla söylenilen söz, ne yazık ki ancak çok nadiren içerik çözümlemesinden geçirilmiştir. Açıkçası, tarihin tüm değişmelerin mi, yoksa bazı değişmelerin mi alanı olduğu tartışmasına pek girmek istenilmemektedir. Çünkü her tür değişmeyi tarih konusu haline getirmek, olaysal dediğimiz anlatının değerini kaybetmesine yol açabilir. Öte yandan, bazı değişmeleri tarihsel, diğerlerini tarihsel olmayan saymak, bu belirlemenin gerekçeleri konusunda devasa bir uyuşmazlık ve tartışma alanı yaratacaktır. Bu durumda, tarihi yüce olayların alanı olarak kabul etmek ve değişmenin neredeyse tanrılara özgü, olağanüstü ve olağandışı olaylar sonucunda meydana geldiğini iddia etmek, ideolojik tavır alışın rahatlamasına neden olmaktadır. Bunun daha açık bir dilde söylenilmesi, tarih eğitiminin sıçramalı değişimlere dayalı bir bakış açısına sahip olduğu anlamına gelecektir. Yani, bu cins eğitimi, tarihte birikimli değişimlere yer bırakmaktan yana olmayacaktır.

Bütün bu olumsuzlukları önleyebilmek üzere, tarih eğitimi bir tarih tanımıyla işe başlamaktadır. Dünyanın hangi ülkesi için olursa olsun, bu tanımı iççeviriden geçirdiğimiz zaman, karşımıza "bir ulusun şanını ve yüceliğini kanıtlamaya yönelik, geçmiş-

ten seçilmiş olaylar bütünü" çıkmaktadır. Bu olayların elbette emsalsiz olmaları gerekmektedir, yani bunların bir tekrarı, bir benzeri olmayacaktır. İstanbul, Türkler tarafından yalnızca bir kere alınmıştır, tarihte tek bir Pön savaşı olmuştur. Hiroşima ve Nagazaki'ye atom bombası atılmasının eşi yoktur vb.

Bundan ve eklenebilecek diğer bütün örneklerden çıkan sonuç, tarihi kahramanların yaptığı fikrinin diplerden öne doğru gelmesidir. İlkel yaradılış efsanelerinden en ufak bir farkı olmayan bu anlayışın sonucunda, tarih bir takım seçilmişlerin yüzü suyu hürmetine ilerlemektedir. Caesar Napoléon, Fatih Sultan Mehmet, Hernan Cortès: hep tekil kişiler ve tekil olaylar. Daha doğrusu, emsalsiz kişiler ve emsalsiz olaylar. Olumlu veya olumsuz kahramanlar, ama hep kahramanlar.

Böylesine bir tarih eğitimi umut kırıcıdır. Geçmişi, tekrarlanması olanaksız yüce olayların ve eşi bir daha gelmeyecek yüce kişilerin mucizelerinin bir toplamı olarak göstermek, sonunda eğitimden geçenlerin çoğunun geçmişi bir kader olarak algılamalarına yol açmakta, bu da bugünü itirazsız yaşama ve yaşatma ortamının hazırlanmasına önemli bir katkıda bulunmaktadır.

Ancak değişimler, resmi tarih eğitiminin anlattığından çok daha başka bir süreç içinde meydana geliyor. Bunu artık biliyoruz. Bunu, toplam veya bütünsel tarih yöntemini bulan ve geliştiren *Annales* okulu sayesinde biliyoruz.

Annales okulunun geliştirdiği *Yeni Tarih*, artık her şeyi tarihin kapısından içeri sokmuştur. İklimin, coğrafyanın olduğu kadar, iktisadın, zihniyetlerin de tarihin değişim süreci içindeki yer, rol ve kapsamlarını, işlevlerini kavramış ve kavratmıştır. Kısaca söylenilmesi halinde, *Yeni Tarih* kahramanı öldürmüştür veya başka bir ifadeyle, artık herkes kahramandır, çünkü herkesin değişim üzerinde şu veya bu ölçüde payı bulunmaktadır.

Bu yeni tarih, artık köhnemiş bulunan ve demokratik yapılarla açık bir çelişki içinde olan mevcut tarih ders programlarının yerine, kendininkini önermektedir. Braudel'in 1962 yılında yayınladığı bu kitap, *Annales* okulunun ikinci kuşağının piri olan büyük tarihçinin, yeni tarihçiliğin alternatif tarih eğitimi anlayışının iyi bir örneğini meydana getirmektedir.

Braudel'in kitabında, artık başrolde kahramanlar değil, uygarlıklar vardır. Bu kitapta artık, çok gerekmedikçe savaşlara yer

verilmemiş, ama uygarlıkların kazanımları ayrıntısı içinde incelenmiştir.

Yaşama ve ölme *bilgisi* olan uygarlığın çok uzun hayatının bireylerin kısa hayatlarının yerine geçmesi, doğal olarak olayın yerine olgunun; benzersizin yerine tekrarlananın; hızlı değişenin yerine yavaş değişenin geçmesine de neden olmuştur. Böylece ortaya macera yanı düşük, kazanım, inşa ve birikim yanı daha yüksek bir tarih çıkmaktadır. Veya ağustosböceğinden çok karıncayı önemseyen bir tarih.

Olağan bir eğitim sürecinden geçmiş her Türk okuyucusu, otuz yaşını çoktan geçerek orta yaşın ortalarına doğru ilerlemekte olan bu kitabın gençliği, yeniliği, tazeliği karşısında şaşıracaktır, çünkü o hâlâ tarihi kahramanların yaptığına inanması için düzenlenmiş bir eğitim sisteminin içinde yer almaktadır.

Braudel bize, en sıradan insanın bile tarihin aktörü olduğunu, olacağını öğretiyor.

Mehmet Ali Kılıçbay
Şubat 1996

Önsöz Yerine[1]

Tarih konusundaki tartışmaların yeniden alevlenmesi için, François Mitterand'ın geçen 16 Eylül'deki söylevinde sarf ettiği bir söz yeterli oldu. Bu tartışma zaten yeni bir aşamaya sıçramayı beklemekteydi.

Bu, her zaman ilgi uyandıran ve ne tarihe her zamankinden daha fazla ilgili hale gelmiş olan geniş kitlenin, ne hep dikkatli olmak zorunda kalan siyaset adamlarının, ne gazetecilerin, ne de yukarıdakilerden daha düşük ölçekte olmak üzere tarih hocalarının dışında kalabildikleri eski bir kavgadır. Bu, bize yeni hiçbir şey öğretmeyen; ama çemberi hep genişleyen eski bir kavgadır. Bütün zıtlaşma ve çatışmalar, bu çerçevenin içinde kendilerine rahatça yer bulmaktadır. Tıpkı sefere çıkmış askerler gibi, buraya top gürültüsüyle birlikte gelmektedirler.

Aslında söz konusu olan yalnızca eğitim programlarıdır, ama bunlardan hiç söz edilmemektedir. Bütün bu kavgalardan sonra sıra, çeşitli biçimleri içindeki tarihin bizzat kendinin evri-

1 1983'te *Corriera della Sera*'da çıkan ve Fransa'da yayınlanmayan bu makale, bize *Uygarlıkların Grameri* için en uygun önsöz olarak gözüktü.

mine gelmektedir. Taraflardan birine göre, anlatıya sadık kalan, anlatının esiri olan geleneksel tarih, hafızaları, tarihler, kahraman adları, büyük insanların yaptıkları ve ettikleriyle doldurmaktan hiçbir rahatsızlık duymamaktadır; diğer tarafa göre, "bilimsel" olduğunu iddia eden, diğerleri arasında uzun süre'yi öne çıkartan ve olay'ı ihmal eden "yeni" tarih, aslında hakiki birer felâket olan ve en azından kronolojinin unutulması gibi affedilmez bir kusura yol açan şu didaktik başarısızlıklardan sorumludur. Eskilerle Modernler arasındaki bu kavgada, asıl suçlular değil de, öyle oldukları iddia edilenler itham edilmekte değil midir? Bilimsel teoriye değil de, eğitim sistemine ilişkin bir tartışma içindeki bu kavga, "suçluları" ve sorunları aydınlatmak yerine, gizlemektedir.

Sorun gerçekten bu kadar karmaşık mıdır? Liseye çocuk olarak başlayanlar, burayı yetişkin olarak bitirmektedir. Bu durumda, eğitim belli bir anda zorunlu olarak değişme durumundadır; tıpkı diğer disiplinlerinki gibi, tarih eğitimi de. Sorun, öğretilecek konuların, birbirlerini izleyen, ama birbirlerine benzemeyen okul yılları arasında nasıl paylaştırılacağını bilebilmektir. Başlangıçta çocuklar, sonra yetişkinler. Birincileri için uygun olanlar, diğerleri için değildir. Bir ayırım yapmak gerekmektedir ve bunu yapabilmek için, yönlendirici bir fikrin bulunması, önceliklerin tasnif edilmesi, dikkatli bir akla sahip olunması gerekmektedir.

Ben hep çocuklar için basit bir anlatımın, görüntülerin, televizyon ve sinema dizilerinin, yani kabaca geleneksel, ama çocukların alışık oldukları medyaya uyarlanmış, dönüştürülmüş bir tarihin uygun olduğunu savundum. Ezbere konuşmuyorum. Kuşağımın bütün üniversite hocaları gibi, ben de lisede öğretmenlik yaptım ve bana emanet edilen sonuncu sınıfların yanı sıra, her zaman bir Orta I, yani 10-12 yaş arasındaki çocuklar istedim. Bunlar, tarihi sihirli lamba olarak algılayabilme yeteneğine sahip harika bir grup meydana getirmektedirler. Büyük sorun, bunlara tarih anlatırken, yaşanmış zamanın gerçekliğini, bu zamanın yönlerini ve anlamlarını, bu zamanı kaydederken, onun menzillerini ve tanımlanabileceği ilk çehresini veren perspektifi onlara keşfettirebilmektir. Ortalama bir öğrencinin, XIV. Louis'yi

Napoléon'a veya Dante'yi Machiavelli'ye nazaran konumlandıramamasını bizatihi korkunç bir durum olarak görüyorum. Demek ki zaman yavaş yavaş tanındıkça, karışıklığı giderek daha fazla önlemelidir! Fakat sabit türden anlatının, gösterilere, manzaralara, bütünsel görünüşlere adeta kendiliğindenmişçesine açılması gerekir. Şu veya bu yerde, Venedik, Bordeaux veya Londra'dayızdır... Zamanın öğretilmesinin yanı sıra, kelime haznesi de öğretilmek zorundadır: kelimelerle, soyut ve somut kelimelerle oynamasını öğretmek gerekir... Anahtar kavramlar sayesinde, bir toplum, bir ekonomi, bir uygarlık... Bütün bunlar, olabilecek en basit biçimde yapılmalıdır. Önemli tarihlerin bilinmesi, gerçekten önemli kişileri (iğrençleri de dahil) zaman içindeki yerlerine yerleştirmenin bilinmesi istenmelidir.

İşte artık ayırım hattının ötesinde, bugün herhalde bizim onların yaşındayken olduğumuzdan daha özgür, ama aynı zamanda daha mutsuz olan; aslında çevrelerindeki toplum, dünya, yaşama biçimi değişip, onları kendi hareketleri, zorlamaları ve öfkeleri içinde sürüklerken, isyan halindeki gençlerle karşı karşıyayız. Herhalde bizim okulu bitirirken olduğumuzdan daha az entelektüel, daha az kitabiler, ama bizim kadar akıllılar ve kesinlikle bizden daha meraklılar. Öyleyse onların karşısına hangi *tarih* söylemiyle çıkmalı?

Bizim Fransa'daki saçma sapan ders programlarımız, onları lise ikide, 1914-1939 arası dünyayla, sonra son sınıfta 1939 sonrası dünyayla karşı karşıya getiriyor. Dünya tüm genişliği içinde, karşılarına iki kez çıkıyor, ama siyasetin, savaşların, kurumların, çatışmaların dünyası. Yani sonuçta devasa bir tarih, olay yoğun bir tarih. İddia ediyor ve meydan okuyorum; fil hafızasına sahip olsa bile, hiçbir tarihçi, ardışık oldukları için ardışık olan bu olay kitlesinden gireceği bir sınavda başarılı olacağını iddia edemez. Bu ders kitaplarının sonuncusu elimin altında, *Modern Zamanlar* adını taşıyan bu kitap, bana söylendiğine göre, türünün en iyisiymiş. Onun yararlı, iyi hazırlanmış, ama hayal kırıcı olduğunu düşünüyorum. Kapitalizme, ekonomik bunalımlara, dünya nüfusuna, Avrupa dışı uygarlıklara, bizatihi kendileri olarak incelenen çatışmaların yerine bu çatışmaların derin nedenlerine ilişkin tek bir geçerli söz bile yer almamaktadır.

Bu rezalet nereden kaynaklanmaktadır? Milli Eğitim Bakanlığının saçma bir kararından. Kişisel olarak her zaman önerdiğim üzere, yeni tarihe giriş, *bir tek son sınıf* programına konulmalıdır. Yeni tarih, çeşitli insan bilimlerinin iradi bir şekilde tarihe katılmalarıdır. Bu çeşitli bilimler, bugünün dünyasına bakmakta, karışıklığı anlaşılır kılarak onu açıklamaktadır. Ve bana öyle geliyor ki, hangisi olursa olsun bir mesleğe hazırlanmanın arefesinde olan on sekiz yaşındaki gençler, iktisat ve toplum konusundaki büyük genel sorunlardan, dünyanın büyük kültürel çatışmalarından, uygarlıkların çoğulluğundan haberdar olmalıdırlar. Bir gazeteyi, ne okuduklarını anlayarak okuyabilmek, net bir düşünceye sahip olabilmek için okuyabilmelidirler.

Oysa bunun tamamen tersi yapılmıştır. Yeni tarih, küçük sınıflara konulmuş, yerleştirilmiş ve tabii ki buralarda felâketlere yol açmıştır. Bu durumda başka ne beklenebilirdi?

Sonuçta, biri liseye girerken, diğeri ordan çıkarken karşımıza çıkan iki tarih söylemi birbirine zıt olarak kullanılmış ve bunlar birbirlerine zararlı olmuşlardır. Bu aşikâr bir karışıklığa yol açmakta; öğretmenlerin 1968'den beri serbest davranmaya başlayarak, programın şu bölümünü işleyip, bu bölümünü ele almamaları, bu durumu daha da ağırlaştırmaktadır. Tercihlerin ve birbiri peşi sıra gelen öğretmenlerin rastlantısı içinde, bazı öğrenciler, tüm okul hayatları boyunca, geçmişin şu veya bu önemli kesitinden söz edildiğini duymayacaklardır. Kronolojik sürekliliğin bundan hiçbir kazancı olmayacaktır.

Matematik veya gramer için olanlar, ne yazık ki, *çocuklarımıza* öğretilen tarih için de olmuştur... Bir *bütün* olan şeyi, sıradan hesaba hiçbir zaman egemen olamayacak ve yüksek matematiğe ancak içlerinden bazıları ulaşabilecek olan on yaşındaki çocuklara, ipler ve pantolon düğmeleriyle öğretmenin alemi nedir? Bir domuzun toprağı eşerek bir patates tarlasını altüst etmesi gibi, linguistik de grameri altüst etmiştir. Ona, bilgiç, karmaşık, anlaşılmaz ve üstüne üstlük bir de uygun olmayan bir dil giydirmiştir. Sonuç: Gramer ve imla, hiçbir zaman olmadığı kadar ihmal edilmiştir. Fakat bu akıntıya ters gidişlerin sorumlusu, ne yüksek matematik ne linguistik ne de yeni tarihtir. Bunlar, yapmaları gerekeni yapmaktadır. İşlerini, neyin şu veya bu yaşta

öğretilebilir veya öğretilemez olduğuyla ilgilenmeden yapmaktadırlar. Görünüşe göre sorumlu, programları hazırlayanların entelektüel tutkularıdır. Fazla uzağa gitmek istemektedirler. Kendileri için tutkulu olmalarına sevinirim. Ama sorumluluğunu taşıdıkları kişilere karşı, zor olsa bile ve özellikle zor olduğunda alçakgönüllü olmaya çalışmalıdırlar.

Bu tartışma, İtalyan bir okuyucuyu ne kadar ilgilendirir? Ama eğer düşünürse, kavganın özü onun da kayıtsız kalamayacağı kadar büyük bir kapsama sahiptir. Tarihin büyük rolünü kim inkâr edebilir? Tarih, kuşkusuz her zaman ne eleştiriye açık bir ulusçuluğun imal edilme eyleminin içine saplanarak kaybolmalı ne de yalnızca benim tercihlerime yönelik bir hümanizmaya saplanmalıdır. Büyük sorun, tarihin, o olmaksızın hiçbir ulusal bilincin yaşamasını olanaksız kılan bir unsur olmasıdır. Ve bu bilinç olmadan, tıpkı Fransa'da olduğu gibi İtalya'da da ne özgün kültür ne de gerçek uygarlık olabilir.

Fernand Braudel

GİRİŞ

Tarih ve Şimdiki Zaman

Bu ilk sayfalar, yeni tarih programının son sınıf öğrencilerinden beklediği çabanın anlamını belirlemektedir. Bu sözler, mantıken ancak başa gelebilirdi. Fakat, pedagojik mantık bu çözümle tam bir uyum içinde olmayacaktır. Aslında bu sayfalar, büyük uygarlıkların incelenmesine başlanıldığı ve öğrencilerin felsefi kelime haznesine ve tartışmalara karşı belli bir alışkanlık edindiklerinde okunmalıdır. Ancak, bir ilk okuma deneyi de bir yana bırakılmamalıdır.

Son sınıfların yeni tarih programı, güç sorunlar çıkartmaktadır. Bu program kendini, bugünkü dünyanın anlaşıldığı haliyle bir açıklaması olarak sunmaktadır, çoğu zaman muğlak terimlerle yapılan bu açıklama, coğrafya, nüfusbilim, iktisat, sosyoloji, antropoloji, psikoloji... gibi komşu toplum bilimlerine burun kıvırmayan bir tarihin çok yönlü ışıkları altında olmaktadır.

Ardışık Üç Açıklama

Şimdiyi açıklamak, bir iddia olarak kalmaktadır. En fazlasından, onu şu veya bu yoldan giderek daha iyi anlama tutkusuna sahip olunabilir. Sizin programınız bu konuda, art arda gelen üç yol önermektedir.

Öncelikle, yaşamakta olduğumuz günler, onları hemen önceleyen günler tarafından kısmen açıklanmaktadır. Tarih, bu kısa geri dönüş için kolayca söz alabilir. Demek ki programınızın birinci bölümü, dünyanın, Birinci Dünya Savaşının başından, 1914 Ağustosundan bugüne kadar yaşadığı şu dramatik, çoğu zaman da insanlık dışı günleri, yılları gündeme getirmektedir. Bu olaylar, XX. yüzyılın ilk yarısını olabildiğince altüst etmiş, dramatik kılmışlardır ve sayılamayacak kadar çok sonuçları itibariyle, güncel yaşamımızın içine uzanmaktadırlar.

Düne ait bu olaylar, şimdinin dünyasını hem tek başlarına açıklamakta, hem de açıklamamaktadırlar. Aslında şimdiki zaman, çok daha eski deneylerin, farklı derecelerdeki uzantısı olmaktadır. Şimdiki zaman geçmiş yüzyıllardan, hatta "insanlığın günümüze kadar yaşadığı tarihsel evrim"in tümünden beslenmektedir. Hepimizin kendiliğinden bir şekilde, bizi çevreleyen dünyayı yalnızca kendi hayatımızın çok kısa süresi içinde ele alma ve dünya tarihini her şeyin (savaşlar, çarpışmalar, zirve toplantıları, siyasal bunalımlar, devrim günleri, devrimler, ekonomik düzensizlikler, fikirler, entelektüel ve sanatsal modalar) birbiri ardına geldiği veya birbirine çarptığı hızlı bir film gibi görme eğilimine sahip olmamıza rağmen, şimdiki zamanın böylesine bir yaşanmış zaman boyutunu içermesi size saçma gelmemelidir.

Buna karşılık insanların hayatının, bu filmde yer almayan birçok başka gerçekliği içerdiğini fark etmekte güçlük çekmeyeceksiniz; içinde yaşadıkları mekân, onları hapseden ve varoluşlarını belirleyen toplumsal biçimler, bilinçli veya bilinçsiz olarak uyulan ahlâk kuralları, dinsel ve felsefi inançlar, onlara özgü uygarlık. Bu gerçekliklerin ömrü bizimkinden uzundur ve hayatınız süresince bunların baştan sona değiştiğini görmeye çoğu zaman fırsatınız olmamaktadır.

Bir kıyaslama yapmak gerekirse, çevremizdeki fizik dünya –dağlar, nehirler, buzullar, kıyılar–, kesinlikle biçim değiştirmektedir. Öte yandan, bu evrim o kadar yavaştır ki, hiç kimse onu, uzak bir geçmişe atıfta bulunmadan, bizim gözlemimizin sınırlarını aşan bilimsel inceleme ve ölçümler olmadan, kendi gözleriyle fark edemez. Ulusların, uygarlıkların hayatı, psişik veya dinsel tutumlar, aslında görünüşte daha az bir değişmezliğe sahiptir, ama insan kuşakları birbirlerini izlerken, onlar da fazlasıyla değişmektedir. Bu durum, hayatımıza eklenen ve dünyayı biçimlendiren bu derin güçlerin önemini azaltmak yerine artırmaktadır.

Böylece, yakın bir geçmişle, az veya çok uzak bir geçmiş, şimdiki zamanın çoğulluğu içinde birbirlerine karışmaktadır; yakın bir tarih, bize doğru hızlı adımlarla koşarken, uzak bir tarih, bize yavaş adımlarla eşlik etmektedir.

Bu uzak tarih, bu teletarih (*tele*: uzak), bu programın ikinci bölümünde gündeme gelmektedir. Nitekim, büyük uygarlıkları bugünkü dünyanın "anlaşılır çerçeveleri" olarak seçmek, 1914-1962 arasında izleyeceğiniz haliyle, tarihin hızlı hareketini aşmak demektir. Bu, bizi yavaş soluk alan, belli bir "uzun süre" tarihi üzerinde düşünmeye davet edecektir. Uygarlıklar, uzun ömürleri idraki aşan, kesinlikle ayrı kişilerdir. Müthiş yaşlıdırlar ve her birimizde yaşamayı sürdürmektedirler ve bizi daha uzun süre izleyeceklerdir.

Bu iki açıklama (yakın tarih, uzak tarih) tamamlandıktan sonra, programınız bir üçüncüsüne geçmektedir; bu kez söz konusu olan, 1962 yılının dünya ölçeğindeki sorunlarını (siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel, teknik, bilimsel...) tanımlamaktır. Sonuç olarak, sizden, izleyeceğiniz çifte tarihsel yolun ışıklarının ötesinde, çevrenizdeki evrende, esas olanı eklentiden ayırmanız istenmektedir.

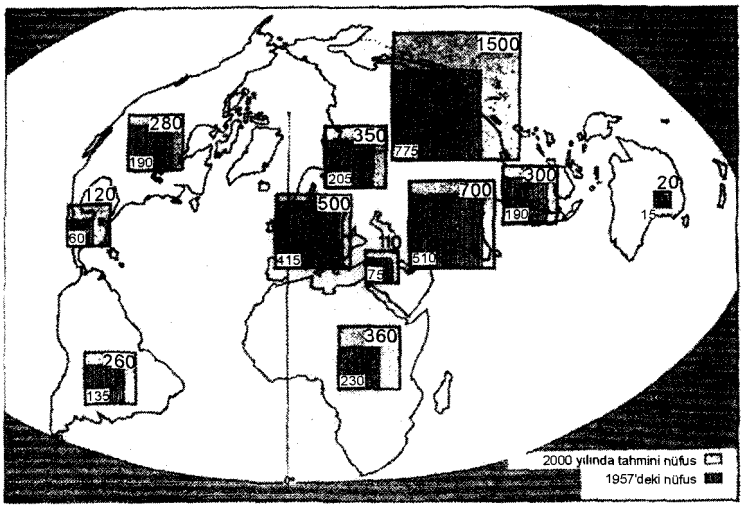
Tarihçi olağan olarak, geçmiş üzerinde düşünmekte ve çalışmaktadır ve belgeler ona her zaman bu geçmişi yakalama olanaklarını tam sunmuyorsa da, örneğin XVIII. yüzyılı incelediğinde, "Işıklar Yüzyılı"nın nerelere doğru ilerlediğini bilmektedir ve bu tek başına, değerli bir bilgi ve ayırt etme unsuru olmaktadır. Tarihçi, *son sözü* bilmektedir. Kendini bize bir mümkünler dizisi

olarak sunan şimdiki dünya söz konusu olduğunda, büyük sorunların farkına varmak, esas olarak son sözü hayal etmek, bütün bu mümkünler arasından yarın zafer kazanacak olanlarını ayırmak gerekmektedir. İşte bu iş, zor, rastlantısal ve hiç kuşkusuz gereklidir.

Condorcet, bu işlemin meşru olduğunu düşünmekteydi. Bazı ciddi tarihçiler, ne kadar tehlikeli olsa da, öngörü yapılmasını cesaretle savunmaktadırlar. Colin Clark 1951'de, elindeki istatistiklerden hareketle, geleceğin ekonomisinin muhtemel boyutlarını hesaplamıştı. Jean Fourastié, 1960'ın akılcı siyasetini dikte eden veya etmesi gereken *1980 Uygarlığı* üzerinde sükûnet içinde düşünmektedir. Çok narin bir bilim, filozof Gaston Berger'nin *prospective*'i (öngörü), yakın geleceğin kavranması konusunda uzmanlaşma iddiasındadır, bazı iktisatçıların korkunç bir kelimeyle *"futurible"* (gelecekleşebilir) dedikleri şey, geleceğin içine daha şimdiden meşru bir şekilde yerleştirilebilir nitelikte olan yakın geleceğin, önceden hesaplanan ve adeta kavranabilir hale gelen incecik kısmıdır.

Bu tutum bazen tebessüm yaratmaktadır. Her halükârda, şimdiki zamanın karışıklığı içinde, bugünün en büyük sorunlarının geleceğe doğru uzattığı ve onlara bir anlam vermeye çalıştığı için onları açığa çıkaran, gerçek veya yarı gerçek şu ayrıcalıklı kaçış hattını telkin etme avantajına sahiptir. *Bugünün dünyası, oluş halinde bir dünyadır.*

Yukarıda, 2000 yılındaki dünya nüfusunun gerçeğe yakın dağılımına ilişkin bir harita bulacaksınız. Bu harita, düşünmenize ve diğerleri arasında, hiçbir plancının –ve planlama, bugünün büyük sorunlarının dikkatle incelenmesi ve en mükemmelinden "öngörüsü" değil midir?–, (diğer birçok belgenin dışında) kafasında öyle bir harita olmaksızın hiçbir program yapamayacağını anlamanıza yarayacaktır. Bu harita, Fildişi Kıyısı devlet başkanı Houphouet Boingy'nin düşüncesine tam anlamını vermektedir. Asya'da ve Afrika'da planlama, hiçbir şekilde aynı çehreye sahip olamaz, çünkü azgelişmişlik bir yandan aşırı nüfusla, öte yandan da eksik nüfusla boğuşmak zorundadır.

1. 2000 Yılında Dünya Nüfusu

Çoklu ve Tek Tarih

Tarihin bu işlere kalkışması, bu spekülasyonlara girişmesi, sonuçta şimdiki zamanın –ve ikircikli bir şimdiki zaman– bilimi olmayı istemesi sizi şaşırtabilir. Burada görevin kötüye kullanılması mı vardır? Acaba masaldaki kurt gibi, başkalarının, yani komşu toplum bilimlerinin kıyafetlerine mi bürünmektedir? Bundan, kitabın ikinci bölümünün başında söz edeceğiz. O zaman sorun size daha açık gözükecektir. Çünkü bu bizatihi bir zaman sorunudur ve zaman, felsefe derslerinizin bağlamı içinde ele alınacaktır.

Tarih açıklamalarının aşikâr çoğulluğu, bunların farklı bakış açıları arasında bölünmeleri, hatta çelişkileri; tarihsel zamanların bizzat kendilerinin çeşitliliğine dayanarak, tarihe özgü bir *diyalektik* içinde aslında uyumlu hale gelmektedirler: Olayların hızlı akan zamanı, dönemlerin uzayan zamanı, uygarlıkların ağır

aksak, tembel zamanı. Özel bir incelemenin söz konusu olduğu her seferinde, şu veya bu tarihsel zamanın sınırları içinde kalınabilir. Buna karşılık, her ***bütünsel*** tarihsel inceleme çabası –uygarlıklar tarihi gibi–, poz zamanları bakımından farklılaşan bu fotoğrafları çoğaltmaya, sonra da bu çoklu zaman ve görüntüleri, tıpkı güneş tayfının renklerinin usulüne uygun karıştırılmaları durumunda zorunlu olarak beyaz ışığı yeniden oluşturmaları gibi, birime geri getirmeye zorlamaktadır.

I

UYGARLIKLARIN GRAMERİ

AYIRIM I

Kelime Haznesinin Değişimleri

Keşke mümkün olsaydı da, bir doğru parçasını, bir üçgeni, kimyasal bir cismi tanımladığımız gibi, uygarlık kelimesini de açık ve basit bir şekilde tanımlayabilseydik.

İnsan bilimlerinin kelime haznesi ne yazık ki, kesin tanımlara hiç izin vermemektedir. Bu terimlerin hepsi de, belirsiz veya oluş halinde değildir, ama çoğu ebediyen geçerli olarak saptanmış olmanın uzağında, bir yazardan diğerine değişmekte ve hep evrilmektedir. Lévi-Strauss, "Kelimeler, her birimizin, niyetlerini açıklama koşuluyla, istediği şekilde kullanmakta özgür olduğu aletlerdir" demektedir. Bunun anlamı, insan bilimleri alanında (tıpkı felsefe alanında olduğu gibi) en basit kelimelerin bile, onları harekete geçiren ve kullanan düşünceyi izleyerek, çoğu zaman ve zorunlu olarak değiştikleridir.

• ***Uygarlık kelimesi –yeni bir kelimedir–, Fransa'da XVIII. yüzyılda, geç bir tarihte ve kaçamak bir şekilde belirmiştir.***

Uygarlık *(civilisation)* kelimesi, uzun zamandan beri var olan ve XVI. yüzyılda kullanılmakta olan uygar *(civilisé)*, uygarlaştırmak *(civiliser)* kelimelerinden hareketle yaratılmıştır. Uygarlık, 1732'de henüz bir hukuk usulü terimidir ve bir ceza hukuku davasını, medeni *(civil)* hukuk davası haline getiren adli bir işlem veya kararı işaret etmektedir. "Uygar duruma geçiş" anlamındaki modern ifade, daha sonraları, o sıralarda evrensel tarih üzerine bir kitap hazırlamakta olan (ama bunu kendi yayınlamayacaktır) Turgot'nun kaleminden 1752'de çıkmıştır. Kelimenin basılı bir metne resmen girişi, herhalde aynı adı taşıyan devrimci kâtibin babası Mirabeau'nun, *Nüfus İncelemesi* (1756) adlı kitabının yayınlanmasıyla olmuştur: Burada "uygarlığın çarkları" ve hatta "sahte bir uygarlığın lüksü" söz konusu edilmiştir.

Bunu söyledikten sonra, Voltaire'in *"Âdetler Üzerine Deneme ve Ulusların Zihniyeti* (1756)" adlı eserinde, genel uygarlık tarihinin bir ilk taslağını veren ve kavramı ilk tasarlayan kişi olmasına rağmen (J. Huizinga) bu kullanışlı uygarlık kelimesini kullanmadığını fark ederek biraz eğlenelim.

Uygarlık, yeni anlamı içinde, kabaca *barbarlık*'la zıtlaşmaktadır. Bir yanda uygar halklar, diğer yanda vahşi, ilkel veya barbar halklar vardır. XVIII. yüzyıl insanlarının belli bir kesiminin çok tuttuğu "iyi vahşiler" bile *uygar* kişiler değillerdir. XV. Louis saltanatının sonlarındaki Fransız toplumunun, bu yeni uygarlık kelimesinde kendi portresini memnuniyetle gördüğünden hiçbir kuşku yoktur. Zaten bu portre, bizi uzaktan hâlâ cezbetmektedir. Kelime her halükârda ortaya çıkmıştır, çünkü ona ihtiyaç duyulmaktaydı. O zamana kadar var olan *poli, policé, civil, civilisé* (iyi davranış kurallarına sahip olanlara uygulanan kelimeler) gibi kelimeler, hiçbir ada tekabül etmiyorlardı. *Police* kelimesi, daha çok toplumsal düzen anlamını taşımaktaydı, bu da onu, Furetière'in *Evrensel Sözlük*'ünde (1690), "Ahlâkta mecazi olarak kullanılır ve uygar anlamına gelir. Âdetleri uygarlaştırmak, kibarlaştırmak, uygar ve toplumsal kılmak. Genç bir erkeği kadınlarla sohbet etmekten daha fazla uygarlaştıran ve kibarlaştıran bir şey yoktur" diye tanımladığı *kibar, terbiyeli* sıfatından bir miktar uzaklaştırmaktaydı.

• ***Uygarlık ve kültür. Fransa'dan yola çıkan uygarlık kelimesi, çabucak Avrupa turu yapar. Kültür kelimesi ona eşlik eder.***

Uygarlık, İngiltere'de 1722'den itibaren, ama herhalde daha erkenden ve *civilization* biçiminde yazılmak üzere, eski tarihlerden beri yerleşik olan *civility* kelimesine üste gelmiştir. Almanya'da *zivilisation,* eski *bildeung*'un karşısında kolayca yerleşmiştir. Buna karşılık Hollanda'da, *beschaven* (inceltmek, soylulaştırmak, uygarlaştırmak) fiilinden türeyen *beschaving* adı da göze çarpmaktadır. Uygarlıkla aşağı yukarı aynı anlama sahip olan *beschaving,* bu kavramı kolaylıkla üstlenecek ve her şeye rağmen dile sızan *civilisatie* kelimesine direnecektir. Alplerin ötesinde de, aynı nedenlerle, benzeri bir direnme olmuştur. İtalyancanın, Dante'nin çoktan kullanmış olduğu *civilità* kelimesi vardır ve bunu çabucak uygarlık anlamında kullanacaktır. Tam yerine oturmuş olan *civilità,* yeni kelimenin sızmasını engelleyecek, ama taşıdığı patlamalı tartışmaların önüne geçemeyecektir. Romagnasi 1835 yılında, ona göre uygarlığın kendini olduğu kadar, uygarlığa geçişi de işaret eden *incivilmento* kelimesini lanse etmek için boşuna uğraşacaktır.

Avrupa'daki bu yolculuğunda, yeni uygarlık kelimesine eski *kültür* (daha Ciceron, *cultura animi philosophia est* demişti) kelimesi eşlik etmekte ve bu kelime, aşağı yukarı uygarlığınkiyle aynı anlamı almak üzere genişlemektedir. Kültür, uzun süre uygarlığın ikizi olarak kalacaktır. Örneğin Hegel, 1830'da Berlin Üniversitesi'nde, bu iki kelimeyi aralarında ayırım gözetmeksizin kullanmıştır. Fakat bugün, bu ikisinin arasında ayırın yapma ihtiyacı hissedilmiştir.

Nitekim, uygarlık kavramı en azından ikilidir. Hem manevi hem de maddi değerleri işaret etmektedir. Karl Marx, bu bağlamda *altyapılar* (maddi) ve *üstyapılar* (manevi) ayırımı yapacak ve üstyapının altyapıya sıkı sıkıya bağımlı olduğunu söyleyecektir. Charles Seignobos, şakayla karışık, "Uygarlık, yollar, limanlar ve rıhtımlardır" demiştir, bu da bir anlatım biçimidir: Uygarlık yalnızca maneviyat değildir. Marcel Mauss, "İnsanlığın tüm kazanımlarıdır" ve tarihçi Eugène Cavaignac, "Bilim, sanat, düzen ve erdemlerin minimumudur" demişlerdir.

Demek; uygarlığın en azından iki katı vardır. Birçok yazarın kültür ve uygarlık kelimelerini farklılaştırma gayreti buradan kaynaklanmaktadır: Manevinin yüceliği uygarlığa, maddinin bayağılığı kültüre. Ancak, kimse bu ayırım konusunda hemfikir olmamıştır; ayırım ülkelere ve hatta aynı ülkenin içinde, dönemlere ve yazarlara göre değişecektir.

Ayırım Almanya'da, belli bir dalgalanmadan sonra, kültüre *(kultur)* bir cins öncelik tanınmasına ve uygarlığın değerinin bilinçli bir şekilde düşürülmesine ulaşacaktır. A. Tönnies (1922) ve Alfred Weber'e (1935) göre, "uygarlık" bir teknik ve uygulamalı teknikler bütününden, doğa üzerindeki etki meydana getiren araçların toplamından başka bir şey değildir; *"kültür"* ise, bunun tersine, normatif ilkeler, değerler, ideallerdir, tek kelimeyle zihniyet'tir.

Bu konumlar, Alman tarihçisi Wilhelm Mommsen'in, bir Fransız için ilk bakışta garip görünen düşüncesini açıklamaktadır: "Uygarlığın, insan kültür ve tekniğini tahrip etmemesi, bugün insanın ödevidir". Bu cümle bizi (Fransızlar) şaşırtmaktadır, çünkü bizde (Fransa'da) uygarlık kelimesi, tıpkı İngiltere veya ABD'de olduğu gibi, egemen olmayı sürdürmektedir; oysa Polonya ve Rusya'da, tıpkı Almanya'da olduğu gibi, kültür kelimesi öne çıkmaktadır. Kültür Fransa'da, "zihinsel hayatın her tür *kişisel* biçimini" (Henri Marrou) işaret etmek söz konusu olduğunda gücünü koruyabilmektedir. Paul Valéry'nin daha çok ortaklaşa değerleri ifade eden uygarlığından değil de, kültürden söz edeceğiz.

İşte daha şimdiden bir sürü karmaşa, bunlara, en önemlisi olan sonuncu bir tanesini ekleyelim. Anglosakson antropologlar, E. B. Tylor'dan *(Primitive Culture,* 1874) itibaren, inceledikleri ilkel toplumlara uygulamak üzere, İngilizcenin olağan olarak modern toplumlar için kullandığı uygarlık'tan daha başka bir kelime aramışlardır. Gelişmiş toplumların *uygarlıklar*'ının zıddı olarak, ilkel *kültürler* diyecekler ve hemen tüm antropologlar da onları izleyeceklerdir. Zaten biz de bu kitapta, *uygarlık* ile *kültür*'ü zıtlaştırdığımız her seferinde sıklıkla bu ikili kullanıma başvuracağız.

1850'lere doğru Almanya'da icat edilen ve kullanımı çok rahat olan *kültürel* sıfatı konusunda, ne mutlu ki bu karışıklıkların hiçbiri ortaya çıkmamıştır. Nitekim bu sıfat, aynı anda hem uygarlığın, hem de kültürün kapsadıkları içeriğin *bütününü* işaret etmektedir. Bu koşullarda, bir uygarlık (veya bir kültür) için, onun bir *kültürel varlıklar bütünü* olduğu, coğrafi yerleşiminin *kültürel bir alan* olduğu, tarihinin *kültürel bir tarih* olduğu, uygarlıkların birbirlerinden alıntı yapmalarının *kültürel borçlanmalar* veya *aktarımlar* (bunlar manevi oldukları kadar, maddidir de) olduğu söylenecektir. Bu fazlasıyla kullanışlı sıfat, bazı kızgınlıklara yol açmaktadır; barbarca olmakla, iyi biçimlenmemiş olmakla itham edilmektedir. Fakat ona hasım bir kelime bulunmadığı sürece, geleceği garantilidir. Bu hizmeti yapacak ondan başka bir kelime yoktur.

• *O zamana kadar tekil olan uygarlık, 1819'a doğru çoğul olur.*

Uygarlık kelimesi bu tarihten sonra, *tamamen farklı* yeni bir anlam kazanmaya başlar: bir grubun veya bir dönemin ortak hayatını gözler önüne seren karakterlerin bütünü. Artık, V. yüzyılda Atina uygarlığı veya XIV. Louis yüzyılındaki Fransız uygarlığı denilecektir. Uygar*lık* ve uygar*lıklar*'a ilişkin bu sorunu açıkça ortaya koymak, hiç de küçük olmayan yeni bir karmaşıklığa toslamak anlamına gelmektedir. Gerçekte, bir yirminci yüzyıl insanının zihniyetinde öncelikli olan, çoğul haldir; bu çoğul ifade, bizim kişisel deneylerimize tekil halden çok daha yatkındır. Müzeler bizi zaman içinde yolculuklara çıkarmakta, bizi kaybolmuş uygarlıklarla az veya çok temasa geçirmektedirler. Yolculuklar, mekân boyutunda daha da netleşmektedir. Ren'i veya Manş'ı geçerek, Kuzey'den gelerek Akdeniz'e ulaşmak; bunların hepsi de kelimenin çoğul halinin gerçekliğini vurgulayan unutulmaz ve açık deneylerdir. Hiç kuşkusuz uygarlık*lar* vardır.

Şimdi bizden uygar*lık*'ı tanımlamamız istenirse, hiç kuşkusuz tereddütümüz artacaktır. Nitekim, kelimenin çoğul olarak kullanılması belli bir kavrayış tarzının yok olmasına; XVIII. yüzyıla özgü olan ve bizatihi gelişmenin kendiyle karıştırılan ve bazı

ayrıcalıklı halklara, hatta bazı insan gruplarına, "seçkinler"e tahsis edilen *bir* uygarlık fikrinin tedricen silinmesine tekabül etmektedir. XX. yüzyıl ne mutlu ki bazı değer yargılarından sıyrılmıştır ve artık en iyi uygarlığı –hangi kıstaslar adına?– tanımlayamaz hale gelmiştir.

Tekil haldeki uygarlık kelimesi, bu koşullarda parlaklığını kaybetmiştir. Artık XVIII. yüzyılın algıladığı yüksek, çok yüksek ahlâki ve entelektüel değer değildir. Bugün, örneğin dilsel alanda anlamın aynı olmasına rağmen, herhangi iğrenç bir eylemin *uygarlığa* karşı bir suç oluşturduğundan daha çok, *insanlığa* karşı bir suç oluşturduğu söylenecektir. Çünkü modern dil, uygarlık kelimesini eski mükemmellik, insanüstülük anlamları içinde kullanma konusunda belli bir çekingenlik göstermektedir.

Uygarlık bugün her şeyden önce, bütün uygarlıkların aslında eşitsiz bir şekilde paylaştıkları ortak varlık, "insanın artık hiç unutmadığı şey" değil midir? Ateş, yazı, hesap, bitkiler ve hayvanların evcilleştirilmeleri artık hiçbir özel kökene bağlanmamaktadır; bunlar, uygarlığın ortak malları haline gelmişlerdir.

Öte yandan, tüm insanlığın ortak malları olan kültür varlıklarının *yayılması* olgusu, günümüz dünyasında çok özel bir kapsam kazanmıştır. Batı'nın yarattığı endüstriyel bir teknik, onu çılgınca isteyen bir dünya ölçeğinde ihraç edilmektedir. Bu teknik, sonunda her yere aynı çehreyi mi dayatmaktadır: Beton, cam ve çelikten binalar, hava alanları, istasyonları ve hoparlörleriyle demiryolları, insanların büyük bölümünü yavaş yavaş ellerine geçiren devasa kentler, dünyayı sonunda aynı mı kılacaklardır? Raymond Aron, "Hem uygarlık kavramının nispi gerçekliğini, hem de bu kavramı aşılama zorunluğunu keşfettiğimiz bir evredeyiz. Uygarlık evresi sona ermektedir ve... insanlık, kendi için kötü veya iyi olacak yeni bir evreye girmektedir" demektedir, sonuç olarak, dünyanın tümüne yayılma yeteneğine sahip tek *bir* uygarlık evresine.

Fakat, Batı tarafından ihraç edilen "endüstriyel uygarlık", Batı uygarlığının *çizgilerinden yalnızca biridir*. Dünyanın diğer ülkeleri buna kendi evlerinde hüsnü kabul gösterirlerken, Batı uygarlığının tümünü almış olmamaktadırlar. Zaten uygarlıkların geçmişi, kendi özgünlüklerini ve özerkliklerini kaybetmeksizin,

birbirleriyle yıllar boyunca olan sürekli alış verişlerin tarihinden ibarettir. Fakat bu arada, belli bir uygarlığın belirleyici bir veçhesinin, ilk kez dünyanın bütün uygarlıkları tarafından arzulanır bir aktarım unsuru haline geldiğini ve çağdaş iletişimlerin hızının, bu uygarlık unsurunun çabuk ve etkin bir şekilde yayılmasını teşvik ettiğini kabul etmeliyiz. Ama bunun anlamı bizim kanımıza göre yalnızca, *endüstriyel uygarlık* adını verdiğimiz şeyin, biraz önce söz konusu edilen şu ortak evrensel uygarlığa dahil olmakta olduğudur. Bu durumdan, her uygarlığın yapıları altüst olmuştur, olmaktadır, olacaktır.

Kısacası, dünyanın bütün uygarlıklarının, az veya çok uzun bir süre içinde tekniklerini ve bu teknikler aracılığıyla bazı yaşama biçimlerini aynılaştıracaklarını varsaymamıza rağmen, yine de çok uzun bir süre boyunca karşımızda çok farklı uygarlıklar olacaktır. Uygarlık kelimesi, daha uzun bir süre boyunca hem tekil, hem de çoğul olacaktır. Tarihçi bu konuda ısrarlı olmakta tereddüt etmeyecektir.

AYIRIM II

Uygarlık, Çeşitli İnsan Bilimlerine Nazaran Tanımlanır

Uygarlık kavramı, ancak tarih de dahil bütün insan bilimlerinin bir araya getirilip alanı aydınlatmaları halinde tanımlanabilir. Ama bu bölümde, tarihten tam anlamıyla söz edilmeyecektir.

Bu bölümde, uygarlık kavramı diğer insan bilimlerine nazaran tanımlanmaya çalışılacaktır; bunu yaparken, sırasıyla coğrafyaya, sosyolojiye, iktisada, ortak psikolojiye atıfta bulunulacaktır. Fakat elde edilen cevaplar, birbirlerine, başlangıçta gözüktüğünden daha yakın olacaklardır.

Uygarlıklar Mekânlardır

Uygarlıkların (boyutları ne olursa olsun, küçükleri gibi büyükleri de) harita üzerindeki yerlerini belirlemek, her zaman mümkündür. Uygarlıkların gerçekliklerinin esas bölümü, onların coğrafi yerleşimlerinin zorlama veya avantajlarına bağımlıdır.

Bu yerleşim hiç kuşkusuz insan tarafından yüzyıllardan, hatta çoğu durum itibariyle binyıllardan beri düzenlenmiştir. Kuşaklar boyu gelişen, sonuçta sermaye haline dönüştürülen bu

sürekli çalışmanın damgasını taşımayan hiçbir doğa manzarası yoktur. İnsan bu çalışma sayesinde, Michelet'nin sözünü ettiği "kendi üzerindeki" çalışma veya Marx'ın dediği gibi, şu "insanın insan tarafından üretilmesi" sayesinde, kendini dönüştürmüştür.

• ***Uygarlıktan söz etmek, mekânlardan, topraklardan, engebelerden, bitki örtülerinden, hayvan türlerinden, hazır veya kazanılmış avantajlardan söz etmek olacaktır.***

Ve bunların insana yönelik tüm sonuçlarından söz etmek olacaktır: tarım, hayvancılık, gıda, evler, kıyafetler, iletişimler, endüstri... Bu nihayetsiz piyeslerin oynandığı sahne, onların akışına kısmen hükmetmekte, kendilerine özgü yanlarını açıklamaktadır; insanlar gelip geçmekte, sahne aşağı yukarı aynı kalmaktadır.

Hind uzmanı Hermann Goetz'e göre, iki Hind birbiriyle zıtlaşmaktadır: Bol yağmur alan, göllerin, bataklıkların, su bitki ve çiçeklerinin, ormanların ve cangılların Hind'i; koyu tenli insanların, nispeten kuru Hind'i. Birincisi, açık tenli ve çoğu zaman kavgacı olan insanların alanıdır, ikincisi ise İndüs vadisinin ve Ganj vadisinin ortalarından başlayıp, Dekkan boyunca uzanmaktadır. Hind, bu iki mekân, bu iki insanlık arasındaki diyalog ve mücadeledir.

Hem doğal, hem de insan tarafından imal edilmiş olan çevre, her şeyi önceden dar bir belirleyiciliğin içine hapsetmekte değildir. Hazır veya kazanılmış avantajlar olarak payı yüksek olsa da, çevre her şeyi açıklamamaktadır.

Hazır avantajlara bakarsak, her uygarlık insan tarafından erkenden ele geçirilmiş dolaysız ayrıcalıkların çocuğu olacaktır. Örneğin zamanların başında, Eski Dünya'nın *nehir uygarlıkları,* Sarı Nehir (Çin uygarlığı), Fırat ve Dicle (Sümer, Babil, Asur), Nil (Mısır uygarlığı) boyunca yeşermişlerdir. Aynı şekilde, denizin çocuğu olan *talassokratik uygarlıklar* yeşermiştir: Fenike, Eski Yunan, Roma (eğer Mısır Nil'in armağanıysa, bunlar da Akdeniz'in armağanıdırlar); Baltık ve Kuzey Denizi üzerinde merkezlenen Kuzey Avrupa uygarlıkları; tabii Atlantik'in kendini ve çevresindeki uygarlıkları da unutmamak gerekir. Bugün Okyanusun

ve ona bağlı yerlerin esas bölümü, tıpkı eskiden Roma'nın Akdeniz çevresinde olduğu gibi, Atlantik'in etrafında gruplanmış değil midir?

Bu klasik örnekler, aslında seyrüseferin önceliğinden kaynaklanmaktadır. Hiçbir uygarlık, kendine özgü hareket olmaksızın yaşayamaz; her uygarlık, komşularıyla olan mübadeleler ve şoklarla zenginleşir. Örneğin İslamiyet, "susuz denizler" denilen, mekân içindeki çöller ve stepler boyunca ilerleyen kervanlar olmaksızın, Akdeniz'deki ve Hind okyanusunda Malaka ve Çin'e uzanan deniz seferleri olmaksızın düşünülemez.

Fakat bu başarıları sıralarken, uygarlıkların kökeninde yer aldıkları söylenilen şu doğal, dolaysız avantajların dışına düştük bile. Çöllerin husumetini veya Akdeniz'in ani öfkelerini yenmek, Hind okyanusunun düzenli rüzgârlarından yararlanmak, bir nehire setler çekmek; bunların hepsi insan çabaları, *kazanılmış, daha doğrusu fethedilmiş avantajlar*'dır.

Fakat acaba, bunları başarmaya neden bazı insanlar ehil olmuşlardır da, başkaları olmamıştır; neden bu başarıları şu topraklarda sağlamışlar da, başkalarında değil ve neden bu başarıların elde edilmesi birçok kuşak boyunca olabilmiştir?

Arnold Toynbee, bu konuda çekici bir teori ileri sürmektedir: İnsanın başarılı olması için, her zaman bir *challenge* ve bir *response* (meydan okuma ve karşılık) gerekir; doğanın kendini insan tarafından yenilebilecek bir güç olarak sunması gerekir; eğer insan meydan okumaya boyun eğmezse, verdiği karşılık bizzat onun uygarlığının tabanını yaratır.

Fakat, eğer bu teorinin sonuna kadar gidilecek olursa, acaba doğanın meydan okuması ne kadar büyükse, insanın karşılığının da o kadar güçlü olacağı gibi bir sonuca mı varılacaktır? Böylesine bir sonuç kuşkuludur; XX. yüzyılın uygar insanı, çöllerin, kutupların, ekvator bölgesinin küstah meydan okumasına karşılık vermiştir. Ama, tartışılmaz çıkarlarına (altın, petrol) rağmen, buralarda çoğalıp, gerçek uygarlıklar yaratamamıştır. Böylece, burada meydan okuma vardır, cevap vardır, ama zorunlu olarak uygarlık yoktur. En azından, daha iyi tekniklerin ve karşılıkların bulunmasına kadar.

Demek ki her uygarlık, sınırları aşağı yukarı sabit bir mekâna, buna bağlı olarak da kendine özgü bir coğrafyaya bağlıdır; bu onun coğrafyası olup, bazıları adeta sürekli olan ve bir uygarlıktan diğerine asla aynı olmayan, verili bir olanaklar ve zorlamalar demeti oluşturmaktadır. Bunun sonucu nedir? Haritaların eğer istenirse, ahşap, kerpiç, bambu, kâğıt, tuğla veya taş ev alanlarını; çeşitli dokuma lifleri –yün, pamuk, ipek– bölgelerini; büyük beslenme kültürü –pirinç, mısır, buğday– alanlarını gösterdikleri rengârenk bir dünya yüzeyi. Meydan okumalar değişmektedir, ama karşılıklar da.

Batı veya Avrupa uygarlığı, bu durumun ortaya çıkardığı zorlamalarla birlikte, buğday, ekmek, hatta beyaz ekmek uygarlığı değil midir? Zorlamalar vardır, çünkü buğday talepçi bir bitkidir. Onu yetiştirmek için yıllık bir rotasyon uygulama zorunluluğu ve onu taşıyan toprağı iki yılda bir veya her yıl dinlenmeye bırakmak gerekliliğini bir düşünün! Uzakdoğu'nun Alçak Topraklarına doğru genişleyen, su içindeki pirinç tarlaları da birçok zorlama getirmektedir.

Böylece insanın verdiği karşılıklar, onu hem çevresine karşı özgürleştirmekte, hem de kurguladığı çözümlerin kölesi haline getirmektedir. Bir belirleyicilikten kurtulurken, bir başkasının içine düşmektedir.

- ***Kültürel bir alan, antropologların dilinde, içinde bazı kültürel çizgilerin ortaklığının egemen olduğu bir mekân anlamına gelmektedir.***

Böylece, ilkel halklar söz konusu olduğunda, dilleri dışında, belli bir gıda üretimi, belli bir evlenme biçimi, belli inançlar, belli bir çömlek veya tüylü ok sanatı, belli bir dokuma tekniği... olmaktadır. Kesin ayrıntılardan hareketle tanımlanan ve antropologlar tarafından birbirlerinden ayrılan bu alanlar, genelde dar olmaktadırlar.

Fakat, farklı kültürel alanlar, grubun bazı ortak çizgileri itibariyle daha geniş bütünlerin içinde bir araya gelmektedir ve bu grup, bu çizgiler nedeniyle diğer bütünlerden farklılaşmaktadır. Marcel Mauss, hissedilir farklılıklarına ve söz konusu mekânın azametine rağmen, devasa Pasifik okyanusunun çevresindeki il-

2. Dünya Dil Haritası

kel kültürlerin tek ve aynı insani veya daha doğrusu *kültürel* bir alanı meydana getirdiklerini iddia etmekteydi.

Coğrafyacılar ve tarihçiler de antropologların ardından gelerek, çok doğal bir şekilde (bu kez karmaşık ve gelişkin uygarlıklara ilişkin olarak) *kültürel alanlar*'dan söz etmeye başlamışlardır. Bunun anlamı, onların, her seferinde kendine özgü nitelikleri olan bucaklar halinde belirlenebilecek olan mekânları işaret ettikleridir. Bu mümkün bölünme, ileride göreceğimiz üzere, büyük uygarlıklar çerçevesi içinde başat bir unsur olarak kalmaktadır; bu uygarlıklar, düzenli olarak dar birimler halinde bölünmektedir.

"Batı" denilen uygarlık, hem ABD'nin ve Latin Amerika'nın "Amerikan uygarlığı", hem hâlâ Rusya ve tabii ki Avrupa'dır. Avrupa'nın kendi, Polonyalı, Alman, İtalyan, İngiliz, Fransız vb. olan bir uygarlıklar dizisidir. Bu arada, ulusal uygarlıkların, daha küçük "uygarlıklar"ın da bulunduğundan söz etmiyoruz: İskoçya, İrlanda, Katalonya, Sicilya, Bask ülkesi vb.

Bu bölümlerin, bu farklı renklerden mozaiklerin, sürekli (veya hemen hemen) çizgiler olduklarını unutmayalım.

- ***Sağlam bir şekilde iskân edilmiş mekânların ve onları çevreleyen sınırların sabitliği, bu aynı sınırların kültürel varlıklar tarafından defalarca aşılmasını dışlamamaktadır.***

Her uygarlık, kültür varlıkları ithal ve ihraç eder. Burada, balmumu eritme tekniği olduğu kadar, pusula, top barutu, çeliğe su verme tekniği, bir felsefe sisteminin tamamı veya kısmı, bir tapını, bir din veya Malborough'nun Avrupa'yı XVIII. yüzyıldan itibaren fırdolanan şu şarkısı –Goethe bu şarkıyı, 1786'da Verona sokaklarında duymuştur– söz konusu olabilir.

Gilberto Freyre adındaki bir sosyolog, ülkesi Brezilya'nın XVIII. yüzyılın sonuncu onyılları ile XIX. yüzyılın ilk beş veya altı onyılı boyunca, o sıralarda çok uzak olan Avrupa'dan karmakarışık bir şekilde aldıklarının listesini çıkararak eğlenmiştir: siyah Hamburg birası, İngiliz küçük kır evi, buhar makinesi (buharlı bir gemi 1818'de Sao Salvador körfezinde seyir halindedir), beyaz bezden yaz elbisesi, takma dişler, gazla aydınlatma ve bü-

tün bu yolcuların hepsinden önce geleni, gizli dernekler, özellikle de bağımsızlık mücadeleleri esnasında Portekiz-İspanya Amerikasında büyük bir rol oynayan Fran-masonluk. Bundan birkaç onyıl sonra, Auguste Comte'un felsefesi gelecektir; bu felsefenin etkisi o kadar güçlü olmuştur ki, canlı izlerine bugün bile rastlanmaktadır.

Binlercesi arasından örnek olarak seçilen bu yolcular, hiçbir kültürel sınırın kapalı, geçirimsiz olmadığını ortaya koymaktadırlar.

Dünün ve eskinin gerçeği: Kültür varlıkları, o sıralarda damlalar halinde ve yolculukların yavaşlığı yüzünden gecikmiş olarak gelmekteydi. Eğer tarihçilere inanılacak olursa, T'ang dönemi (MS VII. yüzyıl) Çin modası çok yavaş ilerlemiştir, çünkü Kıbrıs adasına ve Lusignanların parlak sarayına ancak XV. yüzyılda ulaşmış ve buradan, Akdeniz trafiğinin canlı hızıyla yayılarak, VI. Charles'ın biraz çılgın sarayına, Fransa'ya kadar ulaşmıştır: Çoktan kaybolmuş bir dünyanın mirası olan kıyafetler, bu sarayda çılgınlık yaratmıştır. Yüzyıllar önce sönmüş yıldızların ışıkları da bize aynen böyle gelmektedir.

Kültürel malların *yayılması bugün* müthiş hızlanmıştır. Kısa bir süre sonra dünya üzerinde, Avrupa'dan kaynaklanan endüstriyel uygarlığın "bulaşmadığı" hiçbir yer kalmayacaktır. Kuzey Borneo'da (burası, komşu Saravak'la birlikte İngiliz egemenliğindedir), uzak radyoların (Çin, Endonezya) yayınları hoparlörlerle aktarılmaktadır. Dinleyiciler bu radyolardan kesinlikle hiçbir şey anlamıyorlarsa da, duydukları ritmler onların geleneksel dans ve müziklerini çoktan etkilemiştir bile. Ya Amerikan ve Avrupa sinemasının bu çok uzak ülkelerin zevkleri hatta âdetleri üzerindeki etkilerine ne demeli?

Ancak hiçbir örnek, Amerikalı antropolog Margaret Mead'in küçük bir kitabında anlatılan öyküyle rekabet edemez. Mead gençliğinde, bir Pasifik adasında birkaç ay boyunca hayatını paylaştığı ilkel bir topluluk üzerinde araştırma yapmıştır. Savaş, savaşın yol açtığı tasnif dışı temaslar, bu insanları yeni bir hayata sürüklemiştir; bu insanlar böylece ilk kez dünyayla temasa geçmişlerdir. Margaret Mead daha sonra buralara bir kez daha gitmiştir; aynı insanların yirmi yıl aralıkla çekilmiş fotoğraflarının

yan yana yer aldıkları küçük kitabı, bu olağanüstü macerayı heyecanla hikâye etmektedir.

Bu kitabın başından sonuna duyacağınız uygar*lık* ile uygar*lıklar* arasındaki diyalog, böylece bir kez daha fark edilmektedir. Hızlanmakta olan bu *yayılma*, acaba şimdiye kadar hemen hemen sabit kalmış olan uygarlık sınırlarını, tarihin sınırlarını yok mu edecektir? Birçok kimse, kızmak veya sevinmek üzere, böyle olacağına inanmaktadır. Fakat, uygarlıkların "modern" hayatın iyiliklerini ödünç alma konusundaki iştahları ne olursa olsun, bu uygarlıklar her şeyi ayırımsız özümlemeye hazır değillerdir. Bunun tersine, bazı *ödünç alma reddi*'nde inat ettikleri (buna döneceğiz) olmaktadır; bu da, her şeyin tehdit ediyora benzediği özgünlükleri, dün olduğu gibi bugün de koruyabilmelerini açıklamaktadır.

Uygarlıklar Toplumlardır

Onları taşıyan, onlara gerilimleri ve gelişmeleriyle hareket veren toplumlar olmaksızın, uygarlıklar olmaz.

Iskalanması mümkün olmayan ilk soru burada ortaya çıkmaktadır: Eğer sadece toplumun eşanlamlısıysa, bir uygarlık kelimesi yaratmak, sonra da onu bilimsel düzleme aktarmak gerekli miydi? Arnold Toynbee, *civilization* yerine hep *society*'yi (toplum) kullanmakta değil midir? Ve Marcel Mauss, "uygarlık kavramı(nın), onu varsayan toplum kavramından kesinlikle daha az açık" olduğunu düşünmekteydi.

- ***Toplum, uygarlıktan asla ayrılamaz (ve tersi): İki kavram da aynı gerçekliğe ilişkindir.***

Veya C. Lévi-Strauss'un dediği gibi, bu iki kavram "farklı nesnelere değil de, benimsenen bakış açısına göre terimlerin biri veya diğeriyle eksiksiz tasvir edilebilen aynı nesneye ilişkin tamamlayıcı iki perspektife tekabül eder."

Toplum kavramı, tıpkı sıklıkla karıştığı uygarlık kavramı gibi, çok zengin bir içeriğe sahiptir. İçinde yaşadığımız batı uygarlığı, böylece ona can veren "endüstriyel" topluma bağımlıdır.

Bizzat bu toplumun, onun gruplarını, gerilimlerini, entelektüel ve ahlâki değerlerini, ülkülerini, düzenliliklerini, zevklerini vb. tasvir ederek, bu uygarlığı tasvir etmek mümkündür. Kısacası, bu uygarlığı taşıyan ve aktaran insanları tasvir ederek.

Alttaki toplumun kıpırdanması ve dönüşmesi halinde, uygarlık da kıpırdanmakta ve dönüşmektedir. Lucien Goldmann'ın Büyük Yüzyıl dönemindeki Fransa'ya ilişkin güzel kitabı *Le Dieu Caché*'nin (1955, Saklı Tanrı) söylediği budur. Goldmann bu kitabında öz olarak, her uygarlığın esas ışığını, benimsediği "Dünya vizyonu"ndan aldığını açıklamaktadır. Oysa bu dünya vizyonu, her seferinde egemen toplumsal gerilimlerin aktarımlarının sonucundan başka bir şey değildir. Bir uygarlık, tıpkı bir ayna gibi, bu gerilim ve bu çabaları kaydeden bir makineye benzemektedir.

Çok yararlı mektupları Goldmann tarafından bulunan Racine'in, Pascal'in, başrahip Saint-Cyran'ın ve başrahip Barcos'un Janseniusçulukları zamanında, Fransız tarihinin bu tutkulu anında, o sıralarda üste gelen trajik dünya vizyonu, krallıkla mücadele içinde olan ve onun tarafından hayal kırıklığına uğratılan parlamentocu burjuvazinin aktifine yazılmalıdır. Bu burjuvazinin kaderinin trajik unsuru, buna ilişkin olarak bilinçlenmesi, entelektüel yükselişi, Büyük Yüzyıla egemen bir vizyonu, bu burjuvazinin vizyonunu dayatmaktaydılar.

Tamamen başka bir zihniyet içinde, uygarlıklar ile toplumlar özdeş kılınmışlardır; C. Lévi-Strauss'un ilkel toplumlar ile modern toplumları, eğer öylesi tercih edilirse, antropologların yaptığı ayırımla, kültürler ve uygarlıklar arasında gördüğü farklılaşma buna örnektir.

Kültürlere "az miktarda düzensizlik –fizikçilerin 'entropi' adını verdikleri– üreten ve sonu belli olmayan bir süre boyunca başlangıç durumlarında kalmaya eğilimli" toplumlar tekabül etmektedir, "bu durum da, onların bize tarihsiz ve gelişmesiz toplumlar olarak gözükmelerine neden olmaktadır. Buna karşılık bizim toplumlarımız (modern uygarlıklara tekabül edenleri), işleyişleri için çeşitli toplumsal hiyerarşi biçimleri tarafından gerçekleştirilen bir potansiyel farkını kullanmaktadırlar... Bu cins toplumlar, bağırlarında öylesine bir toplumsal dengesizlik ger-

çekleştirmeyi becermişlerdir ki, bunu hem daha fazla düzen –makineci toplumlarımız vardır–, hem de aynı zamanda daha fazla düzensizlik, bizzat insanlar arası ilişkiler düzleminde daha az entropi üretmek için kullanmaktadırlar".

Kısacası, ilkel kültürler, gruplar arası ilişkilerin bir kerede ebediyen kurala bağlandıkları ve hep aynı şekilde tekrarlandıkları eşitçi toplumlar olurken; uygarlıklar, hiyerarşik ilişkileri olan, grupları arasında büyük açıklar, yani değişken gerilimleri, toplumsal çatışmaları, siyasal mücadeleleri ve sürekli bir gelişimleri olan toplumlara dayanmaktadırlar.

- ***"Kültürler" ile "uygarlıklar" arasındaki bu farklılıkların içindeki en güçlü dış işaret, hiç kuşkusuz kentlerin varlığı veya yokluğudur.***

Kent, uygarlık katları boyunca çoğalır; kültürler düzeyinde ancak taslak halindedir. Bir kategoriden diğerine, ara halkalar vardır. Bir geleneksel toplumlar grubu; doğmakta olan bir uygarlığın ve modern kentleşmenin, bazen gaddar da olan güç süreci içine girmiş kültürlerin toplamı değilse, Kara Afrika acaba nedir? Bu kıtanın dışarıdan gelen şeylere, dünyanın tekil hayatına yönelen şeylere karşı dikkatli kentleri, taşralarının durgunluğunun ortasındaki adalardır. Bu kentler, gelecekteki toplum ve uygarlığı şimdiden resmetmektedir.

Fakat, en parlak uygarlıkların, toplumların içinde de, kültürler, başlangıç durumundaki toplumlar vardır. Kırlar ile kentler arasındaki her zaman önemli olan diyaloğa bakınız. Gelişme, hiçbir toplumda bütün bölgelere, nüfusun bütün katmanlarına eşit bir şekilde ulaşmamıştır. Azgelişmişlik adalarına (dağlık veya çok fakir veya ulaşım şebekelerinin dışındaki bölgeler) sıklıkla rastlanır, bunlar gerçek ilkel toplumlar, bir uygarlığın ortasındaki gerçek "kültürler"dir.

Batı'nın ilk başarısı, hiç kuşkusuz kırlarını, kırsal "kültürler"ini kentleri aracılığıyla yakalamış olmasıdır. İkilik, İslam âleminde Batı'dakinden daha göze görünür olarak kalmaktadır; kentler İslam âleminde daha erken ortaya çıkmışlar, Avrupa'dakinden daha önce kent olmuşlardır (eğer böyle bir şey söy-

lenebilirse); ama kırlar daha ilkel kalmış ve çok geniş göçebelik bölgelerini barındırmıştır. Uzakdoğu'da ayırım kural olarak kalmaktadır: Kültürler burada çok ayrık, soyutlanmış, kendi başlarına ve kendileri sayesinde yaşar olarak kalmışlardır. En parlak kentlerin arasında, hemen hemen kapalı, bazen de vahşi ekler halinde yaşayan kırlar sıra sıra dizilmektedir.

• ***Uygarlık ile toplum arasında sıkı bir bağ olduğundan, uygarlıkların uzun tarihiyle uğraşmaya kalkışıldığı her seferinde, sosyolog olarak davranmakta yarar vardır.***

Fakat biz tarihçiler, toplumlar ile uygarlıkları birbirlerine karıştırmayacağız.

Gelecek ayırımda, bize göre farklılığın neye ilişkin olduğunu açıklayacağız: Süre düzleminde uygarlık, belli bir toplumsal gerçeklikten çok daha geniş kronolojik alanlara yayılmakta, bunları gerektirmektedir. Uygarlık, taşıdığı ve hareket ettirdiği toplum*lar*dan çok daha yavaş değişmektedir. Fakat, bu tarih perspektifini açıkça ortaya koymanın zamanı daha gelmedi. Her şeyin zamanı vardır.

Uygarlıklar Ekonomilerdir

Her toplum, her uygarlık; ekonomik, teknolojik ve nüfusa ilişkin verilere bağımlıdır. Maddi ve biyolojik koşullar, uygarlıkların kaderi üzerinde nihayetsiz bir şekilde ağırlık yapmaktadır. İnsan sayısının artması veya azalması, fizik sağlık veya bozulma, ekonomik veya teknik alanda atılım veya daralma, hem kültürel, hem de toplumsal yapı üzerine yansırlar. Geniş anlamı içinde siyasal iktisat, bütün bu devasa sorunların incelenmesidir.

• ***Sayının önemi: İnsan uzun süre, insanın elindeki tek alet, tek motor güç, buna bağlı olarak da maddi uygarlığı inşa eden tek unsur olarak kalmıştır. İnsan maddi uygarlığı kol ve ellerinin gücüyle inşa etmiştir.***

Böylece, ilke ve olgu olarak, her nüfus artışı, uygarlıkların atılı-

mını teşvik etmiştir. Örneğin Avrupa'da XIII., XVI., XVIII., XIX. ve XX. yüzyıllarda böyle olmuştur.

Aynı kurallılık içinde, insan sayısındaki aşırı bolluk, başlangıçta yararlıyken, nüfus artış hızı ekonomik büyümeden daha yüksek olduğunda, zararlı hale dönüşmektedir. Örneğin Avrupa'da, XVI. yüzyılın sonundan önce herhalde böyle olmuştur. Bugün de, azgelişmiş ülkelerin çoğunda böyle olmaktadır. Dünün dünyasında, böylesine bir durumun sonucu olarak ortaya kıtlıklar, gerçek ücret gerilemesi, halk ayaklanmaları, karanlık gerileme günleri çıkmıştır. Bunlar, salgın hastalıkların kıtlığa eklenerek, insanların fazlasıyla sık saflarını seyrelttiği güne kadar sürmektedir. Bu biyolojik felâketlerden sonra (örneğin Avrupa'da XIV. yüzyılın ikinci yarısında, Kara Veba ve onu izleyen salgınlarla beraber geleni), hayatta kalanlar bir süre daha müreffeh yaşamakta ve genişleme yeniden başlamakta, yeni bir frenlemeye kadar hızlanmaktadır.

Bir tek XVIII. yüzyılın sonu ile XIX. yüzyıldaki endüstrileşme, bu cehennemi çemberi kırmışa ve aşırı bolluktaki insanlara bile değerlerini, çalışma ve yaşama olanaklarını geri vermişe benzemektedir. Avrupa tarihi bunu kanıtlamaktadır: İnsanın artan bu değeri, onun emeğini tasarruf etme zorunluluğu, makine ve motorların gelişimini teşvik etmiştir. Yunan-Roma antikitesi, çok akıllı olmasına rağmen, bu zekâsına uygun makinelere sahip olamamıştır. Aslında bunlara sahip olmanın peşinde de koşmamıştır: Köleleri kullanma gibi bir yanılgı içindedir. XIII. yüzyıldan çok önceleri biçimlenmiş olan klasik Çin, özellikle teknik alanda olmak üzere çok akıllı olmasına rağmen, ne yazık ki çok sayıda insana sahip olmuştur. İnsan, bu toplumda hiçbir değere sahip değildir; uygulamada evcil hayvanı bile olmayan bir ekonomide, bütün işleri o yapmaktadır. Bunun sonucu olarak, bilimsel alanda uzun süre önde olan Çin, modern bilim eşiğini aşamayacaktır. Bu ayrıcalığı, bu şerefi, bu kârlı işi Avrupa'da bırakacaktır.

- ***Ekonomik dalgalanmaların yansıması: Ekonomik hayat, bazıları kısa, diğerleri uzun dalgalanmalar halinde salınmaya hiç ara vermez.***

Ekonomik iyi havalar ile kötü havaların etkileri, böylece yıllar arttıkça birbirlerini izlemekte ve toplumlar ile uygarlıklar, her seferinde, özellikle de uzayan hareketler söz konusu olduğunda, bunların sonuçlarına maruz kalmaktadırlar. XV. yüzyıl sonlarının kötümserlik ve kaygısı –J. Huizinga'yı çok meşgûl etmiş olan şu "Orta Çağın Günbatımı"–, Batı ekonomisindeki vurgulu bir daralmaya tekâbül etmektedir. Daha sonraları Avrupa romantizmi, aynı şekilde 1817-1852 arasındaki uzun süreli bir ekonomik daralmayla çakışmıştır. XVIII. yüzyılın 1733'ten sonraki ekonomik genişlemeleri bazı frenlemelerle (örneğin Fransız devrimi arifesindeki gibi) karşılaştılarsa da, bütün olarak hız kazanmışlardır ve bu yararlı hız kazanma "Işıklar Yüzyılı"nın (Aydınlanma) entelektüel yükselişini bir refah, faal ticaret, atılım halinde endüstri, nüfus artışı çevçevesinin içine yerleştirmiştir.

- ***Dalgalanma ister bir yönde, ister tersi yönde yol alsın, ekonomik hayat adeta her zaman artık yaratmaktadır.***

Öte yandan, bu artıkların harcanması, israf edilmesi, uygarlıkların lüksünün, bazı sanat biçimlerinin olmazsa olmaz koşullarından biri olmuştur. Bugün mimari bir esere, bir heykele, bir portreye hayranlıkla baktığımızda, aynı anda ve her zaman bilincine varmaksızın, bir kentin sakin gururunu veya bir hükümdarın övünme çılgınlığını veya bir sarraf tüccarın çok yeni zenginliğini de seyretmiş olmaktayız. Avrupa'da uygarlık, XVI. yüzyıldan (ve herhalde daha erkenden) itibaren, sonuncu katında paranın ve kapitalizmin damgasını taşımaktadır.

Uygarlık böylece, paranın belli bir *yeniden dağılımının* fonksiyonudur. Uygarlıklar zirvelerinde, sonra da kitlelerinde, kendilerine ait olan yeniden dağılıma göre, para akımlarından lükse, sanata, kültüre pay ayıran toplumsal ve ekonomik mekanizmalarına göre farklı renklere boyanmaktadır. XVII. yüzyılda, XIV. Louis'nin ekonomik açıdan çok katı olan saltanat döneminde, sanat koruyucuları hemen yalnızca saraylılardan ibaretti. Tüm edebi ve sanatsal hayat bu dar çerçevenin içinde toplanmıştı. XVIII. yüzyılın ekonomik bolluk ve rahatlığı içindeyse, kral sarayının

yanı sıra aristokrasi ve burjuvazi de kültürün, bilimin, felsefenin yayılmasına geniş ölçekte katılmıştır.

Fakat, lüks bu dönemde toplumsal bir azınlığın ayrıcalığı olarak kalmaktadır. Gündelik hayata ilişkin olan alt ve fakir uygarlık, bu lüksten hiç pay alamamaktadır. Oysa bir uygarlığın zemin katı, çoğu zaman onun gerçeklik düzlemidir. Geçinmek için gerekenlerin sağlanamadığı durumda, özgürlük nedir, bireyin kültürü nedir? Fazlasıyla eleştiriye uğramış olan Avrupa XIX. yüzyılı, yeni zenginlerin XIX. yüzyılı, "fetihçi burjuvalar"ın XIX. yüzyılı, can sıkıcı XIX. yüzyıl, bu bakışı henüz tam anlamıyla gerçekleştiremiyorsa da, uygarlıklar ve insan için yeni bir kaderin habercisi olmaktadır. İnsanların sayısı önemli ölçüde artarken, bunlar bu yüzyıl esnasında belli bir *ortaklaşa uygarlığa* katılmaya davet edilmişlerdir. Böylesine bir dönüşümün (söylemeye bile gerek yok, bilinçsiz bir dönüşümün) toplumsal maliyeti çok ağır olmuştur. Fakat ödülü de büyüktür. Eğitimin gelişmesi, kültüre ve üniversitelere ulaşma, toplumsal yükselme, artık zengin hale gelen XIX. yüzyılın önemli sonuçlara gebe kazanımlarıdır.

Bugünün ve yarının büyük sorunu, toplumun hizmetine verilecek müthiş maliyetli, büyük kaynaklar olmaksızın, aynı zamanda makineler sayesinde gelişen boş zamanlar da olmaksızın düşünülemez nitelikte olan hem nitelikli, hem de kitlesel bir uygarlığın yaratılmasıdır. Bu gelenek endüstriyel ülkelerde gerçekleşmeye başlamıştır. Ama sonuç dünya ölçeğinde karmaşık hale gelmektedir.

Çünkü ekonomik hayat, uygarlığa ulaşma konusunda çeşitli toplumsal sınıflar arasında meydana getirdiği eşitsizliğin aynını, *dünya ülkeleri arasında da yaratmıştır*. Dünyanın büyük bir bölümü, bir denemecinin "dış proletarya" dediği ve gündelik dilde de Üçüncü Dünya adıyla ifade edilen muazzam bir insan kitlesi için, hayatta kalabilmenin minimum koşullarına ulaşmak, ülkelerinin uygarlığına –ki bunu çoğu zaman tanımamaktadırlar– ulaşmaktan önde gelmektedir. Ya insanlık bu devasa dengesizlikleri gidermeye çalışacaktır, ya da uygar*lık* ve uygar*lıklar* can ve mallarını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklardır.

Uygarlıklar Ortak Zihniyetlerdir

Coğrafya, sosyoloji ve iktisattan sonra, psikoloji bizi sonuncu bir karşılaştırma yapmaya zorlamaktadır. Ancak bir farkla: Ortak psikoloji, şu ana kadar gündeme getirdiğimiz insan bilimleri kadar kendinden emin, onlar kadar zengin sonuçlara sahip değildir. Tarih yollarında nadiren macera aramıştır.

- ***Ortak ruh hali, bilinçlenme, zihniyet veya zihinsel alet kutusu. Bu bölümün uzun başlığının önerdiği terimler arasında tercih yapmak olanaksızdır. Ve dil konusundaki bu tereddütler, bizatihi ortak psikolojinin gençliğini işaret etmektedirler.***

Ruh hali, bu alanlarda büyük bir uzman olan bir tarihçinin, Alphonse Dupront'un onayını almaktadır. *Bilinçlenme,* bu emirlerin yalnızca bir anını (genellikle sonunu) işaret etmektedir. *Zihniyet,* tabii ki daha kullanışlıdır. Lucien Febvre, hayranlık verici *Rabelais* adlı kitabında, *zihinsel alet kutusu*'ndan söz etmeyi tercih etmiştir.

Ama kelimelerin ne önemi var! Sorun onlardan kaynaklanmıyor. Her dönemde, dünyayı ve şeyleri temsil etmenin bir biçimi, egemen bir ortak zihniyet, toplumun tüm kitlesini harekete geçirmekte, ona nüfuz etmektedir. Tutumları dikte eden, tercihleri yönlendiren, önyargıları köklü hale getiren, bir toplumun hareketlerini eğip büken bu zihniyet, tamamen bir uygarlık olgusudur. Bu zihniyet, bir dönemin tarihsel ve toplumsal kaza ve koşullarından çok, çoğu zaman adeta bilinçaltı olan inanç, korku ve endişelerin uzak mirasının ürünüdür, yani tohumları geçmişin içinde kaybolan ve kuşaklar boyunca aktarılan muazzam bir aşılanmanın ürünüdür. Bir toplumu belli bir anın olaylarına, bu olayların onun üzerindeki etkilerine, bunların onu almak zorunda bıraktıkları kararlara karşı tepkisi, mantıktan hatta bencil çıkardan daha çok, ortak bilinçaltından fışkıran ve çoğu zaman formüle edilmesi olanaksız olan bu emirlere tabi olmaktadır.

Bu başat değerler, bu psikolojik yapılar, uygarlıkların birbirlerine *en zor aktarabildikleri* şeylerdir; bunlar, uygarlıkları birbirlerine nazaran soyutlayan ve ayıran en iyi unsurlardır. Ve bu zih-

niyetler, zamana karşı da dirençlidir. Yavaş değişimler, uzun ve bilinçsiz kuluçkalanmalardan sonra dönüşür.

- ***Uygarlıkların kalbinde, zihniyet alanında, onların hem geçmişi, hem de şimdisi olan din en güçlü hattı meydana getirir.***

Ve tabii ki öncelikle Avrupa dışı uygarlıkların kalbinde. Örneğin Hind'de tüm eylemler, biçim ve doğrulamalarını akıl yürütmeden değil de, dinsel hayattan alırlar. Eğer Kayseri piskoposu Eusebios'un (265-340) anlattığı hikâyeye inanmak gerekirse, Yunanlılar daha o sıralarda bile bu duruma şaşırmıyorlardı: "Müzisyen Aristoxanos, Hindlilere ilişkin olarak şu hikâyeyi anlatmıştır: Bir Hindli, Atina'da Sokrates'e rastlar ve ondan felsefesini tanımlamasını ister. Sokrates; 'insani gerçeklerin incelenmesidir' der. Hindli bu söze kahkahalarla güler. 'Bir insan tanrısal gerçekleri bilmeden, insani gerçekleri nasıl inceleyebilir' diye haykırır."

İnsanın aynı anda hem doğaüstünün muazzam esrarını, hem de birliğini ölçebilme konusundaki yeteneksizliğini, çağdaş bir Hindli filozof olan Siniti Kunar Şatterji şu iyi bilinen imgeyle anlatmaktadır: "Bir filin gövdesinin şu veya bu bölümünü elleyerek, tuttukları yerin hayvanın ayağı, hortumu, dişi, gövdesi veya kuyruğu olmasına göre, bir sütuna veya bir yılana veya sert bir maddeye veya bir duvara veya mafsallı bir sapı olan bir fırçaya temas ettiklerine inanan körlere benziyoruz."

Bu derin dinsel alçakgönüllülüğün karşısında, Batı kendi Hıristiyanlık kaynaklarını unutmuşa benzemektedir. Fakat, rasyonalizmin dinsel ile kültürel arasında bir kopukluk yaratmasından çok, aslında laisite, bilim ve dinin bir arada yaşadıklarından, bundan da iyisi, bunların arasında dramatik bir güvene dayalı, görünüşe rağmen hiç kesilmeyen bir diyalog bulunduğundan söz etmek gerekir. Hıristiyanlık, Batı toplumunun hayatının esaslı gerçeklerinden biridir ve bilmeseler ve her zaman kabul etmeseler dahi, tanrıtanımazları bile etkilemektedir. Ahlâk kuralları, hayat ve ölüm karşısındaki tutumlar, çalışma kavrayışı, çaba sarf etmenin değeri, kadın veya çocuğun rolü; bunların her biri artık Hıristiyanlıkla hiçbir ilgisi olmayan davranışlar olarak görülmektedir, ama ondan türemiştir.

Ancak bunun böyle olması, Batı uygarlığının Yunan düşüncesinin gelişmesinden bu yanaki eğiliminin, akılcılık yönünde ilerleme, yani dinsel hayattan ayrılma olmasını engellememektedir. Fakat bu, Batı uygarlığının kendine özgü yanıdır. İleride bu konuya geri döneceğiz. Bazı istisnai örneklerin (bazı Çinli sofistler, bazı XII. yüzyıl Arap düşünürleri) dışında, böylesine bir ayrılma tarihin hiçbir döneminde Batı dışında vurgulu bir şekilde ortaya çıkmamıştır. Uygarlıklar hemen her zaman dinsellik tarafından istila edilmişlerdir; ezelden beri bunların içinde yaşamakta, kendilerine özgü psikolojilerinin en güçlü güdülerini buralardan sağlamaktadırlar. Bu durumu tekrar etmek için birçok fırsat bulacağız.

AYIRIM III

Uygarlıklar Sürekliliklerdir

Karmaşık bir tartışmanın içine, onu daha da karmaşıklaştıracak, ona bir anlam verecek, ölçülerini ve açıklamalarını getirecek olan tarihi dahil etmenin zamanı gelmiştir. Gerçekten de, bugün var olan hiçbir uygarlığı, daha önce kat ettiği yolları, eski değerlerini, yaşanmış deneylerini bilmeden tam anlamıyla tanımak mümkün değildir. Bir uygarlık, her zaman bir geçmiş, yaşayan belli bir geçmiştir.

Bunun sonucu olarak bir uygarlığın tarihi, eski koordinatları içinde bugün hâlâ geçerli kalanların araştırılmasıdır. Söz konusu olan, Yunan veya Orta Çin uygarlığı konusunda bilinebilen her şeyi söylemek değil de, bu eski hayatların içinden bugün hâlâ etkili olmayı sürdürenleri bildirmektir. Yani geçmişle şimdinin, çoğu zaman yüzyıllarca mesafeye rağmen kısa devre yaptıkları her şeyi bildirmektir.

Gündelik Geçicilikleri İçinde Uygarlıklar

İşe başından başlayalım. Dün olduğu gibi bugün de her uygarlık, ilk önce kavranması kolay bir dizi göstergeyle kendini açık eder:

bir tiyatro oyunu, bir resim sergisi, başarı kazanan bir kitap, bir felsefe, bir kıyafet modası, bilimsel bir keşif, teknik bir uygulama... Bunların hepsi de, görünüşte birbirlerinden bağımsız olaylardır (Merleau-Ponty'nun felsefesiyle, Picasso'nun sonuncu tablolarından birisi arasında ilk bakışta hiçbir bağ yoktur).

Bu uygarlık olgularının, her zaman oldukça kısa bir ömürleri olduğunu kaydedelim. Bunlar, birbirlerini izlemek yerine, ikame veya tahrip ediyora benzerlerken, bizi şu hem eski, hem de genel koordinatların keşfine nasıl götürebilirler?

- ***Bu gösteriler, gerçekten de inatçı değişmelerin damgasını yemişlerdir. Program değişmekte, hiç kimse aynı programın afişte uzun süre kalmasını istememektedir.***

Bu değişkenlik, bizatihi edebi veya sanatsal veya felsefi dönemlerin birbirini izlemeleri tarafından ortaya konulmaktadır. Birçok kendi üzerine kapalı dönem vardır. İktisatçıların dilini kullanarak, tıpkı ekonomik hayatınkiler gibi kültürel *konjonktürler*'in de olduğunu, yani az veya çok uzun veyahut hızlı dalgalanmaların bulunduğunu, bunların çoğu zaman art arda geldiklerini ve birbirleriyle şiddetli bir zıtlaşma içinde olduklarını söylemek mümkündür. Tıpkı tiyatroda bir projektörün, dekorları ve çehreleri değiştirmeksizin, onları farklı bir şekilde renklendirip, başka bir evrene aktardığı gibi, her şey bir dönemden diğerine değişmekte veya değişmişe benzemektedir.

Rönesans, bu dönemlere ilişkin en güzel örnektir. Onun kendi temaları, kendi renkleri, kendi tercihleri, hatta kendi tikleri vardır. Rönesans, entelektüel tutkunun, güzel sevgisinin, zihin oyunlarının yaşama sevincinin ilâve bir biçimi oldukları özgür ve hoşgörülü tartışmaların işaretini taşımaktadır. Rönesans aynı zamanda, tüm eğitimli Avrupa'nın tutkuyla katıldığı bir antik eserlerin keşfi veya yeniden keşfi faaliyetinin de işaretini taşımaktadır.

Aynı şekilde bir de romantik *konjonktür* vardır (doğal olarak bir ön romantizmin ve bir de gecikmiş romantizmin olmasına rağmen, kabaca 1800-1850 arasında); bu konjonktür, duyarlılıkları ve akılları, devrim ile imparatorluğun ertesindeki karışık,

güç bir dönem boyunca; Avrupa'nın tümünün içine gireceği bir ekonomik gerileme devresi (1817-1852 arası) boyunca damgalayacaktır. Bu ekonomik gerilemenin, romantik endişeyi tek başına açıkladığını veya yarattığını tabii ki söyleyecek değiliz; aynı zamanda her tür bağlamdan bağımsız veya yarı bağımsız özel duyarlılık, yaşama ve düşünme sanatı devrelerinin bulunmadığını kimse söyleyemez... Her kuşak, her halükârda kendini önceleyen kuşağı, ona yıpranmış olarak geleni reddetmekten tat alır. Böylece, romantizm (veya Eugenio d'Ors'un dediği gibi, barok) ile klasisizm arasında, kuru akıl ile endişeli gönül arasında, seyirlik altüst oluşlarla birlikte, nihayetsiz bir dalgalanma vardır.

Demek ki ortaya çıkıp, kendini dayatan imge, sürekli bir gelgit'e ait olanıdır. Bir uygarlık da, tıpkı bir ekonomi gibi, kendi ritmlerine sahiptir. Uygarlık kendini, birbiri peşi sıra gelen parçalar, adeta birbirlerine yabancı dilimler halinde bölümlemekte tereddüt edilmeyecek inişli çıkışlı bir tarih olarak sunmaktadır. *XIV. Louis Yüzyılı-Işıklar Yüzyılı* denilmekte değil midir? Gene aynı şekilde, "klasik uygarlık", "XVIII. yüzyıl uygarlığı" da denilmekte değil midir? Burada söz konusu olanlar, "dönem uygarlıkları"dır; filozof bir iktisatçı olan Joseph Chappey bunlara "şeytani icatlar" demiştir. Çünkü bu adlandırma biçimi, ona bizatihi uygarlık fikrinin reddi gibi gelmektedir, zira ileride göreceğimiz üzere, uygarlık bir *sürekliliği* varsaymaktadır. Bu çelişkiyi şu an için bir yana bırakalım. Zaten birlik ve çeşitlilik hem çatışmaka hem de bir arada yaşamaktadır. Biz burada taraf tutamayız.

- ***Dönemeçler, olaylar, kahramanlar: Bu konjonktürler, bu dönemeçler, uygarlıkların tarihinde bazı olayların ve bazı istisnai kişilerin sahip oldukları ayrı yeri anlamaya yardımcı olmaktadırlar.***

Yakından bakıldığında, her dönem bir dizi eylem, jest, rol halinde bölünmektedir. Uygarlıklar, her şeyin nihayetinde insanlar ve buna bağlı olarak, bu insanların nihayetsiz girişimleri, heyecanları, eylemleri, "angajmanları", aynı zamanda onların sözlerinden dönmeleridir. Ancak, bu eylem, eser, hayat hikâyesi dizisi içinden bir seçim yapılmak zorundadır: Bir "dönemeci", yeni bir

evreyi işaret eden olaylar ve insanlar, kendiliklerinden farklılaşmaktadırlar. Haber ne kadar büyükse, işaret de kendini o kadar dayatmaktadır.

Yerçekiminin 1687'de Newton tarafından keşfi büyük bir olaydır (yani büyük sonuçları olacaktır). *Cid* (1636) veya *Hernani*'nin (1830) oynanması da vurgulu bir olaydır.

Aynı şekilde, insanlar eserlerinin tarihin bir mevsimini haber vermesi veya bir dönemi özetlemesi ölçüsünde öne çıkmaktadırlar. Bu, *Fransız dilinin savunulması ve resmedilmesi*'nin yazarı Joachim du Bellay (1522-1566) için olduğu kadar, sonsuz küçük kesirli hesabın babası Leibniz (1646-1716) veya buhar makinesinin mucidi Denis Papin (1647-1714) için de geçerlidir.

Fakat uygarlık tarihine gerçekten egemen olan adlar, tıpkı bir geminin birçok fırtınayı atlattığı gibi, bir dizi konjonktürü aşanlara ait olanlarıdır. Geniş dönemlerin birleşme noktalarında, ortaya çoğu zaman ayrıcalıklı zihinler çıkmakta ve birçok kuşak onlara bağlanmaktadır: "Latin" Orta Çağının sonunda Dante (1265-1321); Avrupa'nın modernliğinin başlarında Goethe (1749-1832); klasik fiziğin eşiğindeki Newton'u veya bugünkü bilimin devasa boyutlarına göre büyümüş olan ünlü Albert Einstein'ı (1879-1955) da bunlara ekleyelim.

Büyük düşünce sistemlerinin yaratıcıları, bu istisnai sınıfa mensupturlar: Sokrates veya Platon, Konfüçyüs, Descartes veya Karl Marx, aynı anda birçok yüzyıla egemen olmuşlardır. Bunlar, tıpkı büyük dinlerin kurucuları Buda, İsa, Muhammed kadar önemli uygarlık kurucularıdır; bugün bunların hepsinin de hâlâ canlı ışıklara sahip olduğunu söylemeye bile gerek yoktur.

Kısacası, olayların karmaşık kitlesi ile insanların hiç de daha az karmaşık olmayan kitlesini sınıflandıran ölçü, bunların dünya sahnesinden ne kadar sürede silindikleridir. Uygarlığın makro tarihinde; yalnızca *süre*'ye ait olanlar ve uzunca yaşanan bir gerçeğe karışanların önemi vardır. Böylece, bildik bir tarihin ötesinde, şimdi ona doğru yönelmemizin gerektiği uzun zamanın gizli koordinatları, sanki bunlar saydammışçasına karşımıza çıkmaktadırlar.

Yapıları İçinde Uygarlıklar

Devirlerin bu dili, yalnızca değişken olan görüntülerini bize teslim etmiştir: Bu görüntüler uygarlıklar sahnesinde belirmekte, sonra kaybolmaktadırlar. Eğer oyun oynanırken sahnenin arka tarafında hiç değişmeyen şeyi yakalamaya çalışırsak, ortaya daha basit başka gerçeklikler çıkar. Bunlardan bazıları iki veya üç oyun süresince devam etmekte, bazıları birkaç yüzyılı aşmakta ve nihayet diğerleri değişmez sanılacak kadar uzun sürmektedirler. Tabii bunların değişmez sanılmaları bir yanılgıdır, çünkü onlar da hareket etmektedirler, ama fark edilemeyecek kadar yavaş.

• ***Bir önceki bölümde gündeme getirilen gerçekler şunlardır: Aslında ilk bakışta anlaşılamayan, özellikle de onlarla aynı anda yaşayanlar ve onları kendiliklerinden yol alan ve hiçbir sorun çıkartmayan unsurlar, sayanlar tarafından fark edilmeyen mekânların, toplumsal hiyerarşilerin, ortak psikolojilerin, ekonomik zorunlukların hiç ara vermeden meydana getirdikleri zorlamalar. Bugünün dili, "yapılar" adı altında, işte bu gerçekleri işaret etmektedir.***

Tarihçi de, fazlasıyla uzak olan, alışılmış kronolojik anlatısının içinde bunların ortaya çıkışını hemen görememektedir. Çünkü, geniş zaman alanlarını hızla geçerken, bu alanları israf ederken, bu gerçeklikleri çok yavaş ilerlemeleri içinde anlamak ve özellikle izlemek mümkün değildir. Biraz önce sözünü ettiğimiz yüzey hareketleri, olaylar ve bizzat insanlar; aynı anda hem bilinçli, hem de bilinçsiz olan büyük sürekliliklerin bize görünür hale gelmeleriyle ortadan silinmektedirler. Artık söz konusu olanlar, uygarlıkların "temeller"i, bundan da iyisi "yapıları"dır: Örneğin dinsel duygular veya köylülerin hareketsizliği veya ölüm, çalışma, zevk karşısındaki tavırlar, aile hayatı...

Bu gerçeklikler, bu *yapılar*, genelde *eski*'dirler, uzun sürelidirler ve her zaman *ayırıcı ve özgün çizgilerdir*. Bunlar, uygarlıklara kendilerine özgü çevrelerini, varlıklarını verirler. Ve uygarlıklar da, bunları vazgeçilmez değerler sayarak, değiştirmezler. Bu süreklilikler, bu miras alınmış tercihler veya diğer uygarlıkla-

ra yönelik bu retler, tabii ki insanların büyük kitlesi itibariyle genelde bilinçsizdirler. Ve bunları net bir şekilde açığa çıkartabilmek için, insanın kendinin bizzat içinde olduğu uygarlıktan, hiç değilse zihnen uzaklaşması gerekir.

Derin yapılara temas eden bariz bir örnek olarak, XX. yüzyılda Avrupa toplumunda kadının yerini ele alalım. Bu yerin özelliklerini ancak (eğer bunları "doğal" görüyorsak), Müslüman kadının veya Amerikan kadınının toplumdaki yeriyle yapılacak kıyaslamalar sonucu anlayabiliriz. Bu konumun *niçin*'ini anlamak istersek, geçmiş içinde iyice gerilere; en azından XII. yüzyıla, "saraylı aşkı" dönemine kadar geri gitmek ve aşk ile kadın-erkek çifti kavramının Batı'da ne olmuş olduklarını görmek zorunda kalırız. Daha sonra da bir dizi açıklama yapma ihtiyacıyla karşılaşırız: Hıristiyanlık; kadınların okul ve üniversitelere girmeleri; Avrupalıların çocukların eğitimi konusundaki fikirleri; ekonomik koşullar; hayat düzeyi; kadının evde veya dışarıda çalışması vb.

Kadının toplumdaki yeri, her zaman uygarlığın bir yapısını ortaya koymaktadır. Bu bir sağlama olanağıdır, çünkü bu yapı her uygarlıkta, dış darbelere dayanıklı, kısa sürede ***değişmesi zor***, bir ***uzun süre*** gerçeğidir.

- ***Bir uygarlık, derin yapılarından birini tartışmalı hale getiren bir kültür unsurunu benimsemekten genelde kaçınır. Bu cins redler, bu gizli husumetler nispeten enderdirler, ama oldukları her seferinde, insanı doğrudan o uygarlığın kalbine ulaştırırlar.***

Bir uygarlık, komşularından her gün birşeyler alır ve bunları "yeniden yorumlar", özümler. Her uygarlık, ilk bakışta mal yüklenen bir tren garına benzer: Mallar sürekli gelmekte, başkaları sürekli gitmektedir.

Ancak, bir uygarlık tahrik edilirse, şu veya bu dış katkıyı inatla reddedebilir. Marcel Mauss buna dikkat çekmiştir: Bu adı taşımaya lâyık hiçbir uygarlık yoktur ki, çekinceleri ve redleri olmasın. Red her seferinde, uzun bir tereddüt ve deney dizisinin sonucu olarak gelmektedir. Yavaş bir süreç içinde düşünülen ve kararlaştırılan bu red, her seferinde büyük bir öneme sahiptir.

Klasik örnek, Türklerin 1453'te İstanbul'u almaları olayı tarafından meydana getirilmektedir. Günümüz Türk tarihçilerinden biri, kentin kendini verdiğini, Türk saldırısından önce içeriden fethedilmiş olduğunu savunmuştur. Aşırı olmakla birlikte, bu tez yanlış değildir. Nitekim Ortodoks Kilisesi (Bizans uygarlığı da diyebilirdik), kendini kurtaracak yegâne yol olan Latinlerle birleşme yerine, Türklere boyun eğmeyi tercih etmiştir. Olayın karşısında; hemen oracıkta aceleyle alınan bir "karar"dan söz etmeyelim. Söz konusu olan, bizzat Bizans'ın gerileme süreci kadar uzun olan ve Yunanlıları, teolojik farklılıklardan ötürü ayrıldıkları Latinlere yaklaşmaktan gün be gün nefret ettiren uzun bir sürecin ulaştığı noktadır.

Birlik mümkün olabilirdi. İmparator Mihail Paleologos bu birliği, 1274 Lyon Ruhani Meclisinde kabul etmişti. İmparator V. Ioannes, 1369'da Roma'da katolik olmuştu. 1439'da Floransa'da toplanan karma ruhani meclis, birleşmenin hâlâ mümkün olduğunu göstermişti. Ioannes Beccas, Demetrios Lydones, Bessarion gibi en önde gelen Bizanslı ilahiyatçılar, birleşme lehinde o kadar başarılı yazılar yazmışlardı ki, hasımları onlara yaklaşabilen cevaplar dahi verememişlerdi. Fakat Bizanslılar, Türk ile Latin arasından Türkü seçeceklerdir.

"Bizans Kilisesi, özerklik tutkusu nedeniyle düşmanı davet etti, imparatorluğu ve Hıristiyanlığı ona teslim etti", çünkü düşman, İstanbul patriğinin papa VI. Urbanus'a 1385'te yazdığı gibi, Bizans Kilisesine "tam bir hareket serbestisi" tanımaktaydı ve belirleyici söz bu idi. Bu açıklamaları ödünç aldığımız Fernand Grenard şunu eklemektedir: "II. Mehmed'in İstanbul'a boyun eğdirmesi, birleşme karşıtı patriğin zaferi oldu". Zaten Batı, Doğu'nun kendine duyduğu bu antipatiyi bilmekteydi. Petrarca, "bu bölücüler bizden tüm bedenleriyle kaygı duydular ve nefret ettiler" diye yazmıştır.

Formül haline gelmesi yavaş olan bir başka red, önce İtalya ile İber yarımadasını, sonra da İsa'ya inanmanın iki biçimi arasındaki uzun ve belirsiz bir kavganın alanı olan Fransa'yı reformasyona kapatanıdır (Fransa'da tereddüt daha büyük olacak ve yaklaşık bir yüzyıl sürecektir).

Batı'nın gelişmiş bölümü ile Kanada da dahil, Amerika'nın Anglosakson kesimini Marksizmden ve sosyalist cumhuriyetlerin totaliter tavırlarından uzaklaştıran tutum da, sadece siyasal düzlemde kalmayan bir reddir (bu alandaki herkesi kapsamasa da); Germanik ve Anglosakson ülkelerin reddi kategoriktir; Fransa, İtalya ve hatta İberya ülkelerininki bölünmüş ve çok daha farklılaşmıştır. Burada muhtemelen, uygarlıktan uygarlığa yönelik bir red söz konusudur.

Bu düşünce doğrultusunda, Batı Avrupa eğer komünizmi benimseseydi, onu muhtemelen kendi tarzında örgütler, tıpkı bugün kapitalizmi düzenlediği gibi, ABD'ninkinden çok faklı bir tarzda düzenlerdi diyebiliriz.

- ***Bir uygarlık, dış uygarlıklar karşısında yürüttüğü bu kabul veya red faaliyetini, kendine karşı da yavaşça yürütür. Bu tercih, hemen her seferinde az bilinçli veya tamamen bilinçsizdir. Ama bir uygarlık işte bu tercih sayesinde, kendi geçmişinin bir bölümünü "paylaşarak" yavaş yavaş dönüşmektedir.***

Uygarlık, geçmişinin ve gelişmelerinin onu yönelttiği ve ona sunduğu mallar ve tavırlar kitlesinin içinden yavaş yavaş ayıklamalar yapmakta, bazılarını itmekte, bazılarını teşvik etmekte ve bu tercihleri aracılığıyla, hiçbir zaman tamamen yeni olmayan, hiçbir zaman da aynı olmayan bir çehreyi yeniden biçimlendirmektedir.

Bu *iç redler*, samimi veya yüzeysel, sürekli veya geçici olabilirler. Bir uygarlık veya bir ülke çapında genişleyen psikolojik tarih incelemelerinin tedricen aydınlattıkları bu alanda, yalnızca sürekli retler esasa ilişkindirler. Bu alanda örneğin, Alberto Tenenti'nin XV. ve XVI. yüzyıldaki hayat ve ölüm hakkındaki iki önemli çalışması; R. Mauri'nin *Fransa'da XVIII. yüzyılda mutluluk fikri*'ni gündeme getirdiği eseri; Michel Foucault'nun *Klasik Çağda Deliliğin Tarihi* (1961) adını taşıyan tutkulu ve sürükleyici kitabı zikredilebilir.

Bu üç şıkta, kendi kendiyle uğraşan bir uygarlığın kendi üzerindeki çalışması söz konusudur, bu çalışma ancak nadiren aydınlatılabilmektedir. Her şey o kadar yavaş cereyan etmektedir

ki, çağdaşlar asla tedbir alamamaktadırlar. Eylemler –ve bu eylemden kaynaklanan telâfici ilâveler–, her seferinde yüzyıllar boyunca yasaklar, engeller, yaraların zorlukla kapanmasıyla (bazen de tam olmaksızın) birlikte sürmektedirler.

Bu, Michel Foucault'nun kendine özgü dilinde, "kendini paylaşmak" dediği şeydir; yani bir uygarlık açısından inkâr edilen herhangi bir değerin kendi dışına atılması. Foucault, *"sınırların,* bir uygarlığın kendi için Dış olacak bir şeyi onlar aracılığıyla attığı, tanımlanır tanımlanmaz sorunlu olarak unutulacak şu karanlık hareketlerin bir tarihini yapmak mümkündür; ve uygarlığın tüm tarihi boyunca, bu oyulan boşluk, kendini onun aracılığıyla tecrit ettiği bu boş mekân, onu değerleri kadar işaret etmektedir. Çünkü değerleri tarihin sürekliliği içinde kabul etmekte ve korumaktadır; fakat sözünü etmeyi istediğimiz bu bölgede, esas tercihlerini yapmakta, *paylaşımı* (abç) gerçekleştirmekte ve bu paylaşım ona pozitifliğinin çehresini vermektedir; biçimlendirdiği başat boyutu burada bulmaktadır".

Bu güzel metin okunmaya, tekrar okunmaya lâyıktır. Bir uygarlık kendi kişisel hakikatine, sınırdaş olmasına rağmen yabancı olan toprakların karanlıkları içinde kendini rahatsız eden şeyleri reddederek ulaşır. Bir uygarlığın tarihi, tıpkı her bireysel kişilik gibi, bilinçli ve net bir kaderle, karanlık ve bilinçsiz bir kader arasında yer alan (bilinçsiz kader, bilinçli olanının esas tabanı ve teşvik unsurudur, ama kendini her zaman belli etmemektedir) ortak bir kişiliğin yüzyıllar boyunca süzülmesidir. Bu arada, bu geriye yönelik psikoloji incelemelerinin, psikanalizin keşfedilmiş olmasının damgasını taşıdığı görülmektedir.

Michel Foucault'nun kitabı özel bir durumu incelemektedir. Her sefil gibi, deliyi de tanrının gönderdiği bir kimse olarak kabul eden Orta Çağın bilmediği, akıllı ile deli, akıl ile delilik arasındaki ayırımdı. Deliler önce, toplumsal düzen meraklısı bir XVII. yüzyıl tarafından sert ve kaba bir şekilde kapatılacaklardır; XVIII. yüzyıl zihniyeti açısından, deliler tıpkı suçlular ve tembeller gibi, dünyadan atılması gereken enkazlardı. Daha sonra, deliler, XIX. yüzyıl tarafından belli bir sevgi dahilinde, yumuşakça kapatılacaklardır, bu yüzyıl onları hasta insanlar olarak görecektir. Fakat temel sorun, bir tutumdan diğerine aynı kalmıştır; yani

klasik çağdan günümüze değişen bir şey yoktur. Batı kendini delilikten "ayırmış", onun dilini yasaklamış ve varlığını reddetmiştir. Aklın zaferi böylece, derinliklerdeki uzun ve sessiz bir fırtınaya; hemen hemen bilinçsiz ve hemen bir bilinmiyor olmakla birlikte, görünen kısmı itibariyle rasyonalizmin ve klasik bilimin fethi olan bu zaferin bir bakıma kardeşi olan bir girişime eşlik etmiştir. Bu paylaşım veya yarı paylaşımlara ilişkin başka örnekler de vermek mümkündür. Alberto Tenenti'nin kitabı, Batı'nın, Orta Çağ tarafından yeryüzünde sürgünde olan yaratılmış insanın öte dünyanın gerçek hayatına geçişi olarak anladığı Hıristiyanca ölümü, dünyadan "ayrılma" sürecini sabırla izlemektedir. Ölüm, XV. yüzyılda "insani" hale gelmekte, bedenin ayrışmasının dehşeti içindeki en son sınav olarak anlaşılmaktadır. Fakat insan, bu yeni ölüm kavrayışının içinde, ona göre değerini ve insan onurunu yeniden bulan yeni bir hayat kavrayışına ulaşmaktadır. XVI. yüzyılla birlikte ölümün dehşeti ortadan kalkmış ve sürecin en azından başında, yerini bir yaşama sevincine bırakmıştır.

- ***Uygarlıkların şiddetle sürtüşmeleri: Şimdiye kadarki akıl yürütmemiz, tercihlerinde özgür, birbirleriyle ilişkilerinde barışçı uygarlıklar varsaydı. Oysa çoğu zaman şiddetli ilişkiler kuraldır. Her zaman trajik olan bu ilişkiler, uzun vadede çoğunlukla yararsız olmuşlardır.***

Galya'nın ve Batı Avrupa'nın geniş bir kesiminin Romalılaştırılması gibi başarılar, ancak bu sürecin uzunluğu ve aynı zamanda, bu konuda her ne denilmiş olursa olsun, Romalılaşan halkların başlangıçtaki düşük düzeyleri, galibe karşı duydukları hayranlık, sonuç olarak belli bir yakınlaşma duygusuyla açıklanabilmektedir. Fakat bu başarılar nadir ve istisnai olmuşlar, kuralı teyit etmişlerdir.

Bu şiddetli temaslar esnasındaki başarısızlıklar, başarılardan daha sık ortaya çıkmışlardır. "Kolonyalizm" dün başarılı olabilmiştir, bugün fiyasko olacağı konusunda hiçbir kuşku yoktur. Oysa kolonyalizm, bir uygarlığın bir diğeri tarafından boğulmasının en iyi örneğidir. Mağluplar, kendilerinden güçlüye hep boyun eğmekte, ama uygarlık çatışması olduğunda, bu boyun eğme geçici hale gelmektedir.

Bu sorunlu ve uzun bir arada yaşama dönemleri, tavizler, uzlaşmalar, önemli ve bazen de yararlı kültürel alıntılarla birlikte sürmektedir. Ama bunlar, hiçbir zaman belli bir sınırın ötesine geçememektedirler.

Şiddetin damgasını yemiş bir şekilde kültürel sızmanın en güzel örneğini, Roger Bastide'in ***Brezilya'daki Afrika Dinleri*** (1960) adlı güzel kitabı sunmaktadır. Bu, Afrika'nın çeşitli yerlerinden kopartılan, sonra da koloni Brezilyasının ataerkil ve Hıristiyan toplumunun içine atılan zenci kölelerin trajik öyküsüdür. Zenci köleler, Hıristiyanlığı benimsemekle birlikte, bu Brezilya' ya direnmişlerdir. Birçok "kaçak" köle, *quilombos* adı verilen bağımsız cumhuriyetler kuracaklardır. Bahia içlerindeki Palmeiras'ta kurulanı, ancak düzenli bir savaş sonunda düşecektir. Her şeyden yoksun bu zencilerin, eski Afrika dinsel uygulamalarına ve danslarına yeniden can vermiş olmaları, ayırıcı *condombles*'leri veya *macumba*'ları içinde, Afrika ve Hıristiyan uygulamalarını harmanlamış olmaları ve bu bölgenin bugün hâlâ kültürel açıdan canlı, hatta fetihçi olması şaşırtıcı bir örnek değil midir? Mağlup boyun eğmiş, aynı zamanda kendini korumuştur.

Tarih ve Uygarlık

Uygarlıkların dirençleri, rızaları, süreklilikleri, yavaş dönüşümleri boyunca yapılan bu yolculuklar, sonuncu bir tanımın, uygarlıklara kendilerine özgü, emsalsiz çehrelerini iade eden tanımın formüle edilmesine izin vermektedirler: uygarlıklar sürekliliklerdir, bitmez tükenmez tarihsel sürekliliklerdir.

Uygarlık böylece, uzun tarihlerin en uzunudur. Fakat tarihçi bu gerçeğe hemen ulaşamamaktadır: Bu gerçek, ancak birbiri peşi sıra yapılan gözlemlerin sonunda ortaya çıkmaktadır. Tıpkı, yükselirken görüş alanının genişlemesinde olduğu gibi.

- ***Tarihin farklı zamanları: Tarih, çoğu zaman farklı ölçü birimlerine bağlı ölçekler üzerinde iş görür: Ya gün be gün, ya yıl be yıl, ya da aynı anda onlarca yıl veya yüzyıl boyunca.***

Kullanılan ölçü değişince, manzara da değişecektir. Bu gözlenen

gerçekler, bu farklı uzunluktaki zamanlar arasındaki çelişkiler, tarihe özgü *diyalektik*'i beslemektedirler.

Açıklamayı basitleştirmek üzere, tarihçinin en azından üç düzlem üzerinde çalıştığını söyleyelim.

Geleneksel tarihin, tıpkı dünün kronikçisi, bugünün de gazetecisi gibi davranarak bir olaydan diğerine aceleyle giden bildik anlatınınki olan bir A düzlemi. Bu şekilde, binlerce görüntü sıcağı sıcağına yakalanmakta ve bunlar soluk soluğa okunan bir romanda olduğu gibi, kader değişmelerinden yana çok zengin, çok renkli bir tarih meydana getirmektedirler. Fakat okur okunmaz silinen bu tarih, bizi çoğu zaman doyumsuz bırakmakta, yargılama veya anlama olanağı sağlamamaktadır.

Bir B düzlemi ise, herbiri blok olarak ele alınan dönemleri yansıtmaktadır: Romantizm, Fransız Devrimi, Endüstri Devrimi, İkinci Dünya Savaşı. Ölçü birimi bu kez on, yirmi, hatta elli yıldır. Ve olgular bu bütünlerin –bunlara evre, aşama, dönem veya konjonktür adı verilmektedir– sayesinde birbirlerine yaklaştırılabilmekte, yorumlanabilmektedirler. Ve açıklama önerileri gene onların sayesinde ileri sürülebilmektedir. Eğer öylesi tercih edilirse, bunlar daha şimdiden gereksiz ayrıntılardan sıyrılmış, uzun olaylardır.

Nihayet bir C düzlemi, bu uzun olayları da aşmakta ve yalnızca yüzyıllık veya birçok yüzyıla yayılan olayları ele almaktadır. Her hareketin yavaş olduğu ve geniş zaman mekânlarına yayıldığı bir tarihi, ancak saatte yedi fersah yol alan çizmelerle aşılabilen bir tarihi gündeme getirmektedir. Fransız devrimi, Batı'nın özgürlükçü ve şiddetli devrimci kaderinin uzun tarihinin (hiç kuşkusuz esaslı) bir anından ibaret kalmaktadır. Voltaire, özgür düşüncenin evriminin basit bir aşamasından ibaret kalmaktadır.

Bu sonuncu evrede –kendi imgeleri olan sosyologlar, bu sonuncu "derin sahanlıkta" diyeceklerdir–, uygarlıklar, kaderlerini belirlemiş ve onlara renklerini vermiş olan kazaların, kader değişimlerinin dışında, uzun ömürleri veya eğer öylesini isterseniz, süreklilikleri, yapıları, hemen hemen soyut ama gene de esas olan şemaları içinde ortaya çıkmaktadırlar.

• ***Demek ki bir uygarlık, ne verili bir ekonomi, ne verili bir toplum olup, ekonomi dizileri ve toplum dizileri boyunca çok az saparak yaşamaya devam edendir.***

Demek ki bir uygarlığa, ancak uzun zamanda, uzun sürede, ucu bir türlü gelmeyen bir ipin başını yakalayarak ulaşılabilmektedir; aslında ulaşılan şey, hareketli, çoğu zaman da fırtınalı bir tarih boyunca, bir insan grubunun muhafaza ettiği ve en değerli şeyi olarak kuşaktan kuşağa aktardığıdır.

Bu koşullarda, büyük İspanyol tarihçisi Rafael Altamira'nın (1951) ve ondan çok önceleri François Guizot'nun (1855) dedikleri gibi, uygarlıklar tarihinin "tarihin tamamı" olduğunu çabucak kabul etmeyelim. Hiç kuşkusuz "tarihin tamamı"dır, ama belli bir bakış açısından görülmüş, belli bir tarihsel ve insani tutarlıkla uyumlu, mümkün bir maksimum kronolojik mekân içinde kavranmış olarak. Uygarlıklar tarihi, Fontenelle'in çok bilinen imgesiyle, ne kadar güzel olurlarsa olsunlar güllerin tarihi değil de, güllerin ölümsüz sandıkları bahçıvanın tarihidir. Toplumlar, ekonomiler ve tarihin kısa ömürlü binlerce olayı açısından uygarlıklar da ölümsüzdürler.

Bu uzun soluklu tarih, bu uzak tarih, karanın gözden hiç kaybedilmeden yapılan kabotaj değil de açık denizde sürdürülen bu yolculuk, kendine yüklenen ad veya imge her ne olursa olsun bu tarihsel girişim, avantajlara ve sakıncalara sahiptir. Avantajlar: Alışılmamış terimlerle düşünmeye ve tarihsel açıklamadan kendi zamanını anlamak üzere yararlanmaya zorlar. Sakıncaları, hatta tehlikeleri: Bir tarih felsefesinin, sonuç olarak bilinen veya kanıtlanandan çok hayal edilen bir tarihin genellemelerinin içine düşebilir.

Tarihçiler, Spengler veya Toynbee gibi coşkulu tarih yolcularından çekinmekte hiç kuşkusuz haklıdırlar. Genel açıklamaya kadar götürülen her tarih, sürekli olarak somut gerçeklere, rakamlara, haritalara, kesin kronolojilere, kısacası sağlamalara dönülmesini gerektirir.

Daha sonra ve hepsinden fazla da, uygarlıkların gramerine, yani bir uygarlığın ne olduğunu anlamak için bel bağlamanın uy-

gun olduğu somut durumların incelenmesine geri dönülmesini gerektirir. Tanımladığımız bütün uyum ve uyumsuzluk kuralları, izleyen örneklerce aydınlatılacak ve basitleştirilecektir.

II

AVRUPALI OLMAYAN UYGARLIKLAR

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYET VE İSLAM DÜNYASI

AYIRIM I

Tarihin Öğrettiği

Uygarlıklar, doğmak, yerleştikleri yeri düzenlemek ve sıçramak için sonsuz bir zaman harcamaktadırlar.

İslamiyetin Muhammed'le birlikte birkaç yıl içinde doğduğunu sanmak, hem çok doğru, hem de çok yanlış ve anlaşılmazdır. Hıristiyanlık da, hem İsa'yla birlikte hem de ondan çok önce doğmuştur. Muhammed ve İsa olmasaydı, ne İslamiyet, ne de Hıristiyanlık olurdu; fakat bu yeni dinler her seferinde zaten var olan uygarlıkların gövdesini ele geçirmişlerdir. Her seferinde, bu uygarlıkların ruhu olmuşlardır: Daha baştan itibaren, zengin bir mirası, bir geçmişi, koskoca bir şimdiki zamanı ve daha şimdiden bir geleceği yüklenme gibi bir avantaja sahip olmuşlardır.

İslamiyet, Yakındoğu'nun Yeni Biçimi

- ***"İkinci" bir uygarlık; tıpkı Hıristiyanlığın, sürdürdüğü Roma İmparatorluğunu miras alması gibi; İslamiyet de başlangıç dönemlerinde, dünyanın en eskilerinden biri, belki de en eski uygar insan ve halklar kavşağı olan Yakın Doğu'yu ele geçirecektir.***

Bu, muazzam sonuçları olan bir olgudur: İslam uygarlığı, jeopolitiğin, kentsel biçimlerin, kurumların, alışkanlıkların, ritüelle-

rin, eski inanma ve yaşama biçimlerinin kökü derinlerde olan emirlerini kendi hesabına geçirecektir.

İnanma biçimleri: İslamiyet, bizzat dininin içinde, Museviliğe ve Hıristiyanlığa, İbrahim'in ve Eski Ahit'in mirasına, bu kutsal kitabın katı tektanrıcılığına bağlanmaktadır. Kudüs, onun için kutsal bir kenttir. İsa ise, onu aşan Muhammed'den önceki en büyük peygamberdir.

Yaşama biçimleri: Binlerce yıl öncelerden gelen birçok hareket, İslamiyetin içinde bugüne kadar sürmüştür. *Binbir Gece Masalları*'nda hükümdar, "elleri arasındaki yeri öperek" selamlanmaktadır. Oysa bu, Sasani İmparatoru Khosro'nun (531-579) sarayında uygulanan (ve herhalde çok daha önceden beri) harekettir. Bu hareket, XVI., XVII. yüzyıllarda, hatta daha sonralarında, Avrupalı elçilerin İstanbul, İsfahan veya Delhi saraylarında kurtulmaya uğraştıkları harekettir; elçiler bunu hem kendileri, hem de temsil ettikleri hükümdarları açısından alçaltıcı bulmaktadırlar. Daha Herodotos Mısır âdetlerini itici bularak, onlara kızıyordu: "Selam olarak, sokağın ortasında birbirlerinin karşısında neredeyse yerlere kapanıyorlar; ellerini dizlerine kadar indiriyorlar"; bu selamlama biçimi bugün hâlâ sürmektedir. Başka ayrıntılar: Türklerin veya Kuzey Afrikalıların hamamları, eski Roma hamamlarından başka bir şey değillerdir; bunlar İslam fetihleriyle İran ve diğer (Roma'yı tanımamış) ülkelere kadar yayılmışlardır. "Bizim madalyon ve omuz muskalarımızın" Müslümanlardaki eşdeğerlisi olan Fatma'nın eli, daha Kartaca mezar taşlarında vardır. Müslümanların geleneksel kıyafetlerine gelince, bu ayrıntıları ödünç aldığımız E. F. Gautier, bunları Herodotos'un yirmi dört yüzyıl önce tasvir ettiği Babillilerinkiyle aynı olarak görmekte tereddüt etmemektedir. Herodotos'a göre, "Babilliler, önce ayaklarına kadar inen keten bir gömlek giyerler (E. F. Gautier, Cezayir'de buna *gandura* denilir diye yorum yapmaktadır); bunun üstüne de yünlü başka bir gömlek giymektedirler (bugün *cellaba*); daha sonra üstlerine beyaz bir üstlük almaktadırlar (beyaz *bornuz*); başlarına ise sivri bir külah geçirmektedirler (bugün olsa fes veya *tarbuş* derdik)."

Bu yolun üzerinde –İslam ülkelerinde, neyin Müslümanlara ait olduğunu, neyin olmadığını belirlemek–, nerede duracağız.

Daha dün, Kuzey Afrika kuskusunun Roma, hatta Kartaca kökenli olduğu savunulmadı mı? Mısır ve Magrep'te egemen olan iç avlulu ve basık Müslüman evi, sütunlu iç avlusu olan eski Yunan evinin ve "Miladın ilk yüzyıllarındaki Kuzey Afrika evinin" aynısı olarak, her halükârda İslamiyet öncesine aittir.

Bunlar ayrıntılardır; ama konuştukları dil çok açıktır: Tıpkı Batı uygarlığı gibi, İslam uygarlığı da *türev,* Alfred Weber'in terminolojisini benimsersek *ikinci dereceden* bir uygarlıktır. Kendini boş bir alandan itibaren değil de, onu Yakındoğu'da öncelemiş olan rengârenk ve çok canlı bir uygarlığın temeli üzerinde inşa etmiştir.

Demek ki İslamiyetin hayat hikâyesi, Muhammed'in tebliği veya hızlı fetihlerin sürdüğü 10 yıl (632-642) esnasında başlamamaktadır. Bu hikâye, gerçekte Yakındoğu'nun nihayetsiz tarihiyle yola koyulmuştur.

Yakındoğu'nun Tarihi

İlk kez Asurlular tarafından birleştirilen Yakındoğu, daha sonra daha uzun bir süre için olmak üzere, Kuraş, Kambuziya ve Darayavuş'un (İran kralları) (MÖ 546-486) fetihleriyle bir kez daha birleştirilmiştir. Akamenidlerin bu muazzam inşaları, iki yüzyıl sonra Yunanlı ve İskender'in Makedonyalılarının darbeleri altında çökmüştür (MÖ 334-331). Bu fetih, *on yüzyıl sonra* Arap fatihlerin şimşek hızıyla gerçekleştireceklerinden çok daha hızlı olmuştur.

Bu on yüzyıllık aralık, kabaca "kolonyal" bir dönem meydana getirmektedir; bu süre esnasında, Yunanlılar, Akdeniz ile Hint Okyanusu arasındaki muazzam ve kararsız alana egemen olmuşlardır. Kolonizatör olarak kentler, büyük limanlar (Antakya, İskenderiye), büyük alanı olan devletler (Selevkoslar, Lagidler) kurmuşlardır. Uyruklarıyla karışmakla beraber, kendilerini onlardan ayrık tutmuşlar, örneğin kendilerine yabancı kalan kırlara hiçbir zaman yerleşmemişlerdir. Kısacası, tıpkı daha sonra Avrupa'nın dilini, yönetimini dayatarak ve dinamizminin bir bölümünü aktararak Afrika'yı kolonileştirdiği gibi, kalabalık olmayan bu küçük Yunan-Makedonyalı halk da Asya'nın bu geniş parçasını kolonileştirmiştir.

Roma fethi de Küçük Asya'ya, Suriye'ye, Mısır'a kadar uzanırken, bu ***kolonyal çağı*** kesintiye uğratmıştır: Roma'nın meydana getirdiği ön cephenin gerisinde, Yunan uygarlığı yerli yerinde kalmış ve Roma imparatorluğunun V. yüzyılda çöküp, Bizans'ın nöbeti devralmasıyla –ki Bizans, Yunan uygarlığıdır– yeniden egemen hale gelmiştir. Cezayir'de yaşamış olan Emile Félix Gautier, tarihin bir gün adeta hiçbir iz bırakmadan süpürüp götürdüğü bu devasa kolonyal maceranın büyüsüne kapılmıştır.

Kolonileştirilen Yakındoğu, efendilerini sevmemiştir. İran' da MÖ 256'dan itibaren Part asıllı Arsakoğullarının, sonra da MÖ 224'ten itibaren Pers asıllı Sasanilerin geniş imparatorluğu kurulmuştur. Bu imparatorluk, İndüs kıyılarından narin Suriye sınırlarına kadar uzanmaktaydı. Roma ve Bizans; bu güçlü, örgütlü, savaşçı, senyörlük rejimine dayalı, bürokratik, kalabalık bir süvari birliği olan, Uzakdoğuyla, Hind'le, Moğollarla ve Çin'le teması olan (Part süvarilerinin Roma zırhlarını delen okları, hiç kuşkusuz Moğolistan'dan gelmektedir) komşuya karşı yıpratıcı mücadeleler vermişlerdir. "Üstün Zerdüşt Dini"ne dayanan İran, davetsiz misafir Helenizme karşı canla başla mücadele etmiştir. Fakat bu siyasal husumet, onun Batı'dan gelen kültürel akımlara fırsat çıktığında hüsnükabul göstermesini engellememiştir. Justinianus'un kovduğu Yunanlı filozoflar, İran'ın büyük başkenti Ktesiphon'da kendilerine sığınak bulmuşlardır; Bizans tarafından tahrip edilen sapkın Hıristiyanlar olan Nasturiler, Çin'e İran üzerinden giderek, burada daha sonra eşi görülmedik bir talihe kavuşmuşlardır.

- ***Hıristiyan olmuş, sürekli ve şiddetli dinsel karışıklıklarla çalkalanan Yunan varlığına karşı mücadele içinde olan bu tereddüt içindeki Yakındoğu'da, ilk Arap fetihleri (634-642) hemen kendileriyle işbirliği yapan unsurlar bulmuşlardır.***

Suriye 634'te, Mısır 639'da yeni gelenleri karşılar. Daha da beklenmeyeni, İran'ın hızla Müslümanlaşmasıdır (642). Roma ve Bizans'la giriştiği yüzyıllarca süren mücadelesi sonucu tükenen yaşlı imparatorluk, atlarına ve fillerine rağmen, kendini deve üstündeki Arap süvarilerine karşı iyi savunamamış veya savunma-

ARAP FETİHLERİ
Fetihlerin yönü
Akınlar
Fethedilen bölgeler
Yollar
İpek
Kağıt
(Kağıt Yapımının Arap Dünyasına girişi. 751'e doğru)
725
711
Kurtuba
Keyruvan
648
İskenderiye
642
635
Bağdat
Basra
Mekke

mıştır. Yakındoğu, kendini yeni gelenlere teslim etmiş, terk etmiştir. Araplar, Kuzey Afrika'yı ele geçirmekte daha zorlanmışlar; ama VII. yüzyılın ortasından VIII. yüzyılın başına kadar süren bu fetih bir kez tamamlandıktan sonra, İspanya tek darbede ellerine geçmiştir (711).

Eğer Bizans tarafından savunulan ve kurtarılan engebeli Küçük Asya hariç tutulacak olursa, Arap fatihler Yakındoğu'nun tamamını çok hızlı bir şekilde ele geçirmişler ve sonra bu bölgenin sınırlarını Batı yönünde çok aşmışlardır.

Bu hız,

a) Hiç kimsenin beklemediği saldırganın lehine olan bir gafil avlamanın sonucu mu?

b) Kentleri birbirlerinden soyutlayarak, birbiri ardına teslim olmaya zorlayan bu hızlı, tahripkâr akınların doğal başarısı mı?

c) Bugünkü terimlerle söylersek, sömürge olmaktan çıkan Yakındoğu'nun uzun soluklu yön değiştirmesinin sonuncu noktası mı olmuştur?

Hiç kuşkusuz üçü birden. Ancak, uygarlıklar tarihi bakış açısı içinde, bu dar kapsamlı açıklamalar yeterli olamazlar. Kucak açma veya bitkinlik, istilanın *kalıcı* başarısını açıklayamazlar. Acaba, uzun bir bir arada yaşamanın ürünü olan çok eski bir dinsel ve ahlâki yatkınlığı derinlemesine incelemek gerekmez mi? Muhammed'in yoğurduğu bu yeni din bizzat bu Yakındoğu kavşağında ve onun zihniyet ikliminde imâl edilmiştir.

İslamiyet, yayılma döneminin başlarında, maceranın büyük kişisi olan, hiç değilse inşa edilecek evin "ikinci direği" olan (birincisi tabii ki Arabistan'ın kendidir) antik Doğu uygarlığını canlandırmaktan başka bir şey yapmamıştır. Burada söz konusu olan, Arabistan'ın onlara nazaran çok fakir kaldığı çok zengin bölgelere dayanarak inşa edilen sağlam bir uygarlıktır.

İslamiyetin kaderi bir bakıma, bu eski uygarlığı yeni bir yörüngeye yerleştirmek, ona yeni bir titreşim vermek olacaktır.

Muhammed, Kuran, İslamiyet

İslamiyetin dolaysız kökenleri, bizi hemen bir insan, bir kitap ve bir dinin karşısına koymaktadır.

- ***Muhammed'in belirleyici eseri, 610-612 (çok kesin olmamakla birlikte, gerçeğe yakın tarihler) ile ölüm tarihi olan 632 arasında yer almaktadır.***

Eğer o olmasaydı; rakip kabileler ve kabile federasyonları halinde parçalanmış, yabancı etkilere, İran'ın, Hıristiyan Etopya'nın, Bizanslı Suriye ve Mısır'ın sömürgeleştirici çabalarına açık olan Arabistan, birliğini kuramaz ve bu talancıları iyice kuzeye süremezdi.

Birbiriyle boğuşan Bizanslılar ve İranlılar, yüzyıllar boyunca bu fakir ülkelerden ciddi bir düşmanın çıkabileceğini hiç akıllarına getirmemişlerdi. Hiç kuşkusuz buralarda şiddetli çatışmalar meydana geliyordu. Ama talana geliyor ve geri dönüyordu. İranlılar ile Bizanslıların uğruna boğuştukları "mümbit hilal"in kıyısındaki bu bölgelerden –çoğu zaman insansız bölgeler– kim kaygılanırdı ki?

Her şey Muhammed'in başarı kazanmasıyla değişmiştir. Allâmeler tarafından yapılan araştırmalar, onun hayat hikâyesini aşırı süslemişlerdir. Bu süsler ayıklandıktan sonra elde edilen görüntü daha güzel ve heyecan verici olmaktadır. 570'ler civarında doğan Muhammed, hayatının ilk kırk yılı boyunca birçok felâkete uğramıştır. Bu pek bilinmeyen hayat, büyük tarihle ancak 610-612 civarıda kırk yaşına girdiği sırada birleşmektedir. "Ramazan ayının son on gününün içinde" Mekke yakınlarındaki "Hira dağındaki mağaralardan birinde bir gece uyurken, Kutsal Kitap peygamberin kalbine indi." Esrarlı varlık ona rüyasında "işaretlerle kaplı bir kumaş rulosu gösterdi ve ona okumasını emretti... Okumasını bilmiyorum dedi Muhammed. Melek iki kere, oku diye tekrarladı. Ve kumaş onun boynuna dolandı. Ne okuyacağım diye sordu peygamber. İnsanı yaratan Allah'ın adını oku." "Peygamber, kalbine bir kitap indirildiğinin bilinciyle uyandı" (E. Dermengham). Küçük bir ayrıntı, bu kelime *okumak* kadar, *din yaymak* da olabilir ve bu arada, peygamberin okuma yazma bilip bilmediği de belli değildir.

Bu kutsal hikâye iyi bilinmektedir. Muhammed, melek Cebrail'in (esrarengiz ziyaretçi) sözlerinden sonra, kendini Tanrının

gönderdiğine, kitabı mukaddes geleneği içindeki peygamberlerin sonuncusu ve en büyüğü olduğuna inanmıştır; başlangıçta onu yalnızca karısı Hatice desteklemiş, akrabaları olan Mekkeli zengin tüccarlar ise ona hemen karşı çıkmışlardır; daha sonra bir sürü kararsızlık içinde, umutsuzluğun sınırlarında ilerlemiş ve bunlar onun hadisleri ile Kuran surelerinde yer almışlardır. Burada esas olan, bu taklidi olanaksız metnin güzelliğine, patlayıcı gücüne, "saf müziği"ne, Muhammed'in çoğu zaman uzun bir süre bilincini kaybettiği sıralarda girdiği translardan sonra söylediği öngörülere; çevrilmesi ancak eksik olarak mümkün olabilen olağanüstü şiire dikkat etmektir. İslam öncesi Arabistan, Homerosgil bir çağ yaşamaktaydı: Şiir orada kulakları ve kalpleri açmaktaydı.

Peygamber, yıllar boyunca ancak küçük bir sadık gruba, akrabalara, çoğunlukla çok fakir insanlara yeni dini yaymıştır. Mekke; Suriye, Mısır ve İran körfezi arasındaki kervan ticaretinden ötürü zenginleşen tüccarların yanı sıra, emekleriyle geçinen, sıkıntı çeken insanlara, esnafa, kölelere de sahiptir. Örneğin Ebubekir'in (peygamberin dostu ve ileride kayınpederi) satın alarak azat ettiği zenci köle Bilâl, İslamın ilk müezzini olmuştur.

Zenginler ise, önce gülüp geçtikleri propaganda karşısında kaygılanmaya başlamışlardır. Muhammed'e inananlar tehdit edilince, bazıları Hıristiyan Etopya'ya, 60 kadar olan diğerleri de Mekke'nin kuzeyindeki Yatrib vahasına kaçmışlardır; Muhammed de bu kente sığınacaktır. Yatrib, Peygamberin kenti (Medine) olacak, bu göç de (Hecir), Müslüman takviminin başlangıcı (20 Eylül 622) haline gelecektir. Dikkat ediniz (ama bu küçük bir ayrıntıdır), Medine, bu kentin daha hicretten önceki adı olmuşa benzemektedir.

O sıralarda burası, üçte ikisi itibariyle köylüdür. İki rakip Arap kabilesi ve az çok tüccar birçok Yahudi grubu vardır. Peygamberin Yahudilere karşı tavrı, sempatiden dikkatli olmaya, sonra da husumete dönüşecektir. O zamana kadar Kudüs'e yönelik olarak yapılan ibadet, artık Mekke yönünde yapılacaktır. Bütün bunlar sürekli bir savaş ikliminde olmaktadır; göç etmiş Müslümanlar, yaşayabilmek için komşularını yağmalamakta,

Mekkelilerin uzun kervan hatlarına saldırmaktadırlar. Sonunda Mekke'ye egemen olarak girmesini sağlayacak bu on yıllık savaş esnasında, peygamber birçok büyük güçlükle karşılaşmakla birlikte, çoğu zaman özel bir kararlılık ve ondan hiç aşağı kalmayan bir temkinlilik ve hoşgörü göstermiştir.

- ***Kuran sureleri, peygamberin hadis ve sünnetleri tarafından ifşa edilen ve yavaş yavaş inşa edilen İslam (Tanrıya teslim olma) dini, olağanüstü bir sadelik göstermektedir.***

İslamın "beş şartı": Tanrının (Allah) tekliğine ve Muhammed'in onun peygamberi olduğunu iman –şahadet–; günde beş vakit namaz kılmak; Ramazan süresince oruç tutmak; zekât vermek; Mekke'ye hacca gitmektir. Kutsal savaş cihad, kısa bir süre sonra çok büyük bir rol oynayacaksa da, bu temel şartlar arasında yer almamaktadır.

Birçok noktanın zıtlaşmalı olmasına ve mistiğin karmaşık yorumlarında farklı kapılar açmasına rağmen, İslamiyetin dinsel simgeselliğinin esrarlı hiçbir yanı yoktur. İslami ilahiyatın bu tartışmalar konusunda, Hıristiyanlıkta haset edeceği hiçbir şey yoktur: Her ikisi de insan zihnini zor yollara sürmektedir.

Peygamber, ibadet konusunda Hıristiyan ve Musevi uygulamasından esinlenmiştir. Buna karşılık, hac konusunda Arap ve Mekke geleneğine sadık kalmıştır. Nitekim Kâbe ve Arafat dağında gerçekleştirilen ve birbirlerine bağlı olan iki eski hac uygulamasını korumuştur; bunlar herhalde Eski Ahit'teki Çadırlar Bayramı'na benzeyen eski bir ilkbahar bayramı ile eski bir sonbahar bayramıdır. Derin anlamını zaman içinde her halükârda yitirmiş olan bu iki eski uygulama, yeni bir dille yeniden hayata geçirilmiştir. "Muhammed, eski kurumu bir cins *kültürel* efsaneyle *a posteriori* meşru kılarak, (İslamiyete) dahil etmiştir: İbrahim kendi zamanında, oğlu İsmail ile birlikte Arapların atası olduğunu iddia ederek, Kutsal Kâbe tapınısını ve hac törenlerini örgütlemişti. Musa tarafından kurulan Musevilik ile İsa'ya bağlanan Hıristiyanlığa nazaran İslamiyetin önceliği, işte böyle temellendirilmiştir." Köklerin İbrahim'e kadar götürülmesini, siyasal bir hesapla, şu öncelik kazanma arzusuyla açıklamak yeterli midir?

Dinlerin kendi dinsel mantıkları, kendi hakikatleri yok mudur? Youakim Moubarac'ın (*Abraham dans le Coran;* 1958) ileri sürdüğü görüş budur. Louis Massignon'a göre, "İslamiyet İbrahim'in kişisinde ilk Müslümanı selamlar, ki bu doğrudur, *ilahiyat olarak doğrudur."*

Dinsel inanç ve uygulamaların Müslümanların hayatında ne denli bir ağırlığa sahip olduklarını, onlara ne denli katı bir disiplin dayattıklarını anlamak da önemlidir. Müslümana göre her şey (hukuk da dahil) Kuran'dan kaynaklanır. Bugün İslam âlemindeki dinsel uygulama, Hıristiyan âlemindeki bir zamanların zirve noktasından da canlıdır. Louis Massignon 1955'te şöyle yazmıştır: "1360 yıldan beri Arafat'ta her yıl yaklaşık 150.000 hacı olmuştur." Ve Fransa'da bir köyde, oransal olarak ne kadar "paskalyacı" varsa, herhangi bir Mısır köyünde de o kadar hacı vardır. Tabii ki üstünlük İslamiyettedir. Fakat acaba bunu daha canlı bir *iman*'a mı bağlamak gerekir? Hıristiyanlık, bizatihi taşıyıcısı olduğu uygarlığınkilerle aynı olan iç sınavlara göğüs germek zorunda kalmıştır ki, İslamiyet bu sınavlarla, şimdiye değin ancak ucundan kıyısından karşılaşmıştır. İslamiyet, dinsel ayinlerin tıpkı diğer toplumsal jestler gibi, tıpkı bizatihi hayatın geri kalanı gibi devam edip gittiği eski, arkaik toplumlara dayanmayı sürdürmekte değil midir?

Arabistan: Ancak Şöylesine Kentlileşmiş Bir Kültürün Sorunu

Muhammed'in başarısında ve İslamiyetin yayılmasında, muazzam Arap yarımadası tam olarak ne rol oynamıştır? Bunun cevabı kolay değildir.

- ***Kentin önceliği: Muhammed, henüz ilkel bir Arabistan'ın marjındaki (eğer öyle denilebilirse) kentsel bir ortamda, Mekke'de yaşamış ve eserini burada meydana getirmiştir.***

Bu kentin talihinin parlaması *yakın tarihlidir*, uzaktaki yabancı kentlerle kurduğu ve yalnızca büyük ticaret ile Mekkelilerin henüz taslak halindeki şu tüccar kapitalizmleriyle temas halindeki bağlantılardan kaynaklanan kervan ticaretinden doğan bir talih.

Kervancılık yapan Muhammed, kendine yapılacak ifşadan önce, Arabistan'dan daha çok Suriye kentlerinde Musevi ve Hıristiyan ortamlarla tanışmıştır. Ezan, cuma namazı, kadınların örtünmeleri, müminlerden ve imamlardan beklenen saygınlık gibi hükümler, her halükârda kentsel bir ortamı varsaymaktadırlar. Bütün bunlar, dirsek teması halinde yaşanan kalabalık kentler olmaksızın mümkün değildir.

"Bu katılık ve erdemlilik ideali, Hicaz'ın ağırbaşlı ve sade tüccarlarına ait olanıdır. İslamiyet bu noktada da, kırlardan çok kentlerin tutumuna sadık kalmıştır" (X. de Planhol). Peygamberin bazı hadislerini bu bakış açısı içinde yorumlamak gerekmektedir. "Halkım için kaygı duyduğum şey, şeytanın köpük ile kaymak arasında büzülüp saklandığı süttür. Ondan içenler, ***birlikte ibadet edilen kentleri terk ederek*** (abç), çöle döneceklerdir." Peygambere atfedilen başka bir söz de, saban demirine ilişkindir, "bu, aynı zamanda aşağılanmanın da birlikte gelmesi olmaksızın, müminlerin evine asla giremez." Kısacası, bizzat Kuran'da söylendiği gibi, "Çöl Arapları, saf olmama ve ikiyüzlülük bakımından en kaşarlanmışlarıdır." Demek ki, İslamiyetin başlangıcındaki iman merkezleri, Kilise'nin batı dünyasındaki ilk dönemlerini hatırlatan bir konumda olmak üzere kentlerdir: Hıristiyanlığın bu döneminde dinsiz, köylü, *paganus*, putatapar değil miydi?

- ***Açıkçası, Arabistan bedevileri garip "köylüler"dir. XX. yüzyılın başında bile onları eski hallerinde kalmış olarak bulmak mümkündür. Bugün de, Arabistan içlerinde onlara hâlâ rastlanmaktadır.***

Robert Montagne (1893-1954) adlı bir İslamolog, bu *Çöl Uygarlığı* hakkında çok güzel bir kitap yazmıştır; hiç kuşkusuz, bir etnograf buna *kültür*'den başka bir ad verilmesini kabul etmeyecektir.

Nitekim burada ***kent*** yoktur, bunlar var olduklarında da çok ilkeldirler. Hicret dönemindeki Yatrib, Epaminandos dönemindeki Thebes bile değildir. Minimum bir su kaynağına sahip vadilerdeki bu "kentler"in civarında, toprağa bağlı, az sayıda ***yerleşik***

köylü vardır. *Arapların çoğunluğu,* "arı oğullarına" benzeyen, ataerkil aileler, "aşiret alt kesirleri", "kesirleri", "aşiretler", "aşiret konfederasyonları" gibi çok küçük toplumsal gruplar meydana getiren *göçebelerden* oluşmaktadır. Bu adlandırmalar, günümüz araştırmacılarına aittir ve basit bir sayma yöntemidir: Bir kesir 100-200 çadır; bir aşiret 3000 kişi demektir ki, bu da bu ölçek içindeki en büyük birlik olmaktadır. Bedeviyi yalnızca hayali ve gerçek kan bağı bir arada tutabilir. Aşiret, çarpışmalardaki büyük birliktir: Burada kardeşler, kuzenler, yanaşmalar bir arada yaşamaktadır. Bunun tersine konfederasyon, üyeleri çok geniş bir mekân üzerine dağılmış, narin bir birliktir.

Bedevilerin çöldeki ve çölümsü bölgelerdeki güçlük içindeki hayatları, ancak *deve yetiştiriciliği* sayesinde mümkün olabilmektedir. Azla yetinen ve susuzluğa dayanan deve, bir otlaktan diğerine uzun yolculuklar yapılabilmesine olanak vermektedir. Talan ve savaş olduğunda, saman, su kırbaları, tahıl taşımaktadır. Atlar ise, son andaki saldırıda kullanılmaktadır.

Gündelik hayat; "kaçan otun" peşinden koşmaktır. Göçebeler, yük develeri ve beyaz koşu develeriyle, güneyden kuzeye ve tersi yönde, bazen bin kilometrelik güzergâhlar boyunca dalgalanmaktadırlar. Kuzeyde Verimli Hilal topraklarının sınırlarına yaklaşıldıkça, Suriye ile Mezopotamya arasında göçebelik seyrelmekte, yerleşiklerle temasa geçerek ağırlaşmaktadır. Deve yetiştiriciliğine, dar bir çerçeve içinde göçe yol açan koyun yetiştiriciliği eklenmektedir. Koyun yetiştiricisi haline gelen bedevi, artık yalnızca bir *şauya*'dır (koyuncu). Onun altında korkunç yerleşiklerin en alt kategorisi, sığır ve manda yetiştiricileri yer almaktadır.

Deveye dayalı göçebelik, Arabistan'ın güneyinde ve merkezinde sağlığını, soyluluk iddialarını korumaktadır. Bu soylu aşiretler, sürekli savaş halindedir: En güçlüler en zayıfları korumaktadır. Nüfusu aşırı artan çöl, böylece insan fazlasını dışarı atmakta, çıkış olağan olarak Batı yollarından gerçekleşmektedir. Sina yarımadasının meydana getirdiği köprü, dar Nil şeridi, Sahra ve Batı ülkelerine doğru birer engel oluşturmamaktadırlar.

Batıya yönelik bu göçün nedenleri coğrafi ve tarihseldir. *Coğrafi olanları:* Kuzeyde sıcak çöllerin yerine soğuk çöller geç-

mektedir. Araplar VII. yüzyılda Küçük Asya'da zafer kazanamamışlardır, çünkü develeri Anadolu yaylalarının soğuğuna direnememişlerdir –oysa Orta Asya devesi buralara dayanmaktadır–. Buna karşılık, Kızıldeniz çukuru aşıldıktan sonra, Sahra, Arap çöllerinin devamı gibidir. *Tarihsel olanları:* Orta Asya'daki bu kuzey çöllerinin kendi göçebeleri, çift hörgüçlü kendi develeri, kendi atları, kendi süvarileri, kendi şiddetli göç hareketleri vardır. Açıkçası, buraları rahatlıkla yerleşilebilecek boş alanlar değillerdir.

Bedevilerin Arabistan'ı, olağanüstü savaş gücünü, bazı tereddütlerle birlikte, İslamın hizmetine vermiştir. Göçebeler, İslamiyete bir geceden ertesi sabaha geçmemişlerdir. Kavgacı ve istikrarsız kalmayı sürdürmüşlerdir. İspanya'nın fethinden sonra, Emevi halifeleri döneminde, Yemen ile Kays partileri arasındaki kavga, anavatandan binlerce fersah ötede yeniden alevlenmiştir.

Zaten görünüşte boyun eğmiş olan göçebelerin tümü, peygamberin ölümüyle ayaklanmışlardır. Bastırma harekâtı uzun sürmüş ve Muhammed'in ikinci halifesi Ömer (634-644), atlı ve develi göçebeleri cihada yollamaktan başka bir çözüm bulamamıştır; bu hem onları Arabistan'dan uzaklaştırmanın, hem de aşiretler arası savaşlara son vermenin yolu olmuştur.

Böylece, İslamın ilk fethini Bedeviler gerçekleştireceklerdir. Deve ve keçi kılından çadırlarıyla birlikte kafileler halinde ilerlerken, alışkanlıklarını, âdetlerini, kasıntılıklarını, çobanların çoban kalma konusundaki derin isteklerini, yerleşiklerin boğucu hayatları karşısında duydukları küçümsemeyi de beraberlerinde taşıyan bu küçük grupların, muazzam güzergâhlar boyunca yol alışlarını hayal etmek gerekir. İslam fethinin batı yönünde dolduracağı bu geniş mekân, bu küçük gruplar tarafından tam bir bombardımana uğramıştır. Bunlar her yere yerleşmekte ve onlarla birlikte dilleri, folklorları, kusurları ve erdemleri de yerleşmektedir; erdemlerinin arasında en başta geleni, tüm İslamiyeti aydınlatan tutkulu konukseverlikleridir.

Örneğin Beni Hilâl aşiretinin kat ettiği uzun yol bilinmektedir: VII. yüzyılda Hicaz'ın güneyinden yola çıkan aşiret, 978'de yukarı Mısır'da güç durumdadır; XI. yüzyılın ortasında Magreb'in üzerine bir çekirge sürüsü gibi saldırmış, XII. yüzyılda

Berberler tarafından ezilmiş (Setif çarpışması, 1151) ve bunun üzerine Magreb içlerinde dağılmıştır. Efsaneleri bugün, "Ürdün çölünden Biskra ve Moritanya'daki St. Etienne'e kadar" her yerin folkloru içinde yaşamaktadır.

- ***İslam âleminde "uygarlık" ve "kültürler": Arap aşiretlerinin oynadıkları rol, dikkatlerimizi kısa bir süre sonra çok incelecek olan İslam uygarlığının, hemen bütün başarılarının, her seferinde çabucak özümlediği ve "uygarlaştırdığı" ilkel halkların kavgacı "kültürleri"nin canlı güçlerine dayandırma tarzı üzerine çekmektedir.***

Arap aşiretleri, bir yüzyıl süreyle, İslamiyetin ilk başarılarını sağlamışlardır. İslam daha sonra İspanya'yı, Kuzey Afrika'nın kaba dağlıları Berberlerle fethetmiş, Fatimi Mısır'ını inşa etmiştir. Nihayet, kapısının önünde, adeta kendi evinin içinde bulduğu ve Müslüman yapmaya başladığı Türk-Moğol göçebelerden yararlanacaktır. Türk paralı askerler, X. yüzyıldan itibaren Bağdat halifelerinin ordularının esas bölümünü oluşturmuşlardır; bunlar olağanüstü süvari ve okçular olan harika askerlerdir.

IX. yüzyılda yaşamış olan büyük Arap yazarı Cahiz, onlara ilişkin unutulmaz portrelerinde, bu kaba insanlarla biraz alay etmektedir. Fakat tarih, bir kez daha aynı olacaktır. Fakirler zengin, göçebeler şehirli olacak ve bunlar, hizmetkârlıktan efendiliğe giden yolun bazen kısa olduğunu göstereceklerdir. Eskiden paralı asker, sonra efendi olan Selçuklu Türkleri, sonra da Osmanlılar, İslamiyetin yeni hükümdarları olacaklardır. İstanbul'un alınarak başkent yapılmasıyla, güçleri kesin bir taban kazandıktan sonra, Batı, Osmanlı hükümdarlarına "Büyük Senyör" veya "Büyük Türk" unvanını verecektir.

Alanını kuşatan veya kesintiye uğratan ilkel halkları kendine çekmek, onları kullanmak, ama aynı zamanda onların şiddet eğilimlerinin ağırlığı altında ezilmek, belki de İslamiyetin kaderinin bir yasasıdır. Daha sonra her şey düzelmekte ve yaralar kabuk bağlamaktadır. Kavgacı ve etkili ilkel, İslamiyetin her şeye kadir kentsel hayatı içinde erimektedir.

AYIRIM II

Coğrafyanın Öğrettiği

İslam, birbirlerine bağlı, kenarlarında oldukça şiddetli değişimlerden etkilenen bir dizi mekânı gündeme getirmektedir, çünkü İslam tarihi sakin bir tarih değildir, sakin bir tarih olmamıştır.

Fakat bu değişimler, bu mekânın tümüne nazaran nispi kalmaktadır. İslamiyetin devasa sahnesi, kabaca aşikâr bir istikrar sunmaktadır. Bu istikrar, kendini bir dizi gerçeklik ve açıklama halinde göstermektedir.

İslamın Karaları ve Denizleri

Haritalar esas olanı söylemektedirler. İslam tarafından ele geçirilen, sonra da her seferinde yabancı ve hasım uygarlıklara terk edilen bölgeleri gösterdik: Batı uygarlığına Sicilya, İber yarımadası, Septimanya (Güney Fransa), Güney İtalya, Batı Akdeniz; Doğu Avrupa'ya (kabaca Ortodoksluğa) Girit, Balkanlar; Hindu âlemine Kuzey ve Orta Dekkan, Ganj havzası.

Ezelden beri veya hiç değilse çok uzun süreden beri elde tutulan İslam toprakları, bugün devasa boyutlarda kalmayı sürdür-

mektedir. Her zaman çok zengin olmamakla birlikte, bu topraklar Fas ve Sahra'dan Çin'e ve Endonezya'ya kadar uzanmaktadır; yakınlarda yayınlanan bir kitabın alt başlığı, "Dekkan'dan Cakarta'ya kadar" demektedir.

Bu sıralamada, Müslümanlar tarafından eskiden az çok kullanılan, bugün dar kıyı şeritleri dışında onların elinden tamamen kaçmış bulunan devasa deniz mekânlarını unutmayalım. Deniz, üzerinde dolaşana aittir ve bugün hemen hemen hiç Müslüman denizciliği yoktur. Oysa eskiden, Akdeniz'de, Kızıldeniz'de, İran körfezinde, Hazar denizinde ve özellikle Hint Okyanusu'nda durum farklıydı. Hint Okyanusu'nda Muson rüzgârlarının düzenli yön değiştirmeleri sayesinde, Araplar palmiye liflerinden halatlarla birbirlerine bağladıkları tahtalarla imâl ettikleri ve yapımında tek bir çivi bile kullanmadıkları *butra* adı verilen küçük yelkenli tekneleriyle, uzun bir süre kârlı, faal ve büyük çaplı bir ticaret sürdürmüşlerdi. Bu yelkenliler, daha IX. yüzyılda Kanton'a ulaşmışlardı. Vasco da Gama 1498'de onları avlayacak ve yağmalayacaktır. Ancak ne Portekizliler, ne de daha sonra Hollandalılar veya İngilizler onları Hint Okyanusu'nun ucuza malolan ticaretinden söküp atabileceklerdir. Sadece, XIX. yüzyılın sonlarına doğru, buhar gücü onların hakkından gelebilecektir.

Demek ki bu deniz girişimi uzun soluklu olmuştur. İslamiyetin eski tarihli zaferleri, yalnızca süvarilerininki olmamış, aynı zamanda denizcilerininki de olmuştur. Denizci Sinbad bir simgedir.

- ***Akdeniz'in önceliği: Bu büyük mücadelenin esas bölümü Akdeniz'de cereyan etmiştir.***

Sinbad, maceralı deniz yolculuklarından, Hint Okyanusu boyunca yaptığı büyülü ve felâketli yolculuklardan söz etmektedir. Oysa eğer abartmıyorsam, İslamiyetin *dünya ölçeğindeki* kaderi Akdeniz'de oynanmıştır. Burada kazanabilirdi, ama mücadele etmiş ve sonunda kaybetmiştir.

İslamiyetin büyük fetihlerinin içinde Suriye, Mısır, İran, Kuzey Afrika ve İspanya'nın yanı sıra, Akdeniz'in hemen hemen tamamı da yer almıştır. Bu fetih, 825'te Girit'e yerleşen Müslümanlar eğer

burada kalsalardı mühürlenirdi; fakat Bizans bu başat ileri karakolu 961'de geri almış ve Kıbrıs ile Rodos'u muhafaza ederek, Ege denizine açılan yolların anahtarını elinde tutmuştur.

Demek ki, *Doğu'da bir başarısızlık, bir yarı başarısızlık vardır:* Bizans, üzerinde adaların serpili olduğu bu denizle birlikte, onun çevresinde yer alan Balkanları ve aynı zamanda geniş Karadeniz'i ve Venedik'in talihi olacak şu İtalya yolu olan Adriyatik'i muhafaza edecektir: Bu yol, çok zengin Bizans'a hizmet eden, odun, tuz, buğday taşıyıcılarının yoludur.

Ancak Akdeniz'in Batı parçası, hepsi de yeşil sancak cephesine geçmiş olan Mısırlı, Kuzey Afrikalı ve İspanyalı denizcilerin eline geçmiştir. Böylece, 825'te Girit'i fetheden Endülüslüler, 827-902 arasında Sicilya'ya yerleşenler de Tunuslulardır. Ada bu fetihten sonra muazzam bir atılım yaparak, Müslüman Akdeniz'in canlı kalbi haline gelmiştir. Başkent Palermo, sulama kanallarının cennete çevirdiği müthiş bir kentsel başarı olmuştur.

Müslümanlar Korsika veya Sardinya'nın çeşitli noktalarına da çıkmışlar, Provence'ı bir an için ele geçirmişlerdir; Tiber ağzına istedikleri zaman çıkartma yaparak, Roma'yı tehdit etmekte ve aşağılamaktadırlar. Batı Akdeniz bağlantılarının belkemiği olan ve İspanya'dan Sicilya'ya, başka hiçbir limana uğramadan seyredilmesine olanak veren Balear adalarına sağlamca yerleşmişlerdir.

Bu durumda, zenginliklerin taşıyıcısı olan deniz İslamiyetin hizmetine girmiştir. Deniz, İslamiyetin deniz kentlerini büyütmüş ve onlara nefes aldırtmıştır: İskenderiye (artık devasa başkent Kahire'nin limanıdır), Palermo, Tunus (sanki ihtiyatlı bir şekilde denizden uzak durmaktadır). Başka kentler oluşmuş veya yeniden doğmuşlardır: Gemi inşaatı için vazgeçilmez ormanların yakınındaki Bejaia (Bougie), Cezayir, Oran (bu son ikisi henüz mütevazı boyutludurlar), İspanya'daki faal Amerika limanı ve büyük Guadalkivir nehri üzerinde Atlantiğe açılan canlı başkent İşbiliye (Sevilla).

Bu talih bir yüzyıldan fazla sürmüştür. İslamiyet hiç kuşkusuz, Hıristiyan korsanlığıyla erkenden sürtüşmeye girmiştir: Fakirleri cezp etmek ve onlara av olmak zenginlerin kaderidir. Daha sonra klasik olacak konumun tersine, X. yüzyılda zengin olan

Müslüman, korsan olan da Hıristiyandır. Amalfi, Piza, Cenova, eşekarısı kovanlarıdır. Her şey Sicilya'nın Normanlar tarafından fethiyle (1060-1091) ağırlaşmış ve hızlanmıştır. Normanların hızlı tekneleri Müslüman gemilerine üste gelmiştir. Sicilya'nın işgâli, "sadakatsizler"in (Müslümanlar) deniz tekelinde açılan ilk çatlaktır.

Bunun peşinden bir soluksuzluk, tedrici bir kapanma, "Müslüman gölü"nün her tarafında erkenden hissedilen bir sıkıntı gelmiştir. 1080'e doğru, Cid Capeador'un döneminde, El Murabitlerin Sudan'dan ve Kuzey Afrika'dan İspanya Müslümanlarının yardımına gelmelerinin arifesinde (1085), Sicilyalı Arap bir şair, Toledo kralı Motamid'in vereceği 50 altın dinara rağmen, İspanya'ya gitmekte tereddüt etmektedir. "Sıkıntıdan sapsarı olmama şaşırmayın da, gözlerimin karasının beyazlanmamış olmasına şaşırın! Deniz Rumlara (Romalılar, Hıristiyanlar) aittir, tekneler ancak büyük tehlikeleri göze alarak seyredebilmektedirler. Sadece kara, Araplarındır!" Daha şimdiden ne rövanş!

Kısa bir süre sonra başlayan Haçlı Seferleri (1095-1270), içdenizin yeniden fethine olanak vermiştir. Bu fethi, Bizans'ın elindeki dar alanı da ele geçiren İtalyan kentlerinin filoları gerçekleştirmişlerdir. Klasikleşmiş büyük olaylar (1099'da Kudüs'ün zaptı, Kutsal Topraklar'da kurulan devletler, IV. Haçlı Seferlerinin yolundan saptırılması sonucu İstanbul'un 1204'te Latinler tarafından alınması) şu diğer büyük gerçeği gizlememelidir: *Akdeniz'in denizsel ve ticari mekânının fethi.* Hıristiyanlık 1291'de, Akkâ ile birlikte Asya'daki sonuncu önemli dayanak noktasını kaybettiğinde, Akdeniz'in tümü üzerindeki üstünlüğünü kaybetmiş olmuyordu.

İslamiyetin buna tepkisi, ancak iki-üç yüzyıl sonra ortaya çıkacaktır. Osmanlılar, bu tarihlerde deniz üstünlüğünü yeniden ele geçirmeye çalışacaklardır. Osmanlılar Preveze'de zafer kazanınca (1538), Akdeniz hemen hemen onların olmuş, ama büyük İnebahtı bozgunu (1571), aslında yalnızca askeri üstünlüğü hedefleyen bu talihin geri dönüşüne hemen son vermiştir. Akdeniz'deki Venedik, Cenova, Floransa... ticari filolarının karşısında, oldukça vasat bir Türk ticaret filosu yer almıştır (gemilerin çoğu Rumlara aittir ve İstanbul, Karadeniz ile Mısır arasındaki seyrüseferlerle sınırlıdırlar).

Daha sonraları, Cezayir'in istisnai başarısıyla birlikte, Müslüman korsanların uzun süreli faaliyetleri ortaya çıkacaktır. Ama Berberi korsanların ticari filoları hiçbir zaman olmayacaktır.

Böylece şan ve felâket Akdeniz'de gidip gelmiş, el değiştirmiştir. Hint Okyanusu'nda ise, Portekizlilerin 1498'de Ümit Burnu'nun dolaşılmasından sonra buraya gelmelerine kadar, durum daha sakin olmuştur. Bu tarihten sonra, İslamiyet arkadan kuşatılacaktır.

• ***Denemeci Esad Bey, "İslam âlemi çöldür" derken haklıdır, fakat bu çöl, bu çöller manzumesi, bir yandan iki tuzlu su alanın, iki seyrüsefer alanının (Akdeniz ve Hind Okyanusu) arasında yer alırken; diğer yandan da oldukça yoğun nüfuslu üç kitlenin (Uzakdoğu, Avrupa, Kara Afrika) arasında bulunmaktadır.***

İslam âlemi, her şeyden önce "ara bir kıta"dır, bu geniş bölgeleri birbirine bağlamaktadır.

Atlantik'ten Sibirya ormanlarına ve Kuzey Çin'e kadar yayılan alandaki çöllerin hepsi de, tabii ki aynı değildir. Tek hörgüçlü devenin alanı olan güneyin sıcak çölleri, çift hörgüçlü devenin –asıl deve– alanı olan kuzeyin soğuk çöllerinden farklılaşmaktadır. Bu iki alanı, Hazar denizinden İndüs ağzına çekilen bir hatla ayırmak mümkündür.

Açıktır ki, yerleşiklerin yaşadıkları sahil kesimlerine, steplere, ekim yapılan vahalara sahip olmayan hiçbir çöl yoktur. Hatta bu eski uygar ve cenneti andıran ülkelerde, Nil, Dicle, Fırat, İndüs, Amu ve Siri Derya havzalarında, nehir vahaları ve aşıncak kadar eskiden beri işlenen, iyi, ama kıt topraklar vardır. İklimin de etkisiyle, bu topraklar narindirler, insanların en ufak hatalarına bile, doğanın en ufak kazalarına bile duyarlıdırlar. Bir istila, uzun süren bir savaş, şiddetli yağmurlar, tehlikeli bir fazla nüfus karşısında, geniş tarımsal kesimler, kelimenin gerçek anlamında yok olmaktadır: Çöl, kentleri ve kırları yutmakta, kumlarının altına gömmektedir.

İslamiyet böylece, kaderinin içine bu çok sayıdaki narinliği de almaktadır. Aşırı ağır ve ticaret alanı olan kentleri, fazlasıyla

dar kırları, her zaman gergin uygarlığı, nihayetsiz güçlüklerle boğuşmaktadırlar. Bugüne ait bir nüfus haritası, bunu açıkça işaret etmektedir: İslam âlemi, birkaç yoğun nüfuslu bölgeden oluşmuştur, bunların arasında muazzam boşluklar bırakmaktadır. Ne sulamaya yönelik inşaatlardaki deha, ne kuru tarım alanındaki başarılar, ne sabırlı ve yetingen köylülerin inadı, ne zeytin veya hurma gibi harika bir uyum gösteren ağaçların kullanımı, İslam âleminin gündelik hayatını güvence altına alabilmiştir, bolluğu ise hiç getirmemiştir: Bolluk dönemleri çok geçicidir ve belli bir toplumsal sınıfın lüksü veya özel bir kentin ayrıcalığı olarak ortaya çıkmaktadır.

Hacıların akımının getirdiği devasa zenginliklerle birlikte, Mekke'nin yalnızca ilk bakışta paradoksal olan durumu budur. Burada her şey mümkündür, mucizevi olarak mümkündür. Bütün Arap seyyahların en büyüğü olan İbn Batuta, 1326'da bu kentin bolluğunu, "yağlı etlerin lezzetini", "dünyada eşi olmayan" meyvalarının mükemmelliğini (üzüm, incir, şeftali, hurma) terennüm ediyor ve şu şekilde bağlıyordu: "Sonuç olarak, dünyanın bütün kentlerine dağılmış bulunan bütün ticari mallar, bu kentte bir aradadırlar." Ama diğer yerlerde, açlık çoğu zaman kurtulunamayan bir refakatçidir. Bir Arap şair, "tıpkı becerikli bir eğirme ustasının parmaklarıyla büktüğü iplikleri elinde sıkı sıkıya tutması gibi, ben de açlığımı iç organlarımın kıvrımlarının içine hapsetmeyi biliyorum" demektedir. Ve Muhammed'in sahabesinden olan Ebu Hureyra, peygambere ilişkin olarak, "Bu dünyadan, bir gün bile arpa ekmeği yiyemeden göçtü" demiştir.

Sonuçları ayıklamak kolaydır. Ortaya, Arabistan'a ilişkin olarak işaret ettiğimiz, çobanlığa dayalı bir göçebelik çıkmaktadır. Arabistan için işaret edilen bu çeşitli biçimler altındaki göçebelik, İslamiyetin yaşamaya mahkûm olduğu mekânın tümü için de *mutatis mutandis* geçerlidir. Bedevinin portresi, taşıdığı soyluluk unvanlarına rağmen, çoğu zaman bir ilkel olarak çizilmiştir. Bedevi, hiç anlamadığı yerleşikler tarafından ilkellikle suçlanmaktadır. Jacques Berque adındaki bir islamolog, haklı olarak şunu yazmaktadır: "Sıklıkla kötülenen bu bedevi ne kadar da güzeldir!" Evet, bedevi insan hayvansallığının harika bir numunesidir. Ama İslamiyet açısından, boyun eğdirilmesi, yönetilmesi

çok güç olan bir müttefiktir. Ama gene de yararlı bir müttefiktir, çünkü eğer o olmasaydı...

Ancak, bedeviyi kuşatan ve hapseden fakir hayat, bugün "toplumsal yükselme" adını vereceğimiz şeyi, onun açısından güçleştirmektedir; çünkü bu yükselme ancak yerleşmesi durumunda olabilir, oysa bedevi, bugün birçok İslam ülkesinde yerleştirme faaliyetlerinin de gösterdiği üzere, bu hayat tarzından nefret etmektedir. Osmanlı imparatorluğu göçebelerin iskânını XVI. yüzyıldan itibaren hem Asya hem de Avrupa Türkiye'sinde önemli ölçüde başarmış, hemen her yere Yörük kolonileri yerleştirmiştir. Bu katı göçebelik ve onun kendi üzerine kapanmış "kültürü", aşikâr bir determinizmi işaret etmektedir. Arnold Toynbee'nin terimleriyle söylersek, insan göçebelikte, "verdiği cevap"ın esiri olmuştur.

- ***İnsandan yana fakir bir uygarlık olan İslamiyet, dün, insanları bulabildiği halleriyle kullanmak zorunda kalmıştır. Kronik olarak insan eksikliği çekmesi, temeldeki fakirliğinin temel biçimlerinden biri olmuştur.***

Bugün bunun tamamen tersine, ileride göreceğimiz üzere, aşırı sayıda insana sahiptir. Tüm insanlığın yaklaşık altıda biri olan bu nüfus, İslam âleminin kaynaklarına nazaran aşırı, çok aşırıdır.

Fakat İslamiyet, dün, şanlı günlerinde, en fazlasından 30 ile 50 milyon arasında insana sahipti ve bu o dönem nüfusunun onda birine denk düşmekteydi. Eğer İslamiyetin o sıralarda bugünkünden çok daha ağır görevleri olduğu düşünülecek olursa, bu sayı azdı. Nitekim İslamiyet, Amerika'nın keşfinden önce, bu gezegenin bütünsel tarihini, yani Eski Dünya Tarihini sürüklemekteydi.

Bu çok ağır görev bu durumun sonucu olarak ortaya çıkmaktaydı: yönetim, ticaret, savaş, askeri gözetim. Bunları gereğince yerine getirebilmek için, İslamiyet, nereden gelirse gelsin, nereden bulabilirse bulsun her insanı, nüfustan yana zengin Batı'nın hiç bilmediği bir hoşgörüyle kabul etmekteydi. Üstelik bu insanları sınırlarının dışında her yerde büyük bir inatla arıyor,

bu da klasik İslamı en mükemmelinden bir köleci uygarlık haline getiriyordu.

Bu devasa ve sürekli insan sağlama yöntemi, İslam âleminin girişimlerini uzun zaman desteklemiştir. Bütün komşu ülkeler, haraçlarını sırasıyla ödemişlerdir: Müslümanlar tarafından karada veya denizde ele geçirilen veya fırsat çıktığında satın alınan (Verdunlü Yahudilerin IX. yüzyılda perakende sattıkları Slav savaş esirleri gibi) Hıristiyanlar; Afrikalı zenciler, Habeşler, Hindliler, Türkler ve sefil Slavlar, Kafkaslılar. Kırım Tatarlarının XVI. yüzyılda yaptıkları akınlarda ele geçirdikleri Ruslar, İstanbul esir pazarını işe etmektedirler.

Bu köleler çoğu zaman şaşırtıcı bir talihe sahip olmaktadırlar. Mısır'da iktidarı, tam da Aziz Louis'nin Haçlı Seferinin başarısızlığa uğradığı sırada (1250) ele geçiren Memlüklar için durum böyle olmuştur. Çoğu Türk, sonra da Kafkaslı olan, asker olarak yetiştirilen bu köleler, Mısır'ı Türk fethine kadar (1517) oldukça mutlu bir şekilde yönetecekler, ama bu fetihten sonra da yok olmayacaklardır. Bonaparte, onlarla Piramitler savaşında karşılaşacaktır. Günümüz tarihçilerinden biri, "Memlüklar sonradan olma kişilerdir, ama bu cins insanlar gibi düşük ruhlu değillerdir" diye yazmaktadır. En azından onlar kadar ünlü Türk yeniçerileri, onlara birden daha fazla açıdan benzemektedirler.

Aslında her Müslüman kentinde, farklı ırklara, dinlere ve dillere tahsis edilmiş mahalleler vardır. 1651'deki bir saray ayaklanması sırasında, Osmanlı padişahının "sarayındaki içoğlanlarının üzerine Babil lâneti çöktü ve onları güçsüz bıraktı." Heyecanlanan adamlar, sonradan öğrendikleri Osmanlıcayı unutmuşlardı ve "tanıkların şaşkın kulakları, çeşitli dillerin ve seslerin oluşturduğu bir uğultuyla çarpıldı. Bazıları Gürcüce, diğerleri Arnavutça, Boşnakça, Çerkesçe, Türkçe veya İtalyanca bağırışıyorlardı" diye yazmaktadır Paul Ricaut (1668). Diğerleri arasında iyi bir örnek (Türk korsanların Cezayir'i bir düşünülsün).

Aracı Kıta veya Mekân-Hareket: Kentler

İyi donanımlı olmayan İslam âlemi, eğer çölsü bedenini kat eden, ona hayat veren, hareket getiren yollar olmasaydı, hiçbir

şey haline gelirdi. Yollar onun zenginliği, varlık nedeni, uygarlığıdır. Yüzyıllar boyunca, yolların sayesinde "egemen" bir konumda kalacaktır.

İslamiyet, Amerika'nın keşfine kadar, Eski Dünya'ya egemen olmakta, bu dünyanın o sıralardaki "dünyasal" tarihini kurala bağlamaktadır. Tekrarlayalım ki, Eski Dünya'nın bölümlerini oluşturan büyük kültür alanlarını temasa geçiren –Uzakdoğu, Avrupa, Kara Afrika–, tek başına İslamiyettir. Razı olmadığı veya hiç değilse göz yummadığı hiçbir şey geçememektedir. *O aracıdır.*

• ***Gemiler, kervanlar ve tüccarlar: İslamiyet, siyasal durum ne kadar güç olarak gözükürse gözüksün –ve çoğu zaman gerçekten de böyle olsun–, zorunlu geçişlerden coğrafi olarak yararlanmaya devam etmektedir.***

Bu istisnai konumun tabii, ne her zaman bilincindedir, ne de bu konuma hükmetmektedir. Örneğin İslamiyet Asya'nın soğuk çöllerinin karşısında, çok çalkantılı bir göçebe nüfusun karşısında fazla yerleşememiş, "marjinal" bir egemenliğin –yani kendininkinin– narinliklerinin kurbanı olmaktadır. Bir vahalar hattı olan Müslüman Türkistan, asla etkin engeller konulamayan bir ileri karakollar bölgesidir. Nitekim Türkmenlere, Moğollara Aral'dan Hazar ve Karadeniz'e giden yolu kapatmak kesinlikle mümkün değildir. Bu göçebelerin en güçlüleri, İran'a karşı saldırıya geçmekte, Bağdat'ı tehdit etmektedir... İzleyen haritada, XIII. yüzyıldaki Moğol ilerlemesinin nasıl bir çözülme yarattığına bakınız.

Ancak İslamiyet yüzyıllar boyunca, Akdeniz'e yönelik Sudan altını ile köleleri; Avrupa'ya yönelik Uzakdoğu ipeği, karabiberi, baharatı ve incileri aktaran yegâne unsur olarak kalmıştır. Asya ve Afrika'daki Doğu Akdeniz ticareti yalnızca ona aittir. Bu ticaret İtalyan tüccarların eline ancak, İskenderiye, Halep, Beyrut veya Trablusşam'dan itibaren geçmektedir.

Demek ki İslamiyet, en mükemmelinden bir hareket, transit uygarlığıdır; bu da uzaklara yapılan gemi yolculukları ve çok yönlü bir kervan dolaşımını gerektirmektedir. Bu dolaşım esas

olarak Hint Okyanusu ve Akdeniz arasında kuruludur, ama Karadeniz'den Çin'e ve Hind'e de ulaşmakta ve Kuzey Afrika ile Kara Afrikanın arasında da etkili olmaktadır.

Doğu yönünde fillerin ve her yerde at ve eşeklerin varlığına rağmen, bu *kervanlar* esas olarak develere dayanmaktadır. Bir yük devesi üç kental yararlı yük taşıyabilmektedir. Bazen bir kervan 5-6 bin deveden meydana gelebildiği içi, toplam yük hacmi çok büyük bir yük gemisininki kadar olabilmektedir.

Bir kervan, başında komutanı, kurmay heyeti olduğu halde, katı kurallara tabi olarak, zorunlu menzillerde mola vererek, yağmacı göçebelere karşı ritüel haline gelmiş tedbirler alarak, onlarla bilgece anlaşmalar yaparak, tıpkı bir ordu gibi ilerlemektedir. Çöller hariç, ilerlediği yollar boyunca her günün sonunda kervansaraylar veya hanlara ulaşmakta ve hayvanlar ile insanlarını buralarda barındırmaktadır. Bunlar, kervan istasyonlarıdır. Hiçbir Avrupalı seyyah yoktur ki, bu devasa salonları ve nispi rahatlıklarını tasvir etmiş olmasın. Bunlardan bazıları (örneğin Halep'teki hayranlık veren hanlar gibileri), hâlâ ayaktadır.

Bu kervan sistemi, yarı yarıya kapitalist büyük bir örgütlenme olmaksızın, deniz seyrüseferine bağlanamazdı. İslam âleminin kendi tüccarları (Müslüman veya gayrimüslim) vardır. Kahire'deki Yahudi tüccarların, Birinci Haçlı Seferi döneminden (1095-1099) beri yaptıkları mektuplaşmalar, rastlantı sayesinde günümüze ulaşmışlardır. Bu mektuplar, bütün kredi ve ödeme araçlarının ve bütün ticari ortaklık biçimlerinin bilindiğini (çoğu zaman kolaylıkla inanıldığı gibi, bunları daha ileri tarihlerde İtalya icat etmeyecektir) ortaya koymaktadır. Bunlar aynı zamanda, uzun mesafe ticaretini de işaret etmektedir: Mercan Kuzey Afrika'dan Hind'e gitmekte, Etopya'dan köle satın alınmakta, Hind' den demir, karabiber ve baharat getirilmektedir. Bütün bunlar, muazzam bir para, mal ve insan hareketi gerektirmektedir.

Bunları öğrendikten sonra, *Arap seyyahların güzergâhlarının* o dönem için ne kadar devasa olduklarına şaşırmamak gerekir. Bizzat hareket olan, hareket sayesinde yaşayan İslamiyet, onları sürüklemektedir. 1304'te Tanca'da doğan bir Faslı olan İbn Batuta, 1325-1349 arasında "dünya çevresinde"ki yolculuğunu çoktan tamamlamıştır (Mısır, Arabistan, Aşağı Volga, Afganistan,

Hind, Çin). Seyyah, 1352'de zenci topraklarına ve Nijer nehri kıyılarının ulaşmıştır. Burada, Müslüman olmalarına rağmen, Sudanlıların "beyaz"lara iyi davranmadıklarından yakınacaktır. Altın kenti Silimassa'da, Septeli bir yurttaşıyla karşılanacak ve Çin'de tanıdığı El-Beşri'nin kardeşi olan bu kişiyi görünce biraz şaşıracaktır. İslamiyet bu dönemde, bu cins kökünden kopmuş kişilerden yana zengindir. İslami konukseverlik (Ruslarınkine benzer), onları Atlantik'ten Pasifik'e olan alanın her bir yönünde ağırlamaktadır.

- ***Eğer güçlü kentler olmasaydı, bu hareketler düşünülemez olurlardı. İslam âlemi bu cins kentlerle doludur. Bunlar, bu muazzam hareketliliği mümkün kılmaktadırlar.***

Çünkü her şey, mallar, yük hayvanları, insanlar, hatta en değerli kültürel öğeler onlardan geçmektedir. Avrupa'ya doğru yolculuk yapan kültürel mallara ilişkin olarak, devasa bir şeref tablosu (içerik bakımından çok çeştili ve tanımlanması asla mümkün olmayan) oluşturulabilir: Uzak ülke bitkileri (şekerkamışı, pamuk), ipekböceği, kâğıt, pusula, Hind rakamları (Arap rakamları denilir), top barutu (belki) ve çok ünlü bazı eczalar, en dehşeli salgın hastalıkların tohumları (kolera ve veba Çin ve Hind'den yola çıkacaklardır).

Bu kentler kabaca birbirlerine benzemektedir. *Sokaklar* dardır ve başka bir şeye ihtiyaç kalmaksızın yağmur tarafından temizlenmeleri için, yokuşludur. Dardır: Çoğu zaman yüklü iki eşek yan yana geçemez. Peygamber'in bir hadisinde öngörülen yedi arşınlık emre uyulsaydı, bu geçiş mümkün olabilirdi. Ama evler, yola doğru genişlemektedir –hukuk ancak teorik bir engeldir–; üstelik tıpkı Orta Çağ Batı evleri gibi, katlar sokağa doğru çıkıntı yapmaktadır. İslamiyetin (Mekke, onun limanı Cidde ve Kahire hariç) katlı evleri (bu durum mülk sahiplerinin gururunun göstergesidir) yasakladığı bilinecek olursa, her şey yerli yerine oturmaktadır.

Hiçbir belediye yönetimi olmadığından ve düzensizlikten ötürü, bir kent nüfus artışına av olunca, bu basık evler şehrin her yanını istila etmekte, birbirleri üzerine yığılmakta, birbirini itmektedir.

Thévenot adında bir Fransız seyyah, 1657'de "Kahire'de hiçbir güzel cadde olmaması, ama dolanıp duran birçok sokak" olması karşısında şaşırıyordu, "bu durum, evlerin hepsinin plansız yapılmasından, her birinin hoşuna giden yere kurulmasından ve bir yolu tıkayıp tıkamadığına aldırmamasından kaynaklanmaktadır."

Volney adındaki başka bir Fransız, bir yüzyıl sonra (1782) aynı sokakları şöyle tasvir etmektedir: "(Sokaklar) taşla kaplanmadıkları için, insan, deve, eşek ve köpeklerden meydana gelen bir kalabalık buraları doldurmakta ve zararlı bir toz tabakası kaldırmaktadır. Ev sahipleri, çoğu zaman kapılarının önünü sulamakta, böylece tozun arkasından çamur ve kötü kokular gelmektedir... Doğu âdetlerinin tersine, evler iki veya üç katlı olup, üstleri taş veya çakıl kaplı taraça biçimindedir; bu evlerin çoğu toprak veya iyi pişmemiş tuğladandır; az sayıda olanları ise, yakınlardaki Mohattam tepesinden çıkarılan yumuşak taşlardan yapılmıştır. Bütün bu evler hapishaneye benzemektedir, çünkü sokağa açılan pencereler yoktur." XIX. yüzyıl İstanbul'u için de aynı izlenim: "Sadece arabalar değil, atlar bile zorlukla geçiyorlar. O dönemin geniş caddesi olan Divanyolu, bazı yerlerde 2,5-3 m'den daha fazla ene sahip değildir."

Bütün bunlar, genelde bütün kentler için geçerlidir. Ancak, XI. yüzyılda Kahire'de 7-12 katlı evler vardı. Samara; IX. yüzyılda 50-100 m. eninde, kilometrelerce uzayan büyük bir anacaddeye sahiptir. Kuralı teyit eden istisnalar.

Ne kadar dar olursa olsun, sokak İslam ülkelerinde her zaman çok hareketlidir. Burası, kendini dışavurmayı seven bir halkın buluşma yeridir. Sokak "esas atardamardır: Meddahlar, ozanlar, yılan oynatıcıları, soytarılar, hacamatçılar, şarlatan hekimler, berberler, yani hukukçuların ve ahlâkçıların kuşkuyla baktıkları bütün meslekler burada buluşmaktadır. Ve çocuklar da bazen şiddetli olan oyunlarını burada oynamaktadırlar." Sokaktaki trafiğe, kadınlara özgü olan, taraça trafiği eklenmektedir.

Demek ki, düzensizlik söz konusudur. Ancak bu durum, *bütünsel bir plan*'ın varlığını dışlamamaktadır, çünkü bu plan bizzat kentsel yapılara, halkın yaşamına bağlıdır. Merkezde, cuma namazlarının kılındığı Ulucami yer alır, "sanki kalp oymuş gibi,

her şey oraya gider, her şey oradan çıkar" (J. Berque). Ulucaminin yakınlarında çarşı, yeni dükkânlara tahsis edilmiş sokaklarıyla *(suk)* ve hanlarıyla tüccar mahallesi vardır. Mal deposu olan bu hanların yanında, çok sayıdaki yasağa rağmen hamamlar yer almaktadır. Zanaatkârlar, Ulucami merkez olmak üzere, daireler halinde yerleşmişlerdir: Önce ıtriyatçılar ve buhurcular, sonra kumaş ve örtü satılan dükkânlar, mücevherciler, gıda işleri, nihayet mesleklerin en az soylu olanları, debbağlar, ayakkabıcılar, demirciler, çömlekçiler, eğiriciler, boyacılar... Onlara varıldığında, kentin surlarına ulaşılmış olmaktadır.

Her esnaf koluna ayrılmış olan bu yerleşim yerleri, ebediyen aynen kalmaktadır. Hükümdarın mahallesi *(mahzen)* de, ilke olarak kent kıyısında yer almakla halk ayaklanmalarından hem korunmakta, hem de onun gözünden saklanmaktadır. Buranın yanında, hükümdarın koruması altında olan Yahudi mahallesi *mellah* yer almaktadır. Bu mozaiğe, etnik ve dinsel cemaatlere göre ayrılan ikamet mahalleleri (Antakya'da 45 mahalle) katılmaktadır. "Kent, katliam endişesi altında yaşayan bir şehirler toplamıdır."

Düzensizliğin damgasını taşıyan bu katılık, kentlerin çoğu zaman *muhteşem kapıları olan surlarla* çevrili olmaları nedeniyle ağırlaşmaktadır. Bu surların civarı mezarlıklar tarafından doldurumuştur, bu da kentin genişlemesini güçleştirmektedir. Bugün, otomobillerin zorunlu kıldığı trafik, kentlerin bazen ölçüsüzce dönüştürülmelerine yol açmaktadır. İstanbul, caddelerini genişletme tutkusu içinde, son yıllar esnasında gerçek bir şantiyeye dönmüştür: İkiye bölünen, böylece iç kapıları boşluğa açılan evler, "buzul vadileri gibi" havada kalarak, yeni anacaddeye açılan yan sokaklar; açıkta kalan kanalizasyon çukurları.

Müslüman kentlerinin, Batı kentlerinin yeterli bir gelişim düzeyine ulaştıktan sonra elde etmeye uğraştıkları siyasal özgürlüklerine ve mimari düzen anlayışına sahip olmadıkları, kaba hatlarıyla doğruysa da; bir burjuvazi, fakir bir halk kitlesi, fakir zanaatkârlar gibi unsurlara, incelmiş bir yaşam tarzına sahip olmanın da uzağında kalmamışlardır. Müslüman kentleri, camilerin yanında yer alan medreseleriyle, düşünce zirveleridir. Son olarak da, bu kentler ehlileştirdikleri kırlar için bir cazibe merke-

zidirler. Sevillalı bir Müslüman, herhalde kent kapılarında ve hatta pazarda bile; hayvan, et, deri, ham tereyağ, cüce palmiye, taze sebze satıcısı kır insanlarıyla çıkan nihayetsiz kavgaları düşünerek şöyle demiştir: "Dünyada terbiye edilmeye bunlardan daha muhtaç kimse yoktur, çünkü bunlar hırsız, gasp edici, israfçıdırlar." Heyecanlanmayın, hemen her seferinde kent galip gelmektedir. Hırsız da soyulmaktadır, çünkü İslam âlemi kentlisi, civar kırsal alana Batı'dakinden de daha fazla egemendir. Örneğin Şam, civardaki Guta köylülerini ve Cebel Drüz dağlarını elinde tutmaktadır; örneğin Cezayir korsanları, Faks, Mitica ve Kabili köylülerine egemendirler; örneğin Granada'nın ipekli giyinmiş kentlileri, civar dağların pamuklu giyinmiş fakir köylülerini ellerinde oynatmaktadırlar.

Fakat bir kez daha söyleyelim, bunlar *bütün* kentlere ait özelliklerdir. Müslüman kentlerinin Batı'ya nazaran özgünlükleri, bir yandan daha erkenden belirmeleri, öte yandan da çok daha büyük boyutlu olmalarıdır.

İslam kentlerinin önemi, İslam uygarlığının özüne bağlıdır. Kentler, yollar, gemiler, kervanlar, hac ziyaretleri, hepsi birden tek bir olguyu meydana getirmektedir: Bunlar, Louis Massignon'un sözünü ettiği Müslüman hayatının "güç hatları"dır, bunlar *hareket demetleridir*.

AYIRIM III

İslam Âleminin Görkemi ve Gerilemesi (VIII. - XIII. Yüzyıllar)

İslam âlemi, zirvesine VIII. ile XII. yüzyıllar arasında ulaşmıştır. Bu konuda herkes hemfikirdir. Buna karşılık, gerilemenin ne zamandan itibaren başladığı tartışmalıdır. Eğer sık kabul gören açıklamayı kabul edecek olursanız, belirleyici geri çekilme XIII. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Ama bu açıklama, iki çok farklı şeyi karıştırmaktadır: bir üstünlüğün sonu ile bir uygarlığın sonu.

İslamiyetin liderlik konumunu XIII. yüzyılda kaybettiği aşikârdır. Fakat çok tehlikeli olan hız kaybı ancak XVIII. yüzyılda başlamıştır; yani uygarlıkların yavaş ölçeği içinde, bu hız kaybı çok kısa bir süre önce ortaya çıkmıştır. İslamiyetin kaderi, bugün azgelişmiş denilen birçok devletinki gibi olmuştur; bunlara azgelişmiş denilmesinin nedeni dünyayı makine hızında ilerletme yeteneğine sahip ilk devrim olan endüstri devirimini ıskalamış olmalarıdır.

İslamiyet, bu aşikâr başarısızlıktan ötürü, uygarlık olarak sona ermemiştir. Yalnızca, maddi düzlemde Avrupa'nın iki yüzyılı gerisine düşmüştür, ama ne yüzyıllar!

VIII. veya IX. Yüzyıldan Önce İslam Uygarlığı Yoktur

Siyasal bir gerçeklik olan İslamiyet, birkaç yıl içinde, Araplara bir imparatorluk fethetmeleri için gereken birkaç yıl içinde doğmuştur. Ama İslam uygarlığı, bu imparatorluğun antik uygarlıklarla birleşmesinden kaynaklanmıştır. Bunun gerçekleşmesi için çok zaman, daha da doğrusu, büyük insan kaynağı gerekmiştir.

• ***İslamiyete ihtidalar az sayıda, bağımlılar çok sayıdadır: Fetihlerin ilk devresi olan Arap devresi, bir imparatorluk, bir devlet yaratmış, ama henüz bir uygarlık yaratamamıştır.***

Arap fatihler, başlangıçta insanları Müslüman yapmaya hiç uğraşmamışlar, tersine, ellerine geçen zengin uygarlıkları sömürmekten başka bir şey düşünmemişlerdir: İran, Suriye, Mısır, Africa (yani Roma Afrika'sı, Arapların İfrikiya dedikleri, bugünkü Tunus'a denk düşen bölge), İspanya (yani Andalusya, el-Andalus, Endülüs). Hıristiyanlar İslamiyete geçmeye çalıştıklarında, kırbaçlanmaktadırlar. Vergiyi yalnızca gayrimüslimler ödemektedir, yani efendiler onların Müslüman olmalarına razı olarak, gelirlerini neden düşürsünler ki?

"İşgâl edilen ülkelerin halkları... yaşama biçimlerini rahatsız edilmeden sürdürmüşlerdir, ama... vergilerin büyük bölümünü sağladıklarından ötürü özen gösterilen, üst düzeyden bir hayvan sürüsü gibi muamele görmüşlerdir." (Gaston Wiet)

Muhammed'in ilk dört halifesi (632-660) ve başkenti Şam'a taşıyan Emevi hilafeti dönemlerindeki durum böyle olmuştur. Bu sürekli savaş yılları boyunca, dinsel motif asla (veya hemen hemen) ön plana çıkartılmamıştır. Böylece, Bizans'la olan mücadele iki din arasındaki bir kavga değil, siyasal bir mücadele olmuştur.

Bundan da ötesi, fethedilen ülkelerdeki yönetim mekanizmaları "yerliler"in elinde kalmıştır; yazılar ya Rumca, ya da Pehlevice (veya orta Farsça) yazılmaktadır. Nihayet bizzat sanat, cami yapımında bile, ilhamını Helenistik dönemden almaktadır. Merkezi avlular, sütunlar, kemerler, kubbeler, Bizans tarzını sür-

dürmektedir. Hıristiyanlığın çan kulesini hatırlatmakla birlikte, bir tek minare özgündür.

• ***Abbasi dönemeci: Ancak Abbasi hanedanının, halifeliği VIII. yüzyılın ortalarına doğru ele geçirmesi ve onların siyah sancağının Emevilerin beyaz sancağını ikame etmesinden sonra, geniş bir siyasal, toplumsal ve daha sonra da entelektüel bir altüst oluşu harekete geçiren belirleyici değişimler meydana gelmiştir.***

İslamiyet bu olaydan sonra Doğuya doğru çekilmiş ve onu o tarihe kadar büyülemiş olan Akdeniz'den biraz uzaklaşmıştır. Nitekim, İslam âleminin başkenti, yeni halifelerle birlikte Şam'dan Bağdat'a kaymış ve böylece İranlılar ile diğer "yanaşmalar" ve tabi kılınmış diğer halkların kitlesel intikamlarını teşvik eder hale gelmiştir. Bir yüzyıldan daha uzun süreden beri devam eden "safkan Arap" egemenliği sona ermiştir. Üç veya dört parlak kuşak boyunca süren bu egemenlik, savaşçıların oluşturdukları "üst kast"ın kendini zenginlik, lüks ve uygarlığın tatları içinde kaybetmesiyle bitmiştir. İbn Haldun daha sonra, bu uygarlık hakkında, "bedene bürünmüş kötülük" diyecektir.

Halifeliğin el değiştirdiği sırada, büyük bir maddi refahın kendini her yerde belli ettiği sırada, başroller, doğal olarak eski uygar ülkeler tarafından oynanmıştır. 820'lerde halifenin yıllık geliri, Bizans imparatorunun o sıralardaki yıllık gelirinin beş katı kadardır. Bağlantıları Çin, Hind, İran Körfezi, Habeşistan, Kızıldeniz, İfrikiya, Endülüs'e... kadar uzanan erken bir ticari kapitalizm sayesinde, devasa servetler oluşmaktadır.

Kapitalizm kelimesi o kadar da anakronik değildir. İslam âleminin bir ucundan diğerine, eğer terim yerindeyse, sonsuz bir spekülasyon vardır. Hariri adındaki bir Arap yazar, toptancı bir tüccara şöyle dedirtmektedir: "Çin'e İran safranı götürmek istiyorum, orada çok para ettiğini duydum, sonra Yunanistan'a Çin porseleni götüreceğim, Yunanistan'dan brokar alıp, Hind'e, Hind'den çelik alıp, Halep'e, Halep'ten cam alıp, Yemen'e, Yemen'den çizgili kumaş alıp, İran'a götüreceğim... Basra'da tüccarlar arasındaki hesaplaşmalar, bugün tam da *clearing* adı verilen şeyin ilkeleri içinde yapılmaktadır.

Kent olmadan mübadele olmaz. Devasa kentler kurulmaktadır. Bunlar hareketi sürüklemektedir; yalnızca Bağdat değil 762'den 1258'de Moğollar tarafından tahrip edilene kadar, hiç kuşkusuz Eski Dünya'nın en büyük, en zengin başkentidir, kesinlikle bir "ışık kent"tir, aynı zamanda, Dicle üzerindeki devasa Samara (836'da kurulmuştur), büyük Basra limanı ve Kahire, Şam, Tunus (Kartaca'nın yeniden canlanışı) Kurtuba'dır da...

Bu kentlerin hepsi birlikte, tıpkı Latincenin Hıristiyanlığın ortak dili olduğu gibi, İslamiyetin ortak dili olarak şu bilgince, kesinlikle yapay, daha doğrusu edebi Arapçayı, Kuran'ın ve geleneksel şiirlerin dilinden hareketle oluşturmuşlar veya yeniden oluşturmuşlardır. Arabistan Arapçası ve diğer bölgelerde konuşulan yerli diller, bu dile nazaran lehçe gibi kalmaktadır. Bu yalnızca bir dil olmayıp, aynı zamanda bir edebiyat, bir düşünce, evrenselci bir tutku, Bağdat'ta yoğrulan ve ışıklarını uzaklara saçan bir uygarlıktır.

Daha Abbasilerin iktidara gelmelerinden önce, memurların işe alınma tarzında ciddi bir altüst oluş meydana gelmiştir. Emevi halifesi Abdülmelik, daha sonra Şamlı Ioannes (655-749) adıyla keşiş olacak bir Hıristiyan danışmanını 700 yılında yanına çağırarak, bundan sonra devlet dairelerinde Yunanca kullanımını kaldırdığını bildirmiştir. Arap tarihçi Baladhuri, "bu durum Sargun'un (yani Şamlı Ioannes'in diğer adı olan Sergius) hiç hoşuna gitmedi ve halifenin yanından büyük bir burukluk içinde ayrıldı; daha sonra Rum memurlara rastladıkça, onlara 'kendinize para getirecek başka iş arayın, çünkü şu anda yaptığınızı Tanrı elinizden aldı' dedi" diye anlatmaktadır.

Bu, *modus vivendi*'nin, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki uzun bir karşılıklı hoşgörü safhasının sonuydu; tamamen yeni bir dönem başlamaktaydı.

Dil birliğinin sağlanmasıyla, entelektüel alışverişlerin, iş dünyasının ve yönetiminin mutlaka gerekli aracı yaratılmış oluyordu. Daha önce sözünü ettiğimiz Yahudi tüccarların mektupları, İbrani harfleriyle yazılmakla birlikte, Arapçaydılar.

Kültür, bu dilsel aletten büyük yararlar sağlamaktadır. Ünlü halife Harun er-Reşid'in oğlu Memun (813-833), başta Yunanca olanları olmak üzere, çok sayıda yabancı eseri Arapçaya çevirte-

cektir. İslam âleminin, parşömenden ölçülemeyecek kadar ucuz olan kâğıdı erkenden tanımasının da etkisiyle, bu bilgiler çok hızlı yayılmışlardır. Halife II. El Hakem'in (961-876) kütüphanesinde, söylendiğine göre, 400.000 yazma (44 cilt katalogla birlikte) bulunmaktaydı; bu sayıların abartılı oldukları doğruysa da, V. Charles'ın (İyi Jean'ın oğlu) kütüphanesinde yalnızca 900 yazmanın bulunduğunun bilinmesi iyi olacaktır.

Bu önemli yüzyıllar boyunca, büyük bir iç dönüşüm gerçekleşmiştir. Muhammed'in dini, Bizans tarzı dinsel yorumlarla daha komplike hale gelmiş, uzmanların yeniplatonculuğun derin izlerini gördükleri mistik bir yanla iki katına çıkmıştır. Şii mezhebinin müthiş ilerlemesinden kaynaklanan kopuş bile, başlangıçtaki Arap İslamiyetine kısmen yabancı derinliklerden kaynaklanmışa benzemektedir. Şiiler, Emeviler tarafından öldürülen Halife Ali'ye bağlanmışlardır. Çoğunluğu ve İslam geleneğini temsil eden Sünnilerle zıtlaşmaktadırlar. Hac yerlerinden biri olan Irak'taki Kerbela'ya, günümüzde binlerce mümin gitmektedir. "Ali, ikinci bir İsa, annesi Fatma Kutsal Bakire gibidir. Ali ve oğullarının ölümü, İsa'nın ızdırapları gibi anlatılmaktadır" (E. F. Gautier).

Böylece İslamiyet, eski Doğu ve Akdeniz uygarlıklarından ödünçlemeler yaparak, kendini dinsel ruhuna varana kadar yeniden kurmakta; artık genişleyip, dünyevi ve ruhani gerekler ile ortak bir dilin şebekesinin içine girmektedir. Arabistan ara bir dönemden ibarettir; Müslüman uygarlığı belli bir açıdan, ancak Arap olmayan halkların kitlesel bir şekilde İslama geçmeleriyle, aynı zamanda okulların tüm ümmete yayılmasıyla başlamaktadır. Bir kez daha, yıllanmış şarap yeni kırbaları doldurmaktadır.

İslamiyetin Altın Çağı: VIII.-XII. Yüzyıllar

İslamiyet dört veya beş yüzyıl boyunca, Eski Dünya'nın en parlak uygarlığı olmuştur. Bu altın çağ kabaca, Harun er-Reşid'in oğlu Memun'un saltanatından (813-833, Bağdat *Bilimevi*'nin kurucusu, burası aynı anda hem kütüphane, hem çeviri merkezi, hem de rasathanedir), sonuncu büyük İslam filozofu İbn Rüşd'ün ölümüne (72 yaşındayken, 1198 yılında Merakeş'te) ka-

dar sürmüştür. Fakat fikir ve sanat tarihi, İslamiyetin bu şanlı dönemlerini tek başına açıklamamaktadır.

- ***Ve her şeyden önce, genel tarihin bağlamı belirleyici olarak ortaya çıkmaktadır.***

İslam felsefesi tarihçisi olan Léon Gautier, İslami düşünceyi teşvik eden dönemlerin, *"genel barış ve refah dönemleri"* olduklarını söylemektedir; "İslami düşünce, bu dönemlerde aydın ve muktedir bir halifenin korumasına kavuşmuştur. Doğu'da, VIII. ve IX. yüzyıllardaki durum böyle olmuştur. El-Mansur'dan El-Mütevekkil'e kadarki Abbasi halifeleri, yaklaşık bir yüzyıl boyunca, Yunan bilim ve felsefesinin İslam dünyasına, muazzam bir çeviri faaliyeti sayesinde yayılmasını kesintisiz bir şekilde teşvik etmişlerdir. Bu çeviriler, Nasturi Hıristiyanlar tarafından gerçekleştirilmiştir. XII. yüzyılda Batı'daki (Endülüs) durum da bunun aynı olmuştur. El-Murabitin hanedanından halifeler, gözde hekim ve filozoflarıyla baş başa uzun spekülatif tartışmalar yapmışlardır. Bunun tersine, *imparatorluğun gerileme* sürecine girdiği zamanlarda, cesur düşünürlerin yerel güçlüklerin kişisinde birer koruyucu buldukları dönemler de düşünceyi teşvik etmişlerdir. Örneğin Halep emiri Seyf ed-Devle, IX. yüzyılda Farabi'nin koruyucusu olmuştur."

Görüldüğü üzere, Léon Gautier, sorunu siyasal terimler içinde koymaktadır. Uygarlık, hükümdarlara "aydınlanmış despotlar"a bağlı olmuştur. Bağdat halifeliğinin aniden gerileme sürecine girerek (ama bunun öyle olacağının birçok işareti önceden belirmiştir), siyasal mekânın görülmedik boyutta parçalanmasına yol açması, düşünceye zarar vermenin uzağında kalmıştır. Bu durum, belli bir entelektüel özgürlüğü tevşik etmiştir, çünkü okumuşlar artık bir devletten veya koruyucu bir hükümdardan bir başkasının yanına kaçabilmektedirler. Bu, Rönesans İtalya'sında veya XVII. ve XVIII. yüzyıl Avrupa'sında alışılmış bir uygulama olacaktır. İslamiyet çoğu zaman aynı ayrıcalığa sahip olmuştur.

Fakat bu düşünce ayrıcalıkları, hiçbir zaman tek başlarına yeterli değildir. Güçlü maddi ayrıcalıklar onları desteklemekte ve açıklamaktadır.

İslamiyet, 750'lerde esas dış sınırlarına ulaşmıştır; yayılması, bu tarihlerde karşı tarafın direnmesiyle kilitlenmiştir. 718'de kuşatılan İstanbul, İzoryalı Leon'un cesareti ve Grejua ateşi sayesinde kurtulmuş; Galya ve Batı, 732 veya 733'teki Poitiers zaferiyle ve tam o sırada Magrep'te çıkan isyanlar sayesinde kurtarılmıştır. Bu durumda, dışa doğru nispi bir sükûnet (nispi, ama gerçek) yerleşirken, İmparatorluğun tümü boyunca geniş ölçekli bir ekonomi temeline, gelişme ritmine, refaha kavuşmuştur.

Bu atılım, bir *pazar ekonomisi*'nin, bir *para ekonomisi*'nin yerleşmesine, tarım ürünlerinin artan bir "ticarileşmesi"ne izin vermiştir: Bir kısmı yerinde tüketilen tarımsal ürünlerin bu öz tüketimi aşan ve giderek büyüyen bölümü, mal haline dönüşerek kentleri besleyecek ve onların gelişimlerine imkân verecektir. Hurma ticareti, her yıl 100.000 yük devesini harekete geçirmektedir. Kentlerdeki ticari haller, *kavun evleri* adını taşımakta ve Maveraünnehr'deki Merv kavunları özel bir üne sahip olmaktadır. Bu kavunlar kurutulduktan sonra, Batı'da çok uzaklara yollanmakta; taze olarak da, buzla örtülmüş deri torbalar içinde, özel menzillerden geçerek Bağdat'a ulaşmaktadırlar. Şekerkamışı tarımı bir endüstriye can vermiştir.

Bu gıda ürünleri alanında, su değirmenleri (Bağdat civarındakiler gibi) ve daha 947'den itibaren Seistan'daki varlıkları işaret edilen yel değirmenleri (bu arada, Bağdat'ta yüzen değirmenleri hareket ettirmek üzere, Dicle'den yararlanılmaktadır) sayesinde, değirmencilik alanındaki gelişmeleri de işaret etmek gerekir.

Bu canlı ekonomi; demir, tahta, dokuma (keten, ipek, pamuk, yün) endüstrilerinin atılımını ve Doğu'da pamuk yetiştiriciliğindeki devasa genişlemeyi açıklamaktadır. Buhara, Ermeni, İran halıları zaten ünlüdür. Basra, ürettiği kumaşları kırmızı veya maviye boyamak üzere, büyük miktarlarda kırmızböceği ve endigo ithal etmektedir. Kabil'den transit geçen Hind endigosu, Yukarı Mısır'dan geleninden daha nitelikli olma ününe sahiptir.

Bütün bu hareketler, sayılamayacak kadar çok sonuç doğurmaktadır. Parasal ekonomi, her şeyden önce senyöriyal ve köylü olan bu toplumun temellerini sarsmaktadır. Zenginler daha zen-

gin, daha acımasız; fakirler ise sefil olmaktadırlar. Eğer buna bir de, sulama tekniklerinin yayılmasının köylülerin bağımlı hale getirilmeleri sürecini güçlendirdiği, İslam âleminin zenginliğinin köleye diğerlerinden dört veya beş kat daha fazla fiyat ödenmesine olanak verdiği eklenecek olursa, bunların sonucu olarak ortaya çıkacak toplumsal gerilemelerini tahmin etmek mümkün olur.

Bu refah her şeye hükmetmediyse de, birçok şeyi ve en başta da devrimci iklimi, kırsal ve kentsel karışıklıkların kesintisiz zincirini açıklamaktadır (bunların başta İran olmak üzere, birçok yerde milliyetçi hareketlere bağlı oldukları da doğrudur). O dönem yazını, fazlasıyla modern kelimeleri akla getirmektedir: milliyetçilik, kapitalizm, sınıf mücadelesi. El-Ifriki'nin 1000 yılına doğru yazdığı şu yergi metnine bir kulak verelim: "Hayır, fakir kaldığım sürece tanrıya kesinlikle ibadet etmeyeceğim. İbadetleri keseleri patlayacak kadar dolu olan şeyhe, ordu komutanına bırakalım. Neden ibadet edecekmişim? Ben güçlü müyüm? Bir sarayım, atlarım, zengin kıyafetlerim, altın bir kemerim mi var? Minicik bir toprak parçasına bile sahip değilken ibadet etmek tam bir ikiyüzlülük olur."

Her şey birbirine bağlı olduğu için, bu büyük faaliyet yüzyıllarında ortalıkta kaynayan İslami sapmaları, tıpkı Orta Çağ Batı sapmaları gibi, toplumsal ve siyasal köklere sahiptirler. Heterodoks bir grup doğmakta, gelişmekte, sonra takibat veya yan çıkmalara göre deforme olmaktadır. İslam düşünce tarihi, bu patlayıcı gruplara sonuna kadar bağlıdır.

• ***Tarihçi A. Mez, İslamın altın çağını ifade etmek üzere, ikircikli bir kelime olan Rönesans'ı kullanmıştır.***

Bunun anlamı, İslamiyetin parlaklığının ancak muhteşem İtalyan Rönesansıyla kıyaslanabilir nitelikte olduğudur. Bu karşılaştırmanın en azından dikkatleri, tıpkı XV. yüzyılda İtalya'da olduğu gibi, İslam uygarlığı konusunda da maddi zenginlik ile entelektüel zenginliğin kaynaşmalarına çekme avantajı vardır. Her iki toplum da, ticaret ile zenginliğin sayesinde ayrıcalıklı hale gelmiş olan kentlere yaslanmaktadır; her iki toplum da, saygı duy-

dukları ve şereflendirdikleri antik uygarlıktan geniş ölçüde beslenirken, kendi dönemlerinin yüzyıllarca ilerisinde yaşayan, parlak ve istisnai beyinlerin çok dar çevrelerinde yoğrulmaktadır. Ancak, her iki toplumda da, dışarıdaki barbarlık, tehditlerini ancak şöylesine bir gizleyerek boy göstermektedir.

XV. yüzyıl İtalya'sı için bu barbar, İsviçre kantonlarının dağlısı veyahut Brenner geçidinin kuzeyindeki Alman veya Fransız veya çarıklı İspanyol veya Türktür (Otranto 1480'de Türkler tarafından alınmıştır). İbn-i Sina veya İbn-i Rüşd'ün İslamı açısından ise, Selçuklu Türk, Berberi, Sahralı veya Batı'nın Haçlısıdır. İtalya'da da olacağı gibi, barbar sıklıkla talep edilmekte, davet edilmektedir. Bağdat halifeliği daha ilk günlerinden itibaren, Türk köle ve paralı askerlerini çağırmıştır. Bu köleler, alıcılara, bizzat onların "geleceklerini düşünen" akrabaları tarafından satılmaktadır. İspanya'da, kuzeyi istila eden Hıristiyanlardan kurtulmak ve onları evlerine geri göndermek üzere, çok uzun bir süre birkaç altın yetmiştir. Sonra bir gün çarpışma ciddi hale gelmiştir. İşbiliye (Sevilla) emiri el-Mutamid, bu durumda kendini Hıristiyan barbarlardan korumak üzere, diğer barbarlar olan Kuzey Afrikalı el Murabitlerin yardımını istemek zorunda kalmıştır.

- ***Verdiğimiz 813-1198 tarihleri arasındaki İslam uygarlığı, bütünlüğü itibariyle ele alındığında, yalnızca görünüşte çelişkili olan bir şekilde, hem evrensel, hem de bölgesel olarak, yani hem tek, hem de çeşitli olarak ortaya çıkmaktadır.***

Tek: Her yerde, hepsi de istekle "soyut" bir sanatı yansıtan camilerin, medreselerin inşa edildiklerini göreceğiz. Bunların hepsi aynı modele uymaktadır: merkezi avlu, kemerler, abdest için çeşme, mihrap (namaz kılınacak yönü belirler) ve mimber; vaaz verilen yer, minare; bunların hepsi aynı mimari unsurları kullanmaktadır: Başlıklı sütunlar, çeşitli biçimlerdeki kemerler, kubbeler, mozaikler, çiniler, nihayet hat sanatıyla süsleme.

Tek: Her yerde aynı ölçülere tabi bir şiir duymaktayız. Bu şiir Tanrıyı ("kusursuz gül, Tanrıdır", doğayı, aşkı, cesareti, soyluluğu, atı, deveyi ("bir dağ kadar kitlesel... Toprak onun ayak iz-

leriyle bir kemer sahibi olur"), bilimi, yasak şarabı ve çiçekleri, tüm çiçekleri yüceltmekte, terennüm etmektedir. Aynı zamanda tüm İslam aleminde, Hind'den kaynaklanan aynı halk hikâyeleri tedavül etmektedir, bunları XIV. yüzyılda kaleme alınan *Binbir Gece Masalları*'ndan okumak mümkündür.

Tek: Felsefe her yerde, Aristoteles ve çömezlerinin yeniden ele alınmasıdır; felsefe, Yunanlıların izinden gidilerek, ebedi, buna bağlı olarak her tür yaradılışın dışında olan bir *kozmoz*'un içinde Tanrının yerini belirleme konusundaki muazzam çabadır.

Tek: Kazıların gösterdikleri üzere (örneğin Kordoba yakınlarındaki Medinet el-Sahra'daki gibi), her yerde aynı teknikler, aynı endüstriler, aynı mobilyalar, aynı endüstriyel nesneler söz konusudur. Ve her yerde, tonu veren Bağdat'ın zevkine göre oluşan aynı modalar. En uçtaki islam ülkesi olan İspanya boyunca, ünlü Doğulu şairlerden alınan mahlâs gibi modaların, El Murabitlerin gelmesiyle bornosun yayılmasının, moda edebi temaların veya tıbbi reçetelerin bu ülkeye ulaşma hikâyeleri izlenebilir.

Birkaç kaçamak imgeyle bitirmek üzere, genelde Mısırlı olan hokkabazların veyahut Medine veya Bağdat'ta yetişen, Doğu'da sarılar, Batı'da kırmızılar giyinen ve bütün şairlerin söz ettikleri hanende veya rakkaselerin, İran'dan Endülüs'e kadar olan yolculuklarını işaret edelim. Gene her yerde satranç ve *kurâg* oyunları görülmektedir. Bu sonuncu oyun çok modadır ve tahtadan oyma figürler, eteklikli atlar kullanılmaktadır. Çok sürükleyici bir oyundur. "Yüzbaşı el Mutemid, İbn Martin, Kurtuba'da evinde *kurâg* oynarken bir düşman askeri birliği tarafından gafil avlandı."

İki imge daha: X. yüzyılın başında Horasan valisi olan bir vezirinki, "her ülkeye heyetler yollayarak, bütün sarayların âdetlerine ve bütün hükümet dairelerinin uygulamalarına dair bilgiler istemektedir. Adamlarını Rum imparatoruna, Türkistan'a, Mısır'a, Zenciler ülkesine, Zahire ve Kabire ülkesine... göndermiştir." Sonra bu bilgileri ciddiyetle incelemiş ve en iyi saydıklarını "Buhara saray ve yönetiminde uygulamak üzere" benimsemiştir. İkinci imge ise, Kurtubalı halife II. Hakem'e aittir. Bu halife, İran, Suriye veya başka bir yerde çıkan bütün kitapları hemen satın aldırtmaktadır. "Ünlü antolojisinin ilk nüshasına sa-

hip olabilmek için, Ebulfarac el-İsfahani'ye has altından 1000 dinar göndermiştir" (Renan).

• ***Ancak bu kültürel birlik, aşikâr ve canlı yerellikleri yok edememiştir.***

X. yüzyılda imparatorluğu kesirlere ayıran sonuncu parçalanma esnasında, her bölge biraz özerkleşmiş ve kendine özgü dehasını yeniden kanıtlayarak, istediği gibi soluk almaya başlamıştır. Her bölge, bütün için çok şey feda ettiyse ve bütünden çok şeyler alıp benimsediyse de, kendine özgü yanını gene de kıskançlıkla korumuştur. Parçalanmadan sonra, farklılıkların ortaya çıktığı bir coğrafya resmolmaya başlamıştır.

Müslüman İspanya, çeşitli uyarlanmalardan yoğurmalara ve çeşitli ödünç almalara geçerek, kendi olmaya, yani tarihin çeşitli İspanyalarının birbirlerini izledikleri süreç içindeki İspanyalardan biri olmaya yönelmiştir.

İran, güçlü ve canlı özgüllüklerini, İspanya'dan da daha vurgulu bir şekilde ortaya koymaktadır. Halifeliğin Bağdat'a taşınmasıyla, kendi atılımına, kendi soluğuna kavuşmuştur. Bağdat bir İran kentidir. Abbasiler çağı, vatanı İran olan çini'nin parlamasına yol açmıştır. Saraylar artık Hüsrev'in sarayına benzemektedir. Arapça egemen dil olma durumunu korumaktadır, ama Arap harfleriyle yazılan Farsça, ikinci büyük edebi dil haline gelmekte ve ışıklarını başta Hind (daha sonra da Osmanlı İmparatorluğunun tümü) olmak üzere, uzaklara saçmaktadır. Yarı yarıya halk dili olan Farsçanın, oldukça geniş bir kiteye ulaşabilme gibi bir üstünlüğü vardır. Aynı zamanda, Yunan dilinin neredeyse tamamen silinmiş olmasından da yararlanmaktadır. Şair Firdevsi, X. yüzyılın sonunda *Şahlar Kitabı*'nı *(Şehnâme)* eski İranlıların şanına yazmıştır. Fars dilinden bilimsel vülgarizasyonlar, XI. yüzyıldan itibaren canlılık kazanmışlardır.

Hiç kuşkusuz, İran kendini ulusal bir uygarlık, güçlü bir birey olarak ortaya koymaktadır, ama artık geniş İslam uygarlığının *içinde* yer almaktadır. Paris'te Ekim 1961'de açılan, İran sanatına ilişkin muhteşem sergi, bu noktada anlam yüklüdür: Biri İslam-öncesi, diğeri İslamiyete ait iki dönem açıkça görülmekte-

dir. Bunların arasında açık bir kopuş, derin bir dönüşüm, ama aynı zamanda bazı süreklilikler vardır.

Evrensellik ile bölgesellik arasındaki bu zıtlık, tüm İslam dünyası boyunca görülmektedir: Müslüman Hind'in, Müslüman Endonezya'nın, İslam tarafından yoğrulan, ama gene de çok büyük ölçekte kendi olarak kalan Kuzey Afrika'nın meydana getirdikleri uç örnekler bir düşünülsün.

Hind'de, iki uygarlığın birbirini etkilemesi, iyi günleri ancak XII. ve özellikle XIII. yüzyılda başlayan gerçek bir Hind-İslam sanatına can vermiştir. Özellikle Delhi'de olmak üzere, bu sanatın önemli unsurları bugüne kalmıştır. Eğer kentin ilk camiinin 1193'te Müslümanlar tarafından planlandığı, sonra da Arap hatlarıyla Hind tarzı çiçek süslemelerini karışık olarak kullanan Hindli duvarcı ve oymacılar tarafından yapıldığı bilinecek olursa, bu gariplik açıklanmış olacaktır. Bunun ardından kendine özgü bir sanat ortaya çıkmış, yeni ve zamanına göre Hindu veya İslam etkisi bu sanata egemen olmuş, ama bu ikisi her zaman birbirini etkilemiştir, öylesine ki, sonunda, XVIII. yüzyıla doğru bunları birbirinden ayırmak olanaksız hale gelmiştir.

İslam uygarlığı bu altın çağında ve üst katlarında, hem devasa bir bilimsel başarı, hem de antik felsefenin istisnai bir yeniden atılımıdır. Başarılar bunlardan ibaret değildir (örneğin edebiyatı aklımıza getirelim), ama bunlar diğerlerini gölgede bırakmışlardır.

Bilim ve Felsefe

- ***Önce bilim: Müslümanlar en çok bu alanda yenilik getirmişlerdir.***

Kısa konuşmak üzere, trigonometri ve cebir alanındakileri saymak yeterlidir. Trigonometri alanında, sinüs ve tanjantı icat etmişlerdir; bilindiği üzere Yunanlılar açıyı çemberin kirişinden hareketle ölçebiliyorlardı; sinüs, bu kirişin yarısıdır. Muhammed İbn Musa, 820 yılında ikinci dereceden denklemlere kadar giden bir cebir kitabı yayınlamıştır; XVI. yüzyılda Latinceye çevrilen

bu eser, Batı'nın çıraklık kitabı olacaktır. Müslüman cebirciler, daha sonra dördüncü kuvvetten denklemleri çözeceklerdir.

Aynı şekilde, coğrafyacı-matematikçileri, astronomi gözlemcilerini ve bunların aletlerini (özellikle usturlab), Batlamyus'un açıkça ortada olan hatalarını düzelterek, enlemler ve boylamlar konusundaki, mükemmel olmasa da, harika ölçümlerini kutlamak gerekir. Öğrenci değil de hoca olsalar bile, bu insanlara, optik, kimya (alkolün damıtılması, iksir yapımı, sülfirik asit elde edilmesi), eczacılık (Batı'nın kullanacağı ilaçların yarıdan fazlası İslam âleminden gelmiştir: Sinameki, ravent, demirhindi, kusturucu ceviz, kırmızböceği, kâfur, şuruplar, yakılar, pomatlar, merhemler) alanlarında çok iyi notlar verelim; tıp konusundaki bilgileri de Batı'nınkinden tartışmasız bir şekilde üstündür. Mısırlı İbn el-Nefis, keşfi kullanılmadan kalmış olmasına rağmen, küçük kan dolaşımını, akciğer dolaşımını Michel Servet'den üç yüzyıl önce ortaya koymuştur.

• ***Felsefe alanında, Aristotelesçi felsefenin yeniden fethinden, bu felsefenin temalarının yeniden ele alınmasından söz etmek gerekir.***

Bu yeniden fethin harekete geçirdiği atılım, almak ve aktarmakla sınırlı kalmamış –böylesine bir durum pek fazla bir başarı olmazdı–, aynı zamanda bir sürdürme, ilerletme, aydınlatma ve yaratma faaliyeti olmuştur.

Müslüman toprağına ekilen Aristoteles felsefesi, vahye dayalı bir dinin karşısında, kendini zorunlu olarak tehlikeli bir insan ve dünya açıklaması olarak sunmuştur. Çünkü İslamiyet de dünyanın genel bir açıklamasıdır ve son derece katıdır. Fakat Aristoteles bütün felsefeyle uğraşanları (yani *Yunan* felsefesiyle uğraşanları) esir almıştır. A. Mez'in Rönesans dönemiyle yaptığı kıyaslama, bu noktada da anlamlı olmaktadır: Yer kıtlığından ötürü ancak genel çizgileri itibariyle değinebildiğimiz önemli bir İslam *hümanizması* olmuştur.

Zaman ve mekân içindeki yeri belirlenmesi gereken, uzun süreli bir düşünce akımı söz konusudur. Bu akımı beş esaslı düşünüre indirgeyeceğiz: El Kindi, El Farabi, İbn Sina, El Gazali,

İbn Rüşd. İbn Sina ve İbn Rüşd bunların en ünlüleridir ve en önemlileri hiç kuşkusuz İbn Rüşd'dür. Çünkü Avrupa üzerinde büyük yansımaları olmuş ve *averroisme* denilen (İbn Rüşdçülük) bir akım bu etkilerden kaynaklanmıştır.

El Kindi (yalnızca, 873 olan ölüm tarihini biliyoruz), babasının vali olduğu Küfe'de doğmuştur. Doğum yerinden ötürü "Arapların filozofu" olarak adlandırılmıştır. 870'de doğan El Farabi Türk kökenlidir, Halep'te yaşamış, koruyucusu Seyf ed-Devle'yle birlikte gittiği Şam'da, bu kentin alınması sırasında (950) ölmüştür. "Hace-i sani"dir (ikinci hoca, birincisi olan Aristoteles'ten sonra). Batılıların Avicenna adını verdikleri İbn Sina, Buhara yakınlarındaki Afşana'da 980'de doğmuş, 1037'de Hamadan'da ölmüştür. 1058'de Tus'ta doğan El Gazali, gene aynı kentte 1111'de ölmüştür. Hayatının sonuna doğru filozof-karşıtı, geleneksel dinin tutkulu bir savunucusu olmuştur. Batılıların Averroes adını verdikleri İbn Rüşd ise, 1126'da Kurtuba'da (Cordoba) doğmuş, 10 Kasım 1198'de Marekeş'te ölmüştür.

Zaman ve mekâna ilişkin bu kesinlemeler, İslam âleminin zaman ve mekânı boyunca bir akımın söz konusu olduğunu göstermektedirler. Öte yandan, bu büyük oyuncuların çevrelerinde diğer filozofların, dinleyicilerin ve tutkulu okuyucuların meydana getirdikleri gruplar, düşünmüşler ve faaliyette bulunmuşlardır.

Bu döküm, sonuncu İslam meşâlesinin İspanya'da yakıldığını işaret etmektedir. Bu meşâle sonuncusudur, ama en yükseğe çıkanı değildir; fakat Batı, Arap düşünürleri ve bizzat Aristoteles'i onun aracılığıyla tanıyacaktır.

Bu uzun perspektif içindeki gerçek soru, Louis Gardet'nin sorduğu ve olumsuz cevaplandırdığı şu sorudur: *Bir İslam felsefesi olmuş mudur?* Bu aynı anda şu anlama gelmektedir: 1) El Kindi'den İbn Rüşd'e uzanan sürekli bir felsefe *(bir)* var mıdır? 2) Bu felsefe, bizatihi İslamın iklimi tarafından açıklanabilmekte midir? 3) Bu felsefe özgün müdür? Çoğu zaman olduğu gibi, burada da hem evet, hem hayır diye cevap vermek, bir kurnazlıktan daha çok, bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır.

Evet, bu felsefe *bir*'dir: Bir yandan Yunan felsefesi, öte yandan da Kuran'ın tebliği içine umutsuzca hapsolmuş olan bu fel-

sefe, bu duvarlara çarpmakta ve sürekli olarak başlangıç noktasına geri dönmektedir. Bu felsefe, açıkça ortada olan, ama her zaman da görülmeyen rasyonalist eğilimlerini Yunana ve İslamiyetin bilim sevgisine borçludur. Bütün filozoflar, bugün bilgin diyeceğimiz kimselerdir ve astronomi, kimya, matematik ve her zaman tıpla ilgilenmektedirler. Hükümdarların lütfunu tıp sayesinde elde etmişler ve hayatlarını güvenceye almışlardır. İbn Sina bir Tıp Ansiklopedisi (kanun) yazmıştır. İbn Rüşd de kendininkini yazacak ve İslam tıbbı, Batı'da uzun süre bilimin ulaştığı en son nokta olarak kalacaktır; "Molière'in hekimleri"ni de kapsayan döneme kadar.

Yunan etkisi, İslam felsefesine bir iç birlik vermektedir. *Fizik* adlı kitabının önsözünde İbn Rüşd, "Bu eserin yazarı, Nikomakhos'un oğlu, bütün Yunanlıların en bilgilisi Aristoteles'tir. Mantığı, fiziği ve metafiziği kurmuş ve tamamına erdirmiştir. Bunları kurduğunu söylüyorum, çünkü ondan önce, bu bilim alanlarında yazılan eserlerin hiçbirinin sözünü etmeye değmez. Onun eserlerini zamanımıza kadar, yani yaklaşık 1500 yıldır izleyen çalışmalar da onun yazdıklarına hiçbir şey katamadıkları gibi, kayda değer hiçbir hata da bulamamışlardır." Aristoteles'e hayran olan Arap filozofları, Kuran'daki *peygamberane* bir vahiyle Yunanlıların insani yöndeki felsefi açıklamaları arasında, çok sıçramalı bir diyalog sürdürmeye mecbur kalmışlardır. Açıklama ve vahiy, dehşet verici bir çarpışmanın içinde, akıl ile iman arasındaki kaçınılmaz tavizleri karşılıklı olarak vermişlerdir.

Muhammed aracılığıyla ifşa edilen iman, insanlara tanrısal bir mesaj aktarmıştır: Düşünür acaba tek başına dünyanın gerçeğini keşfedebilir ve dogmaların değeri konusunda aklını yargıç olarak kullanabilir mi? Bütün düşünürler, bu ikilem karşısında çok becerikli, hatta fazlasıyla becerikli diyalektikçiler olarak ortaya çıkmışlardır. Maxime Rodinson, "İbn Sina'nın dehası boşuna değildir, o bulmuştur" demektedir. Aslında özü itibariyle ona ait olmayan çözümü, yaklaşık olarak şöyledir: Peygamberler üst hakikatleri "mitoslar, öyküler, simgeler, allegoriler, imgesel temsiller" biçiminde ifşa etmişlerdir. Burada, mutluluğunu sağlamak üzere, kitleye yönelik bir konuşma biçimi söz konusudur. Felsefe ise, bu söylemin çok ilerisine gitme hakkına sahiptir. Bir dil-

den diğerine biçimsel ve indirgenemez çelişki olduğunda bile, felsefe kendine büyük bir seçim özgürlüğünü tanımaktadır.

Örneğin filozoflar, tıpkı Yunanlılar gibi, dünyanın *ebediliği*'ne inanmaktadırlar. Oysa, eğer dünya eğer hep vardıysa, peygamberin ifşa ettiği üzere, *zaman içinde belirli bir yeri olan* yaradılış'ı anlamak mümkün olabilir mi? Mantığının sonuna kadar giden El Farabi, tanrının nesneleri ve tekil varlıkları tanıyamayacağını, ancak kavramları, "evrenseller"i tanıyabileceğini iddia etmektedir, oysa Kuran'ın Allah'ı, tıpkı Eski Ahid'in tanrısı gibi "kara ve denizdeki her şeyi bilir. Onun haberi olmadan bir yaprak bile düşmez. Açıkça yazılmamış hiçbir tohum toprağın karanlıklarında yeşil veyahut kuru filiz olamaz" (Kuran, R. Blachère çevirisi). Başka çelişkiler: El Farabi, kuşkusuz ruhun ölümsüzlüğüne inanmamaktadır. Buna karşılık İbn Sina, buna inanmakta, ama bedenlerin yeniden hayata döneceklerine inanmamaktadır, oysa Kuran bunun böyle olacağını bildirmektedir. Ruh, ölümden sonra kendi evrenine, bedensiz varlıklar evrenine geri döner. Bu durumda, mantıken bireylere ceza veya ödül yoktur: Ne cennet, ne de cehennem vardır. Tanrı, bedensiz varlıklar, ruhlar, ideal dünyadakiler: Madde bunların karşısında bozulmaz ve ebedi niteliktedir. Ebedidir, çünkü "ne hareketten önce hareketsizlik, ne de hareketsizlikten önce hareket vardır... Her hareketin nedeni, daha önceki bir harekettir..."

Renan'dan yaptığımız bu alıntılar, tatmin etmemekle birlikte, merakımızı uyandırmaya yeterlidirler. Bu açıklama sistemlerinin, her zaman tartışılabilir nitelikteki eklemleşmelerini izleyebilmek için çok dikkat gerekmektedir.

Renan'dan beri bu eski sorunlara ilgi duyan filozoflar da, bunları rahatlıkla çözememişlerdir. Aslında bu filozofların yorumları, idealist veya akılcı eğilimlerine bağımlı olacak ve sonuçta, şu veya bu İslam düşünürüne karşı gizli tercihleri, onların tanımlarını belirleyecektir. El Kindi, henüz hiçbir fırtınanın çıkmadığı dinsel sularda seyretmektedir; İbn Sina hiç tartışmasız idealisttir; İbn Rüşd bir kıyamet günü filozofudur. İmanın, geleneğin savunucusu olan El Gazali, ilk Müslüman ilahiyatçıların inatçı skolastiklerini kendi hesabına geçirmiştir; Aristotelesçi felsefeyi bilmezden gelmeyi, hatta yok etmeyi istemektedir, çünkü

4. Moğollar İslamiyetin Gerilemesini Çabuklaştırmışlar mıdır?

Cengiz han ("dünya kralı"-1155-1227), bütün Moğol kabilelerine boyun eğdirmiştir (1205-1208). Sonra kuzey Çin'i fethetmiştir. Buradan Batı'ya yönelmiş, "Ural-Hazar" yollarından Kafkaslara ulaşmıştır. Onun ölümünden sonra, Moğollar Avrupa ve Asya'ya akmışlardır: 1241'de Polonya ve Macaristan'a ulaşmışlar, 1258'de Bağdat'ı almışlardır.

Timurlenk (1336-1406) fethi yeniden başlatmıştır: 1398'de Delhi'yi almış; 1401'de Bağdat'ı yerle bir etmiştir.

düşüncesi onu çok farklı bir yola, mistisizmin yoluna yöneltmektedir. Bu dünyayı terk etmekte, "Tanrı delileri" denilen ve akla dayalı olmaktan çok mistik olan bir imana mensup sufilerin, beyaz yünlüden abalarını (suf) giymektedir.

Kurtubalı hoca İbn Rüşd ise, Aristoteles'in eserlerinin yayıncısı ve sadık yorumcusudur. Onun Yunanca eserlerini, Arapçaya eksiksiz ve sadıkane çevirmiş ve kendi yorum ve katkılarını eklemiştir. Bu metin ve şerhler, Toledo'da Arapçadan Latinceye çevrilecek ve Avrupa'ya yayılacak, burada XIII. yüzyılın devasa devrimini harekete geçireceklerdir. Demek ki çoğu zaman sanıldığının tersine, İslam felsefesi El Gazali'nin sert ve umutsuz darbeleriyle hemen ölmemiştir. Fakat bu felsefe ve İslam bilimi XII. yüzyılda gene de ölecek ve meşaleyi Batı devralacaktır.

Duraklama veya Gerileme: XII.-XVIII. Yüzyıllar

• ***İslam uygarlığı, bu olağanüstü ihtişam döneminden sonra, XII. yüzyılda aniden kesintiye uğrar. Bilimsel ve felsefi ilerleme, maddi hayatın gücü, İspanya'da bile bu yüzyılın sonuncu on yıllarının ötesinde sürdürülemez.***

Bu ani duraklama, bütünsel bir problem olarak ortaya çıkmaktadır:

1) *Acaba bunun suçu, eskiden ileri sürüldüğü gibi, El Gazali'nin felsefe ve özgür düşünceye yönelttiği tutkulu (ve çok etkili) saldırılarda mıdır?* Bunun böyle olduğunu düşünmek, ciddiye alınması gereken bir şeydir. El Gazali, kendi döneminin ürünüdür, neden olduğu kadar sonuçtur da. Zaten felsefe karşısındaki tepki her zaman olmuştur. Zaman içinde yakılan kitap sayısının çokluğu bunu tek başına kanıtlamaktadır. Sürgüne yollanan (durum düzeldiğinde geri dönen) filozofların çokluğunun, fıkhın felsefeyi sessizliğe mahkûm ettiği dönemlerin uzunluğunun kanıtladıkları üzere, bu kitap yakmalar şiddetli halk muhalefeti olmadan düşünülemez niteliktedirler. Ve zaten felsefe, El Gazali'den sonra da parlak günler görmüştür ve tek filozof da İbn Rüşd olmamıştır.

2) *Bu durum acaba barbarların suçu mudur?* Bu tez, yakınlarda S. D. Gothein adlı bir tarihçi tarafından ileri sürülmüştür. Barbarlar, yani her yerde Batı ve Asya tarafından tehdit edilen ve onlar tarafından içten yok edilebilecek bir İslamı askeri olarak kurtarırlar.

Bu tehlikeli kurtarıcılar; İspanya'da el Murabıtlar, sonra el Muvahhidin, yani Sahralılar ve Berberlerdir. Yakındoğu'da ise bunlar, Orta Asya'nın "soğuk stepleri"nden gelen Selçuklu Türkleri veya Kafkaslardan gelen eski kölelerdir.

Gerileme, bu yeni gelenlerin iktidarı ele geçirmeleriyle başlayacaktır, *"when power was taken by barbarian soldiers in almost all of the muslim states."* Çünkü o sıralarda "Akdeniz dünyasının birliği", İslamın beslendiği ve "Akdeniz geleneklerinde hiçbir payları olmayan bu barbar halkların" cahili oldukları birlik "sona ermiştir."

Doğu'daki ve Batı'daki bu barbarların, ilk fetihleri gerçekleştiren Arapların çoğundan daha fazla barbar olmadıkları ve tıpkı onlar gibi, eski İslam ülkeleriyle temasa geçince, az veya çok hızla uygarlaştıkları cevabı verilebilir. El Muvahhidin hanedanından halifeler, İbn Rüşd'ün koruyucusu olmuşlardır. Haçlı Seferlerinin geleneksel tarihi içinde, Kürt asıllı büyük sultan ve Aslan Yürekli Richard'ın hasmı Selahaddin Eyyubi, hiç değilse Hıristiyan barbarların gözünde oldukça iyi bir yere sahip olmuştur. Nihayet İslam, Mısır'ın sayesinde Moğolları 3 Eylül 1260'ta Suriye'deki Ayn Calut'ta ezerek ve Kutsal Topraklardaki sonuncu Hıristiyan kalesi Akkâ'yı 1291'de geri alarak, özerkliğini yeniden sağlamıştır.

3) *Acaba bu durumdan daha çok Akdeniz mi suçludur?* Avrupa, XI. yüzyılın sonlarına doğru Akdeniz'i yeniden fethetmeye başlamıştır. Besleyici deniz, bu tarihten sonra İslamiyetin elinden kaçmaktadır. Henri Pirenne'in ünlü tezi, bu kez ters yönde işleyecektir. Henri Pirenne, İslam fetihleri sırasında, Akdeniz'deki serbest seyrüseferden yoksun kalan Batı âleminin, VIII ile IX. yüzyıllar arasında içine kapandığını düşünmüştür. XI. yüzyılda ise, Akdeniz İslama kapanmakta ve o da bunun sonucu olarak nefes almakta güçlük çekmektedir.

İslam uygarlığının ani duraklamasını ilk işaret eden kişi olan E. F. Gautier'nin (1930), aynı dönemde büyük gürültü çıkartmış olan Pirenne tezini kullanmamış olması ilginçtir. Bilgilerimizin bugünkü durumu itibariyle, bu, İslamın ani gerilemesi konusundaki en iyi açıklama olarak görülmektedir.

- ***İslam âlemi bu gerilemeye rağmen ayakta kalmıştır. Artık eski parlaklığına ve ürünlerine sahip olamayacak, ama varolmaya devam edecektir.***

Paul Valéry, "uygarlıklar, ölümlü olduğunuzu biliyoruz" dediğinde (1922) hiç kuşkusuz durumu dramatikleştirmekteydi. Tarihin mevsimleri karşısında, yalnızca çiçekler ve meyvalar ölümlüdürler, ağaç durur. En azından, onu öldürmek çok daha zordur.

İslamiyet, XI. yüzyıldan sonra çok karanlık saatlere tanık olacaktır: Akkâ'nın geri alınmasıyla (1291) yarın bir başarıyla çıktığı Haçlı Seferleri (1095-1270), onu *Batı karşısında* yıpratacaktır. Ama karayı yeniden ele geçirdiyse de, denizi kaybetmiştir. Asya karşısında onu yarı yarıya boğan, gaddar, vahşi ve uzun Moğol istilaları (1202-1405): Türkistan, İran, Küçük Asya öyle darbeler alacaklardır ki, kendilerini hiçbir zaman tamamen toplayamayacaklardır. Bağdat'ın 1258'de Moğolların eline geçmesi, bu felâketlerin simgesidir. İslam yaralarını tımar edecektir, ama kısmi olarak.

Öte yandan bu karanlık yüzyıllar (XIII., XIV. ve XV. yüzyıllar) boyunca, aslında *dünya ölçeğinde* olan ekonomik zorluklar, İslam aleminin kendine özgü güçlüklerine eklenmiştir. O sıralarda, Çin ve Hind'den Avrupa'ya kadar tüm Eski Dünya'nın üzerine bir uzun süre bunalımı çökmüştür. Bu bölgede, her şey ve yüzyıllar boyunca yıkıma sürüklenmektedir.

Bunalım, Avrupa'da daha geç ortaya çıkmışa (1350 veya 1375'ten itibaren) benzemektedir ve daha çabuk sona erecektir (1450-1510 arasında), ama çok açık bir şekilde varolmuştur. Yüz Yıl Savaşları adı verilen (1337-1453) çatışmalar bunun işaretleridir. Bu dönemde Avrupa'da iç ve dış savaşlar, toplumsal çatışmalar, yıkımlar ve sefalet girla gitmiştir.

Öyleyse İslam âleminin gerilemesinde, "dünyasal" olanla, tamamen İslam dünyasına ait olanın paylarının belirlenmesi gerekmektedir.

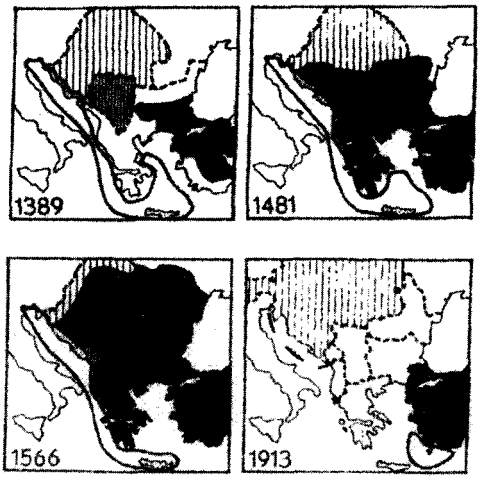
İslam düşüncesinin sonuncu devi olarak gösterilen İbn Haldun'un mağrur düşünceleri, her halükârda bu genel mutsuzluk ve kapkara kötümserlik iklimi içinde anlaşılmalıdır. Endülüs asıllı olan, ama 1332'de Tunus'ta doğan tarihçi (bugün "sosyolog" derdik), Gırnata, Tlemsen, Bajeia, Fez ve Suriye'de bir diplomat ve devlet adamı hayatı geçirmiş ve 1406'da Kahire'de kadıyken ölmüştür, yani nezdine elçi olarak gönderildiği Timur'un seferlerine başlamasından bir yıl önce.

Büyük tarihsel derleme eseri olan *Kitab el-İbar,* Berberlerin tarihini özgün bir şekilde ele almaktadır. Bu kitabının *Mukaddime*'si, tek başına dev bir eser, bir metodoloji denemesi ve bütünü içinde ele alınan İslam tarihinin *sosyolojisi*'dir.

- ***Kabaca XVI. yüzyılla birlikte, tüm dünya ekonomisini yeniden canlandıran iyi koşulların geri dönmesiyle, İslam dünyası Doğu ile Batı arasındaki aracı konumundan yeniden yarar sağlamaya başlamıştır. Türk ihtişamı, "Lale Devri"ne, yani XVIII. yüzyıla kadar sürecektir.***

Sağlığın bu geri dönüşü, 1453'te İstanbul'un fethinden çok önceleri başlamış olan, Osmanlı Türklerinin şimşek kadar hızlı fetihleri tarafından belirlenmiştir. İstanbul'un fethinden kaynaklanan zaferin yankıları, Türkiye'yi XVI. yüzyılda Akdeniz'in büyük güçlerinden biri haline getirecek olan daha sonraki fetihleri simgesel olarak haber vermişlerdir.

İslam dünyasının hemen hemen tamamı (Arabistan'daki kutsal yerler de dahil), Bizans'ın yeni efendileri tarafından tekrar bir araya toplanmıştır. 1517'den sonra, Osmanlı sultanı, "Büyük senyör", müminlerin halifesi haline gelmiştir. Türk imparatorluğunun dışında yalnızca uzaktaki Türkistan, Cezayir ocağının ötesindeki Fas ve Safevilerle birlikte, eğer deyim yerindeyse, o zamana kadar hiç olmadığı kadar milliyetçi hale gelen İran kalmıştır. Bu arada, Türk ve Moğol Müslüman paralı askerlerin başındaki Babür, Delhi imparatorluğunu ele geçirmiş ve 1526'da

5. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kaderi*

Siyah: Osmanlı toprakları. Sık çizgili: Sırbistan, Gevşek çizgili: Macaristan, Siyah çizgiyle çerçevelenmiş: Önce Venedik'e, 1913'ten sonra İtalya'ya ait topraklar.

Mugal imparatorluğunu kurmuştur. Bu devlet, Hind'in büyük bölümüne egemen olacaktır.

Gene 1526 yılında, Türkler Hıristiyan Macaristan'ın kapılarını zorlarken (Mohaç savaşı), her yerde geleneksel dinin ve Sünniliğin zafer kazanmasına neden olan, *İslamiyetin genel bir toparlanması, Türk ve Sünni biçimi* altında gerçekleşmiştir. Artık muazzam bir güç atılımı, zihinlerin tavizsiz bir şekilde hizaya sokulmaları söz konusudur: Katı bir yönetim yerleşik hale gelmektedir.

Türk egemenliği, Balkanlar ve Yakındoğu'da aşikâr bir maddi refah ve hızlı bir nüfus artışıyla çakışmıştır. İstanbul'un 1453'teki nüfusu herhalde 80.000'dir. XVI. yüzyılda asıl İstanbul, Pera ve Üsküdar'ın toplam nüfusu 700.000'dir. Bütün büyük kentler gibi, çok büyük bir lüksle korkunç bir sefaleti bir arada barındıran bu başkent, Osmanlılar döneminde ışıklarını uzaklara saçan, Süleymaniye gibi muazzam camilerin planlarını ihraç eden bir imparatorluk uygarlığının haset edilen modellerini sağlamıştır.

Çoğu zaman reddedilen ama gerçek bir ihtişama sahip olan bu Türk uygarlığı, tarihçilerin çalışmaları sayesinde yavaş yavaş su yüzüne çıkmaktadır: Nihayet tasnif edilen çok zengin Türk arşivleri kapılarını araştırmacılara açmaya başlamakta ve çok yönlü, kesinlikçi, ilerlemeci, otoriter, ayrıntılı sayımlar yapabilen, tutarlı bir iç politika oluşturabilen, devasa altın ve gümüş rezervleri oluşturabilen, İmparatorluğun Avrupa'ya karşı kalkanı olan Balkanları, göçebeleri iskân ederek sistematik bir şekilde kolonize edebilen bir bürokrasinin çarklarını açığa çıkartmaktadır. Sorunlu bir çalışma sistemi, güç bir eğitim döneminden geçen bir ordu... Açıkçası, ilginç modernlikler.

Bu makine zaman içinde teklemiştir, *ama XVII. yüzyılın sonundan önce değil.* Sonuncu sıçrama, 1687 Viyana kuşatması olacaktır. Türk imparatorluğu acaba o sıralarda, büyük serbest deniz mekânlarına mahreç açamadığından, Fas'ın onunla arasına girdiği Atlantiğe, Kızıldeniz ve İranlıların, onlardan da fazlası üstün deniz güçleri ve sağlam ticari kumpanyalarıyla Avrupalıların şiddetli muhalefetiyle karşılaştığı İran körfezi aracılığıyla kötü bir giriş yaptığı Hint Okyanusu'na açılamadığından ötürü, denizden yana nefes alamadığından ötürü mü ölmektedir?

Aynı zamanda, yeni tekniklere çabuk ve iyi uyum sağlayamadığından mı ölmüştür?

Veyahut da daha geçerli bir neden olmak üzere, XVIII. yüzyılda ve özellikle XIX. yüzyılda, modern Rusya'nın güçlü kitlesine karşı diklenmesinden ötürü mü ölmüştür? Çünkü Prens Eugen'ın seferleri sırasında (özellikle 1716-1718 arası), Avusturya süvarilerinin kazandığı zaferler, Avrupa Türkiye'sinin ancak uçlarını tehdit etmiştir. Rus müdahalesiyle ise, genç bir dev, en azından yorgunluktan ötürü ölmekte olan bir deve karşı dikilmektedir.

Her ne olursa olsun, Türk imparatorluğu XIX. yüzyılda büyük devletler diplomatlarının kötü muamele edecekleri şu "hasta adam" değildir. Türk İslamı, uzun bir süre boyunca, büyük, çok parlak, korkutucu bir çehre sunmuştur. Tıpkı, Tavernier gibi iyi bir gözlemci olan bir Fransız seyyahın XVI. yüzyılda hayran kaldığı Safevi İran'ı gibi. Tıpkı, İngilizin ve Fransızın onu uzaktan gözlüyor olmalarına karşılık, XVIII. yüzyılın başında Dekkan'ın

neredeyse tamamını ele geçiren Mugal devleti gibi. İslamın fazlasıyla erken gerilemesi konusundaki bu kadar çok ve hızlı yargı karşısında dikkatli olalım ve özellikle de, bu durumu vaktinden önceye almayalım.

İstanbul'da XVIII. yüzyıl Lale Devri olmuştur (hem gerçek, hem de stilize laleler): Çinilerde, minyatürlerde, nakışlarda lale motifi hep karşımıza çıkmaktadır. Lale devri, cazibeden ve güçten hiç de yoksun olmayan bir dönem için güzel bir addır.

AYIRIM IV

İslamiyetin Bugünkü Rönesansı

İslam âlemi, biraz utançla üçüncü dünya adını verdiğimiz, yaşayan insanlarının şu cehenneminin veya şu tarafının içine, gerileye gerileye girmiştir, çünkü eskiden hiç kuşkusuz nispeten daha iyi bir konumda olmuştur.

Az veya çok geç, ama net olan bu gerileme, XIX. yüzyılda İslam âleminin aşağılanmasına, acı çekmesine, sonra da yabancı egemenliğinin genelleşmesine neden olmuştur. Olgular iyi bilinmektedir. Bir tek Türkiye ortak kaderin dışında kalacaktır. Mustafa Kemal Paşa ve onun gösterdiği ani ve parlak tepki (1920-1938), bu bağımlı olmama durumundan kaynaklanmıştır. Bu tepki, daha sonraki ulusal kurtuluş hareketlerinin örneği olacaktır. İslam âlemi bugün tamamen (veya hemen hemen) kurtulmuş durumdadır.

Fakat bağımsızlığını kazanmak başka bir şey, dünyaya ayak uydurmak ve geleceğe huzur içinde bakabilmek daha başka bir şeydir.

Sömürgeciliğin Sonu ve Milliyetçiliklerin Gerçeği

Bugün, çeşitli İslam ülkelerinin sömürgeleşmeleri ve sömürge olmaktan çıkmalarının kronolojisinin aşamalarını saptamaktan daha kolay bir şey yoktur. Bunlar, Sovyet Müslüman cumhuriyetleri hariç, siyasal bağımsızlıklarını birer birer kazanmışlardır.

• *Bir Sovyet sömürgeciliği mi? Bu klasikleşmiş alandaki alışkanlık, yalnızca İngiltere, Fransa, Belçika, Almanya veya Hollanda sömürgeciliklerini görme yönündedir. Kuşkusuz, bunların bu işteki payları muazzamdır. Ama daha az söz edilmekle birlikte, bir Rus, sonra da Sovyet sömürgeciliği olmuştur; bu sömürgecilik bugün 30 milyon Müslüman (yaklaşık tüm Magrep nüfusu kadar) üzerindeki baskısını gevşetmemiştir.*

Sömürgecilik burada uygun bir terim midir? 1917 Devriminden beri, muazzam bir özgürleştirme ve merkezden kopartma çabası olmuştur. Yerel özerkliklere tavizler verilmiş, çok büyük maddi ilerlemeler gerçekleştirilmiştir. "Bugün Sovyetler Birliği'nin bütün Müslüman ulusları, özellikle Türkmen ve Kafkasyalılar, kendi bilimsel, yönetsel ve siyasal kadrolarına, kendi *entellicensiya*'larına sahiptir. Tatarlarla aralarındaki farkı kapatmışlardır ve artık Kazan'ın entelektüel yardımlarına muhtaç değillerdir." Kazan, Rusya'daki Müslüman kültürünün, eskiden tek merkeziydi.

Fakat Müslüman cumhuriyetleri arasındaki doğal dayanışma bu gelişmelerden ötürü zayıflamış ve büyük bir "Turan" devleti tasarısı rafa kaldırılmıştır. Bugünkü federatif Sovyet sistemi içinde, kültür, "biçimi itibariyle ulusal, ama içeriği itibariyle proleter ve sosyalisttir." Bunun sonucu olarak hızlı bir laikleşme meydana gelmiş ve ümmetin tersine, milliyetçilikler gelişmiştir.

Kısacası, Sovyetlerdeki Müslümanların sorunları, şu an için, İslamiyetin uluslararası düzlemde yüksek sesle ilân ettiklerinden farklıdır. Sovyet Müslüman cumhuriyetleri bağımsız, ama Sovyet bütününe sıkı sıkıya bağlıdırlar (ortak dış politika, savunmada diğer cumhuriyetlere bağımlılık, maliye, eğitim, demiryolları alanlarında karşılıklı bağımlılıklar).

Böylece, sultan Galiev'in düş ve deneylerinin uzağındayız. Yüksek rütbeli bir komünistken (1917-1923), 1929'da ölüme mahkûm edilene kadar karşıdevrimci olmuşur. Sovyetlerdeki bütün Müslümanları tek bir devlet halinde bir araya toplamayı ve ideolojik-devrimci atılımını Asya içlerine kadar yaymayı düşlemiştir. Endüstriyel Avrupa ona artık "sönmüş bir devrim ocağı" olarak gözükmüştür ve Asya'yı devrimci altüst oluşların yeni odağı olarak görmüştür. İslamiyet, Asya'nın bu devriminin meşalesi olabilir miydi?

• ***Bölünmüş bir İslam âleminin siyasal yıldızlarından biri olan Panarabizm: Uluslararası düzlemdeki açık kavgalar bağlamında, panarabizm kendini büyük bir istekle İslamiyetin tümü yerine ikame etmektedir. Bugün ondan başka bir şey ne görülmekte ne de duyulmaktadır.***

Tamamen Arap olan kesim, İslamiyetin aşikâr ve talepçi kalbi, kavşağıdır. Bu nedenle Ortadoğu'yu (ve Magrep uzantısını) İslamiyetin tümüyle karıştırmak, sadece bu bölgeyi görmek için tek bir adım yeterlidir.

Fakat bugünkü İslamiyetin esas ve ısrarlı çizgisi, mekânının ve birliğinin parçalanmışlığı değil midir? Bir yerde siyaset, başka bir yerde coğrafya bazı İslam kesimlerini başka uygarlıkların veya ekonomilerin tekil etkisine sokmaktadır.

Endonezya'da, derin Hinduizm ve animizm tabakalarıyla çakışan veya karışan 80 milyon Müslüman, bir de üstelik fazlasıyla kendine özgü bir ekonomik sistem içinde yer aldığından, yarı yarıya kayıp çocuklardır. Pakistan ve Bangladeş, Hind tarafından ikiye ayrılmışlardır. Çin'deki 10 milyon Müslüman apayrı bir kategori meydana getirmektedir: Bunlar gerçek kayıp çocuklardır. Kara Afrika'da fetihçi bir İslamiyet, canlı ve çok biçimli bir animizmin kendini fethetmesine izin vermektedir.

Bu halkların İslamcılığı, onlara çoğu zaman milliyetçi kanıtlar ve direnme olanakları sağlamaktadır. Fakat bütünü itibariyle ele alınan İslam âlemi içinde, gözlerini Mekke'ye artık eskisi kadar katı bir şekilde yöneltmeyen, birleştirici hac ziyaretlerine eskisi kadar katılmayan veya etkili ve birleştirici bir Panislamizm

6. Günümüz Dünyasında Müslümanlar

(Kroki, İslamiyetin eskiden Hind'in neredeyse tamamına egemen olmasını işaret etmektedir.)

konusundaki siyasal düşünceyi eskisi kadar paylaşmayan bütün Müslüman ülkeler, kayıp çocuklardır veya kaybolmaktadırlar. Uzaklaşma, siyaset, tanrıtanımazlığın artması, dinsizlik bu duruma katkıda bulunmaktadır. 1917'den bu yana, Mekke'ye en fazlasından birkaç yüz Sovyet hacısı gitmiştir.

• ***"Garibaldi çağı", İslamın şu andaki formülü müdür? Müslüman ülkelerin kalbinde, Yakındoğu'da Panİslamizm sert ve katı yerel milliyeçiliklere çarpmaktadır.***

Mısır ve Suriye'den meydana gelen Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin yakınlarda çökmesi, bunun çarpıcı bir örneğidir. Pakistan, Afganistan, İran, Türkiye, Lübnan, Suriye, Irak, Ürdün, Suudi Arabistan, Tunus, Cezayir, Fas, Moritanya, Yemen'den her biri, kendine özgü ayrıcalıklara sıkı sıkıya bağlıdır ve bu ülkeler, dış dünyaya ve ondan gelen tehlikelere karşı bazen aniden dayanışmaya giriyorlarsa da, birbirleriyle çoğu zaman açık veya gizli husumetler içindedirler.

İnsanları ve tutkulu bir gençliği –en başta üniversite öğrencileri– seyirlik ve dramatik hareketlere sürükleyen bu katı milliyetçilikler, *bir Batılının haksız bakışları* açısından ancak devri geçmiş şeyler olmaktadır. Biz Batılılar, geçmişte kendi milliyetçiliklerimizden çok çektik ve Avrupa bu yüzden ağır bedeller ödedi.

Adaletsizlik? İşte bir Afgan entelektüeli olan Necmettin Banat'ın söylediği budur (1959): "İslamiyet bugün hem Reformasyona benzeyen dinsel bir devrim, hem *Aufklarung*'a (Aydınlanma) benzeyen entelektüel ve manevi bir devrim, hem de Avrupa'nın XIX. yüzyılda tanık olduğuna benzeyen ekonomik ve toplumsal bir devrimden (Endüstri devrimi) geçmek zorundadır ve büyük bölgesel sistemler (yani Doğu ve Batı blokları) döneminde kendi küçük ulusal devrimlerini yaşamak zorundadır. Gezegen boyutunda antlaşmaların yapıldığı bir dönemde, Müslüman ülkeler hâlâ kendi Garibaldi'lerini arıyor ve bekliyorlar."

Garibaldi'nin ışıklı anısını karalamak elbette söz konusu değildir. Ama dün gerekli olan ulusal birlik savaşları, Avrupa'ya bildiğimiz korkunç maliyetleri getirmiştir.

Uluslar halinde bölünme bugün İslamiyetin daha yararına mıdır? Bu cins parçalanmalara hiç tahammül edemeyen bir ekonomik dünyada, acaba Müslüman ülkeleri bir çıkmaza sokma tehlikesi yok mudur? Ayrıca tehlikeli çarpışmalara gebe değil midir? Belli bir askeri güce sahip her bağımsız devlet, *Panislamizm*'i veya *Panarabizm*'i yalnızca kendi tarzında ve yalnızca kendi çıkar ve taleplerinin diliyle yorumlamaktadır. Pakistan, Irak, Mısır, tüm dünyanın gözleri önünde böyle davranmaktadır ve bu yol herkese açıktır.

Bu milliyetçilikler, zorunlu bir aşamadan çok, zorlukla elde edilen bir bağımsızlığın bedeli olarak ortaya çıkmaktadır. Her milliyetçilik, bir "sömürgecilik karşıtlığı", yabancı egemenliğine bir panzehir, gelecekteki bir kurtuluş vaadi olmuştur ve öyle kalmıştır.

Bütün Arap milliyetçiliklerinin eski düşmanları olan İsrail'e karşı duydukları husumette bizi şaşırtacak bir şey yoktur. İkinci Dünya Savaşının ertesinde kurulan İsrail devleti, Batı'nın, hem de en fazla nefret edilen Batı'nın bir eseri olarak görülmekte değil midir? Bu ülkenin hayranlık verici teknik başarıları –dünyanın her yanından gelen sermayelerle beslenmektedir–, 1948'de Mısır'a ve 1956'da Süveyş olayı sırasında küçük ordusunun büyük Sina yarımadasındaki muzaffer ilerleyişiyle yaptığı güç gösterisi, haset, endişe ve heyecan yaratmakta; bütün bunlar eski bir husumete eklenmektedir. Jacques Berque haklı olarak şöyle yazmaktadır: "Eğer terim yerindeyse, hem Araplar, hem de Yahudiler tanrının halklarıdır. Aynı anda tanrının iki halkı; bu diplomatlara ve genelkurmaylara çok fazla gelmektedir! Bu bitmez tükenmez çatışma, her ikisi de İbrahim'den türeyen, aynı tek tanrıcılıktan ötürü soylu hale gelen hasımların birbirleriyle yeğen olmalarından kaynaklanmaktadır..." Bu iki halk, Batı karşısında zıt yollar izlemiştir. Yahudiler, *diaspora*'da Batılıların tekniklerini kaptıkları kadar, kendi cemaat ülkülerini de korumuşlardır. Topraklarında kalan Araplar ise, istilaya uğramışlar, çözülmüşler; kabaca kendileri olarak kalma ayrıcalığına veya talihsizliğine uğramışlardır. Bugünkü olanakların eşitsizliği, davranış ve söylem zıtlaşması buradan kaynaklanmaktadır. En berrak kafalı Arap yazarlar, 1948 "felâketi" adını verdikleri şey üzerinde

acı acı düşünmüşlerdir. Tıpkı bizim Taine veya Renan'ımızın 1870 sonrasında yaptıkları gibi, bu yazarlar da vatandaşlarına benzeri durumların geri gelmesini engelleyecek düzenlemelerin yapılmasını tavsiye etmektedirler.

- ***Milliyetçilik, yakın gelecekte oynanacak bir role sahiptir: Hangisi olursa olsun, her Müslüman ülkesi katı istikrar programları uygulamak zorunda kalacaktır.***

Nitekim, toplumsal dayanışma ve disiplin programı olan milliyetçilik, bu genç ülkelerin her birindeki ağır ekonomik sorunların aşılmasına yardımcı olacaktır. Bu milliyetçilik, çok eski toplumsal dinsel, ailesel yapılarla sürtüşen gerekli yeniliklerin kabul edilmesine yardımcı olacaktır.

İslamiyet modernleşmek, bugün dünya yaşamının tabanı haline gelmiş yeni teknikleri kabul etmek zorundadır: Gelecek, bu dünya uygarlığının kabulü veya reddi doğrultusunda belirlenecektir. Ret yönünde güçlü gelenekler devrededir; kabul yönünde ise, halkları içgüdüsel olarak reddettiklerini kabule yöneltebilen şu milliyetçi iftihar duygusu rol oynamaktadır.

Çoğu zaman, İslamın bu uyum gösterme esnekliğinden yoksun olduğu söylenmiştir. Öylesine ki, çok sayıda gözlemci, İslamın kalbi, ruhu ve uygarlığı itibariyle "geçirimsiz", "hoşgörüsüz" olmasından ötürü, tüm modernleşme hareketlerinde kilitleneceği ileri sürülmüştür. Acaba bu o kadar kesin midir?

İslamiyet fiili durumda, kendini kuşatan bu modern dünyayı zaten kabul etmiştir, öyleyse daha fazlasını da kabul etmiştir. Sonuçta zorunlu tavizlere rağmen, özgünlüğünden hiçbir şey kaybetmemiştir.

İslamiyete istisnai bir dinsel hoşgörüsüzlük, mutlak bir esneklik yoksunluğu atfetmek, tek başlarına kaygıların, bükülme olanaklarının kanıtı olan çok sayıdaki sapkın hareketi unutmak demektir. Zaten bizzat Kuran da, hiçbir zaman kapanmamış olan içtihat kapısını ıslahatçılara açmaktadır. "Peygamber, Kuran ve Sünnet'in sessiz kalacakları durumu öngörmüştür: Bu durumda *kıyas* yoluyla akıl yürütülmesini tavsiye etmektedir; eğer kıyas uygulamak mümkün değilse, *rey*'e başvurulmalıdır. Kişisel bir

yorum çabası olan *içtihat* Müslüman düşüncesinin yayılmasında büyük bir yer tutacaktır. Islahatçılar, günümüzde bu kapıyı yeniden açmaya uğraşmaktadırlar" (Pierre Rondot). Çünkü her dinin imdat kapıları vardır. İslamiyet fren yapabilir, engel koyabilir, ama etrafından dolaşılmasına izin de verebilir.

Gündelik gerçeklerin cenderesi içindeki iktisatçılar ise, Müslüman yaşamın bu hiç değişmez sayılan sabitelerine itiraz etmeye hiç ara vermemektedir.

Bu iktisatçılar zorluğun aslında daha çok, sıçranması gereken mesafenin azametinden kaynaklandığını söylemektedirler. İslamiyet, Batı'ya nazaran iki yüzyıl gecikmiş durumdadır. Oysa bu iki yüzyıl esnasında Batı, Antikite ile XVIII. yüzyıl arasında olduğundan çok daha büyük bir dönüşüm geçirmiştir. İslam âlemi de, bu muazzam aşamayı nasıl tek hamlede kat edecek, köhne toplumları nasıl sarsalayıp harekete geçirebilecektir? Çünkü İslam âlemi yalnızca fakir, narin bir tarıma; ekonominin ortasına adeta paraşütle indirilmiş felçli bir endüstriye sahiptir ve bunlar fazlasıyla hızlı çoğalan ve çok ağır aksak bir nüfusun toplam kitlesini ayağa kaldırmaktan acizdirler. Ayrıca her toplum gibi, İslam toplumu da, az sayıda, ama sırf bu yüzden çok güçlü olan kendi ayrıcalıklılarına sahiptir. İnançlar veya gelenekler; Yemen gibi gerçekten Orta Çağda kalmış, İran gibi feodal veya petrole rağmen veya onun yüzünden köhne kalmış Suudi Arabistan gibi toplumların sürmesinden çıkarı olan bu ayrıcalıklıların suçlarını örtmekten başka bir şeye yaramamaktadırlar.

Bu güçlüklerin karşısında, ıslahatçıların çabaları su götürmez bir deneyi sunmaktadır: Türkiye'de Mustafa Kemal'in katı ve dahiyane eseri; Kasım'ın Irak'taki söylemi sert hareketi; Nasır'ın Mısır'daki inatçı uğraşı; Tunus'ta Burgiba'nın becerikli ve bilgece çabası. Cinsleri ve vurguları ne olursa olsun, ıslahatçıların karşısına çıkan engeller hep aynıdır. Bütün bu ıslahat hareketleri, İslam uygarlığının sözümona *tabu*larının çoğunu geriletmişlerdir. Bu konuda yanılgıya hiç yer bırakmayan test, her şeyden önce, zemin kazanmakta olan kadın özgürleşme hareketidir. Çokeşliliğin yok olması, kocanın karısını tek yanlı boşamasına sınır getirilmesi, peçenin kalkması, kadınların üniversitelere ve kültüre girebilmeleri, çalışabilmeleri, oy verebilmeleri; bütün bu ayrıntıların muazzam sonuçları olmuştur.

Bunlar, ıslahatçılığın baştan kaybedilmiş bir dava olmadığını, ama ona kararlı savunucular ve mücadelecilerin gerektiğini kanıtlamaktadır. Mücadele çok yönlü olacaktır. Örneğin tehlike, söylem içi ve dışı itibariyle dramatize edilen siyasal güncelliğin kolaylıkları ve gereklerinin cazibesi nedeniyle, ıslahatçılığın sapmasına izin vermek olacaktır.

İdeal olan nedir? Her seferinde yalnızca tek bir şey yapmak ve esas olanı seçmek. Fakat siyaset, kartezyen bir spekülasyon değildir. Ekonomik kalkınma, öncelikli bir siyaset gerektirmektedir. Fakat içinde yaşanılması gereken dünya, eski ve yeni güçlüklere, sahneye çıkış sıraları içinde göğüs germeye mecbur bırakmaktadır.

Bağımsızlıklarından iftihar eden bütün bu devletler, böylece talepçi, dramatik hale gelen ve tatmin edilmeleri gereken siyasal kanaatlere sahiptirler; yönetilmesi gereken gururlara sahiptirler. İslam âlemi, gurur konusunda Avrupa kadar zengindir ve bu hiç de az bir şey değildir. İslam âlemi, kendi damgalarını basma konusunda sabırsız gençlere, üniversite öğrencilerine sahiptir; bunlar bizim 1830'lardaki Politeknik öğrencilerimize benzemektedir. İslam âlemi, 1939 öncesi Latin Amerika askerlerine benzeyen, kafa tutmaya ve darbe yapmaya hazır askerlere sahiptir. İslam âlemi, dişleri uzun ve keskin, kendi imgelerinden, hatta söylemindeki şiddetten büyülenmiş siyaset adamlarına sahiptir. Diğer sesleri bastırmak için, kendi sesini yükseltmek gerekmez mi?

Yabancı da buradadır: Kuzey Afrika'da Fransız, Kuveyt'te İngiliz; her yerde nasihat ve kredileriyle ABD ve onun gölgesi olan dikkatli SSCB. Nihayet, toplumsal devrim her yerde çehresini göstermekte ve taleplerini sıralamaktadır.

Rüzgâr ıslahattan yana esmektedir. 27 Mayıs 1960 askeri darbesinin çok umutlar yarattığı Türkiye'de, ıslahat gecikmektedir. İran'da, gençliğin ve eski başbakan Musaddık taraftarlarının karşı çıkmalarına ve komünist Tudeh partisinin uzak durmasına rağmen, tepeden gelen muhafazakâr ve ilerlemeci bir devrim yol almaktadır; Ürdün'de, cesur bir kral tüm tehlikelere göğüs germektedir; Lübnan, Yakındoğu'nun İsviçre'si olmak istemektedir; devrimin hakiki olmaktan çok sözde kaldığı Irak'ta Kürt ayaklanması derin bir yara açmaktadır; Mısır, Suriye'nin ayrılmasın-

dan sonra komünist bir siyasete yönelmektedir. Listeyi tamamlamak üzere, Keşmir yüzünden Hindistan'la çatışma endişesi taşıyan Pakistan'ı; Hindistan'ın Goa üzerindeki başarısından cesaretlenerek Hollanda Gine'sini ele geçirmek isteyen Endonezya'yı; Cezayir trajedisinin çözüme ulaşmasından sonra, kendine hangi hayat yolunu seçeceğini araştıran tüm Kuzey Afrika'yı da saymak gerekir.

Bütün bu kaygılar, Müslüman devletlerin siyasetleri üzerinde ağırlık yapmakta, onları beklenmedik heyecanlara, diğerlerine de zarar veren darbe ve karşı darbelere sürüklemektedir. Tutkulardan kaynaklanan Bizerte olayının (1961), Fransa'ya (ama o zengindir) ve Tunus'a (ama o fakirdir) nelere mal olduğunu kim hesaplayabilir? Acaba bu bunalımda, yalnızca Bizerte'nin geleceği mi, yoksa birbirlerini yaralamış iki gurur mu söz konusuydu? Fransa buruktur, çünkü İslamiyet için çok şey yaptığını düşünmektedir (ki bu tam bir gerçektir); İslam âlemi buruktur, çünkü kendine tanınan bağımsızlığın tam olmadığını düşünmektedir, ama eksi tarafından hemen üçüncü dünyanın içine sokulan hiçbir ülke gerçekten bağımsız değildir.

Bu ekonomik bağımlılıktan, eski metropoller ancak kısmen sorunludurlar. Bu zayıflık, aynı zamanda birçok özel nedene, İslamiyetin geçmişine, onun doğal fakirliğine, aşırı nüfusuna da bağlıdır. Bunların hepsi de, devaları olsa bile, korkunç hastalıklardır.

Çeşitli İslam Ülkelerinin Çağdaş Dünya Karşısındaki Durumları

• ***Her zaman güç olan bir kalkınma: İslam âleminin ikilemi, üçüncü dünyanınkiyle aynıdır. İslam âleminin dünya ekonomisiyle bütünleşebilmesi için, endüstri devrimini olabildiğince hızla gerçekleştirmesi gerekmektedir.***

Bunu formüle etmesi kolaydır, ama gerçekleştirmek için ağır bedeller ödemek gerekir; sıkı çalışmak gerekir ve üstelik bu çabaların ürünleri hemen ele gelir hale gelmeyecek ve hayat düzeylerini hemen yükseltmeyecektir. Sömürgecilik, bu ülkeleri bu çaba-

lara hazırlıklı hale getirmemiştir ve sömürgeci ülkelerin en büyük sorumlulukları, hiç kuşkusuz burada yer almaktadır.

Sömürgecilerin sömürge ülkelere olan katkılarının büyük boyutlu olduğunu iyi niyetli birinin inkâr etmesi mümkün değildir. Hayat tarzları yüzyıllardan beri hiç değişmeden kalmış olan çok köhne ülkeler, aniden çok gelişmiş uygarlıklara ortak edilmişlerdir. Bundan bazı yararlar sağlamışlardır. Ve en başta modern bir tıp ve hijyen; bu durum ölüm oranlarını çok düşürmüştür. Bu ülkeler, az çok gelişmiş bir eğitim (bu alanda en az eleştiriyi Fransız sömürgeciliği hak etmektedir), tesisler (limanlar, yollar, demiryolları), modern bir tarımsal örgütlenme (çoğu zaman sulama barajlarıyla birlikte); bazen de aklı başında bir endüstrileşmenin başlangıçlarını elde etmişlerdir.

Bunların oldukça çok şey olduğu söylenebilir. Hem evet, hem hayır. Çünkü bu katkı, bir yandan eski yapıları tahrip etmiş, öte yandan da onları çok yetersiz bir şekilde yeniden inşa etmiştir. Yeniden yapılanma ulusal bir ekonomi perspektifinden değil de; metropole ve dünyaya bağımlı, ortak bir ekonomi perspektifinden gerçekleştirilmiştir. Bunun sonucunda, sektörüne göre düzensizlikler ve genç bağımsız devletlerin, ulusal ihtiyaçlarının bütününe cevap verebilmek için yapılarını ıslah etme zorunluğu ortaya çıkmıştır. Bu güçlük, kendi uygarlıklarına, ülkelerinin büyük bölümünün fakirliğine bağlı olan çok sayıdaki diğerine eklenmektedir.

Müslüman ülkeler bu işin üstesinden gelebilmek için, kendilerine olduğu kadar, yabancılara da muhtaçtır. Öyleyse, ayrıcalıklıların oldukça yırtıcı siyasetlerine uyum sağlamaları gerekmektedir ki, zaten bunu bilmektedirler ve yapabilecek durumdadırlar. Ne siyasal akıldan, ne de kurnazlıktan yoksundurlar. Onlara daha fazla gerekeni, dünyanın gerçek hayatına kendiliklerinden uyum sağlamaları ve bağlanmalıdır. İşte asıl zor olanı budur.

- ***İktisat ve Petrol: Tek ve kolay çözüm yoktur. Hatta petrol bile bu kadar güçlü değildir.***

Petrolün zenginlik kaynağı olduğunu ve ekonomik düzlemdeki yararlarını inkâr etmek mümkün değildir. Bu zenginliğin Yakındoğu'ya cömertçe bahşedildiği bilinmektedir.

Ancak, muazzam arama ve işletme maliyetlerini bir tek onların karşılayabildiği büyük uluslararası şirketler, bu işin kaymağını yemektedir: *Royalty*'ler karşılığında, petrole kaynağında el koymakta, petrolü arıtmakta ve dağıtmaktadırlar. İran'ın bir an için (1951) denediği ve Irak'ın düşündüğü (1961) gibi, petrolü kaynağında tutmak hiç kuşkusuz beyhude bir iştir. Petrol ancak satıldığında değerlidir. Öte yandan, günümüz dünyasında petrol kıtlığı yoktur, üstelik bunun tamamen tersine, saltanatı atom çağında fazla uzun sürmeyecekmişe benzemektedir.

Küçük bir ayrıntıyı ekleyelim: Yalnızca petrolün yabancılar tarafından işletilmesi gündemde değildir. *Royalty*'ler Müslüman ülkelerde toplumsal ayrıcalıklar yaratmaktadır. Bu para eşit dağıtılmamakta, bir kastın yararsız lüksünü beslemekte ve bu lüks yerli üretimi harekete geçirmenin uzağında kalmaktadır: Bu para, ülkede asla üretilemeyecek malların dışarıdan alınması için israf edilmektedir. Suudi Arabistan yeni kentlerini, yeni yollarını, demiryollarını, hava alanlarını ve aşikâr olan gelişimini petrole borçludur. Ama aynı zamanda, krallık ailesiyle başlıca aşiret reislerinin çılgınca ve anakronik lükslerini de ona borçludur. Bu durum, ne Mısır devrimine coşkuyla bakan gençliği, ne de kamusal işlerden pay almak isteyen burjuvaziyi memnun etmektedir.

Yakındoğu petrolü, XVI. yüzyıldaki Amerikan gümüşüne benzemektedir. Bu gümüş, İspanya'yı bir baştan öbürüne geçerken, ekonomiyi hiç canlandırmamış ve Avrupa'nın canlı ekonomilerine katılmak üzere ülkeyi terk etmiştir.

Petrol her halükârda, Yakındoğu'nun çok sayıdaki kavgalarının nedenidir ve öyle kalacaktır. Bunların en yakın tarihli olanı, Irak ve önderi General Kasım (Zaim) ile, ülkedeki esas temsilcisi I.P.C. (Irak Petroleum Company) olan sekiz büyük uluslararası petrol şirketini (bunlara *the Majors* denilir) karşı karşıya getirenidir.

Üç yıldan beri süren tartışmalar gene kesilmiştir. İşletilmeyen imtiyaz alanları şirketlerden geri alınmıştır. Kuşkusuz uyuşma mümkündür ve Irak avantajlar elde edecek ve geleneksel yarı yarıya kâr paylaşımını *(fifty-fifty)* kendi lehine değiştirecektir. Zaten petrol arama işine ve özellikle de İran körfezinin suları altın-

daki devasa araştırmalara, yarışa son katıldıkları için daha kolay anlaşma olanağı sunan İtalyan ve Japon "petrolcü"leri de dahil etme olanağına sahip olmuştur. Ancak, Yakındoğu'nun petrol üreticisi ülkeleri, sahip oldukları kozlara rağmen, gene de bu konularda bazı hesap hataları yapabilirler.

• ***Bütün Müslüman ülkeleri işe koyulmuşlar, büyük işler başarmışlar, genel üretim artışı sağlamışlardır. Fakat nüfus artışı her şeyi yeniden başa döndürmektedir. Her şey ilerlemektedir, ama yarın her şeyi yeniden yapmak gerekmektedir.***

Nüfusbilimci Alfred Sauvy, bu durumu Yakındoğu'ya ilişkin olarak, *Le Monde*'daki 7 Ağustos 1956 tarihli makalesinde işaret etmiştir. Bu makale bugün gücünden hiçbir şey kaybetmemiştir. Sauvy'ye göre, "Arap dünyası (tüm İslam âlemi diyebilirdi) tam bir nüfus patlamasının içindedir. Doğum haddi 1000'de 50 olarak, dünyanın en yükseklerinden biridir. Bunun anlamı, aile başına 6-7 çocuktur. Bu artış, çokeşliliğin gerilemesi ve hijyen koşullarının iyileşmesiyle daha da hızlanmıştır. Bu zirve doğum oranı karşısında, salgınların, açlığın ve aşiret savaşlarının önlenmesiyle, ölüm oranları hızla düşmektedir. Bugünkü ölüm haddi tam bilinememektedir, ama 1000'de 20'ye doğru gerilemekte olduğu kesindir. Yıllık % 2,5-3'lük bir nüfus artışı artık istisnai değildir. Cezayir, Tunus ve herhalde Mısır'daki oranlar öyledir. Bu ritm (nüfusun bir kuşak boyunca iki katına çıkması) Avrupa'yı en iyi günlerinde fokurdatmış olanına (yılda % 1-1,5) nazaran çok yüksektir ve İslam âleminin göç veya sömürgecilik gibi yollardan dışarıya nüfus gönderme olanakları yoktur. İslam dünyası, Avrupa'nın 1880'deki ölüm oranı ile, ancak Orta Çağın en iyi günlerinde ulaşılmış bir doğum oranını birleştirmiştir. Bu karışım patlama getirir."

Bu durumda, "sayıları ve ihtiyaçları artan, kimi petrole, kimi boru hattına, kimi kanala (Süveyş) sahip bu ülkelerin, zenginliklerin kendi ülkelerinden dışarı kaçmalarına boynu bükük razı olacaklarını düşünmek oldukça safça bir şey olacaktır.

- ***Nüfus artışının etkileri, üretim artışına rağmen her şeyden önce kalkınma üzerinde etkili olmakta, daha doğrusu İslam ülkelerinde sık sık ortaya çıkan hayat düzeyi duraklamalarına yol açmaktadır. Bu olgu üçüncü dünyada sık görülür.***

Ancak, her yerde olumlu tedbirler alınmıştır. Böylece işsiz sayısı azalmıştır. Bir tek örnek vermek üzere, Tunus'ta; yalnızca ülke içi olanaklar kullanılarak ve büyük yatırımlara girişmeksizin, yol yapımı, toprak erozyonunu önleme çalışmaları, kentsel konut inşaatları veya sadece ağaç dikme çalışmaları sayesinde, 200-300 bin işsiz veya yarı-işsiz, çalışır hale getirilmiştir. Bir iktisatçının yakınlarda yaptığı hesaplara göre, Yakındoğu'daki tarım üretiminin, dünyanın 1952-58 arasındaki ritmine kabaca eşdeğerli bir şekilde arttığı sonucuna varılabilmektedir. Endüstri alanında da, gelişme kat etmeyen hiçbir dal yoktur. Mısır örneğine bakılacak olursa, imalat endüstrisi endeksi (1953: 100) şu rakamları göstermektedir: 1951, 95; 1952, 98; 1953, 100; 1954, 107; 1955, 117; 1956, 125; 1957, 132; 1958, 143... Pakistan'da, endüstriyel üretim 1952'deki 100'den, 1954'te 128'e ve 1958'de 215'e yükselmiştir.

Demek ki gelişme ve ulusal gelirin artışı söz konusudur ve bunun sonucunda, ortaya daha büyük yatırım ve kalkınma olanakları çıkmaktadır. Evet ama, nüfus artışının meydana getirdiği ters akıntı da vardır. İnsan kitlesi, paylaşılacak ürün kotasından daha hızlı artmakta, fert başına gelir düşmektedir (paydanın paydan hızlı arttığı bütün durumlarda olduğu gibi). Akıntıya karşı yüzen kişi, ilerlemek için ne kadar uğraşırsa o kadar çok yorulur, o kadar da az yol alır. Her şeyin arttığı İslam âleminde, hayat düzeyi gerilemekte veya ancak yerinde saymaktadır.

Ancak bu fert başına gelir hesaplarının çok kesin olmadıklarını ekleyelim. Nüfus rakamları bile çoğu zaman belirsizdir ve bazen % 20'lik sapmalar göstermektedir. Ulusal hasıla da, çoğu zaman sağlam bir ***ulusal muhasebe***'den yoksun ortamlarda hesaplanmaktadır. Üstelik, çok dağınık ve çoğunlukla köhne bir zenaat sektörünün ve geniş ilkel öztüketim alanları barındıran bir tarımın gelirlerini tam olarak hesaplamak nasıl mümkün olacaktır?

Bu durumda, bu hesaplamalarda büyüklük sıralamasına ilişkin tahminlerden başka bir şey söz konusu olmayacaktır. Ancak bu da az bir şey değildir.

- ***Nüfus artış hızı karşısında, bir tek fert başına hasılanın olduğu haliyle muhafaza edilmesi olgusu bile, muazzam nüfus artışıyla başa çıkabilen, kesin bir ekonomik canlılığa tanıklık edecektir.***

İslam ülkeleri, bütünleri itibariyle bu canlılığı göstermektedir. Bazen gerilemeler oluyorsa da, ilerleme sürmektedir. Bu dünyanın insanları, günde ortalama fert başına 2.600 kalori tüketmektedir (refah eşiği), fakat genelde asgari geçimliğin altında kalınmakta ve birçok yerde açlık yaşanmaktadır: Yani zenginlik ile fakirlik arasındaki sınırın altında, fakirlik ile sefalet arasındaki sınırın üstünde. İşte ilk önemli nokta ortaya çıktı.

Çeşitli ülkelerin konumları bu iki sınır arasında değişkenlik göstermektedir. Fert başına hasıla sıralamaları (düşükten yükseğe doğru) şöyledir: Libya, Afganistan, Nijerya, Pakistan, Endonezya, Ürdün, Suriye, İran, Mısır, Tunus, Irak, Fas, Cezayir, Türkiye, Lübnan. Bu rakamlar düşüktür ve gelişmiş ülkelerdekilerin çok altındadır.

Dün ve bugün Fransa'yla ortak olan ülkelerin (Lübnan, Suriye, Fas, Cezayir, Tunus) hemen hepsinin, en iyi konumlarda olduğu fark edilecektir. Kuşkusuz bunun başarısı tamamen Fransız sömürgeciliğine ait değildir, ama özellikle belli bir entelektüel ve yönetici kadro oluşturmuş ve onları kendi uygarlığına ortak ederek katkıda bulunmuştur.

Lübnan en başta yer almasını, tüm İslam âlemine, Kara Afrika'ya ve Latin Amerika'ya gönderdiği göçmenlere, kapitalistlere, kültür ihracına ve iki dinli olmasına (Hıristiyan ve Müslüman) borçludur; Cezayir'in başarısı ise, Fransız ve uluslararası yatırımlardan kaynaklanmaktadır.

Karşısına çıkan mücadelede, her ekonominin şans ve üstünlükleri vardır: Irak, İran, Suudi Arabistan, Cezayir'in petrolü; Mısır'ın Nil'i, Süveyş kanalı, yüksek nitelikli pamuğu, dokuma endüstrisi; Türkiye ve Fas'ın çoğunlukla çok akıllıca kurulmuş

endüstrileri; Endonezya'nın kauçuk, petrol ve kalayı; Pakistan'ın buğday ve jütü vardır.

Bu kozlar harikadır, ama oyun güç ve rastlantılara tabidir.

• ***Çözülecek sorunlar zordur. Bunlar hem ekonomik, hem toplumsal olup, birbirlerine öyle bir dolanmışlardır ki, tek tek ele almak mümkün değildir. Ve hepsi bir arada, ürkütücü bir program gerektirmektedir.***

Nitekim şunlar gerekmektedir:

a) *Her şeyden önce tarımı ıslah etmek:* Yani köhne mülkiyet rejimine şiddetle el atmak; çok geniş olan sulama sorunlarının çözümüne girişmek, verimli toprakları sürükleyip götüren erozyonla mücadele etmek. Yani tarımsal teknik ve politika.

b) *Endüstriyel firmalar kurmak:* (ağır veya hafif, özel veya devlete ait) ve eğer mümkünse, bunları ülke ekonomisiyle bütünleştirmek. Bu firmaların ülke ekonomisinin bütünsel yapısına yaslanması ve harekete geçirdikleri güçle bu ekonomiyi canlandırmaları gerekir.

c) *Yatırım sorununu çözmek:* Bu yakıcı bir sorundur, çünkü dış yardım ve sermaye gerektirmektedir.

ç) *Bir piyasa yaratmak:* Buradaki güçlük çifte katlıdır: Piyasa ancak belli bir hayat düzeyinde olur (ki bu da, tam da çözülmesi gereken probleme götürür) ve geçerli bir piyasa, ancak ulusal pazarın çok ötelerine yayılırsa vardır. Bu nedenle, düşünülmesi gerçekleştirilmesinden daha kolay olan Arap pazarı, Afrika pazarı projeleri ortaya atılmıştır.

d) *Emek gücü oluşturmak, eğitmek:* Otomasyonun sıfırdan yola çıkan bir endüstri çerçevesinde mümkün olması nedeniyle, aşırı bol emek gücünün ihmal edilebilirliği nedeniyle bu sorun çetrefil hale gelmektedir.

e) *Kadro yetiştirmek:* Teknisyenler, mühendisler, öğretmenler, yöneticiler... Eğitim ve teknik öğretim gündemdedir. Ama bu uzun soluklu bir iştir. Bu alandaki devasa sorunlar, ancak halkın bu alanda heyecan duymasıyla aşılabilir.

Sonuç olarak, devasa yatırımlar yapılmak zorundadır. Ve üstelik bunların çoğu ancak uzun zamanda meyve verebilir. "Bir-

çok kuşak feda edilmiştir. Bunu ancak çok az kişi bilmektedir ki, bu hüzün veren bir ayrıcalıktır. Bazı Suriye-Lübnanlı genç şairler bunu açıklayabilmek için, acılı şekilde ölen, ama yeniden doğan Doğulu tanrı Thanus'u tanık göstermektedir. Böylece halklarının sürekli trans ve acı halinde olduğunun farkına vardıklarını göstermektedirler." (J. Berque)

- ***Yapılması gereken bir tercih: Sorunların açıklığı, çözümlerin güçlüğü ve acilliği, kaçınılmaz fedakârlıkların büyüklüğü karşısında, çeşitli ülkelerin yönetimlerinin izlenecek strateji konusundaki tereddütleri anlaşılmaktadır. Dünya onlara bu stratejilerden en azından iki tane sunmaktadır ve yapılacak tercih, İslamiyetin tüm kaderine hükmetmektedir.***

Kabaca söz konusu olan, ya yarı yarıya liberal, yarı yarıya müdahaleci olan ve belli bir siyasal liberalizm içeren Batı tipi bir kapitalizmin çerçevesi içinde kalmak; ya da Sovyet, Yugoslav veya Çin tipi sosyalist deneylerin doğrultusunda yer almaktır. Bundan daha basit bir ölçekte söz konusu olan ise, ya toplumu ve yönetimi şöyle böyle iyileştirerek, oldukları halleriyle korumak; ya da kapıyı tek bir darbeyle yerle bir ederek, onu başka bir temel üzerinde yeniden inşa etmektir.

Bu tercihler, ne yazık ki yalnızca entelektüel ve hatta yalnızca ampirik düzlemde değillerdir. Bunlar, bazıları iç, diğerleri dış, binlerce faktöre bağımlıdırlar.

Her yerde vaya hemen her yerde, çoğu zaman gençlerden oluşan ve yükselen entelektüellerden meydana gelen bir burjuvazi, bir küçük burjuvazi su yüzüne çıkmaktadır. Bu sınıf, Batı'nın taklidi sonucu uğradığı hayal kırıklıklarını çoğunlukla sert bir şekilde hissetmektedir. Örneğin siyasal alanda, Afganistan ve Yemen hariç, bütün İslam devletlerinin parlamentoları vardır, ama bu durumun bu sınıfa kazandırdığı nedir? Bu hayal kırıklığına uğramış ve işe karışmakta sabırsız burjuvazi, "egemenliğini dayandıracağı bir araç olarak gördüğü komünizme yönelmektedir; Sovyet âleminin bürokratik çerçevesi ve planlama ülküsü, ona, adeta içinden çıkılmaz gibi duran ekonomik sorunların yegâne çözüm çareleri ve istikrar güvenceleri olarak gözükmektedir...

Genç Müslüman *entellicensiyası,* Marksist bilim ve düşüncenin modernleşmeci görüntüsü tarafından cezbedilmektedir. Bu hiç kuşkusuz, İslam düşüncesini bugün bile hâlâ felç etmekte olan Orta Çağ kalıntısı kadrolara karşı bir tepkidir, ama aynı zamanda, bu öncü unsurların, modern bir rasyonalizme dahil olma yollarını Batı'nın liberal ve demokratik düşüncesi içinde aramış olmalarından ve bu konuda başarısız olmalarından ötürü de tehlikelidir. Marksizm onlara artık tek mümkün yol olarak gözükmektedir." (A. Benigsen).

Batı dünyası, İslam devletlerinin Sovyetler Birliğiyle olan pazarlık ve ilişkilerinin altında, makine, silah, kredi sağlama kurnazlığının yattığını düşünmeye fazlasıyla eğilimlidir. Sorun aslında çok daha ötelere gitmektedir. Sosyalizm alanındaki deneyler, İslam âleminin gençlerini büyülemektedir. Batı çoğu zaman, kartondan bir tiyatro dekoru halindeki toplumsal ortamda, yalnızca gerici aristokrasiyle işbirliği yapmaktadır. Başka alanlarda olduğu gibi, burada da gerçek bir "global siyaset"ten yoksundur.

Nitekim sorun; İslam âlemini Batı'dan gelen çözümün bizatihi üstün veya bir diğerine tercih edilir olduğuna ikna etmek içindir. Kısacası sorun, azgelişmiş ülkelere, *kendilerine uyarlanmış,* kendilerine gelecek ve umut yolunu açan, geçerli bir planlama modeli sunabilmektir.

XX. Yüzyılın Karşısında İslam Uygarlığı

Bu derin bunalım acaba bizzat İslam uygarlığını tehlikeye sokmakta mıdır? Soru birçok biçimde ortaya çıkmaktadır.

1) Uluslar ve siyasal rekabetler halindeki devasa bölünmüşlüğün içinde, acaba her zaman teşhis edilebilen bir İslam uygarlığı hâlâ var mıdır?

2) Eğer böyle bir uygarlık varsa, Jacques Berque'in dediği gibi, "yeryüzü ölçeğindeki bir teknik ve davranış kalıbının benimsemesiyle" yani Batı tarafından imâl edilen ve şimdi dünyaya yayılan endüstriyel uygarlığa dahil olmakla tehdit altında mıdır?

3) Ve İslam âlemi, en üstün birlik kaynaklarından biri olan dinini tahrip etme yeteneğine sahip olan Marksist yolu tercih ederek, tehlikeyi daha da artırmakta mıdır?

• ***Hâlâ bir İslam uygarlığı var mıdır? İslam âlemindeki siyasal bölünmeler, Panislamistlerin düşlerini uzun bir süre için devre dışı bırakıyora benzemektedirler. Fakat Panislamizm, tıpkı dün olduğu gibi bugün de, uygarlığın olgusu, gerçeği olarak varlığını sürdürmektedir.***

Bu uygarlığı, mekânının bir ucundan diğerine, gündelik hayatın içinde inkâr edilmez bir şekilde bulmaktayız. Bir inanç, âdet, alışkanlık, aile ilişkisi, zevkler, boş zaman değerlendirme, oyunlar, davranışlar, mutfak benzerliği içinde... Bir Avrupalı, İslam Akdeniz'inin bir kentinden diğerine geçtiği zaman, benzemezliklerden çok benzerliklerden etkilenecektir. Ama eğer Pakistan veya Endonezya'ya gidilecek olursa, benzemezlikler daha da artacak, Kara Afrika'da ise daha vurgulu hale geleceklerdir. Çünkü İslam uygarlığı buralarda kendininki kadar, bazen de onunkinden daha güçlü başka uygarlık akımlarına çarpmaktadır.

Kara Afrika'daki bağ, hâlâ yalnızca dinseldir. İslamlaştırma faaliyeti, panarabizm nedeniyle bu işe büyük bir gayretle sarılan Mısır tarafında, Fransızca konuşan ülkelerde ve *Fransızca* olarak sürdürülmektedir. Bunun anlamı, kültür bağlarının hemen hiç bulunmadığı, en fazlasından narin ve dolaylı olduklarıdır. Üstelik, İsa'nın dinini olduğu gibi, Muhammed'in dinini de aynı serbestlik içinde dönüştüren, *Afrika*lılaştıran bu kitle açısından, bu dinsel bağın etkili olduğu o kadar kesin değildir. Kısacası, Panislamizmin Afrika'daki etkisi, siyasal ve en fazlasından toplumsaldır; bir uygarlık olgusu olarak görülemez.

Pakistan ise, haklı olarak Hind-Müslüman adı verilen bir uygarlık çevresine mensuptur. Pakistan'ın resmi dili Urduca, Farsça, Arapça kelimelerle Sanskritçenin karışımıdır. Bu dil Arapça gibi sağdan sola doğru yazılmakta, ama ona hiç benzememektedir.

Oysa, İslam uygarlığının birliği içinde yer alan ülkelerin en güvenilir göstergelerinden biri dildir. Eskiden İslamiyetin çimentosu olmuş olan "edebi" Arapça, bugün de yazı dili olarak kullanılmaktadır.

Diğer bir bağ: Ekonomik ve toplumsal sorunlar, esas olarak köhneleşmiş, geleneksel ve bugüne kadar muhafaza edilmiş bir

İslam uygarlığı ile, onu her bir yandan kuşatan modern bir uygarlık arasındaki şoktan kaynaklanmaları ölçüsünde, hemen her yerde benzer formüllerle ortaya çıkmaktadır. Sorunun bir ülkede henüz taslağının çıkartılmış olması, bir başkasında ise üzerinde kararlı bir şekilde gidiliyor olması; hareket noktalarının özdeşliği nedeniyle, yani eşyanın tabiatı gereği, kendilerini kuşatan çözümlerin benzer olmaları olgusunu hiç değiştirmemektedir. Sonuç olarak, gelişmiş ülkeler İslam ülkelerine kendi gelecekleri gibi gözükmektedir.

Anavatanının dışındaki bölgelerdeki İslamiyet –Kara Afrika, Endonezya, Çin–, bu konuda da bütünden farklılaşmaktadır, çünkü kaderi başka uygarlıklarınkine bağlıdır.

- ***İkinci soru: İslamiyet, modern endüstriye ve tekniğe yaklaşması ölçüsünde, eski geleneksel uygarlığını, eski bir elbiseymiş gibi çıkartıp atacak mıdır?***

Bu soru, İslamiyetin geleceğine özgü değildir. Bu sorunun anlamı: Makine, bilgisayar, otomasyon, atom uygarlığı olan modern uygarlık, kendi doğrultusunda ilerlerken, özgün uygarlıkları yok edecek midir?

Makineye dayalı yapı, sayılamayacak kadar çok sonucuyla birlikte, hiç kuşkusuz bir uygarlığın yapısını bozma ve yeniden şekillendirme olanağına sahiptir. Ama hepsini değil, çünkü makineler tek başlarına bir uygarlık oluşturmamaktadır. Bunun böyle olduğunu iddia etmek, Avrupa'nın endüstri devrimi esnasında tamamen yepyeni olarak doğduğunu söylemekle eşdeğerli olacakır. Oysa endüstri devrimi Avrupa için de bir şok olmuştur. Zaten, makineye dayalı yapının tüm dünyayı birleştirme, tek tip haline getirme yeteneğinin olup olmadığı; ancak Avrupa ülkelerinin geçmişlerine bakarak anlaşılabilir.

Hıristiyan ve hümanist Batı'nın bütünsel uygarlığına bir yüzyıldan daha uzun bir süreden beri ortak olan, hemen hemen aynı sıralarda, aynı endüstrileşme macerasına dahil olan; aynı tekniklerle, aynı bilimle; benzer kurumlarla donanan, makineciliğin tüm toplumsal biçimlerine sahip olan bütün bu Avrupa ulusları, bugün bir Fransız, Alman, İngiliz, Akdeniz uygarlığın-

dan söz edilmesine neden olan güçlü özgünlüklerini kaybetmeliydiler... Oysa, endüstrileşmenin tektipleşme demek olmadığını anlaması için, bir Fransızın Manş'ı geçmesi, bir İngilizin Kıta'ya gelmesi, bir Almanın İtalya'ya gitmesi yeterlidir. Bölgesel özgünlükleri yok edemeyen teknik; temelden farklı bölgelerin, felsefelerin, insani değerlerin ve maneviyatların üzerine kurulmuş büyük uygarlıkların güçlü kişiliklerini nasıl tahrip edebilir?

Eğer teknik kendini İslam âlemine, Marksizmin, yani İslamiyetin geleneksel manevi değerlerine zıt değerlerin eşliğinde sunacak olursa, sorun acaba farklı bir şekilde mi ortaya çıkacaktır? Bu daha kesin ve sıklıkla sorulan soruya cevap vermek ne uygun, ne de tam olarak mümkündür. Bu sorunun bizim araştırmamızın esasını değiştireceği de kesin değildir.

Acaba, marksizmin tek başına bir ikâme uygarlığı olmadığı; toplumsal bir yöneliş, iradi bir hümanizma, bir rasyonalleştirme olduğu söylenebilir mi? Eğer bugün İslam âleminde uygulanacak olursa, hiç kuşkusuz tıpkı Sovyet ülkesinde Rus uygarlığı ile Marksizm arasında, Çin'de Çin uygarlığı ile Marksizm arasında, olduğu gibi bir paylaşım ve bir arada yaşama halinde ortaya çıkacaktır. Maksizm bu iki uygarlığı etkilediyse de, onları yok etmemiştir ve bazen böyle bir amacı da olmamıştır.

Y. Mübaret, böylesine bir sınavda, "İslam Marksizme, Hıristiyanlıktan daha zorlukla direnecektir, çünkü dünyevi ile ruhaniyi henüz ayıramamaktadır. Ruhani alan, konünistleşmiş Müslüman bir toplumun teknikçi maddileşmesi ile birlikte hareket etmeye daha kolaylıkla eğilimlidir." derken hiç kuşkusuz haklıdır. Neden haklıdır? Çünkü Hıristiyanlık, her yerde veya hemen her yerde, endüstri devriminin darbesinden önce, bilimsel, rasyonalist ve laik bir ilerlemenin darbesine maruz kalmış ve uzun bir dönem içinde buna uyum sağlamıştır; bu uyum süreci sancılı olmuştur, ama sonunda terk etmesi gerekeni terk ederek, bugünkü dengesine ulaşmıştır. Artık tekniğe, rasyonalizme ve Marsizme karşı donanımlıdır.

Hayatın her eylemini hükmü altında tutan İslamiyet açısından, teknik (Marksist olsun veya olmasın) ateşten bir çemberdir. İslamiyet çok eski bir uygarlık olmaktan çıkarak, şimdiki zamanın alevleri içinde gençleşebilmek için, bu çemberin içinden bir

hamlede geçmek zorundadır. Seçeceği yol, ona ve dünyaya, bir o yana, bir bu yana salınan devasa bir sarkaç gibi olan çifte dünyaya bağımlıdır. İslam âlemi, tıpkı Üçüncü Dünya'nın tümü gibi, istediği yöne değil de, iki bloktan daha ağır olanına doğru ilerleme tehlikesi içindedir.

İKİNCİ BÖLÜM

KARA KITA

AYIRIM I

Geçmiş

Kara Afrika veya daha doğrusu Kara Afrika*lar*, iki okyanus ile iki çöl arasına hemen tamamen hapsolmuştur. Kuzeyde çok geniş Sahra, güneyde büyük Kalahari; batıda Atlantik, doğuda Hind Okyanusu. Bunlar ciddi engellerdir ve bu ciddiyet, Afrika'nın komşu okyanuslara zorlukla çıkabilmesi nedeniyle artmaktadır. Kara Afrika'nın iyi limanları, ulaşıma uygun nehirleri (hızlı akan kesimleri, şelâleleri ve ağızlarının kumlu olması nedeniyle) yoktur.

Fakat engeller aşılamaz nitelikte değillerdir. Hind Okyanusu çok erkenden, musonların geliş-gidiş yönlerinde yer değiştirmelerinden yararlanan teknelerle dolmuştur; Atlantik XV. yüzyıldan itibaren Avrupalıların büyük keşifleriyle fethedilmiştir; Kalahari güney yolunu ancak yarı yarıya kapatabilmektedir; Sahra'ya gelince, daha Eski Çağın başlarında aşılmıştır ve Kuzey Afrika'ya devenin miladın ilk yüzyıllarıyla birlikte gelişi, Sahra trafiğini on katına çıkarmıştır: kuzeyden tuz ve ileri tarihlerde kumaşlar; güneyden zenci köle ve toz altın.

Sonuç olarak, Kara Afrika dış dünyaya eksik ve geç olarak açılmıştır. Ancak, bu kıtanın kapı ve pencerelerinin yüzyıllar boyunca sıkı sıkıya kapalı olduğunu düşünmek hata olacaktır. Bu-

rada emredici bir hükümranlığı olan doğa, gene de emirleri dikte etmekte tek başına değildir; tarihin de sıklıkla söylenecek sözü vardır.

Mekânlar

• ***Coğrafi belirleyiciliğin her şeye tek başına egemen olmadığının kanıtı, Afrika'nın yalnızca bir parçasını işgâl eden Kara Kıtanın sınırlarının, marjinal alanlarının incelenmesiyle hemen ortaya çıkmaktadır.***

a) *Su geçirmeyen veya geçiren bir bölüm gibi olan Sahra, kuzeydoğu ve diğer yönlerinde kendini Kara dünyanın karakteristik bir sınırı olarak dayatmaktadır.*

Kara Afrika, Ortak Pazar komisyonlarından birinin adı gibi, "Sahra'nın güneyindeki Afrika"dır. Akdeniz kıyılarından Sudan Sahel'ine kadar olan bölgedeki Afrika halkları, beyaz ırktandır. Bu beyaz Afrika'ya herhalde Etopya'yı da eklemek gerekir. Bu ülke, inkârı mümkün olmayan etnik unsurlara sahiptir; bunlar gerçek Melano-Afrikalıların melezlenmesinden çok farklı olan melez bir halkın içinde erimişlerdir. Etopya bundan da ötesi, uygarlığından, Hıristiyan olmasından (MS 350'den beri), aynı anda hem hayvancılığı, sabanı, buğdayı, hem de bağı bilen tarımının kalitesinden ötürü, özgün, ayrı bir dünya olup, hem onu eskiden kuşatmayı başarmış olan İslamiyete, hem de bugün onu Kızıldeniz ve Hind Okyanusu'nda soyutlamaya uğraşan Avrupalı güçlere direnebilmiştir.

Hatta, tarih öncesi uzmanları ve etnograflar, Etopya'nın çok eski tarihlerde saban ve evcil hayvanların yayılmasının ikincil merkezlerinden biri olduğunu düşünmektedirler (icatları yapan büyük merkez Hind'dir). Çapayla çalışan çok sayıdaki zenci köylünün beklenmedik ayrıcalığı olan hayvancılık, Etopya'nın aracılığı olmadan düşünülemezdi bile.

Acaba fiili durumda, kuzeyde Nil ülkelerine kadar (altıncı şelâleye kadar), doğuda çeşitli çöl Somali'lerine kadar ve güneyde Kenya'ya, hatta daha ötelere kadar uzanan ve merkezi Etopya

olan, geniş bir Doğu Afrika alanı yok mudur? Ne beyaz, ne de siyah değil de, ikisi birden olan, tıpkı beyaz Afrika gibi bir yazıya (öyleyse bir tarihe), kuzeyin büyük ışıma merkezleriyle bağlantılı bir uygarlığa sahip olan; Asya, Akdeniz ve Avrupa arasındaki şu devasa maceranın içinde inkâr edilemez bir yeri olan ara bir Afrika. Son olarak da, Sahra'nın Etopya'nın doğusuna doğru, Eritre ve Somali'ler aracılığıyla uzandığı fark edilecektir, yani o da Kara kıtanın bir sınırını belirleyen, uzun ve soyutlanmış kurak bir alan.

b) *Tarihsel arızalar, Kara Afrika'nın güney yönündeki doğal genişlemesini durdurmuşlardır ve daha uzun bir süre durduracaklardır.* XVII. yüzyılda Hind yolu üzerinde bir menzil kurmak isteyen Hollandalılar, kıtanın en güney ucunda, o sıralarda hemen tamamen boş bir ülkeye yerleşmişlerdir; İngilizler bu stratejik noktayı 1815'te ele geçirmişlerdir; bundan kısa bir süre sonra, Hollandalı göçmenler (boerler: köylüler) kuzeye göçerek, *Veld* denilen otlu yaylalara ulaşmışlar ve burada başarılı bir hayvancılık ekonomisi kurmuşlardır.

Böylece, tıpkı kıtanın kuzeyinde olduğu gibi, güneyinde de beyaz bir Afrika yavaş yavaş oluşmuştur. Bu bölge, altın ve elmas madenleriyle endüstrileri sayesinde zenginleşerek, iktisadi başarıyı yakalamıştır. Kendini kara insanların dalgalarına karşı korumaya kalkışan (3 milyon beyaz, 10 milyon zenci, 1,5 milyon melez) Güney Afrika Birliği, umutsuz bir ırkçı siyasetin (*Apartheid,* ırk ayırımı) içinde katılaşmıştır. Bu dram acaba geçici bir dönem midir, yoksa ebedi bir kopuş mudur? Bu durum tarihin akışını tek başına durduramayacaktır, zaten durduramaz.

c) *Gene tarihsel olan sonuncu bir istisna; büyük Madagaskar adası da Kara Kıtanın dışında düşünülmektedir.* Bilindiği üzere, bu adanın nüfusu iki unsurdan oluşmaktadır: Yakındaki kıtadan gelen Bantu zencileri ve doğudan birçok dalgalar halinde gelen Malay kabileleri. Bu iki unsur arasında çok miktarda karışım olmuştur, fakat adanın batı parçası daha Bantu, doğusu daha Malay karakterlidir. Henüz çok yetersiz olan araştırmalara göre, çoğunluğu melezler meydana getirmektedir. Bu etnik karışımın içinde, Endonezyalı ve Afrikalıların oranı % 1-2 olup, Afrikalı unsurun bu oran içindeki payı daha fazladır.

Fakat bu etnik çeşitliliğin karşısında güçlü bir kültürel birlik yer almakta ve bu birlik Endonezyalı unsurun çerçevesinde belirlenmektedir. Madagaskar dili (Malgaş) Endonezyalıdır, tarımsal ve zanaatsal teknikler inkârı olanaksız bir şekilde Endonezyalıdır: "Tarlaları yakarak temizleme, uzun saplı çapa, suyla dolu pirinçlikler; ignam, muz yetiştirilmesi; köpek, kara domuz, kümes hayvanları yetiştiriciliği... Kaşalot, kaplumbağa avı, iki tarafında denge parçaları olan pirog, mızrak ve sapanla avlanma, sepet ve ana mobilya olan hasır yapımı...." Bu Endonezyalı denizciler, herhalde dümdüz değil de, kuzeyden gelmişlerdir. Bunun kanıtı (narin bir kanıt, ama gene de bir kanıt), Endonezya ile Madagaskar arasındaki dümdüz bir yolculuğun doğal hatta zorunlu menzilleri olan Mascareignes, Réunion, Maurice, Rodrigo adalarının XVII. yüzyıla kadar insansız olmalarıdır.

Kısacası, büyük adayı kendi alanlarına dahil edenler ve onu Afrika kıtasından kopartanlar, *Hind Okyanusu*'nun tarih ve uygarlığı olmuştur. Fakat Afrika kıtasının çok yakında olması, bugün adanın kaderini buraya bağlamaktadır.

- ***Kara dünyanın anlaşılması konusunda, coğrafya tarihin önüne geçmektedir. Coğrafi çerçeve, tek başına yeterli değilse de, gene de daha anlamlıdır.***

İklim, zorunlu olarak farklılaşan hayat tarzlarına yol açan geniş ağaçlık ve otluk alanların birbirlerini izlemelerini açıklamaktadır.

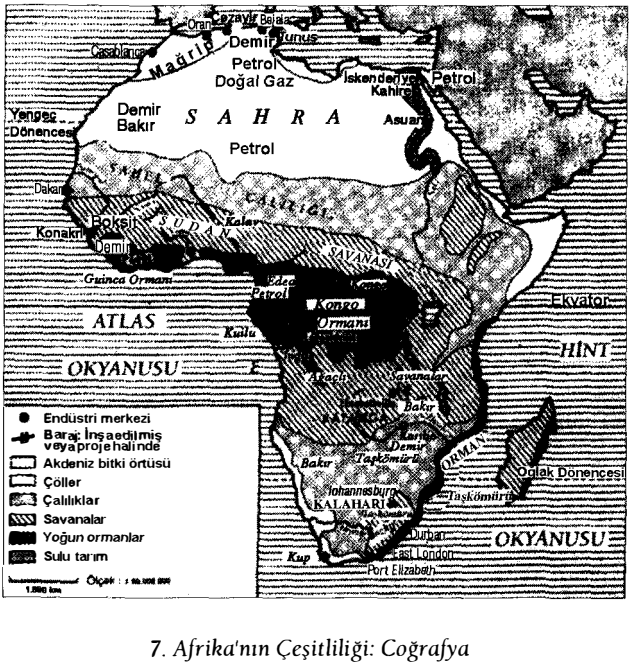
Batı yönünde, Ekvator yağmurlarının suyu düştüğü yerde kalmakta ve devasa bakir ormanlar kitlesini meydana getirmektedir. Bunlar, aynı enlem üzerinde yer aldıkları Amazon ve Endonezya ormanlarıyla özdeştir.

Burası, "boğazına kadar suyla dolu, dev ağaçların kitleler oluşturduğu, alt kesimlerinde bitkilerin birbirlerine dolanarak karanlık ve sessiz bir alan oluşturduğu, her türlü toprak açılmasına direnen, insan yerleşmesine ve hatta ulaşım yoluna hasım, bir tek nehirlere geçit veren sünger orman'dır; burada insanlar ancak balıkçılık ve avcılığa dayalı, soyutlanmış ve kısa süreli bir hayat sürdürebilmektedirler." Burası, Afrika'nın herhalde ilk hal-

kı olan şu Negrilloların soyundan gelen Pigmelerin yaşamlarını sürdürdükleri, en mükemmelinden bir sığınma alanıdır.

Bu orman, Ekvator'un kuzeyinde, güeyinde olduğundan daha geniş alanlara yayılmakta ve Gine körfezinin kuzey kıyılarını Liberya'dan Kamerun'a kadar doldurmaktadır. Haritamızda yer alan medyan kesinti, ağaçlı savanlar ve palmiye plantasyonlarıyla güney Dahomey'e denk düşmektedir. Ekvator ormanı, doğu yönünde Kongo'nun meydana getirdiği çanakla birlikte, Doğu Afrika'nın yüksek engebelerine kadar duraklamaktadır.

Bu muazzam ormanların etrafında, giderek daha kurulaşan tropikal ormanlar, eşmerkezli daireler halinde yer almaktadır; daha sonra ağaçlı savanlar (yüksek otlar, ağaç öbekleri), su boylarınca yer alan galeri halindeki ormanlar, çıplak savanlar ve nihayet stepler.

7. *Afrika'nın Çeşitliliği: Coğrafya*

İnsani açıdan iki bölge birbirinden ayrılmaktadır: Bunların her ikisi de, birbirini izleyen yağmur ve kuraklık dönemlerine sahiptir; birinci bölge hayvan yetiştirmekte, ikincisi çeçe sineği yüzünden bunu yapamamaktadır.

Kara Afrika'nın en canlı alanlarından olan hayvancılık bölgelerinde, bu faaliyet çapayla yapılan tarımın eklentisi gibidir. Nitekim, hayvanlar işe koşulmamaktadır. Ekilen bitkiler, duruma göre, darı, sorgho, ignam, mısır, pirinçtir; ve özellikle yerfıstığı, kakao, palm yağı (özellikle Nijerya'da) üretilmektedir.

Büyük ayırım her halükârda, biri hayvanlı, diğeri hayvansız olan bu iki kırsal hayat tipi arasında meydana gelmektedir. Ve kuzeyle doğu yönünde hayvancılık yapan dış alan, zorunlu olarak en zengin, en iyi dengelenmiş ve aynı zamanda dış dünyaya en fazla açılmış (hem de uzun zamandan beri) alan olduğundan, tarihin de büyük sahnesi burada kurulmuştur.

Mekânın bu kırsal açıdan bölünmesine, etnik bölgelerinki eklenmektedir. Tek ve ayn ırktan olduklarına bir an için bile inanmanın bilgece olmayacağı Melano-Afrikalılar, çok kabaca dört gruba bölünmektedir: çok geri, vahşi (dilleri heceler halinde olmanın ancak başındadır) bir kalıntı olan Pigmeler; Kalahari çölünün kıyısındaki arkaik Khoi-Khoi (Hotanto) ve Saanların (Bushmen) küçük toplulukları; Dakar'dan Etiopya'ya kadar olan alandaki Sudan halkları; Etiopya'dan güney Afrika'ya kadar olan alandaki Bantular.

İki büyük grubu Sudanlılar ve Bantular oluşturmaktadır; bunların ikisi de, her şeyden önce dilsel ve kültürel birer birliktir. Herhalde Büyük Göller bölgesi kökenli olan Bantular, Sudanlılarınkinden daha büyük bir tutarlığı koruyabilmişlerdir. Fakat her iki grup da, ya tarihin cilvelerinden, ya da bölgesel farklılıklardan kaynaklanan çok sayıda ve derin farklılığı bünyesinde barındırmaktadır. Sudanlılar açısından, Moritanyalıların, İslamileşmiş Berber Peullerin (giderek yerleşik hale gelen çobanlar) sızmaları sonucu, İslam-Sami halklarla melezlenmeyi de gündeme getirmek gerekmektedir.

Kara Afrika'nın ayrıntılı bir etnik haritası, alanda sağlam bir deney olmaksızın çıkartılamaz; böylesine bir harita, çatışmaların, hareketlerin, göçlerin, bazı halkların ilerlerken, diğerlerinin geri-

lemesinin nihayetsiz bir resmi geçidini işaret edecektir. Bütün bu hareketlerin sonucu olarak, Kara Afrika'nın tümü boyunca karşımıza çıkan karışımlar ve gerilimler meydana gelmektedir; Afrika'nın iskânı, eskiden ve yakın tarihlerde birbirlerini kovan veya birbirleriyle karışan art arda dalgalar biçiminde gerçekleşmiştir. Bugün bile hiçbir şey istikrarlı değildir. Bu durumda, bu göç dalgalarının tarihlerini, yönlerini, hızlarını bilmenin yararı kendiliğinden anlaşılmaktadır. Böylesine bir iş, uyanık bir araştırmacı açısından olanaksız değildir, çünkü "bir köyün halkının, cemaatlerini kuranların köken köyünü bilmedikleri" durum enderdir.

Bu gerilimler, herhalde 12° ile 15° kuzey enlemi arasında, Sudanlıların iskân bölgesinde maksimuma ulaşmaktadır. En tipik örnek, paleonegritik (Pigmelerin dışında en eski halk oldukları varsayılarak, bunlara bu ad verilmiştir ki, bu mümkündür) adı verilen şu kovulmuş halklarınkıdır. Avcılık ve toplayıcılıkla yaşayan bu ilkel halkların bir bölümü de, çoğu zaman çok fakir dağlık arazileri verimli hale getirmekte inat etmekte ve yoğun bir bahçe tarımı aracılığıyla, bu bölgede km^2'ye 50, hatta daha yüksek bir yoğunluğu sürdürebilmektedir; bunlar genelde kolay savunulabilir, sağlam yerleri tutmaktadırlar. Bu aynı zamanda, Afrika'nın tüm "çıplak halklar"ının, şu güçlü bir şekilde kök salmış halkların en kuzeyde yaşayanları olan Doganların da durumudur: "Gine'nin Koniagileri ve Basaileri, Fildişi Kıyısı'nın Bobolaları ve Lobileri, modern Gana'nın Nankasaları, Togo Dahomey'in Kabreileri ve Sombaları, Nijerya'nın Fabileri ve Angusları." Bunların hepsi de, haritanın üzerindeki minik lekeler gibi olan *küçük etnik gruplardır*.

Ekvator ormanıyla Sahra arasındaki geniş bütünler ölçeğinde, Toucouleurlerin Mandingaların, Yorubaların ve İboların adlarını saymak uygun olacaktır. Bu son iki halk, Kara Afrika'nın en zengin ve en kalabalık ülkesi olan Nijerya'nın en yoğun iki nüfus kitlesini meydana getirmektedir.

Bu sayılan halkların her birinin kendi inançları, hayat tarzları, toplumsal yapıları, kültürleri vardır ve bunlar çoğu zaman birbirine benzemez. Bu *çeşitlilik*, Afrika'yı devasa bir ilgi alanı haline getirmektedir; bu kıtadaki deneyler, bir uçtan diğerine sürekli ve geniş ölçekte değişmekte ve tabii bunun sonucu olarak,

bu kıtanın ortaklaşa kaderlerinin taslağı ancak güçlükle çizilebilmektedir. "Direnmeleri esnasında hiçbir dışsal otoriteyi kabul etmek istemeyen yerlilerin sığınma alanları, çoğu zaman oldukça gelişmiş başkentlerin civarında bile yer alabilmektedir."

Kısacası, Sudanlıların koyu siyahından, Hotanto ve Bushmenlerin açık siyah, hatta sarı derilerine varana kadarki deri rengi çeşitliliği, insanlar, toplumlar ve *kültürler* arasındaki çok daha esaslı bir çeşitliliğin yalnızca antropolojik, fizyolojik bir göstergesinden ibarettir.

- ***Bu kıta, çok sayıda ve vahim kıtlıklardan, bütünsel zayıflıklardan çekmiştir, çekmektedir.***

Bunların hepsini ne saymak, ne de bunların dönemler itibariyle nasıl daha ağırlaştıklarını veya hafiflediklerini göstermek mümkündür. Kara Kıta'nın dışa iyi açılamadığını işaret etmiştik. Bu ciddi bir handikaptır, çünkü uygarlığın her türden ilerlemesi, uygarlıklar arası etkileşimler ve ilişkiler tarafından kolaylaştırılmaktadır. Bu nispi kapanmışlık, Avrupalıların gelişinden ve büyük göç dalgasından önce (ve hatta bugün bile) asla kapatılamayan önemli açıklıkları açıklamaktadır. Örneğin, tekerleğin, sabanın, sürüm hayvanının, yazının bilinmediği kaydedilmektedir. Bunun istisnaları, Etiopya (ama burası tam olarak Kara Afrika'ya mensup değildir) ile İslamiyet tarafından erkenden İslamlaştırılan Doğu kıyıları ve Sudan'dır, ama bu şıkta da yazı İslamiyetin malıdır.

Bu örnekler tek başlarına, dış etkilerin, Sahra'nın güneyindeki Afrika'nın devasa kitlelerinin içine ancak damla damla sızabildiklerini göstermektedir.

Firavunlar Mısır'ının Zenci toplumlar üzerindeki etkilerine ilişkin, çok tartışılan, ama hiç aydınlatamayan sorun da aynı şeyi göstermektedir. Gabon'da bir camdan inci, eski Belçika Kongosu'nun güneydoğusundaki Malonga'da küçük bir Osiris heykeli, Zambezi'nin güneyinde bir başkası bulunmuştur: Bunlar narin kanıtlardır, ama gene de bazı düşük hacimli ilişkilerin varlığına dair belirtiler sunmaktadırlar; bu ilişkiler özellikle geniş bir alan olan sanat ve sanat tekniği alanında (balmumu kalıba dökme gibi) olmuş olmalıdır.

Buna karşılık, bazı Uzakdoğu kökenli pirinç türleri, mısır, şekerkamışı, manyoka gibi dış kökenli bitkilerin gelişi, hiç kuşkusuz geç tarihlerde olmuştur. Onları herhalde hiç tanımayan eski Kara Afrika, bu bitkilerle ilişkili olmamıştır.

Diğer zayıflıklar: tarım topraklarının inceliği, iklim nedeniyle tarımsal çalışma günlerinin kısalığı, halkın çoğunun yoksun olduğu ete dayalı bir beslenmenin yetersiz boyutta olması.

Afrika kabilelerinin çoğu, eti yalnızca büyük bayramlarda yemektedir. Kenya'daki Kikayu kabilesinden çiftçilerin, tarlalarının etrafındaki bazı küçük boş alanlarda yetiştirdikleri keçi ve koyunlar, kamusal kurban törenleri içindir. Bunların komşuları olan göçebe Masai çobanları; sürülerinden elde ettikleri ürünlerle geçinmektedirler, ama hayvanlar çok değerli olduğundan, onları kesip yememektedirler. Güç ve erkeklik veren et, her yerde kıttır ve şu Pigme av şarkısının kaba bir şekilde ifade ettiği gibi, haset kaynağıdır.

Senden başka kimsenin geçmediği ormanda,
Avcı, kalbini serin tut, kay, koş, sıçra,
Et senin önünde, koskocaman şen et,
Tıpkı bir tepe gibi ilerleyen et,
Kalbi sevinçle dolduran et,
Ocağında pişecek olan et,
Dişlerin üzerine saplanacakları et,
Güzel kırmızı et, dumanı tüterken içilen kan.

Ama bu negatif bilançoyu daha fazla zorlamayalım. Çünkü Kara Afrika'nın geçmişi, Avrupa'nın bile haset edeceği gelişme dönemleri kaydetmiştir. Aşikâr başarıları, Benin'deki harika bronz ve fildişi işlerinde (XI.-XV. yüzyıllar) veya çeşitli bitkisel liflerden yapılan harika kumaşlarda gözlemek mümkündür. Nihayet ve özellikle, Afrika metalürjiyi çok erkenden uygulamıştır. Daha MÖ 3000'lerde demir işlemekteydi. Zencilerin demirle tanışmalarının, Portekizlilerin Bojadur burnuna gelmelerinden sonra olduğunu söylemek yanlış ve saçmadır. Demirden silahlar, bu kıtada çok erkenden bilinmekteydi. Rodezyalılar metalürjik

uygulamalarını, hiç kuşkusuz daha Orta Çağda mükemmel hale getirmişlerdi. Kalay işçiliği, Yukarı Nijerya'da 2000 yıldan beri bilinmektedir. Nihayet anlamlı bir ayrıntı olarak, zenci toplumlarda çoğu zaman güçlü ve korkulan demirciler kastlarının varlığı kaydedilmiştir, bu durum hiç kuşkusuz çok eski geleneklerle bağlantılıdır.

Kara Kıtanın Geçmişi Boyunca

Afrika'nın uzun geçmişi, tıpkı yazıyı tanımamış ve tarihleri bize ancak sözel bir gelenek, arkeolojik araştırmalar veya dışsal ve arızi tanıkların anlatıları aracılığıyla ulaşan tüm halklarınki gibi, iyi bilinmemektedir.

Bu karmaşık geçmişin içinden gene de üç olgu su yüzüne çıkmaktadır:

a) Hepsi de karma uygarlık ve kanlara mensup olan kentlerin, krallıkların, imparatorlukların gelişimi;

b) Kökü çok eskilere dayanan ve XVI. yüzyılda Amerika kıtasının değerlendirilmeye başlamasıyla (bu iş, Avrupa'nın kendi olanaklarıyla altından kalkamayacağı kadar ağırdı) şeytani boyutlara ulaşan zenci köle ticareti;

c) Son olarak, Berlin Konferansıyla (nihai antlaşma belgesinin tarihi, 1885), geniş kıtada hâlâ sahipsiz kalmış olan, ancak yarım tanınan ve artık tamamen sömürgeleşecek olan yerleri bir harita üzerinde paylaşma işini tamamlayan Avrupalı güçlerin, kıtaya kaba bir şekilde yerleşmeleri.

• ***Tarih, Kara Afrika'da üst dereceden siyasal ve kültürel biçimlerin kabuklarından çıkmalarına yalnızca, bir yandan tarıma ve hayvancılığa bağlı kaynakların ve öte yandan da dışarıyla temasın (ya Sahra sınırları boyunca, ya da Hint Okyanusu kıyıları boyunca) sağlandığı yerlerde olanak tanımıştır. Eski İmparatorluklar, eski gelişkin şehirler bu alanlarda yer almaktadır.***

Böylece, toplumları ve kültürleri devletler halinde örgütlenen, geçmişi nispeten bilinen bir Afrika, özel bir Afrika; tarihini yakalayamadığımız diğer Afrika'dan farklılaşmaktadır. Portekizli bir

kâşif XV. yüzyılda, Sahra'nın Atlantik kıyısı yerlilerine ilişkin olarak, küçümseyici bir ifadeyle şunları söylemekteydi: "Kralları bile yok." Demek ki, tarihin nispeten tanıdığı, kralları olan Afrika ile; unutulmuşluk tarafından kemirilen, kralsız diğer Afrika vardır.

Demek ki Kara Afrika, bu iki çok uzun kıyının, ona İslamiyetle temas sağlayan iki marjın üzerinde gelişmiştir. Bu temas, her zaman barışçı ve hoş olmamıştır. Bu temas, çoğu zaman bir sömürgeleştirme biçiminde olmuştur, ama Kara Afrika, bizzat bu sömürgeleşme aracılığıyla dışa doğru soluk alabilmiştir.

İlk ışıklar, Afrika'nın doğu kıyılarını aydınlatmıştır. Bu iş, milattan yüzyıllarca önce ve Arabistan ve Hindistan'la olan temaslar sayesinde gerçekleşmiştir. Ancak ilk sürekli ilişkiler, ancak VII. yüzyıldaki ilk İslam yayılması sırasında, Arabistan ve İran'la kurulabilmiştir. Bir dizi ticari piyasa, 648 yılından itibaren doğmaktadır: Mogadişio, Sofala, Melinda, Mombosa, Brava, Zanzibar, bu sonuncu kent 739'da, yarımadanın güneyinden gelen Araplar tarafından kurulmuş, buna karşılık Kilva, X. yüzyılda İran'ın Şiraz kentinden gelenler (Şirazi) tarafından yaratılmıştır.

Bu kentler, köle, fildişi ve altın ticareti yüzünden oldukça büyük bir faaliyete sahne olmuşlardır. Sofala'nın hinterlandında bol bulunan altın, Mesudi (916) ve İbn el-Vardi (975) gibi Arap tarihçilerinin dikkatini çekmiştir. Altın yatak ve madenleri, Zambezi ile Limpopo nehirleri arasındaki Matabela yaylasında ve tersinin savunulmuş olmasına rağmen bugünkü Transvaal bölgesinde bulunmuşa benzemektedirler. Söz konusu olan toz veya parça altındır. Bu ticaretin tümü, Muson aracılığıyla Hind'le bağlantılıdır ve oradan gelen demir ve pamuklularla karşılaşmaktadır.

Afrikalıların kitlesi karşısında, bu kentler ancak küçük bir Arap ve İranlı azınlığa sahiptir; zaten bu kentler Arabistan'dan çok Hindistan'la temas halindedirler. Bu kentlerin öncelikleri XV. yüzyılda zirvelerine ulaşacaktır, ama bu dönemde bile ekonomi para-öncesidir (takas ekonomisi), hiç değilse hinterlandla olan ilişkiler bu türdendir. Ama hinterland da bu durumdan kârlı çıkmıştır. Ülkenin derinliklerinde bazı siyasal inşalar söz konusu olmuştur. Bunlardan biri, Güney Rodezya'daki Monomotapa krallığıdır (Monene Motapa: madenlerin efendisi). Bu kral-

lık tanındığından daha çok şöhrete sahiptir ve XVII. yüzyılda Rovzilerin Mambo'su (hükümdar) tarafından yıkılmıştır.

Portekizlilerin Vasco da Gama'nın yolculuğunu takiben (1498) Hint Okyanusuna yerleşmeleri, güney Afrika kıyısı tüccar kentlerine ölümcül bir darbe indirmiş midir? Bugün, böyle bir şey olmadığı sonucuna varılmaktadır. Yarı Arap yarı Afrikalı olan bu uygarlık, ışıklarını, kıyı kentlerinin boyunduruk altına almaya uğraşmadıkları iç kesime doğru saçmayı sürdürmüştür. Eskiden Orta Çağa kadar geri gittikleri sanılan Kenya ve Tanganika kıyı kent harabeleri, aslında XVII., XVIII., hatta XIX. yüzyıllara aitmişe benzemektedir. Bu kentlerin bütününü karakterize eden bir ayrıntıyı geçerken hatırlatalım: beyaz ve mavi Çin porselenlerinin tüm kentler tarafından kullanılmış olması.

Nijer yayı imparatorlukları, bizi İslamiyetle başka bir kültürel sınıra, çalkantılı ve verimli bir sınıra götürmektedir.

Daha önce de söylediğimiz üzere, Sahra trafikleri ve sahilleriyle olan temas, miladın başlarında Kuzey Afrika'ya ve çöl yollarına develerin gelmesiyle daha da genişlemiştir. ticaret hacmindeki artış (altın ve köle), kervan sayısının katlanması, Beyaz Afrika'nın (Semito-Sami) zencilerin ülkesine (Arapların Bled es Sudan dedikleri yer) daha fazla dalmasına neden olmuşlardır.

İmparatorlukların ilki olan Ghana, 800'ler civarında kurulmuşa benzemektedir (Charlemagne'ın çağdaşlarından biri). Başkent Ghana, zenginliğiyle ünlü olup (bu ün atasözlerine bile geçmiştir), Sahra sınırına yakın ve Bambako'nun 340 km. kuzeyindeki Kumhi Saleh'teydi. Acaba bu kent, kuzeyden gelen beyaz derililer tarafından mı kurulmuştu? Olabilir; bu kent her halükârda çabucak siyah derili insanların eline geçmiştir. Bu zenciler, Mande halkının (Mandingaların bir kolu) bir dalı olan Soninhelere mensuptular. Müslümanlar kente 1077'de saldırmışlar, ele geçirmişler ve tahrip etmişlerdir.

Fakat *altın trafiği* (Senegal, Benue ve Yukarı Nijer'in altın yataklarından itibaren) sürdüğü için, kısa bir süre sonra yeni bir imparatorluk ortaya çıkmıştır; bu imparatorluk hafifçe doğuya kaymıştır. Bu durum Mandingaların işine gelmektedir ve imparatorluk artık İslamiyetin damgasını taşımaktadır: *Bu Mali imparatorluğudur* (tüm Nijer yayını egemenliği altına alacaktır). Mek-

ke'de hacca da gidecek olan Kahhan Musa'nın hükümdarlığı sırasında (1307-1332), Nijer kıyılarına çok sayıda tüccar ve okumuş kişi gelmiştir. Timbuktu o tarihlerde ışıklı bir başkenttir ve göçebe Tuaregler buraya düzenli olarak gelmektedir. Bunlar daha sonra bu kenti ele geçirerek, imparatorluğun çökmesine katkıda bulunmuşlardır.

Bunun üzerine doğu yönünde yeni bir kopuş, *Songhay imparatorluğu*'nun zafer kazanmasına yol açacaktır (başkentleri Gao ve Timbuktu). Bu imparatorluk Libya'yla olan ilişkileri ve Sonni Ali'nin (1464-1492) başarıları sayesinde gelişecektir. Sonni Ali, hiç kuşkusuz bütün bu imparatorluk kurucuları içinde en güçlü şahsiyettir. Çok mümin bir Müslüman olamamıştır, ama yerine geçen hükümdarın düzmece Muhammed Askia tarafından yenilgiye uğratılması, İslamiyetin bu yeni imparatorluktaki kesin zaferini belirleyecektir.

Ancak, Nijer bölgesi imparatorluklarının şanlı günleri artık gerilerde kalmıştır: Portekizliler tarafından keşfedilen deniz yolu, Sahra trafiklerini sürekli aşındırmaktadır. İspanyol asıllı dönmelerin yönetimindeki bir Fas seferinin 1591'de Timbuktu'nun fethiyle sonuçlanması ve Songhay imparatorluğuna son vermesi, işte bu aşikâr gerileme sürecinin içinde meydana gelmiştir. Fas sultanı Mulay Ahmed, bu seferin başarısı sayesinde el Mansur (zafer kazanan) ve el Dehbi (altın yaldızlı) ünvanlarını alacaktır. Ancak sefer, altın ülkelerinin masalsı zenginliklerine kavuşacaklarını sanan Faslılar açısından tam bir hayal kırıklığıyla sonuçlanmıştır. Sultan, bu fakir ülkelerin üzerinde biçimsel ve uzak bir egemenlik sürdürecektir. Bu ülkede, 1612-1750 arasında en azından 120 paşa birbirini izleyecektir. Bunlar Moritanyalı garnizonların elinde oyuncak olacaklar, onlar tarafından seçilip, onlar tarafından görevden uzaklaştırılacaklardır.

Nijer ülkesinde egemenlik, XVII. yüzyılda, gerçek göçebeler ile Segu ve Kaarta Bambaraları arasında paylaşılmış durumdadır. Büyük imparatorluklar dönemi artık gerilerde kalmıştır: Onları Sahraaşırı trafikler harekete geçirmiş ve parlak, ama vakitsiz varlıklarını yaratmışlardır. Bu trafikler yok olunca, imparatorluklar da onlarla birlikte öldüler.

Demek ki, bu büyük devletler konusunda yanılmamak gerekmektedir: Bunlar istisnadır. Kara Afrika'nın olağan devleti ancak nadiren böylesine bir genişliğe ulaşmıştır. *Örneğin, XI. yüzyıldan itibaren parlak hale gelen* ve XV. yüzyılda belli bir sanatsal mükemmelliğe ulaşan *Benin*, çok dar bir alana sahip olmuştur. Zaten bu devlet, rüzgârlı yağmurların Girne körfezinin suyu ile iç yaylalar arasına yığdığı yoğun Ekvator ormanı kitlesi boyunca, kötü örgütlenmiş bir aralıktan ibarettir. Yoruba ülkesinde, Nijer deltasından bugünkü Lagos kentinin olduğu yere kadar uzanmakta, çok erkenden kentlileşmiş bir bölgede yer almaktadır.

Bu devletin ünü, boyutlarından çok daha büyük olmuştur. Kuzey yolları aracılığıyla, çok erkenden Kahire'nin zengin tüccar ve sanatçılarıyla, daha sonra da Portekizlilerle temasa geçme gibi bir avantajı olmuştur (bu avantajın bedeli vardır); aynı zamanda, bu temaslardan ötürü, şaşırtıcı bir fildişi oyma sanatı merkezi olma gibi bir avantaj sağlamıştır. Bu şaşırtıcı ve müthiş başarıyı açıklayan şey, Benin hükümdarlarının debdebeli hayatı değildir. Eğer Afrika uzmanı Paul Mercier izlenecek olursa, belki de genelde Yoruba ülkesinin ve özelde de Benin'in yoğun nüfusunu, bu bölgenin kentsel yapısını ve nihayet Gine körfezine yakın olunması sayesinde, iklimin iki yağmur dönemi, dolayısıyla iki hasat dönemi sağlamasını gündeme getirmek gerekecektir.

- ***Zenci köle ticareti: Kuzey Atlantik bölgesinde resmi yasaklara rağmen 1865 civarına kadar, Güney Atlantik'te, daha ileri tarihlere kadar süren, Doğu ve Kızıldeniz yönlerindeyse XX. yüzyıla kadar devam eden zenci köle ticaretinin, XV. ve bundan da fazlası XVI. yüzyılda kaybettiği çaplı gelişme, hiç kuşkusuz en büyük olgudur.***

Zenci köle ticareti, Avrupa'nın şeytani bir icadı olmamıştır. Zenci köle ticaretini *büyük çapta* ilk uygulayan, Nijer ile Darfur arasındaki ülkeler ve Doğu Afrika'daki tüccar kentleri aracılığıyla Kara Afrika'yla çok erkenden temasa geçen İslamiyet olmuştur. İslamiyetin bu geniş çaplı köle ticaretine girişme nedenleri, Avrupa'nın daha ileride aynı yola dökülmesine yol açan nedenlerle aynıdır: Eldeki olanaklar ile çok sayıda ağır iş arasındaki dengesizlik nedeniyle kol gücü açığı. Fakat, insan ticareti genelde tüm

ilkel toplumlarda varolmuştur. En mükemmelinden köleci bir uygarlık olan İslamiyet de, ne köleciliği, ne de köle ticaretini icat etmiş değildir.

Zenci köle ticaretine ilişkin çok az sayıda belge vardır (örneğin Avrupa ticaret arşivlerinde, Yeni Dünya ticaret arşivlerinde), bu yüzden istatistik ve fiyat dizileri oluşturmak son derece güçtür. Bu bizatihi can sıkıcı rakamsal tarih, kuşkusuz zenci köle ticaretinin tamamı değildir, ama gene de gerekli bir ölçüdür.

XVI. yüzyılda Amerika'ya yılda 1000-2000 köle gelmektedir; XVIII. yüzyılda 10-20 bine ulaşan bu rakam, XIX. yüzyılda en yüksek noktasına çıkarak, izinli köle ticaretinin son yıllarında herhalde yılda 50 bine ulaşmıştır. Bu rakamlar ve Yeni Dünya'ya getirilen zencilerin toplam sayısını bulmak için yapılan *global* hesaplar, kesin olmaktan uzaktırlar. Bunların gerçeğe en yakını P. Rinchon'unkilerdir. Rinchon'a göre, Yeni Dünya'ya getirilen toplam zenci köle sayısı 14 milyondur; bu rakam, Moreau de Jonnes'in 1842'de bulduğu 12 milyondan çok, nüfusbilimci Carl Saunders'in herhalde abartılı olan 20 milyonundan azdır. Rinchon'un hesabı, 1500-1850 arasındaki 3,5 yüzyıllık süre için, yılda ortalama 60 bin köle vermektedir. Bu rakam, ulaşım olanaklarıyla uyumluya benzemektedir.

Bu hesaplamalarda, Afrika'dan sevkiyatların mı, yoksa Yeni Dünya'ya varışların mı söz konusu olduğunu bilmek gerekir. Çünkü, yakalama ve yolculuk koşullarının korkunç ağır olması nedeniyle, taşıma esnasında büyük kayıplar meydana gelmektedir. Böylece, bir tek Avrupalılarca yapılan zenci köle ticaretinin yol açtığı afet, yukarıda verilen rakamları hayli aşmaktadır. Zenci köle ticareti, Kara Kıtanın insani kaynaklarında büyük bir gerilemeye yol açmıştır.

Bu gerileme, İslamiyetin de köle ticaretine ara vermemesi ve XVIII. yüyılda hacminin daha da artması nedeniyle afet boyutlarına çıkmıştır. XVIII. yüzyılda Darfur'dan Kahire'ye *tek bir seferinde* 18-20 bin köle getiren kervanlar görülmüştür. Zengibar sultanı 1830'da tek başına, yıllık 37 bin köleden vergi almaktaydı. 1872'de Suakim'den Arabistan'a 20 bin köle gitmiştir. Demek ki İslami köle ticareti; Atlantik'teki yolculukların uzunluğu, gemilerin kısıtlı hacmi, sonra da XIX. yüzyıldaki çeşitli kanun ve

kararnamelerle köle ticaretinin ilgası nedeniyle (çok sayıda kanun ve kararnamenin varlığı, bu ticaretin yasadışı yollardan sürdürüldüğünü göstermektedir) Avrupa ticaretinden daha geniş insan kitlelerini kapsamına almıştır.

V. L. Cameron (1877), Kara Afrika'nın İslam âlemi yönündeki insan kaybını (kuzeyden ve doğudan), yılda 400 bin olarak hesaplamakta ve şu sonuca varmaktadır: "Afrika, kanını bütün her yerden kaybetmektedir." Bu kadar büyük bir rakamı kabul etmek mümkün değildir, ama hareket hiç kuşkusuz çok büyüktür ve Kara Kıtanın nüfus kaybı muazzamdır.

Bu durumda ortaya şu soru çıkmaktadır: Zenci halklar bu felâketli bilançoyu hangi ölçüde telâfi edebilmişler, ya da edememişlerdir?

Afrika nüfusu 1500'lere doğru 25-30 milyon civarındadır (Beyaz Afrika da dahil), bu rakam *tarihçi tahminiyle,* 1850'de en azından 100 milyondur. Demek ki köle ticaretinin büyük sayılardaki müdahalelerine rağmen bir nüfus artışı vardır. Dehşet verici köle ticaretini, *artan* bir nüfus taşımıştır. Bu da, bu ticaretin daha düne kadar sürmesini açıklamaktadır. Ama bunun bir varsayım olduğunu unutmayalım.

Lafı gevelemeden, Avrupalılar tarafından yapılan zenci köle ticaretinin, Amerika'nın artık bu kölelere acil ihtiyacının kalmadığı bir sırada sona erdiğini kabul edelim. Beyaz göçmen, Amerika yönünde zenci kölenin yerine geçmiştir. XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren ABD'ye, ikinci yarısından itibaren Güney Amerika'ya doğru.

Avrupa'nın zenci köleliğine karşı çeşitli acıma ve kızgınlık tepkileri gösterdiği de doğrudur. Bunlar yalnızca biçimsel düzlemde kalmamışlardır, çünkü sonunda, İngiltere'de Wilberforce'un zencilerin azat edilmelerini, köleciliğin kaldırılmasını isteyen hareketine ulaşmışlardır.

Bu köle ticaretlerinden birinin (Amerika yönündeki), diğerine (İslam âlemi yönündeki) nazaran daha insancıl veya daha az insancıl olduğunu iddia etmeksizin, bugünkü Kara Âlem için önemli olan şu olguyu işaret edelim. Bugün Yeni Dünya'da canlı Afrikalar vardır. Amerika'nın kuzeyinde ve güneyinde, güçlü etnik çekirdekler gelişmiş ve varlıkların bugüne kadar devam ettir-

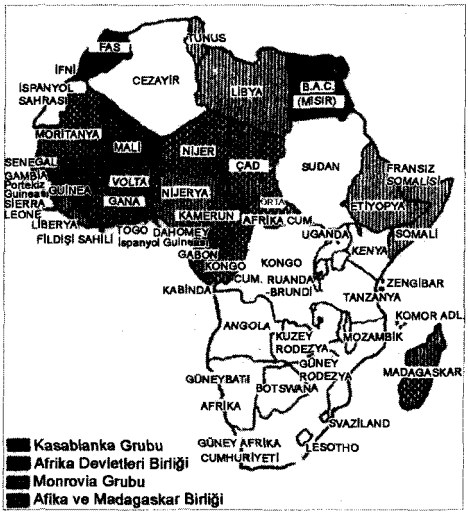
mişlerken; bu sürgündeki Afrikaların hiçbiri ne Asya'da ne de İslam âleminde vücut bulabilmiştir.

• ***Burada Avrupa'nın Afrika'daki sömürgeciliğini yargılamak veya methiyesini yapmak değil de, sadece bu sömürgeciliğin, tıpkı bütün uygarlık şoklarından kaynaklanan olgular gibi, kültürel bir aktifle bir de pasife sahip olduğunu işaret etmek söz konusudur.***

Bu şokun, sömürgeleştirilen zenci halkların toplumsal, ekonomik ve külürel yapıları açısından çoğu zaman belirleyici ve hatta sonuçta lehte olduğunu iddia etmek; sömürgeciliğin tarafını tutmak, onun çirkin ve vahşi yanlarını veya inkâr edilemez sahtekârlıklarını (geniş toprak parçalarının birkaç top kumaş veya biraz alkol karşılığında satın alınması) savunmak demek değildir. Aslında Avrupa genişlemesinin sonuncu büyük macerası, Berlin Kongresi'nin nihai antlaşmasının (1885) ertesinde olmuştur. Ve bu gecikmiş himaye rejimi çok kısa süreli olmakla birlikte (bir yüzyıldan daha az), Avrupa ve dünya ekonomisinin tam bir atılım içinde oldukları bir sırada gerçekleşen bu karşılaşma çok hızlı olmuştur.

Kara Dünya'ya çarpan veya onu kuşatan, erişkin, talepçi, modern eylem ve iletişim araçlarına sahip endüstriyel bir toplumdur. Ve Kara Dünya'da alıcı, etnografların eskiden sandıklarından daha hareketli, Batı'nın ona sunduğu nesne ve biçimleri kavrama ve özellikle de *yeniden yorumlama,* onlara yeni bir anlam yükleme, mümkün olduğu her seferinde onları kendi *geleneksel kültürünün* emredici özelliklerine bağlama yeteneğine sahiptir.

Endüstrileşme ve şehirleşmenin her yerdekinden daha hızlı olmasından ötürü, Bantu âleminin çok hızlı bir *kültürlemeye* maruz kaldığı Güney Afrika'da bile, eğitimli zenci, geçmişinden miras aldığı tabulara bağlı kalmıştır (bunlar, evlilik, aile; erkek kardeşlerin, büyük oğulun veya en küçüğün rollerine ilişkin tabulardan ibaret olsalar bile). Tek bir örnek vermek üzere, bugün kızın babasına başlık parası nakden ödenmekte, ama eski âdetlere uyulmak üzere, bu büyük baş hayvan cinsinden söylenmektedir.

8. Afrika ve İç Çeşitlilikleri
Ulusal çeşitliliklerin üzerinde,
devlet gruplarının henüz narin bağları dokunmaktadır.

Sömürgeciliğin belli bir aktifi olduğundan söz ederken, sömürgecilerin sağladıkları şu yol, demiryolu, liman, baraj gibi tamamen maddi kazanımlardan, toprağın ve yeraltının işletilmeye başlatılmasından bahsetmiyoruz. Bazen çok önemliymiş gibi gözükseler de bu miras, eğer mirasçılar sömürgeciliğin acılı günlerinde bunların akılcı kullanım yöntemlerini de edinmeselerdi, yararı düşük ve yok olabilecek şeylerden oluşmuş olarak kalırdı. Eğitim; belli bir teknik, hijyen, tıp, kamu yönetimi düzeyi, sömürgecilerin bıraktıkları mirasın en iyi parçalarıdır; bunlar, Avrupalıların buraya gelmeleriyle, tüm örgütün veya tüm kültürün üzerine yaslandığı eski kabilesel, ailesel, toplumsal alışkanlıklarda yol açtıkları tahribatın bedeli olmuşlardır. Ücretli emeğin, parasal ekonominin, yazının, özel toprak mülkiyetinin bu yöndeki etkilerini tam bilebilmek asla mümkün olmayacaktır. Bunların her biri hiç kuşkusuz, bugün sürmekte olan evrim açısından gerekli değiller miydi?

9. Afrika ve Batı
"Fransızca konuşan" bir Afrika'nın yanında, daha dağınık bir İngilizce konuşan Afrika vardır. Kültürel bağlara, ekonomik bağlar tekabül etmektedir.

- ***Sömürgecilik buna karşılık, Afrika'yı, Fransız, İngiliz, Alman, Belçikalı veya Portekizli gibi bir dizi bölüme ayırma gibi çok ciddi bir dezavantaja sahiptir; bu durumun yol açtığı bölünmeler bugün çok sayıda bağımsız devletin varlığı halinde sürmekte ve bazen söylendiği gibi, Afrika'nın "Balkanlaşma"sına neden olmaktadır.***

Bazıları coğrafi, çok düşük ölçekte olan diğerleri de kültürel olan bu bölünmeleri, devasız bir hastalık olarak mı görmek gerekir? Bunların Afrika birliği ve Afrika Ortak Pazarı gibi bazı düşlerin gerçekleşmesine ciddi engeller çıkarıp çıkarmayacakları sorulabilir. Ama Afrika'nın siyasal, hatta kültürel birlik sağlama konusunda yeterli olgunluğa ulaştığı da o kadar kesin değildir. Bu kı-

tadaki parçalanmayı, yalnızca eski sömürgeci yönetsel sınırlar belirlememektedir. Aynı zamanda, etnilerin, dinlerin ve hatta dillerin çeşitliliklerinin de rolü vardır. Bugünkü ulusal bölümlenmelere yöneltilecek başlıca eleştiri, bunların bu kültürel çeşitliliklerin işlevinde belirlenmemiş olmalarıdır. Ama bundan bir yüzyıl öncesinde başka türlüsü acaba mümkün müydü?

Daha da ağır bir eleştiri: Zenci halklara, uluslararası ve modern bir ortak dil sağlayarak, onlara yararlı bir alet sunan sömürgecilik, Afrika'ya bunlardan iki tane birden vererek, kötülük yapmıştır: Fransızca ve İngilizce. Bir dilin kendiyle birlikte getirdiği ve eğitimle yaygınlaştırdığı bütün her şey, düşünme alışkanlıkları, Afrika'nın bütünleşme çabalarını engelleyebilir ve kıtayı biri Fransız, diğeri de İngiliz olan iki kitle halinde bölebilir. Nüfus bakımından daha kalabalık olan İngiliz Afrika'sının; eğitim sistemi çok daha eskilere dayanan, kültürel açıdan güçlü Fransız Afrika'sını yok edemeyeceği açıkça ortadadır, çünkü bu kültürel üstünlük, bu Afrika'ya sağlam siyasal ve yönetsel kadrolar sağlamıştır.

Bu çaplı bölünme unsurunun, kıtanın tarih ve coğrafyasının getirdiklerine eklenerek, Afrika Birliği düşünü zora sokması can sıkıcıdır.

AYIRIM II

Kara Afrika: Bugün ve Yarın

Uygarlıkların incelenmesi açısından, Kara Afrika ayrıcalıklı bir örnek olarak ortaya çıkmaktadır. Şu son yıllarda çoğalan bağımsızlıklarıyla, şu doğmakta olan "insanlık" olan "zenciliği"yle, kendi değer ve olanaklarının bilincine varmasıyla, inşa edilmesi hatta neredeyse icat edilmesi gereken bir tarihin tutkuyla aranmasıyla, Kara Afrika kendini tam bir oluş halinde kültürel bir dünya olarak sunma gibi çok büyük bir avantaja sahiptir. Bu kıta gözlemciye, en köhnesinden en *ilerlemeci olanına* kadar bütün kentsel biçimleri ve bütün *kültürlenme* aşamalarını sunmaktadır.

Afrika'nın Uyanışı

Afrika'yla uğraşan bütün araştırmacılar şu noktada hemfikirdirler: Kara insanın karakterinin yoğrulabilirliğine, onun devasa uyum, özümleme, sabır yeteneğine güvenmek. Bu olanaklar ona, henüz ilkel bir ekonomiden tamamen modern bir ekonomiye doğru tek başına, giderek daha yalnız başına yol alırken; kökü geçmişte olan bir yaşam tarzından, geleneklerden bugünkü dönüşümlere geçerken; kabile örgütlenmesinin ağır bastığı bir toplumdan modernleşme ve endüstrileşme yolunda zorunlu olan ulusal bir disipline atlarken gerekli olacaklardır. Her şey, hatta zihniyetler bile yaratılmayı beklemektedir.

Kara Afrika'nın bu uzun süre sınavına dağınık bir düzen içinde zayıf olanaklarla ve bölgesine ve halkına göre değişen yollardan girdiğini unutmayalım.

1° *Her şeyden önce, çoğu yeri itibariyle az nüfuslu bir kıta olarak kalmaya devam etmektedir.* Çok bol emek gücüne sahip değildir, oysa bu durum diğer azgelişmiş ülkelerin başına beladır. Böylece, azgelişmiş ülkeler içinde en seyirlik gelişmeleri sağlayabilecek durumdadır, ama aynı zamanda en uzun yollardan geçmesi gerekmektedir.

2° *Eski kültürlerinin özü itibariyle gerçek bir birlik oluşturamamaktadır,* çünkü geleneksel uygarlığı hem çok çeşitli inanç ve tutumlara yer vermekte, hem de bu ilkel ve canlı inanç ve tutumları yabancı dinlerden yapılan alıntılarla beslemektedirler: Her şeyden önce toplumsal ve entelektüel prestijiyle, aslında vasat olmalarına rağmen gene de ilkel dinlere taviz vermek zorunda kalan kuran okullarıyla (bunları dışlamadan içlerinden geçmektedir) İslamiyet; genelde ticari ilişkilerin en canlı oldukları yerlerde gelişen ve o da inanç ve uygulamaların üstüne yerleşen Hıristiyanlık.

3° *Bu farklılıklara, ekonomi tarafından yaratılanlarını ekleyiniz:* açık ile kapalı bölgeler, kentler ile kırsal alanlar arasındaki müthiş zıtlık.

Siyah entelektüellerin ve siyasetin cesaret ve berraklıklara yönelmişe benzedikleri yarınlara doğru geçişte, işte bu karmaşık kitlenin hareketini izlemek gerekmektedir.

Bu konu, izlenecek siyasetten veya genç Afrika ülkelerinin dünyaya karşı aldıkları tavırdan ve bizatihi Afrika birliğinden daha önemlidir.

Kuşkusuz siyaseti ihmal etmek mümkün değildir, ama o bir aletten başka bir şey değildir. Rüzgârın yönünün en küçük bir sapmasında değişebilir ve özellikle de, aslında onu da peşinden sürükleyen bu geniş çaplı kadere tek başına hükmetme gücüne sahip değildir.

• ***İlkel kültürlerin ve dinlerin engellemesi: Koskoca bir geleneksel geçmiş, genel atılımı frenlemekte ve gerekli uyarlamaları karmaşıklaştırmakta, hiç değilse geciktirmektedir.***

Kara Afrika nüfusunun büyük bir bölümü (özellikle kırsal kesimde yaşayan bölümü. Üstelik kırsal kesim, nüfusun ezici çoğunluğunu meydana getirmektedir), henüz ilkel kültür ve dinlerin içine hapsolmuş durumdadır ve bu kesimdeki tüm toplumsal düzen bu kültür ve dinlere yaslanmaktadır.

Bu geleneksel din, bölgelere ve etnik gruplara göre çeşitli biçimlere bürünmektedir. Animist olan bu din, her yerde, doğanın bütün varlıklarını kendilerine mekân edinen ve onların ölümüyle yaşamaya devam eden ve aynı zamanda nesneleri de kendilerine mekân edinebilen (fetişizm) ruhlara olan inanca dayanmaktadır. Diğer bir sabite ise, hemen her yerde atalar tapınısının varlığıdır. Önceleri atalar olarak saygı gösterilen şefler veya destan kahramanları, sonunda üst tanrıların arasında karışmakta, çoğu zaman Büyük Gök, Yer veya Yaradılış tanrıları da bunlara eklenmektedir. Ataların veya tanrıların ruhları kendilerini canlılara belli etmekle kalmamakta, aynı zamanda ölümlüleri sahiplenebilmektedir de: Birçok kutsal dansın anlamı budur. Örneğin Dahomey'deki bazı ayinsel danslarda, Vodur veya Orişa adındaki tanrılar, bazı dansçıların "başına inmekte", onlar da, tanrının kendilerini mekân edindiği bu sırada transa geçmektedir.

Bütün Afrika tapınılarında, tanrılara veya atalara ait sunakların önünde, "dua okumak, yakarmak ve gıda ile palın yağı sunmak, hayvan kurban etmek" söz konusudur. Atalar ve tanrılar "beslenilmektedir." Bunun karşılığında da, onlardan kötü durumlara müdahale etmeleri ve koruma sağlamaları beklenmektedir.

Bu dinsel örgütlenme, Afrika'da her zaman akrabalık kavramı, ataerkil aile anlayışı üzerine kurulu olan, reise aynı soydan gelenler cemaati veya klan halkı üzerinde (bu cemaatin içinde çok katı bir hiyerarşi bulunmaktadır) mutlak bir otorite veren toplumsal örgütlenmenin güvencesidir. Bu otorite, çoğunlukla ata soyundan, nadiren de ana soyundan aktarılmaktadır.

Eskiden büyük imparatorlukların etkilerine maruz kalmış olan toplumlarda, toplumsal hiyerarşi bazı soylara, diğerleri üzerinde aristokratik bir üstünlük tanımaktadır; gene bu toplumlarda, zanaatlara göre ayrılan "kastlar" da bulunmaktadır. Her gru-

ba belli tanrılar ve atalar tekabül etmekte, bunların güçlerinin derecesi, ilgili toplumsal grubun gücünü yansıtmaktadır.

Din ile toplum arasındaki bağ o kadar güçlüdür ki, bu toplumsal düzenin modern hayat tarafından sarsalandığı (özellikle okullaşma nedeniyle) kentlerde, ülkesine göre Hıristiyanlık veya İslamiyet, animizmin doğurduğu boşluğu yüksek oranlarda doldurmakta, animizm ise kırların dini olarak kalmaktadır.

• ***Okullaşmanın geldiği, bir işçi örgütünün veya endüstrinin modernleştiği her kent, her bölge böylece ağır kültürlenme (başka bir uygarlığa giriş) sorunlarıyla baş başa kalmaktadır.***

Buna ilişkin bir örnek veriyoruz: Claude Tardits adlı bir sosyolog tarafından Porto Novo'da yapılan bir sondaj, doğal olarak tüm Afrika için geçerli değildir, ama sorun hakkında bir fikir vermektedir.

Dahomey'in başkenti olan Porto Novo, denizle bağlantısı zayıf, eski bir kenttir. Denize daha kolay ulaşan Kotonu tarafından ikinci dereceye itilmiştir. Ama, Porto Novo komşularına nazaran daha fazla okullaşmış ve daha entelektüel bir ülkede yer almaktadır. Emmannuel Mounier'nin dediği gibi, Dahomey "Kara Afrika'nın Latin mahallesidir."

Bunun anlamı, okullaşmanın geleceği tam olarak güvence altına aldığı değildir. Dahomey dilinde bunlara "gelişmişler" denilmekte ve bu söz okula gitmişleri ifade etmektedir. Halk dilinde bunlara "ışığı görmüşler" de denilmektedir. 1954'te Dahomey'in tümü için 43.419 çocuk, yani okul çağındaki nüfusun % 15'i okula gitmekteydi. Afrika bağlamında bir rekor olan bu rakam, hayal kırıklığına yol açmamalıdır. Büyük ve küçük "gelişmişler"in olması kaçınılmazdır. 1,5 milyon civarındaki toplam ve 100 bin civarındaki kentli nüfusun zirvesindeki gerçek elit, en fazlasından 1000 kişi olacaktır ve gerçek bir kültürü ancak bunlar alabileceklerdir, yani sömürgecilik döneminde 300 kişi kadar olan beyaz koloninin üç katı kadar. Ve bu ince, bu göze görünmeyecek kadar ince tabakayı yetiştirmek için ne kadar güçlüğün aşılması gerekecektir!

Bizzat Porto Novo kentinde, fren işlevi gören, tahmin edileceği üzere en azından üç tabakası olan geleneksel bir toplumun ataletidir: Dahomey köylülerinin kente gelenleri olan Gunlar; komşu Nijerya kökenli Yorubalar; nihayet "Brezilyalılar" (çoğunlukla Hıristiyan, bazen de şaşırtıcı maceralar sonucu İslamiyete geçmiş olan Brezilya asıllı zenciler). Bu gruplardan her birinin kendi özelliği, kendi direnme biçimi vardır. Hepsi de "soylar"dan meydana gelmiştir. Konutlar sülalelere göre kurulmakta, evlilikler onlar tarafından ayarlanmakta, dinsel kural ve uygulamalar onlar tarafından korunmakta ve sürdürülmektedir. Porto Novo'daki bir misyonerin dinin meydana getirdiği bu toplumsal çimentoya ilişkin yargısı şöyledir: "Fetişizme ilişkin olarak tek bir şey söyleyeceğim, güzel bir kurum yok oluyor, ama bunun güzel bir din olduğunu söylemiyorum."

Sülaleye karşı ilk isyan eden, kadın olmuştur ve bugün artık, olayların yarısı itibariyle, kendi seçtiğiyle evlenebilmektedir. Fakat bu özgürleşme, çokeşli ve korkunç muhafazakâr bir geçmişin içinde debelenmek zorunda kalmaktadır. Bu kadınlardan birinin söyledikleri, bir yargıya varmamıza olanak sağlayabilir: "Kocam başka karılar alınca parayı bana emanet etti, çünkü ben onun ilk karısıydım; parayı diğerlerine ben dağıtıyorum. Kocamın, bizim evliliğimizden bir süre sonra aldığı iki kumayı ben seçtim. Kumalar beni diz çökerek selamlıyor ve emrettiğim işleri yapıyorlar." Bir başkası da şöyle demektedir: "Kayınpederimi, kaynanamı, kocamın amcalarını, halalarını, küçük kız ve erkek kardeşlerini diz çökerek selamlıyorum. Kız ve erkek kardeşlerinin önünde diz çöküyorum, ama onlara saygı göstermek zorundayım. Kocamın bütün ailesine hizmet ediyorum: Alışverişi yapıyorum, ev işlerini yapıyorum, herkesin ihtiyacı için suyu ben getiriyorum, pazara gidiyorum, biber eziyorum. Yemek yaptığımda, bundan bir bölümünü, arada sırada kocamın bir hala veya teyzesine, bir amca veya dayısına, bir erkek kardeşine, kaynanama, kayınpederime sunuyorum."

Bir "gelişmiş"i, kentte olmasına rağmen daha çok köylü olan böylesine bir sülalenin içinde düşünün. Bazen, dışarıda kazandığı yeni kültürel âdetlerle, aslında onun açısından henüz ta-

mamen anlamsız hale gelmemiş olan bütün bu ritüellerin arasında; aile bağları ile olanaksız itaat arasında kalacaktır.

Her şeyi altüst eden kentsel ortamdır: çalışma, okul, hatta sokaklardaki manzaralar. Oysa kentin uzağında her şey inatla yerli yerinde kalmaktadır. Örneğin bir terzi kadın, bir "gelişmiş", Kotonou'daki rahibelerin yanında mesleğini öğrendikten sonra, bir memurla evlenmiştir. Artık atölyesi ve müşterileriyle mutludur. "Evlendikten bir yıl sonra; kocam kuzeye tayin oldu, orada işsiz kaldım, çünkü kadınlar burada ya yapraklarla örtünüyorlar, ya da çıplak geziyorlardı." Kocası sonunda eski yerine dönmüştür. "Bir yıldan beri Porto Novo'da oturuyorum... Kocam bana bir dikiş makinesi daha aldı."

Bu deneyin ışığında, şu süslü kentleri, üzerine muhteşem bir elbise geçirilmiş, Dakar'daki bir vitrini süsleyen mankeni bir düşünelim.

Kentler ve kırlar, dünya kadar eski diyaloglarına başlamışlardır: yukarıda uygarlıklar, aşağıda kültürler. Fakat kentler henüz Kara âlemin küçük bir kesrini meydan getirmektedir. Ve bu âlemin evrimi, sonuçta kentlerin ilerlemelerinin veya zayıflıklarının işlevinde olacaktır.

- ***Çabucak kurulan bağımsız yönetimler, beklenmedik bir sağlamlık göstermişlerdir.***

Olgu genel olduğundan, bazı özel durumların ilginçliğine rağmen, gene de genel bir açıklamayı hak etmektedir. Aslında bu yönetimlerin karşısında, yönetilenlerin sonsuz sabrı vardır. Bu, XIV. Louis'nin uyruklarının Güneş Kral'a olan tabiiyetlerinden daha derindir. Afrika'da hükümet etmek, hükmetmek demektir. Düşünmesi çok zor olmakla birlikte, iktidar burada aşınmamakta, gençleşmekte ve güçlenmektedir. Birçok yönetici yirmi yıldan -belki de daha fazla- beri iktidardadır. Afrika'da iktidarların Avrupa'dakinden daha farklı bir öze sahip oldukları ve krallığa yakın oldukları konusunda kuşku yoktur.

Gana'nın Osagfyefo'su ('her konuda muzaffer'), başkan N'Krumah'ın heykelinin altında şu çarpıcı özdeyiş yer almaktadır: "Önce siyasal âlemi ara, gerisi kendiliğinden gelecektir." Kısaca söylendiğinde, "Önce siyaset!."

Demek ki iktidarı ele geçirmek ve korumak söz konusudur. iktidar bölünemez ve denetlenemez olduğundan, muhalefetin hiçbir varlık nedeni yoktur. Muhalefetin kendini açık etmesi, yok olmasına neden olur. Gana, Sierra Leone, Gine gibi ülkeler bu durumu bize tüm açıklığı ve kabalığı içinde göstermektedir. Ülkelerinin diktatörlük rejimleriyle iplerini koparan genç entellektüeller Avrupa ülkelerine veya Amerikan üniversitelerine gitmekte; bazen de görevden alınan diplomatlar geri dönmemeyi tercih etmektedirler. Bu durum, biz Batılıların pek hoşuna gitmemektedir. Senegal başbakanı bu konuda ve aynı yönde şöyle demiştir: "Gana tarzı yönetim bizi ilgilendirmez." Bu da, Afrika'nın siyasal düzlemde bile tekdüze olmadığının kanıtıdır.

Ancak, yönetimlerin çoğuna kendini adeta kendiliğinden dayatan şeylere boyun eğmemek için çok bilge olunması gerektiğini kabul edelim. Eğer biz Avrupalılar, bize tuhaf görünen bu yönetimlere karşı fazla adaletsizlik etmek istemiyorsak, yönetici sınıfın dar olduğuna dikkat etmek zorundayız. Kara Afrika'nın efendilerinin etrafında, hep az sayıdaki aynı insanlar bulunmaktadır; bunların sayısı, eskiden René d'Anjou veya İyi Philippe'in yanında olanlarınki kadar azdır. Liberya fiili durumda, halkın % 2'si tarafından yönetilmektedir ve bunların tam zamanlı olarak istihdam edildiklerini kimse iddia edemez. Halk kitlesi, hareketsiz kalmaya devam etmektedir. Bunun anlamı, bu dar yönetici kadronun bölünmeden kaldığı değildir; tersine, bu grup sonsuz bir bölünme içindedir ve iktidarının getirdiği beklenmedik ve enerjik hareketlerin mazereti her zaman vardır.

Öte yandan, yönetim siyasal sorunlar çıkartıyorsa da, o kadar fazla idari sorun çıkarttığı söylenemez. İnsanları modernizm yoluna sokabilmek için, onları ikna etmek gerekir. Bu zor işe girişen bazı yönetimler, işi demagojik bir boyutta götürmeyi tercih etmişlerdir.

Etkin bir şekilde yönetebilmek için, insanlar, kadrolar, fedakârlıklar ve disiplin gerekir; her şeyi yeni baştan inşa edebilmek için; sermaye, özenle hesaplanmış yatırımlar gerekir. Ancak mantığın bunu gerektiriyor olmasına rağmen, en nadir durum yukarıdakidir.

Eski Fransız sömürgeleri içinde bağımsızlık ve özgürlüğünü ilk elde edenlerinden biri olan Gine'de, sosyalizme eğilimli başkan Seku Ture'nin hükümeti tarafından hazırlanan üç yıllık plan, bizatihi iyi veya kötü değildi, ama geleneksel toplum, problemin her zaman dikkate alınması gereken bir unsuru olarak orada duruyordu, ekonomik örgütlere ve sayı dizilerine göre prefabrike bir şekilde imal edilmişti. Eğer, gıda alanında uzmanlaşan Alimag; kitapçılık, kâğıtçılık alanındaki Librapot; teknik malzeme alanındaki Ematel; ecza ürünleri alanındaki Pharmaguinée gibi yabancı ürün ithalinde uzman çeşitli devlet şirketleri ve bunların bütün kardeş kuruluşları başarısız oldularsa, bunun nedeni yalnızca iç veya dış yolsuzluklar değildir; aynı zamanda, bu örgütlenmenin Gine insan malzemesine göre hesaplanmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Bu örgütlenme, dürüst ve eğitimli insanların yanı sıra, yönetsel bir hiyerarşi, üst dereceli yöneticiler, teftiş sistemleri vb. varsayıyordu. Şirketleşmenin olabilmesi için, iyi yetişmiş uzman kadrolara, çok sayıda olmak üzere ihtiyaç vardı. Burada bunları yetiştirmek gerekiyordu.

Ekonomik ve Toplumsal Beklentiler

• ***Zenci devletlerinin kaderleri henüz belirsizdir: Afrika ve dünya dama tahtasının üzerinde, heyecanlı ve bazen de hayale kapılarak oyunlar oynanmaktadır.***

Kazanılacağı kesin olmayan bu oyunların arasına, hemen yanı başındaki komşulara yönelik, değişik kapsamlı emperyalizmleri de ekleyelim. Cetvelle çizilen sınırlar –bunların yapay olduklarını söylemiştik– bu gibi durulara teşvik etmekte, ama meşru kılmamaktadır.

Fas, Moritanya'nın tamamını; Rio de Oro, Cezayir Sahrasının İfni bölümünü talep etmektedir. Seku Ture'nin Gine'sinin kalabalık Sierra Leone'de gözü vardır. Adı hiç de masumane olmayan bir şekilde eski büyük kayıp imparatorluğa atıfta bulunan Gana, bu ad sayesinde Togo ve Fildişi Kıyısı'nı kendine katmayı düşlemektedir; Mali (ki, bu ad da anlamlıdır), Yukarı Volta ve Nijer'le birleşmenin ve Cezayir Sahrası'nın bir bölümünü kendi-

ne bağlamanın hayalini kurmaktadır. Daha sağlam olmasa da, daha büyük ölçekli olan oyunlar sonucu, devletler, taslağı 1961'deki rakip konferanslar tarafından çizilen iki grup halinde birleşmişlerdir. Kazablanka grubu: Fas, Gana, B.A.C. (Mısır ile Suriye arasında, bugün ilga edilmiş olan birlik), Gine, Mali, bunlar uç grubu temsil etmektedirler. Monrovia grubu: Tunus, Libya, Moritanya, Senegal, Sierra Leone, Liberya, Fildişi Kıyısı, Yukarı Volta, Nijerya, Nijer, Çad, Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti, Gabon, Kongo (Brazaville), Etiopya, Somali, Madagaskar, bunlar da ılımlılar, bilgelerdir.

Bu sınıflandırmaların sürekli olacaklarına dair hiçbir belirti yoktur. Cezayir'in bağımsızlığını yakınlarda kazanmış olması durumu her halü kârda değiştirecektir. Şubat 1962'de Laos'ta toplanan üçüncü bir konferans bunu çoktan göstermiştir.

Aslında her zaman karmaşık oyunlar söz konusudur. Tamamen özgür bir Afrika ilkesine karşı çıkan yoktur, ama bu özgürlük çok farklı biçimlerde anlaşılmaktadır. Başkan N'krumah, Avrupa işgalinin veya ondan geriye kalanın, en geç 31 Aralık 1962'ye kadar ortadan kaldırılmasını istiyor, ama aynı zamanda bu siyaset sayesinde, Afrika ülkelerinin bir cins lideri haline gelmeyi arzu ediyordu ve diğer ülkeler de onu öyle bir konuma getirmeye razı olmuyorlardı. Gana ile Gine arasında planlanan birleşmenin ön görüşmelerinde bu durum ortaya çıkmıştı.

Şu an için, hangi ülkenin veya ülke grubunun diğerleri üzerinde yükselerek, bütüne bir birlik dayatabileceğini görmek mümkün değildir. Egemen olmak, bir bilgelik sorunu olduğu kadar bir sertlik sorunu ve siyasal güçten çok gerçek bir iktidar sorunudur.

Nüfusu az bir kıtanın dengeleri açısından ve insan sayısı bakımından, yüksek nüfus yoğunlukları ve Gana, Sierra Leone, Nijerya'daki kentler sayesinde üste çıkan, İngiliz Afrika'sı olmaktadır. Gelişme, kent demektir: Nijerya kentleri Kara Afrika'nın en büyükleridir.

Gine hariç, Fransızca konuşan Afrika, Ortak Pazar'ın gücüne yaslanmaktadır. Oysa, İngiltere Ortak Pazara girse bile, ne Nijerya, ne de Gana böylesine bir ortaklığa razı olacağa benzemektedir.

Fransız Afrika'sı nüfustan yana nispi fakirliğine rağmen, değerli kültürel kadrolara sahiptir: Eğitim bu ülkelerde oldukça ileri gitmiştir. Nihayet kentlerden söz edelim; coğrafyacılar, bir tek Dakar kentinin dünya ölçeğinde bir konuma sahip olduğunu söylemektedirler. Bu kent, güney Atlantik'e ve ötelerine, Afrika'yı kat eden kara eksenine hükmetmektedir. Bütün bunlar, elbette dünya ulaşım şebekelerinin ritmine göre değişebilir veya pekişebilir.

• ***Gerçek oyun, güç, sayı ve ekonomik gelişme terimleri içinde beliren bir evrim tarafından oynanmakta değil midir?***

Çok gecikmiş olan kıta ekonomisi, dönüşümden geçirilmemiş maden veya gıda ürünleri (Senegal'deki yağ tasfiyehaneleri veya Gine'deki alüminyum fabrikaları hariç) sunmakta; endüstriyel ürünler satın almaktadır. Her şey, zorunlu olarak alıcılara ve ürün sağlayıcılarına bağımlı olacaktır. Ticaret bilançolarının olağan koşullarına göre, kalkınma olanakları, yıllık yatırım imkânları henüz çok düşük kalmakta, bunlar çok yavaş bir gelişim göstermektedir. Eğer bu engeller aşılmak istenirse, bir borç siyasetinin içine düşülmekte, bu da ister istemez bağımlılıkları artırmaktadır. Sovyetler, Konakry-Kankan demiryolu hattı için ray vermişlerdir, ama bu yolun işler halde tutulması ve eksikliklerinin giderilmesi işi, ortaya teknisyen, demiryolcu bulunması ve bunların sendikalarıyla baş edilmesi sorunlarını çıkartmaktadır. Eğer Senegal veya Dahomey büyük bir fakülte kurmaya kalkışırlarsa (tabii bu işi alışık oldukları Fransız ölçülerine göre, yani eğitimin bedava olması doğrultusunda yapacaklardır), Fransa'dan gelecek hocalar ve krediler kadar, teknisyenlere ve ortaöğretim öğretmenlerine ihtiyaç duyacaklardır. Her şey birbirine bağlıdır.

Demek ki Kara Afrika, endüstrileşmiş ülkelerin her iki grubundan da yardım istmekten vazgeçemez. Bu arada, hizmetlerini bir Haçlı Seferi zihniyeti içinde sunan, ama her seferinde yardım ettiği ülkeyi insanlarıyla dolduran (çünkü adam sayısı çok fazladır) üçüncü bloku, Çin'i de unutmayalım.

Her halü kârda bu çözümlerden biri ya da diğeri veya aynı anda hepsi birden seçilmeyecek olursa, ne büyük kamu çalışma-

ları, ne de ekonomik planlar olacaktır. Nijer'in ulusal bayramının vesilesiyle (19 Aralık 1961, bağımsızlık günü) katlandığı göz kamaştırıcı fedakârlıklar –yönetimdekilerin maaşlarının azaltılması, kamu araçlarının iptali, fazla çalışma, vergi artırımı– bile yetersiz kalacaktır. Gerekli alet kutularına ihtiyaç vardır. Mali, Senegal'den ayrıldıktan sonra, Almanya'nın verdiği kamyonların, Kankan-Konakry demiryolu ve daha ötede okyanusla olan bağlantısını sağlamaları sayesinde kurtulmuştur.

Öte yandan, eğer kullanmaya ehil teknik kadrolar yoksa, dünyanın tüm malzemeleri de hiçbir işe yaramayacaktır. Bu esaslı sorun, bilinçli bir iç evrime bağlıdır.

İsviçreli bir gazeteci, Seku Ture'nin komünist yanlısı yönetimi sırasında, Gine'de Çek teknisyenlerle olan bir konuşmasını anlatmaktadır: "İçlerinden biri bana, Fransızların bizden üstün bir yanları vardı, emir verebiliyorlardı dedi. Dün arabamın aküsünde çok sıradan bir arıza meydana geldi. Devlet garajında beni dinlemediler bile ve zenci işçi hemen karbüratöre saldırdı. En hassas parçaya saldırmak, bunlarda bir manyaklık haline gelmiş. Sonuç; o günden beri yayan yürüyorum ve korkarım ki bu sürecek. Bir Fransız olsaydı, onları azarlardı. Bizim böyle bir şey yapmaya hakkımız yok. Oysa azar, böylesine bir sıcaklık ve nem ortamında mazur görülebilir ve yararlı bir şeydir. Fransız ve İngilizlerin bu kıtaya bu kadar yapışmış olmalarını, kendilerini bu kıtanın prangasına vurmuş olmalarını anlamıyorum. Sözleşmem bir yıllık, bitince sevinerek döneceğim ve kimseyi de yetiştirmemiş olacağım, çünkü bu iş kesinlikle olanaksızdır." Küçük bir sosyodram; bundan çıkartılacak ders de sadece şu: eğitim, ancak hevesle kabul görürse yararlıdır.

Yönü saptırmamak üzere, bunun karşısına başka bir tanıklığı koymak gerekmektedir: Genç bir Fransız öğretmen, Ekim 1961'de Fildişi Kıyısı'na gelir, olağanüstü öğrenme açlığını, öğrencilerinin içten gelen özen ve dikkatlerini memnuniyetle fark eder. Bunlar ise, yarının Afrika'sının kendileri olduğunu bilmektedirler.

Sanat ve Edebiyat

• ***Sanat ve edebiyat, bu hareket halindeki dünyayla onun bugün ile yarın arasındaki bölünmüşlüğüne ilişkin hangi tanıklıklarda bulunmaktadır?***

Batı'nın çok hoşuna gitmiş olan yerli sanatı –maskeler; tunçtan, fildişinden, tahtadan oymalar– gözümüzün önünde bozulmakta ve ölmektedir; bütün gözlemciler bunun farkındadır. Aslında bu sanat ölmüştür bile. Acaba bunun nedeni çoğu zaman söylendiği üzere –ve kısmen doğru olduğu üzere–, bizzat sanatın kaynaklandığı toplumsal ve özellikle de dinsel çerçevelerin, endüstriyel, kentsel uygarlığın şiddetli ve tekrarlanan darbeleri altında bozulmakta olmaları mıdır?

Her halükârda tartışılmaz nitelikte olan nokta; *şarkılarıyla, danslarıyla, sanatsal kavrayışlarıyla, dinleriyle, manzum anlatılarıyla;* kayıp zamanlar, evren, insanlar, bitkiler, hayvanlar, tanrılara dair kavrayışıyla, *belli bir Afrika*'nın, yani bizim kendi deneyimizden bildiğimiz şu anda yürümekte olan bozulmalar hızlandıkça yok olacak geleneksel bir uygarlığın bizden *uzaklaşmakta olduğudur.*

Ancak Avrupa kendi geleneksel geçmişinden bazı belirli kalıntıları korumuştur ve bunlar onun gönlünde iyi bir yere sahiptir –bazen farkına varmaksızın–; acaba Afrika kendi uygarlığından neleri koruyacaktır?

Sanatın bizi kayıp bir uygarlığa, şu anda tanık olduğumuzdan daha eski bir uygarlığa göndermesi gibi; *sıkı bir şekilde Batıcı* (Batı dillerinin kullanılmasından olsa gerek, Afrika yerli dillerinde yazılmış yalnızca birkaç edebi deneme vardır, bu *sözel* dillerin yazıya aktarılmaları geç ve güç olmaktadır) *olan genç Afrika edebiyatı,* bizi Afrika evriminin öteki ucuna, Afrikalıların çoğunluğunun "ışığı gördükleri" zaman ortaya çıkacak olan noktaya götürmektedir. Bu sözel anlatıların yazıya dökülmüş halleri, aslında Afrika gerçeklerinin "evrilmişler" tarafından görülen halleridir ve bu edebi denemeler, bu gerçeğinden özgün ve dış değerlere en boyuneğmez nitelikteki yanlarını olağanüstü bir biçimde aydınlatmaktadırlar.

Örneğin, daha şimdiden oldukça ünlenmiş olan Birago Diop'un yazdığı, *Amadu Kumba'nın Yeni Maceraları*'nı okuyalım. Bu anlatıların malzemesi elbette düne aittir, ama üslupları, edebiyat sanatının kurallarına uyan dengeli bir anlatımla kuşatılmış duyusal biçimleri artık, Jean Duvignaud'nun yazdığı gibi, halk masallarının "kayıp cenneti"ninki değildir. Batılı biçimlerin benimsenmesi tek başına, "onların düşünü kursa da, gene de kendi cemaatinden kopartılmış" bir edebiyatı işaret etmektedir. Tıpkı Galya'nın Latince yazan ilk edebiyatçıları gibi. Langston Hughes, Richard Wright, Aimé Césaire Senghor (Senegal devlet başkanı), Diop, Fanon, Glissant, Oyorro, Dolé, Camara Laye ile birlikte yeni bir zenci edebiyatı belirse de (Afrika'da veya Yeni dünya'da; Fransızcadan İngilizceye, İspanyolcadan Portekizceye Batı dillerinden biriyle), ihanetten söz etmeyelim; tersine, tutkulu bir bağlılıktan, zorunlu bir mesafeden, aşılan bir aşamadan söz edelim.

Jean Duvignaud çok haklı olarak, "bir dilin bir varlık, özel bir varoluş tarzı olması ölçüsünde, (bunlar) kişiliklerinin derin yapılarını değiştirmişlerdir. Bu aktarım esnasında, bir şey artık dirilmemek üzere ölmüştür: Dolaysız mitolojiler" denmektedir. Hiç kuşkusuz. Ama dil, bu insanların maruz kaldıkları yegâne yapı değişikliği değildir. Camara Laye'in, genç bir köylünün özyaşamöyküsü olan *Zenci Çocuk* adlı kitabının anlattığı gibi, koskoca bir çarklar bütünü söz konusudur. "Büyük demirciler ailesi"nin oğlu olan bu çocuk, Paris'e okumaya gidecektir. Annesi, onun gidiş gelişlerine çaresiz seyirci olmaktadır: "Evet, (anne) Kurassa ilkokulundan (köy okulu) Konakry'ye ulaşan ve sonunda Fransa'ya varan bu çarkları görmek zorundaydı; ve (anne), mücadele ettiği zamanın tümü boyunca... çarkların dönüşüne bakmak zorunda kalmıştı; önce bu çarka, sonra şu çarka, sonra bir üçüncüsüne ve sonra daha başka çarklara, belki de kimsenin göremediği bir sürü başka çarka bakmak zorunda kalmıştı. Ve bu çarkların dönmesini engellemek için ne yapmıştı? Sadece onların dönmesine, kader çarklarının dönmesine bakmaktan başka bir şey yapılamazdı: Benim kaderim köyden gitmekti!."

Evet, *geleneksel, canlı, her zaman besleyici bir uygarlığın* çok eski sularının içinden, narin ve geleceği az çok belirleyen *yeni bir* uygarlık belirmektedir. Önemli nokta işte buradadır. Afrika, bin

yıllık bir uygarlığı terk etmektedir, ama bu yüzen uygarlığını kaybedecek değildir. Dönüşmüş, parçalanmış olan bu uygarlık, gene de kendine özgüdür; belli bir toprağa ait olan bir psikolojinin, zevklerin, anıların ve her şeyin damgasını taşımaktadır. Hatta Senghor, onun, dünya karşısındaki belli "bir duygusal tutum"a hükmeden ve "büyü dünyasını zenci Afrikalı için, görünür dünyadan daha hakiki kılan", aslında bir ilgi aracı olan bir "fizyoloji"nin damgasını taşıdığını söylemektedir. Kültürleri itibariyle görünüşte en fazla batılılaşmış olan zenci yazarlar, aynı zamanda ırklarına özgü psişizmin üzerinde en fazla ısrarlı olanlarıdır da.

Bu durumu, annesinin bazı olağanüstü ve adeta sihirli yeteneklerini tasvir eden *Zenci Çocuk*'tan alınan birkaç satırdan hareketle yargılamak mümkündür. "Bu mucizeleri –ki bunlar gerçekten mucizedir–, bugün uzak bir geçmişin masalsı olayları gibi hatırlıyorum. Oysa bu geçmiş aslında ne kadar da yakın; daha dündü. Fakat dünya kıpırdamakta, dünya değişmektedir ve benimki herhalde diğer hepsinden daha hızlı değişmektedir; öylesine ki, artık dün olduğumuzdan başka bir şey haline geldiğimizi sanıyoruz, aslında öyleyiz de ve bu mucizeler gerçekleştiğinde bile tam kendimiz olmadığımızı düşünüyoruz. Evet, dünya kıpırdanıyor, dünya değişiyor; öylesine bir kıpırdanıyor ve hareket ediyor ki, kendi totemini –benim de bir totemim var– tanımıyorum."

Bu kopuş daha iyi tasvir edilebilir mi? Ama yazar şunu da söylemektedir: "Bu güçlerin (anneminkiler) neler olduklarını söylemekte biraz tereddüt ediyorum ve hatta hepsini tasvir etmek de istemiyorum: Bu anlatıya kuşkuyla bakılacağını biliyorum. Ben kendim, bunları hatırlamayı becerdiğimde, onları nasıl karşılayacağımı bilemiyorum; bana inanılmazmış gibi görünüyorlar; bunlar inanılmaz şeyler! Ama gördüklerimi, gözlerimle gördüklerimi hatırlamam yeterli. Ben bu inanılmaz şeyleri gördüm; onları gördüğüm andaki gibi yeniden görüyorum. Bu açıklanamaz şeylerden her yerde yok mu? Bizde açıklanamayan sonsuz sayıda şey var; annem onlarla içli dışlı yaşıyordu."

"Bu açıklanamayan şeyler", herhalde her uygarlığın kendine özgü sırlarıdır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

UZAKDOĞU

AYIRIM I

Uzakdoğu'ya Giriş

Amacımız yalnızca, sırasıyla coğrafyaya, tarihe, sonra da şu anda yaşamakta olan uygarlıkların çok uzaktaki kökenine başvurarak, Uzakdoğu'nun bütüncül çizgilerini, kesişmelerini ele almaktır. Uygarlıkların uzak kökeni, hiç tartışmasız en önemli unsurdur.

Coğrafyanın İşaret Ettikleri

Uzakdoğu'yu görmek, bu devasa sahnenin yerini belirlemek, onun kaderini ve tuhaf uygarlıklarını yarıdan daha fazla anlamak demektir. Bu ilk temas konusunda, seyyahlar, gazeteciler, coğrafyacılar en iyi rehberlerdir. Tabii, Avrupa'da olduğu gibi Asya'da da veya tarih ile insanların sabırlı çabaları tarafından uzun süreden beri işlenen hiç bir ülkede var olmayan mutlak bir coğrafi belirleyicilikten hareketle, her şeyi otoriter bir biçimde açıklamaya kalkışmaksızın.

- ***Uzakdoğu, kabaca tropikal ve alt-tropikal bir âlemdir.***

Uzakdoğu; Hind "fırını", ormanları ve cangılları; yağmurlu ve sıcak güney Çin; devasa ormanları ve çok hızlı büyüyen bitkileriy-

le Ekvator kıyısındaki Filipinler ve Endonezya'dır (Java'daki Buitenzorg botanik bahçesindeki bazı sarmaşıklar, günde bir metre boy atmaktadır).

Fakat Hind aynı zamanda, İndüs, orta Ganj, Batı Gatlara karşı duran kuru Dekkan'dır da –yani aşikâr kuraklık ve yarı kuraklıklar–; Çin aynı zamanda, lös veya yakın tarihli alüvyonlardan meydana gelen devasa "kır" olan, sert kışlara maruz kalan ve ormanlık Mançurya ile buz çöllerini içeren Kuzey Çin'dir de.

Uç tarafında başkent Pekin'in yer aldığı bütün bu kuzey Çin, soğuğun darbeleri altındadır. Köylü buralarda kışın fırının üzerinde uyumaktadır. Atasözü, "Herkes kapısının önündeki karı küresin, komşu evlerin kiremitleri üzerindeki beyaz donlarla ilgilenmesin" demektedir. XVIII. yüzyılda yaşamış bir okumuş, "Kışın don olduğunda, fakir akraba ve dostlar kapımıza geldiğinde, önce ellerinin içine sıcak bir pirinç çanağı koyacağız ve içine salamura zencefil ilâve edeceğiz. Bu, ihtiyarları ısıtmanın ve yoksulları rahatlatmanın en iyi yoludur. Yoğun bulamaçlar pişirip, çanağı iki elimizin arasında tutup içerken, boynumuzu da omuzlarımızın içine çekeceğiz: soğuk ve karlı sabahlarda bunu içtiğimizde, bütün bedenimiz ısınır."

Bu sert soğukların ve kar fırtınalarının tropikal güneye doğru indikleri de olmaktadır. 1189'da, Güney Songların başkenti olan ve Yang-Çe-Kiang nehrinden uzakta olmayan Hang-Çeu'ya kar yağmıştır. "Bambu dalları garip bir gürültüyle kırılıyorlardı."

Böylece coğrafya ilk bakışta, bu çok çehreli ülkelerin birliğine değil de, çeşitliliğine tanıklık etmektedir. Ama belki de bizi yolumuzdan saptırmakta ve böylece sorun ortaya kötü konulmuş olmaktadır. Güneydoğu Asya'nın birliğini, bizatihi çok çeşitli olan coğrafi ortam değil, kendini hemen her yerde dayatan ve coğrafi, fizik ve insani unsurlara eklenen, oldukça tekdüze bir maddi uygarlık yaratmaktadır. Bu uygarlık aşırı eskilik, çağların derinliklerine fazlasıyla kök salmış olup, "bir tek yerel fizik ortamdan türetmenin meşru olamayacağı kadar bireysel ve ortaklaşa psikoloji sürecinin ürünüdür" (P. Gourou). Yarıdan daha fazla bağımsız, kendi hesabına belirleyici bir güç olup, kendi başına var olmaktadır.

• ***Araştırma yapılan her yerde, bu uygarlık kuşkuya hiç yer bırakmayacak bir şekilde, tamamen bir bitki uygarlığı olarak ortaya çıkmaktadır.***

Bu gerçek, dün olduğu gibi bugün de bütün Batılı seyyahlar tarafından, daha Asya'ya adımlarını atar atmaz, düzenli bir şekilde kaydedilmiştir.

Bir İspanyol seyyah 1609'da, "Japonlar av etinden başka et yemezler" demektedir. Bir Alman hekim 1690'larda, Japonların süt ve tereyağını tanımadıklarını fark etmektedir. Japonlar, *gokost*'la, "toprağın beş gıdası"yla (Çin'de olduğu gibi Japonya'da da beş sayısı kutsaldır) yetinmektedirler: "Kar gibi beyaz" pirinç, pirinçten yapılan *sake* adlı içki; esas olarak hayvan yemi olan, ama un ve pasta da yapılan arpa (aynı Alman hekim, bu arpa başaklarının tarlalarda "bakması çok hoş bir kırmızı" görüntü verdiklerini yazmaktadır); son olarak da, bizim baklagillerimize benzeyen beyaz taneli bitkiler. Bunlara, darı, sebzeler, balık eklenmektedir, ama et hep az, çok azdır.

Bundan yirmi yıl sonra Moğol hükümdarı Evrengzeb'in Keşmir yolculuğuna katılan çok kalabalık maiyetini gözleyen bir Fransız hekim, "yemekleri çok basit" olan askerlerin yetingenliklerine şaşırmaktaydı. "Bu çok sayıdaki süvariden, yürüyüş esnasında et yiyenlerin oranı onda bir, hatta yüzde bir bile değildir. Bir cins pirinç ve sebze karışımı olan, üzerine kırmızı bir yağ döktükleri *kiçeri*'leri olunca, bunlar memnundurlar."

Sumatra adasındaki Aşem halkı da talepçi değildir. Bir seyyah 1620'de, "Pirinç tek gıdalarıdır; en zenginleri bunun içine biraz balıkla bazı otlar katmaktadır. Sumatra'da haşlanmış veya kızartılmış bir tavuk yiyebilmek için büyük ağa olmak gerekir. Söylendiğine göre, adaya 2000 Hıristiyan gelirse, tüm sığır ve kümes hayvanlarını çabucak bitirirmiş."

Çin de aynı tarzda yaşamaktadır. Peder de las Cortès (1626), "Eğer Çinliler bizim İspanya'da yediğimiz kadar et yeselerdi, ülkenin tüm verimliliği bunu karşılamanın iyice uzağında kalırdı." Zenginler bile azla yetinmektedir: "İştahları artsın diye, sofraya birkaç domuz, tavuk ve diğer hayvan eti parçası koyuyorlar, sonra da bunlardan ufak parçacıklar kopartıp kendilerini

aldatıyorlar." XVIII. yüzyılda bir İngiliz seyyahı da aynı şeyleri anlatmaktaydı. Tataristan'dan hayvanların geldiği Pekin'de bile, "halk çok az et yemekte, bu eti tat vermek için sebzelerle karıştırmaktadır... Çinliler, süt, tereyağı, peyniri... çok az tanımaktadırlar." Bunun nedeni etten hoşlanmamaları değildir. Tersine, sığır, deve, koyun veya eşek gibi bir hayvan kazayla veya hastalıktan ölünce, hemen yenilmektedir. İngilizimiz, biraz da iğrenerek, "Bu halk temiz etle pis et arasında ayırım yapmıyor" diye yazmıştır. Çin'de yılan, kurbağa, fare, köpek, çekirge... yenilmektedir.

Bu tanıklıklara, gündelik hayata ilişkin olarak, ne mutlu ki kesin olan Çin edebiyatının kendi de sayılamayacak kadar çok işaret eklemektedir. Bir romanın kahramanı olan genç bir kırıtık dul, "bir gün ördek, ertesi gün balık, başka bir seferinde taze sebze, bambu filizi haşlaması istemektedir; yapacak hiçbir iş bulamadığında, ona çok miktarda portakal, bisküvi, nilüfer çiçeği gerekmektedir. Her akşam çok miktarda şarap (pirinçten yapılma) içmekte, kızarmış serçeler, tuzlu kerevitler yemektedir; yüz çiçek şarabından üç litre içmektedir." Bütün bunlar tabii ki sefahat, zengin şımarıklığıdır.

Şair, ressam, hattat ve eğitimli bir kişi olan Çang Pan K'ia (1693-1765), çok cömerttir ve evinde yaşayan herkesin şölenlere katılmasını arzu eder. *Samimi Mektuplar*'ında, "Her seferinde balık, pilav, meyvalar, pastalar olsun, bunların herkese eşit dağıtıldığı bir sofranın etrafında çepeçevre oturmak hoş olur." Bu mektuplarda söz edilen gıdalar, karabuğday galetası, sıcak pirinç lâpalarıdır... Ölçü böyledir. Bir Orta Çağ masalının tasvir ettiği, bir rehinci dükkânının sahibi, felâket cimri olan şu çok zengin, ama yerde bulduğu en ufak şeyden bile sevinen tefeci, öğle yemeği olarak, "üzerinde kaynar su gezdirilen bir çanak soğuk pirinç" yemektedir.

Aslında bugün değişen bir şey yoktur. Bilgece düzenlenen Çin mutfağına atıfta bulunan bir gazeteci, 1959'da şunları yazıyordu: "Sığır yetiştirmesi –şu muazzam kalori israfı– olanaksız olan çok kalabalık bir halkın, bizim gibilerin farkına bile varamayacağı bir şeyi kullanarak yemek yapmaya çalışmasının Çin mutfağını meydana getirdiğini biliyorum."

Çinliler vejetaryen olmayı sürdürmektedirler: Aldıkları kalorinin % 98'i bitkisel kaynaklardan gelmektedir: Çinliler ne tereyağı, ne peynir, ne süt kullanmakta; çok az et ve çok az balık tüketmektedirler. Karbonhidratlar, kuzeyde buğday ile darıdan, güneyde pirinçten sağlanmaktadır; protein ise, soyadan, hardal tanelerinden, çeşitli bitkisel yağlardan elde edilmektedir.

Balık tüketimini muazzam ölçüde artıran ve özellikle de eti benimseyen tek bir ülke, Japonya bu alanda dönüşüm geçirmektedir.

- ***Pirincin Güneydoğu'nun her yerinde bulunması ve Kuzeye ihraç edilmesi, bu vejetaryen rejimin genelleşmesine neden olmuştur.***

Buğday ve benzeri tahıllar tüketicisi olan Batı, bu âdeti yüzünden, çok erkenden nadas ve ekim rotasyonu sistemini benimsemek zorunda kalmıştır, çünkü bu sistem olmaksızın toprak hızla tükenmekte ve buğday yetişmez hale gelmektedir. Böylece, toprağın bir parçası otomatik olarak çayır ve otlaklara terk edilmektedir, zaten buğday tarımı büyük ölçekte hayvan gücü gerektirmektedir.

Pirinç bunun tersine ve *sonsuza kadar, aynı mekânı her yıl işgâl etmektedir*. Tarımın en büyük kısmı kol gücüyle yapılmaktadır. Manda, yalnızca pirinçliğin çamurları içindeki hafif sürüm için kullanılmaktadır. Her yerde, özenli ve dikkatli bir bahçecilik elle yapılmaktadır. Bu koşullarda etle beslenmek, muazzam bir israf olur. Hayvanların tahılla beslenmeleri gerekir. İnsan bunu kendi yemeyi tercih etmektedir.

Bu rejimin ilk sonucu, hayvana yer veren bütün sistemlerdekinden daha yüksek bir nüfus artışına izin vermesidir. Altı veya sekiz köylü, eğer yalnızca bitki kökenli bir beslenmeye tabi olursa, bir hektardan alınan ürünle yaşayabilir. Eşit yüzeyde, bitkinin insani verimliliği, diğer hepsine nazaran üstündür. Bu da "Asya kalabalıkları"nın kaynaşmasını açıklamaktadır.

Tıpkı Hind'inki gibi, Çin'in de dev nüfusu oldukça yakın tarihlidir: Bu nüfus patlamasının gerçek başlangıcı, *yılda iki kere ürün* alınmasına olanak veren erken pirinç türlerinin XI. ve XII.

yüzyıllardan itibaren genelleştikleri Güney Çin'dedir. Nüfus XIII. yüzyılda muhtemelen 100 milyona ulaşmıştır. XVII. yüzyılın sonundan itibaren bu nüfus artışı çok hızlanmıştır. Bugün bu nüfus öyle bir noktaya gelmiştir ki, artık başka bir beslenme tarzına geçmek olanaksızdır. "Gerçek bir *uygarlığın belirleyiciliği* zincirine vurulmuşlardır ve böylece bu uygarlığın onlara çizdiği yolun dışına çıkmaları imkânsız hale gelmiştir." Hind de XVIII. yüzyılda 100 milyonluk nüfus kotasını aşmıştır.

- ***Wittfogel'in tezi: Pirinç uygarlığı "yapay" bir sulama sistemi gerektirir; bu da ağır toplumsal ve siyasal disipline neden olur.***

Uzakdoğu halkları pirinç nedeniyle suya, güney Hind'de Ganj düzlüklerinde nehirlerden çekilen sulama kanallarına ve kuyulara bağlanmışlardır. Çin'de de sulamanın bütün biçimleri görülmektedir: Güneyin sakin nehirleri (Yang-Çe kıyısındaki Poyang ve Tungting göllerinin düzenli taşkınları), kuyular, en mükemmel örneğini İmparatorluk Kanalı'nın meydana getirdiği (hem ulaşım yolu, hem de sulama sistemi) kanallar, kuzeyin vahşi nehirleri (etrafına set çekilmek zorunda kalınan Pey Ho veya Hoang Ho gibileri, ama bunlar gene de sıklıkla isyan etmektedirler). Filipinler veya Java'daki taraçalarda olduğu kadar, Çin'in Kanton bölgesinde de veya Japonya'da her yerde, bambu kamışlarından yapılan ve havadan geçirilen kanallar, ilkel veya modern pompalarıyla sulama sistemi, katı bir iş disiplini ve Eski Mısır'dakine benzeyen bir itaat (sulama çalışmalarının gerektirdiği köleliğin klasik örneği) gerektirmektedir.

Herhalde MÖ ikinci binlerde, su seviyesinden alçak topraklarda başlayan pirinç tarımı, yavaş yavaş sulanabilir topraklara doğru genişlerken, daha çabuk olgunlaşan türlerin oluşturulmasına izin veren tohum seçimleri sayesinde iyileştirilmiştir de. K. A. Wittfogel'in dediği gibi, pirinç tarımı bundan sonra Uzakdoğu halklarının otoriter, bürokratik rejimlere tabi hale gelmelerine, devlet memurlarının kum gibi çoğalmalarına neden olmuştur.

Karşı çıkanların vurguladıkları üzere birçok ayrıntısı itibariyle tartışmalı olan bu tez, özellikle fazlasıyla basit olarak gö-

zükmektedir. Eğer evcilleştirilmiş sudan, pirinç için gerekli sudan, bizzat pirincin kendinden kaynaklanan bir belirleyicilik varsa (ki vardır); bu zorlamalar çok daha karmaşık bir yapının unsurlarından ibaret olarak kalmaktadırlar. Bu gerçeği gözden kaçırmamak gerekir. Ama, pirinç uygarlığının zorlamalarını da gözden kaçırmamak gerekir: Bunların ağırlıkları olmuştur, hâlâ olmaktadır.

- ***Sulamaya bağlı ova uygarlıklarının öne çıktığı Uzakdoğu'da, muazzam alanlar ilkel ve vahşi olarak kalmaktadırlar.***

Dağlarda, suyla kaplı pirinçlikler bir gerçektir; ama bu, bu taraça düzenlemelerinin gerektirdiği devasa emek sarfının mümkün olduğu aşırı nüfuslu bölgelerde (Java gibi) gerçektir. Uygar insan, Uzakdoğu'da mekânın çok küçük bir bölümünü elinde tutmaktadır. Geri kalanı, özellikle yüksek bölgeler, soyutlanmış alanlar, bazı adalar, ilkel halkların ve kültürlerin sığınaklarıdır.

Gorges Condominas'nın *Ormanı Yedik* (1957) adlı kitabı, bizi Saygon yakınlarındaki Daldat adlı yazlık bölgenin arkasındaki ilkel bir kabileye götürmekte ve onun hikâyesini günü gününe anlatmaktadır. Bu kabile, bir bölümünde tarım yaptığı bir ormandan geçinmektedir. Her yıl ağaçları kesmekte veya yakmaktadır. Böylece açılan toprakta, "ekim sopalarla yapılmaktadır; çabucak bir delik açılmakta, içine birkaç tohum atılmakta, toprak elle örtülmektedir." Kültürün esasını ***kuru pirinç*** tarımı meydana getirmektedir. Her yıl ormanın bir bölümü yenilmektedir. Yirmi yıl içinde başlangıç noktasına geri dönülmektedir. Eğer her şey iyi gittiyse, yani "nadasa bırakılan" orman bu arada kendini yenileyebildiyse.

Bu göçebe tarım (Malay dilinde *ladang* adını almakta ve hemen her yerde değişik adlar altında rastlanmaktadır), ilkel ve evcil hayvan kullanmayan bir uygulamadır. Çok geri bir sürü halkın yaşama biçimidir. Şimdiki zaman onlara uygun değildir, ama gene de uzak bölgelerde bu tarz sürmektedir.

Batı ise bunun tersine, kendi ilkellerini çok erkenden özümleyebilmiştir. Bugün bile tanınabilir nitelikte olan soyutlanmış ve geri alanların kuşkusuz kıtlığını çekmemiştir; ama onları kendi-

ne katmayı, kitabına uydurmayı, kentlerine getirmeyi, canlı güçlerini yakalamayı bilmiştir.

Uzakdoğu'da buna benzer bir şey hiç olmamıştır. Bu devasa fark, Çin'de bu kadar çok "Çinlileşmemiş" halkın varlığını; Hind'te kast sisteminin dışında bu kadar çok kabilenin ve onların kendi yasalarının bulunmasını (yani Hind uygarlığının dışında kalan bu kadar çok kabilenin bulunmasını) açıklamaktadır.

Bu durum bize, şimdinin ve geçmişin birçok ayrıntısını açıklamaktadır. Vidschayanagar "Hintu" krallığı, 1565'te Dekkan'daki Talikota savaş alanında, bir milyonluk ordusuna rağmen, Müslüman sultanların süvarilerinden ve bundan da fazlası topçularından öldürücü bir darbe yemiştir. Devasa ve harika kent bu durumda savunmasız kalmıştır, halk kaçacak olanaklardan mahrumdur, çünkü bütün arabalar, bütün öküzler orduyla birlikte gitmişlerdir. Ama kent halkını yağmalayacak olan galip ordu değildir. Kente girmek yerine, mağlubu kovalayan ordunun oradan uzaklaşması üzerine, kent civarındaki Brindschair, Lambadi, Kurumba gibi vahşi kabileler başkente saldırmışlar ve talan etmişlerdir.

Bir Alman hekim Siyam yolunda, gemisi birkaç yıl önce 1682'de Lüson kıyılarına yakın, insansız bir adada batmış olan Japon bir tüccarın anlattıklarını dinlemektedir. Kazadan kurtulanlar 10 kişi kadardır; bunlar vahşi kuşların yumurtaları ve sahilde kalın bir tabaka oluşturan deniz kabukluları sayesinde hayatta kalmışlardır. Bu çok tuhaf hayatlarının sekizinci yılındayken, bir kayık yapmışlar, buna yelken çekerek, sonunda Tonkin körfezindeki Haynan adasına bitkin bir durumda ulaşmışlardır. Burada, gerçek bir ölüm tehlikesi atlattıklarını öğrenmişlerdir. Çünkü yaşadıkları adanın yarısı Çin'e, yarısı vahşilere aittir. Vahşiler onlara bu yüzden dokunmamışlardır. Çinliler tarafından 1683'te fethedilen Formoza da aynı şekilde, tıpkı birçok diğer ada gibi, Çinli ve Çinli-olmayan iki parça halinde bölünmüş olarak kalmıştır.

Çin'e ve Çinlileşmemiş halklarına ilişkin *bugünkü* rakamlar hâlâ etkileyicidir. Bu ilkel halklar toplam nüfusun % 6'sı kadarsa da, Çin topraklarının % 60'ı (Gobi, Türkistan, Tibet gibi Çin'e ta-

mamen yabancı bölgeler de dahil) onlara aittir. Mekân açısından, bunlar her zaman çoğunluğu temsil etmektedir.

Bu halklar; Kuangsi'deki Çuanglar; Yunnan ile Kan-Su arasında dağılmış Miaolar, Liler, Taylar, Yiler; Kanus'daki Harriler ve Yaolardır. Çin'in bunlar karşısındaki siyaseti, imparatorluk döneminde olduğu gibi, Çang-Kay-Şek yönetiminde de katı bir ayırımcılık olmuştur. Yiler'e ait kentlerin kapılarında eskiden şunlar yazardı: "Yilerin üç kişiden fazlasının bir araya gelmesi veya sokakta yürümesi yasaktır." "Yilerin ata binmesi yasaktır." Günümüz Çin'i onlara farklı davranmakta, onlara belli bir özerklik tanımakta, ama Sovyetlerin kendi etnik azınlıklarına uyguladığı yarı bağımsızlığı kabul etmemektedir. Ancak bu geri kalmış toplumların hepsi (örneğin Liangşan Yilerinde kölecilik, Tibetlilerde *ula* adı verilen serflik vardır) altüst olmuştur. Bunların en geri olanlarının dillerini yazılı hale getirme çalışmaları yapılmıştır. Çin bugün onların canını sıkma pahasına, ama onların iyiliği için, büyük bir dönüştürme işine girişmiş durumdadır.

- ***Uygar alanlar arasında kalan vahşi insanların toprakları, aynı zamanda vahşi hayvanların da sahasıdır.***

Bu durum Uzakdoğu'nun bütününü damgalamaktadır; burada vahşi hayvan kaynamaktadır: Pencap aslanları, Sumatra kıyılarının yabani domuzları, Filipin nehirlerinin timsahları ve insan bile yiyen kaplanların her yerdeki egemenlikleri.

Bugünün gerçeği olan bu durum, eskiye ait binlerce anlatıda çok daha renkli bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Gemisi 1626'da Kanton yakınlarında batan İspanyol cizvit papazı Peder de las Cortès, Çin kırlarında hesapsız sayıda olan ve insan avlamak üzere köylere ve kentlere kadar gelen bu kaplanlardan söz etmiştir.

François Bernier adında bir Fransız hekim, Ganj deltasını 1660'lara doğru ziyaret etmiştir. Bengal, hiç kuşkusuz Hind'in en zengin, en kalabalık bölgesi olup, Mısır'ın Nil'in armağanı olduğu gibi, o da "Ganj'ın bir armağanı"dır. Burası büyük miktarlarda pirinç ve şeker üretmektedir. Bu refahın ortasında, nehir kolları arasında bile boş adalar vardır ve buraları korsan yatağıdır.

Bernier, "bu adaların kaplanlardan (bu kaplanlar bazen, bir adadan diğerine yüzerek geçmektedirler), ceylanlardan, yeniden vahşileşmiş domuz ve kümes hayvanlarından başka sakinleri yoktur. Ve âdet olduğu üzere, bu adalar arasında kürekli küçük kayıklarla yolculuk yaparken, bu kaplanlar yüzünden birçok yerde karaya ayak basmak tehlikelidir ve geceleri kayıkları kıyıya fazla yaklaştırmamak gerekir, çünkü kaplanlar gelebilirler. Söylendiğine göre, bunların bazıları o kadar kurnazdır ki, teknelere çıkıp, uyuyanlardan bazılarını götürmekte ve eğer yerli kayıkçılara inanılacak olursa, en şişman ve yağlı olanları seçmektedirler" diye anlatmaktadır.

Barbarlık Uygarlığa Karşı: Tarihin Tanıklığı

Uzakdoğu'nun kitlesel uygarlıkları –hepsinden önce Hind ve Çin– sadece kendilerini rahatsız eden, ormanı tüketen fakir tarımlarıyla şu iç vahşet bölgelerine sahip olsalardı, huzur içinde yaşarlardı. Esas belâ, geniş çöller ve steplerden (Çin'in batı ve kuzeyinde, Hind'in kuzey ve batısında) gelmiştir; yazın güneşten kavrulan, kışın karın altına gömülen steplerden.

Bu insana uygun olmayan alanlarda çoban halklar yaşamaktadır: Türkler, Türkmenler, Kırgızlar, Moğollar... Bir sürü atlılar topluluğu. Tarih onların fark edilmelerine izin verdiğinde, tarihsel açıdan şanlı dönemlerinin sonu olan XVII. yüzyılın sonlarına kadar sahip olacakları özelliklerine –şiddete yatkın, yağmacı, gaddar, delice cesur– daha şimdiden sahip oldukları görülecektir. Yerleşik halklar XVII. yüzyılın sonunda, ancak bu tarihte ve top barutu sayesinde onlara artık kesinlikle egemen olacaklardır. Onları kendilerinden uzakta tutacaklar; onlar da artık çok az şeyle yetinmek zorunda kaldıklarından, ancak hayatta kalabileceklerdir. Bugün ne Moğolistan (İç ve Dış, Çin'deki ve Sovyetlerdeki), ne de Türkistan (Çin'deki ve Sovyetlerdeki) dünya sahnesinde önemli bir role sahiptir. Bir tek, mekânları ile onlara ait olmayan kara alanlarının kıymeti harbiyesi vardır.

• ***Acaba bu göçebeler, uygarlıkların güvenliği düzleminde bizi hangi açıdan ilgilendiriyorlar? Bunlarla ilgilenmemizin nede-***

ni, onların geçmişteki muazzam hareketlerinin komşu büyük uygarlıkların gelişimlerini tartışılmaz bir şekilde geciktirmiş olmasıdır.

Hermann Goetz, klasik eseri olan *Hind Uygarlığının Dönemleri* (1929) adlı kitabında bunu, Hind'e ilişkin olarak söylemektedir; ama bu işaret Çin için de fazlasıyla geçerlidir. Çünkü Hind göçebe âlemine, yalnızca Afgan dağları üzerindeki dar Hayber geçidiyle açılırken; Çin geniş Gobi çölüyle yan yana olma gibi bir dezavantaja sahiptir. Çinliler bu çöle karşı Çin Seddi'ni yapmışlardır; MÖ III. yüzyılda inşa edilmeye başlayan bu devasa duvar, etkin olmaktan çok simgesel ve önemli bir askeri engeldir, ama binlerce kere aşılmıştır.

Owen Lattimore adındaki Çin uzmanına göre, bu göçebeler eski köylülerdir. Daha gelişmiş bir tarım tekniğinin uygulanması, buna iyi uyum sağlayamayan köylülerin, orman yiyicilerin yaşadıkları yüksek bölgelere, özellikle de step ve çöllere komşu alanlara çekilmelerine neden olmuştur. Zengin bölgelerden kovulan bu köylüler, ancak bu geniş alanlardaki yetersiz otlaklara sahip olabilmişlerdir. Böylece uygarlık, "barbarlığın anası" olmuş, eski çiftçileri göçebe çobanlar haline dönüşürmüştür. Ancak barbar, iç bunalımların, toplumsal devrimlerin, nüfus artışlarının sonucu olarak, bu sığınağından hareketle binlerce kere geri dönmekte ve yerleşiklerin üzerine doğru olan bu hareketi ancak nadiren sakin bir şekilde gerçekleşmektedir. Barbar çoğu zaman, egemen, muzaffer ve yağmacı olarak geri dönmektedir. Göçebe bu durumda, yendiği yerleşiklerle alay etmekte, onu küçümsemektedir. Bu konuda, 1526'da Kuzey Hindistan'ı ele geçiren Babür'ün anılarını dinleyelim:

"... Hindistan çok cazip bir ülke olmakla birlikte, halkı sevimli olmanın uzağındadır ve onlarla herhangi bir ilişki kurmak olanaksızdır. Yeteneği, aklı, toplumsallığı olmayan bu insanlar, cömertlik ve erkeklik duygularının yabancısıdırlar. Hem düşüncelerinde, hem de yaptıkları işlerde, metot, disiplin, kural ve ilkelerden yoksundurlar. Ne iyi atları, ne lezzetli etleri, ne üzümleri, ne kavunları, ne de tatlı meyvaları vardır. Burada buz ve soğuk su da yoktur. Çarşılarında iyi yemek ve ekmek bulunmaz. Ne hamam, ne mum, ne meşale, ne kandil bilirler...

"Bahçelerinden veya saraylarının dibinden geçen nehir ve derelerin dışında hiçbir akar suları yoktur. Binalarının cazibesi, havası, düzeni ve yüceliği yoktur. Bu insanlar ve alt seviyeden kişiler genelde çıplaktırlar. Elbise diye, *langota* dedikleri bir şey giymektedirler ki, bu da göbeklerin altından iki arşın sarkan bir bez parçasından başka bir şey değildir. Bu kısa bez parçasının altında, iplerle kasıklarına bağladıkları başka bir bez vardır. Kadınlar bedenlerine, *lang* denilen bir şey bağlamakta, yarısını aşağı sarkıtmakta, yarısıyla da kafalarını örtmektedirler.

"Hindistan'ın en büyük avantajı, alanının genişliği dışında, burada bulunan külçe ve sikke halindeki altındır."

Bu Türkistanlı Müslüman, çölünden ve göçebe gururundan yola çıkarak, zaferinin ve mensup olduğu İslamiyetin ihtişamının zirvesinden, Hind'in eski uygarlığını, sanatını, mimarisini yargılamaktadır. Bu uygarlık karşısındaki çalımı, "Batılı çalımı"ndan aşağı kalmamaktadır.

• ***Moğolların büyük fetih hareketleri, bizi burada ayrıntıları itibariyle değil de, yalnızca Çin ve Hind'i gündeme getirdikleri ölçüde ilgilendirmektedir. Yani XIII. - XIV. yüzyıllar ile XVI. – XVII. yüzyıllardaki sonuncu iki devasa istila dalgası boyunca.***

119, 227, 265, 267. sayfalardaki krokiler, Batı ve daha sonra uzak Avrupa ile, Güney ve Hind yönündeki sapmalarla birlikte Doğu'ya yönelik olan, ama her zaman Çin'e geri dönen şoklar içeren patlamaların kronolojik sınırlarını ve değişken örgütlenmelerini göstermektedirler. Bu Çin'e geri dönen şokların nedeni, bu ülkenin XV. yüzyılın başından itibaren yağmacıların iştahını kabartan "hasta adam" olmasıdır. Timurlenk 1403'te öldüğünde, Çin'e saldırmaya hazırlanıyordu.

Her halükârda, göçebelerin kavgacı dünyasının patladığı her seferinde, Çin ve Hind, başkentlerine varana kadar sert darbeler almaktadırlar. İkişer ikişer tekrarlanan dört tarih, bunu tek başına ortaya koymaktadır: 1215, Avrupa'da Bouvines savaşının yapıldığı tarihte, Cengiz Han, Pekin'i almıştır; 1644, Moğollardan yardım alan Mançular, Pekin'i yeniden almışlardır; 1398, Timurlenk Delhi'yi ele geçirmiştir; 1526, bu kenti bu kez Babür fethetmiştir.

Bu olaylar, adı olmayan felâketlerdir. Her seferinde milyonlarca insanın hayatı söz konusu olmuştur. Batı, XX. yüzyılın teknik savaşlarına kadar, bu ölçekte kanlı katliamlara tanık olmamıştır. Bu savaşların iki uygarlığın mücadelesinden (istilacı barbarlar İslamiyete geçmişlerdir) ötürü karmaşıklaştıkları Hind, korkunç bir tarihe sahip olmuştur; Hind bu çok sayıdaki istilaların, sonunda hakkından gelmiştir; tıpkı Çin'de olduğu gibi, bu onun olağanüstü yaşama gücü sayesinde ve aynı zamanda tamamen istila edilememesi nedeniyle olmuştur. Hind hiçbir zaman Cormorin burnuna kadar ele geçirilememiş ve Dekkan her zaman Hind Okyanusu ülkelerine bağlı bir ekonomi (ve bazen de bir göç) sayesinde yaşamıştır.

Çin'de olduğu gibi Hind'de de bu baskınlar, tahribata, duraklamalara yol açmıştır. Bu iki ülke sonunda istilacıları özümlemiştir, ama ne pahasına? Bu durumda acaba barbar istilacı, Uzakdoğu'nun Batı'ya nazaran giderek artan bir şekilde geri kalmasının asıl sorumlusu mudur? Bu istilacı, Uzakdoğu'nun kaderinin esas anahtarı mıdır?

Hind konusunda bunu savunmak mümkündür. Başlangıçta (MÖ II. Bin) Pencaplı Aryenler; Helenlerin, Keltlerin, Helyotların, Germenlerin atalarıyla özdeştirler. *Mahabharata*'da anlatılan ve Yukarı Ganj vadisinin fethi için yapılan savaşlardaki şövalyelik kültürü, İlyada ve Odyssea'ya denk düşmektedir. MÖ V. yüzyılda, yani Buddha döneminde Kuzey Hind, Eski Yunan'dakine benzeyen aristokratik cumhuriyetler ve küçük krallıklarla dolmuştur ve gene Eski Yunan'da olduğu gibi, ticaret taslak halinde ortaya çıkmıştır. Tshandragputa ve Asoka, MÖ III. yüzyılda ilk Hind imparatorluğunu kurmuşlardır. Bu imparatorluk, her zamanki gibi boyun eğdirilemeyen güney Dekkan dışındaki Hind'in tümü ile Afganistan'ı kapsamaktadır. Bu, İskender'in Yunan-Makedonya imparatorluğunun oluştuğu dönemdir. İsa'nın doğumuyla birlikte, İskitlerin Kuzeybatı kapısından istilaları başlamıştır; bu hareketin sonunda, III.-VIII. yüzyıllar arasında büyük Gupta imparatorluğu kurulacaktır. Bu istilalar, açık tenlilerle koyu tenliler arasında Hind için olan bitmez tükenmez mücadelelerin aşamalarından yalnızca biridir. Kısa bir süre sonra, tıpkı Batı Orta Çağında olduğu gibi, geniş köylü kitlelerinin serfleştirildik-

leri ve büyük feodal devletlerin kurulduğu görülmektedir. Başta iki toplumun biçimlerine ilişkin olmak üzere kesinlikle katı paralellikler olmamakla birlikte, her iki bölge arasında XIII. yüzyıla ve büyük Moğol dönemine kadar büyük bir düzey farkı yoktur.

Bu tarihten sonra aralık giderek büyüyecektir. Ve soru Çin için de aynıdır: Bu ülkenin gelişimi, 1279'da sona eren Moğol istilası ve Mançu fethi (1644-1683) tarafından ne ölçüde engellenmiştir? En azından XVII. yüzyıla kadar, teknik ve bilimsel açıdan önde olan Çin, daha sonra Batı'nın öne geçmesini engelleyememiştir.

Ancak, Uzakdoğu'nun karışık kaderinin sorumluluğunun tümünü stepten gelen istilacılara yüklemek de mümkün değildir. İstilacıların yol açtıkları tahribat muazzam olmuştur, ama bunlar zamanla onarılmış, yaralar kabuk bağlamıştır.

Hatta yaraların fazlasıyla iyi bir şekilde kapandığı rahatlıkla söylenebilir. Batı'da kopuşlara ve yeni uygarlıkların doğumuna neden olan istilalar, Çin ile Hind'in üzerinden *maddi* afetler olarak geçmişler, ama bu ülkelerin ne düşünce biçimlerini, ne de toplumsal yapılarını gerçekten değiştirebilmişlerdir. Eski Yunan uygarlığını Roma'ya ve Roma'yı Hıristiyanlığa taşıyan veya Yakındoğu'nun İslamiyete geçmesine yol açanına benzeyen bir sıçrama buralarda hiç olmamıştır.

Uzakdoğu'nun bu kendine karşı olağanüstü sadakati, bu hareketsizliği aynı zamanda iç sorunlara da bağlıdırlar. Bunlar, onun aslında tamamen nispi olan gecikmişliğini de kısmen açıklamaktadır. Uzakdoğu gerçekte gerilememiştir; yüzyıllar ve yüzyıllar boyunca olduğu yerde kalmış, ama dünyanın geri kalanı gözle görülecek bir şekilde ilerleyerek onu gün be gün daha arkada bırakmıştır.

Uzak Kökenler: Kültürel Bir Hareketsizliğin Nedenleri

Her şey, hiç kuşkusuz tarihsel dönemin başlamasından çok önceleri, daha ilk uygarlıkların şafağıyla birlikte belirlenmiştir. Uzakdoğu uygarlıkları çok erkenden dikkat çekici bir olgunluğa

ulaşan, ama bu olgunluğu, bazı esas yapılarını adeta hareketsiz kılan bir çerçevenin içinde oluşturulan bütünler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu uygarlıklar şaşırtıcı bir birlik ve tutarlık yakalamışlardır. Ama aynı zamanda, kendiliklerinden dönüşme, bunu isteme ve evrilebilme konusunda da müthiş bir güçlüğün içine düşmüşlerdir ve adeta değişim ve ilerlemeyi sistematik bir şekilde reddeder hale gelmişlerdir.

- ***Batı'ya ilişkin deneylerimizi unutarak anlamaya çalışmamız gereken şey, Uzakdoğu'nun iki büyük uygarlığının binlerce yıllık olmasıdır.***

Uzakdoğu'daki anıtların, örneğin Çin ve Japonya'da hafif malzemelerin, kullanılmaları ölçüsünde çok çabuk bozulmaları ve yıkılmalarının karşısında, kültürel alan asla tahrip edilemeze benzemektedir. Bu alanın unsurları dün değil, çok uzak bir geçmişin içinde oluşmuşlardır. İnanç ve âdetlerinin bazısını muhafaza ederek, modern yaşama iyi kötü uyum sağlamış bir Eski Mısır'ın mucizevi olarak bugüne kaldığını bir düşününüz.

Hâlâ capcanlı olan Hinduizm, binlerce yıldan beri tüm Hind uygarlıklarının esas tabanıdır: ödünç aldığı ve aktardığı bazı dinsel kavramlar da ondan birkaç bin yıl daha eskidirler.

Çin'de, en azından Milatdan önceki birinci bin yıla kadar geri giden atalar ve doğa tanrıları tapınısı, tıpkı Hind'de olduğu gibi, Taoculuk, Konfüçyüsçülük ve Budizm boyunca sürmüştür; bunlar bu tapınıyı yok etmemiş ve bugüne kadar canlılığı içinde taşımışlardır.

Öte yandan bu eski ve canlı dinsel biçimlere, onlar kadar uzun ömürleri olan toplumsal yapılan eklenmektedir: Hind kast sistemi, Çin'deki ailesel ve toplumsal hiyerarşi. Böylece her iki şıkta da, birbirlerine sıkı sıkıya bağlı olan bir dinsel süreklilik tarafından ikiye katlanan bir toplumsal süreklilik söz konusudur. Bu çizgi, tüm hayat ve düşünce biçimleri tamamen ve *doğrudan* doğaüstünün içine dahil olan ilkel kültürlerin özelliğidir. Bu çizginin bu denli gelişmiş uygarlıklarda ve Hind ile Çin gibi çok farklı bölgelerde de ortaya çıkması şaşırtıcı, ama bir o kadar da dikkat çekicidir.

- ***İnsani olanla tanrısal olanı açıkça ayıran Batı'nın tersine, Uzakdoğu böyle bir ayırım bilmemektedir.***

Dinsellik, insan hayatının bütün biçimleriyle karışmaktadır: Devlet dindir, felsefe dindir, ahlâk dindir, toplumsal ilişkiler dindir. Bütün bu biçimler, kutsallığa tam olarak katılırlar. Hareketsizlik ve süreklilik yönündeki eğilimlerini hiç kuşkusuz buradan almaktadırlar.

Hayatın bütün eylemlerine, hatta en sıradan ve kaba olanlarına bile, anlaşılabilir bir çelişkiye birlikte karışan bu dinsellik; dini, ruhani bir zirveye yerleştirmeye alışmış Batılı insana, dinsel duygunun olmadığı ve onun yerine ayinsel bir biçimselliğin geçirildiği izlenimini vermektedir. Bunun nedeni, bir Batılının bu ayinlerin önemini ve gerçek anlamını kavramasının olanaksızlığıdır.

Onları gözlemek, kendini insani alanın her bir kesimine hükmeden tanrısal bir düzene uyarlamak demektir. Yani dinselik içinde yaşamak. Hinduizm bu açıdan "manevi varlıklara ve tanrılar tapınısına olan inançtan" daha çok, kast hiyerarşisinin temsil ettiği değerlerin kabulüne dayalıdır, "inanç Hinduizmin küçük bir kesimini meydana getirmektedir."

Aynı şekilde, Çinliler sonsuz sayıdaki tanrı arasında ayırım yapmakla pek ilgili değillerdir. Esas olan, onlara karşı bütün ayinsel yükümlülükleri yerine getirmek, atalar tapınısının bütün gereklerine uymaya özen göstermek ve nihayet, ailesel ve toplumsal hayatta, karmaşık bir hiyerarşi tarafından saptanmış ödevlerin hepsine uymaktır.

Hind ile Çin'deki manevi çerçevenin birbirinden çok farklı olduğu doğrudur; öylesine ki, bu iki toplumdaki din biçimleri ile toplumsal biçimler birbirlerine hiç benzememektedir. Eğer Batı ile Uzakdoğu birbirlerinin karşısına blok halinde konulacak olursa, Uzakdoğu'nun kendi içindeki zıtlaşmalarını gözden kaçırma tehlikesi belirecektir. Söylemeye bile gerek olmadığı üzere, Hind, Çin değildir. Ve Çin, Avrupa'ya nazaran istilacı bir dinsel hayatın damgasını yemişse de, bunun tersine Hind karşısında, savaşan krallıklar döneminde (MÖ V.-III. yüzyıllar), bazılarının söylediğine göre, Eski Yunan'da bilimsel zihniyetin doğumuna

yol açan başat felsefi bunalıma benzeyen büyük entelektüel bunalımın etkisi altında olan rasyonalist bir ülke gibidir. İleride göreceğimiz üzere, bu bilinemezciliğe dayalı rasyonalist bunalımın mirasına Konfüçyüsçülük sahip çıkarak, onu siyasal ihtiyaçlara uygulamış ve öylece onun III.-X. yüzyıllar arasındaki devasa dinsel bunalımı atlatmasına olanak vermiş; daha sonra, XIII. yüzyıldan itibaren muzaffer hale gelen yeni konfüçyüsçülük içinde ona yeni bir biçim vermiştir.

Demek ki Çin'de, iki akım yan yanadır ve toplumun hareketsizliği, dinsel yapılar kadar bazı siyasal, ekonomik ve toplumsal yapılara da bağlıdır; oysa Hind'de, doğaüstü başat role sahiptir. Bu ülkede toplumun örgütü tanrısal özden olduğu için, insanların toplumu nasıl ıslah edilebilir, nasıl sorgulanabilir?

AYIRIM II

Klasik Çin

Tamamen kaybolmanın uzağında olduğu için ona doğru yola çıkmamız gereken bu Klasik Çin, özgün çizgilerini edinmek ve belirginleştirmek için çok uzun bir zaman harcamıştır. Klasik Çin'in imgesi, bildik devrevileştirme denemelerine gelmeyen tekdüze bir bütün olarak ortaya çıkmaktadır. Bunca yüzyıl boyunca, bunca felâket ve fethin birbirini izlediği süreç boyunca, bu Çin değişmez bir çehre sunuyor gibidir.

Devasa gerçekliğin evrimi ne denli yavaş olursa olsun, gene de hiçbir zaman hareketsiz olmamıştır. Bütün diğerleri gibi, Çin uygarlığı da deneylerini yığmakta, kendi zenginlik ve eğilimleri arasında, hep yenilenen tercihler yapmakta, nihayet, görünüşün tersine, dış dünyaya kapalı kalmamaktadır. Dışarıdan gelen soluklar ona kadar ulaşmakta ve varlıklarını dayatmaktadırlar.

Dinsel Boyutlar

En önemli, ele alınması en zor ilk boyutlar, onun dinsel hayatına ait olanlarıdır. Bu dinsel hayatın dış çerçevesi net değildir. Batı dini gibi birçok sistemi kabul etmekte, ama bunlar birbirlerini

dışlamamaktadır. Bir müminin imanı bir biçimden diğerine gitmekte, aynı anda hem mistisizmi, hem de rasyonalizmi kabul etmektedir. Protestanlık ile Katoliklik veya tanrıtanımazlık arasında hiçbir dinsel ve entellektüel engele rastlamadan salınan ve bunların hepsinde de rahat eden bir Avrupalı düşününüz. "Çinli aynı anda hem en bilinemezci, hem de en konformist, en anarşist, gizli bir mistiktir... Çinliler batıl itikatları olan veya pozitif kişilerdir, daha doğrusu aynı anda ikisi birdendirler" (Marcel Granet). İşte bu "aynı anda", Batılı için çoğu zaman en anlaşılmaz şeydir.

Çin'in yakın geçmişi için bile geçerli olan bu işaretlerin hatırlatılmaları, tarihsel bir sunumun eşiğinde yararlıdırlar. Bunlar, Konfüçyüsçülüğün ve Taoculuğun (hemen hemen aynı sıralarda), bundan çok daha sonraları da Budizmin Çin toprağına kök salarlarken, kavga etmelerine ve mücadeleye girmelerine rağmen, birbirlerini ne yok ettikleri, ne de birbirlerinden tamanen ayrıldıkları konusundaki temel hakikati önceden açıklamaktadırlar. Aslında bu dinsel doktrinler, onlardan çok eski, ilkel, güçlü bir dinsel hayata katılmışlardır. "Üç büyük"ün, bu eski dinsel sularda seyrettikleri söylenmektedir. Gerçekte ise, bu sularda bal gibi karaya oturmuşlardır.

- ***Çin'in dinsel hayatının temelleri, manevi hayatına egemen olan üç büyük akımdan çok daha eskidir. Çok biçimli, canlı bir miras, bütün dinsel uygulamaların tabanında tutunmaktadır.***

Burada söz konusu olan, daha Milattan önceki birinci bin yılın öncelerinden itibaren yerli yerinde olan eski bir mirastır. Bu miras, Çin'in başlangıcında oluşmuştur ve daha sonra hiçbir şey onun temelini değiştirememiştir.

O tarihlerde sabanın ortaya çıkması, köyler halinde bir araya gelen daha yoğun nüfus birikimlerine olanak vermiştir. Başlangıç halindeki bu Çin, *atalar* ve senyörlük rejimine tabi *toprak tanrılarına* yönelik çifte bir tapını uygulamaktadır; bu da bizi ister istemez Eski Yunan'ın başlangıcına veya Roma'nın uzak köklerine, yani *antik şehir devleti*'nin ikliminin içine götürmektedir.

Atalar tapınısı, *ataerkil* (soy babadan oğula aktarılır) aile gruplarına istisnai bir önem atfetmektedir. Bu ailelerin üzerinde daha geniş olan *gens* (klan, Çincede *sing*) grubu yer almakta ve aynı atadan inen erkekleri bir araya toplamaktadır; bunlar bu yüzden aynı soydan olmaktadırlar. Böylece, Ki'ler için ilk ata hükümdar Millet'tir; Ssen klanı için ise, Tufan esnasında suları aktaran büyük efsane kahramanı Büyük Yu'dur.

Bu örgütlenme ve atalar tapınısı, yalnızca soylu ailelere özgüydü. Daha sonra halktan aileler de bu uygulamayı taklit etmişler ve atalarına tanrıymış gibi tapmışlardır.

Ataların hemen yanı başına, onlarla neredeyse aynı düzeyde olmak üzere, toprak beyliğinin yerel tanrıları yerleşmektedir. Bunlar her evin, her tepenin, her akarsuyun, her farklı doğal gücün kendine özgü tanrısından, o toprak beyliğinin toprağının tanrısına kadar basamaklanmaktadır. Ça adındaki bu sonuncu tanrı, diğer hepsinin efendisidir. "MÖ 548'de (bir çarpışmada) yenik düşen bir Çen hükümdarı merhamet dilenmeye gidiyordu; kollarında toprak tanrısını tuttuğu ve arkasından elinde atalar tapınağının çanaklarını taşıyan generali geldiği halde, matem elbiselerini giyinmiş olarak galibin huzuruna vardı: Bu şekilde, efendisi olduğu toprak parçasını (beyliği) sunuyordu" (H. Maspero).

Siyasal birlik kurulup, yerel beylikler krallık otoritesine tabi kılınınca, krallık toprağının tanrısı olan büyük bir ilah, bütün bu yerel tanrıların efendisi oldu: Egemen Toprak. Oldukça doğal bir şekilde, ölüler tanrısı haline de geldi: Bu ölüleri "Sarı Kaynakların yakınındaki Dokuz Karanlığın bağrında, karanlık kıvrımlarının içinde kıskançlıkla saklamaktaydı." Aynı zamanda gök tanrısı (Yukarıların tanrısı), dağların, dört denizin, nehirlerin (bunların en büyüğü, korkunç Hoang Ho nehrinin tanrısıdır) tanrıları da vardı. Aslında, Çin'deki binlerce karakter kadar tanrı bulunmaktaydı.

Bu eleman sayısı hep artan çoktanrıcılık, ruhların ya Sarı Kaynaklar'da (cehennem), ya Yukarının tanrısının göksel dünyasında, ya da yeryüzünde atalar tapınağında ölümsüzlüğe kavuştuklarına inanmaktaydı. Öte dünyadaki ikamet yerlerinin bu hiyerarşisi, çoğu zaman bu dünyanın hiyerarşileriyle çakışmaktaydı. Hükümdarlar, bakanlar, bu dünyanın ululalarına; en büyük-

lerin hizmetkârlarını hâlâ yanlarında bulundurdukları Gökyüzünün mutlu yaşamı düşerken; sıradan ölümlüler, Sarı Kaynaklar'a, Dokuz Karanlığa, yani Cehennem sularına gidiyorlardı. Yarı talihliler ise atalarının mezarlarında yaşamaya lâyık oluyorlardı. Bütün bunlar biraz bulanıktı; çünkü her insanın birçok ruhu vardı ve öte dünya hayatı, ancak canlıların yaptıkları adaklar ve kurbanlar sayesinde mümkündü. Yani ölen birine de, tıpkı tanrılara olduğu gibi adak ve kurban sunulursa, öte dünyada yaşaması mümkün olmaktaydı. Ölüler ve tanrılar yemek yemektedirler. Bir ilahide, "Kurban törenlerinde tahta ve toprak çanakları adaklarla doldurunuz. Bunların kokusu yükseldiğinde, Yukarının Efendisi yemek yemeye başlar" denilmektedir.

Tanrılarla yaşayanlar arasında alışveriş olması kuraldır: Adakların karşılığı koruma olmaktadır. Bir tanrı şöyle demektedir: "Eğer bana kurban keserseniz, ben de size mutluluk veririm." Bir hükümdar ise şöyle bir duyuru yapmaktadır: "Adaklarını bol ve saftır. Ruhlar hiç kuşkusuz beni destekleyeceklerdir." Bir başkası da şöyle yakınmaktadır: "Göğün matem ve karışıklık, tahıl ve sebze kıtlığı yollaması için, acaba bugünün insanları ne suç işlediler? Şereflendirmediğim hiçbir tanrı kalmadı. Kurbanları hiç sakınmadım!"

- ***"Çarpışan Krallıklar" bunalımı. Feodal Çin, MÖ V.-III. yüzyıllar arasında, "Çarpışan Krallıklar" adı verilen çalkantılı dönem süresince parçalanmıştır.***

Toprak beylikleri bu tarihlerde, sürekli çarpışmaların ortasında, az veya çok büyük, az veya çok istikrarlı hükümdarlıkların lehine olmak üzere ortadan silinmişlerdir. Bu dönemin ardından Han imparatorluğunun birleştirici barış dönemi gelecektir.

Çinli düşünürleri, ideolojik çatışmaları esnasında ilk çağların dinine ve bu dinin biçimciliğine tepki göstermeye yönelten çok canlı ahlâki bir kaygı, bu uzun ve şiddetli bunalıma eşlik etmiştir. Çin'in entelektüel kaderinin bütünü, karşılaştırma yapıldığında ortaya çıktığı üzere, MÖ V.-IV. yüzyıllar Eski Yunan'ını veya siyasal ve toplumsal dramlarıyla Rönesans İtalya'sını hatırlatan bir dönem tarafından belirlenmiştir. Bütün bu dönemlerin

ortak sorunu, tiranların ve uyrukların hayatta kalmaya uğraşmaları olmuştur.

Böylece, MÖ V.-III. yüzyıllar arasındaki Çin'in de siyasetçileri (hukukçular) olmuş ve bunlar Hükümdar veya Devlet'in karşısındaki fırsat ve şansı *(çe)* hesaplamakla meşgûl olmuşlardır. Çin bu dönemde, kamu iyiliği yönünde uğraşan belâgatçilere ve "sofistler"e de sahip olmuştur. Bu sofistler, çoğu zaman eski Mo-Ti (veya Mo-Çö) okuluna, *Mohizm*'e mensup olmuşlardır.

Acaba Mo-Çö'nün çömezleri, bir cins mazlumdan yana olan şövalye tarikatı veya bir cins Vaazcı Biraderler topluluğu mu oluşturmaktadırlar? Bu kıyaslamalar, onların faaliyetlerinin, "angajman"larının ne olduğunu iyi göstemektedir. Tarihçilerin onlara taktıkları "sofist" lâkabına gelince, bu da onların nutuk atma, sözle ikna etme, sonsuza kadar kanıt getirmeye uğraşma tutkularını ortaya koymaktadır. Dinin katı kayıtlarından sıyrılmış koskoca bir izafiyetçi ve aynı zamanda rasyonalist düşünce sistemi, bu canlı zıtlaşmaların arasından su yüzüne çıkmaktadır.

Hanlar dönemi, bu felsefi yeniliklerin bir bölümünü, ileride kabaca Konfüçyüsçülük haline gelecek bölümü, yani eski dine karşı tepkili; ama aynı zamanda sofistlerin retorik aşırılıklarına, doktrinlerinin çok sayıda olmasına ve bunların yol açabildikleri siyasal ve toplumsal sonuçlara da tepki duyan açıkça rasyonalist bir eğilimi muhafaza edecektir. Konfüçyüsçülük aynı anda hem entelektüel, hem siyasal, hem de toplumsal düzlemde gerçekleştirilen bir düzen koyma faaliyetidir.

Ancak, Taoculuğun ve özellikle de Budacılığın X. yüzyıla kadar çok güçlü olan dinsel ilerlemeleri karşısında, Çin'de varlığını sürdürecek olan düzmece bir rasyonalizm de, gene Konfüçyüsçülüğün sayesinde var olacaktır. Bu doktrin XIII. yüzyılda, Yeni Konfüçyüsçülükle birlikte, kendini yeniden ve sağlam bir şekilde kuracaktır.

• ***Konfüçyüsçülük, dünyanın akılcı açıdan açıklanmasına yönelik bir denemeden ibaret olmayıp, aynı zamanda siyasal ve toplumsal bir ahlâktır; çoğu zaman iddia edildiği gibi gerçek bir din değilse de, en azından, belli bir dinsellikle olduğu kadar, kuşkuculuk ve hatta en açık bilinemezcilikle uyum sağlayan felsefi bir tutumdur.***

Konfüçyüs (geleneksel tarihlendirmeye göre MÖ 551-479), bu akıma adını veren kişidir. Yazılı hiçbir metin bırakmamasına ve doktrinini çömezlerinin aktarmış olmalarına rağmen, onun tarafından temsil edilen sınıfın, yani Çin *entellicensiyasının* dayanağı olacak bu sistemin kurucusu odur.

a) *Nitekim Konfüçyüsçülük, her şeyden önce bir kastın, mandarinler adı verilen okumuşlar kastının ifade biçimidir.* Bu mandarinler, feodal parçalanmadan sonra yavaş yavaş örgütlenen yeni siyasal ve toplumsal düzenin temsilcileri, sonuç olarak bu Yeni Çin'in yöneticileri ve "memurları"dırlar.

Devlet otoritesinin ifadesi olan okumuş memurlar, ilk büyük prensliklerle birlikte ve yazının düzen ile hükmetmenin koşulu haline gelmesi üzerine çoğalmaya başlamışlardır. Başlangıçta önemli görevler büyük aristokratik ailelere verildiğinden, bunlar ast rütbelerle yetinmişler, ama Hanların kurduğu ilk büyük imparatorluğun belirginleşmesiyle (MÖ 206-MS 220) bunlar zafer kazanmışlardır.

Konfüçyüsçülüğün gelişimi, okumuşların elinde olan *eğitimin* gelişmesine sıkı sıkıya bağlıdır. İmparator Wu tarafından MÖ 124'te kurulan Büyük Okul, daha o sıralarda bile çoktan karmaşık hale gelmiş olan bir doktrini öğretmektedir; bu eğitim klasik beş kitabın *(Başkalaşımlar, Deyişler, Belgeler, İlkbaharlar ve Sonbaharlar, Ayinler)* eğitimine dayanmaktadır. Bu eserlerin başlangıcı olarak Konfüçyüs'ün gösterilmesine karşılık, bunların bazıları ondan öncesine geri giderken, bazıları da daha sonraki tarihlerde ortaya çıkmışlardır. Ama bütün bu metinler MÖ IV. ve III. yüzyıllarda yaşamış okumuşlar tarafından tamamen elden geçirilerek, anlaşılır hale getirilmek üzere yeniden yorumlanmışlardır.

Her hoca ancak tek bir kitabı öğretmektedir. Her zaman aynı olan bu kitabın hocası, bu esere ilişkin olarak dersini hep aynı yorum içinde vermektedir. Bunun sonucu olarak Büyük Okul'da, her kitap için ne kadar mümkün yorum varsa o kadar kürsü bulunmaktadır (örneğin MS I. yüzyılda 15 kürsü). Her hoca, on kadar *asistan*'a doğrudan ders vermekte, bunlar da öğrencilere ders vermektedir. MS 130 yılında, Büyük Okul'da 1800 öğrenci ve 30.000 dinleyici bulunmaktaydı. Sorular, tahtadan fişlere yazılı-

yordu, adaylar bunların üzerine ok atıyorlardı ve hangi tahtaya isabet ettirirlerse sınava ondan giriyorlardı.

Bu sistem bütünü itibariyle hemen hemen günümüze kadar sürecektir, ama yüzyıllar esnasında doğal olarak elden geçirmeler, yorumlamalar olmuştur ve bu alandaki tüm bilgileri özetleyen gerçek "ansiklopedi"ler kaleme alınmıştır; bugün olsaydı, bunlara yeni ders kitapları derdik. Bu elden geçirip, yeniden düzenlemelerin en önemlisi, sonradan Yeni Konfüçyüsçülük adı verilecek olan doktrinin kurucusu olan Beş Üstat tarafından, VII. - XII. yüzyıllar arasında yoğrulanıdır. Bu üstatların en ünlüsü olan Çu-Hi (öl. 1200), bu oluşumun doktrinini meydana getirmiştir. Bu yorum, Çin imparatorluğunun sona erişine kadar (1912), Çin bilgeliğinin değişmez rehberi ve resmi doktrinini meydana getirmiştir.

b) *İncelmiş akılların doktrini olan Konfüçyüsçülük, geleneğin genel anlamına saygı gösterirken, ilkel halk inanışlarını ortadan kaldırmayı hedefleyen bir "dünyanın açıklanması" denemesidir.*

Bu nedenle halk dinine oldukça tepeden bakan ve hatta onu küçümseyerek bu dinden kopan ve aşikâr bir kuşkuculuk içinde olan bir görüş olmuştur. Konfüçyüs tanrılardan asla söz etmemekte ve ruhlara, atalara saygı göstermekle birlikte, onları uzakta tutmayı tercih etmektedir. "İnsanlara hizmet etmesini bilmeyen, ruhlara hizmet etmeyi nasıl bilecektir? Yaşayanları tanımayan, ölüleri nasıl tanıyacaktır?" demektedir.

Konfüçyüsçüler, doğa güçlerine, insanların dünyayla ilişkilerine dair genel bir açıklama getirmektedirler; bu açıklamayı bilimsel bir Evren teorisinin taslağı olarak kabul etmek mümkündür. Dünyadaki hayata hükmeden, tanrıların kaprisleri veya onların öfke veyahut iyilikseverlikleri değil de, karşılıklı etkileri bütün olgu ve dönüşümlere neden olan gayri şahsi güçlerin oyunudur. Böylece Konfüçyüsçüler, *Yukarı*'nın tanrısı değil de, *Gök* demektedirler... Ancak Konfüçyüsçüler, bu yeni açıklamalarını çoğu zaman halk, hatta köylü kökenli eski kelime ve kavramlarla yapmışlar, ama bunlara yeni bir felsefi anlam yüklemişlerdir. Örneğin *yin* ve *yang* kavramları böyledir.

Halk dilinde ve edebiyatında bu iki kelime bir "zıt imgeler bütünü"nü akla getirmektedir: *yin* karanlığı, *yang* güneşi; *yin* di-

şi, pasif olanı, *yang* erkek ve aktif olanı; *yin* soğuk ve yağmurlu havayı, kışı, *yang* kuru sıcağı, yazı ifade etmektedir. Konfüçyüsçüler bu iki kelimeye sahip çıkarak, onları "evrenin mekânı içinde zıtlaşan ve zaman içinde birbirinin ardından gelen iki somut ve tamamlayıcı veçhesi"nin simgesi haline getirmişlerdir. Bu iki veçhe, bizatihi aralarındaki zıtlık nedeniyle, evrenin tüm enerjilerini belirlemektedir. Bu iki zaman, birbirlerini sonsuza kadar izlemektedir: "*yin* denilen bir duraklama zamanı, *yang* denilen bir faaliyet zamanı; bunlar hiçbir zaman bir arada bulunmamakta, sonsuza kadar birbirinin ardından gelmektedirler ve bu art ardalık her şeye hükmetmektedir." Ve özellikle mevsimlere: sonbahar-kış *yin,* ilkbahar-yaz *yang*'ın yerine geçmektedir; gün ile gecenin, soğuk ile sıcağın birbirinin yerine geçmesi de böyle açıklanmaktadır. Bu düello insanda, aşk ile kin, sevinç ile öfke arasındadır.

Yin ile *yang*'ın bu birbiri yerine geçen hareketlerini örgütleyen ritm, yer değiştirmenin ve dolayısıyla her varlık ve her evrimin ilkesi olan *tao*'dur. Atasözü şöyle demektedir: "Bir kere *yin,* bir kere *yang* ve bu birlikte *tao*'dur."

Ancak doğada her şey *tao*'sunu, doğru yollarını izliyorsa da, göğün *yang*'ı ve yerin *yin*'i, doğaya ve insanlara ilişkin tüm sorunları çözmek üzere hiç aksamadan birbirinin yerine geçiyorsa da; insan evrende, bozucu, *tao*'sunu izlememe özgürlüğüne bir tek o sahip olan, yolundan sapabilen kendine özgü bir unsurdur. Bu durumda, insan kötü eylemleri aracılığıyla, önceden kurulmuş uyumu tahrip etmektedir.

Konfüçyüsçüler, insanın kötü eylemlerde bulunarak, fiziki (güneş veya ay tutulmaları, depremler, seller, taşkınlar...) veya insani (isyanlar, kamusal afetler, kıtlıklar vb.) bütün bozulmaları harekete geçirdiğine inanmaktadırlar. Yeni Konfüçyüsçüler ise bunun tersine, insanın bu bozucu gücünü insanın bizzat kendisine indirgemişlerdir. İnsan erdem yoksunluğu nedeniyle, kendi kendini alçalmaya mahkûm etmektedir. İleride göreceğimiz üzere, bu, bizatihi imparatorluk iktidarının ilkesidir: Hükümdarlar, göksel ölçüye uyup uymamalarına göre tahta çıkartılmakta veya tahtan indirilmektedirler.

c) *Konfüçyüsçülük bu düşünce aracılığıyla, bir yaşam kuralına; toplumda ve devlette düzen ve hiyerarşiyi korumaya yönelen ve sofistler ile hukukçuların entelektüel ve toplumsal anarşilerine şiddetle tepki gösteren bir ahlâka ulaşmaktadır.*

Eski dinsel uygulamalardan yola çıkan Konfüçyüsçüler, bir dizi *ayine*, toplumsal ve ailesel tutuma, büyük bir ahlâki denge ve duygulara egemen olma rolü yüklemişlerdir. Ayinler, herkesin hayatını düzene sokmakta, onun mertebesini, haklarını ve ödevlerini belirlemektedir. Kendi yolunu, kendi *tao*'sunu izlemek; herkes için her şeyden önce kendine uygun yerde veya daha doğrusu ona ait olan yerde kalmak, toplumsal hiyerarşinin içindeki yerini ebediyen korumak demektir. "Konfüçyüs'ün iyi yönetime ilişkin ünlü tanımlamasının derin anlamı işte şöyledir: Hükümdar, hükümdar; uyruk, uyruk; baba, baba; oğul, oğul olsun!'."

Hükümdara ve mandarine itaat ve saygı zorunluluğu, elbette onların üstün olmalarından kaynaklanmaktadır: "Hükümdarın erdemi rüzgâr gibi, sıradan insanlarınki ot gibidir. Rüzgâr esince, ot her zaman eğilir." Uyrukların esas erdemi, cemaatin uyumunun koşulu olan itaat olacaktır. Bunun sonucu olarak Konfüçyüsçülük, "tüm dinselliğinden ayıklanmış, ama hiyerarşinin çimentosu olarak yerinde kalması istenilen atalar tapısınına" önem vermekte ve onu muhafaza etmektedir (E. Balazs), çünkü atalar tapınısını, hiyerarşi ile mutlak itaati bizzat ailenin içinde sürdürmektedirler.

"Konfüçyüsçüler tarafından vaaz edilen saygı, alçakgönüllülük... mertebe ve yaşça üstün olanlara itaat ve boyun eğme gibi erdemler"in, okumuşlar kastının, yani Konfüçyüsçülerin de içinde yer aldıkları kastın siyasal ve toplumsal otoritesini çok güçlendirdiği açıkça ortadadır. Bu biçimsel ve geleneksel ahlâk, Çin'in toplumsal sürekliliği ve hareketsizliğinde çok etkili olmuştur.

• *Konfüçyüsçülükle hemen hemen aynı sıralarda ortaya çıkan ve aynı uzun bunalımın sayesinde doğan Taoculuk, kendi hesabına mistik bir selâmet arayışı ve bireysel bir kurtuluş dinidir. Popüler biçimi itibariyle, Çin'de çok önemli olan gizli derneklerin yaşamına bağlıdır.*

Bu doktrinin kökeni, teorik olarak MÖ VII. yüzyıla ait efsanevi bir kişi olan Lao Çö'nün ("üstat") öğretisine bağlanmaktadır. Fakat ona atfedilen ve doktrinini içeren kitap, MÖ IV. veya III. yüzyıla aittir.

a) *Taoculuk, mutlağın ve ölümsüzlüğün mistik bir şekilde aranmasıdır.* Tıpkı Konfüçyüsçüler gibi, Taocular da *yin, yang* ve *tao* gibi genel kavramları kendi kullanımları doğrultusunda yeniden yorumlamışlardır. Onlara göre, *tao* mistik bir mutlaktır, hayatın ilk gücüdür, "her şey ondan itibaren olur."

Bu mutlağı tanımlamak asla mümkün değildir. Lao Çö'ye atfedilen eski bir metnin bu konuda söylediklerine kulak kabartalım: "İfade edilmeye kalkışılan *tao, tao*'nun kendi değildir; ona verilmek istenen ad, ona uygun ad değildir. –Adsız olduğu zaman, evrenin başlangıcını temsil etmekte; bir adla birlikte, bütün varlıkların Anasını meydana getirmektedir. –Varlık-olmamayla onun sırrını kavrayalım; Varlık-olmayla onun girişine ulaşalım. – Tek bir tabandan çıkan varlık-olmama ile varlık-olma, birbirlerinden bir tek adları itibariyle farklılaşır. –Bu tek taban, Karanlık adını taşır. –Bu Karanlığı karartmak, işte bu harikalara ulaşan kapı budur."

Taocular tarafından aranan mükemmellik, kutsallık, ebedi *tao* ile mistik birleşmedir; "kendi asla kapsanmadan her şeyi kapsayan bu ezeli ve egemen varoluşun içinde canlı silinmektedir"; "bütün biçimleri kapsayan doğrudan biçimi-olmayan'ın içinde, ebedi hayata sahip *tao*'nun içinde" silinmektedir. Ve bu aynı zamanda, ölümsüzlüğü yakalamak olmaktadır.

Burada söz konusu olan, kendi olarak kavranılması güç ve ancak inziva ve derin düşünme yoluyla ulaşılabilen mistik bir deneydir. "Kulakla değil, kalple (bir Çinli için kalp: Zihin, ruh) dinleyiniz; kalple dinlemeyiniz, nefesle dinleyiniz Hakikati ancak, boş haldeyken Soluk kavrayabilir. Tao'yla birleşme ancak Boşluk'la elde edilebilir; bu Boşluk, kalbin orucudur."

Amaç, bir ayrıcalıklının birkaç günde elde ettiğini, uzun yıllar boyu süren derin düşünme ve tekrarlanan iyi eylemler aracılığıyla saflaşma yoluyla elde etmektir: "Üç gün içinde dış dünyadan kopmayı başardı; yedi gün içinde yakın nesnelerden kopabildi; dokuz gün içinde kendi varoluşundan kopabildi. Sonra...

aydınlık duhulü elde etti, yegâne olanı gördü; yegâne olanı gördükten sonra, ne şimdinin ne de geçmişin olduğu hale ulaşabildi; sonunda ne hayat ne de ölümün olduğu hale vardı."

Taoculuk böylece; ister Hıristiyan, ister Müslüman, isterse Budist olsun, bütün büyük mistik deneylere ortak olmaktadır.

b) *Fakat Taocuların aradıkları ölümsüzlük, yalnızca ruhun kurtuluşu olmayıp, aynı zamanda bir dizi uzun ömür, saflaşma, vücudun "hafifleştirilmesi" reçetesi aracılığıyla bedenin ölümsüzlüğüdür de.*

Nitekim bu alandaki uygulamaları sayıp dökmek olanaksızdır: Nefes ile kanın serbest dolaşımına olanak veren ve "tıkanmaları, pıhtılaşmaları veya düğümlenmeleri" engelleyen soluk alıp verme idmanı; olağan yiyecekleri (özellikle tahılları) reddederek, yerine bitkisel veya mineral müstahzaratı geçiren dikkatli beslenme reçeteleri; son olarak da simya uygulamaları. Bu sonuncu başlık altında, bütün yiyecekleri saflaştıran altın, eritilmiş altın (altın likörü) ve özellikle de zincifre'ler (cıva sülfürü) almaktadır. Eğer zincifre dokuz kere cıvaya ve cıva da dokuz kere zincifreye dönüştürülürse, "kızıl ölümsüzlük hapı" elde edilir. Bu çeşitli simya uygulamalarının sonunda "kemikler altından, etler lâlden oluşmakta ve beden hiç bozulmaz hale gelmektedir"; bir saman çöpü kadar hafifleyen beden, artık tanrıların mekânına kadar yükselebilir. Ölümsüz hale gelmiş olan bu beden, canlılar dünyasını karıştırmamak için diğer herkes gibi ölmüş taklidi yapacak ve gerisinde, bir ceset görüntüsü verdiği bir sopa ile bir kılıç bırakacaktır.

Bu simya araştırmaları, uzun ömür iksirinin aranması, Çang Çuen'in (Ebedi İlkbahar) hikâyesine bir anlam vermektedir. Bu taocu keşiş, Cengiz Han onu manastırından ayrılarak Moğolistan'da yanına gelmeye ve beraberinde uzun ömür iksirini getirmeye zorladığında yetmiş üç yaşındaydı (ama iki yüzünde olduğu söyleniyordu). Yaşlı keşiş, 9 Aralık 1221'de yolculuğunu tamamlayınca, imparator ona şunu sordu: "Bana hangi ilacı getirdin?" Çinli cevap verdi: "Hiçbirini. Yanımda hayatı güvenceye alacak bir *tao*'dan başka bir şey yok." İmparator ve keşiş, 1227'de birkaç gün arayla öldüler.

c) *Nihayet, üstatların kutsallığın ve uzun ömrün peşindeki karmaşık uygulamalarından habersiz, popüler bir taocu din vardır.* Çin dili de "Taocu halk", *tao-min* ile Taoculuğun gerçek üyelerini, *tao-çe*'yi birbirinden ayırmaktadır.

Tao-min kitlesi, çok sayıdaki ayinlere katılmak, adaklarda bulunmak ve tövbe ve istiğfarla yetinmektedir. Bu müminlerin ölümsüzlüğü talep etme hakları yoktur, ama aralarından lekesiz bir hayat yaşayanları, öte dünyada daha iyi bir yaşama kavuşacakları garantisine sahiptirler. Sarı Kaynaklar'dan geçmekten kurtulamayacaklardır, ama yeryüzü tanrısına memur olarak hizmet edecekler ve ölülerin sefil kalabalığına hükmedeceklerdir. Bu sonuncu ayrıntıların da gösterdikleri üzere, Taoculuk halk açısından, bu noktada olduğu gibi diğerlerinden de eski inançlara uyum sağlamak zorunda kalmıştır.

Bu halk Taoculuğu, birçok kereler çok hiyerarşik kiliseler ve aynı zamanda az çok gizli ve anarşik, mistik eğilimleri olan bir dizi hareket halinde örgütlenmiştir. Nitekim Taoculuk, gelenekçi ve toplumsal düzen yanlısı Konfüçyüsçülüğün karşısında, her zaman bireyciliğin, kişisel özgürlüğün ve isyanın simgesi olmuştur.

• *"Üç Büyük"ün sonuncusu olan Budacılık, misyonerler tarafından Hind ve Orta Asya'dan getirilmiştir. Ama bu din de Çin düşüncesinin ortak tabanından beslenmeyi sektirmemiş ve bu düşünceyle temasa geçtikten sonra derinlemesine bir dönüşüme uğramıştır.*

a) *Budacılık, MÖ VI.-V. yüzyıllarda Hind'de oluşmuştur;* bu ülkede imparator Asoka döneminde (MÖ 273-236) bir ihtişam dönemi yaşamıştır. Daha sonra yavaş yavaş reddedilmiş, Hinduizm tarafından özümlenmiş; İskender fetihleri sonucu bölgede egemenlik kuran Kuzey ve Kuzeybatı Hind'in Yunan asıllı kralları arasında belli bir itibara sahip olmayı sürdürmüş, sonra Orta Asya'ya, Maveraünnehr'e ve Tarım havzasına ulaşmıştır.

Tarım havzasını MÖ II. yüzyılda fetheden Çinliler, Budacılıkla burada tanışmışlardır. Bu dinin Han imparatorluğuna sızması için üç yüzyıl geçmesi gerekmiştir. Budacılık, MS I. yüzyıldan itibaren hem Orta Asya yollarından, hem de deniz yolu ile

Yunnan üzerinden Çin'e girmeyi başarmıştır Çin toplumunun seçkinleri ve halk kitleleri arasında tam bir yaygınlığa kavuşması ise ancak III. yüzyılda, yani çok büyük bir gecikmeyle gerçekleşecek ve X. yüzyıla kadar Çin'in öncelikli dini haline gelecektir.

Budacılığın öğretisine göre, insanlar öldükten sonra başka bir bedenin içinde ve daha mutlu veya daha mutsuz (geçmiş yaşamlarındaki eylemlerine göre) bir hayatın içinde yeniden doğacaklardır, ama her halükârda yaşarken acı çekeceklerdir. Bu acının yegâne devası, Buda'nın yoludur. Bu yol Nirvana'ya ulaşmaya, yani koşulsuz ebedi hayata kavuşmaya ve yeniden bedene bürünme "çarkı"ndan kurtulmaya izin vermektedir. Bu yol zordur, çünkü insanların ölümden sonra yeniden doğmalarına neden olan şey, onların yaşama tutkularıdır. İşte, kopma ve vazgeçme yoluyla söndürülmesi gereken bu tutkudur. Bunu başarabilmek için, ne Ben'in, ne de onu kuşatanların hakiki varoluşlarının olmadığını anlamak gerekir. Bu anlama, mantığa ve akla dayanan bir bilgi değil de, bir vahiy bir aydınlanmadır. Bilge kişi bu aydınlanmaya ancak, bir veya çoğu zaman olduğu üzere birçok hayat boyu tekrarlanan seyretme ve zihinsel alıştırmalar aracılığıyla ulaşabilir.

b) *Çin zihniyetine çok yabancı bir dinin başlangıçtaki başarısı, uzun süren bir yanlış anlama ile açıklanmaktadır.* Budacılık kendini Çinlilere gerçek yüzüyle sunmamıştır. Budacılığa ilk katılanlar, Taocu çevrelerden çıkmışlardır: Bunlar Budacılığı, kendi dinlerinin çok az farklı bir çeşidi olarak kabul etmişlerdir. Nitekim, bunların ikisi de selâmet dinidir ve seyir uygulamaları dıştan birbirine benzemektedir. Üstelik Budacılığın fiziki açıdan daha az zahmet verici olan bu uygulamaları daha da çekici gelmiştir. Tartışmayı bir sonuca ulaştırabilecek Sanskritçe metinler ise ancak çok yavaş bir süreç içinde tanınabilmişlerdir. Çinceye çevrilmeleri çok zor olan bu metinler, genelde Hindli misyonerlerin ve ilk Taocu kökenli çömezlerin yardımlarıyla, yani bizatihi Taocu kelime haznesiyle aktarılmışlardır. Budacı aydınlanma böylece *tao*'yla birleşme haline gelmiş; Nirvana, ölümsüzlerin ikametini ifade eden Çince kalemiyle karşılanmıştır vb. Bu tanınamaz hale gelen Budacılık, geniş bir rahibe ve rahip manastırları şebekesi sayesinde çabucak yayılmıştır.

Tıpkı Taoculukta olduğu gibi, ayinleri çok basit olan bayramlara katılmakla, dua etmekle, sadaka vermekle, beş başat günahı işlemekten kaçınmakla, Budist rahibin ataların ruhlarını cehennemdeki barınaklarından çağırmakla/kurtarmakla görevli olduğu dramatik sahnelere katılmakla yetinen müminlerden oluşan bir halk dini de biçimlenmekteydi. Budist rahibin gerçekleştirdiği bu sahneye katılan müminler, bu katılımları sayesinde, kendilerinin de ölümden sonra Batı Göğüne yükselebileceklerini, lânetlilerin ruhlarını kurtaran azizlerin onlara bu konuda yardımcı olacaklarını umabilirlerdi.

c) *Yanlış anlama, ancak Sanskritçe metinlerin çevirilerinin çoğalmasıyla, yani çok geç, VI.- VII. yüzyıllarda ortadan kalkabilecektir.*

Aslında Taoculuk ile Budacılık arasında derinlemesine bir zıtlık vardır. Birincisi "ölümsüzlük müstahzarı"nı, bedenin tahrip olmamasını ararken; diğeri bedeni, kusurlu olan insana bu durumundan ötürü dayatılan bir zincir ve gerçek bir varlığı olan bir şey olarak kabul etmektedir: Her kişilik Nirvana'da çözülürken, Taocu aziz Ölümsüzlerin Cenneti'nde kendi bedenini sonsuza kadar koruyacaktır.

Bu farklılıkların ve "Buda'nın sisteminden *tao*'nun anlamına ulaşma yolunda yararlanmanın olanaksızlığının –Çinli bir düşünürün VII. yüzyılda yazdığı gibi– gecikmeli olarak keşfinden, yalnızca birkaç büyük Çinli düşünür rahatsız olacaktır. Artık Budacılık "Çinli" olmuştur. Önce teşvik gören, sonra da takibata uğrayan ve örneğin 845 tarihinde olduğu gibi ağır bir darbe yiyerek tüm manastırlarının kapatılmasına tanık olan Budacılık, gene de "Çin'in kendi kullanımı için bozmadan, ama seçerek aldığı bazı inançlar"ı (Demiéville) sürdürmüştür. Örneğin, ruhların bedenden bedene geçtiği inancı, böylece Taocu kadrolar da dahil Çin'in bütününe yayılmıştır. Aynı şekilde, Budacı metafizik XIII. yüzyıldan itibaren Yeni Konfüçyüsçülüğü derinlemesine etkilemiştir.

Demek ki Budacılığın Çin uygarlığı tarafından yok edildiğini söylemek mümkün değildir. *Budacılık bu uygarlığa eklenmiş*, ona inkârı olanaksız bir damga vurmuş (çok sayıdaki sanat eserini düşünelim), ama kendi de devası mümkün olmayan bir şekil-

de bu uygarlığın mikrobunu kapmıştır. Ama Çin'deki bütün dinlerin kaderi böyledir.

- ***Öyleyse, Yeni Konfüçyüsçülerin XIII. yüzyıldaki büyük elden geçirmelerinin ötesinde ve hatta bugün, din Çinlilerin çoğu açısından nedir?***

Başka bir ifadeyle, çoğunluğu meydana getiren bu halk kitlesi açısından, boz veya gri renkli, tahta veya kerpiç duvarlı sıradan evlerin boyunu aşan, tuğladan inşa edilmiş, canlı renklere boyanmış tapınaklar neyi temsil etmektedirler? Aynı anda hem hiçbir özel dini, hem de hepsini birden.

Her mümin, bazen Budist rahiplere, bazen de Taoculara başvurmaktadır. Aynı tapınağın içinde, iki dinin rahipleri de ayin yapabilir ve burada Buda'nın heykelinin yanı sıra, yerel Tanrının sunağı veya hemen hemen tanrısallaştırılmış olan Konfüçyüs'ün heykeli yer alabilir. Her birine ayrı ayrı sunumlar yapılabilir. Sonuncu savaş esnasında, bir Çin tapınağındaki ortaklaşa bir ayin 687 tanrıya adanmıştı... Ve bunların içinde İsa da yer almaktaydı. İlginç olan nokta, bu tanrı kalabalığının çok eskilerden gelmesi ve eski dinsel kavgaların hiçbirinin şu veya bu inanç biçimine diğerleri üzerinde üstünlük sağlayamamış olmasıdır.

Marco Polo'nun zamanında, o sıralarda Çin'i ve Moğol imparatorluğunu elinde tutmakta olan Büyük Han'ın (Kubilay) sarayında, dinsel bir fırtına her şeye egemen olmuşa benzemektedir. Moğol hanı Konfüçyüsçüleri devre dışı bırakmış (ama onları gene de memur olarak kullanmaktadır), Taoculara ölümüne bir takibata tabi tutmuş, Moğol şamanları (animist) ile onlardan da fazla olmak üzere Budistlerden yana çıkmıştır. Ama hanın yana çıktığı Budistler Tibet kolundan olup, hastalıkları iyileştirme yetenekleri olduğu düşünülen büyücü *lama*lardır. Bir Hıristiyan mezhebi olan Nasturilik de konjonktürden yararlanmıştır. Ve Marco Polo'nun Çin'den ayrılmasından kısa bir süre sonra, Batı Avrupalı bir keşiş olan Fra Giovanni de Montelcorvino, ilk Hıristiyan kilisesini Hanbalık'ta (Pekin) kurmayı başarmıştır. Kilise saraya o kadar yakındır ki, hanın çan seslerini duymaması olanaksızdır. Fra Giovanni, "ve bu olağanüstü durum halkın tümü

arasında yayıldı" diye yazmaktadır. Ama ne bu umutlar, ne de daha sonraları Cizvitlerin umudunu taşıdıkları bir sonuca ulaşacaklardır. Çinlileri tek bir dinin müritleri haline getirmek mümkün müdür? Hem de yabancı bir dinin?

Siyasal Boyutlar

Bu başlık altında yapmamız gereken, çok yönlü ve yavaş bir evrimi izlemektir. Ve yalnızca anıtsal imparatorluk kurumunu işaret eden âdetler ve ayinler kitlesinin üzerine kuşbakışı bakmakla yetinmeyerek, bu kurumun gücünü nasıl bir okumuş yüksek memurlar (mandarinler) topluluğunun üzerine dayandırdığını açıklamak gerekmektedir. Bu mandarinler topluluğu, daha düne kadar Çin uygarlığının ve toplumunun en özgün yanlarından birini meydana getirmiştir. Nihayet, bu kurumların sonuçları itibariyle meşrulaştıklarını vurgulamak gerekmektedir. Bu sonuçlar; çok büyük bir toplumun dengede olması, devasa bir siyasal mekân boyunca birliğin korunmasıdır. Bu birlik, imparatorluk yönetiminin varlık nedeni olmuştur.

- ***İmparatorluk yönetimi, "Çin sürekliliği"ni resmetmektedir.***

Çinli vakanüvis veya tarihçilerin izinden, bu imparatorluğun dört bin yıllık bir tarihe, birbirini izleyen yirmi iki hanedana sahip olduğu söylenebilir. Resmi kronoloji, bu hanedanları tam anlamıyla arka arkaya koymuştur ve aralarında hiçbir kesinti yoktur. Fakat bu resmi düzenlemeler sizi yanıltmasın. Her şeyden önce, bu zincirde bazı kopuk halklarla karışıklıklar, düzmece hükümdarlar vardır. Daha sonra, Ts'in'lerin "ilk imparatoru" Ts'in Çe Huang-Ti'nin (MÖ 221-206) Çin birliğini kurmasından önce imparatorluk kurumu yoktur ve bu kurum Han hanedanı (MÖ 206-MS 220) tarafından devam ettirilmiş ve kararlı bir dengeye getirilmiştir.

Eğer bu başlangıç noktası akla daha yakın görülecek olursa, imparatorluk kurumu MÖ 221'den, tıpkı ilk kurucu gibi T'sing adını taşıyan Mançu hanedanının (1644-1911) iktidardan düştü-

ğü 1911-1912'ye kadar uzanmaktadır. Demek ki bir *uzun süre* çizgisi, Çin tarihinin etrafında yüzyıllar boyunca ağır ağır döndüğü bir eksen söz konusudur. Bu ortaya çıktıktan sonra, artık Çinli düşünür ve tarihçilerin kaygıları; uğraşları anlaşılmaktadır: Bunlar, süreyi, imparatorluk kurumunun meşruluğunu vurgulamaya çabalamaktadırlar ve bunun için, tarihin yeteri kadar düzene sokmayı ihmal ettiği alanları, gerektiğinde geriye yönelik olarak düzene sokmaktadırlar. Zaten Çin'deki bu imparatorluk düzeni sadece insanların eseri değil, aynı zamanda doğaüstü değerler üzerinde temellenen dinsel bir düzen sayılmaktadır.

Toplumsal düzen ile doğaüstü düzen, aynı kumaşın tersi ve yüzüdür; *imparatorun yaptıkları, hem dünyeviye, hem de kutsal alana aittir;* onun eylemleri hiçbir zaman gerçekten laik bir karaktere sahip olmamıştır. Nitekim imparator, hem doğaüstü düzeni, hem de doğal düzeni gözetim altında tutmakta; bu iki dünyayı huzur içinde tutmaktadır; onun rolü hem memurları atamak, hem de tapınaklar arasındaki hiyerarşiyi belirlemek veya tarımsal çalışmaların ilkbahar bayramı sırasında ayinsel bir şekilde başlamasına, sabanla ilk sürümü yaparak başkanlık etmektir...

Çin uzmanları şunu sıklıkla belirtmektedirler: *Bu imparatorluk tanrısal özden değildir*. Eğer Batı Orta Çağındaki veya Modern Çağın ilk başlarındaki krallıklarla kıyaslanacak olursa, kuşkusuz doğru. Ama Çin imparatorluk yönetimi ile, örneğin Roma'nın algıladığı imparatorluk yönetimi arasında birden çok ortak yan bulunmaktadır. "Çin siyasal felsefesi, kralların tanrısal hukuka ait oldukları doktrinine benzer hiçbir öğretiye sahip olmamıştır"; ama imparator "gerçekten Göğün Oğlu"ysa, *Göğün izniyle* hüküm sürüyorsa, Çinli bir filozofun dediği gibi "yalnızca erdemi ödüllendiren" bir sözleşmenin hükmüne tabiyse, böyle bir öğretiye gerek var mıdır? Eğer hükümdarın imparatorluğun veya kendinin başına gelen felâketlerin hepsini önleyememesi açıklanmak istenirse, erdemin bu rolü gerekli olacaktır. Sel baskınları, kuraklıklar, afetler, vergi ödemelerinin reddedilmesi, sınırlarda Barbarlar karşısında uğranılan askeri bozgunlar, köylü isyanları –Allah bilir ya, bunlar ne kadar da çok sayıdadır–; bütün bu düzensizlikler, temel sözleşmenin bozulmasından, imparatorda-

ki bir erdem eksikliğinden kaynaklanmaktadır; erdem kusuru içinde olan imparator, artık Göğün temsilcisi olmaktan çıkmaktadır. Böylesine kehanetler yanlış çıkmamakta, eğer böyle bir şey olmazsa birçok kuşağın liyakatsiz bir imparatorun yüzünden aniden açılan bir uçuruma yuvarlanma tehlikesiyle karşılaşacağı bir hanedan değişikliğini haber vermektedirler. Halk isyanları, en azından Eski Çin'de imparatorluk yönetiminin zayıfladığının ilk işaretleri sayılmaktaydılar. Eski bir atasözü, Batı'nın *Vox populi, vox Dei*'sini (Halkın sesi, hakkın sesidir) andıran bir şekilde, "Gök halkla aynı şeyi görür" demektedir.

Böylece Göğün verdiği yetki, artık hiçbir liyakati kalmamış bir aileden, zorunlu olarak liyakatli –çünkü yetki ondadır– başka bir hanedana geçecektir. "Bizim 'devrim' kelimemizin karşılığı olan Çince *koming* kelimesi –Cumhuriyet Çin'inde de aynı terim kullanılmaktadır–, tam anlam olarak, yetkinin geri alınmasını ifade etmektedir. Nitekim, Göğün bu vazgeçilmez korumasını kaybeden hükümdarın çekilmesi gerekir. Bu durumda, imparatorluğun sürekliliğini ve Çin'in bütünlüğünü korumak için, ara dönemlerin, fetret dönemlerinin *(juen)*, gayrimeşru veya düzmece hükümdarların özenle devre dışı bırakılarak, birbirlerini izleyen hanedanların kronolojilerinin düzenlenmesi gerekli olmaktadır. Bu hanedanlardan biri sona erince, bir diğeri zorunlu olarak Gök'ten yetki almaktadır. Tarihçinin sıkıntısı, karışık bir dönemde iktidar, birçok kişi arasında tartışmalı olduğunda, paylaşıldığında başlamaktadır. Bu gibi durumlarda, Çinli tarihçinin gerçek yetki sahiplerinin, sürekliliğin gerçek unsurlarının *(Çang-t'ong)* kimler olduğunu, Batı terminolojisiyle kimin meşru olduğunu belirlemesi güçleşmektedir. Elinde daha iyi bir olanak olmadığından, "en liyakatli" gördüklerini seçmekte ve onlara geriye yönelik bir şekilde "Göğün oğluna borçlu olunan tüm saygıyı" göstermektedir.

İktidarı eline geçirme gücüne sahip olana hukuken tanınan bu meşruiyet (çünkü bu gücünü de zorunlu olarak Gök'ten almaktadır), Çin'de dramatik siyasal altüst oluşlara rağmen sürekliliğin devam etmesini açıklamaktadır.

Bu yerinden oynatılması olanaksız monarşinin debdebesi olağanüstüdür –bakanlar, okumuşlar, hadımlar, hanımlar, cari-

yelerin kaynaştığı saraylar; hükümdarın yakın çevresi, muhteşem törenler; bütün bunlar bu debdebenin unsurlarıdır–. İmparator Song, başkenti olan Hang-Çeu şehrinin güneyine, Gök ve kendi ataları için kurban vermeye gittiğinde, şehrin banliyösünde yer alan tapınağa giden yol hemseviye hale getirilmekte ve kumla kaplanmaktaydı. Askerler yolun iki tarafına sıra sıra dizilmekte, zengin donanımlı filler imparatorun arabasının ardından ilerlemekteydiler. Ve alay yola koyulduğunda, geceden yakılmış tüm meşaleler hep birlikte söndürülmekteydi. Bu muhteşem manzara, halk tarafından büyük bir heyecan içinde seyredilmekteydi. Kuşkusuz, bu karmaşık törenlerin etkisini hesaplamayan hiçbir hükümdar olmamıştır; örneğin Fransa krallarının kendilerine bağlı kentlere girişlerinde düzenledikleri, sırf etki yaratmaya yönelik olmuştur. Çin imparatorunun debdebesi de benzeri derin nedenlere dayanmaktadır ve yapılan törenlerin yapısı hem daha ihtişamlı, hem de daha dinseldir. Durumu daha iyi kavrayabilmek için, Avrupa'da Augustus'tan Birinci Dünya Savaşı'na kadar, debdebesi ve anlamı itibariyle hiç değişmeyen bir imparatorluk hanedanları dizisini hayal etmek gerekir.

• ***Özü itibariyle ilkel olan bu monarşi, bir "okumuş memurlar" topluluğunun, mandarinlerin "modernliği"yle bir arada yaşamaktadır.***

Mingler veya Mançular Çin'inde, Avrupa'yı uzaktan yakından hatırlatan toplumsal bir ufuğu boşuna arayan; imparatorluk yönetiminin yanında bir ruhban, bir soyluluk ve bir de üçüncü tabakayı bulmaya boşuna uğraşan Batı, mandarinleri görünce çok şaşırmış, onların gerçek konumunu iyi anlayamamıştır. Mandarinlerin önemliliği, Batılıların onları soyluymuş gibi algılamalarına neden olmuştur.

Gerçekte ise bunlar, karışık sınavlar sonucunda işe alınan, sayıları çok az olan, *yüksek* dereceden memurlardır. Tıpkı görevleri gibi kültürleri de (ama mensup oldukları soy değil) onları dar bir kast haline getirmektedir (XIII. yüzyılda topu tüfeği on bin aile). Kuşkusuz bu kast toplumsal olarak kapalı değildir, ama içine girmesi de çok kolay değildir, çünkü bu kast yalnızca

okumuşlara; bilgileri, dilleri, meşgûliyetleri, fikirleri, kafalarının çalışma biçimi nedeniyle bir cins işbirliği ve dayanışma içinde olan, ama diğer insanlardan aynı nedenlerle soyutlanan kimselere tahsis edilmiştir.

Bunların asla soylu veya senyör veya zengin mülk sahibi olarak tanımlanmamaları olgusu (aslında bu niteliklerin hepsine sahiptirler) üzerinde ısrarlı olmak gerekir. Eğer bir karşılaştırma yapmak gerekirse, Etienne Blazs'ın dediği gibi, bunun nesnesini ancak günümüz dünyasında bulmak mümkündür. Gene Etienne Balazs'a göre, mandarine "günümüz bürokratı"ndan daha çok benzeyen hiçbir şey yoktur; güçlü bir devletin temsilcileri olan günümüz teknokratları, müthiş müdahaleci olup, eksiksiz bir akılcılığın müritleri olarak, etkinlik ve verimlilik peşindedirler.

Mandarinler onlara benzemektedir:

1) Tıpkı onlar gibi, entelektüel unvanlar ve kazandıkları sınavlar sayesinde toplumsal haklar ve istisnai bir prestij sağlamaktadırlar.

2) Tıpkı onlar gibi, "sayı bakımından çok dar; gücü, etkisi, konumu, prestiji bakımından her yerde etkin bir tabaka" meydana getirmektedirler.

3) Tıpkı onlar gibi, "yalnızca bir tek iş bilmektedirler: yönetmek, hükümet etmek."

Mencius'un (öl. MÖ 314) düşünenler ile emek sarf edip yorulanlar arasındaki farka ilişkin bir pasajı, Mandarinlerin ülküsünü dile getirmektedir: "Nitelikli insanların meşgûliyetleri, bir şeyi olmayanlarınkiyle aynı değildir. Birinciler akıl işleriyle, diğerleri beden işleriyle uğraşırlar. Akıl işleriyle uğraşanlar *diğerlerini yönetirler*; güçleriyle çalışanlar diğerleri tarafından yönetilirler. Yönetilenler diğerlerini beslerler; yönetenler diğerleri tarafından beslenirler." El işinden nefret bir şeref unvanıdır: tırnaklarını hiç kesmeden uzatan okumuşun eli bir tek iş yapabilir; harfleri çizdiği fırçayı hareket ettirmek.

Eski Çin'de yönetmek ne anlama gelmektedir? Aşağı yukarı bugünkü bir devlette olduğu gibi, bütün idare ve adalet görevlerini üstlenmek. Mandarinler vergi toplamakta, asayişi sağlamakta, gerektiğinde askeri harekâtları yönetmekte, çalışma takvimini belirlemekte, yol, kanal, baraj, sulama sistemi yapım ve bakımıy-

la uğraşmaktadırlar. Rolleri ise, "gaddar doğayı ıslah etmek", kuraklık ve sel baskınlarının etkilerini gidermek, yiyecek ihtiyatları oluşturmaktır... Kısacası, özellikle nehirlerin düzenini ve sulama sistemlerinin iyi işleyişini gözetim altında tutmak üzere, katı bir disiplin gerektiren (K. A. Wittfogel'in açıklamaları burada yeniden karşımıza çıkmaktadır), karmaşık bir tarım toplumunun düzgün işlemesini sağlamaktır.

Mandarinler, bu disiplini; toplumun, ekonominin, devletin ve uygarlığın bu dengeliliğini temsil etmektedirler. Onlar düzensizliğin karşısındaki düzendirler. Ve hiç kuşkusuz bu düzenin yalnızca mutlu sonuçları olmamıştır. Fakat "Çin uygarlığının türdeşliğinin, süresinin, hayatiyetinin bedeli budur." Devasa bir imparatorluğun birliğini bir yandan feodallere, diğer yandan kendi başına terk edildiği her seferinde (kuralın istisnası yoktur) anarşi içine yuvarlanan köylü bir topluma karşı koruyabilme yeteneğine bir tek Mandarinlerin demir pençeleri sahip olabilmiştir. Aynı şekilde, her türlü kolektif zorlamaya düşman ve doğaya dönüş yanlısı olan Taoculuğa karşı, okumuşlar, hiyerarşinin, kamu düzeninin, Konfüçyüsçü halkın erdemini öne çıkartmışlardır.

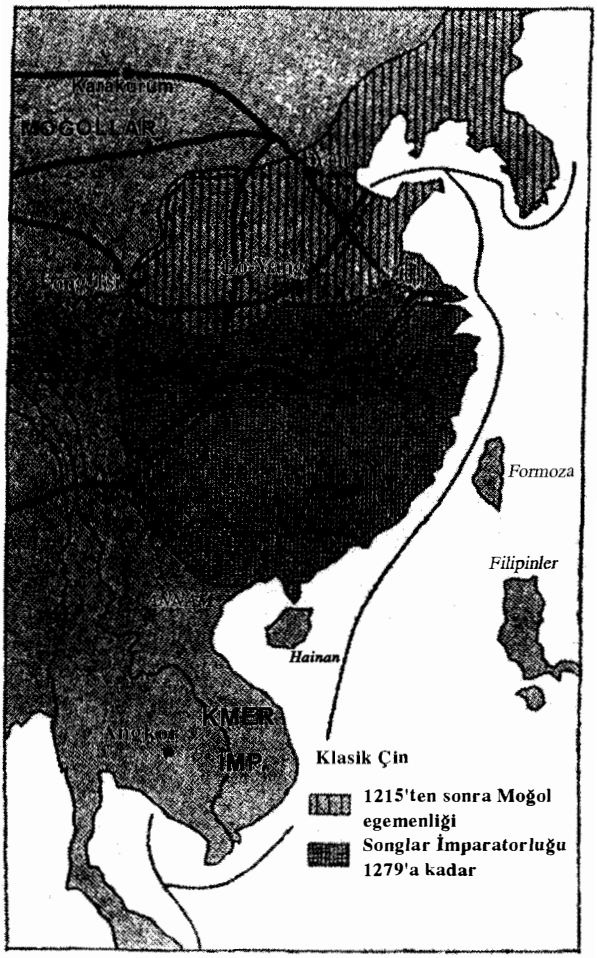
Bu açıdan Çin'in toplumsal hareketsizliğinden büyük ölçüde onlar sorumludurlar: Yerlerinde tuttukları büyük toprak sahipleri ile gene de minicik bir toprak parçasına sahip sefil köylüler arasında bir denge kurup korumuşlar; ileride kapitalist olması muhtemel tüccar, tefeci, yeni zenginleri gözetim altında tutmuşlardır. Ve bunlar, bu gözetim kadar bizzat Mandarilerin prestijinden ötürü de boyunduruk altında kalmışlardır: Zenginleşen tüccarların ardılları, bir gün okumuşların hayatının çekiciliğine, iktidarın cazibesine kapılmakta ve ünlü sınavlara girmektedirler... Çin toplumunun Batı tarzında kapitalizme doğru bir evrim göstermemesi, en azından kısmen bu nedenle açıklanmaktadır. Çin toplumu ataerkillik ve gelenekçilik aşamasında kalmıştır.

• ***Çin birliği veya Kuzey artı Güney. Çin, mekânı ancak XIII. yüzyılda, Çin'in bütünü büyük afetlerin darbelerini yerken gerçekten birleşebilmiştir.***

Moğol fethi (1211-1279), Songların elindeki güney Çin'in ve bu bölgenin başkenti Hang-Çeu'nun ele geçirilmesiyle tamamlanmıştır. Marco Polo burayı kısa bir süre sonra ziyaret edecek ve kenti en gelişkin güzel haliyle görecektir. Çin'in yeni efendileri Çin uygarlığını olabildiğince uzağa taşımakla kalmamışlar, aynı zamanda bu farklı mekânlar bütününe güç ve hayat vermişlerdir. Bu bölgeler, Hanlar, Tanglar veya Songlar döneminde birleştirilmişlerdi, ama Moğol fethiyle, uzun zaman önce başlamış olan ve Güney Çin'in zenginlik ve üstünlüğünü pekiştirmiş olan evrim tamamlanmıştır; bu zenginlik artık imparatorluk Çin'inin bütün gövdesine dağılmaktadır.

Güney Çin yüzyıllar boyunca bir "Far West", az nüfuzlu bir "yarıbarbar Mezzogiorno" olmuştur ve buraya yerleşmeler başladığında yerli kabileleri kovmak oldukça zahmetli olmuştur. Güney Çin yarısömürge uykusundan, en azından XI. yüzyıldan itibaren uyanmaya başlamıştır. Erkenci pirinç türleri burada çifte hasat mucizesine olanak verince, Güney tüm Çin'in ambarı haline gelmiştir. İlk iki bin yıl esnasında (XI. yüzyıldan önceki) Sarı Nehir bölgesi insanları egemen konumda olmuşlarsa da, üçüncü bin (XI. yüzyıldan günümüze kadar) Yangçe-Kiang bölgesi ile daha güneye doğru, Kanton'a kadar olan bölgenin insanlarının öne çıkmalarına tanık olmuştur (Mavi nehir ülkelerinin başkentleri olan Hang-Çeu ve Nankin, Pekin'in lehine ihmâl edilmişlerdir). Başkent, aşikâr jeopolitik nedenlerden ötürü Kuzey'de, Pekin'de kurulmuştur; hâlâ kuzeyin barbarları ve göçebelerine göğüs germek ve onları hizada tutmak gerekmektedir.

Güneyin üstünlüğü, çabucak sayının üstünlüğü haline gelmiştir: XIII. yüzyılda bir kuzey Çinliye karşılık on güney Çinli vardır; aynı zamanda ve günümüze kadar sürecek bir nitelik ve etkinlik üstünlüğü de söz konusudur. Son üç yüzyıl entelektüellerinin ezici çoğunluğu, Kiang-Su ve Çö-keang eyaletlerindendir; XX. yüzyıl devriminin önderlerinin çoğu Hunan'dan çıkacaktır. Bütün bunlar, Çin'in çekim merkezinin yer değiştirmesinden kaynaklanmıştır (ki, bu yer değiştirme de on yüzyıl kadar eskidir). Devasa Çin kum saati, XI. ve XIII. yüzyıllar arasında ebediyen tersine dönmüş ve pirinç Çin'i, darı ve buğday Çin'ine galebe çalmıştır. Fakat bu yeni Çin, eski Çin olarak kalmaya devam

10. Klasik Çin'in Yol ve Nehirleri
Başlıca yollar kalın, nehirler ince birer çizgiyle gösterilmiştir.

etmekte, onu sürdürmekte, zenginleştirmektedir. Güney, bir bakıma Çin'in Amerika'sı gibidir (çok daha sonraları, XX. yüzyılda Mançurya'nın da olacağı gibi).

Toplumsal ve Ekonomik Boyutlar

Klasik Çin'in yarı hareketsizliğinin altında, aynı zamanda onun ekonomik ve toplumsal yapılarının yarı hareketsizlikleri de fark edilmektedir. Bunlar, devasa evin temellerini meydana getirmektedirler.

- ***Her global toplum gibi, Çin toplumu da bir toplumlar karmaşası; bazıları yıpranmış, diğerleri ilerleme halinde olan biçimlerin birbirlerine dolanması ve geleceği (geleceği olduğu zaman) yavaş ve fark edilmeyen bir evrime bağımlı olan bir yapı olarak ortaya çıkmaktadır.***

Bu toplum, tabanında geniş ölçüde tarımsal ve muazzam bir fakir köylüler ve sefil kentliler kitlesi nedeniyle proleter karakterlidir. Bu fakirler toplumu, efendilerini ancak şöylesine bir fark edebilmektedir: İmparatoru ve çok zengin ama az sayıdaki hanedan prenslerini veya köylüleri iş başında denetleyip, yargılayan, bu yüzden nefret edilen kâhyalar tarafından temsil edilen büyük toprak sahiplerini veyahut korkulan ve Peder de las Cortès'in dediği gibi, ülkeyi "bambu tahtaları"yla uzaktan yöneten büyük memurları ancak çok nadiren görebilmektedir. Buna karşılık, küçük bürokratları herkes sevmektedir. Nihayet, herkes tefecilere ve sarraflara her gün lânetler yağdırmaktadır.

Songlar döneminden itibaren, hiç değilse halk masallarında anlatılanlar böyledir.

Böylesine bir toplumun aynı anda hem ataerkil, köleci, köylü ve modern, hem de Batı toplumlarının "modeli"nin çok uzağında olduğu söylenebilir.

Güçlü sülalelerin, atalar tapınısının uzun ve kopması olanaksız zincirleri nedeniyle *ataerkil*'dir. "Aile dayanışması en uzak kuzenlere, hatta çocukluk arkadaşlarına kadar uzanmaktadır. Burada merhamet değil, adalet söz konusudur: Yükselmeyi

başaran ayrıcalıklılar, aile hücresinin erdemlerinden yararlanmakta, ortak ataların takdisine mazhar olmaktadır; ailenin şanslarını tüketen kişinin, borçlu olduğu refahı tüm akrabalarına sağlaması adilane olacaktır."

Bu aynı toplum *kölecidir;* en azından, kölecilik bu toplumun başat eklemleşmesi değilse de, sıklıkla mevcuttur. Kölecilik, devasız bir sefaletin ve önlenemez bir aşırı nüfusun kendiliklerinden ortaya çıkardıkları bir biçimdir. Sefiller, şans aleyhlerine döndüğünde, kendi kendilerini satmaktadırlar. Ve Uzakdoğu'nun tümünde olduğu gibi, ebeveynler çocuklarını satmaktadırlar. Bu uygulama, Çin'de 1908 kararnamesine kadar sürmüştür. Mançu hanedanının son demlerinde çıkartılan bu kararname, köleliği kaldırmış ve çocuk satışını yasaklamıştır. Ancak, ebeveynlerin "kıtlık zamanlarında, çocuklarını 25 yıla kadar varan sürelerde, çalışma sözleşmeleriyle başkalarına vermelerine" izin vermekteydi.

Kitlesi itibariyle köylü olan Çin toplumu, kelimenin esas anlamında *feodal* değildir. Tevcih edilen *fiefler,* köylü *işletmeleri,* köylüler *serfler* olmamıştır. Çok sayıda köylü, kendi küçük toprak parçasının malikidir. Ancak, onların üstünde "kırsal eşraf" *(çen çe)* bulunmakta; bunlar topraklarını kiraya vermekte, gerektiğinde tefecilik yapmakta, köylülerden angarya talep etmekte, fırın veya değirmenlerini kullandıklarında genelde ayni olan ödentiler (tahıl, yağ) almaktadırlar. Fakat bu eşraf, her şeyden önce devlet çıkarlarını gözeten ve bir sınıfın bir diğerinin üzerinde aşırı bir baskı kurmasını, özellikle de bir feodaller sınıfının merkezi otoriteyle rekabete girişmesini engellemekle görevli olan okumuşlara (bunlar bazen büyük toprakların sahibi de olmaktadırlar) bağlıdırlar.

Bu çok iplikli doku, eski hiyerarşinin dört grubu arasındaki düzeni korumaktadır: en üstte okumuşlar *(çe);* köylüler *(nong);* zenaatkârlar *(kong);* tüccarlar *(çang).* Sürükleyici bir rol oynayabilecek olan bu son iki sınıf, dikkatli bir yönetim tarafından, tıpkı diğerleri gibi hizada tutulmuştur. Zaten bunlar rollerini ancak ekonomik atılımlar esnasında geliştirebilirlerdi, oysa böylesine atılımlar çok kesikli olmuşlardır.

- ***Çin'e hayran çok sayıda uzman ve tarihçi ne düşünürlerse düşünsünler, azgelişmiş ve eğer öyle söylemeye cüret edersek, Batı'ya nazaran gecikmiş ekonomiler.***

Tabii ki, Çin'in Avrupa'ya nazaran *bütünsel* bir geriliğini teşhis etmek bir saniye için bile söz konusu değildir. Gerilik, ticari yapılara ve açılımlara, bu bölgede İslam âlemi veya Batı'dakinden çok daha kötü belirlenmiş bir ticari kapitalizmin çerçevelerine ilişkindir. Öncelikle özgür kentler yoktur ve bu belirleyici bir geriliktir. Batı'da, nefret edilsin veya edilmesin, bir gelişme mayası meydana getirmiş olan şu çılgınca kazanç arzusunu taşıyan bir tüccar sınıfı da yoktur. Çinli tüccarlar XIII. yüzyıldan itibaren, gururlarını tatmin için gösteriş harcamaları yapacak duruma gelmişlerdir –bu konuda bizim tüccarlara benzemektedirler–, ama bundan daha çok okumuşlara benzemeyi tercih etmişlerdir. Bir tüccarın oğlu, her türden şiir yazmasını bilmektedir. "Tüccarların hayatlarını konu edinen bütün tasvirler (Song zamanı halk masallarından çıktığı üzere), bunların başlıca amaçlarının; rahat bir hayat sürdürmeye, ahlâki ve toplumsal ödevlerini yerine getirmeye, özellikle de aileleri ve tüm akrabalarına olan borçlarını ödemeye yetecek kadar para kazanmak olduğunu göstermektedirler." Çok daha zengin olanlar, bunlara ek olarak bazı akrabalarını prestijli mandarinler sınıfına sokma amacına sahiplerdi.

Bütün bunların anlamı, Çinli tüccarların Batı tipi kapitalist bir zihniyete ancak yarım bir şekilde sahip olduklarıdır. Bundan da ötesi, karşımızda sonsuz sayıda gezgin tüccar ve zenaatkâr vardır ki, bu serseri hayat tek başına, henüz olgunlaşmamış bir ekonomiyi işaret etmektedir. Nitekim Avrupa, kendi Orta Çağının ilk yüzyıllarını damgalamış olan gezgin ticaretten XIII. yüzyılda kısmen kurtulmakta ve sabit mekânı olan ticari kuruluşların sayısı artmaktadır. Mallarını yanında taşıyan tüccar, fakir biridir; şubeleri veya memurları yoktur ve işleri mektupla yürütme olanağından mahrumdur. Bütün alet edevatını sırtında taşıyan ve kentler ile kırlar boyunca iş peşinde koşan zenaatkâr, fakir biridir. Çin'de XVIII. yüzyılda bile, şeker üreticisi işçiler, kendi aletleri yanlarında olduğu halde, şekerkamışı üreticilerinin ayağına gitmekte ve kamışları kol gücüyle ezip, şurup ve ham şe-

ker imâl etmekteydiler. Öte yandan, Çin'de endüstriyel yoğunlaşmalar enderdir: Kuzeyde birkaç kömür madeni (ve hâlâ zenaat tipi); Güneyde ünlü porselen fırınları.

Kredi de yoktur. Bunun ortaya çıkması için XIII. yüzyılı ve bundan da fazlası XIX. yüzyılı beklemek gerekmiştir. İşte bu nedenden ötürü, bu eski Çin toplumunun içine ete batarak acı veren bir kıymık gibi saplanmış olan tefecilik önemli bir kurum olmaktadır. Bu tefecilik tek başına, geri ve zor nefes alan bir ekonominin kanıtı olmaktadır.

Öte yandan, nehirlerine, deniz veya nehir teknelerine, nehirlerde yüzdürülen kesilmiş ağaçlara, eyaletler arası geçiş kolaylıklarına, kuzeydeki deve kervanlarına rağmen, Klasik Çin'in farklı bölümleri arasındaki bağlantı iyi kurulmamıştır ve bundan da kötüsü, Çin dışarıya çok az açılmıştır. Nihayet ve özellikle, aşırı nüfusludur, çok aşırı nüfusludur.

- ***Dışarıya çok az açık olan Çin, bilhassa kendi üzerine kapanarak yaşamıştır. Fiili durumda dışarıya yalnızca iki büyük yolla, deniz ve çöl aracılığıyla açılmaktadır. Üstelik, koşulların ona bu yolları kullanma olanağı vermesi ve yolun sonunda onunla ticaret yapabilecek muhatap bulması gerekir.***

Moğol döneminde (1215-1368), yaklaşık bir yüzyıl boyunca (1240-1340), iki kapı birden açık olmuştur. Polo'ların dostu ve koruyucusu imparator Kubilay (1260-1294) bir deniz gücü kurmak ve böylece Müslüman teknelerinden kurtulmak ve Japonların rekabet ile korsanlıklarından azat olmak için çok çaba harcamıştır. Aynı zamanda, Hazar Denizi'nin ötesinde Karadeniz'e ve Cenevizliler ile Venediklilerin zengin kolonilerine (Kefe, Tana) ulaşan büyük Moğol yolunun üzerindeki engelleri temizlemiştir.

Bu *açık Çin,* Batılı tüccarların getirdikleri gümüş paralar sayesinde, inkârı olanaksız bir refaha kavuşmuştur. Aynı zamanda, harikalar harikası olan kâğıt parayı da devreye sokmuştur. Ama bütün bunlar, bir süre sonra sona ermiştir.

Minglerin gerçekleştirdikleri büyük ulusal devrim ile Moğollar çöle sürülmüş (1368) ve Çin mekânı bu özümlenmemiş yabancılardan temizlenmiştir. İşte bu Çin, tam bu sıralarda iki

kapısının birden kapandığına tanık olmuştur. Çöl tarafında, yeni Çin'in devasa engeli aşması olanaksızlaşmıştır. Deniz tarafında, Mingler bu vazgeçilmez yolları yeniden açmaya boşuna uğraşacaklardır. 1405'ten 1431-1432'ye kadar olan sürede, amiral Çeng-Ho'nun komutasında en az yedi deniz seferi düzenlenmiştir. Bunlardan birinde 62 büyük tekne ve gemilerde 17.800 asker bulunmaktaydı.

Bu donanmaların hepsi de Nankin limanından denize açılmıştır. Amaç, Çin'e altın tozu, karabiber, baharat sağlayan Sonda adaları üzerinde himaye kurmaktır. Bu seferler Seylan'a kadar uzanmış, burada bir garnizon bırakıldıktan sonra, İran körfezi, Kızıldeniz ve Afrika kıyıları kadar uzaklara gidilmiştir. Bu sonuncu topraktan, Çin halkını şaşırtan zürafalar getirilmiştir.

Bu olaylar dizisi Çin uzmanlarına şaşırtıcı geldiği kadar ilgilerini de çekmiştir. Eğer uygun bir rüzgâra düşselerdi, Çin gemileri Ümit Burnu'nu Portekizlilerden yarım yüzyıl önce dolaşırlar, Avrupa'yı, hatta Amerika'yı keşfederlerdi. Ancak bu macera 1431-1432'de sona ermiştir ve arkası bir daha gelmeyecektir. Devasa Çin, tüm gücünü kuzeydeki ebedi düşmana yönelik olarak yoğunlaştırmışa benzemektedir. Başkent, 1421'de Nankin'den Pekin'e taşınmıştır.

Daha soraları, Mançu hanedanından imparatorlar, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda çöl yolunu kuşkusuz yeniden açacaklardır. O tarihlerde, Hazar denizine ve Tibet'e kadar olan geniş topraklar işgâl edecekler, göçebeleri uzak batıya sürerek kendilerini koruma altına alacaklardır. Bu fethin Kuzey Çin'e barış getirmiş ve Mançurya'nın ötesinde, Sibirya'nın Amur nehrine kadar olan bölümünün ele geçirilmesine izin vermiştir (Nertçinsk anlaşması, 1689). Diğer bir sonuç da, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Irkutsk'un güneyindeki Kiatka'da büyük fuarların açılmasıdır (Kuzey kürklerinin Çin pamuğu, Çin ipeği ve çayıyla takas edilmesi). Deniz kapısına gelince, Avrupalılar onu ucundan açmayı XVI. ve XVII. yüzyıllarda, sonra XVIII. yüzyılda deneyecekler; XIX. yüzyılda buraya yüklenip ardına kadar açacaklardır, *ama yalnızca kendi çıkarları için.*

- *Aşırı nüfus: Daha XIII. yüzyılda muhtemelen 100 milyon Çinli vardır (90 milyonu Güneyde, 10 milyonu Kuzeyde).*

Bu sayı, Moğol egemenliğinin sona ermesi ve Minglerin ulusal devrimiyle (1368) birlikte azalmıştır: 1394'te nüfus 60 milyona inmiştir (güvenilir rakam), ama barış geri gelince, eski düzeye kısa bir süre içinde yeniden ulaşılmıştır. Mançu fethiyle birlikte (1644-1683) kuşkusuz yeniden bir gerileme olmuş, barışın geri gelmesiyle, XVIII. yüzyılın muazzam genişlemesi yaşanmıştır. Bundan sonra nüfus artışı baş döndürücüdür.

Bu insandan yana aşırı zenginliğin zorunlu bedelleri vardır. Bu aşırı nüfusu, olası teknik gelişmeleri muhtemelen engellemiştir. Ortalıkta kaynaşan insanlar, tıpkı Eski Yunan veya Roma'daki kölenin de yaptığı gibi, makine kullanımını gereksiz kılmaktadır.

Çünkü insan her işi yapmaya yatkındır. 1793'te Çin'e giden bir İngiliz seyyah bir teknenin yükselen havuzlara gerek kalmaksızın, sadece kol gücüyle bir kanaldan diğerine aktarılması karşısında şaşırıp kalmıştır. Peder de las Cortès daha 1626'da, devasa bir ağaç gövdesini kaldıran Çinli hamallara hayran kalmıştır –ve bu sahnenin resmini yapmıştır–. Demek ki, insanın üstesinden gelemeyeceği hiçbir iş yoktur. Ve insan Çin'de çok ucuzdur.

Bu aşırı insan bolluğu Çin yaşamını sıkıntıya sokacak, onu ilerleme karşıtı bir yönetimin demir pençesi altında hareketsizleştirecek ve özellikle de, tekniklerin ilerlemesini kilitleyecektir. Nitekim araştırmacıların zenginliğini, erkenciliğini, akıllılığını ve hatta modernliğini gün be gün keşfettikleri bir Çin bilimi vardır. Bu bilimin tarihini dikkatli bir şekilde yazmış olan Joseph Needham, Çin biliminin dünyaya yönelik "organik" kavrayışının; Newton'dan XIX. yüzyılın sonuna kadar Batı biliminin temeli olan mekanist kavrayışla zıtlaşma halinde olan bugünkü bilimin yöneldiği kavrayışın aynı olduğunu işaret etmektedir. Fakat Çin'de teknik, merak uyandırıcı bir şekilde bilimi izlememiştir. İlerleme hızını teknik belirlemiştir. Bunun başlıca nedeni, hiç kuşkusuz kol gücünün aşırı bolluğudur. Çin, insan emeğini tasarruf edecek makineler tasarlama ihtiyacını duymamıştır. Bu ezeli aşırı nüfusun yol açtığı sefaletin kurbanı olmuştur.

AYIRIM III

Dünkü ve Bugünkü Çin

Klasik Çin bir geceden ertesi sabaha devre dışı kalmamıştır. Yavaş yavaş sürmüştür ve bu süreç XIX. yüzyılın ortalarından önce tamamlanmayacaktır. Eski Çin güç kullanılarak dışa açılmış ve o da bunu uzun süreli bir aşağılanma olarak yaşamıştır. Felâketinin ölçüsünü kavramak için çok zaman harcamıştır. Buna çare bulmak için daha da uzun zaman sarf etmesi gerekmiştir. Bugün bu konumdan, ancak çok büyük çabalar pahasına çıkmaktadır. Bu çabaların tarih içinde bir benzeri bile olmamıştır.

Eşitsiz Antlaşmalar Dönemi: Aşağılanan ve Acı Çeken Çin (1839-1949)

Çin, Hind gibi işgâl edilmemiş ve onun gibi sömürge bir ülke haline getirilmemiştir. Fakat Çin ülkesi zorlanmış, talan edilmiş, düzenli bir şekilde pay edilmiştir. Bütün büyük devletler bunlardan paylarını almışlardır. Çin bu cehennemden ancak 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla çıkabilmiştir.

• *Çin, XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa ticaretinin etkisi altına girmiştir. Ama bizatihi önemli olan bu olay, Çin'de ancak*

çok sınırlı sonuçlar yaratmıştır. Eşitsiz antlaşmalar saati ancak çok sonraları çalacaktır.

Portekizliler 1557'de Kanton'un karşısındaki Makao'ya yerleşmişler ve başta Çin ile Japonya arasında olmak üzere, önemli bir rol oynamışlardır. XVIII. yüzyılda Hollandalılar ve İngilizler ilk girişlerini yapmışlardır. Nihayet, XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, "Çinle" ticaretin altın dönemi açılmıştır –ancak bu ticaret, hâlâ Kanton limanıyla sınırlıdır–.

Çin için önemli bir trafik söz konusudur, ama bunun onun kitlesi üzerinde hiçbir yansıması olmamaktadır. Özellikle İngilizlerin başı çektiği Avrupalı tüccarlar, alım ve satımlarda tekel hakkına sahip, ayrıcalıklı bir Çinli tüccar kumpanyasıyla ilişki halindedirler (bu tüccar kumpanyasına *Co-hong* adı verilmektedir). Mübadeleler iki taraf için de avantajlı olduğu sürece gelişmektedirler. Bu mübadeleler; altın (Çin'de, gümüş kıtlığı ve dolayısıyla fiyatının yüksek olması nedeniyle altın ucuzdur: Avrupa'daki 1'e 15 ve bazen daha yüksek hadde karşılık, Çin'deki had 1'e 8'dir), Avrupa'daki talebi baş döndürücü bir hızla artan çay, özellikle Hindlerden ithal edilen pamuk ve pamuklular, nihayet kredi alışverişi üzerine yapılmaktadır: Avrupalı tüccarlar Çinli tüccarlara borç vermekte, onlar da bunu paylaşıp, kendi hesaplarına borç vermektedirler; böylece imparatorluğun en uzak eyaletlerinin ürünlerini bile bu ticaretin içine sokarak, çok modern finans şebekeleri yaratmaktadırlar. Bu, Avrupa'nın ticari sızma yöntemlerinin en alışılmış olanıdır: Her yolculuğunda yerel tüccara borç vermek –bu, onun bir sonraki yolculuğunun navlununu sağlamasına olanak vermektedir– ve piyasadan öncelikli alım yapmak.

Çin ticareti Avrupa'nın gözlerini kamaştırmaktadır, çünkü bu ticaret ona her zaman değilse bile, çoğu zaman çok büyük kârlar bırakmaktadır. Aslında Çin de büyük kârlar sağlamaktadır; özellikle, yabancı tüccarların ve yöntemlerinin bu sızmasını bir güçlük olarak hissetmemektedir; çünkü bu ekonomik şok, devasa ülkenin ölçeğinde dar bir bölgeyle sınırlı olduğu için, zorunlu olarak düşük boyutlu kalmaktadır.

Ama her şey XIX. yüzyılla birlikte değişmiştir. Avrupa artık başka bir güce kavuşmuş ve çok talepçi hale gelmiştir. Üstelik, artık bir menzil görevi gören, İngiliz işgâli altındaki Hind'in gücüne de yaslanmaktadır. Bunun sonucu olarak, Batı müdahaleleri kaba, sonuçları felâketli hale gelmişlerdir.

Afyon Savaşı (1840-1842), Batılılara beş limanı açmıştır. Nankin anlaşmasıyla açılan bu limanların arasında Kanton ve Şanghay da yer almaktadır. Tay Ping'lerin ayaklanması, Batılıların 1860'ta yeniden ülkeye girmelerine ve ilâve yedi limanı daha kendi ticaretlerine açmalarına neden olmuştur. Sonra Ruslar, Deniz Eyaleti'ni ilhak ederek, burada Vladivostok limanını kurmuşlardır. Fakat Çin'in felâketleri yeni başlamaktadır. Birinci Çin-Japon Savaşı (1894-1895) sonucunda Kore'yi kaybetmiş ve Batılı güçler ondan parça kopartmak için bu durumdan yararlanmışlardır. Ruslar Mançurya'ya yerleşmişler, Boxerlerin ulusal hareketi devrimi hızlandırmıştır (1900). 1904-1905 tarihli Rus-Japon savaşı, Rusların Çin'den kopardıkları bazı avantajların Japonya'ya geçmesine neden olmuştur. Japonya I. Dünya Savaşıyla, Almanların özellikle Şantung'ta elde etmiş oldukları avantajların bir kısmını devralmıştır.

Böylece Çin 1919'da, ülkesinin büyük kesimlerini kaybetmiş durumdadır. Sınırlarının içindeki alanlarda bile, Batılılar ve Japonlar serbesliklerden, ayrıcalıklardan, en bilineni uluslararası Şanghay imtiyazı olan imtiyazlardan yararlanmakta; demiryolları ve gümrüklerin bir bölümünü kontrol etmektedirler. Büyük devletler, Çin'in çeşitli yerlerinde kendi postanelerini kurmuşlar, bankalarını açmışlar; ticari, endüstriyel veya maden şirketlerini devreye sokmuşlardır; bunlar kendi vatandaşlarını kendi konsolosluklarında yargılamaktadır. Bu devletlerin yatırımları, 1914'te 1.610 milyon dolardır ve bunun 219 milyonu Japonlara aittir.

Sekiz büyük devletin birlikte hareket edip, imparatorluk başkentini ele geçirmesiyle (1901) sonuçlanan askeri seferden sonra, Pekin'deki yabancı temsilcilikler mahallesi, askeri olarak işgâl edilmiş, etrafına bir şev çekilerek, içine hiçbir Çinlinin inşaat yapmasına izin verilmemiştir. "Pekin'deki kordiplomatik, hukuken olmasa bile fiiliyatta Çin'in işleri üzerinde sıkı bir himaye veya hiç değilse, Çin hükümeti üzerinde fiili bir denetim kurmuştur."

Ekonomik olarak parçalanmış bu ülkede, aynı zamanda geniş çaplı bir kültürel ve dinsel istila yaşanmaktadır. Çin, haklı olarak 'eşitsiz antlaşmalar' adını verdiği antlaşmalar döneminde, bedeni ve ruhu itibariyle istilaya uğramıştır.

- ***Yabancı boyunduruğunu kırmak, Çin'in belli bir ölçekte "Batılılaşmasını", bir modernleşmeden geçmesini gerektirmektedir. Islahat yapmak ve özgürleşmek; bu iki ödev çoğu zaman zıt yönlüdür, ama ikisi de gereklidir.***

Verilecek mücadelenin renginin açıklıkla belli olmasından önce, bunların ikisi de çok zaman ve çaba gerektirecek, sınavlara ve ayak sürümelerine yol açacaktır. Çin'in Batı'nın dersini, Japonların Meiji devrimi sırasında yaptıkları gibi, bir geceden ertesi sabaha özümlemesi mümkün olmamıştır: Çifte çıraklığı zahmetli olmuştur.

Tay Ping'lerin Nankin'de bir an için ayrılıkçı bir hükümet kuran, güçlü, karmaşık –köylü ve bu yüzden "klasik"– devrimleri (1850-1864), milliyetçi ve yabancı düşmanı olmuş, ama aynı zamanda Çin'in eski toplumsal ve siyasal geleneklerine saldırmaya da kalkışmıştır. Tay Pingler kısa süreli başarıları esnasında, köleliği ilgâ etmişler, kadını özgürleştirmişler, çokeşliliği ve küçük kalsın diye ayak sarma uygulamasını kaldırmışlar, kadınları kamusal sınav ve ödevlere kabul etmişlerdir. Aynı zamanda, yüzeysel olsa da, teknik ve endüstriyel bir modernleşme yönünde fikir üretmişlerdir. Ancak esas olarak, Eski Çin'de hanedan değişikliklerinin arefesinde çok sık rastlananları gibi, tarımsal bir devrim söz konusu olmuştur. Tay Ping devrimi bu yönde, toprak sahiplerini kolektifleştirme yoluyla devre dışı bırakmaya uğraşmıştır. Sonunda, her şeyden önce Batı'nın Mançu hanedanına, esasen kendi ticari çıkarlarını korumak için verdiği destek yüzünden –ticari çıkarlar kısmi bir nedendir, çünkü modernleşme projeleri belirsizdi ve Çin'in bunları kabul etmesi için hiçbir şey olgunlaşmamıştı– başarısızlığa uğramıştır.

Boxerlerin hareketi'ne gelince; bu, esrarlı ve korku verici ayinler yapan gizli bir derneğe ait olup, yabancı düşmanlığının damgasını taşımaktadır. Zaten bu yabancı düşmanlığı, başta kor-

kunç imparatoriçe Ts'ö-Hi olmak üzere, bütün Çin'in ortak duygusudur. Bu imparatoriçe, herhalde Boxerlerle anlaşma halinde olmak üzere, yabancılara karşı harekâtın işaretini vererek, 1901'de hem yabancıların, hem de Çin'in ezilmesine neden olmuştur. Zaten Ts'ö-Hi aynı zamanda her türlü gelişmeye fena halde karşıydı, "yüz gün" adıyla bilinen 1898'deki aydınlık ıslahat hareketini beceri ve kurnazlıkla başarısızlığa sürüklemişti. Bu ıslahat, hiç değilse kâğıt üzerinde, Çin kurumları ve ekonomisindeki gerçek bir ıslahlatın temellerini atmıştı.

Kısacası, XX. yüzyılın başında ıslahatçıların dönemi henüz gelmemiştir. Bunlar, "kulaklarını açmanın Çin limanlarını açmaktan daha zor olduğu Mandarinlerin organik sağırlıklarına" (E. Balazs), yalnızca "yabancı düşmanlığının çıkmaz sokağına" dalan halkın kayıtsızlığına çarpmaktaydılar. Üstelik yabancılardan yalnızca "sırları", etkinlik formülleri öğrenilmek istenilmekteydi.

Sorunu diğer cephesini ele almadan çözmek güç olacaktır. Hiç kuşkusuz Batılı barbarları devre dışı bırakmak gerekiyordu, ama bunu başarabilmek için öncelikle Batı'nın bilim ve tekniklerini öğrenmek gerekiyordu. Bu öğrenim, Batılılarla temasta olan ve yabancı ülkelerde dolaşan iş burjuvazisine bağlı olan birkaç genç entelektüelle; Mançu saltanatının son yıllarında yönetim tarafından açılan modern okul ve üniversitelere giden, sayıları çabucak çoğalan fakir öğrencilerin işi olmuştur. Bu sıralarda bir dizi gizli dernek kurulmuştur. Bunlardan bazıları samimiyetle cumhuriyetçiyken, diğerleri imparatorluk rejimi yanlısı olmuş, ama hepsi birden Çin'in "kalkınması"ndan ve köklü reformlardan yana çıkmıştır.

- ***Çin'in gerçekten devrimci olan ve Sun Yat-Sen'in adına sıkı sıkıya bağlı bulunan ilk hareketi işte böyle oluşmuştur.***

Kuang Tung eyaletindeki bir köyde doğmuş, sonradan hekim olmuş, Çin dışında uzun süre yaşamış ve birçok devrimci harekete katılmış olan Sun Yat-Sen (1866-1925), 1905'te Tokyo'da Cumhuriyetçi Birliğin başkanı olmuştur. Bu birlik, Çin'in tümünde kısa bir sürede genişlemiş ve üzerinde iyice düşünülmüş bir

program hazırlamıştır. Bu hareket, 1911'de Mançu hanedanını deviren ve Sun Yat-Sen'i cumhuriyetçi yönetimin başına geçiren devrime yakından bağlıdır. Fakat bu devrim kısa bir süre sonra başarısız olmuş, Sun Yat-Sen, başkanlık görevini general Çe-Kay'a (öl. 1916) bırakmıştır. Bu general, eski rejimi kendi çıkarına olmak üzere ihya etmeye yönelmiştir.

1912'de kabul edilen özgürlükçü anayasa askıya alınmış ve Çin anarşiye yuvarlanmıştır. Kısa bir süre sonra *savaş ağaları* olarak adlandırılacak olan askeri eyalet valileri, mümkün olduğunca kazanç sağlama kastıyla yerel eşrafla birlik kurmuşlardır. Bunlar Çin'in acımasız efendileri haline gelmişlerdir. Yeniden sürgün yolunu tutan Sun Yat-Sen, *Ko Min Tang* ("Devrim partisi") adını verdiği bir parti kurmuştur. Burada bir kelime oyunuyla (*Ko-ming:* devrim ve *kuo-min:* ulus), 1912'de Cumhuriyet'in ilk coşkusu içinde kurulan büyük "ulusun partisi"nin görevini yerine getirmediğini, Devrim'in yeniden yapılmayı beklediğini işaret etmek istemiştir.

Çin, devrim'e daha bir sürü korkunç kaza ve dramlardan geçmeden ulaşamayacak ve bunlar ancak 1949'da komünistlerin zaferi ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla sona erebilecektir. Bu arada tarihlerin anlamına dikkat etmek gerekir. Çin'in bağımsızlığa ve kendiyle iftihar duygusuna yeniden kavuşabilmesi için, Afyon Savaşı'ndan (1840-1842) bu 1949 yılına kadar bir yüzyıl süren bir çaba ve acı süresi gerekmiştir. Bir profesör 1951'de, "artık Çinli olmaktan yeniden iftihar edebiliriz" diye ilân etmiştir.

Bu bekleme ve çaba yüzyılı boyunca, Eski Rejim sahip olduğu tüm geleneksel ve donmuş yanları itibariyle değişmiştir. "Sedef veya kristal düğmeli Mandarinler hiyerarşisi, Güneşin Oğlu'nun imparatorluk tahtına altın kaplama fırçayla düştüğü Anılar ayini, işlemeli kıyafetlerle kabul edilen şikâyet dinlemeler" artık sona ermiştir ve bunlarla birlikte, Batılıların ve Japonların akla sığmayan ayrıcalıkları da ortadan kalkmıştır.

Kısacası, Çin uzun süren bir dönemin sonunda, bir uygarlığın kırıldığı, o zamana kadar esas olan bazı yapılarını kurban ettiği şu nadir anlardan birine ulaşmıştır. Sorgulanmaya başlayan yapılar binlerce yıllık olduklarından ötürü Çin, bunalımı daha

da olağanüstü bir şekilde yaşamıştır. Bu nedenle, bu yapıların tahribi tam olmayacaktır ve zaten olamaz. Özellikle de, Çin kendini yeniden inşa ederken, tamamen kendine ait olan düşünce ve hassasiyet biçimlerine sadık kalacaktır. Oluşum halindeki yeni Çin uygarlığının açıkça ortaya çıkışını görebilmek için, herhalde daha birkaç on yıl beklemek gerekecektir.

Şu an için, yürümekte olan deneylerin yönünü anlamayı denemekten başka bir şey yapamayız. Bu deneyler henüz başlamıştır.

Yeni Çin

Burada Çin Halk Cumhuriyeti'ni methetmek –ki bu mümkündür– veya yargılamak –ki bu da bir o kadar mümkündür– söz konusu değildir. Burada söz konusu olan, onun yaptıklarını veya yapmak istediklerini belirlemek, sonra da çok uzun tarihi boyunca tanık olduğu en müthiş ve şiddetli insani deneyle karşı karşıya olan Çin uygarlığının bu durumda ne hale geldiğini görmek veya görmeye çalışmaktır. Bu deney, çok yönlü bir toplumsal, ekonomik, siyasal, entelektüel, ahlaki düzenleme çabasıdır.

Şeyleri, insanları, sınıfları ve mümkün olursa dış dünyayı, Çinlilerin iradesiyle yaratılan yeni bir duruma tabi kılmak söz konusu olmuştur. Gururun burada payı olmuştur. Evrenin merkezinde, ortasında yer aldığından emin çok eski bir Çin'le yeniden bağlantı kurmanın en azından bir biçimi olan bir gururun.

- ***Çin Halk Cumhuriyeti muazzam bir insan ve bazıları gerçek, diğerleri potansiyel ve yaratılmayı bekleyen zenginliklerden meydana gelen bir kitledir. Çin'in ekonomik gelişmesi bunlara bağımlıdır.***

Çin'in nüfusu aralıksız artmaktadır: 1952, 572 milyon; 1953, 582; 1954, 594; 1955, 605; 1956, 620; 1957, 635; 1958, 650; 1959, 665; 1960, 680; 1961, 695. Bunların tam sayımlar olmayıp (1953'teki hariç, ama buna ilişkin çekinceler de vardır), aslında belli bir olasılık taşıyan tahminler olduklarını belirtelim. Tıpkı bütün azgelişmiş ülkelerde (ve Çin, 1949'da azgelişmiş ülkelerin

en büyüğüydü) olduğu gibi, 1000'de 40'lar civarında olan yüksek bir doğum oranından ve azalmakta olan bir ölüm haddinden kaynaklanan nüfus artışı, ortaya sorunlar çıkarmaktadır. İnsan sayısındaki bu artış, hayat düzeyinin fiili bir yükselişini önceden sınırlandırmakta ve onu ciddi bir şekilde tehdit etmektedir.

Fakat, 1949-1962 arasındaki ekonomik büyüme baş döndürücüdür, tarihsel veya güncel hiçbir eşdeğerlisi yoktur. Hatta Sovyet birinci beş yıllık kalkınma planı bile, birinci beş yıllık Çin planından (1953-1957) daha iyisini yapabilmiş değildir. Bu ritm, kabaca sıfırdan yola çıkan bir ekonomiye aittir. Çünkü lokmaları ikişer ikişer yutmak, geç kalanların ayrıcalığıdır. Başlangıçta fazla zengin olmayan bu gibi ülkeler, gene de zengin hale gelmeksizin, varlıklarını ikiye katlamaktadır. Kapitalist dünyanın kurtulamadığı azalan verimler yasasının, belli bir gelişmişlik düzeyine erişildiğinde sosyalist ülkeleri de etkilemeyeceğine dair hiçbir belirti yoktur.

Çin'in olağanüstü gelişimini ölçebilmek için, bunun sarsılmaz bir iradenin, dünya ölçeğinde bir araya getirilen en büyük insan kitlesinin çabasının sayesinde olduğunu da hesaba katmak gerekir. Ve üstelik, *planlı* ekonomi Sovyetler tarafından ve hatta çağdaş kapitalizm tarafından zaten perdahlanmış bir bilimdir.

Burada tam bir bilanço çıkarmak söz konusu değildir. Eğer *resmi* rakamlar izlenecek olursa ve denetlenmesi zor bir belge yığını içinde kaybolmanın peşine düşmeden, 1952'den itibaren hesaplanan toplam milli gelire bakılacak olursa, gelişme aşağıdaki gibi olacaktır: 1952, 100; 1953, 114; 1954, 128; 1955, 128; 1956, 145; 1957, 153; 1958, 206; 1959, 249. 1958 ve 1959'daki büyüme hadleri sırasıyla % 34 ve % 22'dir, ki bu tek başına muazzamdır. Bütün çekinceler (özellikle, bu kadar geniş ve bu kadar çeşitli bir bütün için toplam gelir hesaplamanın güçlüğü) yapıldıktan sonra, iktisatçılar bu kadar büyük hadler karşısında ne şaşkınlıklarını, ne de hayranlıklarını gizleyebilirler. İleriye doğru müthiş bir sıçrama gerçekleştirilmiştir.

İktisatçı olmayan biri, bu gelişimi somut rakamlardan hareketle daha rahatlıkla yargılayabilir: Çelik üretimi milyon ton olarak: 1949, 0,16; 1952, 1,3; 1960, 18,4. Kömür: 1949, 32; 1960, 425. Dökme demir: 1949, 0,25; 1960, 27,5. Elektrik milyar kilo-

vat saat olarak: 1949, 4,2; 1960, 58. Pamuklu kumaş (milyon metre olarak): 1959, 1,9; 1960, 7.600. Tahıl artı tatlı patates ve patates, taze ağırlıklarının dörtte biri cinsinden hesaplanmış olarak: 1957, 185 milyon ton, 1958, 250; 1959, 270. Sonuncu tanıklıklar: 1949'da var olan, 1960'tan önce inşa edilen ve inşa halindekileri gösteren üçlü demiryolları haritası; aynı şekilde hidroelektrik veya termik santrallerin üçlü haritaları veya Yangçekiang nehrinin Seu-Çeueu havzasından çıktığı, nehrin hızlı aktığı ve boğazlar yaptığı Hsi Ling bölgesindeki muazzam ıslah çalışmaları. Bu çok cesur çalışmalar, muazzam bir enerji kaynağına egemen olunmasına, Kuzey yönünde büyük çaplı sulamalara olanak vererek; artık deniz gemilerine binlerce kilometre boyunca açılacak olan Mavi Nehir'in akışını düzene sokarak; boğaz bölgelerinde bile ultra modern fabrikaların kurulmasını teşvik edeceklerdir.

- ***Bu sonuçlar, insanüstü bir çaba gösterilerek, sadece siyasal heyecana ve zorunlu çalışmaya zorlaması değil, aynı zamanda yeniden biçimlendirilmesi de söz konusu olan devasa Çin toplumunun hizaya sokulması sayesinde elde edilmiştir.***

Bu görev yalnızca bir araç, hem de olağanüstü etkinlikte bir araç değil, aynı zamanda bir amaç ve bir ödül de olmuştur. Rejim varlığını, bu aralıksız sürdürülen girişiminin içinde riske sokmakta inat etmektedir. Ve rejim eğer bu oyunu katı bir şekilde sürdürmekte tereddüt etmiyorsa, bunun nedeni yalnızca Çang-Kay-Şek yönetiminin son yıllarında korkunç bir şekilde yozlaşmış olan bir önceki yönetimi ortadan kaldırmış olmasından ötürü Çin kitlesi nezdinde sahip olduğu olumlu önyargıdan yararlanıyor olmasıdır.

Bütün toplum elde tutulmaktadır: köylüler, işçiler, entelektüeller, parti üyeleri. *Burjuvazinin* en tuzu kuru kesimine –"komprador" burjuvazi– gelince, yani Çinli tüccarlarla Avrupalılar arasında aracılık yapan kesime gelince, bu tabaka daha 1949'da Çang-Kay-Şek'in bagajları arasına saklanarak sönmüştür; endüstri burjuvazisi, özel girişimlerin 1956'da karma girişimler (özel ve kamusal) haline dönüştürülmeleri sırasında emil-

miştir; artık yalnızca bir ticaret burjuvazisi kalmıştır ve bu tabakanın mensupları yalnızca ticari sektörün bir kesimini işgal etmektedir ve buradaki konumları da sallantıdadır.

Köylü dünyasındaki ıslahat hızlı ve ilerleme yönünde olmuştur. Islahat 30 Haziran 1950 tarihli toprak yasasıyla harekete geçmiştir. Bu yasa, büyük toprak sahiplerini ve büyük köylülüğü aniden ortadan kaldırmıştır. Yerlerinde kalan orta çaplı köylüler, mal varlıklarının bir bölümünü kaybetmişlerdir; sonuçta her köylüye minik bir toprak parçası (0,15 dönüm) verilmiştir, ki bu durum tek başına, işe karışan kitlenin azametini işaret etmektedir (600 milyonluk nüfusun 500 milyondan fazlası kırlarda yaşamaktadır). Bu küçük toprak parçası, eşitlikçi bir mikro mülkiyetin bir an için tahta çıkmasından başka bir şey değildir.

Nitekim, kolektifleştirmeye ve *kolektif çiftlikler* kurulmasına 1956 Ekiminde başlanmıştır. Kolektif çiftliklerin birkaç yüz köylüyü bir araya getirmelerine karşılık, 1958'de 20.000'e kadar nüfusları olan *kır komünleri*'nin kurulmasıyla, ileri doğru yeni bir adım atılmıştır. Burada özgün, belki de fazlasıyla cesur ve aynı anda siyasal, tarımsal, endüstriyel ve askeri olan bir örgütlenme söz konusudur. Köylü aynı zamanda askerdir ve bazı köylüler silahlıdır. Bu durum rejime, müdahale etmeye hep hazır bir silah gücünün ekonomik güvencesini sağlamaktadır. Fakat komünler 20 Kasım 1960'ta ayrıcalıklarını ve görevlerini *üretim tugayları*'na kaptırmışa benzemektedirler. Bu tugayların başarılı mı, başarısız mı olduklarını söylemek için henüz çok erkendir. Kesin olan tek şey, rejimin ulaşılacak amaç konusunda değil de, ilerleme hızını gerçekten belirleyen unsurun tarımsal gelişme olmasından ötürü çözümler üzerinde tereddüt ettiğidir.

Sayıları sürekli artan ve sendikalar tarafından zapturapt altında tutulan *işçiler de aynı şekilde örgütlenmişlerdir*. Yönetim, tıpkı köylülerden olduğu gibi, onlardan da insanüstü bir çaba göstermelerini istemiştir. İkinci beş yıllık plandan sonra, planın öngörmediği sıçramaları sağlamak için faal bir propaganda faaliyetine girişilmiştir. Bunun sonucunda seyirlik rekabetler ve sloganlar ortaya çıkmıştır: "Daha iyi, daha hızlı, daha ekonomik"; "Bir gün yirmi yıl ve bir yıl bin yıl değerindedir"; "1958, bin yıllık bir süre için yapılacak zor mücadelenin üç yılından ilki olacaktır."

Kahramanca fedakârlık örneklerinden binlercesini zikretmek kolay bir iş olacaktır. Bütün bunlar, kötü çalışma koşullarına, düşük ücretlere, yetersiz beslenmeye, konut sıkıntısına rağmen gerçekleştirilmiştir. Gece çalışması sırasında uyanık kalabilmek için yüzüne soğuk su çarpan şu örnek işçi kadını bir düşünün –örnek olduğu için ek avantajlara, ama bundan da fazlası ek ödevlere sahiptir–.

Entelektüellere, üniversite öğrencilerine, parti üyelerine gelince, bunlar kahramanlığa daha mı az yatkındır, yoksa onlara sunulan program çok mu daha az açıktır? Bunların hizaya girmelerinin çok daha karmaşık, daha tereddütlü, daha trajik olduğu kesindir.

Parti üyeleri, tasfiye ve özeleştiri uygulamalarına karşı asla korunaklı bir konumda değillerdir. Örneğin önce üç, sonra da beş "anti" kampanyası olmuştur. Ocak ve Şubat 1952'de gerçekleştirilen birincisi, memurların "yolsuzluk, israf ve kırtasiyeciliklerine karşı" yapılmış, geniş çaplı rezaletler ortaya çıkartılmış, sonra maksatlı bir şekilde genişletilerek, kentlerde "parti kadroları" haline gelmiş olan köylülerin fazlaca rahatlıkla uyum sağladıkları bir konumu kaybetmeleri gibi bir sürprizle karşlaşmalarıyla sonuçlanmıştır. Aynı yıl başlatılan beş "anti" (yolsuzluk, maliyeyi zarara sokma, devlete karşı hile, devletin ekonomik sırlarının çalınması) kampanyası, devasa çalkantılara, intiharlara, çok sayıda acımasız mahkumiyet kararına yol açmıştır. Bunları başka temizlikler, başka özeleştiriler, başka intiharlar izleyecektir.

Sayıları sürekli artan üniversite öğrencilerini tutan el bir an için bile sarsılmamakta, onları hep tevazuya, disipline yöneltmekte ve aynı zamanda onları kırlarda veya fabrikalardaki el işlerine mecbur bırakmaktadır.

Entelektüeller ve hocalar da aşağılanmadan nasiplerini almaktadırlar. Macaristan olaylarından sonra, onlara eleştiri hakkı bir an için tanınmıştır. Bu, "Yüz Çiçek" denilen dönemdir. Tıpkı çiçekler gibi, düşünce de yüz farklı biçim altında serpilebilir. Düşüncelerini açıklamaya davet edilen, ama bunu yapmakta tereddüt eden entelektüeller, bu süre esnasında bir de üstelik beyanatları basında hemen yer aldığından ötürü, garip bir konumda

kalmışlardır. Bu kişilerden biri, "Marksizm-Leninizm, Çin'e uymayan, modası geçmiş eski bir teoridir. Bir revizyona ihtiyaç vardır" demekteydi. Bir profesör ise yetkisizliğini şu şekilde dile getirmekteydi: "Şu ânki özgürlükten korkuyorum. Bu özgürlüğün özü, konuşmanın zorunlu olmasıdır. Şu an için gevşeyelim. İleride neler olacağını göreceğiz." Bir başka profesör de şunları fark etmektedir: "Halk ihtiyaçlarını karşılamayı başaramıyor. Buna karşılık bazıları hayat seviyesinin yükseldiğini söylüyor." Küçük çaplı bir şamatanın ortaya çıktığı düşünülebilir; yeniden Marksist eğitim derslerine pek tahammül edemeyen yaşlı entelektüeller için kısa bir teneffüs. Oysa tersine, bütün bunlar çok ciddi şeylerdir. Yüz Çiçek kampanyası bir ilkbahar boyu bile sürmedi; çiçekler "kısa bir ay boyunca şiddetle açtılar" (8 Mayıs, 8 Haziran 1957). Sonra takibata uğradılar. Çok sayıdaki tedbirsiz kişi, beyanatlarının sonucunda yer ve mevkilerinden oldular.

Bütün bunları, Çin'de söz konusu olanın açık bir tartışma değil de, bir hayat mücadelesi olduğunu hatırlatmak için anlattık. Sorun, bir toplumu, ortak bir ruhu yeniden biçimledirmek, Çin'i hatalarından, mirasından, muhtemel pişmanlıklarından arındırmaktır. Bunun ardından onu gururla, çalışmayla, kendinden memnun olmayla sarhoş etmek ve özellikle de zihinleri itaate zorlamak, mecbur bırakmak.

"Eğer 650 milyon Çinli doğru bir şekilde düşünmeye zorlanacak olursa, Çin Komünist Partisi'nin sosyalist Çin hedefine ulaşma konusunda esas saydığı ölçülere uygun olarak doğru bir şekilde donanacaklardır." Bu amaçla, radyo, basın, nutuk aracılığıyla kesintisiz bir propaganda uygulanmaktadır. Hiçbir "sosyalist" veya "totaliter" deney, bu propagandaya eşdeğerli bir örneği şimdiye kadar ortaya koyamamıştır. Bu propagandanın silahı, tüm çalışma yerlerinde yapılan zorunlu tartışmalar sırasında gündelik olarak düzenlenen eleştiridir. Bu eleştiri, grup içinde davranışları iyi olanları, kazanılabilecek kişileri ve kaanatlerinden dönmeyenleri belirlemenin aracıdır. Herkes bu sonunculara müdahale edecektir. "Sözlü saldırı *(tu-çeng),* alay, azar ve çok nadiren küçük çaplı şiddet karışımı olan aşağılayıcı bir eleştiridir."

Bu ideolojik eylem, "uzun soluklu, karmaşık ve devasa" (Mao Zedong) bir işlem olarak kalmamıştır. Bu eylem, toplumsal

ortamına göre az veya çok sıkı olacaktır. Köylülere uygulandığında gevşek olacak; buna karşılık, fabrika, büro, üniversite, okul, askeri birlik gibi belirli gruplarda çok ileri götürülecektir. İnsanları belli bir doktrinin içine almaya yönelik bir faaliyete karşı dirençler ve yaptırımlar da olmuştur. Bu yaptırımlar, artık Devrim'in başındakiler gibi kanlı değillerdir, ama hâlâ çok serttirler.

Örneğin edebiyat ve sanat alanında, partinin bir "kültür" komiseri vardır. Bu komiserin görevi, disiplin sağlamak ve sinsice süzülebilecek burjuva ve gerici sızmalarına karşı mücadele etmektir. Her yazar, yalnız sözleriyle sınırlı olmayan bir şekilde örnek olmak zorundadır. Kırda oturan, her sabah "kolektif bir edebiyat" doğrultusunda yazan, tatlı patates yetiştiren, domuz besleyen... bir yazarın örneği zikredilmektedir. "Sağ sapma" içinde olduklarına emin olunan yazarlar; tıpkı Kuzey Mançurya'da ıssız bir bölgeye "çalışma yoluyla yeniden eğitim" için gönderilen ve burada iki yıl kalan ünlü romancı Ting Ling gibi, yaptırımlara maruz kalmaktadırlar.

Kuşkusuz bu yaptırımlar, köylü devriminin ilk ayları sırasındaki sorgusuz sualsiz korkunç infazların yanında önemsiz kalmaktadır. Gene kuşkusuz, resmi belgelerde yer alan bu direnmeler, bu sabotajlar çoğunluk oluşturmamaktadır. İçtenlikle ve heyecanla gerçekleşen katılmalar çok daha fazla sayıdadır ve birçok yeni katılım heyecanla bildirilmektedir. Galip gelen ideolojiye katılmak, bir vatana, bir ulusa katılmaktır, geleceğe inanmaktır, Çin'e inanmaktır.

- ***Tarım deneyi, komünist Çin'in yegâne gerçek başarısızlığıdır. Rekor hasatlar, istatistiklerle safça oynamalar ve resmi iyimserlik gerçek verileri, 1958'e kadar gizleyebilmişlerdir. Batı'da yayınlanan lehte makale ve kitaplar bu hayalleri yaygınlaştırmışlardır. 1959'la, 1960 ve 1961'deki felaket düzeyindeki hasatlar, bu iyimserliğe müthiş ve kısmen de olsa haksız bir darbe indirmişlerdir.***

Haksız: bu felâket düzeyindeki veriler, en başta doğal koşulların sonucu olmuşlardır. Çin, başta Kuzey eyaletleri olmak üzere,

uzaklık veya taşkın gibi çelişik afetlerin art arda veya eşanlı gelişlerine ezelden beri mahkûm olmuştur. Örneğin 1961'de, hasadın yarısından fazlası bu şekilde yok olmuştur. Fırtına ve taşkınlar milyonlarca kişinin ölümüne yol açarken, bu aynı yılın mart-haziran ayları arasında, küçük bir çay haline gelmiş olan Hoang-Ho nehri kaynağına yakın yerlerde bile yürüyerek geçilir hale gelmiştir. Kuraklıklar, görülmedik tayfunlar, taşkınlar, zararlı haşereler, şu eski düşmanlar yeni Çin karşısında da silahlarını elden bırakmış değillerdir.

Acaba Çin'in bütün sosyalist cumhuriyetler gibi, endüstri alanındaki başarılarının bedelini ödediği söylenebilir mi? Çin, herhalde endüstrileşmeye fazla bel bağlayarak, tarımı ihmal etmiştir. Resmi basın, "Bir yüzyıldan beri eşi görülmemiş (bu doğal afetlerin) yanı sıra, insanları da suçlamakta ve sabotajlardan söz etmektedir. "1960 Ağustosunda ürünleri kurtarma konusunda halk komiserlerine yardımcı olmaları için kırlara gönderilen çok sayıdaki işçi ve memurun bir bölümü, ödevlerini yerine getirmemiş ve hükümet ile partinin emirlerine ihanet etmiştir." "Günah keçisi aracılığıyla yapılan bu açıklama"ya pek fazla itibar etmeyelim. Kolektifleştirme hareketinin, başka yerlerde olduğu gibi, burada da genelde halkın geri kalanından daha gelenekselci olan köylülüğe çarpmış olması muhtemeldir ve zaten bazı önlemler de tavizkâr bir korku taşımaktadır (örneğin, artık *büyük* değil de, *küçük* üretim birliklerinin vurgulanması gibi).

Bu felâket düzeyindeki verimler, şu an için birçok sonuç doğurmaktadır. Büyümeyi yavaşlatmakta, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Rusya'ya yönelik gıda ihracatını azaltmakta, böylece bunların karşılığı olarak gelen Rus ürün ve hizmetleri de azalmaktadır. Hatta bu durum Çin'i kapitalist ülkelerden tahıl talep etmeye yöneltmektedir: Kanada, Avustralya, ABD, Fransa, Birmanya ve hatta Milliyetçi Çin'den 9-10 milyon ton tahıl talep etmiştir. Bu devasa miktarın deniz yolundan taşınmasının örgütlendiği Londra'da, Çin'in gelecek üç yıl içinde 80 milyon sterlin ödemek zorunda kalacağı hesaplanmaktadır. Çin bunu nasıl ödeyecektir? Muhtemelen cıva ile altın ve gümüş gibi değerli madenler cinsinden.

Hiç kuşkusuz, atılım halindeki bir ekonomi için çok sert bir darbe. Çin'in geleceği konusunda bir soru işareti. Her halükârda, aslında inkârı olanaksız, enerjik ve göz kamaştırıcı bir başarının karanlıkta kalan büyücek yanı.

Bugünkü Dünya Karşısında Çin Uygarlığı

Geniş Çin âleminde, eğer kendine fazlasıyla özgü bir milliyetçiliği (bunu ifade etmek için barbarca ve kabul edilmesi olanaksız bir kelime olan *kültüralizm* önerilmiştir) oynadığı rolün rızası olmasaydı, bu devasa gelişmenin hiçbir unsuru mümkün olamazdı. Sonuçta bu milliyetçilik, ulusal değil de kültürel bir gurura dayanmaktadır, yani aydınlatma denemesine girişilmesi gereken eski ve canlı bir gerçeklik olan bir uygarlık milliyetçiliği. Çünkü ilk bakışta eskiden fazlasıyla sapmış, çok yeni gibi gözüken Çin, bu milliyetçilik aracılığıyla iftihar edilen ve komünizm deneyinin öncesindeki huzursuz yüzyılın (1840-1940) bu duyguyu yaraladığı uzun geçmişe bağlanmaktadır.

- ***Çin kendini büyük bir güç ve büyük bir uygarlık olarak kabul etmektedir. Dünyanın geri kalanına nazaran üstün olduğuna, ona göre dışında yalnızca barbarlığın bulunduğu uygarlığının önceliğine hep inanmıştır.***

Çin eskiden, Batı'nın dün sahip olduğuna çok benzeyen bir gurur taşımıştır.

Bu durumda, eşitsiz antlaşmalar yüzyılı, ona iki kat gaddar olarak gözükmüştür. Diğerleri arasında bir ulus haline gelmek birinci aşağılanmadır ve barbarların, onların silahları ile bilimlerinin egemenliği altına girmeleri de ikinci aşağılanmadır.

Bugünkü yaygın ve keskin milliyetçilik, öncelikle bir rövanş, (ödenecek bedel ne olursa olsun) büyük bir *ulus*, büyük ulus haline gelme konusundaki kesin karardır. Çin'in, devrimci süreci harekete geçirmedeki ısrarı, devrime bir an bile ara vermemesi, tıpkı dün Budizmin kutsal metinlerine saldırdığı gibi bugün de yeni bir akım olan Marksizm-Leninizm ve çevrilen Rus edebiyatına hücum etmesi, dün Bay De (Demokrasi) ve Küçük

Hanım Sai'yi (bilim) tanımak istediği gibi bugün de tarihe, sosyolojiye, etnografyaya... yönelmesi hep buradan kaynaklanmaktadır.

Mao Zedong'un, Çin'in proleter halklara cömert yardımlarıyla hızlı bir devrimin nasıl yapılabileceğinin reçetesini işaret ederek, onları tıka basa tok ve aşırı zengin ülkelere karşı saldırıya geçmeye yöneltme yeteneğine sahip olduğunu hissettirdiğinden hiçbir kuşku yoktur. Çin'in kendi güçlüklerine rağmen, yiyecek ve sermaye ihracından vazgeçmediğini hatırlayalım. 1953-1959 arasında, 1.191 milyon dolar tutarında sermaye, Arnavutluk, Birmanya, Kamboç, Seylan, Küba, Mısır, Gine, Macaristan, Endonezya, Kuzey Kore, Moğolistan, Nepal, Kuzey Vietnam, Yemen... arasında paylaştırılmıştır. Bu dökümün içinde, Cezayir devrimine yönelik yardım veya 1961'de Gana'yla yapılan anlaşma yer almamaktadır. Bu ve diğer ayrıntılar (bu kredilerin % 40'ının komünist olmayan ülkelere açılması olgusu), Çin Halk Cumhuriyeti'nin belki de şu andaki güçlerini aşan, ama kesinlikle ihtiraslarının altında kalan uluslararası bir rol oynamak istediğini kanıtlamaktadırlar.

1950'de Tibet'in işgali ve o tarihten bu yana Hindistan'la için için süren çatışma, Çang-Kay-Şek'in ordusunun üslendiği Formoza adası üzerindeki talepler; Japonya ve ekonomisinin ihtiyaçlarına Sovyet ekonomisinden daha iyi karşılık verebilecek olan Batı'yla ilişkilerini normalleştirme arzusu (Makao ve Hong-Kong'tan Batı makineleri yarı kaçak girmektedirler); nihayet yerini paradoksal bir şekilde Formozalı milliyetçilerin işgâl ettikleri BM'ye girme isteği; bütün bunlar bir güç, ışıklarını etrafa saçma arzusunu göstermektedirler. 1961 Moskova kongresinde, Çin Marksizmi ile Sovyet Marksizmi arasında meydana gelen yarıkopuş da aynı şeyi göstermektedir. Çin kendini egemen bir ülke saymakta, bunu düşlemektedir. 1945'te "bir motosiklet imal etmekten aciz" olan bu ülke, 1962'de atom bombasını gerçekleştirebilecek hale gelmiştir. Bu şaşırtıcı devrim içinde, kökenlerindeki gururu, büyük uygarlık saygınlığını yeniden bulmuştur.

• ***Çok ünlü bir Çin uzmanı olan Etienne Balazs'ın da vurguladığı budur. İzleyen satırlar, onun, Çin'in uzun vadeli kültürel***

perspektifinin içine aktarılmış olan şu anki devrim hakkındaki kanaatlerini özetlemektedir.

Çin deneyi ikna edici bir şekilde başarılı olur ve bütün azgelişmiş ülkeler onun modelini izlerlerse... işte izleyen soruya korkutucu (Çin'in düşmanları kadar dostları için de korktucu) karakteri veren, bu devasa kapsamdaki olgudur: Çin deneyi başarılı olacak mıdır? Başarısız olmakta değil midir?

Sayıları ve istatistikleri sayıp dökmenin hiçbir işe yaramayacağını dürüstçe söyleyelim, çünkü rakamlar dava doğrultusunda elden geçirilmişlerdir. Ve bundan da ötesi, Çinli istatistikçiler ampirizmin göbeğinde el yordamıyla ve yüzerek yol almaktadırlar. Bunların düzenledikleri istatistiklerin fazla güvenilir olmasına değil de; bunların planlama yapılmasına, fazla hata yapmadan yol alınmasına, geçilen deneylerin rakamlandırılarak hareketin yönünün belirlenmesine olanak verecek kadar güvenilir olmalarına şaşırmak gerekir. Bu hareket, bütünü itibariyle pozitiftir.

Beş yıllık planların bazı başarısızlıklarıyla dalga geçmek elbette mümkündür: Cep yüksek fırınları, tahıl üretimi, halk komünleri... Fakat Çin deneyinin temel ve sabit unsurları, özenle hesaplandıkları zamanlarda, gülmekten veya eleştirmekten çok düşünmeye yöneltmelidirler:

a) Endüstrileşme: Bundan daha bilinçlisi olamaz. Bu endüstrileşme haddi, hem SSCB'ninkini ve Halk Cumhuriyetlerininkini, hem de geri kalmış ülkelerinkini fazlasıyla geçmektedir ve herhalde uzun bir süre daha geçecektir (% 7-10'a karşılık % 20).

b) Gerektiği sürece "iki ayak üzerinde yürüme" konusunda berrak bir irade. Yani endüstrileşme hızını koruyabilmek ve diğer sektörlerde iç olanaklarla durumu idare edebilmek üzere, endüstri gelirlerini yatırımlara tahsis etmek. Şu an için, kırsal zanaatler köylü kitlesine tüketim ihtiyaçlarının ve tarım aletlerinin esas bölümünü sağlamaktadır.

c) Yalnızca kitlelere yönelik olmayan, genel olarak azla yetinme stratejisi. Bu da kitlelerden ağır fedakârlıkların talep edilmesini sağlamaktadır.

ç) Hatalarını kabul etme ve hemen hedef düzeltme yeteneğine sahip olan yöneticilerin dikkat çekici esneklikleri.

Bütün bunlar, hayatın bazı esas gerçeklerine, Çin uygarlığının, eğer olmasalardı hiçbir şeyin olamayacağı bazı esas gerçeklerine dayanmaktadır.

1° Her şeyden önce sayıya. Deneyin katılıkları eğer talihsizlik sonucu bazı insanları, hatta çok sayıda insanı kurban etse bile, deneyin bizzat kendi tehlikeye girmez. Çünkü aşırı sayıda insan vardır. Çin'de insan sayısı hep aşırı olmuştur.

2° Ama esas olarak, 600 milyondan daha fazla bir kitlenin, eşi görülmedik bir şekilde, partiye sadakatle bağlı ***on milyon*** üye ve örgütçü tarafından çerçevelenmesine. Bu örgütçü grubun zirvesinde (birkaç istisna dışında) eski tüfekler, otuz yıllık takibat, iç savaş, Japonya'ya karşı silahlı direnme esnasında askeri strateji ve siyasal taktik alanında ilerlemeler ve sabırlı geri çekilmelerle bilenmiş, şeylerin ve insanların yönetiminde emsalsiz deneyime sahip önderler bulunmaktadır.

İnsanın kendini, bunların binlerce yıllık imparatorluğun büyük bürokratik geleneğinin, büyük bir devleti gayet sıkı bir şekilde yönetmeye alışmış okumuş-memurların mirasçısı olduklarını düşünmekten alıkoyması olanaksızdır. Etkin ve cesur yeni bir entellicensiya, kitabi ve kireçlenmiş olan eskisini devre dışı bırakmıştır. Şimdi Çin'in kaderini güçlü ellerinde tutan odur. Hep disipline tabi kılınmış olan Çin kitlesi de, yeni efendilerini itaatkâr bir şekilde izlemektedir. Bu etkin, eksiksiz ve herkesi tepeden tabana çalıştırabilen, sürekliliği olmayan örgütlenme, herhalde bu emsalsiz deneyin sırrı olsa gerektir: Yaşayan en eski uygarlık, kısa bir zaman içinde azgelişmiş ülkelerin hepsinin en genci, en ilerlemecisi haline gelmiştir. Ama bunun nedeni herhalde, onun eski uygarlığının en eski ve en sağlam özgünlüklerinden biri olan bürokratik örgütenmesine dayanmayı bilmiş olmasıdır.

- ***Çin'in geleceğinin ortaya koyduğu başka bir soru: Çin-Sovyet çatışması.***

XXII. Kongrenin (1961) gösterileri ve Rus ve Çin resmi basın organları *Pravda*'daki veya *Halkın Günlüğü*'ndeki atışmalar, acaba hakiki bir çatışmayı mı dile getirmektedir? Yoksa bunlar, sosya-

list dayanışmanın sonunda üstesinden geleceği arızi şeyler midir?

Gerçeği söylemek gerekirse, bu iki ülkenin birbirinden boşanması neredeyse olanaksızdır: Böylesine bir durum, her ikisi için de fazlasıyla tehlikeli olan, dünya çapında sonuçlara yol açar. Ama aralarındaki husumet derine benzemektedir ve burada da, kökü şu andaki uygarlıkların tarihine dalan nedenler hiç eksik değildir.

Çatışmanın kuşkusuz güncel nedenleri vardır. Karşı karşıya gelen iki güç, komünizmi modernleşmek için deneyen iki büyük halktır. Oysa bunlardan biri kırk yıllık yoksunluk ve acıdan sonra nihayet nefes almaya başlamışken, diğeri insanüstü bir çaba ve sefil bir yetingenlik içinde ter dökmektedir. Yeni zengin uluslararası masaya gürültüyle otururken, fakir akrabaya oy hakkı yoktur, kendini bir cüzzamlı gibi uluslararası arenanın dışında bulmaktadır. Biri, eğer ilerleyemezse gerileyeceği için ne pahasına olursa olsun gelişmek zorundayken; diğeri uslanmış, temkinli hale gelmiştir. Bunlar birçok sürtüşme nedeni oluşturmaktadırlar.

Ama sürtüşme esas olarak derinlerde, Çin'in karanlıkta kalan milliyeçiliğinden, Batı'dan intikamını alma isteğinden kaynaklanmaktadır. Rusya sosyalist olsun veya olmasın, hâlâ Batılıdır, hâlâ barbardır. Çin, geçmişi silmek için Üçüncü Dünya'nın merkezi olmaktan daha fazla hiçbir şeyi istememektedir. Eğer bu olursa, o gene "ortadaki imparatorluk" haline gelecektir.

AYIRIM IV

Dünkü ve Bugünkü Hindistan

Hindistan kendini, hepsinin uyum içinde olmaya yöneldiği, ama bunu asla başaramadığı karmakarışık mekânların ve geçmişlerin bir üst üste çakışması gibi sunmaktadır. Hindistan çok geniştir (Pakistan'la birlikte 4 milyon km^2, yani küçük altılar Avrupa'sının üç veya dört katı), aşırı nüfusludur (Pakistan hariç 438 milyondan fazla), çok çeşitlidir ve halklar ile uygarlıklar haznesi olan, inatçı direnmelerin alanı güneydeki Dekkan ile İndüs'ten İran'a kadar olan kurak ülkeleri, Hayber geçidinden Türkistan'a kadarki alanı ve çok çalkantılı Orta Asya'yı birbirine bağlayan kuzeybatı Hindistan –burası istilalara açık olup, Hindistan'ın tehlikeli ve patetik bölgesidir– arasında hiçbir zaman sakin bir tarihe sahip olmamıştır.

Son olarak da, hiçbir siyasal egemenlik (İngiliz sömürgeciliği dönemi hariç), ne dün, ne bugün (Hindistan ile Pakistan arasında 1947'deki şiddetli ve kanlı paylaşımdan sonra) otoritesini alt-kıtanın tamamına yayabilmiştir.

Klasik Hindler (İngiliz Sömürgeciliğine Kadar)

Eğer MÖ 3000-1400'lere kadar geri giden esrarlı İndüs uygarlığı bir yana bırakılacak olursa, üç klasik Hind yavaş yavaş oluşmuşlar, sonra birbirlerinin içine doğru uzanarak, acele etmeden birbirlerinin yerine geçmişlerdir.

a) MÖ 1400-MS VII. yüzyıl arasında Veda uyarlığı denilen Hind-Avrupalı bir uygarlık;

b) Bir öncekini XIII. yüzyıla kadar geliştiren, bir *Orta Çağ* Hindu uygarlığı (Hinduizm);

c) Müslüman fatih tarafından zorla giydirilen bir gömlek gibi dayatılan bir İslam-Hindu uygarlığı (XIII.-XVIII. yüzyıllar). Bu uygarlığın uzun süren kolonizasyonunun bayrağı, XVIII. yüzyıldan itibaren İngiliz sömürgeciliği tarafından devralınacaktır.

• ***Veda Hindistan'ı, MÖ 1400 ile MS VII. yüzyıl arasında, üç veya dört büyük aşama halinde oluşmuştur. Bu iki bin yıllık süreye, Türkistan'dan gelen ve Hind'e kuzeybatıdan girerek, yavaş yavaş orta İndüs, sonra da orta Ganj bölgelerine ulaşan Ari halkların istila ve yerleşimleri egemen olmuştur. Bunların uygarlığı, Hind-Ganj ovasının ancak bir bölümünü etkilemiştir, ama bu bölüm, çok erkenden Hind'in canlı merkezi haline gelmiştir.***

Aynı anda hem yeni gelen halklardan, hem de daha önceden yerleşmiş halklardan gelen katkılarla oluşan bu ilk Veda uygarlığı (Veda: kutsal bilgi), müthiş bir yavaşlık içinde gelişecektir. Bu uygarlık, zaten orada yerleşik olan esmer veya siyah derili, çeşitli kökenlerden halklara toslamıştır: Çok erken tarihlerde Afrika'dan gelen Pigmeler; daha sonra gelen proto-Akdenizliler (herhalde Mezopotamya'dan, bunların tipleri güneydeki Dravidyenler arasında korunmuştur); Orta Asya kökenli ve mongoloid karakterli unsurlar (özellikle Bengal'de).

Bu ön-Arilerin çoğu çoktan toprağa bağlı hale gelmiştir. Bunlar, tüccar ve kentlilerin çoktan eski hale gelmiş olan uygarlıklarının odağı olan İndüs boyunca köylerde, hatta kentlerde oturan tarımcılar, *yerleşik* hayvancılardır. Bu ön Ariler kalabalıktırlar ve günümüze kadar Hind'in çoğunluktaki insani unsuru olarak kalacaklardır.

Çoban, ***göçebe*** (çoğu zaman, ama her zaman değil), açık tenli ve sarı saçlı Hind-Ariler, II. Binyılda İran ve Küçük Asya yaylaları ile uzak Avrupa ülkelerini istila eden çok sayıdaki halkla akrabadırlar. Hind'i istila eden bu halk, Helenlerle, Heliotlarla, Keltlerle, Germenlerle ve Slavlarla kardeştirler.

a) *Bin Yılından Önce*
Birinci Aşama: İstila

İlk Ari istilası, Türkistan'dan İran ve Hind'e doğru olmuştur. Ariler böylece, Mezopotamya'dan İndüs'e kadar olan bölgede yer alan kentleri, yüksek evleri, kök salmış köylüleriyle çoktan türdeş hale gelmiş bir uygarlığın içine dahil olmuşlardır. İstila İndüs bölgesine ulaştığında, bu eski uygarlık herhalde gerileme halindeydi, ama bu bölge bağımsızlığını gene de uzun bir süre savunacak ve yeni gelenlerin doğuya doğru ilerlemelerini geciktirecektir.

Arilerin Sanskritçe yazılmış kutsal metinleri, insanların, tanrıların ve karşı-tanrıların (*asouralar*), hasımların (*koruyucu tanrıları*) birbirlerine karşıtlıkları ve bin yılından önce Pencap bölgesi ile Kâbil nehrinde cereyan eden bu bitmez tükenmez mücadeleleri anlatmaktadırlar.

Bu uzun aşama, kutsal kitapların en eskisi olan Rig Veda'da (Bentler Veda'sı, İlahiler Veda'sı da denilmektedir) yansımasını bulacaktır. Bu kitap, Veda dininin ilk aşamasının mitoloji ve inançlarını ortaya koymaktadır. Yeryüzü, "ara mekân" (atmosfer) ve gökyüzü tanrıları en azından otuz üç tanedir. Bu "biraz soluk" tanrıların arasından; kozmik ve ahlâki yasaların muhafızı, iplerle bağladığı suçluları gözleyen" Varuna; ondan da önemli olan, açık renk saçlı ve her mücadeleden galip çıkan İndra sayılmaktadır. İblis Vitra'ya galip gelen İndra, suları gökyüzünden kurtarmıştır, artık bu sular toprağı sulamakta ve verimli kılmaktadır. Bütün bu tanrılar, tıpkı Olimpos tanrılarının Troya'da savaşanların arasına karıştıkları gibi, insanların arasına karışmaktadırlar. Hepsi de kendilerine kurban ve adak verilmesini istemektedir: süt, buğday, hayvan eti ve esrarlı bir bitkiden yapılan mayalı bir içki (*soma*).

Kısacası, çok yönlü, biçimsel, ayinlere indirgenmiş bir din. Arilerin göçebeliği, din alanında bile düzen yaratıcı olan yerleşiklik karşısında henüz gerilemiş değildir.

b) *MÖ 1000-600 Yılları Arasında İkinci Aşama: Fetih ve Yerleşik Hale Gelme*

İstilacıların yerleşik hale gelmeleri, MÖ 1000-600 yılları arasında yavaş bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Bu yerleşim, bugünkü Delhi'nin ana kavşağını meydana getirdiği, doğuya doğru hafif kaymış ve genişlemiş bir bölgede olmuştur. Doğuya doğru bu fetih, bugünkü Benares'e doğru, devasa çarpışmalar veya öyle olduğu anlatılanlar boyunca ilerleyecektir. 800'lere doğru Bengal'e ve belki de orta Hindistan'a ulaşılmıştır.

Bu evrimin yol açtığı coğrafi, toplumsal, ekonomik, siyasal dönüşümler yeni kutsal kitapların, sonra *Yorumlar*'ın (Brahmanalar) ve Upanişadların –dinsel spekülasyonların kapısını açan "Yaklaşılar İncelemesi"– işaret ettikleri devasa yenilikleri açıklamaktadırlar. Din, ilk temelini korumakla birlikte, yavaş yavaş karmaşıklaşmaktadır. Tek tanrıcılığa yönelik eğilimler kendilerini kanıtlarlarken; toplumsal karışıklıkların, galipler ile mağlupların bir arada yaşamalarının yarattığı fırsatların sonucu, Ari kökenli olmayan muazzam bir inanç kitlesi tüm dinsel sistemler boyunca yayılmıştır. Örneğin Veda dinindeki uygulanışı, ayinsel kurban törenlerinin yanı sıra önemli bir yere sahip olan yoga ("kendine egemen olma") gibi.

Dinsel inanç ve tutumlar giderek daha fazla kararmaya başlamışlardır. Kısa bir süre sonra, ruhların yeryüzünde yeni hayatlara başlamak üzere sürekli yeniden bedene büründüklerine inanılmaya başlamıştır. Aynı anda hem "büyüsel", hem "sözümona feodal", hem "kolonyal" ama her şeyin yenen halkla yenilen halk arasındaki ilişkilerle açıklanamadığı (dün bunun böyle olduğu sanılıyordu) karmaşık bir toplumda, gene bu sıralarda ilk toplumsal bölümler *(varna)* oluşmaya başlamıştır. İlk sırada *brahman*lar, yani rahipler ve manevi önderler yer almaktadır. Onların arkasından savaşçılar, yani krallar, prensler, büyük toprak sahipleri (*kshatrya*lar) gelmektedir; üçüncü sırada, küçük köylüler,

hayvan yetiştiricileri, zenaatkârlar, tüccarlar (*vaysya*lar) bulunmaktadır; nihayet dördüncü ve sonuncu kategoriyi, hiç değilse köken itibarıyla köleleştirilmiş yerliler olan *çadra*'lar oluşturmaktadır.

Daha sonraları bu toplum, tabuları, ayrıcalıkları, çok sayıdaki iç evlilik yasakları, *saf* ile *saf olmayan* arasındaki katı ayırıma göre olan bölünmeleriyle, yavaş yavaş belirginleşmiştir.

Dünyevi ile ruhaninin paylaşımı, iki üst sınıf arasında olmaktadır. Başka yerlerde (Çin'de olduğu kadar Eski Mısır ve diğer yerlerde de) kural olduğunun tersine, ilkel krallık dinsel alandaki tekelini çabucak kaybetmiştir. "*Imperium*'un (hakimiyet) iki ilkesi, manevi ilke ile siyasal ilke arasındaki ilişki, kendine özgü bir kurumun içinde tamamen vurgulu hale gelmiştir... Nitekim, *kshatrya*lar kategorisinin modeli veya özü olan kralın, kamusal ayinlerde brahmanları kullanması yetmez, bir brahman'la, *purokita*'sı olan (kelimesi kelimesine "öne yerleşmiş") bir brahman'la kişisel ilişkisinin olması da gerekir. Bu kelimeyi "saray rahibi" olarak çeviriyoruz; ama aklımızda manevi bir temsil veya öncü fikrinin, bir *major ego* fikrinin de olması gerekir. Tanrıların kralın sunduklarını *purokita* olmadan yememelerinin yanı sıra kral bir de hayatındaki eylemler konusunda ona bağımlı olmaktadır. Eğer *purokita*'nın yardımı olmazsa, bu eylemler başarısız olurlar. Evlilik gibi son derece özel bir ilişki alanında bile, *purokita* krala karşı, düşüncenin irade karşısındakiyle aynı role sahiptir. Kısacası, tıpkı Rig Veda'nın dediği gibi, "Eğer önünde brahman yürürse, kral evinde mutluluk içinde yaşar, toprak bütün nimetlerini ona verir, halk ona kendiliğinden itaat eder" (Louis Dumont). Hiç değilse Brahmanik metinler böyle söylemekte ve tekrarlamaktadırlar.

İktidarla karışmadan ona ortak olan dinin bu önceliği, Louis Dumont'a göre, bu kesirlere ayrılmış toplumun başat mantığıdır: Ortak olan ilk iki sınıf, toplumsal kitlenin tüm geri kalanıyla zıtlaşmakta; aynı şekilde blok halindeki ilk üç sınıf, *çadra*ların tümüyle zıtlaşmaktadır.

Brahmanlar, önceliklerini ilham ettikleri çok büyük kaygılardan itibaren kurmuş olmalıdırlar. Karmaşık bir ayin sistemi onları kurban törenlerinin vazgeçilmez örgütleyicileri haline ge-

tirmektedir; tek bir ayrıntı bile ihmal edilse, yakarılan tanrı hemen ortalıktan çekilmekte ve korkunç Varuna, dehşet verici intikamlara girişmektedir. Ayinin sırlarının muhafızı olan rahipler, bu durumda istedikleri gibi davranabilirler, eski Arilerin saf insanbiçimciliğine saldırabilirler, İndra'nın ve eski ilahilerin bütün kahraman tanrılarının değerini hiçe indirebilirler. Bu rahipler, kendi yararlarına olmak üzere, Brahma adında yüce bir tanrı yaratmışlardır, bu tanrı onların kurban törenlerine başkanlık etmektedir. Ama bu tanrının hiçbir zaman çok popüler olmadığı da başka bir gerçektir.

Buna karşılık iki diğer egemen tanrı, müminleri heyecana gark edecektir. Siva Rudra köylü kitlesinin nezdinde, kahraman Krişna, Vasudeva'yla özdeşleştirilen Vişnu, aristokratik çevrelerde çok tutulacaktır. Bunun yanı sıra, "savaşçılar" ve "köylüler" (ikinci ve üçüncü "sınıflar") istekle *yoga*'ya yöneleceklerdir. Brahmanlar da *yoga*'yı benimseyecekler ve diğer yerli tapınılarına doğru yönlendireceklerdir. Aynı zamanda felsefi bir spekülasyona doğru da bir yönelme olacaktır ve bu yöneliş, MÖ VI. ve V. yüzyıllarda iki yeni dine, Jainizme ve Budacılığa hayat verecektir.

c) *Üçüncü Aşama: Jainizmin ve Budacılığın MÖ VI. ve V. Yüzyıllardaki İlk Başarıları*

Ortaya yavaş yavaş küçük krallıklar halindeki hükümdarlıklar, sonra da birbirlerine ticaret aracılığıyla bağlanan aristokratik kentler çıkmıştır. Kısa bir süre içinde kalabalıklaşan bu kentler, hükümdar saraylarının ve zengin burjuvalarının lüksünden yarar sağlamaktadırlar. Sarraflar, tüccarlar, bir kervan ve deniz ticaretinden büyük kârlar edinmekte, buna bağlı olarak, ortaya nitelikli pamuklu, keten ve ipek kumaşların lüksü çıkmaktadır. Daha MÖ 600'lerden itibaren demir endüstrisinin varlığı, mezarlarda bulunan silahlarla kanıtlanmıştır. Uzaktaki Aden, Hind demirini Akdeniz'e sevk eden büyük ticari piyasadır.

MÖ VI. ve V. yüzyılların çağdaş Yunan'ıyla belli bir ölçüde karşılaştırılabilir nitelikte olan bu faal ortamda, *Jainizm* ve *Buda-*

cılık gibi iki büyük selâmet dini gelişmektedir. Budacılık, Jainizmden daha fazla tanınmıştır ve daha önemlidir, çünkü dışa doğru yayılmıştır. Buna karşılık Hindistan içi âlemde bu iki din eş düzeydedir. Bunların ikisi de, çerçeve dışı, "dünyevi", brahmanların dışındaki egemen sınıflar tarafından benimsenen ve tüccarlar tarafından yayılan dindir; bunların ikisi de tekkeler kurmuştur ve bireysel selâmet kuralları önermektedir. Daha önce gördüğümüz gibi, Budizm selamete bir cins yaşama arzusunun ve hayatın anlamının reddi aracılığıyla ulaşılabileceğini önermekte, Nirvana'ya ulaşabilmek için gereken lânetli yeniden bedene bürünmeler çemberini kırmaya uğraşmaktadır. Jainizm bunun tersine, kişisel ızdırabı ve bunun aranmasını etkin bir selâmet yolu olarak görmektedir. Her iki din de, büyük senyörler tarafından kurulmuştur. Budizmi kuran kişi, herhalde bir kralın oğlu olan Siddharta Gautama'dır (MÖ 563?-483?); aynı zamanda Çakya Muni (Çakyaların Bilgesi) veya Buda (aydınlanmış) olarak da anılmaktadır. Jainizmi kuran ise, Vardhamana Mahavera (MÖ 540?-468), dünyanın (*jina)* "Galibi"dir.

Nepal kökenli olan Buda, "hidayete" MÖ 525'e doğru ermiş ve bundan sonra, hayatının sonuna varana kadar Ganj vadisi boyunca vaaz vermiştir. Öldüğü andan itibaren değişmeye başlayan dini, onun çömezleri tarafından derlendikleri halleriyle olan sözlerine dayanılarak kurulmuştur. Bu dinde tanrının varlığını iddia eden hiçbir söz yoktur. Bu sessizlik bir inkâr değildir, ama Buda doktrininin tanrının "tekliğini" reddeden öğretisinin önemli güç hatlarından birini meydana getirmektedir. Zamanın egemen fikirleriyle (Upanişadlarınki) uyum içinde olan Buda, dünyanın gerçekliği ve Evrensel Varlık fikrini reddetmektedir. Ona göre, hiçbir şey bizim bilincimizin dışında gerçekliğe sahip olamaz. "Bir gemiden dört esas yöne doğru yola çıkarak bir kara arayan ve bunu hiçbir yerde görmeyen gözcü bir kuş gibi bana geri döndün. (Bulamadın) Çünkü unsurların (Toprak, Ateş, Su, Hava) dayanak noktaları bilinçtedir. Bu dayanağı hissedilemez bilincin içinde kaybederler. Bilinç var olmaya son verirse, evrenin bütün unsurları tamamen yok olurlar."

Gerçekte, Buda bir "vazgeçen"dir *(sannyasi).* "Vazgeçen", toplumu terk eden ve artık bundan sonra sadakalar sayesinde ya-

şayarak, onu kurtaracak manevi bir mutlağın peşinde başıboş dolaşan kişidir. Amacı, reddettiği toplumu ıslah değil, kendi kişisel selâmetini sağlamaktır. Demek ki Budacılık, tek bir birey için olan, "toplum dışına çıkmış" tek bir insan için olan bir dindir. Bu toplum dışına çıkmışlığından ötürü, bu birey Hind'de sürekli olarak ortaya çıkan çok sayıdaki sapkınlıklara bağlanmaktadır. Bu sapkınlıklar, kişisel yetingenlik ve kutsallığın mutlaklığı aracılığıyla, toplumsal zorlamalara sıkı sıkıya bağlanmış olan Brahmanların dininden kurtulmanın yollarıdır. Budist "vazgeçen", Hıristiyanın tersine (o ölümden kurtulmak ister), hayattan, yeniden doğumların çemberinden kurtulmaya çalışmaktadır. "Ey keşişler, acının yok edilmesine ilişkin kutsal hakikat işte şudur: Yeniden doğumdan yeniden doğuma sürükleyen şey, var olma açlığı, zevk alma açlığıdır... Ey keşişler, acının yok edilmesine ilişkin kutsal hakikat işte şudur: arzunun yok edilmesi yoluyla, arzuyu kovarak, ondan vazgeçerek, ona yer bırakmayarak bu açlığın iptali." Yeniden doğumların çemberi ancak bu bedelin ödenmesiyle kırılacak ve Nirvana'ya ulaşılacaktır.

Dürüst kişinin buraya ulaşabilmesi için, "sekiz çatallı yolu" (bu konudaki bilgi, her tür gururdan ve ihtirastan arındırır) izlemesi; beş yasağa (cinayet, hırsızlık, zina, sarhoşluk, yalan) uyması; on günahtan (küfür, gevezelik, haset, kin, dogmatik hata... gibi) kaçınması; Altı Aşkın Erdem'i (yakınını sevme, sabır, ahlâki saflık, enerji, sadakat, iyilik) uygulaması gerekir. Fakat mükemmelliğe ulaşmak, daha da ileri gitmek demektir. Yani *bodhisattva* (aziz denilebilir), sonra da Buda (mistik aydınlanmayı almış) haline gelmek demektir. Yalnızca Budalar Nirvana'nın içinde erirler.

ç) *İmparatorluklar devri denilen, MÖ 321-MS 535 yılları arasındaki dönemde, Jainizm ve Budacılık büyük bir yayılma göstermiş, sanata ve düşünceye egemen olmuşlar, ama vedalardan kaynaklanan veya kaynaklanmayan cari uygulamaları bir an için bile gerilete memişlerdir.*

Brahmanlar konumlarını koruyabilmek için, kendileri için bir sır haline getirmek üzere bir araya getirdikleri halk inançlarına gi-

derek daha fazla yaslanacaklardır. Bu yavaş süreç, Hinduizme doğru götürecektir. Oldukça büyük bir senteze denk düşen bu harekete birazdan döneceğiz.

Bunlar olurken, hiyerarşik toplum kendini kanıtlamış ve özellikle de, Hind'e çok özgü olan şu "kast" sistemiyle kendini tamamlamıştır. Bu sistem MÖ 300 ile MS 700 yılları arasında oluşmuştur. Demek ki nispeten geç bir oluşum söz konusudur ve bunu, İslamiyet-öncesi İran'ındaki toplumsal sınıflara benzeyen eski *varna*'larla karıştırmamak gerekir. Bugün hâlâ Hind'in gerçeklerinden biri olan kastlar, oluşmak için bin yıl kadar bir süre harcamışlardır. Bu oluşum, etnik ve kültürel karışımların, daha sonraları da mesleklerin artan bir şekilde farklılaşmalarının rastlantıları içinde gerçekleşmiştir. Bunun sonucu, ortaya binlerce kast çıkmıştır (bugün bile yaklaşık 2.400 kast vardır). Bu sistemin en alt basamağında, her türlü yasaktan nasibini alan *paria*'lar, *dokunulmaz*'lar yer almaktadır. Karmaşık uygarlık, Kuzey Hindistan'ın katı sınırlarını Nepal, Himalaya, Tibet, Siam, Endonezya (özellikle Gupta'ların gerilemesinden sonra) yönlerinde aşmak, "sömürgeleştireceği" Seylan adasına ve Dravidlerin Dekkan'daki sığınağına sızmak için (buraya sızmasını, Hind'in tümünde hükümdar çevresinden kaynaklanan ve kitlenin kültürüne zıt olan bir uygarlığın taşıyıcısı haline gelecek olan "klasik ve incelmiş" Sanskritçeyi bu ülkeye dayatması sayesinde başaracaktır), evrensel imparatorlukların (Mauryalar hanedanı, MÖ 321-181 ve bundan da fazlası Guptalar hanedanı (MS 320-525) kurulmasından yararlanmıştır.

Maurya imparatorluğu ve Asoka'nın prestijli saltanatı (MÖ 264-226) döneminde, Budizm üste gelmiştir. Fakat yüzyıllar sonra yeni bir klasik Hind'in kendini kanıtlaması ise, Hinduizmin muzaffer damgası altında gerçekleşmiştir. Hinduizmin "rönesansı"ndan söz edilmektedir, çünkü bu dönem onun büyük sanatsal devri olmuştur. Hind bu sıralarda artık, başkalarından alabildiği her şeye (ve özellikle de Büyük İskender'in MÖ 327-325 arasındaki fetihleriyle İndüs vadisine kadar gelen Yunan sanatına) egemen olmuş, kendini saflığı ve gücü itibariyle kanıtlamış, eğer deyim yerindeyse Hindu tapınağını (*sikhara*, tam anlam olarak, üst tarafında ok gibi yukarı yükselen kesim) icat

etmiştir ve bu tapınak gelecek yüzyıllar açısından, tıpkı Batı'daki katedraller kadar karakteristik olmuştur. Etrafında tapınağa ulaşılan geniş merdivenlerin bulunduğu büyük bir düzlüğe kurulan tapınak, küçük tapınaklarla çevrelenmiştir. Tapınağın tüm kitlesi, tanrıların yaşadıklarına inanılan efsanevi bir Olympos gibi olan Meru dağını temsil etmektedir.

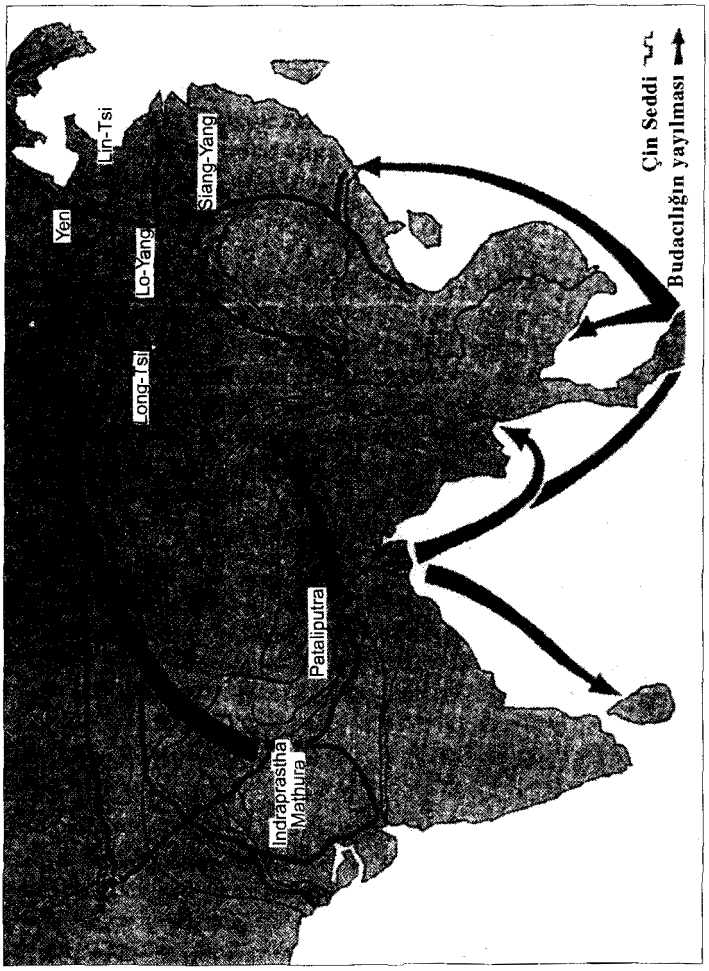
Bu dönem aynı zamanda büyük bir edebi devir de olmuştur. "Dokuz değerli taş" denilen, bu zamanın en parlak şair ve düşünürleri, II. Şandragupta'nın (386-414) sarayında yaşamışlardır ve 1786'da İngilizceye, 1791'de de Almancaya çevrilip, Herder ile Goethe'nin üzerinde çok büyük bir etki yaratmış olan *Schakintala* adlı dram bu sarayda yazılmıştır.

• ***Hinduizm çok eski gelenekleri miras aldığından, Gupta hanedanının sonlarına veya aslında çok kısa olan Harsha imparatorluğunun (606-647) çözülmesine rastlayan başlangıçlarını tam olarak tarihlendirmek olanaksızdır. Fakat kabaca bu Hint Orta Çağı sırasında, kendini bir bütün olarak sağlamca yerleştirdiği kesindir. Hinduizm, bir din veya toplumsal bir düzenden daha fazla bir şey olarak, Hind uygarlığının ve bu uygarlığın kökleri çok eski olan ve Pandit Nehru'nun Hindistan'ında hayatiyetlerini hâlâ sürdüren gerçekliklerinin özüdür.***

Bu gelişmeyi açıklamak için bizim Avrupa modelimize uygun olarak kullandığımız, Orta Çağ, feodal parçalanma vb. gibi kelimelerin hepsi de yararlı, ama tehlikelidirler. Biz bu kavramları, kesin anlamlarına tam sadık kalmadan kullanacağız. Çünkü Hinduizm Orta Çağ Hindinde, Hıristiyanlığın Avrupa Orta Çağında olduğu kadar önemliyse de, Hind'in kendi, Merovenj, Karolenj ve hatta feodal Avrupa'ya hiç benzememektedir.

a) *Tarihsel çerçevenin önemi vardır*

Ekonomik mübadeleler, herhalde daha Gupta hanedanının sona ermesinden önce gerilemeye başlamışlardır. Bu yavaşlama, tüccarları, yani Jainizmin ve Budacılığın "destekçileri"ni vurmuştur. Bu

11. Buda'dan Sonra Çin ve Hind (MÖ 500-MS 500)

Bu karışık dönem esnasında, Budacılık Hindiçini ve Endonezya'ya deniz yolundan ve Asya ile Çin'in göbeğine doğru da kara yolundan yayılmıştır. Buna karşılık Hind'de gerilemiştir. Pataliputra, Açsoka'nın başkentiydi. Baktriana Yunan İmparatorluğu (kesintisiz bir siyah çizgiyle çevrelenmiştir ve Mathura ile İndrapraşta kentlerini kapsamaktadır), menzil olarak hizmet etmişlerdir.

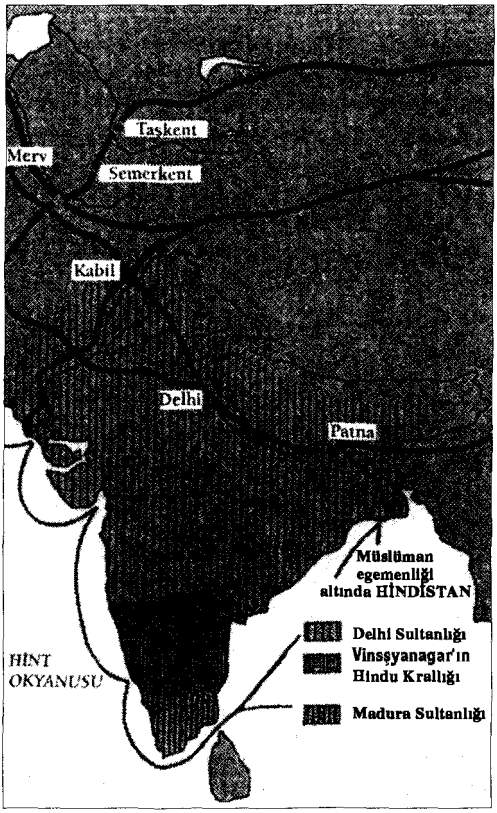
iki din, kısa bir süre sonra takibatlarla karşılaşacaktır: işkenceye tabi tutulan müminler, tahrip edilen manastırlar.

Öte yandan, Hind tarihinde, Ganj'dan Gucerat'a ve Umman denizine kadar olan alandaki en zengin bölgelerin büyük ticaret tarafından canlandırılmadığı, beslenmediği her seferinde, büyük birleştirici imparatorluklar, Hindistan halk kitlesinin pek de fazla kaygı duymadığı bir şekilde çökmektedirler: Kral ile yönetenler, her zaman uyrukların neredeyse tamamından farklı bir kasta mensupturlar. Bu durumda, Hind oldukça doğal bir şekilde bağımsız devletler halinde parçalanmakta, bunların her biri de kendi hesabına bir dizi savaşçı hükümdarlık ve senyörlük halinde bölünmektedir. Hindu "Orta Çağı", bölgesel "savaşçılar" ve tarihlerin üstesinden gelmiştir. Bu bölgesel tarihler yüzlerce yerel kroniğe bölünmüşlerdir, öylesine ki, uzman bilginler bile bunların arasında kolaylıkla kaybolabilmektedirler.

İlginç olan, bu devletlerin tarihlerini teker teker incelemek veya Bengal, Gucerat veyahut Dekkan'da (onun kendine özgü kaderi, direnme yeteneği, nihayet Şola imparatorluğu (888-1267) sırasında ışıklarını denizler boyunca saçması karşısında duyarlı olan bazı tarihçilerin verdikleri adla "Hind Bizans'ı") meydana gelen canlı özgüllük çiçeklerini akılda tutmak değildir. En önemli nokta, Bengali dilinden (Bengal), Kambay körfezinde Gucerat dilinden ve Kathaviar yarım adasında Dravid dilinden (Dravid kelimesi, 1856'da Caldwell tarafından icat edilen, pek fazla uygun olmayan bir kelimedir. O zamandan bu yana kurtulmanın mümkün olmadığı bu kelime, Dekkan'daki ırkları değil, dilleri ifade etmektedir. Bu dillerin arasında en önemlisi Tamilcedir) olmak üzere, yerel edebiyatların gelişmesidir.

b) *Brahmanların bağdaştırmacılığından kaynaklanan bir birlik*

Hinduizm kuzey ülkelerinde, brahmanların Veda ve Veda öncesi unsurlardan, yüzyıllar boyunca işlenen Ari kökenli olmayan unsurlardan ve son olarak da çok sayıdaki özgün yerel tapınıların, her şeyi kendiyle bütünleştirmeyi isteyen bir din tarafından sahiplenilen unsurlardan hareketle gerçekleştirdikleri şu dinsel toplamdır.

12. XIV. Yüzyılda Hind

Bu kroki, başlıca yolları (kalın siyah çizgi) ve siyasal bölünmeleri (en güneydeki kısa ömürlü Madura sultanlığıyla birlikte, kuruluşu 1335) gösteriyor.

Bu yavaş yerleşim esnasında Güney'in rolü ne olmuştur? Siyaset, sanat ve aynı zamanda dinsel düşüncenin yoğrulması konularında, yavaş yavaş Kuzey'e katılmıştır. Dekkan VII ile XII. yüzyıllar arasında, sanat alanındaki en yüksek, en parlak başarılara imza atmıştır (Mamalaparam'daki Pallava sanatı klasik ve incedir; Ellora sanatı şiddetli ve egemendir; Konarsk sanatı lirik ve

duyumsaldır). Öte yandan, Güneyin sanatsal başarılarının çok önce, Çankara ve Ramanuja ile Hind'in çok büyük filozoflarının sonuncularını ürettiğini kaydedelim.

Hinduizmin farklı binlerce ad altında halka mal edeceği şey, tapınmaya istekle hazır olan herkesin ulaşabileceği, yardımcı bir merhamet tanrısıdır. Geleneksel dinsellik, Budacılık ve Jainizme karşı rövanşı almıştır, ama bunu yaparken, bu iki dinin saflık, şiddete başvurmama ve hatta *et yememe* gibi kurallarını özümlemekten geri kalmamıştır. Fakat yeni dili yeniden yorumlayacak olan, her şeyden önce çok eski bir popüler tabandır.

Hinduizm böylece "zirvedeki" üç büyük tanrının bir arada yaşamaları noktasına varmıştır: Brahma (özellikle edebi düzlemde saygı görmektedir), dünyayı yaratan tanrıdır; Vişnu bu dünyanın koruyucusudur ve Siva da onu tahrip edendir. Birbirlerinden hem ayrılabilir, hem de ayrılamaz nitelikte olan bu üç tanrının her biri, Yüce varlığı kendi hesabına ifade etmektedir. Vişnu'nun yeryüzüne ikide bir "inişleri" (*avatara*lar, yani dünya barışı için bedene bürünmeleri) böylece açıklanmaktadır. Bir balık, bir kaplumbağa, devasa bir yabandomuzu, bir insan-aslan, hatta –bu dokuzuncu *avatara*'dır– Buda biçiminde bedene bürünecektir. Bu sonuncu iniş anlatısı aracılığıyla, Buda'nın eseri bütünsel bir dinsel sistemin içine katılmış olmaktadır. Tahrip edici Siva, "ölümle, zamanla" özdeşleştirilmektedir. O Hara'dır (Götüren). Tıpkı Vişnu gibi, o da iktidarını çoğu zaman tanrıçalara devretmektedir. Güney Hindistan'da bir kralın kızı ("balık gözlü" olanı), Minaşkı onun karısıdır.

H. Zimmer'in, *Hind Uygarlığında ve Sanatında Mitler ve Simgeler* (1951) adlı, keyifle okunan kitabının fikir verdiği üzere, inanılmaz zenginlikte olan bu mitolojinin içine girmek olanaksızdır. İbadete ve kurban törenlerine, ölüler tapınısına, Hindu-ların çoğunluğunun uygulamaya devam ettiği ölü yakma âdetine, evliliklerin uzun ve karmaşık törenlerine ilişkin ayrıntılı ayinsel bütün üzerinde durmak da olanaksızdır. Hind, ayinler alanında müthiş muhafazakâr olmuştur ve öyle kalmaya devam etmektedir.

Mümin açısından esas sorun, kendi kurtuluşu olarak kalmaya devam etmektedir. "Güneşin ışıkları sayesinde" cennete ulaş-

makta veya eğer hüküm giydiyse cehenneme gitmektedir; geleceğin bu ödül veya ceza biçimindeki hükmü değiştirmesi olanaksızdır. Ruh, kaderinin talihsizliği ölçüsünde yeniden bedene bürünecektir. Fakat insan, dualar, ayinler, hac ziyaretleri sayesinde veyahut tılsımlara başvurarak bazen *kharman*'dan yani her zaman belli bir sonuca, özellikle de yeniden bedene bürünmeye yol açan hükümden kurtulabilir. Bu durumda "azat edilmiş"tir. Burada, bireysel saflaşma ve yetingenlik gerektiren, kutsala ulaşmak için vazgeçmeyi öngören Budist yol alıştan çok farklı bir kurtuluş söz konusudur.

Budizm (ve Jainizm) Hinduizmin derin sularının –bizzat Hind uygarlığının suları– altında kalmış, çok güçlü bir şekilde kök saldığı Bengal'de bile bazı biçimleri ve zihniyeti açısından asimile olmuştur. Ama arkasında doldurulamayan bir boşluk bırakmıştır. Ve Hind'de, çilekeş, aziz, "vazgeçen" tipi her zaman olacaktır. Tekdüze ve katı bir toplumun ağırlıklı unsuru olan egemen din, ancak eylem dışı alanlarda bireysel özgürlük tanımaktadır. Bu durumda "tarikatlar" kendiliklerinden çoğalmaktadırlar. Bunlar entelektüel ve ahlâki kurtuluş hareketleridir.

Bengal halkının İslamiyete kitlesel geçişini, herhalde XII. yüzyılda Budizme karşı son takibatın bıraktığı boşlukla açıklamak gerekir. Aynı durum Balkanlarda, çok sıklıkla takibata uğrayan sapkın Hıristiyanlar olan Bosnalı Bogomillerin, Türklerin XV. yüzyılda buraya gelişleriyle birlikte İslamiyete geçişlerinde de görülmüştür.

- ***Malabar kıyılarında VII. yüzyıldan itibaren kurulan tüccar kolonileri tarafından taslağı çizilen, 711-712'de Sind yönünden bir istilayla ve çeşitli göçmen grupların gelmeleriyle gerçekleştirilen Müslüman Hind (1206-1757), İndüs ve Ganj vadilerine açılan bölgelerde çok yavaş ilerlemiştir. Sonra, Hind kıtasının tümünü fethetmeye yönelmiş, ama başarısız olmuştur.***

Hind'in kuzeyindeki yarı çöl bölgeler, uzun bir süre Müslümanlarla çatışma konusu olmuştur. XI. yüzyılın başlarında, 1030'larda bile yalnızca Pencap Müslümanların elindedir. Delhi sultanlığının kurulması (1206) ve her şeyi belirleyen (ama hemen her

şeyi) kilit olan Kuzey Hind'de genişleyebilmesi için daha iki yüzyıl gerekecektir.

Birçok kereler yeniden başlamak zorunda kalınan bu fetih, sonunda geniş çaplı bir askeri istilaya dönüşmüştür. Yalnızca büyük kentlere yerleşen ve az sayıda olan Müslümanlar, ülkeye ancak sistematik bir terör siyasetiyle hükmedebilmişlerdir. Gaddarlık gündelik boyutlardadır: yangınlar, yargısız infazlar, çarmıha germe veya kazığa oturtma, kanlı kaprisler... Hindu tapınakları, cami yaptırmak için tahrip edilmişlerdir. Fırsat olduğunda zorla din değiştirmeye girişilmiştir. Nihayet, bir isyan çıktığında hemen ve vahşi bir karşılık verilmektedir: yakılan evler, yerle bir edilen kırsal alan, öldürülen erkekler, köle yapılan kadınlar.

Kırsal alan genelde yerli hükümdarların veya köy cemaatlerinin yönetimine bırakılmıştır. Bu ara otoriteler, belli bir özerkliğin bedeli olarak ve vergilerin ödenmesinden sorumlu kılınmaktaydılar. Örneğin Racputana racalarının toprakları üzerindeki durum böyleydi.

Hind ancak sabrı, insanüstü gücü, devasa boyutları sayesinde ayakta kalabilmiştir. Vergiler çok ağır olduğu için, kötü bir hasat kıtlığı salgın hastalıkların zincirlerinden boşalmaları için yeterli olmakta, bu afetler aniden milyonlarca kişinin sonunu getirebilmektedir. Galiplerin lüksünün, sultanların başkent yaptıkları Delhi saraylarının ve ünlü İbn Batuta gibi Müslüman seyyahların hayran oldukları şölenlerin ihtişamının karşılığı, korkunç bir sefalet olmuştur.

Delhi sultanları, Cengiz Han ve XIII. yüzyıldaki ardıllarının yönetimindeki Moğolların ilk istilalarının darbelerinden hemen hemen kurtulmuşlardır. Hatta bu karışıklıklardan, fetih alanlarını, o zamana kadar onlara direnebilmiş olan Güneye doğru genişletebilmek için yararlanmışlardır. Timurlenk ise, Moğolların tersine, Delhi sultanlarının topraklarını istila edecek ve 1398'de Delhi'ye kadar uzanan bir akın düzenleyerek, bu kenti acımasızca yağmalayacaktır. Fakat ganimetler ile sıra sıra esirleri elde ettikten sonra hemen geri çekilecektir. Bu çekilme o kadar hızlı olmuştur ki, İslam egemenliği kendini yeniden toparlayabilmiş, ama artık hiçbir şey eskisi gibi olmamıştır.

Babür'ün yönetimindeki maceracılar ordusunun bundan 130 yıl sonra, 1526'da Panipat savaş alanında devireceği, fiilen birçok kişi arasında parçalanmış bir imparatorluktur. Cengiz Hanın ardıllarından (en azından kendi öyle iddia etmektedir) olan Babür'ün komutasındaki ordu küçüktür, ama çakmaklı tüfeklere, toplara (bu topların namluları, savaş alanında süvarilerin yüklenmelerine direnebilmek için zincirlerle bağlanıyorlardı) sahipti. Bu ordu kazandığı zaferden sonra, İran, Keşmir, İslam âlemi, daha sonra da Batı'dan gelen paralı askerler sayesinde büyüyecektir.

Babür Müslümandı (Sünni). Bu durumda yeni gelenlerin zaferi, Ortodoks İslamın, beyaz tenli insanların, top barutunun zaferi olmuştur. Onunla birlikte *Büyük Moğol İmparatorluğu* kurulmuştur. *Bu imparatorluk ilke olarak 1857'ye kadar, üç yüzyıldan* daha uzun sürecektir (1857, Sipaylar isyanı sırasında, bu devletin İngilizler tarafından ortadan kaldırıldığı tarihtir). Aslında bu imparatorluğun parlaklığı, daha Evrengzeb'in (1657-1707) ölümünden hemen sonra, İngilizlerin Bengal'i işgâllerinden (1757) çok önce sönmüştür.

Müslüman denetimindeki Hind, böylece 1526'dan Evrengzeb'in ölümüne kadar, Delhi sultanlarının iyi yıllarını hatırlattığı kadar, aynı şiddet yöntemlerine başvuran, aynı zorla gerçekleştirilen bir arada yaşama, aynı tipten yerleşim ve başarılara tanık olunan yeni bir ihtişam dönemi yaşamıştır.

Aynı şiddet yöntemleri: İslamiyet kaygı yaratarak hüküm sürmekte ve lüksünü Hind'in tümünün sefaletine dayandırmaktadır (başka türlü davranabilir miydi?). Bir yanda Batılı seyyahların hayran kaldıkları masalsı zenginlikler; öte yanda açlıklar, devasa boyutlu ölüm oranları ve aileleri tarafından terk edilen veya satılan sayılamayacak kadar çocuk.

Aynı zorla gerçekleştirilen bir arada yaşama: Bu durum zaman geçtikçe sayısı artan ilişkilerden kaynaklanmaktadır. Moğol hükümdarların en büyüğü olan Ekber (1555-1606), daha az keyfi bir yönetim ve İslam ile Hinduizmi aynı dinsel sistem içinde birleştirecek yeni bir din (Din İlahi) yaratmayı bile düşünmüştür. Bu dine, imparatorun yakın çevresindekilerden başka kimse girmemiş ve zaten onun ölümüyle sona ermiştir. Ama girişim anlamlıdır.

Aslında fatihin Hindu uyruklarından vazgeçmesi olanaksızdı. Hind'in devasa bölgeleri, vergi ödeyerek veya ödemeyerek yarı bağımsız kalmaktaydılar. Büyük Moğol'un hizmetinde çalışan Fransız hekim François Bernier, bu durumu 1670'te şöyle kaydetmiştir: "Bu aynı ülkenin içinde, Moğol'un pek de fazla egemen olamadığı, hâlâ çoğunun kendi şefleri ve hükümdarları olan, yalnızca bunlara itaat eden ve yalnızca bunların rızasıyla ona vergi ödeyen (çoğu çok az, birkaçı da hiç) çok sayıda millet vardır."

Sürekli savaşlar ve mücadelelerden kaynaklanan ihtiyaçlar, sultanın otoritesinin mutlak hale gelmesini engellemekteydi. Büyük Moğol'un sarayı aslında, Delhi'de toplanmış büyük bir ordudur (50-200 bin asker): süvariler, tüfekli birlikler, topçular, hafif toplar (üzengi topçusu denilmektedir), ağrı toplar, at ve fil ihtiyatları, toplam olarak bir savaşçlar, seyisler, hizmetkârlar kalabalığı. Ümera denilen şefler, kendilerine ömür boyu tevcih edilen topraklardan yararlanmaktadırlar. Bunlar, çoğu alt tabakalardan gelen maceracılardır; kökenlerinin mütevazı olması, onların "ihtişamlı bir şekilde süslenmiş olarak, bazen fil, bazen at, bazen de *palaki* (hamalların taşıdığı tahtırevan) üzerinde, peşlerinde epeyce bir süvari kalabalığı olduğu halde gösteriş yapmalarını engellemiyordu. Onların kapı halkını oluşturan bu süvarilerden başka, efendinin yanında ve önünde yol açmak, tavuskuşu tüyünden yelpazelerle sinek kovmak ve uçuşan tozları uzaklaştırmak, tükürük hokkası ve içme suyu taşımak... üzere çok sayıda yaya uşak bulunmaktaydı." Gene Bernier'nin açıkladığına göre, "Bir Müslüman başına yüzlerce yerli vardır." Ordunun tümünü açık tenli ve sözümona Moğol denilenlerden (bunlar da bu ayrıcalıklarını kaybetmemek için, tercihan Keşmirli beyaz kadınlarla evlenmektedirler) oluşturmak mümkün olmadığından, yerlilere ve bakır tenlilere başvurmak gerekmektedir.

Delhi'de her zaman, Racputana kökenli *Racput* askerler bulunmuş ve bunlar çoğunlukla kendi racalarının komutası altında olmuşlardır. Bu racalar, talep olduğunda yerli askerlerden meydana gelen kalabalık ordular oluşturabilmekteydiler. Çünkü bazen Müslüman paralı askerlerle veya tehlikeli komşu Şii İranlılarla veya Bengal Müslümanları Patanlarla veyahut da Dekkan'

daki geleneksel hasımlar olan Hindu veya Müslüman hükümdarlarla mücadele etmek gerekmekteydi.

Bütün bunların karşılığını, Büyük Moğol'un dev hazinesi ödemekteydi. Bu hazine, topraklardan çok Hind'deki geniş ülkeler arasındaki ticaretten beslenmekteydi. Aslında bu hazine, zenginliklerin aktığı ve dağıtıldığı bir merkezdi. Bir sikke hazineye girer girmez, önce bir delik açılmaktaydı; böylece sikkelerin birçok kereler delindikleri olmaktaydı.

Müslüman olmayan Hind'in büyücek bir parçası da böylece bu para dağıtımlarına katılmakta, bugünkü terimlerle dolaşımın içinde yer almaktaydı. Zaman akıp geçtikçe, bir arada yaşamanın yol açtığı karışımlar ve karşılıklı ama nispi bir hoşgörüyle birlikte yerleşik hale gelmiştir. Delhi ve diğer Moğol başkentlerinde serpilen İslami ve Hindu melez sanattan daha önce söz etmiştik. Bir olgu kesindir: Bu sanat Hindli olduğu kadar Müslüman olan karma bir sanattır. Ancak, kültürel ve dinsel düzlemde Hind kendi olarak kalmıştır. İslamiyet her şeye rağmen, onu pek etkileyememiştir. Örneğin, Hindu dilinin en büyük şairi, brahman kökenli Tulsidas 1532-1623 arasında yaşamıştır.

Gerçeği söylemek gerekirse, İslamiyetin otoriter egemenliği, sayılamayacak kadar çok sonuç yaratmasına rağmen, Hindu toplum ve ekonomisinin yapılarını; XV. yüzyıldan itibaren başlayan, XVI. ve XVII. yüzyıllarda artan, XVIII. yüzyıldaki genel atılımla birlikte hızlanan Batı'yla temaslardan daha az etkilemiştir. Top barutunun üstünlüğü (yalnızca Müslümanların 1526'daki zaferini değil, aynı zamanda Vidşayanagar'ın 1565'teki korkunç düşüşünü de açıklamaktadır) bir yana bırakılacak olursa, İslamiyet egemen olduğu Hind'e nazaran hiçbir üstünlüğe sahip değildir.

Daha önce de söylediğimiz üzere, Evrengzeb'in ölümünden sonra (1707), imparatorluk batı ve güneyden gelen iki tehlike karşısında tökezlemiştir. Afganlar 1738'de Delhi'yi ele geçirmişlerdir. Hindu bir halk olan Mahratların çok güçlü ilerlemeleri ise 1659'da başlamış, sadece Ervengzeb tarafından bir an için durdurulabilmiş ve XVIII. yüzyılda yeniden artarak zirveye çıkmıştır

Bunları söyledikten sonra, Müslüman Hind'i hızla yargılamaktan kaçınalım. Özel bir şiddet içeren ve uzun bir süreye yayılan bu sömürgeleştirme deneyini, o tarihlerde dünyanın başka

yerlerinde yaşanan çok sayıdaki benzeri deneyin içine yerleştirmemek haksızlık olacaktır. Bu bin yıllık sömürgeleştirme, her halükârda Hind karınca yuvasının içinde büyük bir Müslüman kitlesi oluşturmuştur. 1931 nüfus sayımının sonuçlarına göre, 239 milyon Hinduya karşılık 77 milyon Müslüman vardır, yani üç Hinduya karşılık bir Müslüman. 1947'de gerçekleşen siyasal paylaşım çok yetersiz kalmıştır. Hindistan'da 438 milyon kişiden 44 milyonu Müslümanken, 85 milyonluk Pakistan nüfusunun içinde de Müslüman olmayanlar vardır. Bu durumda toplam Hint nüfusunun % 20-25'i Müslümanlardan meydana gelmektedir. Demek ki, Müslüman Hind'de varlığını harika bir şekilde sürdürmektedir ve onu atak Hind-Müslüman uygarlığından ayırmak çok güçtür.

İngiliz Hind'i (1757-1947): Eski Bir Ekonomi Modern Batı'yla Karşı Karşıya

Portekizliler XVI. yüzyıllarda Uzakdoğu'da bir dizi ticari noktayı işgâl etmişlerdir. Fakat Portekiz Hind'i (Vasco da Gama Kalküta'ya 17 Mayıs 1498'de varmıştır, Goa 1510'da işgâl edilmiştir) bir yüzyıl süren şanlı bir dönem yaşamıştır. XVII. yüzyıl çoktan İngiliz, Hollanda ve Fransız ticarethanelerinin üstünlüğü altında olacaktır.

İngiliz Hind'i, daha Fransızların devre dışı bırakılmalarından (1763) önce, Robert Clive'ın 23 Haziran 1757'de Plassey'de (Palassi, bugün Kalküta yakınlarında) kazandığı zaferle kurulmuştur; Hindistan'ın 1947'de bağımsızlığını kazanmasına kadar, yaklaşık iki yüzyıl sürecektir. Bu süre, hemen hemen Büyük Moğol imparatorluğunun şanlı dönemi kadardır. İngiliz Hind'i de tıpkı Moğol Hind'i gibi yavaş yavaş büyümüş, fetih ancak XIX. yüzyılın ortasında tamamlanmıştır (Pencab'ın fethi, 1849) ve gene onun gibi bir dizi özerk devleti *(Native States and agencies)* doğrudan yönetiminin dışında bırakmıştır. Fakat bu otorite İngiliz döneminde hakiki olmaktan çok kâğıt üzerinde kalmıştır. Nitekim, kıtanın tümü, bu güçlü egemenliğin, muazzam bir ekonomik üstünlüğe dayanan bu egemenliğin darbelerine maruz kalmıştır. Uzaktaki İngiltere, I. Dünya Savaşına kadar *kabaca* dün-

yanın en büyük endüstriyel, ticari ve bankacılık gücü olarak kalmayı sürdürmüştür. Kurduğu egemenlik, Hind'in bütün yapılarına derinlemesine işlemiştir.

- ***Hind bir hammadde üreticisi pazar haline gelir. Fetihle birlikte tedricen genişletilen ve Hindler kumpanyası (ancak 1858'le lağvedilecektir) tarafından sürdürülen sömürgecilik, Lord Clive'ın korkunç bir yozlaşma içindeki valiliği sırasında (Avam kamarasındaki şiddetli saldırılar üzerine 1774'te intihar edecektir), yerel güçlülerin, tüccarların ve köylülerin sömürüsü halinde üçlü bir yapı kazanacaktır.***

Sömürü, Bengal, Bihar ve Orissa gibi ilk ele geçirilen zengin eyaletlerde arsızca başlamıştır. Bir miktar düzen ve hakkaniyet, İngiliz cephesinden ancak 1784'te daha dürüst bir yönetimin kurulmasıyla gelebilmiştir.

Bu başlangıç yıllarında, yağmalar, çalıp çırpmalar çoktan bir sürü felâkete yol açmıştır bile. Hind genel valisi Lord Cornwalis 18 Eylül 1789'da şöyle yazmaktaydı: "Kumpanyanın Hindistan'daki topraklarının üçte birinin artık hayvanlardan başka hiçbir canlının yaşamadığı bir cangıl olduğunu tereddütsüz iddia edebilirim." Abartı payı çok küçüktür.

Yeni efendiler (onlar da birçok şeyden sorumludurlar) de, hiç de denetleyemedikleri sürecin oyuncakları ve kurbanları olmuşlardır. Birçok felâketin, yıkımın kökeninde, dünya trafiklerine çok eskiden beri açık olmasına rağmen, Hind'in bir benzerine hiç tanık olmadığı, giderek büyüyen parasal ekonomi tek başına yer almaktadır. İngiliz hukuku, toprak mülkiyeti konusundaki Batılı kavrayış da, istenilmemesine rağmen felâketlere yol açmıştır.

Zorlukla kurulan, Hind'in en derin geçmişinden gelen eski bir denge her halükârda tehlikeye girmiş, sarsalanmıştır.

Bu XVIII. yüzyılın sonlarında Hind, bugün (1962) Madras civarında ve başka yerlerde hâlâ görülen kulübeler halindeki çok sayıda sefil köyleriyle, kırsal bir dünyadır: "Duvarları kurutulmuş çamurdan, damı örülmüş palmiye yapraklarından, dışa açılan tek yer alçak bir kapı... Yakılan inek tezeğinden çıkan du-

man, olanak bulduğu ölçüde damın açıklıklarından dışarı çıkmakta." Fakat bu köyler, sıkı bağları olan, dengeli, kendilerine yeterli, bir şef veya bir ihtiyarlar meclisi tarafından yönetilen ve hatta bazı yerlerde toprakların düzenli olarak yeniden dağıtıldığı cemaatler meydana getirmekteydiler. Köye bağlı demirci, marangoz, ev yapımcısı, kuyumcu gibi zenaatkârlar, bu meslekleri yüzyıllardan beri ırsi bir şeklide sürdürmekte, hizmetlerinin karşılığında köy hasatından pay almaktaydılar. Bu köylerin bazıları aynı zamanda, zengin köylülere kişisel olarak bağlı bulunan kölelere sahiplerdi; efendileri bunların gıda, barınma ve giyim ihtiyaçlarını gidermekteydi. Cemaat, devletin veya civardaki senyörün talep ettiği vergi ve angaryalar konusunda ortaklaşa olarak sorumluydu. Böylece cemaat elde ettiği ürünün ve işgücünün bir bölümünü başkalarına, karşılık olarak hiçbir şey vermeyen uzaktaki yönetimin kentlerinin Hind'ine vermekteydi. Vergi, kentin köylerle tek bağlantısıydı; çünkü köylerin kentin ürettiği veya ithal ettiği mallardan hiçbirini almaya mecalleri yoktu. Bu kentsel endüstriler, kentlilerin meydana getirdikleri dar çevrelere veya ihracata tahsis edilen bir lüks olarak kalmaktaydı. Fakat bu ayrıcalıklıların baskıları aşırı ağırlaştığında, köy yerini değiştirebilir; başka topraklar ve daha iyi bir talih arayabilirdi.

Bu çok eski geçimlik köy ekonomisi, çok uzun süre kendi üzerine kapanmış, zanaat ve tarımı birleştirmiş, tuz ve demir dışında dışarıyla hiçbir ilgisi olmayan bir şekilde kalmıştır. Toplumsal kast örgütlenmesi, çocukları eğiten, rahiplik ve müneccimlik yapan brahmandan, yüksek kastlara mensup zengin köylülere veya yaşlılara varana kadar, köydeki herkesi kendi yerinde tutmaktaydı. Hiyerarşinin dibinde yer alan toprağı işleyen dokunulmazlar, çoğunluğu meydana getirmekteydiler.

Bütün bu sistem, önce XVIII., sonra da XIX. yüzyıl boyunca yavaş yavaş bozulmuştur. İngilizler vergi toplatmak için eski vergi toplayıcılarına başvurmuşlar, ama onlara o zamana kadar asla sahip olmadıkları köy üzerinde mülkiyet hakkını tanımışlardır. Böylece önce Bengal'de olmak üzere, sözüm ona bir cins toprak senyörü olan *zemindar*'lar oluşmuştur. Vergi tutarını İngiliz yönetimine teslim etme sorumluluğu onlara aittir; köylüden daha fazlasını tahsil etmesine ise karışılmamaktadır. Bu *zemindar*'lar

kısa bir süre sonra kırlarda bizzat oturmaktan vazgeçerek, vergi toplamak üzere kendilerine adam tutmuşlardır. Böylece Bengal'in talihsiz köylü sınıfının üzerine, çok sayıda aracı ve asalaktan meydana gelen basamaklı bir grup çökmüştür.

İngilizler *zemindar*lık rejimini yerleştirmedikleri yerlerde, nakit olarak ödenebilir vergileri doğrudan toplamaktadırlar. Bu durumda ise, eline fazla nakit geçmeyen köylüler tefecilere başvurmak zorunda kalmaktadırlar. Tefeciler, Hind'in tamamında çok iyi durumdadırlar. Eskiden köylülerin direnmesini, öfkesini hesaba katma durumunda olan tefeci, artık arkasında onu koruyan yasaların ve yargıçların desteğine sahiptir. Borcunu ödemezse, köylünün önce hayvanlarına, sonra da toprağına el koyar. Zavallı köylü, zavallı *ryot!* Toprak fiyatı sürekli yükseldiğinden, tefecinin toprak sahibi olmaktan büyük çıkarı vardır; zaten fiyatı artırmaya yönelik bu spekülasyon, garantisi toprak rantı olan nakit plasmanları çekmektedir. Bunun sonucunda bir sürü büyük toprak sahibi ortaya çıkmıştır. Olağan olarak topraklarını ıslah etme gibi bir kaygı taşımayan bu insanlar, sadece rantlar sayesinde yaşamaktadırlar. XIX. yüzyılın sonunda, yüz milyon köylünün herhalde üçte biri küçük toprak sahibidir ve bu köylü mülkiyetinin ortalama yüzeyi asgari geçimlik sayılan 50 dönümden azdır. Bu evrim esnasında, yaşlılar meclislerinin onda dokuzu yok olmuştur. Bugün bunlar yeniden oluşturulmaya çalışılıyor.

Durum, şu nedenlerden ötürü de kötüleşmiştir:

1) İngiliz endüstrisinin rekabetiyle karşılaşan köy zenaatkârları, basıncın zaten çok yüksek olduğu tarıma yönelmişlerdir.

2) İngiliz kapitalistler çifte bir sistematik siyaset izlerlerken, Hindistan'ı ham endüstriyel ürünlerini sürecekleri bir piyasa (XVIII. yüzyılda Avrupa'da boyama veya basma "Hindli" denilen kumaşların modası yayılırken, büyük bir atılım içine giren çok eski Hind pamuklu endüstrisini öldürmekte acele etmişlerdir); hem de bazı hammaddeleri satın alacakları bir pazar olarak kabul etmişlerdir (Bengal jütü, Bombay'ın karşısındaki *regur* topraklarının pamuğu, bunlar İngiltere'nin Lancashire endüstrilerini besleyeceklerdir).

İhracata yönelik bu hammaddeler, limanlara demiryolundan ulaştırılmaktadır. Bu demiryolları erkenden inşa edimiş ve XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca ülke içlerinde gerçek bir devrime yol açmışlardır. Bu malları toplamak ve sevk etmekten başka hiçbir işlevleri olmayan kentler doğmaktadır. Böylece Hind köylüsü, kendinin, ailesinin veya köyünün beslenmesine yönelik olmayan ürünleri giderek daha fazla üretir hale gelmiştir. Endüstriyel bitki üretimi (tahıl ambarı olan, ama buğdayını ihraç eden Pencap hariç) gıda üretimini aşmaya başlamıştır. Nüfus artışının da etkisiyle, bunun sonucunda XIX. yüzyılın son otuz yılı esnasında afet düzeyinde kıtlıklar ve yetersiz istatistiklerde bile görülen bir tayın azalması meydana gelmiştir.

1929 Dünya bunalımı, hammadde fiyatlarının baş aşağı yuvarlanmaları, toprak mülkiyetinin *zemindar*ların veya tefecilerin elinde yoğunlaşmasını hızlandıracak, özgür köylünün elindeki işletme ölçekleri daha da küçülecektir. Çiftçilerin borçları o kadar büyüyecektir ki, ödemeleri olanaksızlaşacaktır. Borç altında ezilen köylüler, alacaklılarının karşısında, eskiden serflerin efendilerinin karşısında olduğundan daha beter bir durumda olacaklardır. *Ryot* kanun karşısında giderek daha özgür hale gelirken, ekonomik açıdan özgürlüğünü giderek kaybedecektir.

• ***Modern bir endüstrinin başlangıçları geç tarihlerde, ilk koruyucu tarifelerle birlikte, 1920'ler civarında ortaya çıkmıştır. O tarihlerde yerel bir endüstrinin belirmesi, ucuz ve bol emek gücünün varlığı, aşırı bollukta bir proletaryanın oluştuğu kentlerin gelişimi, hemen yakında hammadde bulunabilmesi ve son olarak da Hindu kapitalistlerin işe karışmalarından teşvik görmüştür.***

Bu Hindu kapitalistler, bundan bin yıl veya daha öncesi İran'dan kaçan ve özellikle Bombay bölgesinde biriken Zerdüşt dininden kişilerin ardılları olan *Parsi*'ler veya Racputana içlerinin alt kastlarından birinden çıkan ve bölgenin geri kalmışlığı yüzünden İngiliz rekabetinden uzun süre korunan *Marvariler* veyahut da Gucerat kökenli *Jain*lerdir.

Harekete üç endüstri kenti komuta etmektedir. Tata grubunun (bir Parsi ailesi) metalürji endüstrilerinin yer aldığı (150 mil

uzaklıkta) ve jüt bezinin büyük çapta üretildiği Kalküta; pamuklu dokuma ve otomobil montaj merkezi Bombay; 500 km. kuzeyde büyük pamuklu mekezi Ahmedabad. Bu endüstriler ve başta gıda alanlarındakiler olmak üzere diğerleri, özellikle 1942'den sonra olmak üzere, İkinci Dünya Savaşı sırasında çok düzensiz bir gelişme göstermiştir. Bu dönemde yiyecek ve kumaş kıtlığı karaborsada öyle bir fiyat yükselmesine yol açmıştır ki, Japon tehdidinin de eklenmesiyle Hind'in tamamen altüst olacağından bir an için kaygılanılmıştır.

Endüstriciler 1944'te, savaş sırasında Büyük Britanya'nın Hind'e karşı oluşan borçlarının ödenmesiyle geniş çaplı bir yatırım yapılmasını öngören resmi ve aşırı iyimser *Bombay planı doğrultusunda tavır* koymuşlardır. Proje, İngiliz şirketleri ve kapitalistleriyle yapılacak anlaşmaları (otomobil endüstrisi alanındaki Birla Nuffield anlaşması gibi) teşvik etmiştir. Zaten bugün de, İngiliz sermayesi bağımsızlığa rağmen Kalküta'daki *Cliver Street* bankalarının denetimindeki bir çok iş koluna yatırılmış durumdadır.

Bu atılım, kırların kentlere hücumunu hızlandırmaktan başka bir sonuç vermemiştir. Bir Tamil atasözü, "iflas edince kente koş" demektedir. Kentlerde atölyeler ve fabrikalar, hizmetçilik (ücretler "hiçten biraz daha yüksektir") gibi iş olanakları sağlamaktadırlar. Kathaviar yarımadasının bazı kastları ile Bombay'ın üst tabaka evlerine ahçı alınması arasında veya Dekkan'ın güneydoğu kıyısının alt sınıflarıyla Bombay fabrikalarında elde sigara saran zenaatkârlar arasında beklenmedik bağlantılar kurulmaktadır. Bütün bu bağlantılar, Hindu insanlarının genel çalkantısına eklenmekte ve bu insanların toplumsal hareketliliğini artırmaktadırlar.

Hind böylece, daha bağımsızlıktan önce, fakirlerin dökülen semtleriyle (örneğin Kalküta'nın *bustee*'leri, Bombay'ın aşırı ünlü *chawe*'leri veya köylerdeki gibi çamur kaplı duvarlarıyla Madras *cheri*'leri) kalabalık, modern kentlere sahip olmuştur.

- ***İngiltere, kendine bağlı yerli askerler olan Sipayların 1857-1858'deki şiddetli isyanlarının ertesinde, Hind politikası üzerinde yeniden düşünmüştür.***

Bu durum onun için, tavrını gözden geçirme, East India Company'nin hükümranlığına son verme (1 Eylül 1858), onun yerine Londra'da büyük ve güçlü *India Office* bakanlığını kurma ve kumpanyanın genel valisinin yerine Kalküta'da bir kral naipliği oluşturma fırsatını vermiştir.

Hind'deki prenslere ait toprakların ilhakında acaba fazla hızlı ve ileri gidilmemiş miydi? Artık özerkliklere saygı duymaya karar verilmiş ve yakınlarda ilhak edilmiş olan Mysore sultanlığının bağımsızlığının 1881'de yeniden tanınması, yeni eğilimin bir simgesi olmuştur. Doğrudan hüküm sürmekten vazgeçilince, bu karmaşık Hind alanında yapılacak en iyi iş, var olan bölünmeleri sürdürmek, onlardan yararlanmak (özellikle, biri Hindu, diğeri Müslüman iki büyük kitlenin kesişme noktasındakileri). Öncelikle de ordudaki bölünmeden yararlanılmalıydı. Lord Elphinstone, 1858'de bu konuda anlamlı bir eğretileme yapmıştır. Ona göre, İngiliz gücünün muhafazası, güvenliği su geçirmez bölümlerin birbirlerine tam uydurulmalarıyla sağlanan *steamer*'lar sayesinde olmaktadır. "Ben, Hindler imparatorluğumuzun güvenliğini, Hind ordumuzu aynı ilkeye göre kurarak sağlamak istiyorum", yani su geçirmez bölmeler ilkesine göre. Hindular, Müslümanlar, Himalaya Sihleri artık aynı birliklerde bir arada olmayacaklardır.

Olaylar bu hesapları çabucak aşmışlardır. Dünya ekonomik bunalımı 1870 yılından itibaren Hind'e ulaşarak, kıtlıklara, salgınlara, köylü ayaklanmalarına yol açmıştır. Doğruyu gören bazı kişiler, rejimin serbestleştirilmesini, bazı Hinduların yönetime, hatta hükümete ortak edilmelerinin gerektiğini söylemişlerdir. Ulusal Kongre Partisi 1885'te, her halükârda "kral naibinin inayetiyle" kurulmuştur. Henüz çok küçük ama etkin bir azınlığı temsil eden bu parti, milliyetçiliğin sözcüsü olmuştur.

Bu azınlık, kentlerde ve üniversitelerde ortaya çıkan faal orta sınıftan beslenmektedir ve ileride daha çok beslenecektir. Kongre Partisi üyeleri, aristokratlar ve prensler sınıfından veya geleneksel geçmişe derinlemesine bağlı ve toplumsal muhafazakârlıkları Hind efendilerinin çok hoşuna giden *zemindar*lar sınıfından değil; yeni hayatın öne çıkardığı, farklı kökenlerden gelen kişilerin oluşturduğu orta sınıftan kaynaklanmaktadırlar:

Parsiler, Marwaniler, Jainler, hatta İsmaili mezhebinden Müslümanlar gibi kapitalistler veya Moğollar döneminde birçok siyasal kişi çıkartmış olan (eski Hind başbakanı Jawarharlal Nehru onlardandır), siyaset eğilimleri gelişmiş Keşmirli Panditler... Gandhi de, Gucerat'taki Kathaviar bölgesinin küçük hükümdarlarına yüzyıllar boyunca bakanlar vermiş bir aileye mensuptur.

Batı uygarlığının cazibesine kapılan bu insanlar, onun yararlarını hissetmişler, avantaj ve tehlikelerini görmüşlerdir. Örneğin, Gandhi'nin düşüncesi, aynı anda hem Hind'in şiddete başvurmama geleneğinden, hem de Tolstoy'un ateşli barışçılığı ile İsa'nın Dağ'daki vaazından türemektedir. Bu Hind entellicensiyası, karışık sularda yüzmekte, dinsel bir sentez ile Hinduizmin saflaşması düşleri kurmaktadır. Birçok düşünür, bilinçli veya bilinçsiz, Hind'in sayısız sapkın düşüncesinden beslenmektedir. Bu alanda on, yirmi ad saymak gerekir. Örneğin Dayanand Sarasvati (1824-1883) yeni bir Hinduizm tarikatı kurmuş, İslamı ve Hıristiyanlığı reddetmiş, ama Batı'ya eğilimini itiraf etmiş ve elektrik ile buhar makinesine kadar tüm modern bilimi Vedalarda bulmaya uğraşmıştır. Veya Gandhi Gopal Krişna Gokhale (1866-1915) ile bütün dünyanın şiirlerinden tanıdığı (1913 Nobel Edebiyat Ödülü), "Jana Gana Mana" adlı şiiri bugün Hindistan'ın ulusal marşı olan Rabindranath Tagore (1861-1941, bu ad İngilizceleşmiş halidir) gibileri de örnek verilebilir.

Uzun bir kaynaşma, nihayetsiz süreçler sonunda, 15 Ağustos 1947'de bağımsızlık ve Hind'in paylaşılmasına ulaşmışlardır. Taraflardan birinin talepleri, diğerinin ihtiyat, geçiştirme ve ikiyüzlülüğüyle, bu sömürge yönetimini sona erdiren sürecin hiçbir eğitici yanı yoktur (oysa, diğer benzeri hareketlerin hepsinden üstündür): Bugünün aklı yarının deliliği haline geldiğinden, tavizler her zaman çok gecikmiş olarak gelmişlerdir. Öte yandan, Müslümanları tatmin eden bir şey (Bengal'in iki eyalet halinde bölünmesi, doğudakinin etnik bir bütünlük sağlaması için 1905'te Assam'a bağlanması) Hinduları kızdırmakta ve bunun tersine, bu kararın uygulanmasının 1911'e ertelenmesi Müslümanları kızdırmaktadır. Zaten milliyetçilerin çözemedikleri sorunlardan biri de, Hindular ile Müslümanları birleştirmektir (Müslümanlar 1906'da Müslüman Birliği altında toplanmışlardır).

Diğer bir büyük güçlük: kitlelere ulaşma. Bunu Gandhi'nin (1869-1948) olağanüstü müdahalesi başaracaktır. Bombay ve Londra'da hukuk okuyan Gandhi, Güney Afrika'ya göç etmiş yurttaşlarını savunmak üzere Natal'de avukatlık yapmıştır (1893-1914). 1914'te Hind'e dönünce, kendini hemen milliyetçilere kabul ettirmiş, onlara egemen olmuş, onları ileri itmiştir. Eylemi şöyledir: "Siyasal güçlerin dinsel bir şekilde kullanımı." Mahatma (Soylu, saygıdeğer) olacaktır. Doktrinine göre, başkasının iradesini zorlamak için kullanılabilecek yegâne güçler, hakikat, canlı hiçbir şeye karşı şiddete başvurmama ve safiyettir. Eyleminin dinsel vurgusu, etkinliğini yüz kat artırmaktadır. Gandhi kitleleri ayağa kaldırmaktadır. Bu durum, İngiltere'nin ilânına razı olduğu 1919 anayasasının ilk *boykot*ta (20 Eylül 1920), sonra da Gandhi'nin itaatsizlik kampanyasını başlattığı Aralık 1921'de açıkça görülmüştür. Güçlü sessiz gösterilerin ötesinde, ağır karışıklıklar patladığında, düşüncelerine sadık kalan Gandhi hareketi durdurmuştur. İkinci kampanya 8 yıl sonra, 26 Ocak 1930'da başlayacaktır. Bu hareket tuz boykotuna (tuz, yönetim tarafından satılmaktadır), sonra anlaşmalara ve yeni bir itiraz kampanyasına varacaktır. Bu kampanya bu kez uzun sürecek (1932-1934), sonunda yeni Hind anayasası ilan edilecektir (*India Act*, 1937).

- ***Demek ki Hindistan'ın bağımsızlığı, onu hızlandıran İkinci Dünya Savaşının öncesinde çoktan olgunlaşmıştır.***

Kongre 8 Ağustos 1942'de, Gandhi'nin "İngilizler Hindistan'ı terk etsinler!" sözüne katılmıştır. 1942 ve 1943'te Japonların Birmanya'da ilerlemeleri ve Assam ile Bengal'i tehdit etmeleriyle durum çok ağırlaşmıştır: İstasyonlar, kamu binaları tahrip edilmiştir.

Barış gelince gerilim artmıştır. 11 Haziran 1947'de, İngiliz parlamentosu nihayet Hind'in bağımsızlığını tanımıştır. Artık köprüler atılmıştır. Fakat bu Hind kendine rağmen parçalanmıştır: 15 Ağustos'ta iki dominyon halinde bölünmüştür; bir yanda Hindistan birliği, öte yanda Pakistan (o da iki parça halindedir). Paylaşım kötü yapılmıştır: Hindistan birliğinde 44 milyonluk

Müslüman bir azınlık bırakmıştır; doğudaki siyasal sınır jüt üretim alanlarını Pakistan'a bırakırken, Ugli nehri boyunca yer alan jüt bezi imal alanları Hindistan'da kalmıştır... İnsanlar her iki yandan öbür yana kaçmışlar, bunların ardından korkunç katliamlar gelmiştir... Gandhi, İslamiyetle bir anlaşma zemini bulmak için boşuna uğraşmıştır. Böyle davranmasının Hindu davasına ihanet olduğunu düşünen fanatik bir Hindu, 30 Ocak 1948'de Mahatma'yı katletmiştir. Böylece ayrılma, bir iç savaş ve o zamana kadar görülmemiş bir şiddet atmosferi içinde gerçekleşmiş, bilanço 2-3 milyon ölü olmuştur.

Bu ayrılmadan İngiltere'nin sorumlu olduğu sıklıkla söylenir. Acaba bu doğru mudur? Bunu kabul etmek, siyasal hareketlere, beyaz iplikle dokunmuş tezgâhlara aşırı önem atfetmek olacaktır. Hind'in geçmişi kendini bir kez daha şimdiye dayatmış, ondan intikam almıştır. Büyük sorumlu odur. Kendine özgü uygarlığıyla ayrı bir dünya olan ve İngiliz Hind'ine hiçbir zaman bağlanmamış olan Seylan da, 4 Şubat 1948'de bağımsız bir dominyon haline gelmiştir.

Hind böylece, özgür olduğu anda hemen iki parçaya ayrılmıştır. Hatta eğer Birmanya'nın bağımsızlığı ve ayrılması da (1947) hesaba katılacak olursa, üç parçaya.

Hind, Çin Tarzı Bir Devrimi Yapmayabilir mi?

Hindistan 1947'den bu yana, daha önceki 150 yıl içinde meydana geleninden daha önemli, büyük endüstriyel gelişimler kaydetmiştir. Böylece 1947 paylaşımına Pakistan'dan daha iyi uyum sağlamıştır. Hindistan evini düzene sokmuş (ticari noktalarından vazgeçen Fransa'yla anlaşma, Maharaca ve prens devletlerinin, özellikle de Haydarabad'ın (Eylül 1948) işgâl ve tasfiyesi, Goa'nın Portekizlilerden güç kullanarak alınması (1962), Keşmir üzerindeki haklarını ilân etmiş ve korumuş, Çin'in Himalayalar üzerindeki belirsiz sınır boyunca olan taleplerine direnmiştir. Goa'nın işgâlindeki sertlik, dünya üzerindeki samimi Hindistan dostlarını gerçekten üzmüştür, çünkü bu ülke onlara yeryüzünün siyasal bilgeliğe sahip nadir ülkelerinden biri olarak gözük-

mekteydi. Ancak Pandit Nehru'nun prestiji hâlâ büyüktür, o hâlâ üçüncü dünyanın en önemli avukatıdır.

Eğer bunlara parlamenter rejimin belli bir düzenlilik içinde işlediği (1962'de yapılan merkezi parlamento (Lok Sabba) ve 14 eyalet meclisi seçimleri bunu göstermiştir) Hindistan'ın ***akla uygun*** bir şekilde 14 dilsel eyalete ayrıldığı eklenecek ve bunlar rejimin aktifine yazılacak olursa, bir dizi değerli başarı sayılıp dökülmüş olacaktır.

• ***Ancak bunlar Hindistan'ın dünya karşısındaki özgün yanını meydana getirmiyorlar. Asıl özgün yanı, Hindistan hükümetinin üçüncü beş yıllık planın (1961-1965) yürürlüğe sokulmasıyla, bu yarım milyarlık insan kitlesini harekete geçirmek için sarf ettiği korkunç gayrettir. Ve bu iş şiddete başvurmadan, korkutmadan; doğanın ve insanların hareket etmelerine fırsat vererek, olayların akışını zorlamadan yapılmaktadır.***

Başkan Nehru, bunu bir Fransız gazeteciye çok güzel açıklamıştı (18 Nisan 1962): "Biz sosyalist doktrinciler değiliz. Sadece bu ülkeyi uzun dönemde refaha ulaştırmayı ve kısa dönemde de hayat seviyesini yükseltmeyi ve toplumsal farklılıkları gidermeyi istiyoruz. Bunu başarabilmek için ekonomi üzerinde çalışıyouz, ama özel girişime de çok yer bırakıyoruz. Büyük endüstrinin bir bölümü, küçük ve orta endüstrinin tamamı ve tarımın tamamı kamu sektörünün dışındadır. Kırlarda kooperatifleri teşvik ediyoruz, ama kolektivizme varma gibi bir niyetimiz kesinlikle yok. Bir kez daha söylüyorum, biz sosyalist doktrinciler değiliz. Adım adım ilerliyoruz, sorunu barışçıl bir şekilde çözmeye uğraşıyoruz. Örneğin maharacaları tahttan indirmemize karşılık, saraylarını, ayrıcalıklarını, dokunulmazlıklarını onlara bıraktığımızı, çoğu zaman büyük miktarlarda olan ödeneklerini onlar ölünceye kadar ödeyeceğimizi unutmayın. İşte görüyorsunuz ki, her fırsatta demokratik bir yol izlemeye çalışıyoruz."

Aslında, kelimenin iyi ve kötü yanlarıyla *liberal* bir yol demesi gerekirdi. Her halükârda sorun açıkça ortaya konulmuştur. Hindistan âlemi, "özgür dünya"nın yöntemlerini ve bakış açısını benimsemiştir. Bir devrim yapmayı istemektedir, bunu yapmak

zorundadır. Acaba Çin tarzı bir devrimden kaçınarak bunu başarabilecek midir?

• ***Oynanan oyunun ödülü? Aşikâr ve korkunç bir sefalete son vermek, en azından biraz ferahlık sağlamak. Bu sefalet, hiç kuşkusuz can sıkıcı, ama gerçek güç hattı, yola oradan çıkılması gereken noktadır.***

Hindistan, diğer bütün devletlerin tersine, yaralarını ne kendine, ne de başkalarına saklamama gibi bir üstünlüğe sahiptir.

Bu sefalet ezelden beri vardır. Daha MÖ'den itibaren varolan ilk tanıklıklardan bunu biliyoruz, kıyamete benzeyen kıtlıkları da. Bu sefalet 1962'de de ayan beyan ortadadır. Büyük kentler, devasa Kalküta, muazzam Bombay, hatta başkent Yeni Delhi bile, çok güzel olan bazı mahallelerinin dışında, acayiplikler sarayına lâyık manzaralar sunmaktadır: kıyafetlerin, bedenlerin, barınakların, gıdaların sefilliği.

Bu sefaletin en göze batan işareti, kol gücü bolluğudur. Büyük Moğol zamanında aileleri tarafından köle olarak satılan o kadar çok çocuk vardı ki, bunları satın almak merhametli bir hareket sayılıyordu. André Chevrillon 1923'te şöyle yazmıştı: "İşbölümü burada sonsuza kadar ileri götürülmüştür. Arabayı arabacı sürer, kapıyı *groom* açar, park yeri için *peon* bağırır. Avrupalı bu mekanizmaya maruz kalmak zorundadır. Yayan gitmesi, paket taşıması korkunç bir şey olacaktır: Bir İngiliz subayı, peşine bir sürü insan ve yük takmadan yer değiştiremez. Geçenlerde Londra'da basit bir onbaşı, Hindistan'dayken yere düşen mendilini toplaması için hizmetçisini çağırdığını anlatıyordu... Roma'da da yurttaşların, hizmetçiler, yanaşmalar, azatlı kölelerden oluşan orduları vardı."

Bazı ayrıntıların tarihlenebildiği dünün gerçeği. Ama aynı zamanda bugünün de gerçeği. 10 veya 12 hizmetçisi olan şu mütevazi burjuva evleri hakkında ne düşünülmeli? Kalküta nehrinin kıyısında (1962) "pislik içinde yuvarlanan, sineklerin saldırısına uğradıkları halde onları kovmaktan ve hatta geçenlere el açmaktan üşenen" şu sefil erkekler, kadınlar ve çocuklara ilişkin olarak ne düşünmeli? Bunları bize anlatan kişiyi izleyerek, ce-

hennemi hatırlatan yol onarım şantiyeleri için ne demeli: "Çıplak erkekler, sarili kadınlar ve paçavralar içindeki çocuklar, devasa kazanlarda odun ateşinde kaynatılan katranı yere adeta elleriyle yayıyorlar." Şantiyeler modernleştirilirse, işsiz sayısı hemen artacaktır. Dekkan'daki Bengalor'da ultramodern bir fabrika vagon imal etmektedir, "ama insan karıncalar imalatın sonunda yeniden ortaya çıkmaktadır, çünkü boya çok sayıda işçi tarafından yapılmaktadır."

Bu hüzünlü görüntüler, bugünkü Hindistan dosyasına konulması gereken ilk belgelerdir; bunlar ona ebedi Hind'den gelmektedir. Birkaç rakam bu görüntüleri özetlemektedir. 438 milyon nüfus, binde 25-30 gibi çok yüksek bir ölüm oranı, binde 45 gibi "doğal" bir doğum oranı, bunun sonunda yılda binde yirmilik bir nüfus artışı; yani her yıl 8 milyon kişi daha. Bu rakamlar umut kırıcıdır. Ulusal gelir toplam olarak hissedilir bir artış gösteriyorsa da, bu durum fert başına gelir artışını önceden durdurmaktadır. Bu fert başına gelir, bugün yılda 280 rupidir (1 rupi = 1962'de 1 Frank, bugünkü kurdan yaklaşık 14.000 TL. 2010'da ise 1,4 kuruş). Yol yapımı şantiyelerinde günlük ücret bir rupidir.

Nüfus artışını durdurmak? Bu artışı ancak refah yükselmesi önleyebilir, ama bu da sorunun çözüldüğünün varsayılması demektir. Kamu yönetimi tarafından sürdürülen gebeliğin önlenmesi yöntemlerinin yaygınlaştırılması, kısırlaştırma (1.500.000 kişi kendi isteğiyle kısırlaştırılmıştır) bu insan selini önleyememiştir. Hindistan, bu mücadelenin kolay olmadığı ama etkin olduğu disiplinli Japonya değildir.

Üstelik sorunlar bunlarla sınırlı değildir.

- ***Üçüncü Beş Yıllık Planın (1961-1965) getirdiği tedbirleri anlamak için iktisatçı olmak şart değildir.***

Bu tedbirler de, daha önceki planlarda olduğu gibi, ulaşılabilir noktalara yöneliktir: tarım için yapay gübre, ulaşım, ağır endüstriler, mekanik endüstriler. Bunların hepsi de nispeten kolay ve hızla değiştirilebilir alanlardır ve her zaman bunların diğer alanlara yansıyacakları düşüncesi taşınmakta ve bu konuda hiç hayal kırıklığına uğranılmamaktadır. Müdahaleler mümkün bütün yol-

lardan yapılmaktadır. Örneğin hükümet, Ford Vakfı uzmanlarınca Nisan 1959'da yeni planın tüm gücünü tarıma yönelterek, Hindistan'ın tahıl üretimini 100 milyon, hatta 110 milyon tona çıkartmayı (1959 için tahmin: 73 milyon ton) öneren tekliflerine kulak asmamıştır. Acaba başka uzmanların düşündüğü ve hükümetin de karar verdiği üzere, endüstriyel gelişmeden ve bunun için gereken yatırımlardan vazgeçmemek; gıda durumunun 1965'te afet düzeyine geleceğine inanmamak akıllıca mı olmuştur? Gelecek yıllar hiç kuşkusuz zor olacaktır, ama Hindistan birçok sınavdan geçmiş bir ülkedir.

Bu çabaların sarf edilmesi yönünde bir kez karar verildikten sonra, adeta hemen her zaman aynı olan alışılmış önkoşullar bulunmaktadır: Ulusal gelirin büyücek bir bölümünü zorunlu yatırımlara tahsis etmek (I. planda % 5, ikincisinde % 11, üçüncüsünde % 14). Bu muazzam yatırım oranı, zaten açık veren dengeyi daha da bozacaktır. Ayrıca dışarıdan kitlesel alımlar yapmak ve kötü alım koşullarına katlanmak gerekmektedir. Bunun sonucunda, dış yardıma başvurmak zorunlu hale gelmektedir. Bu yardımların özel olanları hiç de bedava değildir; Amerika ile Sovyetler Birliği arasında büyük bir rekabete yol açan kamusal olanları ise, bağış veya ucuz krediler halindedir (bu ülkelerin her biri, üçüncü planda öngörülen dış yardımın % 5'lik bölümünü sağlamaktadır, ama Sovyetler Birliği yardımını Bhilay çelik tesisleri gibi büyük yatırımlar üzerinde yoğunlaştırmıştır). Geçmişte rakiplerinden 20 kat fazlasını vermiş olan ABD, yardımlarını dağınık olarak yapmaktadır. Ama, "büyükler"in bu tekdüze mücadelesinin pek bir önemi yoktur, hangi alana endüstri yatırımı yapıldığı da çok önemli değildir. Hindistan'da çeliğe olduğu kadar, bir Fransız firması tarafından gerçekleştirilen sinema filmleri üretimine de yönelinmekte ve Hindistan, film pelikülü üretiminde ABD'den sonra dünya ikincisi olmaktadır.

İlginç olan nokta, Hindistan'ın kalkış sürecine girdiğinin aşikâr olduğu, Japonya'dan sonra ve Çin'e oldukça yakın bir konumda bulunmak üzere, Asya'nın büyük endüstriyel güçlerinden biri haline geldiğidir. Endüstriyel açıdan kalkışa erken geçtiği, en azından 1920'lerde endüstrileşmenin başlaması gibi bir avantajının olduğunun söylenilmesi yanlış olmayacaktır. Demek

ki belli bir öncelikten yararlanmıştır. Nüfus artışıyla ekonomik büyüme arasındaki yarış, bugün nihayet ikincisinin lehine sonuçlanıyor gibidir. Fert başına gelirin 1970'de şimdikinin iki katına çıkacağı düşünülemez bir şey değildir. Ama bu, Hindistan'ın vaat edilmiş topraklara ulaştığı değil de, hedefine doğru yol aldığı anlamına gelecektir.

- ***Bu çalışarak izlenilen yol üzerinde, bazıları siyasal, diğerleri toplumsal ve kültürel olan birçok engel dikilmektedir.***

Siyasal güçlükler: Pandit Nehru'nun manevi diktatörlüğü korkunç intikal sorunları çıkarmanın uzağında değildir, çünkü söz konusu olan yetmiş iki yaşına gelmiş bir adamdır. Kongre Partisi'nin önceliği tek başına bir anayasal sistem oluşturmamakta, bu parti verimli, makul, yapıcı muhalefete pek izin vermemektedir. Gerici bir sağ, komünist veya komünist eğilimli bir solu sığır eti yemekle suçlamış değil midir? Umut kırıcı bir argüman. Bu komünist eğilimli sol, 1962 seçimlerinde oyların yalnızca % 10'unu almış, ama Kerela yerel yönetiminde ender bir dürüstlük ve etkinlik gösterdikten sonra, oldukça keyfi şekilde buranın yönetiminden uzaklaştırılmıştır. Sosyalistler de kendi cephelerinden, başkan Nehru'yu "çürümüş bir rejim"i korumakla suçlamaktadırlar. Ama bu muhalefetler marjinal kalmaktadır –Onları kim duyar?–.

Toplumsal güçlükler: Zenginlikleri eşit dağıtmak konusunda konuşmak, yapmaktan kolaydır. Bu çetrefil toprak mülkiyeti konusunda, çeşitli eyaletlerin çerçevesi içinde çıkarılan birçok yasa, uygulamada etkisiz kalmıştır. Hukuken devre dışı bırakılan büyük toprak sahipleri, hemen her yerde bir kez daha köylüye nazaran yeniden avantajlı hale gelmişlerdir. Köylüler özgürdür ve bu, devasa bir gelişmedir, ama buna karşılık sefil bir durumda ve kötü donanımlıdırlar. İşlenebilir toprağın bir bölümü işlenmeden kalmaktadır. Büyük sulama sistemleri bile büyük toprak sahiplerine yaramaktadır. Bunların en gerekli olduğu zamanlarda suyu kendilerine almaktadırlar. Köylü bu avantajlardan hiç yararlanamamaktadır. Felâketin tam olması için, büyük toprak sahipleri ilerlemeden pek hoşlanmamakta, teknik iyileştirmelere

gitmemektedirler. Bunun anlamı, ne yazık ki burada "çürümüş bi rejim"in, devrim-öncesi bir konumun varlığıdır.

Son olarak da, geleneksel uygarlık Hindistan kitlesini çoklu ve katı ağının içinde tutmaktadır.

Hinduizmin kendininkinden başka bir evrene doğru gerekli geçişi yapabilmesi, kastlardan kurtulabilmesi ve modern hayatın oluşturduğu toplumsal devrime ulaşabilmesi için, bu ağı kırması gerekir. Hinduizmin her ciddi evrim ve modernleşmenin karşısındaki başat engeli meydana getirdiği bir vakıadır. Bu dinin gücünü, kötü beslenen, sürekli olarak fizyolojik sefaletin sınırlarında dolaşan bir halkın, bazı vesileler nedeniyle (örneğin 1962'de, *yıldızların birleşmelerinin Hindlilere dünyanın sonunu* haber verdiğinde olduğu gibi) tapınaklara yığdığı yiyecek cinsinden sunumların inanılmaz miktarından ölçmek mümkündür. Başıboş dolaşan inek sürüleri, şurada burada onların fakir yiyeceklerine ortak olmakta; karga sürüleri tahılları yemekte; böcekler hasatları yeseler bile *onlarla mücadele edilmemektedir* ve bütün bunlar hinduizmin sonuçlarıdır: İnekler kutsaldır ve bütün canlıların hayatına saygı göstermek gerekir.

Hinduizmin en beter yanı, halkı çok saydıa geçirimsiz kutunun içine hapseden kast sistemidir. Toplumsal hareketsizlik bu sistemde kuşkusuz mutlak değildir ve her şey bu sistemin çok uzak vadede ortadan kalkacağını işaret etmektedir. Gandhi'nin savunuculuğunu üstlendiği Dokunulmazlar –Haricanlar, en azından 50 milyon kişi–, yasa önünde artık diğerleri gibi olmuşlardır. Hind anayasası, vatandaşlar arasındaki her türlü farklılığı ilga etmiştir. Üstelik bu anayasa laiktir. Fakat teori ile pratik arasındaki mesafe büyüktür. Bu alanda çoğu zaman fark edilmez nitelikte kalan ilerleme, yalnızca entelektüel seçkinleri etkilemektedir ve bu arada siyasal mücadelelerin çoğunun kişisel rekabetler ve kast işleri olarak kalması anlamlı değil midir? Kuşkusuz, şu anda var olan 46 üniversiteden geçerek rahatlığa ulaşan bir orta sınıf vardır (ama üniversite mezunlarının hepsi bu olanağa kavuşamamaktadır; bir *educated unemployment* vardır). Bu orta sınıf yönetimin kadrolarını, avukatları, hekimleri, siyaset adamlarını çıkartmaktadır.

Bu türdeş olmayan sınıf, görünüşe göre bütün kastlara açıktır ve kıyafeti ve davranışı itibariyle İngiliz edalıdır. Ancak, aile

hayatı bu aynı insanlar için bir sığınaktır; burada geleneksel kıyafet ve yiyeceklerle, ruhlarının önemli bir parçasını bulmaktadırlar. Oysa modern hayatın bütün hareketleri, bu dinsel gelenekten birer kopuştur. Bu konuda örnek vermek gerekirse, şehir suyunun birçok "saf olmayan" elden geçmesine rağmen "temiz" olarak kabul edilmesi; balık yeme yasağına rağmen hekimin yazdığı balık yağının içilmesi; hatta kastlar arası evliliğe rıza gösterilmesi veya gazeteye evlilik ilânı verirken, "kastı önemsiz" sözünün yazılması; veya mühendislerin, yöneticilerin ve işçilerin yeni bir fabrikanın yakınındaki aynı eve yerleşirlerken, yasaklanmış komşuluklara aldırmamaları.

Bu küçük olaylar, hinduizmin ıslahatı konusunda ilerlemeler kaydedildiğini, Hind dinsel düşüncesinin en canlı akımlarının ezelden beri –aslında Buda'dan beri– mücadele ettikleri biçimciliğinin gerileme yolunda olduğunu işaret etmektedirler. Yeni bir tarikatın (Brahmosama) kurucusu olan Ram Mohan Ray, daha 1800'den itibaren bu yolda ve tektanrıcılık doğrultusunda ilerlemeye çabalıyordu. Onu başka ıslahatçılar izlemişlerdir. Daha başkaları da gelecektir.

Çünkü Hindistan artık, geleneksel kültürünün kendi karşısına çıkardığı engelin bilincine varmıştır. Bu bilinçlenme, bugünkü Hindistan'ın büyük "uyandırıcısı" olan Gandhi zamanında gerçekleşmiştir. Gandhi bu uyandırmaya hem doğurduğu büyük heyecan, hem de yol açtığı direnmelerle neden olmuştur. Nitekim, Hindistan'ı kendi kafasındaki yolda ileri götürmek için bu ülkenin bütün manevi geleneklerine ve ulusal iftihar duygusuna yaslanmış, böylece güvenilir bir içgüdüyle Hind kitlelerini ayaklandırmış, bir halk tutkusu oluşturmuştur. Fakat canlandırmaya giriştiği bu gelenek, aynı zamanda Hindistan'ın moderniteye ulaşmasına birçok noktada engel anlamına gelmekteydi.

Gandhi ile sosyalist Nehru'yu ortaklaşa eylemlerinde sonunda karşı karşıya getiren belirleyici çatışma budur. Bu çatışmayı Nehru'nun söylemiyle özetlemek mümkündür: "Psikolojileri geleceğe yönelik olanlarla geçmişe eğilenler arasında bir uçurum var." Gandhi'nin ilkeleri, onu her tür toplumsal devrimden kaçınılmaz olarak uzaklaştırıyordu. Ona göre, devrim gönüllerde yapılmalıydı. Var olan düzene dokunarak değil de, zenginlikleri ve-

ya nüfuzları ne olursa olsun, insanların hemcinslerinin hizmetine koşmalarının, onların bizzat Gandhi'nin sözleriyle, "iradi özveri ve fakirliğin sanat ve güzelliğine ulaşma"yı, "bir ulusun temeli olan işlerle meşgul olma"yı, "kendi elleriyle eğirme ve dokuma"yı, "bütün kast önyargılarını gönülden reddetme"yi, "zehirleyen içkiler ve uyuşturuculardan tamamen vazgeçmek için propaganda yapmayı ve... genel olarak varlığın saflığını oluşturma"yı kabul etmelerinin sağlanması söz konusuydu. "Bunlar, fakirlerin koşulları içinde yaşamaya olanak veren yararlı olma biçimleridir", özellikle köy yaşamının geleneksel çerçevesi içinde.

Nehru, *Hayatım ve Hapishanelerim* adlı kitabında Gandhi'nin konumunu tartışırken, şu sonuca varmaktadır: Ona göre kitlelere hizmet etmek isteyenler, maddi hayat düzeyinin yükselmesinden çok, kendilerinin alçalmasını, eğer deyim yerindeyse, kitlelerin düzeyinde eşlenmeyi, onları eşitlik düzleminde karıştırmayı düşünmelidirler. Ona göre gerçek demokrasi işte böyleydi." Nehru ve dostları, bu bireysel maneviyatın bazı yanlarına ve Gandhi'nin kendine bir miktar hayranlık duydularsa da, bunu ortaklaşa bir ülkü haline getirmenin "her demokratın, her sosyalistin, hatta her modern kapitalistin mantıki kavramlarına ters olduğunu, bunun bilinçsizce gerici ve ataerkil bir zihniyete geri dönüş olacağını, özellikle de Hindistan'ın azgelişmişlikten çıkması ve kitlelerin sefaletini yok etmesi için vazgeçilmez nitelikte olan, ileriye bakma ve geçmişin bazı yanlarından kopma gibi durumları engelleyeceğini düşünmüşlerdir.

Bugün Hindistan'ın Gandhi'den çok Nehru'ya eğilim gösterdiğini, Gandhi'nin çömezlerinden olan ve *bapou*'nun (baba) ölümünden önce, 1947'de Bhoodan hareketini kuran Vinoba Bhave'nin başarısızlığı boyunca fark etmek mümkündür. Bu hareketin amacı, sahipleri tarafından kendi iradeleriyle bağışlanan topraklar sayesinde, dehşet verici toprak sorununu çözmek. Bağışlanan topraklar fakirlere, bireysel veya kolektif olarak dağıtılacaklardı.

Bu hareketin anlamını kavrayabilmek için, iyi bir aileden gelen, kültürlü, çekici bir matematikçi olan Vinoba Bhave'nin, "vazgeçenler", Hindu çilekeşler tarikatına katılmak üzere 1916'

da annesinin önünde bütün diplomalarını yaktığını bilmek gerekir. Gandhi'nin bütün mücadelelerine en önde (yani çoğu zaman hapiste) katılmıştır. Bhoodn kampanyasının içine girerken, köylü sorununu çözebilmek için 25 milyon hektar ekilebilir toprak gerektiğini hesaplamıştır. Ama on yıl sonra ancak 2 milyon hektar toplayabilmiştir. Demek ki başarısızlık, rakamsal düzlemde açıkça ortadadır.

Aziz kampanyasını, köyden köye yaya giderek, binlerce kilometre yol yaparak, azıcık bir şeyler yiyerek, Gandhi'nin önerileri doğrultusunda her gün pamuk eğirerek yürütmüştür. Fakat, o Gandhi olduğu ve başka bir zaman söz konusu olmadığı için Gandhi'nin zamanında mümkün olanlar bugünkü Hindistan'da anakronizmaya düşmektedirler. Vinoba Bhave bir miktar coşku yaratmıştır, fakat onu Gucerat'ın herhangi bir köyünde karşılayan küçük köylüler, başka bir devrin damgasını yemiş olarak bağırmaktadırlar. Aziz'in bu başarısızlığı, herhalde Eski bir Rejim karşısında, gerçek, makul ve modern çözümler arayan Hindistan'ın uyanmasını işaret etmektedir.

Nehru şöyle sonuca varmaktadır: "Hind'in antik kültürü, bugün kendi kendine yaşıyor. Kapitalist Batı uygarlığının meydana getirdiği yeni ve çok güçlü hasma karşı sessizce, umutsuzca mücadele ediyor. Sonunda yenilecek, çünkü Batı bilimi getiriyor; *ve bilim milyonlarca aç için ekmek demektir*. Fakat Batı aynı zamanda, bir uygarlığın zehirlerine karşı panzehiri de getiriyor ve bu panzehir, sosyalizmin ilkeleridir, topluluğun hizmetinde ve herkesin iyiliğine olan işbirliği fikridir. Bu, "hizmet" konusundaki eski brahmanik ülkünün çok uzağına düşmemekte ama aynı zamanda, bütün sınıfların, bütün grupların "brahmanlaşması"nı (tabii ki laik anlamda) ve sınıf ayırımının yok edilmesini de işaret etmektedir. Ve Hindistan, eskisi gibi yırtık pırtık olduğundan, kaçınılmaz olarak kıyafetini değiştirdiğinde, elbisesini bu yeni modele göre biçecek ve böylece şimdinin koşullarına olduğu kadar antik düşüncesine de uygun hale getirecektir. Katılacağı ilkeler, köklerine uygun olmalıdır."

AYIRIM V

Uzakdoğu'nun Deniz Kesimi: Hindiçini, Endonezya, Filipinler, Kore, Japonya

Hindiçini'yi, Endonezya'yı, Filipinler'i, Kore'yi ve Japonya'yı yan yana koymak, ilk bakışta keyfi bir iş olarak gözükmektedir. Fakat birbirlerine uzak bu bölgelerin hepsi, *tarihsel olarak Çin ve Hind gibi şu iki büyük insan okyanusunun* yakınındadır ve bu iki okyanus ışıklarını kendi asıl mekânlarının dışına saçmaya hiç ara vermemişlerdir. Üstelik, deniz yollarının sağladıkları kolay ulaşım olanakları, bu komşulukları daha da sıkılaştırma yönünde etki etmiştir. Asya'nın doğu ve güneydoğusundaki denizler –Japon denizi, Sarı deniz, Doğu Çin denizi, Banda ve Jolo denizleri– çoğu zaman zayıf su tabakaları, yakındaki kıtanın esiri olan *kıyı denizleri*'dir. Filipinler ve Japonya yakınlarında yer alanlar bir kenara bırakılacak olursa, derin denizlere ulaşmak için doğu ve güney yönlerindeki denizleri Hint Okyanusu ile Pasifik'ten ayıran volkanik adalar zincirini aşmak gerekir. Demek ki bu denizler, "Akdenizler"dir; karaların ortasında, içi adalarla dolu denizlerdir: Her şey, buraları önceden insanileştirmektedir.

Diğer ortak bir nokta, periyodik rüzgârların buraları süpürmesidir. *Musonlar*, her yıl yaz başında ve kış başında her şeyi yerle bir etmektedir. Fakat bu trajik mevsimler ancak bir an sürmektedir. Olağan durumda adalar arasında, kıyılar boyunca, güvenilir rüzgârlar sayesinde huzurlu deniz yolculukları yapılmaktadır. Denizde seyretmek, adadan adaya ilerlemek, rüzgârların darbelerinden kaçınmak, Mangrov ağaçlarıyla kaplı kıyıyı gözden kaybetmemektir. Eğer deniz tehditkâr hale gelirse, hemen demir atılmakta ve demir çok derinde olmayan dibe ulaşıp çakılmaktadır. Deniz dibine bu şekilde bağlanan Arap, Çin veya Hollanda tekneleri, yüzlerce anlatının tekrarlayıp durduğu gibi, bu darbelere karşı kolaylıkla direnebilmektedirler. Sonra yola yeniden koyulunmaktadır.

Bu alışık olduğumuz iç deniz avantajları, olanakları bunlardır. Buralarda çok sayıda denizci vardır. Bunlar buralarda, ticaretin, korsanlığın, rutinin içinde rahattır. Denizciler, gerektiğinde bu iç denizlerden çıkmaktadırlar. Malay denizcilerin (Madagaskar'a kadar), çift tekneli piroglarıyla Polinezyalı (Havai'ye, Paskalya adasına, Yeni Zelanda'ya kadar) gemicilerin maceraları bilinmektedir. Ama, bu evcimen hayatın avantajları, onları daha çok kendi denizlerinde oturmaya teşvik etmektedir; tıpkı Japonların veya Çinlilerin yaptıkları gibi. Peder de las Cortès (1626), "Çinliler açık deniz gemiciliği yapmazlar" demekteydi. Açık denizden, uzaktaki Araplar, daha sonra Portekizliler, Hollandalılar, İngilizler geleceklerdir.

Bu trafikler, bu deniz mekânlarını çok erkenden insanileştirmiş, kıyıları birbirine yaklaştırmış, uygarlıkları ve tarihleri birbirine karıştırmıştır. Burada, her evin kendi inkâr edilemez özgünlüğünü korumasına karşılık, mübadelelere, benzeşmelere yol açan deniz suyunun mucizelerini hesaba katmak gerekir.

Hindiçini

Denizin damgasını yemiş bu kaderlerin en iyi örneği Hindiçini değildir. Burası Danimarkalı coğrafyacı Malte-Brun'ün geçen yüzyılda verdiği ve çabucak benimsenen Hindiçini adıyla tanınan, kitlesel Güneydoğu Asya'dır. Bu kalın yarımada, yüksek

dağlar tarafından kesilmekte ve kabaca kuzey-güney yönünde yer alan, eğer benzetme abartılı kaçmayacaksa, bir elin parmaklarının açılmış haline benzeyen akarsuları olan vadiler tarafından kat edilmektedir. Bu yarımada güneye doğru, narin ve uzun Malaya yarımadasıyla incelmekte ve doğu ile batıdan deniz ile çevrelenmektedir. Hindiçini yarımadası, kıtasal kalınlığı içinde bile, daha tarihöncesinden itibaren sürekli bir geçiş alanı haline gelmişti. Bunun sonucu olarak, tarihöncesi zamanları tarafından belirlenmiş olan bütün ırklar –Avustralyalı, Melanezyalı, Mongoloid (bu sonuncusu *proto-historik* Çin kökenlidir) burada izlerini bırakmışlardır. Bu ırklar bugünkü halkın temelini oluşturmaktadır (Melanezyalı tipi, henüz ilkel olan dağ halklarında görülmektedir).

Tarihsel dönemin başlamasıyla, dört büyük ölçekli hareket yarımadaya ulaşmıştır: Biri Çin'den gelmiş ve güç kullanmıştır; barışçı olan diğeri deniz yollarını kullanarak Hind'den gelmiştir; son olarak gene denizden iki ilerleme söz konusu olmuştur. Malaya yarımadasına ulaşan ve burayı ele geçiren İslamınki ile XIX. yüzyılda güçlü bir ivme kazanan ve her şeyi istila eden, sonra da bugünlerde silinen Avrupa'nınki (Fransa, İngiltere).

- ***Hindiçini'nin eski uygarlığının esas bölümü, Çin ile Hind'in meydana getirdiği iki devasa alanın arasında yer almaktadır.***

Çin uygarlığı, kendini Tonkin ve Annam'da (Kuzey ve Orta Vietnam) zor kullanarak göstermiştir. Bundan yaklaşık 10 yüzyıl önce, bu bölgelerde bir fetih, bir sömürgecilik meydana gelmiş ve bunlar kalıcı olmuşlardır. Aynı anda askeri, yönetsel ve dinsel (Konfüçyüsçülük, Taoculuk, Budacılık) olan bu ilerleme, Çin'in geniş kitlesinin güneyinde yer alan dış kesimlerde gerçekleşmiş ve Çin tarihinin en büyük olaylarından birini meydana getirmiştir. Yerli halklar kovulmuş veya boyunduruk altına alınmışlardır. Böylece, Annam halklarının şu canlı alt-uygarlığı meydana gelmiştir. Bu uygarlık, daha sonra kendi atılımıyla Hindiçini'nin güneyine doğru yayılacaktır.

Hindu etkisi, oralardan itibaren ticaret yaptıkları iskele ve ticari noktaları kuran ve yerel önderlerle ittifaklar kuran tüccarların eseri olmuştur. Bu ittifaklar, bu yerel şefliklerin bazılarına talih getirmiştir, çünkü bunlar kazandıkları teknik ve kültürel üstünlükler sayesinde diğer toplumları etkilemeyi, kendilerini onlara dayatmayı, sonra da krallıklar kurmayı başarmışlardır. Hindulaşmış, melezleşmiş, ama gene de özgün uygarlıklar bunlardan çıkacaktır. Örneğin Orta Vietnam'daki Şampa krallığı veya Güneydoğu Asya'nın batı ucundaki Mons'ların krallığı veyahut Mekong deltasındaki Funan krallığı böyle kurulmuştur. Bu sonuncu krallık daha sonra Çella tarafından yutulacak, bu olay Khmer imparatorluğunun kurulmasına olanak verecektir. Bu imparatorluk, IX.-XIV. yüzyıllar arasında bütün güney ve güneydoğuya egemen olmuştur, bugün Angkor kalıntıları onun ihtişamının tanıklarıdır.

Birman veya Thay ("özgür halklar") istila ve fetihleri vesilesiyle kurulmuş olan daha yerli nitelikli krallıklar, XI.-XIV. yüzyıllar arasında Khmerlerin veya Nouların aleyhine olmak üzere oluşmuşlardır; bunlar ileride Lan-Xang Birman krallığını kuracaklardır; bu krallığın doğu bölümü Laos ve Siam (veya Tayland, "Özgür insanlar ülkesi") adları altında varlığını sürdürmektedir.

- ***Daha dün, XIX. yüzyılda gelen ve bugün, XX. yüzyılın ortalarında giden Avrupalılar, bu ülkeleri ancak geçici olarak işgâl etmişlerdir.***

Fakat Güneydoğu, batıda İngilizler, doğuda Fransızlar tarafından gerçekleştirien bu katı sömürgeci fetih tarafından derinlemesine damgalanmıştır. Bu iki emperyalist güç, Siam'ı aralarında bir cins tampon devlet olarak, bağımsız konumda bırakmışlardır ve bu ülkenin bu statüsü 1896'da tanınmıştır. Fransızlar, Tonkin, Annam, Koşenşin, Kamboç ve Laos'u Hindiçini birliğinde bir araya getirmişlerdir (1887). İngilizler ise, Birmanya'yı kendi Hind imparatorluklarına dahil etmişlerdir. Gene İngilizler, Malaka yarımadasının ucundaki Malay devletlerine egemenliklerini dayatmışlar ve Singapur'u Uzakdoğu'nun en önemli limanlarından biri haline getirmişlerdir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında tüm Güneydoğu bölgesinde bir an için gerçekleşen Japon egemenliği, bu sömürgeci inşaları bir darbede yerle bir etmiştir. Malay devletleri, Singapur ve Birmanya, bağımsızlıklarını İngiliz bilgeliği sayesinde mücadele etmeden kazanırlarken, uzun bir savaş Vietnamlılarla Fransızları karşı karşıya getirmiştir. Doğu Hindiçini devletleri, tam bağımsızlıklarını ancak 21 Temmuz 1954'te, Cenevre antlaşmasıyla elde edebilmişlerdir.

Eski Fransız Hindiçinisi, bu tarihten sonra dört ülkeye bölünmüştür. Cenevre antlaşması, Annam'ı 17 kuzey paraleli boyunca ikiye bölmüş, kuzey kesim Tonkin ile birlikte *Vietnam Demokratik Cumhuriyeti*'ni, güney de Koşenşin'le birlikte *Vietnam Cumhuriyeti*'ni meydana getirmiştir. *Bağımsız* Laos krallığı, 19 Temmuz 1949'da; Kamboç krallığı da 8 Kasım 1949'da Fransa tarafından tanınmışlardır. Kabaca söylemek gerekirse, Laos ve Kamboç, dünyayı paylaşmaya uğraşan iki blok (ABD ve SSCB) arasında tarafsız kalmışlardır. Kuzey Vietnam, komünist âleme girmiş, üzerinde büyük bir ağırlığı olan Çin'e, SSCB'ye, endüstriyel ve uzak Çekoslovakya'ya bağlanmıştır. Güney Vietnam ise ABD denetimine geçmiştir.

Bu devletler, gevşek bağımsızlıklarını kazanmanın arefesinde, korkunç sorunlara göğüs germek zorunda kalmışlardır; bu sorunlar bütün azgelişmiş ülkelerin karşısına çıkanların aynısıdır: Tarım ve endüstriyi modernleştirmekte, ödemeler dengesini sağlamakta, hızlı nüfus artışını durdurmakta acele etmek gerekmektedir. Bir tek Kuzey Vietnam'da uygulanan sosyalist yöntemler, diğerlerinin hemen hepsinde uygulanan liberal yöntemlere üste gelebilecek midir? Bunu kimse bilemez. Siyaset ve muhtemel çatışmalar serbest bir seçimi ve dürüst kıyaslamaları engellemektedir. Örneğin, Kuzey Vietnam'ın silah donanımının –eski klasik Rus silah donanımı– olmasından veya Kamboç montaj fabrikalarının Citroen'in iki beygir gücü modellerinden ihraç ediyor olmasından hiçbir şey çıkartılamaz.

Bu genç devletlerden hiçbiri için durum basit değildir. Komünizmin güneydoğudaki tek, ama güçlü deneyi olan küçük Kuzey Vietnam, bu istisnai konumundan bazı avantajlar sağlamakta, ama fazlasıyla yakınında olan Çin'in özümleme gücünden

kaygılanmaktadır. Güney Vietnam, ABD'yle olan ittifakından avantaj sağlamaktadır, ama içeri sızan komünist güçlerle (bazı işbirlikçilerin de sayesinde) kendi topraklarında uzayıp giden bir savaşa da onun yüzünden maruz kalmaktadır. Amerikan tarzı bir Batı yarısömürgeciliği, halkın bir kısmının muhalefetini çekmeden süremezdi.

Demek ki şu andaki denge, Laos, hatta Kamboç'un tarafsızlığı da dahil, geçicidir. Var olan çıkarlar o kadar çok sayıda ve çelişkilidirler ki, süren çatışmaların gelişimi henüz makul bir şekilde öngörülmez hale gelmektedir.

- ***Bu acil sorunların ötesinde, eski kültürel problemler yerli yerinde durmaktadır.***

Ovaların kalabalık nüfusu, yarı yarıya boş dağlık alanlarla hep zıtlık içindedir. İki tarihsel çağ çarpışmaktadır: Pirinç yetiştiren ovalar, Kızıl Nehir, Mekong, Menam deltalarının yoğun nüfus birikimlerini yaratmışlardır. Egemen uygarlıklar, bu tarımlara ve bu insan kitlelerine dayanmaktadır. Çin uygarlığının çocukları olan Annamlılar, Kızıl Nehir deltasının alçak topraklarını ezelden beri iskân etmektedirler; bunlar XVII. yüzyılda Hindulaşmış Şampa krallığını çökertmişler ve XVIII. yüzyılda Mekong deltasını Kamboçlulardan almışlardır ki, bunlar sadece yakın tarihli başarılardır.

Düzlüklerin bu tutarlı uygarlıkları, Kamboç, Siam, Birmanya, doğu yönünde güçlü bir şekilde Hindulaşmışlardır ve Budizm buralardaki varlığını korumuştur.

Fakat, bu ülkelerin hepsinin üst katında, dağlarda, ilkel, yarı bağımsız, putatapar, fazla kalabalık olmayan halklar, orman yakarak açtıkları alanlarda bir ekim faaliyeti sürdürmekte, ancak hayatta kalacak kadar bir üretim yapabilmektedirler.

Hıristiyan misyonerler, bu rengârenk Hindiçini'de, hemen her seferinde Budist ve İslami ülkelerin dışında olmak üzere (Malay yarımadası mozaiğe İslamiyetin rengini katmaktadır), büyük başarılar elde etmiştir. Kuzey Vietnam'ın Hıristiyan köylüleri, 1954'ten sonra kitlesel olarak güneye göçmüşlerdir (300.000 kişi) ve bugün Saygon'da iktidar katoliklerin elindedir. Hıristi-

yan propagandası, oldukça doğal bir şekilde putatapar halkların nezdinde daha büyük başarılar elde etmiştir. Örneğin Birmanya birliğinde Karenlerin büyük bölümünün protestanlığa geçmesi, onların grup birliğini güçlendirmiş, esas itibariyle Budacı Birmanların elinde olan merkezi iktidara karşı dikilmelerine neden olmuştur.

Bu ayrıntılar, Güneydoğu'nun çok yönlü ve karanlık kaderine egemen olamamakta, ama onu tıpkı bugün Fransız ve İngiliz okullarının varlıklarını sürdürmeleri gibi aydınlatmaktadırlar. Güneydoğu bir geçiş bölgesi olarak kalmaktadır, burası bütün etkilere açıktır, bunları muhafaza veya reddetmekte, ama bu kabul veya redler etnik ve kültürel gruplara göre farklılıklar içermektedir.

Endonezya

Malaya yarımadasının ötesinde, "Asya Pasifiğin içinde boğulmaktadır". Endonezya, Asya kıtasını binlerce adayla doğuya doğru uzatmakta ve "dünyanın en büyük takımadası"nı meydana getirmektedir. Bu takımada, ezelden beri çok renkli bir kavşakta yer almıştır ve almaktadır. Bu çeşitlilik, dün olduğu gibi bugün de sürekli korunması ve çoğu zaman da yeniden kurulması gereken belli bir birliğin varlığını engellememektedir.

- ***Endonezya takımadası devasa bir rüzgâr gülünün merkezinde yaşamıştır; çoğu zaman çok uzakta cereyan eden olayların etkileri ona hep ulaşmıştır.***

Tarihöncesinden beri hep böyle olmuştur.

MS ilk yüzyıllar esnasında Hind kökenli denizciler ve tüccarlar, tıpkı Birmanya, Siam veya Kamboç'ta olduğu gibi, buraya koloniler kurmak için geldiklerinde, beraberlerinde hinduizm ve Buddhacılığı da getirmişlerdir. Bu iki din burada birlikte serpilerek, adalı "kültürler"e uyum sağlayacaklar ve yeni krallıklara destek olarak hizmet edeceklerdir.

İlk krallıklar Sumatra'da kurulmuşlar, ama en büyük ve güçlüleri Java'da ortaya çıkmıştır. Tıpkı ilkel uygarlığınki için ol-

duğu gibi, bu krallıkların etkisi az çok sınırlıdır. Java'da yüksek dağlar, devasa bakir ormanlar, köylerde örgütlenmiş bir köylü kültürü ve kendilerine yeterli canlı gelenekler vardır. İster Hindistan'ın palhi yazısından türeme yazısı, şiirleri, Hindu modelinden alınma masalları; isterse mezarları veya tapınakları söz konusu olsun, Hind-Java uygarlığı noktalı çizgi halindeki bir üst dayatma olarak kalmaktadır. Örneğin Borobudur tepesini kaplayan mimari bütün (VIII. yüzyıl), "Mahayana (Büyük taşıt) budacılığına göre dünyanın imgesi"dir.

Kraton kralları arasındaki aralıksız savaşların sonunda, XIII. yüzyılın bitimine doğru "evrensel" bir hinduist imparatorluk, Maca-Pahit imparatorluğu çıkmıştır. Bu siyasal oluşum Java'yı merkez alarak, geniş bir bağımlılık şebekesi ve bunu sağlayan faal bir donanma sayesinde, diğer adalara boyun eğdirmiştir. Bu devlet Malaka adasındaki "aslanlar kenti" Singapur'a egemen olmuş, doğuda Yeni Gine'ye ulaşmış, kuzeyde Filipinler'e temas etmiştir; 1293'te Moğol egemenliğindeki Çin tarafından kendine karşı düzenlenen bir deniz seferini başarısızlığa uğratmıştır.

Fakat bu ihtişam sadece bir an sürmüştür. Müslümanlar 1420'de Malaka'yı ele geçirmişlerdir. Bunların muzaffer ilerlemeleri, 1450'den sonra imparatorluğun (veya ondan geriye kalanın) çözülme sürecini noktalamıştır. XVI. yüzyılın başında Portekizliler bölgeye geldiklerinde, siyaset ve kutsal savaş, ancak geriye bir enkazın ve anıların kaldığı geniş siyasal yapıyı çökertmek için birleşmişlerdir. Bu eski dönemlerin brahmanik mirasını kendi geleneklerine karışmış bir şekilde, bir tek Bali adası koruyacaktır.

Portekizliler Malaka'yı 1511'de işgâl etmişler; karanfilin bir cazibe kaynağı olduğu Molukka adalarını 1512'de ele geçirmişler; devasa Sumatra adasına 1521'de ulaşmışlardır. Bu davetsiz giriş, takımadayı parampaça eden siyasal kavgalar tarafından kolaylaştırılmıştır. Portekiz işgâli zaten yüzeysel, sağlam bir şekilde kök salmaktan çok taslak halinde bir harekettir. Takımadanın eski hayat tarzını ve çok sayıdaki akımını yerli yerinde bırakmıştır. Arap teknelerinin, Sumatra adasının batı ucundaki Aşem'le olan ticaretine de dokunmamıştır. Bu tekneler, buradan Kızıldeniz'e götürmek üzere baharat ve toz altın yüklemektedirler. Aynı şe-

kilde, Güney Çin limanlarından gelen Çin teknelerinin düzenli yolculuklarını da engellememiştir. Bu gemiler, Marco Polo'nun zamanından ve kesinlikle ondan da öncelerinden (Borneo'nun kuzeydoğusuna yönelik olarak VII. yüzyıldan itibaren) beri Endonezya adalarına seyahat etmekte, oralara biblo, porselen, ipek ve ağır bakır veya kurşun sikkelerini götürmekte; bunların karşılığında değerli keresteler, karabiber, baharat ve Borneo ile Selebes'teki yataklardan elde edilen toz altın almaktadırlar.

Portekizlilerin davetsiz girişleri, Java'dan Makao'ya, Kanton yakınlarına ve daha ötede Japonya'ya kadar yansıyan eski mübadelelerin güç kullanılarak sömürülmesidir. XVII. yüzyılda başka türlü vahim yeni bir davetsiz giriş, Hollandalıların girişi meydana gelmiştir. Bunlar, 1605'te Molukka'daki Amboine'da, 1607'de Selebes'tedirler; 1619'da Batavia'yı kurmuşlar ve Java'ya egemen olmuşlardır. Burada hüküm sürebilmek için, adanın Orta Çağ prensleri gibi olan sultanlarını birbirlerine düşürmeyi bilmişlerdir. Bu sultanların *Kraton*'ları yüksek yerlerde varlıklarını hâlâ sürdürmektedirler. Bunlar hem saray hem de tahkimli şatolardır. Yeni gelenler, Portekizlileri Malaka'dan sürdükten (1641) sonra, takımadanın tümüne egemen olacaklardır.

Bundan sonra iki büyük deniz yoluna hükmeder hale gelmişlerdir: Batı yönünde, Sumatra ile Malay kıyısı arasındaki Malaka Boğazı yolu; Ümit Burnu'ndan Hind'e uğramadan doğrudan gelen güçlü yelkenlilerin giriş kapısı olan, Java ile Sumatra arasındaki Sonda Boğazı yolu. Bu gemiler, zengin yükleriyle aynı yoldan Avrupa'ya dönmektedirler. Ticari bir sömürü, başka bir ticari sömürünün yerine geçmiştir. Erkenden başlayan bir İngiliz rekabetine rağmen, artık her şey, 1602'de kurulan ve uzun süre Batı kapitalizminin başyapıtı olarak kalan (yolsuzluklar ve hatalar kadar, olağandışı siyasal koşullardan da kaynaklanan 1798 gibi geç tarihli fiyaskoya kadar) Hollanda Doğu Hindler Kumpanyası'na ulaşmaktadır. İngilizler tarafından bir an için işgâl edilen Hollanda Hindleri, 1816'da Hollanda'ya geri dönmüştür. Hollanda buraya, 28 Şubat 1942 tarihli Japon çıkartmasına kadar yeniden metodlu bir şekilde ve rahat rahat yerleşmiştir.

Japon istilasından sonra örnek yapı çökmüştür. Japonya'nın 1945'te bozguna uğramasından sonra, istilacıyla hem işbirliği

yapmış, hem de ona karşı amansızca savaşmış olan Endonezyalı milliyetçiler, 17 Ağustos 1945'te, başkan Soekarno'yla birlikte, halkın büyük coşkusu içinde bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. "Bundan bir ay sonra, müttefik birlikler komutanı general Christison 28 Eylül'de Batavia'ya İngiliz ve Hind birlikleriyle çıktığında, kentin duvarlarının Hollanda karşıtı yazılarla dolu olduğunu görmüştür".

Hollanda yönetiminin inatçı tepkisi, eski düzeni geri getirme veya en azından kurtarılabilecek şeyleri kurtarma konusundaki çabaları, yakın Fransız tarihinin de parlak örnekler sunduğu klasik bir sömürgecilik çözülmesi dramının zincirlerinden boşalmasına yol açacaktır. "Sömürgeciler", Selebes, Borneo gibi az nüfuslu adalarda, yani boş Endonezya'da başarılı olmuşlarsa da, Sumatra'da ve bundan da fazlası Java'da sert bir direnmeyle karşılaşmışlardır. Eski koloni ordusu ayaklananların tarafını tutmuş, gerilla savaşı Hollanda birliklerini hareketsizleştirmiş, bu birliklerin büyük kentlerin çevresindeki başarılarını hiçe indirmiştir. Polis operasyonu denilen harekât 21 Temmuz 1947'de başlamış ve aşılamaz güçlükler doğurmuştur. Java'nın ayaklanan bölgelerinin ablukaya alınması daha etkin olmuş, bunun sonucunda buralarda anlatılamaz bir sefalet meydana gelmiştir. Hindistan, Avustralya, ABD ve BM'nin müdahalesi, 17 Şubat 1948'de nihayet yetersiz bir anlaşmayla sonuçlanmıştır. Bunun arkasından, birincisi kadar yararsız ikinci bir "polis operasyonu" yapılmıştır. Hollanda kraliçesi, 27 Aralık 1949'da Den Haag'da, eski Hollanda Hindleri üzerindeki haklarını, Yeni Gine'nin "Hollandalı" parçası hariç, bırakmıştır. Endonezya'nın kırmızı beyaz bayrağı, Cakarta adını alan Batavia'da Hollanda bayrağının yerine geçmiştir.

Uzun, karmaşık ve dramatik bir çatışmayı eksik bir şekilde özetleyen bu ayrıntılar, bugünkü Endonezya'nın anlaşılabilmesi için zorunludur. Endonezya ruhu itibariyle, bu yakın tarihli mücadeleden daha çıkmamıştır, hâlâ onun içinde yaşamaktadır, Hollanda'ya duyulan kin çoğu zaman onun kendi güçlüklerinin mazereti olarak kullanılmaktadır. Bu kin, yeni cumhuriyetin ihtiyaç duyduğu birleştirici ögedir. "Irian" (Hollanda Yeni Ginesi) konusundaki çatışmanın başka nedeni yoktur.

Endonezya'nın bu sonuncu parçası, eski efendiler tarafından keyfi bir şekilde mi elde tutulmaktadır? Burası, hiç kuşkusuz kaynakları olan vahşi bir adadır, ama bunları işletmeye açmak Hollanda'nın ve Endonezya'nın olanaklarını aşar. Adanın halkı olan ilkel Papular ise, ne Endonezyalılarla, ne de Hollandalılarla ortak herhangi bir yana sahiptirler. Ama kimin umurunda!

- ***Irklar, dinler, hayat düzeyleri, coğrafi veçheler, kültürler, aşırı karışık bir uygarlığın içinde çakışmaktadırlar.***

Java bile dahil bütün adalarda, çoğu zaman henüz taş çağında yaşayan ırklardan olan ilkel halklar ve farklı ırklardan insanlar bulunmaktadır. Java adasında üç ayrı Malay grubu vardır: Sudanlılar, Mudurlular, asıl Javalılar. Sumatra'da ise Malaylar, çok ilginç bir halk olan Minankabaular, Bataklar, Aşinliler... bulunmaktadır. Bütün kentlerde bulunan, nefret edilen ama gerekli, mal toplayan, borç veren ve tefecilik yapan, hiç kimsenin vazgeçemediği parazit perakendeciler olan ve 1948'den beri güçlü komünist Çin'e dayanan Çinli tüccarları ise saymıyoruz.

Ne kadar halk varsa, o kadar dil veya lehçe bulunmaktadır. Bu geçirimsiz kaplar gibi olan dünyalar arasında ortak bir dile, bir *"lingua franca"*ya ihtiyaç vardır. Bu rolü XVI. yüzyıldan beri (ve herhalde daha erkenden) Malaya-Polinezyaca veya Malayca oynamıştır. Endonezya dili ondan türemiştir. *Bahasa Indonesia*, yeni cumhuriyetin resmi dili olmadan önce, milliyetçilerin dili haline gelmişti. Ancak bu dili, başta bilimsel alan olmak üzere, görev yapacağı tüm alanlara uyarlamak gerekmiştir. Bu dile, tek bir seferinde 37.795 yeni terim dahil eden şu terminoloji komisyonu hakkında ne düşünmeli!

Bunun anlamı, bu dilin yeni olduğudur. Onun rolünü, Hindicenin Hindistan'da oynadığıyla kıyaslamak mümkün değildir. Çünkü Hindice, ortak dil olma rolünü, çok canlı kalmayı sürdüren İngilizcenin yanında oynamıştır. Hollanda dili, birçok nedenden ötürü İngilizceninkine benzer bir rol oynayamamıştır. Esas neden, Hollandalıların geçmişte modern tekniklerini ve kendi dillerinin eğitimini, birkaç zayıf istisnanın dışında geliştirmemiş olmalarıdır. Bir iktisatçının iddiasına göre, "üstünlüklerini yerli-

lerin cehaleti üzerinde kurmak istiyorlardı. Hollanda dilinin kullanılması, ast ile üst arasındaki uçurumu kapatırdı ve bunun ne pahasına olursa olsun engellenmesi gerekiyordu."

Dillerin çeşitliliği, kültürel ögelerin de çeşitliliği, hatta karışımı. Büyük dinler, takımadada garip maceralar yaşamışlardır. Asla tek başlarına zafer kazanamamışlardır: Kendilerini kuşatan veya fırsat çıktığında diğer rakip büyük dinle birlikte kaplayan halk inançlarıyla beraber hüküm sürmüşlerdir.

Hollandalıların Batavia'yı yeniden işgâl ettiklerinde, bir an için Java'nın başkenti olan Cogcakarta'ya 25 km. kadar uzakta yaşayan köylüler, Avrupalı bir seyyahla konuşmaktadırlar. Köylülerden biri olan Karcodikromo, hiç tereddüt etmeden "Java'da biz hepimiz Müslümanız" diye ilân eder. Avrupalı sorar: "Öyleyse neden tanrılarınızdan söz ediyorsunuz? Müslümanlar yalnızca tek bir tanrıya inanırlar". Karcodikromo biraz rahatsız olur, babası yardımına koşar; sakin bir sesle "Zor bir iş. Diğer tanrıları ihmal edemeyiz. Bize yardım edebilir veya zarar verebilirler. Pirincimiz, Vişnu'nun karısı Devi Şri'ye bağlıdır" (Tibor Mende).

Zaten ülkede bir tek cami bile yoktur. Müslüman köylüler, Devi Şri sunaklarında meyva ve serinletici içecek cinsinden adaklarını yapmakta ve kötü ruhları kovmak üzere, tarlalara bambu flütler koymaktadırlar, rüzgâr bunların ses çıkartmalarına neden olmaktadır. Aynı şekilde, pirinç saplarının köylünün elinin içinde sakladığı *ani-ani* adı verilen küçük bıçakla, gürültü çıkartmadan kesilmeleri tavsiye edilmektedir. İyi ruhların uçmamaları için hızlı ve sessizce.

Büyük Hind-Java imparatorluğunun ve hinduist inançların mirasının korunduğu –ama ne kadar süreyle– büyüleyici ada Bali'de de aynı durum söz konusudur. Burada, ruhlarının ışığa ulaşabilmelerini sağlamak üzere, ölüler yakılmaktadır. Ama bunların yanı sıra bir sürü animist inanç ve canlılığını koruyan atalar tapınısına bağlı uygulama da varlıklarını sürdürmektedirler.

- ***Bu halkları birlik içinde tutmak: Bu iş kolay değildir.***

Hollandalılara duyulan kin her şeyi çözmeye yetmez. Ve sorun, ilkel, sefil bir ekonomiyi geliştirmek, en azından ağır çalışmaya

alışık bir köylü kitlesinin çoğunlukta olduğu bir toplumu sabırlı olmaya razı etmek olduğunda, birlik sağlamak kolay değildir. Hollanda sömürgeciliğinin yeni yönetime sağladığı en büyük hizmet, bu kırsal halkı çok büyük bir düzen içinde sömürmüş olmasıdır; böylece bu sömürgecilik döneminde, ancak küçük mülkiyete izin verilmiştir. Demek genç Cumhuriyetin büyük toprak mülkiyeti sorunuyla boğuşması, toprak paylaşımına gitmesi ve kırsal alanda bir patlamadan çekinmesi söz konusu değildir. Köylülerin hepsi fakirlikte eşittir.

Bu fakir köylüler, çoğu zaman geçimlik bir ekonominin esiridirler. Pirinç, diğer gıda ürünlerini çok geride bırakmaktadır (mısır, taro, sago)... Pirinç beslenmenin temelidir, çünkü manda yalnızca sürüm ve taşımacılıkta kullanılmak üzere yetiştirilmektedir. Et tüketimi hemen hiç yoktur, balık ise çok az tüketilmektedir. Kısacası, bu ekonomi pazarın kıyısında kalmaktadır. Biraz pirinç, bir parça dokuma, ev imalatı bir oyuncak; işte kentte bunlar satılmakta ve elde edilen para, "karanfil kokulu ve uzun koniler biçiminde olan" ucuz sigaraların da dahil olduğu bazı ufak tefeğin alınmasına ancak yetmektedir.

Endüstriye gelince, petrol tesislerinin ve kauçuk plantasyonlarıyla ham kauçuk imalatının, bazıları Sumatra'da bulunan ve Amerikan-İngiliz şirketlerine bağımlı olan (Soekarno'nun bunları millileştirdiği söyleniyor) kömür ve kalay madenlerinin dışında, bu endüstri henüz çocuktur. İster Avrupalı, Çinli veya ulusal olsunlar, adalardaki endüstriyel faaliyetler Endonezya'nın ekonomik gelişimini hızlandıracak durumda değillerdir. Bunun yanı sıra, Hollandalılar tarafından eski geçimlik kültürlerin aleyhine geliştirilen kauçuk, kahve, tütün, kopra, şeker gibi ihracata yönelik başlıca ürünlerin mahreçleri, Hollanda'yla bağların koparılmasından bu yana daralmışlardır.

Ancak bugün gene de, takımada ihracatının % 75'ini kauçuk, petrol, kalay gibi hammaddeler meydana getirmektedir.

Endonezya bağımsız olmasına rağmen, gene de tipik bir sömürge ekonomisi konumunda kalmakta, uluslararası piyasanın değişimlerine tehlikeli bir bağımlılık içinde bulunmaktadır. Örneğin, 1951'de Kore Savaşı'nın sona ermesi ve zorunlu madde fiyatlarının yükselmesi, Endonezya bütçesi açısından bir afet olmuştur.

Dörtnala bir enflasyon, yılda bir milyon çoğalan bir nüfus artışına eşlik etmekte ve bu durum giderek kötüye gitmektedir. Pirinç ithalatı olmaksızın Java'nın ayakta kalması mümkün değildir. Buna bir de yetişmiş insan gücü eksikliği, yönetim birimlerinin iş yükü altında boğulmaları, ülkedeki sürekli güvensizlik, ordunun ölçüsüz bir şekilde büyümesi eklenmektedir. Acaba Endonezya muhalefetinden bir siyaset adamının şu sorusuna katılmak gerekir mi? "Şimdi zaman sloganların, kanaat hareketlerinin, İrian'ınki gibi seyirlik kampanyaların zamanıdır, sistematik planların değil."

Oysa bu planlar çok acildir. Elde edilen özgürlüğün ve bundan kaynaklanan mutluluğun halkı büyük çabalar sarf etmeye yöneltmediğinden hiçbir kuşku yoktur; bu çabaları sarf etmek gerekmektedir. Hatta Endonezya'nın birliği bile inşa edilmeyi beklemektedir. Ulusal bir donanma, ulusal bir havacılık olmadan, deniz birliği ne anlama gelir?

Java'nın, olağanüstü insan sayısından kaynaklanan ağırlığı, onu adeta bir güneş sisteminin merkezi konumuna getirmektedir. 1915'te 5 milyon olan nüfusu, 1945'te 50, 1962'de 60 milyon olmuştur ve Endonezya'nın tüm nüfusunun üçte ikisine ve kaynaklarının dörtte üçüne sahip durumdadır. Fakat ulaştığı nüfus yoğunluğu (km^2'ye 400), mümkünün sınırlarındadır. Minimuma inmiş orman alanlarından yeni tarlalar kazanmak mümkün değildir. Daha öteye geçmek, "tehlike çizgisini aşmak" olacaktır. Umut adası, maden kaynakları ve bol topraklarıyla, artık Sumatra'dır (km^2'ye 30 kişi). Ancak Java'dakilerden daha fakir olan bu toprakların işlenebilmeleri için, köylülerin şu anda sahip olmadıkları tarım araçlarına ihtiyaç vardır.

Java merkeziyetçiliği can sıkmakta, birçok güçlü ayrılıkçılığı, etkin bir federasyona yönelik birçok hareketi beslemektedir. Son yıllar esnasında, ayrılıkçı patlamalar çoğalmıştır (Amboine'da Molukka cumhuriyetinin ilânı, Sumatra'nın doğusunda Darül İslam'ın ilânı, Java'da Pansudan, Sumatra'da Padang bölgesinde doktor Hatta'nin hareketi, Selebes'te ayrılıkçı "albaylar"). Bu albayların sonuncusu olan M. Simbolon, 27 Temmuz 1961'de teslim olmuştur.

Başka güçlükler: Komünist, sosyalist ve liberal Müslüman partilerin özgürlüklerine son vermek gerekmiştir. "Soekarnizm" bu kararlardan sonra, artık ortaya programı "dizginli demokrasi" olan bir tek parti rejimi olarak çıkmaktadır.

Özgürlüklerin askıya alınması, muhaliflerin affedilmelerine rağmen devre dışı bırakılmaları, bütün bunlar "güçlü adam"ı –Bang (ağabey) Karno– göz kamaştırıcı bir siyaset izlemeye zorlamaktadır. Örneğin, Üçüncü Dünya'nın tarafsızlarının büyük bir konferansta (Bandung, 1955) bir araya toplanmasının nedeni budur. İşte gene bu nedenle, Hollanda Ginesini, Irian'ı ele geçirmek için yırtınmaktadır. Milliyetçileri tatmin edecek bu kazanım, karşısında sadece güç sorunlar olan bir yönetim için iyi bir destek olacaktır.

Filipinler

Programınızda yer almayan Filipinler'in durumu da, Güneydoğu Asya'nın genel kurallarına nazaran bir istisna oluşturmamaktadır. Bu adalar da şaşırtıcı bir buluşma yeri olmuşlardır.

İnsan bu adalarda yeni taş çağından beri vardır; demir endüstrisi Milat öncesindeki birçok yüzyıldan beri bilinmektedir. Filipinler takım-adası, merkezi Java olan Hind-Malay uygarlığının içine MÖ V. yüzyıldan itibaren girmiştir; bu uygarlıkla bütünleşmesi, Madeapakit imparatorluğunun şaşaalı döneminde olmuştur. Çin ticareti de takım-adaya çok erkenden ulaşmıştır. Bunun sonucu olarak, her yerde avantajlı konuma geçen ve toprağa bağlanan köylüleri kendi otoritesine tabi kılan bir tüccar ve denizci sınıfı gelişmiştir.

İslamiyet, XV. yüzyılda büyük Mindanao adasında belirmiştir. İspanyollar, takımadayı XVI. yüzyılda, burada ölecek olan (1521) Magellan sayesinde keşfetmişler, sonra 1565'te kuzeydeki büyük Lüson adasına yerleşmişlerdir. Hıristiyanlık böylece, Uzakdoğu'da Müslümanlarla *(Moros)* ebedi mücadelesine girişecektir.

Çoğu zaman isyan eden, Manilla'daki efendilerinden kötü muamele gören adalar, 1898'e kadar İspanyol egemenliğinde kalmışlardır. Bu tarihte hem bir iç ayaklanma meydana gelmiş, hem

de Amerikan donanması müdahale etmiştir. Adalar hemen bağımsız olamamışlar, ama İspanyol-Amerikan savaşının sonunda ABD denetimine girmişlerdir (10 Aralık 1898, Paris antlaşması). Filipinli milliyetçiler buna çok öfkelenmişlerdir. Amerikan başkanı McKinley, vicdanını rahatlatmak için kendine, "Filipinlileri İsa'nın çarmıha gerilerek öldüğüne inanan insanlar olarak eğitmek, uygarlaştırmak" ödevini yüklemiştir.

Adalar ancak 1946'da bağımsız olacaklardır, en azından teoride.

Bu denli hareketli bir geçmişten sonra, bugün Filipinler çok kalabalık bir nüfusa (25 milyon, yıllık artış 700.000 kişi, yüzölçümü 300.000 km^2, yani Fransa yüzölçümünün yarısından biraz fazla) sahiptirler. Halk karışıktır: Çok melezlenmiş Malay unsurlar nüfusun % 95'ini meydana getirmektedir; bunlara sınıflandırılmaları zor olan 400-500 bin ilkel, 200 bin göçmen Çinli ile küçük Negrito grubu (70 bin kişi) eklenmektedir.

Filipinler'de yaklaşık 20 milyon katolik (bu, Uzakdoğu'nun dağınık olmayan tek Hıristiyan cemaatidir), 2 milyon Katolik sapkın (bunlara, 1898 devriminin mimarı da olan, tarikatın kurucusu eski rahip Aglypa'nın adından türeyen Aglypayenler denilmektedir), 500 bin Protestan, 2 milyon Müslüman, 500 bin putatapar bulunmaktadır. İngilizce, 1898'den bu yana İspanyolcayı hızla geriletmiş, bu dil artık yalnızca eski ailelerin dili olarak kalmıştır. Bunun yanı sıra, bir Malay lehçesi olan Tagalcaya itibarı iade edilmiştir. Halkın en azından yarısının okumasız yazmasız olduğu bu toplumda, bir sürü lehçe varlığını sürdürmektedir.

Ülke fakir, hatta sefildir ve esas olarak kırsaldır. Ama büyük toprak mülkiyeti, küçük köylünün aleyhine genişlemeye devam etmektedir. "Asalak–feodal" bir yapı (bu söz Amerikalı bir gözlemciye aittir), reformları veya dış yardımları beyhude hale getirmektedir. Para, fiili durumda yalnızca Manilla'da tedavül etmektedir. Ülkenin geri kalanı yalnızca takası bilmektedir. *Buk*'ların giriştiği geniş çaplı komünist ayaklanma, işte bu köylü sefaleti tarafından açıklanmaktadır. Japon istilası döneminde kurtarıcılık işlevi gören bir ayaklanma, kurtuluştan sonra Filipinli yöneticiler tarafından vahşice bastırılmıştır. Ama ateş, külün altında için

için yanmaktadır: Çin örneği ve Fidel Castro'nun Küba'ya getirdiği çözüm hayalleri doldurmaktadır. Ülke Amerikan yardımına (ve denetimine) rağmen hiçbir gelişme gösterememektedir. Üstelik nüfus artışı, sağlanmış olan zayıf iyileşmeleri de yok etmektedir.

Kore

Kore, 1950-1953 arasında, kurbanı olduğu ve sürdürdüğü dramatik bir rol oynamıştır. Kore savaşı her şeyden önce büyük güçler arası bir savaş, Doğu ile Batı arasındaki kanlı bir hesaplaşma olmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sürerken, Şubat 1945'te Yalta'da, sonra aynı yılın Aralığında Moskova'da yapılan görüşmelerde, Kore'nin bağımsızlığı konusunda hiçbir pürüz yok gibiydi. Ülkenin kuzeyi Sovyet, güneyi de Japonya'dan gelen Amerikan birlikleri tarafından kurtarılmıştı. Bu iki işgâl alanı, 38. Kuzey paraleli tarafından ayrılmaktaydı. Birleşmiş Milletler'in müdahalesine rağmen, Kore bu keyfi hat tarafından bölünmüş olarak kalmıştır. 15 Ağustos 1948'de güneyde bağımsız Kore Cumhuriyeti, kuzeyde de komünist eğilimli Kore Demokratik Cumhuriyeti ilân edilmiştir. Komünist Kuzey Kore birlikleri 1950'de Güney Kore'yi istila etmişlerdir. Bunun sonucunda, ABD ve müttefikleri silahla karşılık vermişlerdir. Çinli gönüllülerin Kuzey Kore'ye yardıma gitmeleri durumu dengelemiştir. 1953 ateşkesi, 38. paralel üzerindeki ayırım hattını yeniden kurmuştur. Bu paylaşım, hayatı ne Kuzeyde ne de Güneyde kolaylaştırmıştır.

- *Önce coğrafya...*

Kore, Japon takımadası, Mançurya, Sibirya ve Çin arasındaki özellikli stratejik konumunun kurbanı olmuştur. Bu ülke, kendi çöplüklerinde her istediklerini yapabileceklerini sanan dünyanın büyük devletlerinin komşusu olan küçük devletleri, dün olduğu gibi bugün de tehdit eden tehlikelerin örneğini sunmaktadır.

Kabaca kuzey-güney doğrultusunda uzanan büyük bir yarımada olan (220.000 km^2) Kore, Mançurya'dan sadece dar Yalu

ve Tumen vadileriyle ayrılmaktadır. Bu vadilerin içinde paralel olarak ilerledikleri Beyaz Dağlar'ın oluşturduğu perde, Kore'yi korumuş, hatta onun bağımsızlığını yaratmıştır. Kore, 43°-34° paraleller arasında yer alan ve ilk bakışta İtalyan yarımadasına çok benzeyen bir set gibidir.

Tıpkı İtalya gibi, doğal bir yol olma talihsizliğine sahiptir. Çin onu kapılarından biri saymakta, onun tıpkı Türkistan veya Kuzey Vietnam gibi gözetim altında tutulması gerektiğini düşünmektedir. Japonya, coğrafyanın kendi adalarının civarına yerleştirdiği bu sete iyilikle veya zorla bir yol bularak ulaşamazsa, denizde kaybolur. Bu nedenle, Japonya kendini çok güçlü veya tehdit altında veya her iki durumda birden hissettiğinde, Kore bunun darbelerine maruz kalmaktadır. Bu darbelere, Hideyaşi'nin 1592-1598 arasında yarımadayı ele geçirmek için giriştiği ama başarılı olamadığı seferden, 1910-1945'teki Japon istilasına kadar defalarca maruz kalmıştır.

Talihsizliği tamamlamak üzere, Kore aynı zamanda "Vladivostok buzlarla kaplandığında, Sovyetlerin kurtuluş yoludur". Çünkü Japon denizi 38. paralele kadar donmaktadır. Daha yüzyılın başında, Çarlar Rusyası bu belirleyici yolla ilgiliydi. Japonlar Kore'nin imparator kralını tehdit ettiklerinde, o Rus elçiliğine sığınıyordu.

Seul'ün civarına kadar ulaşan pirinç tarlaları ve bambulara rağmen, bu ülke soğuktur; kuzeyi büyük iğne yapraklı ormanlarla kaplıdır ve düzlüklerden meydana gelen canlı bölgeleri, yalnızca batı ve güney kesimlerde yer almaktadırlar. Bu düzlükler, 31 milyon (km^2'ye 140 kişi) gibi kalabalık bir nüfusu iyi besleyememektedirler. Yarımadanın güneyi denize doğru iyice uzamakta ve bir dizi adayla devam etmektedir. Bunların en ünlüsü olan Tsuşima adası, Kore körfezini ikiye bölmektedir. Yarımada ile Japonya arasındaki kuş uçuşu mesafe 100 km.'den biraz fazladır. Yarımada ile Yang-Çe-Kiang nehrinin ağzı arasındaki uzaklık ise 500 km.'dir.

Kore böylece denize iyice saplanmış olarak yaşamaktadır; yalnızca ekim ve orman ürünleri sayesinde geçinen köylü bir halk değildir; aynı zamanda bir balıkçılar, denizciler, tüccar toplumudur. Çin ve Japonya'yla erken tarihlerden itibaren verimli

bağlantılar kurmuştur ve Orta Çağdan itibaren, Arap ve İran ticaretinin ulaştığı güney Çin'i kuzey bölgelerine bağlama görevini yüklenmiştir. Geçiş yeri olarak, bir göçmenler ve tüccarlar ülkesidir.

- ***Kore, adeta isteyerek kendi üzerine kapanmış bir ada gibidir; ama zorla veya tatlılıkla dış dünyaya da açıktır ve buradan kültürel olarak beslenmektedir.***

Uzak geçmişte kalan Üç Krallık'ın tarihi (MÖ I. yüzyıl-MS VII. yüzyıl), yarımadanın Çin uygarlığının genişlemesi sonucu fethi tarihidir. Bu üç krallık, elli yıldan daha az bir süre içinde art arda ortaya çıkmıştır. Silla krallığı MÖ 57'de, Kokunya krallığı MÖ 37'de; Japonya'nın desteklediği narin Paekçe krallığı MÖ 18'de. Demek ki bunlar kabaca çağdaştırlar; ama Çin uygarlığı onlara sırayla ulaşacaktır. Budizm önce Kokunya'ya, sonra 384'te Paekçe'ye, nihayet 527'de Silla'ya yerleşmiştir.

Üç krallığın en vahşisi olan Silla, 668-935 arasında diğer ikisine üste elmiş, Kore'nin tümünü kendi otoritesi altına almıştır. Bu büyüyen krallık, Çin'de T'ang hanedanının (618-917) parlaklığı devam ettiği sürece tutunabilecektir, çünkü kendine yansıyan bu ışık sayesinde ayakta kalabilmiştir.

Büyük Silla krallığının çözülmesinden sonra, birlik yeni bir üniter devletin, adını Kore'ye verecek olan Koryo'nun lehine kurulacaktır (913-1392). Kore uygarlığı, bu krallık döneminde hayranlık verici bir atılım yapmıştır, bu atılımı destekleyen olgu matbaanın gelişimidir (matbaa, IX. yüzyılda Çinliler tarafından icat edilmiştir, ama madeni karakterleri 1234'te Koreliler icat etmişlerdir). Budizm, hem okumuşların, hem de halk kitlesinin içinde, basitleştirilmiş Seng biçimiyle (Çincesi *C'an*, Japoncası *Zen*) yayılmıştır. Gene aynı sıralarda Konfüçyüsçülük yerleşmiş ve daha güçlü bir şekilde yayılmıştır. Demirdöküm heykeller, arkasından kuru lakeden heykeller ve parlak bir çömlekçilik bu sıralarda ortaya çıkmışlardır; bu çömlekçilikte "Korelinin geleneksel mücevhercilik zevki görülmektedir".

Bu atılım aslında, tüm Uzakdoğu'da ortaya çıkan bir gelişme sürecine bağlıdır. Bunun yanı sıra Kore, Çin'e uzun süre egemen

olan ve Kore'ye yalnızca sürtünmekten başka bir şey yapmayan barbarlara karşı korunaklı olma şansına da sahip olmuştur. Fakat, Orta İmparatorluğun bütün kapılarını açmaya uğraşan ve Japonya karşısında başarısız olan Moğol Çin'i, Kore'ye karşı başarılı olmuş ve onu 1259-1368 arasında, bir yüzyıldan daha uzun bir süre istila etmiştir.

Kore bağımsızlığını yeniden kazanırken, yönetim sonuncu hanedanın (Yi) eline tekrar geçmiştir; bu yönetim 1910'daki Japon işgaline kadar sürecektir. Örneğin, Kore'nin Mingler Çin'i ile saldırgan Japonya'nın kıskacına düştüğü 1592-1635 dönemindeki gibi birkaç çalkantılı yılın dışında, Yi'ler dönemi, barış ve bağımsızlığın meyvalarını toplamıştır.

Bu yüzyılların başlıca karakteristiği, hiç kuşkusuz bir orta sınıfın doğumu ve bunun sonucu olarak, ilhamının bir bölümünü halkın tükenmez hayal gücünden alan bir uygarlığın atılımıdır. Yazının değiştirilmesi, halk kültürünün de uygarlığın içine alınmasını teşvik etmiştir. "Çin yazısı, o zamana kadar yalnızca okumuşların konuşulan dilden düşünmelerine ve yazmalarına olanak veriyordu. Önce Çince yazılan romanlar, artık Korece kaleme alındılar ve toplumun koskoca bir tabakası kültüre katılabilir hale geldi. Bu zenginleşme, XVIII. yüzyılda, bizim Aydınlanma hareketimize benzeyen bir kaynaşmaya dönmüştür" (Vadime Elisseeff).

Ancak Kore toplumunun en yüksek katında, aristokratik ve incelmiş bir uygarlık varlığını sürdürmekteydi. Bu uygarlık yeni Konfüçyüsçülüğün, aşikâr bir milliyetçiliğin ve belli bir stoacılığın damgasıyla kazandığı zaferle belirlenmektedir. Aile tapınıları ve bugün bile Korelilerin uğradıkları felaketlerin ortasında kuşkusuz "en sadık temsilcileri" olmayı sürdürdükleri yeni Konfüçyüsçülüğün temelini oluşturan ahlak, o sıralarda kök salmışlardır.

- ***Bugün***

Bugüne ilişkin olarak hiçbir şey akıl dairesinde söylenemez. Doğanın bütünlüğe mahkûm ettiği ve tarihin yüzyıllar boyunca sağlam bir şekilde birleştirdiği bir ülke, bugün iki ülke, düşman iki

kardeş halindedir. Herkes tarafından Seul denilen (başkent demektir) eski başkent Han-Yang, güney Kore'de kalmıştır ve başat hat olan Seul-Cen-san'ı artık serbestçe kullanmaktadır. İkiye bölünmüş bir İtalya ve Ancona'ya giden yoldan mahrum kalmış bir Roma düşününüz. Kuzey'in endüstrisi, çeliği, dökme demiri, elektriği; Güneyin pirinci, büyük toprak mülkleri ve açık ve serbest bir denizi vardır.

İki hareketsiz ve terk edilmiş kukla, çünkü 1953'ten beri bu kuklaları tutmaktan, en azından iplerini çekmekten vazgeçmişlerdir.

AYIRIM VI

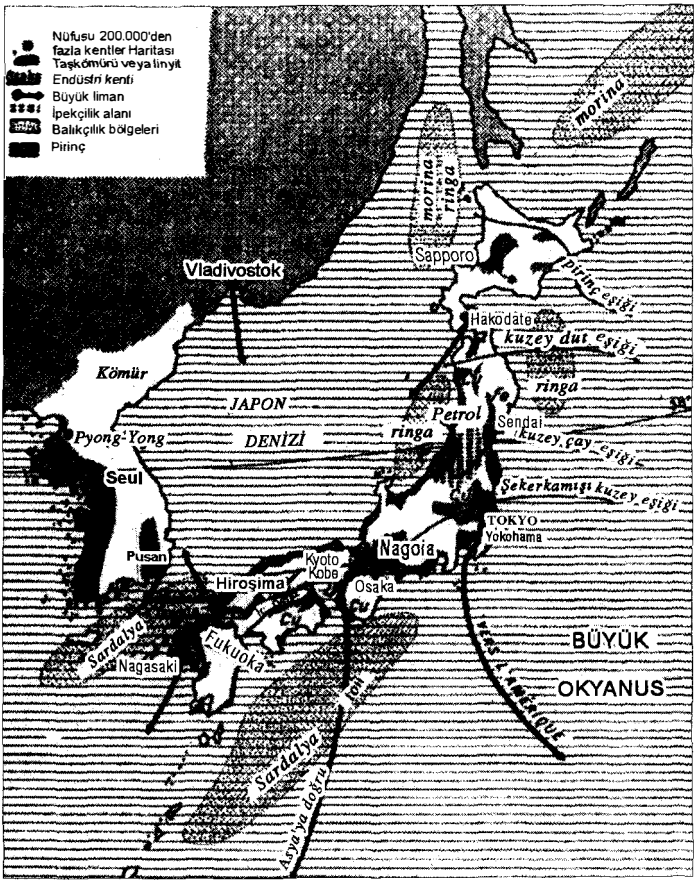
Japonya

Japonya, insanlar âleminin ucundadır. Yeso adasıyla birlikte, kuzeyin soğuk yalnızlıklarının içine dalmaktadır. En iyi limanlarının yer aldığı doğu tarafında, Pasifik'in inanılmaz boşluğuna açılmaktadır. Batı ve güney taraflarında, yarı yarıya konuksever olan, çoğu zaman sislerle kaplı denizler, Kore ve güneydeki Kiu-Siu adası karşısında bir ân için daralmaktadırlar.

Bir takımada olan Japonya, sıklıkla Britanya adalarına benzetilmiştir, ama bu adalar kelimenin tam anlamıyla Avrupa kıtasıyla kaynaşmışlardır. Japonya onlardan daha soyutlanmış ve kendi üzerine kapalı, kaderine terk edilmiş durumdadır. Bu soyutlanmayı kırabilmesi için, bunu çoğu zaman bilhassa istemesi gerekmiştir. Japonya'da içe dönüklük, dışa dönüklüğe doğal olarak üste gelmektedir. Ama bir Japon tarihçi, "Uygarlığımızda tamamen Japon olarak gözüken hiçbir şey yoktur ki, dışarıdan gelmiş olmasın" demektedir.

Nitekim, daha VI. yüzyıldan itibaren, çok erkenden bir Çinli Japonya olmuştur. 1868'den beri de, çok büyük bir başarı gösteren bir Batılı Japonya vardır. Fakat bu başat deneylerin her biri, adasal özgünlüğü su götürmez "Japon" bir Japonya'nın içinde erimiştir. Minik bahçeler ülkesinde, Çin menzili tarafından aktarılan çay törenleri, çiçek açmış kiraz ağaçları, hatta Budizm dini bile Japon tarzına göre yeniden imal edilmiştir. Ve Budacılığın

13. Güneş ve Deniz Ülkesi Japonya

Japonya, Çin'in Doğu Akenizi'dir. Adı buradan gelmektedir: Doğan Güneş ülkesi. Çincesi "Je-Pen"

bu Japon versiyonu, Çin tarzı kadar kendi kökenlerinin uzağına düşmektedir.

Görünüşte kolay şekillendirilebilirmiş gibi gözüken Japonya, bu çok sayıdaki alıntılarla kendine çok özgü bir uygarlık kurmuştur. Bir yüzyıldan beri inatla, aceleyle, tavizsiz olarak sürdürülen ve çok ileri gitmiş olan bir Batılılaşmayla bir arada yaşayan bütün geleneklerine sadık kalmıştır. Bu garip ikilik, bir gazetecinin şu sözlerine (1961) açıklama getirmektedir: "Japonya'nın gösterebileceği en olağandışı şeyi nedir? Japonlar".

Çin Uygarlığı Öncesinde İlkel Japonya

Çok uzak kökenlerinden (MÖ V. bin yıldan itibaren) MS VI. yüzyıla (Çin uygarlığının kayda değer ilk katkısı geldiğinde) kadar, Japonya vahşi, ama sağlıklı ve kendi kendini yavaş yavaş yoğuran bir "kültür"ün içindedir. Bu ilk Japonya o kadar az bilinmektedir ki, uzmanlar, MS 552'de Budizmin gelmesinden önce Japon tarihi olmadığını istekle söylemektedirler. Nitekim, daha sonra da öyle olacağı üzere, kaderi daha o sıralarda bile yabancı istilaların ve yabancı yeniliklerin darbeleri altında gerçekleşiyora benzemektedir. Japonya kendini hep başkasının aynasında yaratmış veya yeniden yaratmıştır.

• *Jâmon tarzından Yayoi caddesine ve pirince*

V. binyıldan Milada kadar olan dönem içinde yalnızca tek bir ayrıcalıklı bölge fark edilmektedir. Burası, kuzeyinde bugün Kyoto kentinin yer aldığı ve eski belgelerde Kinki bölgesi veya güneydoğuya doğru Yamoto adını alan meydan ovadır. Burası, şu dar ve harika Japon Akdeniz'inin –onu güneydeki Sikok ve Kiu-Siu adalarına bağlayan Setonouşi– yakınındaki büyük Hondo adasının kalbidir.

Bu ayrıcalıklı sahnede, üç büyük çaplı değişiklik sırayla ortaya çıkmıştır.

a) Takımadanın ilk halkının, Riu-Kiu'da izleri bulunan ve bugün Yeso ile Sakalin'e tıkılmış olan ilkel Aynoların olduğundan kuşku yoktur. Öte yandan, arkeologların keşfettikleri ilk

kültür, Kore'den, Mançurya'dan, uzak Baykal'dan gelen unsurları ortaya koymaktadır (özellikle, çömlek hamuruna yumuşakken basılan ip desenleriyle süslenmiş ilkel bir çömlekçilik –ip deseni anlamına gelen *Jâmon* kültürü adı buradan gelmektedir–). Buradan, kıtadan çok erken tarihlerden itibaren insanların geldikleri ve Japonya'da Aynolara karşı çok uzun sürecek mücadelelerin bu sıralarda başladığına hükmedebiliriz.

b) MÖ III. ve II. yüzyıllarda Çin'den (özellikle güney Çin'den) ve çok uzak Endonezya'dan hareket eden yeni bir istilanın olduğu kesindir. Yeni bir mal veya eşya haznesi ortaya çıkmıştır: çömlekçi tornası, bronz aynalar, çanlar, demir, Hanlar Çin'i paraları, nihayet pirinç ve havadar ve açık güney evi... Tokyo'da Yayoi caddesinde yapılan kazıların karakteristik eşyalarını ortaya çıkardığı bu uygarlığa, Yayoi caddesi uygarlığı denilmektedir.

Bu yeni malların arasında yer alan ve eski darının yerine geçen pirinç, başlı başına bir devrimdir.

Japon tarihinin tümünü kat eden, yaşayan tanrı olarak kral fikri de bu sıralarda güneyden gelen ön Malaylar tarafından getirilmiş olabilir mi? Bu sorunun kesin bir cevabı yoktur.

c) MS II. ve III. yüzyıllarda, zamanımıza kadar korunan senyör mezarları tarafından karakterize edilen dönemde, atlı şefleriyle köylüleriyle, zenaatkârlarıyla –bu son iki tabaka yarı özgürdür– ve daha şimdiden kalabalık bir serf kitlesiyle bir klanlar dizisi resmolınaktadır. Senyörler, yerel tanrıların oğulları olduklarını iddia etmektedirler. Zenaatkâr loncaları, Kore etkisiyle *be* (grup, kesim) adını alacaklar, bunun önüne de faaliyet alanlarının adı gelecektir (kâtipler: *fu-ma-be,* dokumacılar: *ori-be,* eğerciler: *kuratsukuri-be,* meddahlar: *katari-be*... Bu sonuncular kahramanlık destanlarını aktarmaktadırlar).

Daha şimdiden dinsel ve siyasal bir sistem yerleşik hale gelmiştir. Özellikle de, doğanın çok sayıdaki gücünü tanrılaştıran ilke birdir. İnatçı bir muhafazakârlık gösteren Japonya bu dinden kopamayacaktır ve ona çok geç tarihlerde, XIX. yüzyılda Şinto (Tanrıların yolu) adı verilecektir. Biz Batı'da buna sıklıkla *şintoizm* demekteyiz.

• ***Eski Yamoto bölgesinden hareketle ve Aynolar ülkesinin karşısında, işte bu sıralarda, Japon imparatorluğunun ilk taslağı oluşturulmuştur.***

Bu imparatorluk, Japon imparatorluk hanedanının, Şinto tapınaklarının 1945 bozgununa kadar sürdürdükleri canlı bir dinsel gelenek uyarınca, güneş tanrısı Amaterasu'dan kaynaklanan kökenlerine bağlanmaktadır. 1945'te ise, Amerikan işgâlcinin ısrarıyla, imparator tanrısal kökenden gelmediğini kabul etmiştir.

Bu imparatorluk yavaş yavaş yerleşecektir. İlk Japon vekayinamelerinin yazıldığı VIII. yüzyılda bile, Japonya henüz tamamen birleşmemiştir. Nitekim tıpkı imparatorluk hanedanının da olduğu gibi, her biri kendi şefine, topraklarına, köylülerine, zanaatkârlarına sahip olan komşu klanları *(ufi)* imparatorluk hanedanına bağlayan süreç çok yavaş olmuştur. Üstelik bu senyörler çoğu zaman yabancı (Koreli, Çinli) kökenlidirler. Fakat birleşme ve bir düzenin getirilmesi, Aynolara, "doğu engelinin ötesindeki" barbarlara karşı ortak mücadelenin gerekleri tarafından kolaylaştırılmıştır. Canlı bir feodalitenin eşlik ettiği bu krallık, Korelilerin VI. yüzyılda Çin harflerini, Konfüçyüsçülüğü ve Budacılığı ülkeye getirdiklerinde çehresinin şeklini tamamlamıştır. Merkezi otoriteyi kimseyle paylaşmayan bir yönetimin haklarını ilan eden prens Şotoku'nun emirnamelerinden (604) itibaren, Konfüçyüsçü fikirlerin etkileri açıkça görülmektedir: "ülkenin iki senyörü, halkın iki efendisi olmaz..."

Hiyerarşisi, kâtipleri, vekayinameleri, Çin imparatoruna yollanan elçilik kurullarıyla (ilki 607'de) tarihsel Japonya işte bu sıralarda başlamaktadır. Batı diliyle söylersek, herkesin "fief"e dönüştürmeye çalıştığı toprak tımarları *(şoen)* dağıtıcısı hükümdarın çevresinde bir saray soyluluğu *(kuge)* oluşmaktadır.

Bu imparatorluk Japonyası, kısa bir süre sonra yeni bir aydınlığın içinde gelişecektir. Bu ışık, Çin uygarlığının önce artan, sonra da tam bir egemenlik kuran etkisinden gelmektedir. Çin, takımadaya adını bile verecek, onu "Doğan Güneş Ülkesi" olarak vaftiz edecektir. Çincesi Jepon olan bu ad, Batı dillerine Japon (Türkçesi Japonya) olarak geçmiştir. Aynı Çin harflerinin Japoncadaki telâffuzu ise Nippon adını vermektedir.

Japonya Çin Uygarlığının Okulunda

Çin uygarlığı, yüzyıllar boyunca Japon takımadası üzerinde ışımıştır. Bu uygarlık, çiçeklerini bu ülkede önceden belirlenemez bir şekilde açacaktır. Bazen herhangi bir katkıyı tanınamaz hale getirinceye kadar bozarak (ilginç bir değişiklik sonucu, XII. yüzyıldan itibaren, *Zen* Buddhizmi şeklinde 'kanlı Samuray'ların doktrini haline gelecek olan Buddhizmin durumu böyledir); bazen de bunun tersine, Çin'in bizzat kendinin unuttuğu herhangi bir katkıyı ilkel biçimi altında muhafaza ederek (örneğin Çin'de yok olmuş bir müzik türü, Japonya'da korunmaktadır); ama bütünü hep bir insanlığın, bir toplumun, Çin modelinden çok farklı geleneklerin etkisiyle dönüştürerek. Üstelik Çin modeli Japonya'da, aslını her zaman sadakatle yansıtmayan Kore modeli içinde ortaya çıkmaktadır.

- ***İlk Japon-Çin uygarlığı eski Japonya'nın altın çağıdır. Bu uzun kültür aktarımı döneminde her şey aktarılmıştır: Çin klasikleri, yazı, resim, mimari, kurumlar, hukuk (T'anglar döneminin-ki)***

Japonya böylece, tıpkı Çin gibi eyaletlere ayrılacaktır, ama tabii bunlar Çin'dekiler kadar büyük olmayacaklardır. Nara (Korecede "başkent") adındaki başkent 710'da inşa edildiğinde, Kore'deki Çin kenti olan Lo Yang'ın modeli uyarınca, en kuzeyinde imparatorluk sarayının yer aldığı bir dama tahtası biçiminde düzenlenecektir. Başkent 994'te Heiankyo'ya ("barış başkenti") veya diğer adıyla Kyo-to'ya (Japoncada "başkent") taşındığında, gene bu modele göre kurulacaktır. Eskiden uygulanan, her yeni imparatorun kendi başkentini inşa etmesinden ötürü yer değiştirme âdetine bu tarihte son verilecektir. Daha Nara döneminde bile, saray ve devlet daireleri, her saltanat döneminde taşınamayacak kadar ağırlaşmışlardı. Kyoto döneminden itibaren, başkent yüzyıllarca sürecek bir sabitliğin içine girecektir.

Çin etkisi her yerde görülmektedir ve bu olayların tarihini yazan kâtiplerin vakayinameleri, mandarinlerin tarzına göre (ve Japonca yazabilmek için Çin harflerini kullanarak) kaleme alın-

mışlardır. Fakat bu kadar çok alıntı yapılması yanıltmasın. Çin kültürünün boyasına boyanan ve sonra bunları ülke geneline oldukça kötü bir şekilde yayan, dar bir çevredir, Kyoto sarayıdır. Burada şiddetli bir ışığın aydınlattığı bir alan ve etrafında hâlâ süren karanlıklar söz konusudur.

Bu yoğurmalar, bu dar sahnede erken bir altın çağa (kabaca X. yüzyıl sonundan XII. yüzyıla kadar) ulaşılmasına neden olmuşlardır. Bu aşikâr ihtişamın arkasında acaba maddi hayatta da bir gelişme var mıdır? Böyle olmuşa benzemektedir ve bunun arkasından gelen ekonomik gerileme, bu altın çağın neden bir an sürdüğünü açıklayacaktır. Arkasından karanlık yüzyıllar gelecektir.

Kyoto'nun güzel dönemi, parlak, incelmiş bir şiirsel edebiyatın içinde; yarı roman, yarı masal şiirsel anlatılar olan *monogatari*lerin içinde (*oşi kubo monogatari* "mahzen oyunu", aşağı yukarı Külkedisi masalıdır); hepsinden fazla da, saraylı hanımların *Japonca,* erkeklerin ise Çince yazdıkları şiirsel günlükler olan *nikki*'lerde yaşamaya devam etmiştir. Çok canlı olan bu kadın edebiyatı, bize saray şölenlerini –konser, dans, şiir yarışması, imparatorun kır gezintileri–, "saray hayatını bir bale gibi kurala bağlanmış sürekli bir temsil haline getiren katı bir etikete tabi zevkler"i anlatmakta; önceden tahmin edileceği gibi, aynı zamanda "çok ince duvarları olan bu dairelerdeki kaçınılmaz üst üstelikle" birlikte, bir dizi siyasal veya duygusal entrikayı da aydınlatmaktadır.

Kof, boş gezenin boş kalfası, "edebiyatla çürümüş" bir dünya. Sadece takma adı olan Sei-şonagon'u bildiğimiz, bu âleme mensup olan ve bin yılına doğru yaşamış saraylı bir hanım, "fırçayla yazılmış yazılar" bırakmıştır. Bunlar çoğunlukla vahşi, her zaman eğlendiricidir. Bu yazıların tonuna dair bir fikir verebilmek üzere, yazarın hoş ile hoş olmayan şeyler arasında yaptığı ayırımı aktaralım. Yazarımız, hoş olmayan şeylerin hoş olanlarından daha fazla olduklarını söylemektedir. Bu hoş olmayan şeyler, "yazı masasının üzerindeki bir saç teli veya mürekkep çubuğunun sürtününce gıcırdamasına neden olan bir kum tanesi..., kahkahalarla gülerek çok konuşan önemsiz bir kişi... Tam bir şey dinlemek istediğiniz sırada uluyarak bağıran bir dadı... Gece

sizinle gizlice buluşmaya gelen bir adamı fark eden köpeğin havlamaya başlaması... İyi kötü sakladığınız adamın horlamaya başlaması... Veyahut sizi görmeye gizlice gelen birinin, iyice görünen büyük bir şapka giymesi, sonra ayrılacağı sırada görülmemeye özen gösterirken, herhangi bir şeye çarparak büyük bir gürültüyle devirmesi..." (R. Sieffert'ten).

Fakat, ayrıcalıklılar bu şekilde *oynar ve yaşarlarken*, Budacılık Japonya'yı yavaşça fethederken, demokratikleşmesini de tamamlamıştır. Yeni fikirlerden ilham alan bir ruhban sınıfı, "orta sınıflarla", zenaatkâr ve küçük mülk sahipleriyle temas kurmuştur. Çok basitleştirilmiş olan ibadet, sadece kurtarıcı Buda'nın, mümine Batı Göğü'ne girişi garanti eden Buda Amida'nın çevresinde dönmektedir. Çin'dekine benzeyen bir evrimin sonucu olarak, hakiki Buddhacılığın fikir ve inançlarının bilinmesi, kısa bir süre içinde birkaç ilahiyatçı veya seçkin kişinin ayrıcalığı haline gelmiştir. Bu arada bir halk budacılığı, eski *şinto* inançları da dahil her şeyi içine alarak, gerçek bir ortak din oluşturma noktasına ulaşmıştır. Bu din *Şingon*'dur. Bu inanca göre, yerel tanrılar Buddhacı tanrıların özel ve dünyevi zuhurları haline gelmektedirler.

Şinto tapınakları da bu sıralarda, *İkinci Şintoculuk* denilen yeni mezhebin denetimine geçmişlerdir. Amida'nın ortaya çıkmasıyla yeni bir budacı sanat atılıma geçmiştir. Bu döneme ait muhteşem "rulolar"ın üzerinde, aynı zamanda Japon manzaraları, çoğu zaman mizah yüklü sahnelerde yer alan çeşitli toplumsal sınıfların görüntüleri, hareketleri yer almaktadır.

Başka bir yayılma da, basitleştirilmiş bir alfabe (yalnızca 47 hece) geniş bir kullanım alanına kavuşacak olan yazınınkidir.

• ***Bu imparatorluk düzeni XII. yüzyıldan itibaren çöker. Uzun zamandan beri zayıflık belirtileri göstermektedir. T'ang dönemindeki parlak Çin'in kurumlarını kopya etmişse de, eski aristokrasinin güç ve tutkularını kırmada kendine yararlı olacak, devlet hizmetinde bir okumuşlar sınıfı yaratmayı başaramamıştır. Yerini bitmez tükenmez bir Orta Çağ boyunca (1191-1868) şogunluk rejimine bırakacaktır.***

VIII. yüzyılın sonundan 1186'ya kadar olan yaklaşık dört yüzyıllık süre içinde, feodal klanlar imparatorluk iktidarını kuşatmışlardır. İmparatorlar saltanat sürmekte, ama hiç de yönetememektedirler. Çok güçlü Fujivara klanının esiri ve oyuncağı haline gelmişlerdir. Bu klan mensupları komuta noktalarını tutmakta; imparatorun nikâhlı nikâhsız karılarını kendi ailelerinden seçerek almaktadırlar. Bu klan, hükümdarları tahttan indirmekte, tahta çıkacakları seçmektedir. Bir tarihçi haklı olarak şöyle demiştir: "Mikado'nun iktidarı, Fujivaraların anahtarlarını kıskançlıkla sakladıkları boş bir kutudur".

Şogunluk denilen bitmez tükenmez dönemi başlatan, Fujivaraların bu uzun yönetimlerinin sona ermesidir. Bu beklenmedik durum, çoğu imparatorun çok sayıdaki çocuğu arasından çıkan ve bir cins arpalıkla soyluluk oluşturan senyörlük klanlarının, şogunun şahsında imparatora egemen olmalarını bir bakıma resmileştirmiştir. Şogunluk, bu klanların sürekli saltanat dönemidir. Bu süre boyunca klanlar itişmekte, birbirlerinin yerine geçmekte, ama anlaşmaktadırlar. En azından, kastlar halinde bölünmüş halkı ezmek için. Bunlar, senyörler, köylüler, zenaatkârlar, tüccarlar kastlarıdır. Bir tek birinciler rahat yaşamaktadırlar. Toplumsal basamakların en altında, en sefiller, özellikle de deri işçileri yer almaktadır; bunlar *dokunulmazlar*'dır, ama Hind'dekinden çok daha az kalabalık oldukları da bir gerçektir.

Ekonomik gerilemenin de yardımıyla, şogunluk rejimi *feodal ve askeri* bir tepki edasıyla ortaya çıkmış ve maddi düzlemdeki gerilemenin damgasını taşımıştır. Bu rejim aynı zamanda, sarayın uzağında, Hondo adasının barışın tam sağlanamadığı kuzey ve batısındaki yeni topraklarda geniş malikâneler edinmiş olan kavgacı bir aristokrasinin damgasını taşımaktadır. "Engelin ötesi"ndeki bu topraklarda büyük ölçekte at yetiştiriciliği yapılmaktadır. Yeni rejim; Kyoto'nun, efemine, uçarı ve nefret edilen saraylılarının karşısında askerlerin eşitlikçi bir yönetimi (*bakofu:* çadır yönetimi) olmak istemektedir. Rejimin başında, şogun unvanlı askeri bir şef vardır. Şogun, Merovenj hanedanının gerileme sürecindeki saray nazırlarına benzetilmiştir; ancak tek bir farkla, Japonya'da tembel kral hiçbir zaman ortadan kaldırılmayacaktır. Mikado, şogunun yanında saltanat sürmeye devam ede-

cektir. Tıpkı papaların tanrısal niteliklerine dayanarak imparatorları atadıkları gibi, o da şogunu atayacak, ama yönetemeyecektir.

İlk şogunlar Tokaido'nun (Kyoto-Yedo yolu) uç tarafındaki Kamakura'ya yerleşmişlerdir. Burası 1332'ye kadar fiili başkent olarak kalacak, sonra 1393-1576 arasında Kyoto'nun Muromaki mahallesine yerleşilecek ve nihayet, o zamana kadar bir balıkçı limanı olan Yedo'ya taşınılacak (1598) ve 1868'e kadar burada kalınacaktır. Bu süreler üst üste konulduklarında, şogunluk rejiminin devasa süresiyle (1192-1868) hemen hemen çakışmaktadırlar.

Ele alınan dönem hangisi olursa olsun, sahnenin önünü savaşçılar, şövalyeler, *buşi*'ler tutmaktadırlar. Bu egemen kast, bakış açısını, zevklerini, kabalığını ve özellikle başlangıç döneminde fazlasıyla hissedilir bir şekilde olmak üzere, yönetim, kıyafet veya ev düzeni alanlarındaki sadeliğini kolayca dayatmaktadır. *Suikan, hitatara* gibi adlar taşıyan basit elbiseler, *noşi* veya *sokutai* adını alan ve eski etiket kurallarına uygun düşen şişkin ve rahatsız edici elbiselerin yerine geçmişlerdir. Av, turnuvalardaki çarpışmalar, at yarışları, eskinin yapmacık ve tumturaklı zevklerinin yerine geçmişlerdir.

Olağan durumda şiddetli olan bu adetler yumuşamayacaklardır, ama şogunların Kyoto'daki uzun ikametleri sırasında (1393-1576) eski kent haklarına ve rolüne kavuşacak, böylece klasik altın çağ asker ve şövalyelerinin döneminde tamamen yok olmayacaktır.

XVI. yüzyılın son ve XVII. yüzyılın ilk yılları, şogunluk rejimi devresini sert bir şekilde iki uzun dönem halinde bölmüştür. Nitekim Tokugava devrimi, Japonya'yı iki yüzyıl boyunca dünyadan soyutlayacak ve feodal kurum ve âdetleri daha da ağırlaştıracaktır.

Şogun unvanını taşımasına rağmen, Japon adalarında düzeni geri getiren ve Kore'ye karşı, aslında hiç de makül olmayan ve ancak onun ölümüyle sona erecek uzun bir savaşa (1542-1598) girişen bir köylü çocuğu olan Hideyoşi'nin fiili diktatörlüğünün hemen ertesinde, Tokugavalar klanı, dahi ve çok sabırlı Hideyorşi'nin sayesinde kendini dayatmıştır. İmparator tarafından Şogun

atanan bu adam Japonya'nın Kyoto'dan değil de, bu çalkantılı ülkelerden yönetilebileceğine karar vererek, Yedo'ya yerleşmiştir. Oğlunun lehine görevinden çekilen Hideyoşi, şogunluğu, 1868'e kadar hüküm sürecek ailesinin içinde ırsi hale getirmeyi başarmıştır.

Bu Yedo (bugünkü Tokyo) yönetiminin en büyük kararı, *Japonya'yı 1639'da yabancılara kapatmak olacak*tır. Artık yalnızca izinli Çin ve Hollanda tekneleri yanaşabileceklerdir; sonuncu ülkenin gemileri yalnızca mühimmat, silah, dürbün, tütün getirebileceklerdir. Geri kalanlar konusunda, Japonya kendi kaynakları sayesinde yaşayacaktır ve yaşamıştır. Yasaklama, yabancı tekneler kadar Japon teknelerine de yönelikti; hatta uygulamaya onlardan başlanmıştı (1633). Uzun vadeli sonuçları olan bu kararı açıklamak mümkün müdür?

Japonya'nın efendileri yabancılardan korkmuşa benzemektedirler. İlk gelenler olan Portekizliler, Kiu-Siu'ya 1543'te çıkmışlardır. Toplar, çakmaklı tüfekler, devasa gemiler adalıları etkilemişlerdir; bunlardan daha korkutucu olan, yeni gelenlerin hemen birçok kişiyi Hıristiyan yapmalarıydı. Acaba bu din, örneğin 1638'de olduğu gibi, büyük senyörlerin ve köylülerin isyanlarını teşvik mi edecektir?

Öte yandan, XVII. yüzyılın ortasında tonu Çin, ama aynı zamanda uzaktaki Hind verirken, aşırı genişlikteki ekonomik bir gerilemenin her yerde birden belirdiği de doğrudur. Acaba Japonya'da bu genel gerilemenin içine sürüklenmiş ve böylece kendini güvenceye almak ve özellikle de değerli maden çıkışını yasaklamak zorunda kalmış olabilir mi? Hideyoşi'nin kahramanlık döneminden beri, Kore'ye, Çin'e karşı gösterilen saldırganlıklar, Çin'e karşı bir sürü korsan saldırısı, Japonya'nın kendi içine kapandığını işaret etmektedir (Minglerin parlak Çin'i ışıklarını Japonya'ya göndermemektedir). Son olarak da, kıpırdanmaya hazır bir toplum ve çoğunlukla umutsuzluğa kapılmakla beraber özgür olmayı çok isteyen köylüleri hareketsizleştirme arzusu çok büyük olmuştur. Kapama, kurumları, Amiral Perry'nin "kara gemileri"nin 1853'te gelmelerine kadar, adeta "taşlaştırmıştır."

Japonya bu tarihe kadar kendi olanaklarıyla yaşayacak, klanlarını, köhne soyluluğunu muhafaza edecek ve her şeyi bu

başat sınıfa bağımlı hale getirecektir. *Dhyana*'nın, *Zen*'in, Budacılığın şu sapkın biçiminin uzun süren başarısı da bunu kendi tarzında göstermiştir.

Fakat bu kendi içine kapanmış Japonya, herhalde üç kat daha az mutsuz, daha az yoksul olmuştur. Maddi veya diğerleri olsun, kendi zenginliklerini değerlendirmeye mahkûm olmuştur. Bu aşikâr bir zenginliktir. XVI. yüzyıldan itibaren halk dilinden bir edebiyatın yeşermeye başlaması, sonra da "Osaka yüzyılı" boyunca (1650-1750) kendini kanıtlaması bir sağlık belirtisidir. Bu uzun Orta Çağ, geleneksel Nô tiyatrosunun yanı sıra, yarı şarkılı, yarı danslı, canlı *kabuki* tiyatrosunu yaratacaktır. Şogunluk döneminde ortaya zifiri karanlık çökmemiştir.

Şogunluk deneyi, tabii ki ancak *katı bir disiplinin ve polis devleti denilebilecek bir şeyin* çerçevesi içinde kavranabilmektedir.

Klan ve ilçe şefi olan senyörler, *daimyo*lar (270 tane kadardırlar), kendilerine sadakatle bağlı çok sayıda *samuray*'a sahiptirler. Bunlar nakit para veya ayni ödentiler karşılığında hizmet etmektedirler ve bunlara Batı'da olduğu gibi, belli bir bağımsızlık içinde kullanacakları topraklar asla tevcih edilmemektedir. Efendisini kaybeden veya (acaba böyle bir şey mümkün müdür?) terk eden samuray, *ronin,* ya açlıktan ölmeye ya da haydutluk yapmaya mahkûmdur.

Samurayın bedeni ve ruhuyla derin bir sadakat içinde olma zorunluluğu her seferinde dile getirilmektedir. Örneğin samurayların şeref bağlantılarını açıklayan sözlü *Buşido* yasası gibi. Efendileri *harakiri* yaparak intihar eden 47 *ronin*'in senyörlerinin intikamını almalarından sonra, 1703 kışında onların mezarının üstünde intihar etmelerinin öyküsü sıklıkla anlatılmıştır. Bu katı şeref yasası, zincirleme iç savaşların okulunda biçimlendirilmiştir.

Çünkü Japonlar, özellikle kendi aralarında, kendi kendilerine karşı savaşmaktadırlar. Artık Aynoların adı bile geçmemektedir. Moğol Çin'i, 1274 ve 1281'de iki kez Japonya'ya karşı deniz seferi düzenlemiş, ama "tanrısal rüzgâr" *(Kamize)* bir fırtına estirerek, istilacıyı yok etmiştir. Japonların Kore'ye karşı giriştikleri savaş ise yalnızca altı yıl sürmüştür. Demek ki Japonlar, kılıç ve kargıyı birbirlerine karşı kullanmaktadırlar. Bu sürekli savaş on-

ları sabit bir hiyerarşiye saygı duymaya yöneltmiştir. Öylesine ki, Japon dilinde 1868'de bile, kelimeler ve fiiller "öznenin ve nesnenin konumunu belirlemektedirler." Örneğin, *ageru* yardımcı fiilinin kullanılması, "esas fiil tarafından ifade edilen eylemin, bir üstün yararına olmak üzere bir ast tarafından gerçekleştirildiğini" işaret etmektedir.

Sonuç? Olağanüstü disiplinli, kastlara bölünmüş, sıkı sıkıya denetim altında tutulan, hem ihtişamlı, hem de fakir bir Japonya. Bazılarının ihtişamı, diğerlerinin mutlak sefaletine ilişkin çifte bir imge. Hollanda Hindler Kumpanyası hesabına çalışan ve kitabı bir gözlem harikası olan (1690), Westphalialı hekim Kampfer'in yolculuğunda apaçık ortaya çıkmaktadır. Bu kitabı okuduktan sonra, zorlu yolculuklar, deli akan sudan korunarak bir "geçiriciler" sırası boyunca geçilmesi gereken nehirleri (bunlar el ele tutuşarak akıntıyı kırmakta ve geçişi kolaylaştırmaktadırlar), sefil evleri olan köyleri, büyük senyörlerin kafileleri geçtiğinde yola bakan tarlalarında diz çöken köylüleri unutmak mümkün değildir. Kyoto ile şogunun oturduğu Yedo arasındaki bu işlek yollar, şogunu düzenli aralıklarla ziyaret etmek zorunda olan *daimyo*'ların kafileleriyle doludur. Bunların maiyetleri, gerçek bir mızraklı, tüfekli askerler ve efendilerine başkente yaptığı yolculukta refakat eden hizmetkârlar ordusudur.

Bu zengin feodaller, saray halklarını yılda altı ay Yedo'da ikamet ettirmek zorundadırlar. Ve Rodrigo Vivero'nun daha 1609'da hayran olduğu çok zengin armalarını ön cephelerinde taşıyan prens konakları, şogunun sarayının yakınında, ayrı bir yerde gruplanmışlardır. Aslında bu konutlar ne kadar güzel olurlarsa olsunlar, birer hapishaneden ibarettirler. Büyük senyörler, her geri dönüşlerinde ailelerini buralarda rehin bırakmakta, buralarda gözetim altında tutulmaktadırlar. Hiçbiri, hiç kimse, yargıçların, yollar üstündeki hanlardaki, kentlerdeki gözcü ve denetçilerin meydana getirdiği kalabalıktan kaçamamaktadır. Kentte her sokak, Çin usulüne göre bir birim meydana getirmekte ve bir olay olduğunda –hırsızlık, cinayet gibi– hemen kapanan iki kapı, bu sokağın iki ucunu belirlemektedir. Hiç gecikmesi olmayan bir adliye, suçluyu veya suçlu sayılanı hemen yakalamakta ve genelde idam olan ceza pek gecikmemektedir.

Aynı katı ve titiz denetim, 1639 sınırlandırmalarından sonra, izin verilen yegâne ticaret olan Çin ve Hollanda trafiklerine de uygulanmaktadır. (Hollandalılar, 1638'de meydana gelen Hıristiyan Japonların isyanını bastırması için, gemi ve toplarını, yönetimin hizmetine utanmadan vermişlerdir). Hollanda Hindler Kumpanyasına ait gemiler geldiğinde, hemen Nagazaki limanının içindeki Deşima adasında karantinaya alınmakta; mallar, denizciler, tüccarlar, memurlar, kumpanyaya ait eşya ve insanlar titizlikle denetlenmektedirler. Tanıklıklar, kuşkucu, pusuda bir rejim, kalelerle kaplı, askerlerle dolu bir ülke izlenimi uyandırmaktadırlar. Burada her yolcu, adaletin hiç de yumuşak davranmadığı Batı'dakinden daha fazla direğe bağlama, işkence cezalarıyla karşılaşmaktadır. Kyoto yakınlarındaki tepelerden birinin adı "kesik kulaklar tepesi"dir.

Feodal Japonya, *kültürel olarak ve dinsel düzlemde de* evrilmiştir. Budacılık tıpkı Kore ve Çin'de olduğu gibi, burada da birçok farklı biçime bürünmüştür (örneğin, İyi Niyet Lotüsü adını taşıyan fanatik biçim, Japonya'nın tek gerçek Buda ve *Zen* ülkesi olduğunu iddia etmekteydi). Gene Çin'den gelen *Zen*'in talihinin XII. yüzyıldan itibaren açılması da samurayların işi olmuştur. O sıralarda, akılcı yeni Konfüçyüsçülük Şogunluğa en uygun doktrin olarak yerleşirken, özel bir Budacılık olan *Zen*, bir asker dini haline gelerek, ilk anlamı olan sevgi ve şiddete başvurmamaktan büyük bir sapma göstermiştir. Fakat bu dönüşüm, bir dönem ve bir toplum hakkında bilgi vermektedir.

Zen tarafından verilen tavsiyeler, *koan* denilen çok kısa anlatılarda ifade edilmektedir; bunlar bilerek saçma hale getirilmiş ve beklenmedik dersler içermektedirler. Bu öğretinin ne pahasına olursa olsun serbest bırakmak istediği şey, genelde yarı uyku halinde olan bilinçdışı ve içgüdülerdir. "Zihnini serbest bırak ve bir dağ çağlayanının içindeki bir top gibi ol". İçgüdülerini bağlarından kopartmak, onları uyandırmak, sonra kendini onların atılımına bırakmaktır, insanın kendi üzerinde garip bir çaba sarf etmesidir. Bu söylem bize, bugünkü dille gerçek bir psikanalitik tedavi olarak gözükmektedir. Herhalde, "komplekslere yer yok!" diye haykırmaktadır. "Yürüdüğün zaman yürü, oturduğun zaman otur, hiçbir konuda tereddüt etme!". Hiçbir şey karşısında

tereddüt geçirme, işte en sık karşılaşılan ve elbette bir askere en uygun düşen tavsiye: "Yolundaki bütün engelleri temizle. Eğer yolunun üstünde Buda'ya rastlarsan, Buda'yı öldür. Atana rastlarsan, atanı öldür. Annene ve babana rastlarsan, anneni ve babanı öldür. Akrabana rastlarsan, akrabanı öldür. Kendini ancak böyle kurtarabilirsin. Prangalarını ancak böyle kırabilir ve özgür olabilirsin".

Ancak, bu söylemi elbette harfiyen almamak gerekir. Buda, ata, akrabalar; her kız ve erkek çocuğun küçük yaşlarından itibaren katı bir eğitimin demir kafesine hapsedildikleri, baskıcı bir kurallar bütününe tabi bir toplumun bütün zorlamalarının simgeleridirler. Gerçek bir hayvan terbiyesinden geçen bu çocuklar; yemek yeme, konuşma, oturma ve hatta uyuma biçimlerini bile kurala bağlayan bir yasaya uymak zorunda kalmaktadırlar (çocuk yatakta, başını küçük tahta bir yastığa koyarak, hareketsiz uyumak zorundadır). Bitkilerin ve ağaçların doğal bir şekilde büyüdükleri minik bahçelerde olduğu gibi, en doğal refleksleri başarılı kılmaya uğraşan bir şartlandırma sayesinde, "ruh ve beden üzerindeki egemenliğin hiçbir zaman kaybedilmemesi" söz konusudur. Askerlere yönelik olan *zen* öğretisinin tümü, Japon "kibarlık kuralları" denilen şey tarafından dayatılan yasak ve zorlamalara karşı çıkıyora benzemektedir. Bütün toplumlarda olduğu gibi, hayat zıtları yumuşatır, uyuşturur. Japonya, hem katılık, hem esnekliktir. *Zen,* hayati ve gerekli bir rövanştır.

Modern Japonya

Japonya'nın dış dünyadan kopukluğu iki yüzyıldan daha fazla sürmüş, Meiji dönemini başlatan (1868) devrimle sona ermiş, bunun ardından ülke yoğun bir endüstrileşmenin içine girmiştir. Bu endüstrileşme, ayrı bir olgu, bir mucize olarak ortaya çıkmakta; Japon uygarlığını parlak ışıklarla aydınlatmaktadır. Çünkü bu endüstrileşmenin birden bire başlaması ve özellikle de olağanüstü başarısı, iktisatçıların bildik önermeleriyle açıklanamaz; bu açıklamalar hiç de yararsız değillerdir, ama tek başlarına yetersiz kalmaktadırlar.

- ***İçe kapanma yüzyıllarının payı: Japonya 1639-1868 arasında, hemen hemen tam olan kapanmışlığına rağmen, çok büyük ilerlemeler kaydetmiştir.***

Bu gelişmeler XVIII. yüzyıldan itibaren göze görünür hale gelmişlerdir. O tarihlerde nüfus artışının yanı sıra, pirinç üretiminde aşikâr bir artış ve yeni ekim alanlarının açılması söz konusudur. Kentler büyümektedirler. Yedo'nun XVIII. yüzyıldaki nüfusu en azından bir milyondur. Ekonomideki bu genel hızlanma, tarımda, özellikle pirinçte kentlerde pazarlanabilir bir artık ürün olmaksızın, pirincin muhafaza ve taşınma işleri çözülmeksizin, kentlere kömür ve odun gibi yakacaklar yeterince sağlanmaksızın mümkün değildir.

Toplumun bizzat kendi, evrimi teşvik etmektedir. Kuşkucu yönetimin köklerinden kopardığı ve Yedo'da yaşamaya mecbur ettiği *daimyo*lar, bu sürekli ve masraflı yer değiştirmelerden ötürü sistematik bir şekilde iflasa sürüklenmektedir. Parasal bir ekonominin XVII. yüzyılla birlikte açıkça yerleşik hale gelmesi ve devasa Çin'dekinden daha büyük bir yoğunlukta olması sonucu, kentsel lüks nakit talep etmekte, nakit harcamayı gerektirmektedir. Bu durum büyük senyörleri, büyük ölçekli pirinç hasatlarının bir bölümünü ticarileştirmek, uzun zamandan beri bilinen kredi araçlarının (her çeşit senet, kambiyo senetleri) yaygınlaşmaları ölçüsünde giderek kolaylaşan bir şekilde borçlanmak zorunda bırakmaktadır. Onların ve samurayların ticaret yapmaları yasaktır. Bu durumda bu işi yaptıracakları adamlar istihdam etmektedirler. Koskoca bir tüccarlar sınıfı yerleşik hale gelmekte, zenginleşmekte, *daimyo*lara borç vermekte ve onların çevrelerine sızmaktadırlar. Ve kıyafetin her yerden daha fazla mertebe belirlediği bu ülkede, bir süre sonra onların modalarına uygun şekilde giyinmeye başlamışlar, kızlarını ve oğullarını yüksek ailelerin yanına yerleştirmişler, onların arasına evlilik ve evlat edinme yoluyla sızmışlardır. Ancak, hükümetin kendi açısından verimli müsaderelerin bahanesi olan bazı seyirlik idamlardan derslerini alan bu tüccarlar, olağan durumda gölgede kalmayı tercih etmektedirler.

Bunların önemi Osaka'da özellikle büyüktür. O devrin Japonya'sının ekonomik merkezi olan bu kentte, senyör veya iş adamı bütün tuzu kurular, "Çiçekler Mahallesi"nde bir arada yaşamaktadırlar. Kentin içinde bir zevk kenti olan bu mahallede, "büyük masraflarla eğitilen" *geyşa*lar, "Eyan sarayında (Kyoto) soylu hanımların oynamış oldukları" rolü oynamaktadırlar. Çiçekler Mahallesi olayları, rezaletler, intihar veya cinayetler, okuması yazması olmayan halkın çok hoşuna giden eğlendirici bir edebiyatı beslemektedirler, çünkü gerçek okumuşlar, "Konfüçyüsçü skolastiğin lezzetleri"ni bu halk edebiyatına tercih etmektedirler.

Bütün bunlar, 1868'den önce Japon hayatının canlı bir hareketlilik içinde olduğunu, daha XVIII. yüzyıldan itibaren atılıma hazır bir ön kapitalizmi yaratan ekonomik bir ilerlemenin varlığını açığa çıkarmaktadır. Hareket XIX. yüzyılda daha da hızlanmıştır: Meiji dönemi, bu eski tarihli aktarımlar ve yerleşmeler olmaksızın, ekonomik olanakların ve sermayelerin ön birikimi olmaksızın, bunlardan kaynaklanan birçok toplumsal gerilim olmaksızın anlaşılamaz olarak kalır.

Fazlasıyla çok sayıda *daimyo,* siyaset veya lüks nedeniyle iflas etmiştir. Japonya, kısa bir süre içinde, efendisi olmayan samuraylarla *(ronin)*, hiçbir şeyi olmayan silah adamlarıyla dolmuştur. Bu durum, XV. yüzyıl Almanya'sına ve "yumruk hakkı" na biraz benzemektedir. Ancak, devrimin ani başarısını köklerinden kopmuş bu insanlar sağlayacaklardır. Amerikan filosunun gelmesi (1853), "barutu ateşleyen kıvılcım" olmuştur. Ve imparator Mutsu Hito 1868'de iktidarı ele geçirince, eski feodal rejimi ve geleneksel kastları kolayca devirecektir. Aslında devirdiği bir dekordan ibarettir.

- ***Endüstrileşme yalnızca ekonomik bir olgu olmayıp, aynı zamanda ve her seferinde, süreci frenleyen veya kolaylaştıran belli bir toplumsal dönüşüm sürecidir de. Japonya örneğinde, toplumdan gelen bir frenleme olmamıştır.***

Endüstrileşme, bütün toplumsal yapıları genelde sarsaladığı için, bu durum daha da fazla ilgi çekmektedir. Batı'da, Marx'ın incele-

diği sürece göre endüstrileşme, proleterleşen kitlelerle birlikte, sınıf savaşlarına ve sosyalist işçi devrimlerine yol açmıştır.

Japonya tekil bir durumdur. Bu ülke, endüstriyel devrimi ve bu hareketin gerektirdiği faaliyet dönüşümlerini, toplumsal yapıların devrimci kopuşlara maruz kalmalarına gerek kalmaksızın başarmıştır. Bu kendi başına anlaşılmaz bir durumdur. "Bu muazzam dönüşüm... hareket halindeki bir kültürle bütünleşmiş ve düşünülünce tamamen yeni olduğu anlaşılan bir yol izlemiştir".

Herhalde şu nedenlerden ötürü: disiplinli bir toplum söz konusuydu ve bu toplum, ona 1868'den sonra dayatılan yeni deneyde de eski disiplinini korudu. Bu hiyerarşiye saygılı, itaatkâr toplum, lüksün yalnızca birkaç kişiye ait olmasını her zaman homurdanmadan kabul etmişti; çoğu zaman farkına varmaksızın, modern kapitalizmin hâlâ feodal klan bağların ortasında kurulmasını da kabul etmiştir. XVIII. yüzyılda Urallara serfleriyle birlikte yerleşen şu Rus endüstricilerini düşünelim. XIX. yüzyılda, işlerinin başarısını sağlayan ve işçi kitlelerinin tepkisine yol açmaksızın bu işin kârını devşiren büyük Japon endüstricileri, aşağı yukarı aynı görüntüyü sunmaktadır.

1942 savaşından önce, Japon sermayesinin % 80'inden fazlası, en çok on beş ailenin elindedir. Argo onları, bugün klasik hale gelmiş olan *zaibatsu* terimiyle ifade etmektedir. Bunlar çok ünlü Mitsui, Mitsubişi, Sumitovo, Yasuda aileleridir. İmparator hanedanı, bu çok zenginlerden çok daha zengindir. Bu *big business* senyörleri, eskinin *daimyo*ları ile onların klanlarının eşdeğerlisidirler. İşçiler onların serfleri, ustabaşları kâhyaları ve mühendisler de yeni zamanların samuraylarıdır. İşletmeler aile mülkü olarak kalmakta ve "serbest girişimin, komünizmin acaip, yabancı ve Japonya'nın imparatorluk yolu olan Kodo'yu tahrip edecek nitelikte fikirler olarak görüldükleri" bu ortamda, bir feodalizm ve ataerkillik karışımı olmaktadır. Yöneticiler, bu yumuşak başlı, becerikli, sabırlı bir yetingenliğe sahip, düşük ücretlere razı bu halkı, dün de bugün de istedikleri gibi kullanmışlardır.

1868 mucizesi, her şeyin birdenbire başka tarafa yönelmesi böylece açıklanmaktadır. Şogun o tarihte yerini imparatora, ilke olarak ülkenin en geleneksel gücüne terk etmiştir (Batı ölçeğinde, Papanın laik yönetimi eline alması gibi bir şey). Ama bu geleneksel güç devrim yapmayı tercih etmiş, feodal kadroları lağvet-

miş, endüstri kurulması için kanun çıkartmış, gerekli yatırımları serbest bırakmış ve bizzat fabrika kurmuştur. Bu şekilde kurulan işletmeleri, tıpkı fabrikalar yeni tipten fieflermiş gibi, özel kişilere, çoğu zaman keyfi bir şekilde devretmiştir. Aynı zamanda, Japon milliyetçiliğine devasa bir çalışma programı dayatmıştır. Bu program uygulanacaktır. Tanrısal kökeni nedeniyle tapınaklarda kendine tapınılan Güneşin Oğlu, endüstrileşme emri vermiştir. Japonya, bu işi gerçekleştirmek için herhangi bir ideoloji veya mistik kurmak zorunda kalmamıştır, çünkü bu mistik zaten vardı. Bu hazır ideoloji, Japonya'nın tek bir insanmış gibi manevra yapabilmesine olanak vermiştir.

Bu koşullarda, aynı anda hem çok modern, hem de çok geleneksel bir Japonya'nın ikiliğine şaşılmayacaktır. "İmparatorun otoritesinin mistik karakteri, aynı anda hem statükoya, hem de devrime hizmet etmiştir". Şöyle çevirelim: Toplumsal hareketsizliğe ve ekonomik devrime.

Bu aşırı bir açıklama değildir. Bunun kanıtı, XVIII. yüzyılda, sonra da özellikle XIX. yüzyılda, çok eski ulusal inançların *Şinto* adı altında örgütlenerek, itibarının ***bilinçli*** bir şekilde iade edilmesi tarafından sağlanmaktadır. *Şinto,* (tanrının *[kami]*) yoludur, ama *kami*'nin anlamı daha çok *mana*'nınki gibidir. *Mana* ise, uzak Güney denizinde, şeyler ve varlıklarla birleşen şu doğaüstü, gayri şahsi gücü işaret etmektedir. Yüce *kami*, Güney tanrıçası Ameratsu'ya aittir ve ondanda, onun bütün oğullarının ardıllarına aktarılmaktadır.

• ***1945 bozgunundan sonra Japonya: Hiroşima (5 Ağustos 1945) ve Nagazaki'ye (8 Ağustos) atom bombası atılmasından sonra Japonya'nın teslim olmasının ardından, benzersiz bir çöküntü gelmiştir. Daha yeni fethettiği Güneydoğu Asya'yı kaybetmiştir. Bundan beteri, Meiji döneminin başından beri girişilen (1868) ve Japonya'yı XX. yüzyılın başında Uzakdoğu'nun şu olağanüstü anormalliği haline getiren her şey yerle bir olmuştur.***

1945'ten sonraki Japon mucizesi (ikinci mucize), Almanya, İtalya ve Fransa'da olduğu gibi, refahın temellerinin yeniden inşa edilmesi ve atılımın içinde o zamana kadar hiç elde edilmemiş

bir büyüme hızının yakalanmasıdır. Japonya, artık 1942 öncesindeki askeri güç değildir. Ama çok büyük bir ekonomik güçtür.

1961-1970 planı, sonuncu yılda ulusal hasılanın ikiye katlanacağını ve her yıl müthiş büyüme hızlarına ulaşılacağını öngörmektedir. 1955 yılı 100 olarak kabul edilirse, "hedef yılda endüstri ve madencilik alanlarındaki üretim 648 olacaktır; demir çelik aynı ölçekte 296'ya, makine endüstrisi 448'e, kimya endüstrisi 344'e çıkacaktır... Bu hedefler elbette kesin değildir, ama aşırı da değillerdir; yakın geçmiş bunların meşruluklarının tabanını sağlamaktadır".

Japonya, XIX. yüzyılın sonundan İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde, yılda ortalama % 4 oranında büyümüştür; 1946-1956 döneminde bu oran % 10,6 (Fransa'da % 4,5), 1957-1958 arasında %9,2 olmuştur; 1959-1962 oranı daha tam hesaplanmamış olmakla birlikte, çok yüksektir. Bunlar, yalnızca Batı Almanya ve SSCB'nin ancak yaklaşabildikleri rekor rakamlardır. 1961-1970 planı, ortalama % 8,3'lik bir büyüme öngörmektedir.

Bu ilerlemenin nedenleri sır değildir. Bunların en etkin olanı, hiç kuşkusuz Amerikan işgâl yetkililerinin, başlangıçta mahkûm edilen tröstlerin yeniden kuruluşuna hemen hemen izin vermiş olmalarıdır. İşgâlci tarafından lağvedilen eski ataerkil *zaibatsu*'ların, önemli bazı hortlamalara rağmen, hepsi de yeniden ortaya çıkamamış, bunların yerine, şu anda dünyanın en büyükleri arasında yer alan çok büyük girişimler oluşmuştur. Şimdiye kadar görülmemiş bir hızda olan bu ilerlemeyi belirleyen Japon kapitalizminin başarısı, tıpkı ABD'de olduğu gibi, devasa "birimler"in başarısıdır. Bu birimler, emek gücünü ve sermayeyi, yerlerinde durmaya devam eden ve aile emeği veya çok düşük ücretli emekçiler sayesinde ucu ucuna ayakta kalabilen küçük zanaat girişimlerinden daha iyi kullanmayı başarmaktadırlar.

Öte yandan, girişimlerin finansmanı artık 1941 öncesinde olduğu gibi otofinansmanla sağlanmadığından; endüstriyel başarı, Japonya Bankası'nın koruması altında olmak üzere, koskoca bir büyük bankalar ve yatırım şirketleri sisteminin devreye sokulmasını gerektirmiştir (bunlar, Fransa'dakinden daha büyük bir hareket serbestisine sahiptir). Nitekim Japon şirketleri, küçük tasarrufçuların paralarını, tam Amerikan tarzı bir reklam ve

propagandayla toplamaktadır. Öte yandan, bu çabaların sonunda, doğaları gereği ihtiyatlı köylülerin arasında bile gerçek bir borsa çılgınlığı ortaya çıkmıştır. Tokyo borsasındaki *boom*'lar sırasında gerçekleşen masalsı kârlar (savaş öncesinin 400 katı iş hacmi) bunu kolaylaştırmıştır. 1961 Haziranından beri basıncın gerilemesi, bu çılgınlığı yumuşatmış ve tasarrufu, banka ve tasarruf sandığı mevduatına yöneltmiştir.

Böylesine bir sistem, yatırımların çok yüksek seviyede olmalarını (1962'de ulusal hasılanın % 20'sinden fazlası) ve başta Amerikan olmak üzere, yabancı kapitalizmin Japon girişimlerine yönelik ilgisini açıklamaktadır. Bu ilgi şimdiye kadar oldukça platonik kalmıştır, çünkü Japonya dış muamelelerini şimdiye dek tam anlamıyla "liberalleştirmemiştir", yatırılan sermayelerin anavatanlarına dönmeleri kolay değildir. Bir İsviçre gazetesi (13 Nisan 1961), tam bir liberalleşmeyi öngörmekle birlikte şöyle yazmaktaydı: "Her şey göz önüne alındığında, çok miktarda Avrupa sermayesinin hâlâ uykuda olduğu Güney Afrika'yı tercih ediyoruz. Japonya'nın yükselme aşamasının tam göbeğinde bulunduğundan, bol miktardaki emek gücünün ortalamanın çok üstünde bir beceriye sahip olduğundan ve yöneticilerin başarılarına sarsılmaz bir güven duymakla kalmayıp aynı zamanda şaşırtıcı kapasitelere sahip bulunduklarından hiçbir kuşku yoktur". Eğer yabancı kapitalizm işe ciddi bir şekilde karışacak olursa, Japon ilerleme hızı daha da artabilir.

Böylesine bir ilerlemenin *sürükleyici unsurları*'nı fark etmek mümkün müdür? Hareket halindeki bir ekonominin bilançosunu çıkartmak zordur. Rakamlar çabuk eskimekte ve gözleme ihanet etmektedir. Ancak, aşırı bolluktaki emek gücünün (şu son aylara kadar), güçlü bir yardım sağladığı kesindir. Plan, Japon adalarının 1961 nüfusunu 94 milyon, 1970 için de 104 milyon olarak tahmin etmektedir, yani yılda ortalama bir milyon kişilik bir artış.

Bu artış ekonomik ilerlemeyi yavaşlatmamaktadır, çünkü 1970' te ulusal hasılanın iki katına çıkacağı hesaplanmaktadır ve öte yandan, doğum kontrolü nüfus artışını daha şimdiden sınırlandırmıştır. Üstelik, İkinci Dünya Savaşı'nın darbesini yiyerek mevcutları azalan sınıfların emek piyasasından çıkmalarıyla,

emek talebi (özellikle nitelikli emek) arzı aşmıştır, bunun sonucu olarak mühendis ve öğretmen ücretleri yakınlarda yükselmiştir.

Ücretler ve hayat seviyesi, kuşkusuz Batı'nın ve ABD'ninkilerin çok altında kalmaktadır. Ancak adet ve ihtiyaç farklılıkları hesaba katıldığı zaman, durum o kadar da kötü değildir. Osaka ve Tokyo çevresinde gecekondular vardır (bu sonuncu kentin nüfusu, 300 bini göçmen olmak üzere, yılda 400 bin birim artmaktadır). Fakat ortalama tayın kabaca 2100 kalori, dolar cinsinden gelir 200-300'dür ki, bu Hindistan'dakinden 4 kat yüksektir. Japonya'yı balıkçılıkta dünya birincisi haline getiren muazzam gelişme (Atlantik ve Karayiplere kadar, yılda 6 milyon ton balık), Amerikalıların kararı uyarınca 2,5 hektarın üzerindeki tüm mülklerin ilga edilip satıldığı tarımdaki randıman artışı (sera üreticiliği, kışın ek bir hasat yapılmasına ve yazın esen tehditkâr tayfunların takvimine rağmen pirinç üretimini ilerletmeye olanak vermektedir), büyük Yeso adasının soğuk topraklarının yavaş yavaş değerlendirilmesi, bütün bunlar dengenin sağlanmasını garantilemektedir.

Öylesine ki, iç pazar endüstriyel atılımı desteklemektedir. Hayat seviyesinin yükselmesi, çamaşır makinesi, transistörlü radyo, televizyon, fotoğraf makinesi (devasa Japon fabrikaları, önce iç pazarı mala boğmaktadırlar) gibi bir dizi yeni alımla kendini göstermektedir. Ortaya yeni zevkler çıkmakta, bunlar et, balık, Batı tipi pastalar, gıda ürünleri, konserve, ilaç (özellikle sakinleştiriciler) alanlarında tüketim artışına neden olmaktadır. Bira tüketimi pirinç alkolünü, Seylan tipi çay da yeşil çay tüketimini (yıllık üretim 77.900 ton) geride bırakmıştır. Kıyafetler ve ev içleri, Batı Avrupa tarzından giderek daha fazla etkilenmektedir. Japonlar, gazeteci Robert Guillain'in dediği gibi, elbette "çift uygarlıklı" olmayı sürdürmekte ve sokakta Batı tarzında giyinirken, evde Japon âdetlerine geri dönmektedirler. Fakat Japonya'nın Batı tarzlarından giderek etkilendiği, bunların cazibesine kapıldığı, onlara teslim olduğu da açıktır.

Ama gene de engeller eksik değildir. Japon ekonomisinde her şey iyi gitmemektedir. Bu ekonomi, bir çaba, sabırlı ve akıllı çalışma mucizesidir. Ama sınırları, narinlikleri, tehlikeleri vardır.

Tarım reformunun bir küçükmalikler kalabalığı yarattığını, en küçüklerin en az talihsizlerin kölesi haline geldiklerini ve bunların hiçbirinin gruplanma yeteneğine ve özellikle de gerçekten modern ve bilimsel bir tarıma yer açma yeteneğine sahip olmadığını unutmamak gerekir. Bir gazeteci, "Burada ancak sosyalizm başarılı olur" demiştir. Acaba? Çünkü sosyalist deneyler tam da tarıma toslamaktadır. Zaten, nerede ve ne zaman yapılırlarsa yapılsınlar, eğer hızlı ve kökten olmaları istenilmişse, bütün tarımsal reform denemeleri birçok engele çarpmıştır; tarımsal yapılar, bütün yapıların en dirençli olanlarındandır.

Bunun dışında, kabaca Fransa'nın yarısı kadar yüzeyi olan (500 bin km^2'ye karşılık 300 bin km^2) ve Fransa'daki % 84 orana karşılık ancak % 15'lik ekilebilir alana sahip bulunan bir ülkede, gene Fransa'nın yaklaşık iki katı nüfusu olan Japonya, bir de üstelik çok yetersiz doğal kaynaklara sahiptir. Endüstri ancak ithal edilen yün, pamuk, kömür, demir cevheri, petrol sayesinde çalışabilmektedir. Öte yandan ilerleme öylesine bir boyuttadır ki, aynı zamanda önemli miktarda yabancı makine ve donanım alımına yol açmaktadır. Bunun sonucu olarak, 1961 Eylülünden itibaren ticaret bilançosunda kaygı verici işaretler görülmeye başlamıştır, ama İkeda hükumeti bu konuda iyimserdir. Hatta makûl bir hesaplama, bu bilançonun Amerikan işgâl kuvvetlerinin hızır gibi yetişen harcamaları olmaksızın dengelenemeyeceğini göstermektedir. Böylece, bu başarının tüm narinliği yeniden ortaya çıkmaktadır.

Endüstri alanındaki başarısına bağlanan Japonya'nın sorunu, üretmek, ama bundan da fazlası satmaktır. Bu sonuncu açıdan, durum narindir, çünkü Japonya ancak "özgür dünya" ile olan mübadeleleri sayesinde yaşayabilmekte, bu âlemin refah ve iyi niyetine bağımlı kalmaktadır. 1939 öncesinde hiçbir kurala uymaksızın damping yapan bir Japonya'nın anısı, düşük ücretler sayesinde rekabette avantajlı hale gelmiş güçlü endüstriyel bir Japonya gerçeği; bütün bunlar Batı'yı (ve özellikle de, bu alanlarda aşırı ihtiyatlı Fransa'yı) yavaş davranmaya itmektedir, sürekli yeniden tartışılan yetersiz ticaret anlaşmaları bunun bir işaretidir.

Bütün bunlar, Japonya'nın "Nehru gibi tarafsız" olma isteğine kapılmasına yol açacak kadar kaygılandırıcı şeylerdir; böylesi-

ne bir konum ona, Çin ve Güneydoğu Asya ekonomilerine derinlemesine nüfuz etme olanağı sağlayabilir. Başka bir açıdan bakıldığında, Japon sosyalist ve komünistleri, Amerikan varlığının sona erdiği gün, bazı toplumsal kazanımların yeniden gündeme gelme tehlikesini şiddetle taşıdıklarını düşünmek zorundadırlar. Özellikle 1951 tarihli parlamenter anayasa ve dahası, bu yumuşak başlı ülkede çok yavaş ortaya çıkan sendikal kuruluşlar gündeme gelebilir; üstelik büyük kapitalizm bunlara pek gönülden hoşgörü göstermemektedir. Bu çelişkili kaygılar, "ılımlı liberaller"e ancak "rutin bir zafer sağlayan" 1961 seçimlerinin sonuçlarını açıklamaktadır. "Ilımlı liberal" denilen büyük iş âlemi, "bu sonuncu şansı kurtarmak" ve yolu sosyalistlere kapatmak için 5 milyar yenden daha fazla harcamışlardır (1961'in bir yeni, şimdinin 120 TL'si).

Fakat, böylesine bir refah sürekli bir gerilim yaratırken ve insanüstü çabalar gerektirirken, sorunun kısa bir sürede çözülmesini beklememek gerekir. Dünyanın en kalabalık kenti olan Tokyo (10 milyon nüfus), içinde daha şimdiden boğulduğu dar yerleşim alanının dahilinde öylesine büyümektedir ki, yeni mahalleler kurabilmek için körfezinin bir bölümünü doldurmayı düşünmektedir. Devasa iş gücü haznesinden yararlanmak için, Osaka çoktan bu yola başvurmuştur. Bu ayrıntılar, Japon deneyinde narin ile devasanın nasıl omuz omuza yer aldıkları konusunda yeteri kadar söz söylemektedir.

En net belirsizlikler, siyaset ve daha da geniş olarak uygarlık düzleminde resmolmaktadırlar. Japonya'nın Amerikan kararıyla ve bir geceden ertesi sabaha parlamenter bir demokrasi haline gelmediğini, birçok anlamlı ayrıntı işaret etmekte ve her şey bu konuda kaygı vermektedir. Endüstricilerin ataerkilliği, hep orada pusuda durmaktadır. Devrimin milliyetçi saldırganlığı hiç de sönmüş değildir. Japonya, ülkenin her zaman ateşli gelenekselciliğine dayanan sağ partilere ve şiddet hareketlerine sahiptir. Örneğin, galibin önünde aşağılanan imparator, imparator olarak kalmaktadır: ama ona veya ailesine karşı gelen kim olursa olsun, hemen öldürülme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Dünkü ve her zamanki Japonya kendini savunmaktadır.

Sosyalist lider, "Japon Mirabeau'su" İnegire Asanuma, 12 Kasım 1960'ta televizyonda konuşmuştur. Bu konuşmasında, "Sözüm ona Japon-Amerikan güvenlik anlaşmasının, Yankee emperyalizminin saldırı aracı olarak bir ihanet" olduğunu söylemiştir. İnsanlar bu konuşmayı televizyonda izlerlerken, ortaya aniden 17 yaşından küçük bir liselinin çıkıp, darbenin yerini şaşırmaması için *judoka*'nın emrettiği üzere, elleri kısa kılıcının üzerinde kavuşturulmuş olarak onu bıçaklamıştır. Bundan yirmi gün sonra da, hücresinde intihar etmiştir. Cinayet ve intihar muazzam bir heyecana yol açmıştır. Japonya, cinayete kızsa ve isyan etse bile, fikirleri için ölmeyi bilenlere hayran olmaktan kendini alıkoyamamaktadır. Bu ve benzeri tutumlarda dinsel inançların sonuçlarını görmeyelim. Japonya, bizim alışılmış ölçülerimize göre, fazla dindar değildir, öte dünyayla fazla meşgul olmaz, bu konularda Hind'in zıddındadır. Onu esas yönlendiren, belli bir toplum, eğitim, şeref ve öyle söylenmesinde hiçbir sakınca olmadığı üzere bir uygarlık (*kendi* uygarlığı) kural bütünüdür.

III

AVRUPA UYGARLIKLARI

İncelememize, İslamiyet, Kara Afrika, Çin, Hind, Japonya, Kore, Hindiçini ve Endonezya gibi, Avrupalı olmayan uygarlıklardan başladık. Avrupa'ya nazaran belli bir mesafe kazanmak, Avrupa'nın dünyanın merkezinde olmadığını, artık olmadığını kavramak için gurbete çıkmakta yarar vardır. Avrupa ve Avrupa-olmayan; ancak, dünyaya ilişkin her tür ciddi açıklamanın büyük çelişkisi hâlâ burada yer tutmaktadır.

Şimdi kendi kendimize, Avrupa'ya, onun, diğerlerini inceledikten sonra da serinkanlılıkla ele alacağımız üzere, parlak uygarlıklarına dönüyoruz. Bu geniş başlığın altına yalnızca Batı, eski Avrupa değil, aynı zamanda yenileri, doğrudan ondan türeyen Amerika'daki Avrupalar ve her ne söylenirse söylensin, ideolojisine varana kadar Avrupalı olan Sovyetlerin seyirlik deneyi de yer alacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

AVRUPA

Ne kadar aşikâr gözükse de, söze başlamadan bazı kavramların hatırlatılmasında yarar vardır.

1) *Avrupa, Asya'nın bir yarımadasıdır,* "Asya'nın küçük bir burnu"dur, bu yüzden çifte bir eğilime sahiptir. a) Doğu yönünde giderek genişleyen kıtasal bir mekânla bağlantılıdır. Eskiden güç kurulan bu bağlantı, yakın geçmişte demiryollarının gelişimiyle, bugün de havayoluyla kolaylaşmıştır: b) Bütün yönlerde, *dünyanın yedi denizleriyle* bağlantılıdır. Avrupa, esaslı bir parçası itibariyle, tekneler, gemi konvoyları, tuzlu suların muazzam mekânlarındaki zaferler demektir. Büyük Petro, 1697'de Avrupa'ya yaptığı ilk yolculukta edindiği izlenimde yanılmayacak, Amsterdam yakınlarındaki mucizevi gemi inşa köyü Saardam'da çalışacaktır. XV. yüzyılın sonlarında, Batı Avrupa'nın Büyük Keşiflerle birlikte dünya denizlerinde infilâk etmesi, bu çifte eğilimi kesin olarak belirleyecektir.

2) *Batı ile Doğu, Kuzey ile Güney, Mare Internum.* Güneyin iç denizi sıcak Akdeniz ile, Kuzeyin soğuk "Akdenizleri" (Manş, Kuzey Denizi, Baltık) *arasında zıtlık vardır.* Her türden olan bu

farklılıklar, insanlar, gıdalar, iştahlar ve hatta yerleşik uygarlığın değişken eskiliği üzerinde etki etmektedir. Ayrıcalıklı trafiklere olanak sağlayan "kıstaklar", Kuzeyi Güneye bağlamaktadır (Rus kıstağı, Alman kıstağı, Fransız kıstağı). Bu kıstaklar, Batı Avrupa'ya yaklaşıldıkça daralmakta ve adeta doğuya doğru genişleyen konileri andırmaktadırlar.

3) *Bu Doğu-Batı veya Kuzey-Güney zıtlığı, coğrafyaya olduğu kadar tarihsel nedenlere de bağlıdır.*

Batı, bakışlarını Roma'ya, Doğu, İstanbul'a çevirmiştir. Devasa ayrılma hareketi IX. yüzyılda gerçekleşmiştir: Aziz Methodos ile Aziz Kyrillos'un Doğu âlemini ortodoks mezhebine göre Hıristiyanlaştırmaları ise daha önceden başarılmıştır.

Daha sonra, bu kez Kuzey ile Güney arasında başka bir ayırım belirginleşecektir. Protestanlığın doğumuyla birlikte, Hıristiyanlık çok ilginç bir şekilde, yaklaşık eski Roma *limes* hattı boyunca "bölünecektir."

AYIRIM I

Mekânlar ve Özgürlükler

Avrupa'nın kaderine, bir ucundan diğerine özel özgürlükler hükmetmiştir, bunlar kimi geniş, kimi dar bazı *gruplara* has ayrıcalıklar olmuştur. Bu özgürlükler çoğu zaman zıtlaşmakta, hatta birbirlerini dışlamaktadır.

Elbette Batı Avrupa'nın türdeş bir mekân olarak, korunaklı bir ev olarak ortaya çıktığı zaman beliren özgürlükler söz konusu değildir. Savunulacak bir ev olmadığında, tabii ki özgürlükler mümkün olmaz. Aslında bu iki sorun tek bir sorundan ibarettir.

Avrupa Mekânı Belirleniyor: V.-XIII. Yüzyıllar

Açıklamalarımıza eşlik eden iki harita, adımlarımızı hızlandırma ve Avrupa yarımadasının batı ucunun tutarlı, en azından oldukça tutarlı bir bütün olarak inşa edildiği süreç içindeki tüm kaza ve felâketlerin gereksiz sayımından kaçınma olanağını vermektedir.

• *Avrupa mekânı, bir dizi savaş ve istila boyunca sınırlanmıştır. Her şey, Roma'nın ikiye bölünmesiyle başlamıştır. Bu bö-*

lünme, Theodosius'un 395 tarihindeki paylaştırma kararını onaylamakta, ama yaratmamaktadır.

Ezelden beri veya hemen hemen, zengin, çok eski bir uygarlığa sahip, çok sayıda canlı endüstrileri olan, kalabalık bir Doğu Akdeniziyle Roma fethinin ilkesi gereği ortaya çıkan bir Batı, bir Uzakbatı olmuştur. Roma, kaba ve eğitimsiz olan bu Batı'da kentler kurarak, kendi uygarlığını veya uygarlığının bozulmuş bir görüntüsünü yerleştirmiştir.

395'teki paylaşımdan sonra, *pars Occidentis* (Batı parçası), kendini kuşatan üç sınır boyunca bir dizi felâkete uğrayacaktır: Kuzeydoğuda Ren ve Tuna boyunca; güneyde Akdeniz boyunca, uzun süre sakin kalan ve Danimarka'dan Cebelitarık'a kadar olan uzun "Okyanus" sınırları boyunca. Bu tehlikeler ve onlara verilen tepkiler, Avrupa mekânını sınırlandıracak ve yaratacaktır.

1) Kuzeydoğuda, Ren ve Tuna üzerindeki çifte *lime,* Hunlardan kaçan barbarların basıncına direnememiştir. Radagaise ilerlemesi denilen büyük hareket, 405'te İtalya'ya ulaşmış ve Toskana'da sona ermiştir. Bundan kısa bir süre sonra, 31 Aralık 406'da, bir barbar halklar kitlesi donmuş Ren'i Mainz yakınlarında geçerek, Galya'yı istila etmiştir.

Açılan kapı, ancak Hunların 451'de Champs Catalauniques'te yenilmeleri üzerine kapatılabilecektir. Bunun arkasından, düzenin geri gelmesi nispeten hızlı olacaktır. Merovenj Galya'sı, Ren sınırını yeniden oluşturacak ve bunu kısa bir süre sonra, doğuya doğru geniş ölçekte kaydıracaktır. Karolenjler bu sınırı nehrin uzağında tutmuşlar, Germanya'nın tümünü otoritelerine tabi kılmışlar, hatta bu sınırı Avarların "Macaristan'ı"na kadar ileri götürmüşlerdir. Aziz Bonifacius'un adı etrafında gerçekleşen Hıristiyanlığa geçiş, doğuya doğru bu büyük ilerlemeyi pekiştirmiştir. Batı böylece, Augustus ve Tiberius'un ihtiyatlılıkları yüzünden başarısız oldukları yerde başarı kazanmıştır.

Batı âlemini Asya'ya karşı artık Germanya korumaktadır. Macar süvarilerini Merseburg'da durdurması (933), sonra onları Augsburg'da ezmesi (955) onun liyakat hanesine yazılmalıdır. Kutsal Roma-Germen imparatorluğu 962'de Karolenj imparatorluğunun (Charlemagne tarafından 800 yılının Noelinde kurul-

muştur) yerine geçtiğinde, varlık nedenini bu liyakate bağlayacaktır.

Artık tehdit altında olmayan doğu sınırı, bu tarihlerde tomurcuklanmakta, yeni Hıristiyan devletlerin ortaya çıkmalarıyla (Polonya, Macaristan, Bohemya) ve Almanların iskân faaliyetiyle doğuya doğru daha da ilerlemektedir (XI.–XIII. yüzyıllar). Ve bu cephede, Moğolların devasa ilerlemelerine (1240'lara doğru) kadar her şey hemen hemen sakin olacaktır. Moğollar mucizevi bir şekilde, Polonya ve Adriyatik kıyılarında durdurulacaklardır. Bu istilanın tek kurbanı Kiev Rusya'sı olacaktır.

2) Müslüman fethinin ilk başarılarından itibaren, bir de üstelik o zamana kadar Hıristiyan olan Kuzey Afrika'nın, tutarlı bir bütün oluşturan İspanya'nın, sonra da Sicilya'nın art arda "ihanet" etmeleriyle, *güneyde* tehlikeli bir sınır belirginleşmektedir. Akdeniz, batıda bir "Müslüman gölü" haline gelmiştir. Buna karşı ilk etkin tepki, Charles Martel komutasında Poitiers'de galip gelecek (732) ağır bir süvarinin ortaya çıkartılması olacaktır. Bu zafer, Karolenjlerin muazzam, ama kısa şanlarının başlangıcı olacak ve bu şan etkisini Ren'in ötesinde, Saksonya ve Macaristan'a kadar hissettirecektir.

Daha üstün komşu olan İslam âlemine karşı, Hıristiyan âlemi zor, dramatik bir mücadeleye girişmek ve kutsal savaş, ***haçlı seferi*** gibi sürükleyici bir fikir yaratmak zorunda kalacaktır. Bu mücadeleler bitmez tükenmez nitelikte olacaklardır. Birinci Haçlı Seferi –tabii ki İslamiyete karşı ilk mücadele değil, ama kolektif bilinci bulunan ve parlak olan ilk mücadele–, 1095 tarihlidir, mücadelenin sonunu ifade etmeyen sonuncusu ise, Aziz Louis'nin Tunus'a karşı giriştiği 1270 seferidir.

Mısırlılar'ın Akkâ'yı 1291'de geri almaları Doğu'daki bu büyük maceraları durdurduğunda, Haçlı Seferi çağrısı Batı'da ruhları ve kalpleri işgâl etmeye devam edecek, XV. ve XVI. yüzyıllarda beklenmedik hortlamalara tanık olunacaktır. Daha düne kadar devam eden sömürgeci maceralara varana kadar birçok yerde görülen bu takıntılı mistiği XIX. yüzyıla kadar izlemiş olan tarihçi Alphonse Dupront'un verdiği adla, XVII. yüzyılda bile "tekil Haçlılar" olmuştur.

Haçlı Seferleri, 1095-1291 arasında, o sıralarda az nüfuslu olan (en fazla 50 milyon) Batı'ya, yakın tarihli ve çok rastlantısal

14. Büyük İstilalar I

15. Büyük İstilalalar II

istatistik hesaplardan ortaya çıktığı üzere, acaba gerçekten 4-5 milyon kişiye mal olmuş mudur? Bunu kimse bilemez. Bu seferler, herhalükârda doğmakta olan Avrupa'nın dramı, onun en azından iki cepheli ilk zaferi olmuştur: bu seferlerle hem Kutsal Kabir narin ve geçici bir şekilde ele geçirilmiş, hem de zenginliklerin taşıyıcısı Akdeniz kalıcı bir şekilde fethedilmiştir. Bu seferler, Batı mekânının güneydeki sınırlarını, uzun bir süre için en önemli sınırlarını sabitleştirme işini tamamlamışlardır. Bu sınırlar, XV. ve XVI. yüzyıllardaki deniz keşiflerine kadar en önemlileri olarak kalacaklardır.

3) Denize olan eğilimi ortaya geç çıkan Avrupa (Alçak Ülkeler, İrlanda ve İtalya hariç), Akdeniz'e kadar olan ***batı ve kuzeybatı*** yönlerinden gelen, VIII., IX. ve X. yüzyıllardaki Norman istilaları karşısında şaşkına dönecektir. Hem şaşkın, hem de güçsüz olduğundan, bu istilalar onu daha da sıkıntıya sokacaktır. Bu istilalardan, uzun dönemde avantaj sağlayacaktır.

Söz konusu olan, bu acımasız korsanları savunmak değildir. Bunlar Avrupa'yı kaba bir şekilde haraca bağlamışlardır. Ancak onların hayranlık verici maceralarını takdir etmemek de mümkün değildir: Rus düzlüklerinin derinlerine ulaşan gezintileri, Amerika'yı keşfedip sonra hemen kaybetmeleri (çünkü Henri Pirenne'in yazdığı gibi, "Avrupa'nın buraya henüz ihtiyacı yoktu"). İktisat tarihçileri *Vikinglere* daha hoşgörülü bakmaktadırlar. Onların servetleri (özellikle Kiliseninkileri) yağmalamalarının, Roma'nın çöküşünün arkasından hareketsiz kalan ve adeta uykuda olan değerli madenlerin bir bölümünü dolaşıma soktuğunu savunmaktadırlar. Vikingler, onlara göre yaptıkları hırsızlıkla para arz edicileri olmuşlar ve bu para, Batı ekonomisinin yeniden atılıma geçmesini sağlamıştır.

- ***Avrupa'nın ilk uygarlığını anlayabilmek için, uğradığı felâketleri hatırlamak, IX. ve X. yüzyıllardaki müthiş karanlıkları ve hayatta kalabilmek için her gün mücadele etmek zorunda olan bir Avrupa'nın ilk yoksulluk dönemini hayal etmek gerekir.***

Nitekim, geniş mahreçlerden yoksun olan, geçimlik bir ekonomiye gerilemiş bulunan, "kuşatılmış veya daha doğrusu istila

edilmiş bir kale" (Marc Bloch) olan bu sefil Avrupa, o sıralarda büyük devletleri taşıyamazdı. Böylesine devletler kurulur kurulmaz çökmekte veya bozulmaktadır. Çabuk inşa edilen Charlemagne İmparatorluğu, büyük imparatorun ölümünden (814) kısa bir süre sonra çökmüştür. Kutsal Roma-Germen imparatorluğu, kısa bir süre sonra harap bir ev haline gelecektir. Avrupa o sıralarda, çok sayıda minik senyörlük halinde kesirlere ayrılmaktadır. Feodal rejim (feodal kelimesi fief'ten, *feodum*'dan gelir), Batı'nın çeşitli krallıklarının içinde, hakiki olmaktan çok teorik olan birimleri muhafaza etmektedir. Bu krallıkların Fransa gibi olan bazıları modernleşirken, *Reich* gibi diğer bazıları da çok köhne olmayı sürdürmektedir.

Ancak, karmakarışık, içten kötü muameleye uğrayan, dıştan sarsalanan bu dünya, çoktan, aşikâr bir türdeşliği bulunan bir uygarlık haline gelmiştir. Çeşitliliğinin ötesinde, bir "feodal uygarlık"tan (Lucien Febvre) söz etmek gerekir. Bu uygarlığı nerede ele alırsak alalım, karşısına aynı büyük sorunlar çıkmakta, koşullar ve çözümler hemen hemen aynı olmaktadır. Bu uygarlık, çok sayıda etnik, ekonomik karışımların, art arda gelen mücadelelerin ve ortak inançlar ile özellikle "bizatihi karışıklıkların" ve bunlara aranan çarelerin sonucu olarak doğmuştur.

- ***Feodalite Avrupa'yı inşa etmiştir. Bu Avrupa, XI. ve XII. yüzyıllar arasında ilk gençliğine ve ilk gücüne kavuşmuştur; bu, canlı bir feodalitenin, yani kendine özgü, tamamen orijinal siyasal, toplumsal ve ekonomik düzeni, çoktan ikinci veya üçüncü mayalanma döneminde olan bir uygarlığın damgası altında gerçekleşmiştir.***

Fakat bu çok renkli uygarlığı nasıl tanımlamalı?

Geniş bir siyasal gövdenin aniden parçalanması olmaksızın ne Avrupa'da, ne de başka bir yerde feodalite olabilir. Bizim incelediğimiz şıkta bu siyasal gövde, geniş Karolenj imparatorluğudur. Adı bile o sırada ortaya çıkan *(Europa, vel regni Caroli)* bu ilk "Avrupa", bir saray şairinin *pater Europea* (Avrupa'nın babası) olarak selâmladığı büyük imparatorun ölümüyle sona ermiştir.

Feodalite, bu felâketin doğal sonucu olmuştur. Bir Fransız subayı, Haziran 1940 bozgunu sırasında, her temel askeri birimin soyutlanmış bir şekilde özerk hale geldiğini, giderek daha az etkin hale gelmekte olan ve her grubu hiç istemediği halde bu bozgunu artırmaya yönelten bu komuta kademesindeki generallerin emirlerine aldırmaksızın istediği gibi davranma hakkını elde ettiğini düşlemekteydi. Feodalite de benzeri bir tepkiden kaynaklanmıştır; ancak diğerleri arasında vurgulanması gereken esas fark, onun 1940'taki gibi ani bir felâketten kaynaklanmadığıdır. Feodalitenin yerleşik hale gelebilmesi için birçok yüzyılın geçmesi gerekmiştir. Ama onun doğası gene de hem bir *savunma* refleksi, hem de *yerel* bir tepki olmasındadır. Bir yükselti *(motte)* üzerinde kurulan tahkimli şato, yakınında yer alan ve korunması altında bulunan köy veya köyler, rastlantıya dayalı bir sistem veya bir lüks değil, bir savunma aracıdır.

Fakat feodalite daha da başka bir şeydir: bir bağımlılıklar zinciri boyunca, insanla insan arasındaki ilişkilere dayalı bir toplum; toprağın, hizmetlerin tek değil, ama en sık rastlanılan ödeme aracı olduğu bir ekonomidir. Senyör, kraldan (kral onun süzerenidir) veya kendinden daha yüksek mertebeden bir senyörden bir fief *(feodum)*, bir senyörlük almıştır. Bunun karşılığında ona çeşitli hizmetlerle yükümlüdür. Bunların arasında *dört durumda yardım* zorunluluğu vardır: 1. Senyör esir düşerse, onun kurtarmalığına katkıda bulunacaktır; 2. Senyörün büyük oğlunun kılıç kuşanma töreninde (şövalyeliğe geçiş) ödeme yapacaktır; 3. Senyörün büyük kızı evlenirken ödeme yapacaktır; 4. Senyör Haçlı Seferine katılacaksa ödeme yapacaktır. Fief alan senyör de kendi hesabına, senyörlüğünden bazı parça veya bölümleri daha mütevazi başka senyörlere veya köylülere tevcih edebilir. Köylülere verdiği toprağa *tenure, censive, tènement* gibi adlar verilmektedir. Köylü bu toprağı işlemek ve karşılığında nakdi bir ödemede *(cens)* bulunmak, ürününden bir bölümünü (onda bir, *dime* veya *champart)* vermek, emek cinsinden katkıda bulunmak (angarya) zorundadır. Senyör de bunlara karşılık, onları korumak ve savunmakla yükümlüdür.

Yükümlülükleri, kuralları, sadakatleriyle bu toplumsal piramit sayesinde; güçlerin bu seferber edilmesiyle, Batı ayakta kal-

mış, eski Roma ve Hıristiyan mirasını korumuş, ama bunlara senyörlük rejiminin fikir, erdem ve ideolojilerini (kendine özgü uygarlığı) katmıştır.

O sıralarda Avrupa olan adını bile unutmuş olan Avrupa, kendini, yalnızca küçük bölgenin, dar vatanın öneminin olduğu kapalı bir dünya olarak kurmaktadır.

Avrupa hayatının bu başlangıç döneminde, her bir bölgenin bu şekilde tıpkı özgür bir bitki gibi canının istediği biçimde büyüme olanağı bulmasının hiç tartışmasız büyük avantajları olmuştur. Böylece, bu bölgelerin her biri bir bizatihilik, *güçlü* bir kişilik olarak bilinçli birimler halinde ve ülkesiyle bağımsızlığını savunmaya hazır bir şekilde oluşmuştur.

İlginç olan nokta, her şeye rağmen, siyasal bölünmüşlük ve geçirimsizliğe rağmen, aşikâr bir uygarlık ve kültür özdeşliğinin kendini belli etmesidir. Herhangi bir hac yolu (örneğin Santiago de Compostela'ya yapılanı) üzerindeki veya bir iş yolculuğuna çıkmış yolcu, Lubeck'te olduğu kadar Paris'te de, Londra kadar Bruges'de de, Kolonya kadar Burgos, Milano veya Venedik'te de kendini evinde hissetmektedir. Ahlâki, dinsel, kültürel değerler; savaş, aşk, hayat, ölüm kuralları; kavgalar, isyanlar veya çatışmalar her ne olursa olsun, bir fief'ten diğerinde her yerde aynıdır. İşte bu nedenle, gerçek *tek* bir Hıristiyanlık (Marc Bloch) ve adına şövalyelik uygarlığı denilebilecek *troubadour*'ların, saray ozanları ve saraylı aşkının belirlediği *tek* uygarlık vardır.

Haçlı Seferleri bu birliği ortaya koymaktadır, çünkü bu seferler, bu çok sayıdaki küçük vatanın hepsinde ortak olan maceralarını ve tutkularını bütünsel hareketleri olarak belirlemektedir.

Özgürlük veya Daha Doğrusu Özgürlükler: XI.-XVIII. Yüzyıllar

V. yüzyıldan şu ana kadarki veya daha da iyisi, XVIII. yüzyıla kadarki Avrupa tarihi hakkındaki bilgilerimizin tümünün elektronik bir hafızaya kaydedildiğini ve bu hafızaya, zaman ve mekân içinde en sık olarak ortaya çıkan sorunun ne olduğunu sorduğumuzu varsayalım. Hiç kuşkusuz, bu sorun Avrupa'daki özgürlük

veya daha doğrusu özgür***lükler*** sorunu olacaktır. ***Özgürlük*** kelimesi, anahtar kelimedir.

Batı âleminin bugün yürüttüğü ideolojik mücadele içinde, tamamen safiyane niyetlerle olmasa bile, "özgür dünya" ibaresini seçmiş olması, herhalükârda Avrupa tarihinin aynasında iyi bir seçim olarak gözükmektedir.

- ***Özgürlük sözünden, kötüye kullanılanları da dahil, bütün özgürlük biçimlerini anlamak gerekir.***

Bu özgürlükler, fiili durumda birbirlerini hep tehdit etmişlerdir. Bazıları, diğer bazılarını sınırlandırmakta, yok etmekte, ama onlar da kendi hesaplarına başka bir rakibe boyun eğmektedirler. Hiçbir zaman barışçıl olmayan bu birbirinin yerine geçme, Avrupa'nın ilerlemesinin sırlarından birini meydana getirmiştir.

"Özgürlük"ten ne anlaşıldığının belirlenmesi gereklidir. Kastedilen, bugünkü "özgür dünya"nın bildik ölçüsü olan bireysel özgürlükten daha çok, grupların özgürlüğü, serbestisidir. Orta Çağın *libertas*'tan daha çok *libertates*'ten söz etmesi anlamlıdır. Kelime çoğul hale getirilince, ***privilegia*** veya *jura*'dan farklı hiçbir yanı kalmamaktadır. Özgürlükler gerçekte, ***muafiyetler***, ayrıcalıklardır; bir insan veya çıkar grubu bunların arkasına sığınarak korunaklı hale gelmekte, sonra bu konumdan güç alarak, diğerlerinin üzerine yüklenmekte ve bunu çoğu zaman arsızca yapmaktadır.

Bu ortaklaşa özgürlükler, tüm açılımları içinde yavaş bir şekilde yerleşik hale geldikleri kadar, daha sonraları gerilemekte veya kırılmakta da yavaş olmuşlardır. Bunlar genel olarak, katı bir varoluşa sahip olmuşlardır.

- ***Köylülerin serbestleşmesi, taslağı ilk çizilenlerden biri olmakla birlikte, tamamına ermesi en sonda yer alanı olmuştur. Bu sebestleşmenin bugün bile tamamlanmadığı savunulabilir.***

Bize göre, özgürlük ancak köylü ile toprak arasına hiçbir yabancı mülkiyet –senyörün, kentin veya kapitalistin– girmiyorsa; eğer köylünün kişisinin üzerinde hiçbir serflik yoksa; son olarak da,

eğer köylünün faaliyeti, gıdasını sağladıktan başka, ona pazardan en azından en gerekli ihtiyaçlarını alabileceği kadar bir artık bırakıyorsa vardır.

İşte bir sürü koşul. Avrupa köylüsünün geçmişte bazı avantajlara, hatta özgürlüklere sahip olduğu söylenebilirse de, bu durumu, ondan kesinlikle daha fazla boyunduruk altında olan başka köylülere nazaran, nispi bir şekilde ortaya çıkmıştır. Avrupa köylüsü açısından, kabaca her ekonomik atılım onun yararına olmuştur.

Örneğin, Avrupa'nın X. yüzyıldan veya daha erkenden itibarenki ekonomik uyanışı sırasında böyle olmuştur. Bu dönemde tarımsal üretim, Almanya'dan Polonya'ya kadar olan ve *üçlü ekim* yönteminin uygulandığı Kuzeyin "yeni" ülkelerinde (tarım buralara yeni gelmektedir) olduğu kadar, *ikili ekimin* (tahıl, nadas) kural olarak kaldığı güney bölgelerinde de (İtalya, Güney Fransa) olmak üzere, her yerde artmaktadır.

Bu üretim artışı, nüfus artışına ve kentlerin büyümelerine bağlıdır. Kentlerin büyümesi esaslı bir koşul olmuştur, ama kentler de tarımsal gelişmeden yararlanmışlardır.

XI. yüzyıldan itibaren ve ekonomik ilerleme devam ettiği sürece, o zamana kadar serf olarak toprağa bağlanmış olan köylünün kaderi de hızla iyileşmiştir. "Önce kılıç adamına, sonra onunla rekabet halindeki Kilise adamına bağlı hale geldikten sonra, tarlalar saban adamının eline geçmiştir... Eski sahiplerine yaptıkları çok düşük bir yıllık ödenti karşılığında, isteyen her çiftçiye yetecek kadar toprak verilir hale gelmiştir." Bu *bedel karşılığı* alma, "toprağın bol, insanın kıt, bunun sonucu olarak insan emeğinin topraktan daha fazla aranır olduğu bir devirde" (d'Avenel) meydana gelmiştir. Geniş bölgelerin (ama hepsi değil) köylülerinin belli bir serbestliğe kavuştukları kesindir. Tarihçi Henri Pirenne, XII. yüzyıldan itibarenki Batı köylülerini kastederek, "Biz özgürdük" demeyi severdi.

Ancak bu özgürleşme, ne tam, ne genel, ne de kesin olmuştur. Belli bir dengenin var olduğu –açıkçası çok yaygın bir denge–, bu dengenin toprağı *fiili olarak* köylüye bıraktığı, köylünün evinin efendisi, hatta "evinde senyör" olduğu, toprağını devredebildiği veya satabildiği de doğrudur. Nihayet, *nakit cinsinden*

ödentinin çok erkenden sabitleştiği ve bunun köylüyü uzun dönemde avantajlı kıldığı da doğrudur, çünkü para, ilerleyen yüzyıllar boyunca hep değer kaybedecek ve bir kerede edebiyen geçerli olmak üzere saptanan nakdi ödenti, bazı durumlarda uzun vadede hiç mertebesine inecektir.

Ancak burada hukuken iyice saptanmış avantajlar söz konusu değildir. Senyör toprak üzerinde üst bir hakka sahip olmayı sürdürmektedir ve bu hak, yerine ve koşuluna göre, her zaman bir baskı gücüne sahiptir. Köylü ayaklanmaları tarihi bunun kanıtıdır: Fransa'da köylü isyanları (1358), İngiliz emekçi ve köylülerinin isyanı (1381), Alman köylülerinin devasa ve ani ayaklanması (1524-1525) veya gene Fransa'da XVII. yüzyılın ilk yarısındaki zincirleme köylü ayaklanmaları. Bu ayaklanmalar, bu "genel grevler" her seferinde bastırılmıştır. Yalnızca, bunların hep süren tehditleri köylülerin kazandıkları özgürlük ve avantajların bir bölümünü korumalarına yardımcı olmuştur.

Nitekim bu özgürlük ve avantajlar, onlara *tüm Avrupa boyunca, modern ekonominin ve kapitalizmin gelişmiyle birlikte yeniden tanınmıştır. Ekonomik daralmanın sonucu olarak başka yerlerdeki iş olanakları zorlaşan kapitalizm, XVI. yüzyıldan itibaren ve esas olarak da XVII. yüzyılda toprağa yönelmiştir.* Senyöriyal olduğu kadar burjuva da olan büyük çaplı bir "senyörlük" tepkisi, tıpkı bir yağ lekesi gibi yayılarak, küçük ve büyük kentlerin çevresine yerleşmiş ve buradan da civar kırlara doğru taşmıştır. Yeni tipten malikâneler (bunların adları bölgelere göre değişmekte ve her zaman bugünkü anlamlarına sahip olmamaktadırlar), çoğu zaman ve öncelikle köylü işletmelerinin aleyhine olmak üzere, tercihan tek kiracılı çiftlikler haline gelmektedir. Verimlilik ve kârla meşgûl olan bu malikler, genelde gerçek bir kapitalist zihniyete sahip kişilerdir. Bunlar aynı zamanda borç da vermekte ve köylüler onlara bağlanmaktadır. Öylesine ki, bir gün topraklarını kaybetmekte veya noter sicillerini lebalep dolduran *rantları* ödemek zorunda kalmaktadırlar. O sıralarda her şey (her zaman nakit cinsinden olmayıp, bazen ayni, yani buğday cinsinden bağlanan sözleşmeler de dahil) köylünün aleyhine çalışmaktadır.

Tüm Avrupa'da açıkça ortada olan bu tepki, Orta ve Doğu Avrupa'da özellikle trajiktir (Elbe-ötesi Almanya –Ostelbien–,

Polonya, Bohemya, Avusturya, hatta Balkanlar ve Moskof devleti). XVI. yüzyılın sonlarına doğru, bu bölgelerin her yerinde (bazıları hâlâ "vahşidir"), tarihçilerin giderek daha beğenerek kullandıkları "ikinci serfleştirme" rejimi yerleşik hale gelmiştir. Köylü, eskisinden beter bir senyörlük rejiminin prangasına vurulmuştur. Senyör, işletmenin şefi, girişimci, buğday tüccarıdır. Artan buğday talebine cevap verebilmek için, köylülerinden daha fazla angarya talep etmektedir (köylünün kendine ait toprağı ancak cumartesi günleri işleyebildiği Bohemya'da, haftada beş gün); buna karşılık, Slovenya'da XV. yüzyılda angarya yılda *10 günle* sınırlıyken, XVI. yüzyılın sonunda yılda ***altı ay*** olmuştur. Bu angaryayı, doğrudan sahip olduğu toprakları (rezerv alan) işlettirmek için istemektedir. Doğu'da XIX. yüzyıla kadar sürecek olan bu rejim, bu bölgelerin Batı karşısındaki ilâve gerilimlerinden birinci derecede sorumludur.

Nitekim Batı'da, kıyasla daha serbest bir rejim altında, XVIII. yüzyıldan itibaren köylüleri teşvik eden bir yükseliş hareketi devreye girmiştir –Fransa'da, her şeyi hızlandıran (hatta köylerdeki içki tüketimine kadar) Law sistemiyle birlikte–. Fransız devrimi, tek bir darbede, köylüyü üstüne çöken tüm feodal haklardan kurtararak (bu örnek, Devrim ve Napoléon savaşları döneminde yayılacaktır), bu evrimi sona erdirmiştir.

- ***Kentsel özgürlükler. Kentler, hep hareket halinde olan motorlardır. Avrupa'nın ilk atılımının yükünü onlar tek başlarına taşımışlardır. Bu yükün karşılığı olarak "özgürlüklerini" edinmişlerdir.***

Batı'nın uzun gerilemesi, X. yüzyılda kentlerin dehşet verici bir çöküşüne ulaşmıştı. Bu sıralarda kentler varla yok arasındaydı.

XI. ve XII. yüzyıllardaki maddi yükselişle birlikte, ekonomik akıntı yer değiştirince, ***kentlerin yeniden canlanmalarına*** yol açmıştır. Her şey sanki, bu yeniden yola koyuluş nedeniyle, kentlerin ağır merkezi devletlerden daha hızlı başarıya ulaşmaları yönünde cereyan etmektedir. Bu cins devletler, ***modern*** veya daha şimdiden modern karakterleriyle, en erken ancak XV. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmaya başlayabilmişlerdir. Kentler ise,

içlerinde büyüdükleri feodal devletlerin çerçevelerini XI.–XII. yüzyıllardan itibaren kırmaya başlamışlardır. Modern ve çağlarının ilerisinde olan kentler, geleceği haber vermektedir. Onlar şimdiden bu gelecektirler.

Tabii ki bunlar her zaman ve daha işin başında tamamen bağımsız değillerdir. Ancak, o sıralarda tüm Batı âleminin en ileri ülkesi olan İtalya'da, bazı büyük özgür kentler kendilerini kanıtlamaktadır. "Şu ikinci İtalya" olan "Alçak Ülkeler'de" de aynı durum söz konusudur. Venedik, Cenova, Floransa, Milano, Gand, Bruges daha Aziz Louis'nin krallığının tipik bir "Orta Çağ" devleti olduğu sırada bile, "modern" kentlerdir.

Dogelerin, düklerin veya konsüllerin yönetimindeki bu kentlerin arkasında, sayılamayacak kadar çok düşük mertebeden kent, hiç de mücadelesiz olmayan bir şekilde (elde ettikleri *carta*lar sayesinde), kendi kendilerini yönetme; maliyelerini, adaletlerini, sahip oldukları topraklarını çekip çevirme hakkını elde etmişlerdir.

Tam özgürlük, genelde maddi refahın ödülüdür. Bu refah, sadece birkaç kente, ekonomik hayatlarının yanı sıra dışa karşı savunmayı da kendilerinin sağlaması lüksünü sunmaktadır. Bunlar kent-devletleridir. Yalnızca birkaçı bu noktaya ulaşabilmiştir, ama kentlerin hepsi, ticaret ve lonca faaliyetleri alanında belli bir özerklik ilkesini, kişisel özgürlük hakkı ilkesini beslemektedir.

Lonca üyeleri hem yerel piyasa, hem de *uzak mesafe ticareti* için çalışmaktadır. *Kentsel ekonominin,* eğer yerel ekonominin dışına geniş ölçekte taşmasaydı, başarı kazanamayacağı konusu her tür kuşkunun dışındadır. Baltık'tan Ren'e kadar olan bölgedeki tüccar kentlerin, Hansa adı verilen geniş çaplı ticari ortaklığının en önemli kenti olan Lübeck, o dönemde bilinen dünyanın bütünüyle ilişki içindeydi. Venedik, Cenova, Floransa ve Barselona için de aynı şeyler söylenebilir.

Bu ilk kapitalizm, bu ayrıcalıklı merkezlerde, *"uzak mesafe ticareti" ile zafer kazanmıştır.* Bu, hammadde ile emek gücü sağlayan ve endüstri ürünlerinin satışını gerçekleştiren *tüccar girişimciler* saltanatının başlangıcıdır. Bu *verlagsystem* (Alman tarihçilerin bu çevrilmesi olanaksız kelimeleri, kabaca fason üretim anlamına gelmektedir) içinde, lonca üyesi ustalar ve kalfaları gi-

derek ücretli işçiler haline gelmektedir. Tüccarlar, *popolo grasso*'nun (yağlı halk) büyük şahsiyetleridir. Sıradan halk, "sıska" halk, çoğu zaman oldukça nafile olan ayaklanmalar çıkartacaktır. Örneğin Gand'da veya 1381'de şiddetli Ciompi ayaklanmasının patladığı Floransa'da.

Bu iç çatışmalar (ücretlerinin artması için, bizim bugün grev diyeceğimiz işi yapan Flandrelı zenaatkârlardan söz eden Beaumanoir, bu çatışmalara *taquebans* adını vermektedir), aslında daha o sıralarda bile bu endüstri kentlerinde sınıf savaşı haline dönüşmüş olan toplumsal gerilimler hakkında bilgi vermektedir. Üstelik, lonca ustaları ile kalfalar arasındaki zıtlaşma da giderek vurgulu hale gelecektir. Kalfaların ustalığa yükseltilmeleri için mutlaka şart olan "şaheser" üretme zorunluluğunun yüksek maliyeti nedeniyle, bunlar ustalığın uzağında kalmaktadır. Onlar da kendi ortaklıklarını, birliklerini, "loca"larını kurmuşlardır ve bir kentten diğerine gezgin bir hayat sürmektedirler... Bunlar ilk işçi proletaryasını meydana getirmişlerdir.

Ancak, eğer bu proleter *"kent yurttaşı"* ise, hiç değilse bu niteliğinden ötürü bir ayrıcalıklıdır, en azından bağımsız ve yarıbağımsız kentler var olduğu sürece.

Acaba Max Weber'in düşündüğü gibi, Avrupa Orta Çağ kentlerine, onun tanımladığı biçimiyle şu "kapalı kentler"e özgü bir tipoloji olmuş mudur?

Bu kentlerin tekelci oldukları ve surlarının içindeki kişiler için, bunlar her kim olurlarsa olsunlar, saygı göstermeyi reddettikleri doğrudur. Onların üzerinde, devleti temsil eden Çinli mandarinin etkin despotluğuna benzeyen herhangi bir şey yoktur. Onları çevreleyen civar kırlar, çoğu zaman onlara tabidir: Hiçbir zaman kent yurttaşı olmayan köylü, tahılını yalnızca kent halinde satmaya mecburdur ve evinde tezgâh bulundurması da çoğu zaman yasaklanmıştır. Bu rejim, kırlarına siyasal olarak *açık* olan antik kentinkinden açıkça farklıdır. Klasik dönemde Atina köylüsü, kentte oturanla aynı düzeyde bir yurttaştır.

Bu durumda, kentin nüfusunu artırmasının acil bir durum haline gelmiş olmasının dışında, yurttaşlık haklarının cimrice verilmesinde şaşılacak bir yan yoktur. Örneğin Venedik, 1345'te Kara Veba'nın ertesinde, kente yerleşmeyi isteyen herkesi önce-

den yurttaş olarak kabul etmiştir. "Signoria" olağan durumda çok daha az cömerttir. İki cins yurttaşlık tanımaktadır. Bunlardan birincisine *de intus* denilmektedir ve bu ancak ikinci dereceden bir *citadino* hakkı vermektedir; tam yurttaşlık ise *de indus et de extra* adını almakta ve ayrıcalıklarını koruma konusunda dikkatli bir aristokrasi tarafından kıskançlıkla gözetim altında tutulmaktadır. *De intus* yurttaşlığa hak sahibi olabilmek için Venedik'te on beş yıl, diğeri için de yirmi yıl ikamet etmiş olmak gerekmektedir. Bu arada, yeri geldiğinde, "eski" ve yeni yurttaşlar arasında ayırım yapılmaktadır. 1386 tarihli bir kararname, yalnızca "eski" Venediklilerin, Venedik'te mukim Almanlarla ticaret yapabileceklerini hükme bağlamıştır.

Bencil, dikkatli, yırtıcı kent, özgürlüklerini dünyaya karşı savunmaya hazırdır ve gerektiğinde bu savunmayı büyük bir cesaretle ve diğerlerinin özgürlüklerine hiç aldırmadan yapmaktadır. Kentler arası müthiş mücadeleler, gelecek yüzyılların uluslararası mücadelelerini şimdiden haber vermektedir.

Fakat kentlerin özgürlükleri, gelişmeleri daha yavaş olan modern devletler XV. yüzyılla birlikte büyüdüklerinde, tehdit altında kalacaklardır.

Bu tarihlerde, kentler çoğu zaman devletler tarafından hizaya sokulacaklardır, çünkü devlet, duruma göre ödül ve ceza dağıtan unsurdur. Bunun sonucunda bazı ağır bunalımlar meydana gelmiştir: 1521'de Kastilya *communidades*'i; 1540'ta Gand'dın V. Carlos tarafından hizaya sokulması... Ve tabii birçok kaçınılmaz uzlaşma da olmuştur. Çünkü modern monarşi, ancak kentlerin işbirliği sayesinde mümkün olabilmiştir. Kentlerin bazı ayrıcalıklarını muhafaza edebilmeleri için boyun eğmeleri ve diğer bazı ayrıcalıklarından vazgeçmeleri gerekmiştir. Özgürlüklerinden vazgeçmelerinin karşılığı olarak, modern devletin yepyeni alanı onlara açılacaktır: daha geniş çaplı ticaret, kârlı borç vermeler ve aynı zamanda, özellikle Fransa'da olmak üzere bazı ülkelerde kamu görevlerinin satın alınması. *Ülkesel bir ekonomi* yerleşik hale gelerek, bir önceki aşama olan kentsel ekonominin yerine geçmektedir. Fakat ülkesel ekonominin yönü kent olmayı sürdürmektedir. Kentler, devletin yanında oyunu sürdürmektedirler.

• ***Ülkesel denilen devletlerin (aslında modern devletlerin) zamanı geç gelmiştir. Kan bağları üzerine, senyör ile vassal ilişkisi üzerine kurulmuş olan eski krallık rejimi, yok olmak veya hiç değilse dönüşmek için çok zaman harcamıştır.***

Dönemeç XV. yüzyılda ve öncelikle de, kentsel dönemin yoğun bir şekilde ortaya çıkmadığı yerlerde dönülmüştür. Yeni yönetim tipinin tercihli alanı, çok sayıda özgür, faal ve zengin kente sahip olmuş olan İtalya, Alçak Ülkeler ve hatta Almanya olmayacaktır. Modern monarşi öncelikle İspanya'da, Fransa'da, İngiltere'de, yeni tipten hükümdarlarla, Aragon kralı II. Juan (Katolik Ferdinando'nun babası), XI. Louis'yle, Lancaster hanedanından VII. Henry ile birlikte gelişmiştir.

Ülkesel devletin hizmetinde memurlar ile Roma hukuku alanında yetişmiş hukukçular, yüksek rütbeli görevliler, "bakanlar"... yer alacaklardır.

Kralın şahsında Kilise ve Soylulara karşı doğal bir koruyucu bulduklarını düşünen halk kitlelerinin yandaşlığı da, devletlerin lehine rol oynamaktadır. Fransa'da krallık rejimi halkın imanına, "bir aşk dini"ne (Michelet) XVIII. yüzyıla kadar güvenebilmiştir.

Bu modern devlet, savaşın yeni ve emredici gereklerinden doğmuştur: savaş filoları, topçu birlikleri, artan asker mevcudu, savaş yönetimini giderek daha masraflı hale getirmektedir. Her şeyin anası savaş *(bellum omnium mater),* aynı zamanda medeniyeti de imal etmiştir.

Modern devlet, kısa bir süre sonra hiçbir üstünlüğü tanımaz hale gelmiştir: ne imparatorluğa mensup hükümdarların bile fazla kaale almadıkları Kutsal-Roma Germen İmparatorluğununkini, ne de devasa manevi ve siyasal otorite olan papalığınkini. Her devlet tek, denetimsiz, *serbest* olmayı istemektedir: *Raison d'Etat* (Devletin nedeni, bu terim ilk kez Mantova'nın zaptı gibi sıradan bir olay vesilesiyle -1552–, kardinal della Casa'nın V. Carlos'a yazdığı bir metinde ortaya çıkmıştır), *nihai neden (ultima ratio)* haline gelmiştir. Bu *nihai neden,* kendini, Batı siyasal biçimlerini geleneksel, ataerkil ve mistik *krallık*'tan, hukukçuların modern *monarşi*'sine geçiren bir evrimin açıklayıcı bir çizgisi olarak sunmaktadır.

Bazı akıllı adamlar, devletlerin bu yükselişini, hukukçu Bartolo de Sassoferrato'nun (XIV. yüzyıl) formülüne göre, *"superiorem non re cognescentes"* olarak açıklayacaklardır. Ama bu adamlar siyasal fiiliyatın önündeydiler.

Fransa'da, devletin paylaşımsız egemenliği teorisi, Jean Bodin tarafından ancak 1577'de, *Cumhuriyet İncelemesi* adlı eserinde (Cumhuriyet'ten Latince'nin *respublica* anlamını, yani kamusal alanı anlayınız) savunacaktır. Egemen devlet, medeni yasaların üstündedir, yalnızca doğal ve tanrısal yasalara tabidir: İnsanlar âleminde onun üzerinde hiçbir şey yoktur. "Tıpkı din hukukçularının dedikleri gibi, papanın ellerini hiç bağlamadığı gibi, egemen hükümdar da ellerini ancak canı istediğinde bağlar. Böylece ferman ve emirnamelerinin sonunda şu sözleri görürüz: Arzumuz böyledir. Bunun anlamı, egemen hükümdarın yasalarının, geçerli nedenlere dayansalar bile, yalnızca hükümdarın iradesine tabi olduklarıdır."

Hükümdarın bu iradesi, devleti istila etmektedir. *"Das ich wird der Staat"*, bir Alman tarihçi, "Ben, devlet haline geliyor" diye yazmıştır. Bu, genelde XIV. Louis'ye atfedilen, hiç değilse bir kere İngiltere kraliçesi I. Elizabeth'e atfedilmiş olan ünlü "Devlet, benim" formülüdür. İspanya hükümdarları kendilerini *Katolik Krallar* olarak, Fransa kralları da *Çok Hıristiyan Krallar* olarak adlandırıp, papaya karşı Galikan kilisesinin özgürlüklerini veya İspanya'ya ait krallıkların dünyevi ve ruhani çıkarlarını savunuyorlarsa da, bunlar yeni zamanların işaretleridir, çünkü bu cins eylemlerin öncelleri olmuşsa da, bunlar artık sistematik ve doğal hale gelmişlerdir. Kendiliklerinden yapılmaktadırlar.

Modern devlet ağırlığını koydukça, o zamana kadar kentlerin ürünü olan Avrupa uygarlığı, ayrıcalıklı ve özgün çok sayıda kentin içinde olgunlaşan Avrupa uygarlığı, *"ülkesel", ulusal* hale gelecektir. İspanya *Altın Yüzyılı* (geniş sınırları itibariyle, 1492-1660), Fransız *Büyük Yüzyılı*, bunların her biri bir devletin tümünü kapsamına almaktadır.

Bu genişlemiş uygarlıkların merkezinde, *başkentlerin* rolü vurgulu hale gelmekte, bu başkentler bizzat devletlerin varlığı ve harcamaları ile desteklenmekte, böylece o zamana kadar görülmemiş bir kategori olan süper kent'liğe terfi etmektedirler. Paris,

Madrid, devasa ünlerini kazanmaktadırlar. Londra, İngiltere olmaktadır. Devletin tüm ağırlığı ve hayatı bu kentsel canavarların çevresinde dönmektedir; artık rakipsiz hale gelen bu kentler, lüks aletler, uygarlık ve aynı zamanda sefalet imal eden makinelerdir.

Büyük devletlerin belirledikleri devasa insan, sermaye ve zenginlik hareketini ve bunun yanı sıra, özgürlük coğrafyasında meydana gelen geniş ölçekli yer değiştirmeyi tahmin etmek mükündür. Bu özgürlüklerden bazıları kırılmakta, en iyisinden onlara tahammül edilmekte; diğer bazıları da teşvik görmekte veya tamamen yeniden oluşturulmaktadır. Ayrıcalıklı kentler tesis edilmiştir: Doğu Akdeniz ticaretinin fiilen ona bırakıldığı Marsilya; 1666'da kurulan ve kısa bir süre sonra Hindler ticaretinin tekeli verilen Lorient (Amerika ticaretinin, "Kastilya Hindleri" ticaretinin tekelini 1503'te alan ve bunu 1685'te Cadiz'e terk eden Sevilla'nın muazzam ayrıcalığının yanında küçük bir ayrıcalık).

Öte yandan, her şeyi birden yapamayan veya zapt edemeyen devletten kopartılan özgürlükler de vardır. Örneğin Fransa'da, mutlakiyetçi devlet, Colbert'in ölümünden (1683) Devrim'e kadar olan süre içinde, etkinliğini tedricen kaybetmiş ve "görevleri" satın alan burjuvazi, siyasal otoritenin önemli bir bölümünü ele geçirmiştir. Taşra özgürlükleri krala karşı dikilmektedir. Toplumsal ayrıcalıklar (ruhban, soyluluk, *tiers-état* "üçüncü tabaka"), bu durumdan bir türlü kurtulamayan ve XVIII. yüzyılın "aydınlanmış" reformlarını onların yüzünden ıskalayacak olan Fransız devletinin içinde kök salmış gibidir.

Siyasal özgürlüğe o sıralarda adım atan ülkeler bile, devlet sorumluluklarını güçlü bir ayrıcalıklı grubun eline teslim etmekten başka bir şey yapamamaktadır. Birleşik Eyaletler'in ve onun iş burjuvazisinin durumu böyledir; 1688 devriminin ertesinde İngiltere'nin durumu böyledir. Parlamentosu, *whig* ve *tory* kanatlarından oluşan çifte bir aristokrasiyi temsil etmektedir; burjuvazi ve soyluluk olan bu kanatlar, hiç kuşkusuz ülkenin tümü değillerdir.

- ***Bu ayrıcalıklı "özgürlükler"in yığılmasının arasında, bireysel özgürlük ne hale gelebilir?***

Eğer *birey özgürlüğü* bugünkü anlamı içinde anlaşılacak olursa, sorunun hiçbir manâsı olmayacaktır, yani her insanın yalnızca insan olmasından ötürü insan olarak özgürlüğü içinde. Bu özgürlük anlayışının bir kavram halinde tanımlanabilmesi için çok zaman geçmesi gerekecektir. Fakat hiç değilse, birey özgürlüğünün *fiili olarak* gelişme gösterip göstermediği sorulabilir. Bu nokta üzerinde verilecek cevap ancak çelişkili ve kötümser olabilir.

Rönesans'ın entelektüel hareketi, hatta reformasyonunki (tanrısal ifşanın bireysel olarak yorumlanabilme özgürlüğü konusunda bir *ilke* koyması ölçüsünde), bir vicdan özgürlüğünün temellerini açığa çıkarmışlardır. Rönesans ve hümanizma, insanın birey olarak saygınlığını, yüceliğini savunmakta, insanın zekâsını, kişisel gücünü övmektedir. *Virtu*, Quattrocento döneminde (Rönesans) erdem değil de, başarı, etkinlik, güçtür. Entelektüel açıdan ideal olan, Alberti'nin *uomo universale*'sidir. XVI. yüzyılda Descartes'la birlikte, felsefi sistemin tümü, *Cogito*'dan, düşünen *birey*'den yola çıkmaktadır.

Bireye atfedilen bu felsefi önem, *geleneksel değerlerin berhava olmasıyla* çakışmaktadır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda, Amerika'dan gelen değerli madenlerin ve kredi araçlarının yayılmasının hızlandırdığı bir *piyasa ekonomisi*'nin her gün biraz daha yerleşik hale gelmesi bu duruma yol açmaktadır. Para, eski ekonomik ve toplumsal grupların (loncalar, kentsel cemaatler, tüccar birlikleri vb.) düzenlemelerini sarsalamakta, savurmaktadır; bu gruplar yararlarının bir bölümüyle birlikte, eski katılıklarını da kaybetmektedir. Birey böylece, gündelik hayat düzleminde belli bir seçim serbestisine yeniden kavuşmaktadır. Fakat, devletin modern yapılarıyla birlikte, bu ilişkilere katı sınırları koyan yeni bir düzen yerleşmektedir: bireyin topluma karşı ödevleri, ayrıcalıklara ve ayrıcalıklılara saygı.

Descartes'ın bir mektubu sorunu iyi bir şekilde ortaya koymaktadır. Prenses Elizabeth ona, eğer teorik olarak herkes özgürse ve tek başına bir birim meydana getiriyorsa, toplum nasıl yaşayacak, hangi kurallara uyacaktır, diye sormuştur. Filozof şöyle cevap vermiştir (15 Eylül 1645): "Her birimizin diğerlerinden ayrı ve bunun sonucu olarak çıkarları bir bakıma dünyanın geri kalanından ayrı birer kişi olmamıza rağmen, tek başına yaşa-

nılamayacağını ve fiili durumda evrenin ve daha da özel olarak bu dünyanın; yaşanılan yer, yemin, doğum nedeniyle bağlı olunan bu devletin, bu toplumun, bu ailenin parçalarından biri olunduğunun hep düşünülmesi gerekir. Parçası olan 'herkesin' çıkarlarını, özel kişinin çıkarlarına hep tercih etmek gerekir."

XVII. yüzyıl, bu "herkesin çıkarları" adına, yalnızca fakirlere değil, aynı zamanda toplumun bütün "yararsız" unsurlarına, *çalışmayanlara* yönelen bir "hizaya sokma" eylemine girişilmiştir. Fakir sayısındaki kaygı verici artış (XVI. yüzyılın tümü boyunca süren nüfus artışına ve aynı yüzyılın sonunda başlayıp, XVII. yüzyılda ağırlaşacak olan ekonomik bunalıma bağlı olarak), kendini dilencilik, serserilik, hırsızlık biçiminde gösteren bu fakir sayısındaki artış, zorunlu bir takibata yol açmıştır. Paris parlamentosu daha 1532'de, kentteki *dilencileri "ikişer ikişer* zincire vurulmuş olarak... lağımlarda çalışmaya zorlamak" üzere tutuklattırmıştır. Ayrıca Troyes kentinin 1573'te sefillere nasıl bir muamele yaptığına da bakılabilir.

Fakat bunlar geçici tedbirlerdir. Serseri, yoksul, deli, Orta Çağın tümü boyunca yardım görme hakkı ve Tanrının fakirlere ayırdığı pay anlayışı sayesinde korunmuşlardı, çünkü İsa bir gün fakir kıyafetine bürünerek yoksulluğu yüceltmiştir ve böylece *yoksulun tanrı tarafından gönderilmiş biri olabileceği* düşünülmektedir. Yoksulluk, kutsal yoksulluk. Talihsizler, deliler, toplumun enkazı, her halükârda kentten kente serserilik etmekte ve bu kentlerin her birine onları surlarının içinde barındırmaktansa, hemen başka bir yere göndermekte acele etmektedir.

Bunun sonucunda ortaya belli bir özgürlük biçimi çıkmıştır. En azından *fizik özgürlük* kendine karşı daha az acımasız davranacak başka bir tanesini bulmak veya kente gitmek için senyöründen kaçan köylünün özgürlüğü; kendine iş verecek komutan arayan askerin özgürlüğü; daha iyi ücret arayan veya daha iyi bir hayat umuduyla Yenidünya'ya giden göçmenin özgürlüğü; ama aynı zamanda düzenli çalışma *olanakları olmadığından* yardım ve hırsızlıkla yaşayan işsizlerin, serserilerin, dilencilerin, alıkların, sakatların, hırsızların özgürlüğü.

O zamana kadar tanrının gölgesi tarafından korunan bütün bu insanlar, XVII. yüzyılda, daha şimdiden kapitalist, düzen ve

verim tutkunu ve devleti bu zihniyet içinde ve bu amaçla inşa eden kentsel bir toplumun düşmanı haline gelmişlerdir. *Avrupa'nın tümünde* (Protestan kesimde olduğu kadar Katolik kesimde de), yoksullar, hastalar, işsizler, deliler (bazen aileleriyle birlikte), her tür suçlunun yanına acımasızca kapatılmaktadır. Bu, olguyu klasik dönemde delilik bağlamında incelemiş olan Michel Foucault'nun, yoksulların "büyük kapatılması" adını verdiği şeydir. Özenli bir yönetim tarafından örgütlenen, yasal hale getirilmiş bu kapatma, aynı zamanda ailelerin isteği üzerine sefih veya hayırsız oğulun, "müsrif baba"nın ve siyasal hasmın kralın mühürlü mektubu sayesinde kapatılmasına da olanak verecektir.

Bu amaçla çok sayıda kurum oluşturulmuştur: hastaneler, yardım atölyeleri, *workhouses, zückhauser*. Adları her ne olursa olsun, bunların hepsi de katı kışlalar, bir de üstelik zorunlu çalışma atölyeleridir. Fransa'da, *Genel Hastane*'yi kuran ve aynı zamanda yepyeni bir toplumsal siyaseti örgütleyen 1565 kararnamesinden sonra, Paris'te yaklaşık yüz kişiden biri hapsedilecektir! Bu baskının katılığı ancak XVIII. yüzyılda azalacaktır.

Özgürlüğün ancak ayrıcalıklılar için var olduğu bu dünyada, XVII. yüzyıl, yoksullara tanınmış yegâne özgürlük olan kaçış veya sürtme özgürlüğünü kesinlikle kısıtlama konusunda katkıda bulunmuştur. Daha önce söylediğimiz üzere, aynı zamanda köylü özgürlükleri de gerilemiştir. "Işıklar Yüzyılı"nın (Aydınlanma) başında Avrupa, sefaletinin dip noktasına inmiş durumdadır.

Bu kötümserliğin tek bir istisnası vardır: insanların çoğunun ulaşamadıkları bu özgürlük, Avrupa'da düşüncenin, ama aynı zamanda tarihin de ona doğru ilerlediği *ideal* olarak kalmakta ve bunun genel anlamını XVI. yüzyılın çok sayıdaki köylü ayaklanması ile onlardan hiç de az olmayan kent ayaklanmaları (Paris 1633, Rouen 1634-1639, Lyon 1623, 1629, 1633, 1642) ve XVIII. yüzyılın siyasal ve felsefi eğilimleri vermektedir.

Fransız Devrimi de, bizim bugün tamamen sahip olmakla övünemeyeceğimiz bu özgürlüğü tamlığı içinde yerleştirmeyi başaramayacaktır. Devrim, feodal hakları 4 Ağustos gecesi ilga etmiştir, ama köylünün karşısında tefeci ve mülk sahibi varlıklarını sürdürmektedir. Devrim, loncaları 1791'de de Chapelier yasa-

sıyla ilga etmiş ve aynı zamanda işçiyi işverenin insafına terk etmiştir. Fransa'da işçi sendikalarının yasal hale gelmeleri (1884) için bir yüzyıl beklemek gerekecektir. Ancak bunlar, 1789 tarihli İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nin, bu özgürlük tarihinin esaslı bir tarihi olmasını, Avrupa uygarlığının gelişimi içinde temel bir tarih olmasını engellememektedir.

Özgürlük mü yoksa eşitlik arayışı mı? Napoléon, Fransızların özgürlük değil de, eşitlik, yani yasalar karşısında eşitlik, feodal hakların ilga edilmesi, sonuç olarak özel özgürlüklerin, ayrıcalıkların sona ermesini istediklerini düşünmekteydi.

Özgürlüklerden özgürlüğe; bu formül, Avrupa tarihini temel yönlerinden birinin içinde aydınlatmaktadır.

- ***Rönesans ve Reformasyondan Devrime kadar olan süre içinde yoğrulmuş, henüz "soyut" ve teorik olan özgürlük kavramı, İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi içinde formüle edilerek, yeni bir güç kazanmıştır. Liberalizmle birlikte doktrin haline gelmiştir.***

Bundan sonra, özgürlük –tekil halde– kavramı, dünyanın bilinci ve tarihin hareketi haline gelmiştir. XIX. yüzyılın hemen bütün ideolojileri ve talepleri, anlam bakımından çok zengin olduğu için çok kaypak olan şu yapay liberalizm kelimesinin kapsadığı çok çeşitli hareketler onu talep etmektedir.

Liberalizm aynı anda hem siyasal bir doktrini (yasama ve yargı gücünü artırmak ve icra gücünü azaltmak, bu anlamda otoritercilikle zıtlaşmaktadır), *hem ekonomik bir doktrini* (bu doktrin, muzaffer "bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler" sloganının damgasını taşıyarak, bireyler, sınıflar ve uluslar arasında gerçekleşen ekonomik oyundan devleti tamamen dışlamaktadır), *hem de* düşünce özgürlüğü talep eden ve dinsel birliğin ne toplumsal birliğin, ne de ulus birliğinin olmazsa olmaz koşulu olmadığını savunan *felsefi bir doktrini* ifade etmektedir (bu, zorunlu olarak bir hoşgörü, diğerine ve antik *homo homini res sacra* formülüne göre insan kişisine saygı gerektirmektedir).

Liberalizm böylece, "bir partinin doktrininden... bir kanaat ikliminden" daha fazla bir şeydir. XIX. yüzyılın çok sayıdaki ko-

şulunun gerektirmesi sonucu, liberalizm sayılamayacak kadar çok görev üstlenmiş, sayılamayacak kadar çok engele göğüs germiştir. Liberalizm, Almanya ve İtalya'da mutlakiyetçiliğe karışmaktadır: Elde etme özgürlüğü, öncelikle bizzat Ulus'un özgürlüğü değil midir? İspanya ve Portekiz'de, sırtını Kiliseye dayamış, sağlam ve devasa bir Eski Rejimin hâlâ muazzam olan gücüne çarpmaktadır. Buna karşılık, İngiltere ve Fransa'da siyasal taleplerini sonuna kadar götürmektedir. Liberal anayasal devlet, tam olmayan bir şekilde ve yavaş yavaş temel özgürlükleriyle (kanaat, basın, parlamento özgürlükleri, bireysel özgürlük, oy hakkının yaygınlaşması) birlikte örgütlenmektedir.

• ***Ancak, liberalizm XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca, bir iş burjuvazisi ve aristokrasisinin, mülk sahibi bir sınıfın siyasal yükselişine paravan olarak hizmet etmiştir.***

"Liberalizmin haklarını büyük bir iştiyakle savunduğu ama bu haklardan tam yararlanması olanaksız olan birey, bu dar çemberin dışında, her zaman yalnızca bir soyutlamadan ibaret kalmıştır." Bu, muhafazakârların ve liberallerin, eski ve yeni zenginlerin İngiltere'sinde olduğu kadar, Restorasyon ve Temmuz Monarşisi Fransa'sında da doğrudur. Kendini liberal sayan bu mülk sahibi sınıf, hemen genel oya, kitleye karşı çıkmıştır. Ama, korkunç gerçekleri kısa bir süre sonra belirginleşen endüstri toplumunun karşısında böylesine bencil bir siyaseti sürdürmek nasıl mümkün olabilir? Başlangıçta bireyler arasında eşit bir mücadele varsayan ekonomik liberalizm, mümince bir yalandan ibarettir. Zaman aktıkça, bu yalanın devasa boyutları ortaya çıkacaktır.

Aslında, *"burjuva" nitelikli bu ilk liberalizm, aristokratik Eski Rejime karşı, hiç de çıkar gözetmeksizin yapıldığı söylenemeyecek bir artçı mücadelesiydi.* "Beş yüz yıllık eski geleneklerin kutsal hale getirdikleri kazanılmış haklara karşı bir meydan okuma"ydı. Böylece bu liberalizm, devireceği Eski Rejim ve onun aristokratik toplumu ile işçi proletaryasının haklarını talep ettiği endüstri toplumu arasında yer almaktadır. Kısacası, bu sözümona özgürlük anlayışı, görünüşe rağmen, aslında her biri birer ayrıcalık olan *özgürlükler* uğruna gruplar arasında süren mücadelelerin içindeki yerini almaktadır.

1848 Devrimleri (Fransa'da genel oy ihdas edilir), liberalizm için eşit bir tarih belirlemektedir (İngiltere'deki önemli tarih, seçim reformunun yapıldığı 1832'dir). Bundan sonra, artık ister samimi, ister yapmacık olsun, ancak bütün sınıfları kapsamına alan demokratik bir liberalizm biçimi altında yol alabilir. Alexis de Tocqueville ve Herbert Spencer, kendi tarzlarında olmak üzere, bu liberalizmin öne çıkacağını, korkulan kitlelerin zafer kazanacaklarını ilân etmişlerdir. Fakat bu şekilde yeniden ivme kazanan liberalizm, kısa bir süre sonra sosyalizmin güçlü ve samimi akımına çarpmıştır. Gelecek artık sosyalizmindir, ama aynı zamanda otoriterliğin ve kimse henüz böyle birşey söylemese de, Carlyle veya III. Napoléon "faşizmi"nindir.

Demek ki liberalizm, kendini haber veren yeni bir devrimle –çok değişim geçirecek olan sosyalizm–, adını ve nereye kadar gidebileceğini henüz bilmeyen bir karşı devrim arasında yaşamaya devam etmiş, bir sürü hükümet kurmuş, bilgeliklerini ve burjuva bencilliğini sürdürmüş, bir tek Fransa'da, Kiliseye karşı yürütülen mücadelede biraz parlamıştır. Liberaller artık yetersizliklerinin, hatta mücadelelerinin kuşkulu olduğunun bilincine varmışlardır. *Metafizik ve Ahlâk Dergisi* adlı bir derginin 1902-1903 nüshasında, *Liberalizmin Bunalımı*'na dair bir yazı çıkmıştır, esas vurgulanan konu ise, eğitim tekeli olmuştur. Fakat gerçek, nihai bunalım biraz daha sonra, iki dünya savaşı arasında yer almaktadır.

Ancak, siyaset ve eylem alanından hemen hemen kovulmuş, entelektüel değerini kaybetmiş olan liberalizmin, bugün tamamen ölmüş olduğunu söylemeye kim cüret edebilir? Liberalizm, bir siyasal dönemden, bir teoriden veya bir sınıfın paravanından daha fazla bir şey olmuştur. Batı uygarlığının ideali olmuştur ve ne kadar ihanete uğramış ve ne kadar ihanet etmiş olursa olsun, miraslarımızda, dillerimizde, reflekslerimizde yer tutmaktadır. Bireysel özgürlüklere yönelik her saldırı bizi etkilemekte, heyecanlandırmaktadır. Ve hatta siyaseten bile, otoriter ve teknokrat devletin karşısında, ebediyen köleleştirici toplumun karşısında, belli bir anarşik ve özgürlükçü liberalizm, bireyin ve haklarının adına, Batı'da ve dünyada varlığını sürdürmektedir.

AYIRIM II

Hıristiyanlık, Hümanizma, Bilimsel Düşünce

Avrupa'nın ruhani ve entelektüel hayatı, değişmenin şiddetli işareti altındadır. Bu hayat, kopuşları, süreksizlikleri, fırtınaları sevmekte, daha iyi bir dünyayı sonsuza kadar ararken bunları yaratmaktadır.

Ancak bu tiyatro sahneleri, Avrupa düşünce ve uygarlığının, Aquinolu Tommaso'nun *Summa*'sından Descartes'ın *Yöntem Söylevi*'ne kadar, Rönesans, Reformasyon ve bizzat Fransız Devrimi boyunca art arda yaptığı tüm deneyler boyunca görünür olan inatçı sürekliliklerini de gözden kaybetmemize neden olmaktadır. Ve esaslı bir kopuş olan endüstri devrimi, Avrupa düşünce ve hayatının bütün kesimlerine ulaşmamıştır.

Hıristiyanlık

Bütün dinler evrilirler. Ancak bunların her biri gene de kendi tarzına göre, kendi sadakatleri, kendi süreklilikleri, kendi özgün koordinatlarıyla emsalsiz evrenler meydana getirir.

Batı Hıristiyanlığı, Avrupa düşüncesinin, hatta ona karşı, ama aynı zamanda ondan hareketle oluşmuş olan akılcı düşünce-

nin bile esas oluşturucusu olmuştur, olmayı da sürdürmektedir. Hıristiyanlık, Batı tarihinin bir ucundan diğerine, harekete geçirdiği bir uygarlığın kalbinde yer almaktadır; hatta onu sürüklemesine veya bozmasına ses çıkartmadığı ve kendinden kaçarken bile kuşattığı bir uygarlığın merkezinde bulunmaktadır. Çünkü birinin zıddında düşünmek, onun ekseni içinde kalmaktır. Bir Avrupalı tanrısız olsa da, hâlâ kökleri Hıristiyan geleneği içinde olan bir etikanın, psişik tutumların eseridir.

Montherlant'ın, iman sahibi olmamakla birlikte kendini "Katolik kanından" olarak ifade ettiği gibi, bu tanrısıza da "Hıristiyan kanından" denilebilir.

- ***Roma imparatorluğu içinde yayılan Hıristiyanlık, Constantinus'un 313'te çıkardığı kararnameyle, İsa'nın doğumundan üç yüzyıl sonra, bu devletin resmi dini olmuştur.***

Roma imparatorluğu (yani bütün Akdeniz ülkeleri ve Avrupa cenahında, zeytin ve üzüm sınırının kıyısındaki birkaç ülke), başlangıçta muzaffer yeni dinin alanı olmuştur. Paul Valéry, yaptığı kelime oyunuyla, Hıristiyanlığın toprakla, ekmekle, şarapla, buğdayla, üzümle ve hatta kutsal zeytinyağıyla olan bağlarının; Hıristiyan dininin sonradan geniş ölçekte aşacağı Akdeniz coğrafyası temeliye olan bağlarını vurgulamak üzere "Hıristiyanlık alanı" demiştir (*aire,* Fransızcada hem alan hem de harman yeri anlamına gelir, çev. notu, MAK).

Böylece Hıristiyanlık, V. yüzyıl istilalarının karışıklıklarından ve İslamiyetin VII.–XI. yüzyıllar arasındaki zaferlerinin yol açtığı felâketlerden önce, bir bakıma Roma âlemine uyum sağlayacak, burada kendi hiyerarşisini kuracak, dünyevi –"Sezar'a ait olan"–, olanla ruhani olanı açıkça ayıracak; her şeyden önce Yunan aklının ve dilinin inceliklerinden ve çevikliklerinden, ama aynı zamanda Hıristiyan ilahiyatının temellerini belirleme, onun veçhelerini saptama, ondan sonuçlar çıkarma ihtiyacından kaynaklanan çok canlı dogmatik mücadelelerin üstesinden gelecek zamanı bulmuştur.

Bu yavaş ve güç görevde, ilk ruhani meclisler (İznik 325, İstanbul 381, Efes 431, Kadıköy 451 vb.) ve Constantinus'tan önce

putataparlığa karşı mücadele etmiş olan Kilise babaları *(Apologyacılar),* sonra da Hıristiyan doktrinini sapkın mezheplere karşı tanımlayan *Dogmatikler* yardımcı olmuşlardır. Aziz Augustinus bu zincirin (ki bazı yorumcular onun VIII., hatta XII. yüzyıla kadar sürdüğünü düşünmektedirler) sonuncu halkası değildir, ama Batı açısından en önemli ilahiyatçıdır. Berber asıllı olan Augustinus, 354'te Africa eyaletindeki Tageste'de (bugün Suk-Ahras) doğmuştur. Vandaller kenti kuşattıklarında, 430'da Hippone piskoposu (bugün Bône) olarak ölecektir. Eserlerinin *(Tanrı kenti, İtiraflar)* olağanüstü parlaklığı, hatta çelişkileri, iman ile aklı uzlaştırma gayreti, yani kabaca Antik uygarlıkla Hıristiyan uygarlığını, eski şarapla taze şarabı uyuşturma isteği; bütün bu bilinçli çabalar onu belli bir açıdan bir akılcı haline getirmektedir. İman onda her şeye egemendir, ama gene de *credo ut intelligam* (anlamak için inanıyorum) demektedir. Ayrıca şunları da söylemektedir: *si faller sum* –eğer yanılıyorsam varım–; *si dubitat, vivit* –eğer kuşku duyarsa yaşar–. Bütün bu sözlerde, Descartes'ın *cogito*'sunun (düşünüyorum öyleyse varım) öncellerini görmek yanlıştır, ama bu sözlerin çok konuşkan oldukları açıktır. Hiç kuşkusuz, gelecek ilahiyatçı Augustinus'a ve kader konusundaki iddialarına çok daha fazla dikkat edecektir. Fakat bu durum, Augustinusçuluk, neden bilinmeden iman sahibi olunamayacağı, varılacak sonuca göre davranma iradesi içinde imana derin bir düşünceden sonra girilmesi konusundaki güçlü gereklilik konusundaki tartışmaya bir an için katılmış olsa bile, Batı Hıristiyanlığına rengini, hareket olanaklarını vermiştir.

İstilaların mahşeri felâketlerinin gafil avladıkları, yolu konusunda emin olmayan, çocukluğunu süren bir Kilise değildir. Bu V. yüzyıl felâketleri karşısında, Kilise kendini bizzat imparatorluk, bizzat Antik uygarlık olarak kanıtlayacaktır; özümlediği bu uygarlığı, bir bakıma kendini kurtarırken kuracaktır.

- *Kilise tehlikeli bir dünyada kendini kurtarır, ama binlerce vaat pahasına.*

Yeni gelenleri Hıristiyan yapmak, hâlâ yetersiz bir şekilde Hıristiyanlaşmış köylüleri Hıristiyanlar haline getirmek; Batı'nın yerleş-

tiği yeni bölgelerin halkını Hıristiyan yapmak; feodalitenin Batı mekânını minik bucaklar ve çok sayıda piskoposluklar halinde parçaladığı bir sırada, Roma'ya ve Roma piskoposuna (papa) bağlı bir hiyerarşiyi sürdürmek; en ünlüsü papalık ile imparatorluğu karşı karşıya getirmiş –bu kavga, imparatorun tayini konusundaki 1122 Worms anlaşmasıyla sona erecek, ama bitmeyecektir– olan bir sürü kavgadan galip çıkmak... Toplamı itibariyle devasa bir çaba; tekrarlanan, boşa çıkan, bozgunlarla karşılaşan, hep yeniden başlanan bir eğitim. Manastır hayatının (Benediktinler, Citeauxlular) gelişmesi, kırların maddi ve ruhani açıdan kolonize edilmeleri (XI.-XII. yüzyıllar), sonra da Dominikenler ve Fransiskenler tarafından kentlerin şiddetli bir şekilde Hıristiyanlaştırılmasına varmıştır.

Her yüzyılın kendi ödevleri, kendi kavgaları olacaktır. XIII. yüzyılda Katarlarla mücadele; şiddet dolu XV. yüzyılda ruhani meclislerle papalık arasındaki büyük tartışma (Konstantz ve Bâle ruhani meclisleri); XVI. yüzyılda Reform hareketinin patlaması, aynı anda hem Karşı Reform'un (Cizvitler yönetiminde), hem Yeni Dünya'nın Hıristiyanlaştırılmasının, hem de Tarento ruhani meclisinin (1545-1563) otoriter tanımlarının devreye girmesi; XVII. yüzyılda jansenizmin alarm vermesi; XVIII. yüzyılda bir önceki yüzyılın "serbest ahlâklı"larından daha çok sesleri çıkan belli bir tanrısızlık yanlılarıyla mücadelenin ağırlaşması: Bu mücadele bu yüzyılda sona ermemiştir, başlamasıyla Fransız Devriminin patlaması bir olmuştur.

Nihayet, üzerinde düşünülmüş ideolojilere yaslanan rahiplerin bu husumetinin dışında, Kilise sürekli olarak, çoğu zaman sıradan bir uygarsızlaştırma olan monoton ve düzenli bir Hıristiyansızlaşmaya da göğüs germek zorunda kalmıştır. Büyük eksenlerin dışındaki, ulaşımın güç olduğu bütün bölgelerde (örneğin Alplerde veya XIII. yüzyılda, Litvanya'daki Mecklenburg gibi Avrupa'nın kıyı bölgelerinde, XV. ve XVI. yüzyılda bile Korsika'nın durumu böyledir), eski pagan toplumlar her fırsatta su üstüne çıkmaktadır: Bir yerde yılan, başka bir yerde ölüler ve yıldızlar tapınısı ve bunların yanı sıra, Kilise'nin daha iyisi olmadığından "hafif bir elbise" ile örtmekle yetindiği inatçı bir folklora bağlı olan çok sayıda batıl itikat.

Hıristiyanlık bu mücadelelerinde, öğretisinin, vaazlarının, dünyevi gücünün, sanatının, dinsel tiyatrosunun, mucizelerinin, azizlere yönelik halk tapınısının sunduğu bütün silahlardan yararlanmıştır. Bu azizler tapınısı bazen o kadar istilacı olmuştur ki, Kilise mensupları bile paniğe kapılmışlar ve tepki göstermişlerdir.

İki Kapüsen keşişi, 1633'te Lizbon'da "Padovalı aziz Antonius, Lizbon'un tanrısı gibi" demekten kendilerini alamamıştır... "Fakirler onun adına sadaka dilenmekte... İnsanlar tehlikede olduklarında ondan başka kimsenin adını anmamaktadırlar. Onlara göre, Aziz Antoniusları her şeydir. Vaizin dediği gibi, pusula iğnelerinin azizi olan Antonius, onların kuzeyidir... bir kadın iğnesini kaybederse, hemen aziz Antonius'un inayetiyle bulacaktır." Bu aziz Antonius modası denizi aşmıştır, çünkü bir Fransız seyyah, bir yüzyıl sonra Brezilya'daki bu "müthiş iman"ı kaydetmiştir.

Gerçekte halkın batıl itikatları, dinsel hayatı her zaman içten mayınlama, tehlikeye sokma ve imanın temellerine varana kadar deforme etme yeteneğine sahiptir. Böylesine bir durumda her şeyi yeni baştan kurmak gerekmektedir.

Aziz Ioannes, azize Teresa'nın ıslahattan geçmiş Carmel keşişlerinin ilk manastırını kurduğu Kastilya'daki Durvelo'ya iki arkadaşıyla birlikte, kapalı bir hayat sürmek için değil de, kışın karlar içinde en yoksul manastır hayatını yaşamak için yerleşmiştir: "Köylülere İncili vaaz etmek üzere, sanki vahşi insanlara gidiyorlarmış gibi, çoğu zaman korkunç yollardan yalınayak gidiyorlardı...." Bu da, Hıristiyan ülkesinin göbeğinde, Hıristiyanlaştırmaya gerektiğinde çoğu zaman yeni baştan girişildiğinin kanıtıdır.

Hıristiyanlık, eserini böylece iki farklı düzeyde sürdürmüştür: Bazen iyi niyetli, ama hiçbir zaman eksik olmayan hasımlarına karşı konumlarını savunduğu entelektüel bir düzlem; hayat koşullarının güçlüğü ve soyutlanmışlıkları nedeniyle dinsel duygudan ve temel Ortodoksluktan çok kolayca uzaklaşabilen kitleler üzerindeki bir eylem düzlemi.

• ***Bu eser büyük dalgalanmalara, başarılara, gerilemelere, uzun duraklamalara tanık olmuştur. Gündelik dinsel hayatın***

onun ortalama gerçeğini çoğu zaman ıskalamasından ötürü, bunlar ancak dıştan ve çok kabaca fark edilebilmektedir. Ancak, genel hareketin kalın çizgileri konusunda yanılmak mümkün değildir.

X.–XIII. yüzyıllar arasında Hıristiyanlık güçlü bir yükselme göstermiştir. Kiliseler, manastırlar, tanıklık etmek üzere hâlâ yerli yerlerindedir. Kilise bu dönemde, faal, canlı, hızlı bir genişleme gösteren bir Avrupa'nın ekonomik ilerlemesi ve toplumsal yükselişini de taşıyan güçlü bir hareket tarafından ileri götürülmüştür. Sonra Kara Veba ve onunla birlikte felâket düzeyinde ve sert bir gerileme gelmiştir. Tarihçilerin Yüz Yıl Savaşı (1337-1453) adını verdikleri ve sarsıntıları Fransa ve İngiltere gibi esas savaşan taraflardan çok öteye, fiili durumda Batı âleminin tümüne yayılan uzun karışıklık ve mücadele dizisi esnasında, her şey, hatta Hıristiyanlığın kazanımları da gerilemiştir.

XV. yüzyılın ikinci yarısında, barışa geri dönen, ama aynı zamanda büyük kaygılara kapılan bir Avrupa'nın tümünü etkileyen yeni bir Hıristiyan ilerlemesi görünür hale gelmiştir. Lucien Febvre'in *Kaygılı Zamanlar* dediği, yaklaşık 1450-1500 yılları arasında kalan zamana tarihçiler Ön Reform adını vermektedir, çünkü o sıralarda genel olan kafa karışıklığı, zorunlu olarak Reformasyonun "Protestan" ve itirazcı tutumuna açılmamaktadır. Nitekim, Roma'ya sadık kalan ülkelerde, bu dinsel kaygı, bu kez Katolik olan başka bir "Reform"a açılmaktadır. Tarihçiler buna genelde Karşı Reform adını vermektedirler. Kelime, bir kez daha çok iyi seçilmemiştir.

XVI. ve XVII. yüzyıllar, her halükârda dikkatli dinsel tutkuların, ateşinin şaşırtıcı gelmemesi gereken aşırı ruhani kavgaların damgası altında yaşayacaktır. Örneğin Jansenistlerin katılığı ile Cizvitlerin basit, aşırı hoşgörülü, ama insancıl maneviyatları arasında, Saint-Cyran, Port-Royalli baylar, Mme de Sevigné, Racine, Pascal zamanında sürdürdükleri keskin kavga böyledir.

XVIII. yüzyılla birlikte büyük bir ilerleme hareketi geçmiştir. Bu kez, maddi atılım Kilise davasına hizmet etmemektedir. Tamamen tersine, bu ilerleme, gelişme ve akıl adına Kiliseye karşı dikilen bilimsel ve felsefi bir harekete eşlik etmektedir.

Hümanizma ve Hümanistler

Diyalog canlı veya tartışma şiddetli olsa bile, Avrupa düşüncesi ancak Hıristiyanlıkla sürdürülen bir diyalog çerçevesinde kavranabilir. Bu bakış açısı, Batı düşüncesinin temel veçhesi olan *hümanizma*'nın anlaşılmasında esas bir yere sahiptir.

- ***Öncelikle bir kelime sorunu: Hümanizma kelimesi ikirciklidir, kullanım yerlerini ve medeni halini belirlemezsek, tehlikeli hale gelir.***

Hümanizma, XIX. yüzyılda Alman tarihçiler tarafından oluşturulan (ilk kullanım tarihi 1808), bilgince bir kelimedir. *Petrarca ve Hümanizma* adlı kitabın yazarı Pierre de Nolhac, "Yüksek İncelemeler Okulu'nda 1886'da verdiği dersler sırasında, bu kelimeyi Fransız üniversitesinin resmi dilinin içine dahil etme şerefinin kendine ait olduğunu" iddia etmiştir. Demek ki *gecikmiş* ve sadece bu nedenden ötürü, meşru veya gayrimeşru kişisel yorumlara kolaylıkla fırsat veren bir kelime söz konusudur. O tarihe kadar yalnızca *hümanistler* kelimesi bilinmekteydi ve bu, XV. ve XVI. yüzyıllarda kendilerine bu adı vermiş olan bir insan grubunu ifade etmekteydi.

Fakat hümanizma kelimesi, yalnızca "hümanistler"e ve "İtalyan ve Avrupa Rönesansı zihniyeti"ne bağlı kalmamıştır. Hümanizma kelimesi, çağdaş dil içinde o denli bir anlam zenginliğine sahiptir ki, hem bu anlamı, hem de birçok diğerini içermektedir. 1930'da yapılan bir araştırma, *yeni* hümanizma, *Hıristiyan* hümanizması, *saf* hümanizma ve hatta *teknik* ve *bilimsel* hümanizma gibi terimlerin varlığını ortaya koymuştur. Bugün yapılacak bir araştırma da aynı sonuçları verecektir. Bu da, dün bilginlere ait olan bu kelimenin, bugün popüler olma eğilimine girdiğinin, yeni anlamlarla yüklendiğinin, böylece yaşayan sorulara ve yönelimlere cevap verdiğinin kanıtıdır.

Tarih düzleminde, XII. yüzyıl hümanizmasından (skolastik kapsamında) olduğu kadar, Rönesans veya Reformasyon hümanizmasından, zenginliğini ve özgünlüğünü ileride açıklayacağı-

mız Fransız Devrimi hümanizmasından veya günümüz tarihçilerinden birinin sözünü tekrarlayarak, "Karl Marx veya Maksim Gorki'nin hümanizması"ndan söz edilebilir.

Burada, bu "hümanizma" dizisini mümkün kılan şeyin, eğer onları bir problem ailesi biçiminde kavrama zorunluluğu ve yararı değilse, acaba neyin olduğu sorulabilir.

Toskana ve Avrupa hümanizma tarihçisi olan Augustin Renaudet'nin bu genel anlama uygun düşüyora benzeyen bir tanımını vermek belki de akıllıca olacaktır. "Hümanizma adı altında, bir insan soyluluğu etikasını tanımlamak mümkündür. Aynı anda hem incelemeye, hem de eyleme yönelen hümanizma, insan dehasının yüceliğini, yarattığı şeylerin gücünü tanımakta, yüceltmekte, onun gücünü cansız doğanın kaba gücüyle zıtlaştırmaktadır. Esas nokta, bireyin, insanı büyüten ve yücelten hiçbir şeyin kaybolmasına izin vermemek üzere, tüm insani güçlerini, kesin ve metodik bir disiplin aracılığıyla kendi içinde geliştirme çabasıdır." Goethe, *İkinci Faust*'un başlangıcında, 'kesintisiz bir çaba ile varoluşun en yüce biçimine yönelmek' demekteydi. Stendhal de, Eugène Delacroix'ya (31 Ocak 1850) aynı yönde şunları söylemekteydi: 'Sizi yüceltecek hiçbir şeyi ihmal etmeyiniz'. İnsan soyluluğuna yönelik böylesine bir etika, toplumu, insan ilişkilerinin en yüksek mükemmelliğini kendinde gerçekleştirmesi için büyük bir çaba sarf etmeye zorlamaktadır. Aynı etika, toplumu, muazzam bir kültürel fethe, bu yönde çalışmaya, giderek genişleyen bir insan ve dünya bilimine zorlamaktadır. İnsan, bireysel ve ortaklaşa bir ahlâk ihdas etmekte; bir hukuk ve bir ekonomi ihdas etmekte; bir siyasete ulaşmakta; bir sanat ve bir edebiyat geliştirmektedir."

Bu harika tanımlamayla yetinmek gerekir. Ancak bu açıklama, Etienne Gilson'un sert iddiasıyla abartılı hale gelen, bizzat hareketin kendi anlamını yeteri kadar işaret etmemektedir. Gilson, "Rönesans hümanizması özü itibariyle Orta Çağdır, *daha fazla* insan değil de, *daha az* tanrıdır" der. Formül, haksız, aşırıdır, ama bütün hümanizmaların bilinçli veya bilinçsiz olan doğal eğilimini işaret etmektedir. Hümanizma insanı büyütür, özgür kılar, tamamen unutmasa bile tanrının payını azaltır.

Hümanizma bir bakıma, her zaman *karşı*'dır da: yalnızca tanrıya tabi olunmasına *karşı*; dünyanın yalnızca maddeci algılanmasına *karşı*; insanı ihmal eden veya ediyora benzeyen her doktrine *karşı;* insanın sorumluluğunu azaltan her sisteme *karşı*... Sürekli bir üstlenmedir. Gururun bir ürünüdür.

Calvin bu konuda yanılmamıştır: "Bize kendi gücümüz ve yeteneğimizle yol almamızın öğretilmesi, bizi taşıması olanaksız bir kamışın üzerine çıkmamız ve kamışın bükülerek bizi düşürmesinden başka nedir ki?" Calvin önce insana inananlardan değildi.

Hümanist için ise tersi geçerlidir. Eğer iman varsa, bu iman onun insana olan güveniyle uyum içinde olmalıdır. Ve sosyolog Edgar Morin'in Komünist Partisinden çıkarken ettiği şu söz, işte Avrupa hümanizmasının bu köklü geleneğinin mirası içinde anlaşılabilir: "Dostum, Marksizm iktisadı, toplumsal sınıfları inceledi, bu harika birşey dostum, ama insanı incelemeyi unuttu."

- ***Hümanizma, atılımdır, insanın tedrici özgürleşmesine yönelik kavgacı bir girişimdir, insanın kaderini iyileştirme veya değiştirme olanaklarına yönelik sürekli bir dikkattir.***

Hümanizma tarihi, çok yönlü, engebeli; duraklamalar, gerilemeler, aşikâr çelişkilerle kesintiye uğrayan ve Avrupa'nın tüm geçmiş tarihini dolduran bir süreçtir.

Avrupa, sorunları ve karşılaştığı güçlükler konusunda, her zaman onunkinden *başka* bir çözüm arayışı içinde yaşamıştır. Bunun sonunda, yeniye, zor olana, aynı zamanda yasağa ve çoğu zamanda Batı'nın zengin bir kaynak sağladığı rezalete doğru adeta hastalıklı bir istek duymuştur.

Yer darlığından ötürü, incelememizi üç tane istisnai ve anlamlı örneğe indirgeyeceğiz: *Rönesans hümanizması,* onun hemen hemen çağdaşı olan *Reformasyon hümanizması* ve onların çok uzağında, XVIII. yüzyılda yer alan *Fransız Devriminin ateşli hümanizması.*

- ***Rönesans hümanizması, kendini Roma'nın Roma ile, pagan Roma'nın İsa'nın Roma'sıyla, antik uygarlığın Hıristiyan uygarlığıyla diyaloğu olarak sunmaktadır.***

Hiç kuşkusuz, Batı'nın tanık olduğu en zengin –hiç kesintisiz– diyaloglardan biri.

a) *Eskilerle birlikte yaşamak, yeniden yaşamak söz konusudur. Machiavelli'nin* ***Dell'arte della Guerra*** (Savaş sanatına dair) *adlı kitabını sona erdiren küçük ve belirleyici cümle sıklıkla zikredilmiştir: "Bu ülke (tabii ki İtalya kastedilmektedir), ölü nesneleri katletmek üzere doğmuşa benzemektedir."* Fakat eğer bu *cose morte* geri çağrılıyorlarsa ve capcanlı bir hayat sürüyorlarsa, bu hayatın onlara ihtiyacının olduğunun ve onların da hiç de ölü olmayıp, kolayca ulaşılabilir olduklarının kanıtıdır.

Gerçekte, pagan Roma Batı'da asla ölmemiştir. Büyük bir kesinliğe sahip bir kitapta, Ernst Curtius, Aşağı İmparatorluk uygarlığının şaşırtıcı bir şekilde hayatta kaldığını, Batı âleminin edebi temalarını, düşünce tarzlarını, hatta ortak noktalarını, eğretilemelerini bile ondan alarak yaşadığını göstermiştir.

Hıristiyan Avrupa'nın Antik Roma'nın bu gündelik yakınlığına uyum sağlamış olması, ikame çözümün bulunmaması, rakip başka uygarlığın bulunmaması nedeniyle doğal bir durumdur; ve Hıristiyanlığın daha Roma'nın çöküşünden önce *birlikte yaşamayı* yeniden istemiş olması da doğaldır. Aziz Justinus, daha ikinci yüzyılda şöyle demekteydi: "Nereden gelirse gelsin" her soylu düşünce "Hıristiyanların öz malıdır." Aziz Ambrosius ise, "dile getiren kim olursa olsun, her hakikat Kutsal Ruh'tan gelir" diye buyurmaktaydı. Bir tek Tertullianus "Atina'yla Kudüs arasında ortak olan ne var!" diye haykırmaktaydı. Ama sesi hemen hiç yankılanmadı.

Antik miras, Orta Çağın düşünce ve dil alışkalıklarının, hayatının içine karıştıysa da, Antikitenin edebiyat, şairleri, filozof veya tarihçileri, çoğu zaman entelektüel tutkuları etkilemenin uzağında kalmışlardır. Latince yaşayan bir dil olarak kaldıysa da, Yunanca hemen hemen bilinmeden kalmıştır. En zengin kütüphanelerde bile, antik eserlerin el yazmaları tozların arasında unutulmuşlardı. Hümanistlerin, yeniden okumak, yayınlamak, tutkuyla yorumlamak, Eskilerin –Yunanlı ve Latinler– eserlerine ve dillerine itibarlarını ve hayatlarını iade etmek üzere her yerde aradıkları işte bu eserlerdir.

Bu durumu, hayatının sonlarına doğru, ikinci sürgünü (1513) sırasında Machiavelli'nin dediğinden daha iyi hiç kimse söyleyemez. Bu sürgün sırasında köylülerin, oduncuların arasındadır... "Akşam olunca barınağıma dönüyorum. Kütüphaneme giriyorum ve daha eşiğe basar basmaz, çamura ve pisliğe bulaşmış gündelik elbiselerimi çıkartarak, kraliyet sarayı kıyafetine bürünüyorum... Böylece saygılı bir şekilde giyinmiş olarak, Eskilerin antik sarayına giriyorum; beni nezaketle karşılıyorlar ve ben de, tamamen benimki olan ve onlar için doğduğum gıdalarla besleniyorum. Burada onlarla konuşmaktan, onları eylemlerinin nedeni konusunda sorgulamaktan hiçbir utanç duymuyorum. Ve onlar da bana insanlıklarından ötürü cevap veriyorlar."

Rönesans hümanizması, bu okumaların, bu kesintisiz sohbetlerin damgasını yemiş durumdadır. Rabelais, Montaigne, bu bağlam içinde hümanisttirler; okumalarının anılarıyla dopdolu kitapları bunu belli etmektedirler... Her hümanistin yanı başına, onu bir işbirliği veya hâkimiyet sırıtmasıyla elinden tutarak yönlendiren ve böylece onu açıklayan veya maskesini düşüren bir Eski'nin varlığı teşhis edilebilir. Hümanistlerin Prensi olarak adlandırılan Rotterdamlı Erasmus, düşmanlarına göre Lucianus'tur. Rabelais, Bonaventure des Périers de "Lucianique"tirler; Machiavelli ise Polybius'tur.

b) *Bu geniş ölçekli düşünce hareketini tarihlendirmek kolay değildir. Bizim yapay hümanizma kelimemiz ile Jules Michelet ve Jacob Burckhardt tarafından hemen aynı yapaylık içinde yaratılmış olan Rönesans kelimesi birbirlerini yok yere tekrarlamaktadırlar. Bu iki hareket, zaman ve mekân içinde birbirlerine karışmaktadır.*

Hümanizmayı ve onunla birlikte daha o sıralarda Rönesansı harekete geçiren, hiç kuşkusuz Avignon kentidir. Petrarca'nın geri dönmesiyle (1337) canlanan, papaların ikameti sayesinde Batı'nın en "Avrupalı" en parlak kenti olan Avignon (papalığın 1376'da Roma'ya geri dönmesinden sonra bile, anti papaların lüksünü, ışıltısını muhafaza edecektir). Ancak Rönesans, "kültürel hegemonya"sını Muhteşem Lorenzo'nun ölümüne (1492), hatta Floransa'nın Alman paralı askerleri tarafından 1530'da zaptına kadar, Floransa'da tam anlamıyla yerleştirecektir.

1337 ile 1530 gibi kronolojik sınırlar, kuşkusuz yalnız İtalya'yı değil, *Batı'nın tümünü* etkileyen hareketin bütünü için de geçerlidir: Hümanizmanın sonuncu prensi Erasmus, 1467'de Rotterdam'da doğmuş, 1536'da Bâle'de ölmüştür.

Fakat tarihin bu iki uzun yüzyılını, ancak 1337 öncesi geçmişe (narin tarih) ve 1530 sonrası geleceğe doğru açarsak, tam anlamıyla kavrayabiliriz.

Geçmişe doğru, çünkü Orta Çağla Rönesans arasında, daha dün düşünülenin tersine, öylesine tam bir kopuş olmamıştır. Hümanistlerin skolastiklere yönelttikleri alaylar ne kadar iğneli olursa olsun, Rönesans Orta Çağ felsefesinin zıddı değildir. Bir tarihçi 1942'de, "Bundan elli yıl önce, Orta Çağ ile Rönesans arasında, akla kara, gece ile gündüz arasındakinin aynı bir farklılık, göz kamaştırıcı bir farklılık görülüyordu. Sonra, bir nedenden diğerine geçilerek, iki çağ arasındaki sınırlar o kadar bulanık hale geldi ki, bunları ayırabilmek için bir pusulaya ihtiyaç duyar olundu."

Geleceğe doğru, çünkü bugünün bütün liberal zihinlerinin geriye yönelik olarak beğendikleri insan olan Erasmus'un ölümüyle (1536), Rönesans uygarlığının, artık bir yüzyıl, hatta daha uzun sürecek olan din savaşlarının soğuk nefesiyle öldüğü o kadar da kesin değildir.

Kuşkusuz, Rönesans'ın muzaffer hareketi bu sıralarda sona ermiştir. Fakat uygarlık gerçekleri söz konusu olduğunda, iki yüzyıldan daha fazla sürmüş olan bir şeyin bir an içinde yok olamayacağı anlaşılır. Hümanistler, uzun vadede belli ölçüde kazançlı çıkmışlardır. Bu kazançlarını, antikitenin günümüze kadar gündelik ekmeğini oluşturduğu bir öğrenim sayesinde elde etmişlerdir. Antikite'den, şimdilerde ancak kopmaya başladık. Ve özellikle de, Avrupa hümanistlerden sonra, yücelttiği ve Batı'nın en büyük düşünme ve yaşama güdüleyicisi olarak kalacak olan insan aklına ve yüceliğine karşı güvenini hiç kaybetmeyecektir.

Hümanizma dar çevrelerin (tutkulu Latin kültürü araştırıcıları; daha az sayıda ama onlar kadar tutkulu Helen kültürü araştırıcıları; halat ustası Thomas Platter, Pico della Mirandola veya Pastel gibi İbrani araştırıcıları) eseri, "birkaç seçkin üyenin" eseri olduysa da, birkaç kent veya I. François'nın parlak sarayı gibi

birkaç hükümdar sarayıyla sınırlı kalmamıştır. Bu birkaç beyin Avrupa'ya dağılmış durumdadır ve sıkı mektup bağları onları birleştirmektedir (Erasmus'un, tabii ki Latince olan mektupları, Allen yayınında in-8° 12 cilt oluşturmaktadır). Avrupa'nın tümü bu zihinsel hareketten etkilenmiştir: en başta İtalya, ama aynı zamanda Fransa, Almanya (Bohemya'nın özel rolünü unutmaksızın), Macaristan, Polonya, Hollanda, İngiltere de. Bunu desteklemek üzere insan adları listesi ile Fransa için I. François tarafından, üniversitenin yasakladığı metinleri öğretmekle görevlendirilen ve gerçekte kadrodışı hocalar olan ve loncaları daha sonra Collège de France haline dönüşecek olan "kraliyet lektörleri" listesi verilebilir.

c) *Rönesans hümanizması, Hıristiyanlıkla bir mücadele midir, değil midir? Hareketin tek bir atılımla tanrısızlığa veya dinsizliğe mi yöneldiğini düşünmek gerekir? Veya hiç değilse Machiavelli'nin, Rabelais'nin veya Montaigne'in kişilerinde, özgür düşüncenin gerçek öncülerini mi selamlamak gerekir?*

Bunu böyle yapmak, herhalde Rönesansı bugünden hareketle aşırı bir yargıya tabi tutmak olacaktır. Rönesansın, skolastiğin ve ilahiyatın geleneksel eğitiminden uzaklaştığı kesindir. Tamamen pagan bir antik edebiyattan tat aldığı ve düşüncesinin hareketinin yönünün insanlığın yüceltilmesi olduğundan kuşku duyulamaz. Ama bunlardan, onun tanrıya veya Kiliseye karşı dikildiği sonucu zorunlu olarak çıkartılamaz.

Lucien Febvre tarafından yürütülen, Rabelais'nin eserlerinin sıkı ve özenli incelenmesinden çıkan sonuç, Rabelais'nin döneminde, kendinden emin felsefi bir tanrısızlığa adım atmanın henüz *olanaksız,* en azından müthiş güç olduğudur. O dönemin zihinsel aletleri buna hiç izin vermemektedir. Bu alet kutusu, ne anahtar kelimeleri, ne ses getirici akıl yürütmeleri, ne de mutlaka gerekli bilimsel desteği sunmaktadır. Bilimsel araştırmayı kuşkusuz ihmal etmemiş olan Rönesans, gene de onu başlıca meşgûliyetlerinin merkezine yerleştirmemiştir.

Eğer gönüller, zihinler tartılıp, yeniden tartılmazsa, bu uzaklarda kalmış hayatın atmosferi anlaşılmazsa, o çağı yaşayan insanların polemikleri veya tarihçilerin tutkuları tarafından biraz fazla hızlı bir şekilde yapılan tanrısızlık yargılamaları bir gözden

geçirilmezse, aslında geçerli bir sonuca varılamaz. Yargıç, hemen her seferinde, hataları ve çözümsüz ikirciklikleri kabul etmek zorundadır.

Lorenzo Valla'nın, döneminde rezalet çıkartmış olan 1451 tarihli, *De Voluptate* adlı diyaloğu, Ciceron Latincesiyle yazılmış, *Epikurosçularla Stoacılar* arasındaki bir tartışmadır. Stoacıların modası o zamana kadar geçmemiştir (Petrarca'da, Salutato'da, Poggio'da), bu durumda Epikurosçulara destek vermek söz konusudur. Bu bir edebi tartışmadır, ama yazar sonunda Hıristiyanlığın doğaüstü düzenini olumlamak üzere yeniden ortaya çıkmaktadır.

İki yüz yıllık denilebilir. Ama bu, tarihi fazlasıyla rahat bir şekilde yeniden yazmak, tanrısızlığın ancak daha sonraları, maddeci bir bilimden destek alarak biçimlenebildiğini reddetmek olacaktır. XVI. yüzyılda tanrının reddi, genel kural olarak, insanların meşgûliyet, istek ve hatta ihtiyaçları arasında yer almıyordu.

Rahipleri ve "bizi dinsiz ve kötü hale getiren" Kiliseyi eleştirdiği için veya Hıristiyanlığı "sefilleri ve hiçbir şey yapmayanları yücelttiğinden, antik dinin onu ruh yüceliğinin içine koymasına karşılık, en yüce iyiliği aşağılanmanın içine yerleştirdiğinden..." ötürü kınadığı için, Machiavelli'yi paganlıkla suçlamakta acele edilmesin. Ona yönelik daha haklı eleştiri, kendi korkunç zamanının gerçeklerinin öğretisine kendini terk etmesi ve siyaseti ahlâkın dışına yerleştirmesi –ki siyaset halen burada kalmıştır– yönünde olacaktır.

Aynı şekilde, Lorenzo de Medici tarafından kurulan Akademi'yi de tam yerine oturtalım. Yeni-Platoncu olan bu Akademi, Platon'un idealist felsefesine yaslanarak, Aristotelesçiliğe karşı tavır almıştır ve herhalde Antikite ile Hıristiyanlık arasında bir cins *uyuşma* aramaktadır. Fakat Akademi'nin müdavimlerinden olan Pico della Mirandola'nın insanın saygınlığı *–De dignitate hominis–* konusunda bir söylev vermesi, onun çok kısa hayatının sonunda, "elinde çarmıh, yalınayak, kentler, kırlar ve kasabalar boyunca" incili vaaz etmeye gitmenin ve dominiken tarikatı kıyafetiyle gömülmenin hayalini kurmasını engellememiştir. Bu, diğer yüzlercesi arasında, *dindar hümanizma* denilen şeye dair bir

örnektir. Bazılarına göre açıkça tanrısız olan Padovalı Pompanazzi'nin bu konumu bile, diğerlerine göre kuşkulu kalmaktadır. *Cymbalum Mundi* (1557-1538) adında garip bir kitap yazmış, özel bir kişi olan Bonaventure des Périers'nin örneği, Lucien Febvre'in harika kitabında (1942) incelenmiştir. Sonuç: kesinlikle öyle olduğu üzere, eğer diyaloglarındaki Merkür, İsa ise, işte bu kez İsa' ya bir saldırı vardır, bir tanrısızlık işareti bulunmaktadır. O dönemin edebiyatından çok ayrı kalan bu kitabın kapsamını ne bilmezden gelelim, ne de abartalım.

Floransa *Quattrocento*'sunun tutkulu tarihçisi Philippe Monnier; hümanistin antik eserlerin perspektifinden büyülenmiş olarak, "onları kopya ettiğini, taklit ettiğini, tekrarladığını, modellerini, örneklerini ve onlarını tanrılarını, zihniyetlerini ve dillerini benimsediğini" ve "böylesine bir hareketin mantıki sonuçlarına kadar götürülmesi halinde, ancak Hıristiyanlık olgusunun iptaline *yönelebileceğini*" iddia etmektedir. *Bizim* mantığımıza göre, belki. XV. ve XVI. yüzyılların mantığına göre, herhalde öyle değil. Sosyolog Alexander Rüstow, tutkuyla, "Antikitenin Kilise'ye karşı kazandığı zafer Kilisenin içinde bile tamamına eriyorken, böylesine bir zıtlık aramak anlamsızdır. Roma Rönesansın ışıma merkezlerinden biri olmamış mıdır ve papalar bu hareketin başlatıcıları değiller midir? Floransa'da hümanistlerin düşmanı olan Savonarola'yı 20 Mayıs 1498'de yaktırtan papa VI. Alexandrius'tur. Bundan da ötesi, zihinlerde yeniden hayata kavuşan antikite hoşgörülüdür. Yunan filozofları, inansalar da inanmasalar da, tanrılara yönelik bayram ve ibadetlere katılıyorlardı. Onların çömezleri kendilerine bu kadar az hasım bir Kilise'ye karşı neden çıksınlardı? 'Aziz Sokrates, bizim için dua ediniz!' sözü Erasmus'a aittir" der.

ç) *Rönesans, Orta Çağ Hıristiyanlığından, fikirler alanından çok bizzat hayatın kendisi düzleminde uzaklaşmıştır.*

Eğer deyim yerindeyse, felsefi değil de, kültürel bir ihanettir. Rönesans atmosferi, canlı ve çoklu bir sevinç havası olmuştur; sanki Batı birçok yüzyıllık bir borçtan çıkıyormuşçasına, gözlerin, zihnin, bedenin bir sevinci olmuştur.

Rönesans, bu sevinç sosyolojsine ve psikolojisine mensuptur. İnsanların şu veya bu noktada, mutlu bir dönemde yaşadık-

larına dair bu kadar canlı bir duyguya sahip olmaları, tarih içinde çok nadirdir. "Orta Çağın *Memento mori*'sinin yerine, işte *Memento vivere* geçmiştir." XV. yüzyılın sonunun belirleyici özellikleri olan ölümün seyri, ölüm dansları, sanki Batı kendini *paylaştırmışçasına* (Michel Foucault'nun kelimeyi kullandığı anlamda), yani kendini zihninde Ölüm üzerine düşüncelerden ayırmışçasına, adeta sihirli bir değnek değmiş gibi ortadan kaybolmuşlardır. Değişimi, çok sayıda ve art arda gelen *Artes Moriendi*'den (iyi ölüm incelemeleri) izlemek mümkündür: ölüm, göksel ölüm olmaktan, daha başka bir hayata, gerçek hayata şu sakin geçiş olmaktan yavaş yavaş çıkmakta; bedenin çürüyen tüm korkunç yaralarıyla birlikte *dünyevi* bir ölüm, insani bir ölüm, insanın göğüsleyeceği nihai deney haline gelmektedir. Artık hiç kimse aziz Augustinus gibi, "Biz bu dünyada, ölümden sonra nefes alan yolcularız" dememekte ve bu arada artık hiçkimse "bu hayatın bir yaşamdan çok bir ölüm olduğunu" düşünmemektedir. Hayat, değerine ve kapsamına yeniden kavuşmaktadır.

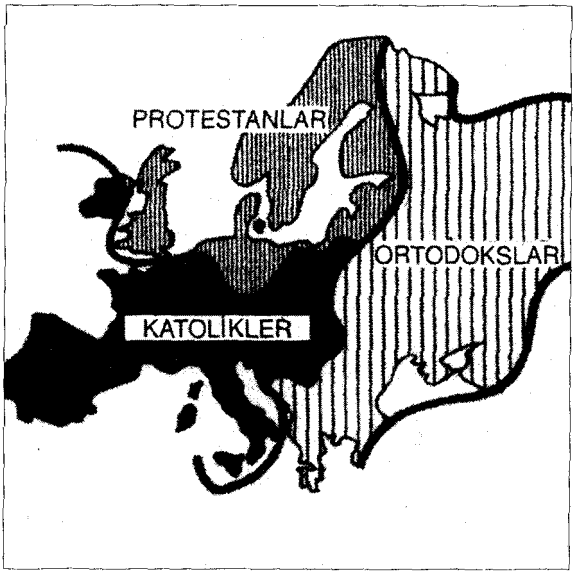
İnsan, krallığını yeryüzünde örgütlemelidir ve bu yeni kanaat, "modern kültürün bütün olumlu güçlerinin yerli yerlerine konulması"na önderlik etmektedir: düşüncenin serbestleştirilmesi, otoriteyi küçümseme, entelektüel kazanımların doğumdan getirilen ayrıcalıklar karşısında zafer kazanması (yani *Quattrocento* terimleriyle, *humanitas* kavramının *nobilitas* (soyluluk) kavramına üste gelmesi), bilime karşı iştiyak, bireyin özgürleşmesi..." (Nietzsche).

Hümanistler bu yeni mayalanmanın fevkâlade bilincindedirler. Marsilio Ficino (1433-1499), "Hiç kuşkusuz, işte altın çağ" diye iddia etmektedir. Erasmus, 1517'de aşağı yukarı aynı şeyi söylemektedir: "(Bu) yüzyıla şans dilemek gerekiyor, (o) altın çağ olacak." Nurnbergli hümanist Willibald Pirkheimer'a yazdığı 28 Ekim 1518 tarihli ünlü mektubunda, Ulrich von Hütten şöyle haykırmaktadır: "Ne yüzyıl! Ne edebiyat! Yaşamak ne hoş!." Örnek fazlasıyla iyi bilindiği için, burada, Rabelais'nin hayal etmiş olduğu Thélème manastırından söz etmeye cüret etmiyoruz... Ama!

İnsanın çoklu olanaklarının aniden bilincine varılmasının, tüm modernite devrimlerini ve aynı zamanda ateizmi hazırladığına kimse itiraz etmeyecektir. Fakat hümanistler kendi alanlarını düzenlemekle o kadar meşgûllerdi ki, tanrının alanını tartışmayı düşünmeye zamanları yoktu.

Rönesans hareketi ve sevinci, XVI. yüzyılın ilk üçte birlik döneminde filizlenecektir. "Hüzünlü İnsanlar", Batı âlemi sahnesini yavaş yavaş dolduracaktır. Bütün sevinçli, güneşin parlak olduğu dönemler gibi, bütün mutlu veya mutlu olduğuna inanan dönemler gibi: İskenderiye kentinin parladığı yüzyıl, Augustus yüzyılı, Işıklar yüzyılı (Aydınlanma dönemi). Rönesansın yetkinliği kısa sürecektir.

• ***Protestan hümanizması. Devasa Reformasyon nehrinin kaynağı, XV.-XVI. yüzyıllar arasındaki Reformasyon kendini, Luther'in 95 önerisini, 31 Ekim 1517'de Wittenberg'deki Schlosskirche'nin kapısına asmasıyla kanıtlamıştır.***

16. Avrupa'nın Üç Hıristiyanlığı

Bu nehir, din savaşlarının korkunç aşırılıkları boyunca akmaktadır. Din savaşlarının Almanya'da asıl başlama tarihi 1546, yani Luther'in ölüm yılıdır ve ancak bir yüzyıl sonra, 1648'de sona ereceklerdir. Bu süre esnasında, başka ülkelere sıçrayacaklar ve her yerde arkalarında devasa yıkıntılar bırakacaklardır. Geç tarihli ve *az çok sürekli* uyuşma anlaşmalarına varılmıştır. Augsburg barışı (1555), Nantes fermanı (1598), Majestelerinin mektubu (Bohemya'da, 1609). Fakat binlerce insan (çünkü Reformasyon, Rönesansın aksine hemen kitlelere ulaşmıştır), binlerce erkek ve kadın imanlarını savunmak üzere, iç savaşa, şiddetli bastırma hareketlerine (II. Felipe zamanında *Alçak Ülkeler*'de veya 1685'te Nantes fermanının kaldırılması üzerine Cévennes ayaklanması sırasında Fransa'da olduğu gibi) göğüs germek veya Yeni Dünya'ya veyahut *cujus regio, ejus religio*'nun rastlantılarına göre imanlarına uygun bir ülkeye göç etmek zorunda kalmıştır.

Bütün bu çılgınlıklar, XVIII. yüzyılla birlikte, bazen de daha erken yatışmışlardır. Protestanlık yaşamaya devam etmiş ve bugüne kadar gelmiştir. Bugün kendine özgü hümanizmasıyla, Batı âleminin büyük bir bölümüne, özellikle de Anglosakson ve Germanik ülkelere renklerinden birini vermektedir. Fakat bu hümanizmanın tam rengini belirlemek kolay değildir, çünkü tek bir Protestan Kilisesi değil, *kiliseleri* vardır ve bunlar Protestan hümanizmalarının çoğulluğuna, birçok insan tipine tekabül etmektedir. Bu insan tipleri, özellikle Katolik komşularıyla olan farklılıkları açısından tek bir aile oluşturmamaktadır.

Bizi, *kendi olarak Reformasyon* değil de, Modern Avrupa'ya bırakılan bu miras ilgilendirmektedir. Bu durum, Reformasyonun ve Protestanlığın klasik tarihi üzerinde durmayacağız. Bu konuda, Emile Léonard'ın nitelikli özetlemesine bakılabilir.

Yirmi yıllık bir aralık içinde, iki Protestanlık, iki uzun "dalga" birbirini izlemiştir. Bunlardan biri Martin Luther'in (1483-1546) ateşli eylemine egemen olanı, diğeri de Calvin'in (1509-1564) düşünceli ve otoriter eylemi tarafından yürütülenidir. Luther, Germanya'nın doğu uçlarından bir köylüdür. Bu kır adamının manevi isyanında, bu zihinsel köylülükte, Nietzsche'nin deyimiyle bu *Bauerstand des Geistes*'da doğrudan, güçlü, doğal bir şeyler vardır. Kilisenin suiistimallerini, saçmalıklarını, karmaşık-

lıklarını ihbar etmek; her şeyi insanın imanı aracılığıyla kurtuluşuna bağlayarak ("doğru kişi imanı aracılığıyla kurtulur") bu belirsizliklerden çıkmak, duyumsal ve kendiliğinden vaziyet alışlarla yetinmek, sonra bunları özenle düzenleme konusunda kaygı taşımamak; genç Luther'in açık ve basit konumu işte böyledir: romantik ve devrimci bir konum. "Tanrı ona artık daha fazla tahammül etmeyecek" diye haykırmaktadır. "Artık insanların eskiden olduğu gibi, av hayvanıymışlar gibi muamele gördükleri ve avlandıkları bir dünya yok!" Ancak Luther, güçlülerle, zenginlerle zıtlaşmasına neden olan bu konumunu sürdürmeyecektir. Elbe, Ren ve Alpler arasında kısmen onun yüzünden ayaklanan ıslahatçı (reformcu) köylülerden, 1525'te kopmak zorunda kalacaktır.

Ama gene de şehirli, soğukkanlı, okumuş, sabırlı ve enerjik örgütleyici, her zaman çıkarsamalarının sonuna kadar gitme ihtiyacını duyan Calvin'in zıddında kalacaktır. Luther, kaderi bir ifşa olarak almaktadır; Calvin ise onu denklem haline getirmekte ve bundan sonuçlar çıkarmaktadır. Her zaman seçilmişler vardır, öyleyse diğerlerini yönetmek onlara düşmez mi? Calvin'in, tevazu zihniyetine atıfta bulunarak, Cenevre'de çok katı bir şekilde uyguladığını (1536-1538; 1541-1564); Cromwell, Püritenlerin katı İngilteres'inde uygulayacaktır.

İki ana Protestanlık bunlardır. Alanları farklıdır, ama ortak noktaları her şeye rağmen çoktur: Roma'dan ve azizler tapınısından kopuş; düzenli ruhbanın ilgası; dinsel ayin sayısının yediden ikiye indirimesi (şaraplı ekmek ve vaftiz). Hatta şaraplı ekmek konusunda da bazen farklı düşünceler olmuştur.

Bunların yanı sıra, basitleştirmek üzere (aksi takdirde liste uzar), sapkın veya marjinal Protestanlıklar denilebilecek akımlar konusunda dikkatli olmak gerekir: örneğin daha başlangıçtan veya hemen sonrasından itibaren hümanist bir protestanlık (Zürih'te Zwingli, Bâle'de Oecolampade, İngiltere'de VIII. Henry) ile sıkı bir takibata uğrayan anabatistlerin "gizemci" (zühdi) Protestanlığı.

Katolik âlem ile Protestan âlem arasındaki sınır, bugün Avrupa uygarlığının su götürmeyen eklemlerinden birini oluşturmaktadır, acaba yalnızca mücadelelerin rastlantısı içinde mi oluşmuştur?

Avrupa, tıpkı ağaçların odunsu bölümleri gibi, yaşları değişik, ardışık katmanlardan oluşmuştur. Batı'nın en eski katmanı, ağacın kalbi, Roma İmparatorluğunun batıda ve doğuda bir yanda Ren ile Tuna engellerine, diğer yanda da Britanya adalarına –burasının ancak bir bölümünü (kabaca Londra havzası) elinde tutabilecektir– kadar genişlerken fethettiği ve uygarlaştırdığı bölgedir.

Bu sınırların ötesinde, Avrupa uygarlığı gecikmeli olarak, *Roma impartorluğunun düşüşünden sonra* ilerlemiştir; bunlar ağacın yeni ve yapay katmanlarıdır. Orta Çağ Avrupası, yakınındaki bu âlemi, kilise kurarak, misyoner yollayarak, kelimenin çifte anlamı içinde *kolonileştirmiştir*. Uzaktaki Roma'nın manastırları, piskoposluklarının her biri, burada üçlü birer dayanak oluşturmuştur.

Roma imparatorluğunun bu eski sınırının, Eski Avrupa ile yeni "kolonileştirilmiş" Avrupa arasındaki bu sınırın, Katolik dünya ile Protestan dünyayı ayıran sınırla büyük ölçüde aynı olması acaba rastlantı mıdır? Hiç kuşkusuz, Reformasyonun kendi dinsel nedenleri olmuştur: Avrupa'nın tümüne göze görünür hale gelen ve müminleri Kilise'nin suiistimal ve düzensizliklerin, gerçek bir şevkten çok jestlerden meydana gelen fazlasıyla bayağı bir sofuluğun yetersizlikleri karşısında dikkatli hale etiren, şu maneviyat kabarması. Hıristiyan âleminin tümü bu duyguyu hissetmiştir. Fakat kendini Roma'ya sıkı sıkıya bağlayan bu eski dinsel geleneklere kuşkusuz daha bağlı olan eski Avrupa, bu bağı korurken; daha karışmış, daha genç, dinsel hiyerarşiye daha az bağlı olan yeni Avrupa kopuşu devreye sokmuştur. Bunun daha şimdiden ulusal bir tepki olduğu tahmin edilebilir.

Bu iki âlemin daha sonraki kaderleri, sekter gurur adı verilebilecek bir şeyi sıklıkla beslemiştir. Kapitalizmin ve bilimsel düşüncenin gelişmesi, Protestanlığın erdemlerine atfedilmiştir, yani Modern dünyanın gelişimi. Protestanlık ile Katolikliğin karşılıklı konumları, iktisadi ve genel bir tarih bağlamı içinde daha makul bir şekilde açıklanmaktadır.

Nitekim Protestanlıkta, ona Katolik âlemine nazaran entelektüel bir üstünlük –veya aşağılık– sağlayacak herhangi bir şey görülmemektedir.

Buna karşılık, Protestanlığın bir farkılık yarattığı ve böylece Avrupa kültürüne özel ve özgün bir katkıda bulunduğu da kesindir.

Bu katkıyı tanımlamak için, XVI. yüzyılın militan ve başlangıç Protestanlığı ile, XVIII. yüzyılda yerleşik hale gelen muzaffer Protestanlığı ayırmak gerekir.

Özgürlük ve isyanın damgası altında başlayan Reformasyon, kısa bir süre içinde, hasmında kınadığı aynı hoşgörmezliğin içine saplanmıştır. "Her şeyin tanrısal ifşanın doğaüstü değerlerinin skalasına bağımlı olduğu (devlet, toplum, eğitim, bilim, ekonomi, hukuk)" Orta Çağ Katolikliği kadar katı bir yapı kurmuştur. "Kitap", yani Kitabı Mukaddes ve Kitabın yorumcuları olarak Devlet ve Protestan Kilisesi vardır. Eski *jus episcopale* (piskopos yönetimi, hakkı, hukuku), artık devlete (prens veya kent) ait hale gelmiştir.

Bu rejimin, başlangıçta uğruna silaha sarılınan din alanında özgürlük yaratmadığını söylemeye gerek bile yoktur. Düzen, katılık, demir el; ilk Protestan kiliseleri, Bâle'de olduğu kadar, ıslahatçıların Erasmusçu olmalarına rağmen korkunç anabatistleri boğmakta tereddüt etmedikleri Zürih'te de böyledir. Alçak Ülkeler'de de benzeri katliamlar olmuştur. Kutsal Teslisi, Oğul'un tanrısallığını redden ve Kilise'ye, devlete ve zenginlere karşı çıkan bu zavallıların "Papacılar" tarafından kovulmaları, asılmaları, boğazlanmaları, merhametle değilse bile mantıkla açıklanmaktadır. Fakat Reform hareketi, acaba onlara neyin adına böyle davranabilmiştir? *Tragedia serveta* denilen olay da iyi bilinmektedir. Protestan bir İspanyol hekim olan Miguel Servet, Cenevre'de bir gün vaazdan çıkarken, Teslis karşıtlığı ve panteizm suçlamasıyla tutuklanmış, işkence görmüş ve onu uzun zamandan beri gözleyen Calvin'in isteği üzerine yakılmıştır. Savualı hümanist, liberal Reform havarisi Sébastien de Castellion (1515-1563), eskiden sevdiği ve hizmet ettiği Cenevre'nin efendisinin (Calvin) aleyhine kaleme aldığı (1554) heyecanlı kitapçığında, bu olay karşısındaki öfkesini dile getirmiştir; bu olaya kızmıştır, çünkü o sıralarda zafer kazanan Reform hareketinin hata ve cinayetlerini ondan daha iyi bilen biri yoktur. "Diğerlerini sapkın sayan hemen başka hiçbir mezhep yoktur" diye yazmaktadır. "Bu durum-

da, bu kent ve bölgede eğer doğru sayılıyorsan, bir dahaki sefere sapkın kabul edilirsin. Öylesine ki, eğer bir gün birisi *yaşamak* isterse, onun kent veya *mezhep* sayısı kadar *imana* ve *dine* sahip olması gerekir; tıpkı bir ülkeden diğerine geçen birinin parasını değiştirmek zorunda olması gibi, zira diğer ülkede geçerli olan burada hiçbir işe yaramaz." O halde kendi hesabına, yorumlama özgürlüğüne sadık kalmayı istemektedir. "Anabatistlere gelince, zihniyetlerini, tanrının sözüne ilişkin olarak düşündüklerini veya yazdıklarını belirleme hakkı onlara aittir."

Bu ses, birkaç tutkulu sadık müridin arasında ölen bir münzevinin sesi olarak kalmaktadır. Fakat XVII. yüzyılda, kurallara körü körüne uyma yanlısı Calvincilerle Arminiusçu veya Socinci sapkınlar arasındaki kavgalar esnasında, bu eserler Amsterdam'da yeniden basılacaklar ve bir tanesinin de başlığı, anlamlı bir şekilde *Savua mumu* olacaktır. Çünkü Savualı Castellion, artık Protestanlığın üzerinde ilerleyeceği yeni yolu aydınlatan ışıklardan biri olacaktır.

Yeni Protestanlık, vicdan özgürlüğünü teşvik etmiştir. Dogmatik katılık, özellikle XVIII. yüzyılda olmak üzere ve herhalde Katolikliğin ve güçlü Karşı Reformun faal basıncının gevşemesi ölçüsünde, tedricen yumuşayacaktır.

Fakat bu yumuşama, aynı zamanda Işıklar yüzyılının (Aydınlanma), özellikle bilimsel evrimin etkisi altında olmak üzere girdiği yola uygun olarak, Protestanlığın belli bir vicdan özgürlüğüne doğru iç bir evrim göstermesi sayesinde gerçekleşmiştir. Her seferinde olduğu gibi, burada da nedenler ile sonuçları ayırmak ve protetanlığın manevi kaynaklarına ve Kutsal Yazıların özgürce incelenmesine geri dönerek, manevi bir bağımsızlık yolu üzerinde mi ilerlediğini; yoksa bunun tersine Protestanlığın evriminin, Avrupa felsefi ve bilimsel düşüncesindeki bu genel evrimle ilgilisinin olup olmadığını söylemek son derece güçtür. Bunlardan ikisi de, karşılıklı bir etkiler oyunu içinde doğru olabilir.

Fakat Protestanlığın Katolik rakibinin tersine, özgürlükçü büyük yüzyılın hareketinin içine dahil olduğunu inkâr etmek mümkün değildir. Fakat öte yandan, Fransa gibi bazı Katolik oluşum ve geleneğe sahip ülkelerin de, bu aynı hareketin başını çektiklerini de inkâr etmek mümkün değildir.

Protestanlık her halükârda, o sıralarda, kutsal metinlerin serbestçe incelenmesi ve tarihsel eleştirisi hakkında doğru, yaradancı (deiste) bir akılcılığa doğru yönelmiştir. Bu arada kendi kendiyle barışmıştır ki, önemli olan budur: o zamana kadar şüpheli sayılarak dışta tutulan bütün mezhepler, İngiltere'nin püritenleri, Almanya ve Hollanda'nın anabatistleri gelişmeye başlamış, hatta yeni gruplar oluşturmuşlardır: Anabatistler, mennonist adı altında İngiltere'de başarıya ulaşmış, Amerika'ya geçerek Providence'ta bir koloni kurmuşlardır. Bu mezhep daha sonra ABD'nin güçlü Protestan gruplarından birini oluşturacaktır. Kendilerine Dostlar diyen ve dünyanın *quakers* (titreyenler) olarak tanıyacağı mezhep –XVI. yüzyılın "ilham almışlar"ının ardılları– XVII. yüzyılın sonlarında yeniden ortaya çıkmıştır. William Pen, 1681'de onlarla birlikte, Pennsylvanya kolonisinin temellerini atmıştır. Almanya'da da, *pietisme*'in lehine olmak üzere aynı yenilenme söz konusudur. Bu gizemci Protestan mezhebini, önce Brandenburg seçicisi, sonra 1701'de Prusya'nın ilk kralı olan I. Friedrich'in koruması altında olan Philipp Jacob Spener adında bir papaz kurmuştur. Spener ayrıca, büyük Halle Üniversitesinin kurulmasına da (1681) katkıda bulunmuştur. Tüm Lutherci Almanya, XVIII. yüzyılın ortalarına doğru onun çömezleri tarafından ayağa kaldırılacaktır. Ancak hiçbir hareket, Jesley ve Whitefield tarafından kurulan İngiliz metodizmi kadar güçlü olmayacaktır.

Bu muzaffer mezheplerin dökümünü yapmanın, burada, Protestan düşüncesinin artık *hiçbir katı ilahiyatın hükmü* altında olmayan dinsel bir duygu içindeki serpilmesini vurgulamaktan başka bir yararı yoktur. Protestan bir üniversite hocası olan Ferdinand Buisson, 1914'te "İlahiyat artık dinle özdeş değildir, birinin devam etmesi için diğerinin geçmesi gerekir" demeştir.

Katolik toplumlarla Protestan toplumlar arasındaki farkı bugün derinlemesine vurgulayan işte bu noktadır. Protestan, tanrısıyla her zaman başbaşa, yalnızdır. Eğer deyim yerindeyse, kendi dinini oluşturabilir, onu yaşayabilir ve dinsel âlemin kuralları içinde kalabilir, *dinden çıkmaz*. Daha da doğrusu, çok sayıdaki mezheplerden birinde, onun kişisel sorununu acı vermeden çözen birini bulabilir. Farklı sapmaların her birine, çoğu zaman

farklı toplumsal basamakların denk düştüğü bile söylenebilir.

Protestan toplumu bu yüzden, bugün modern Katolik toplumları vurgulayan şu laik kopuştan habersizdir. Katolik toplumda her insan, zihninin tabi olması ile bir *cemaat* olan Kilise'den kopuş arasında tercih yapmak durumundadır; ya Kilise'ye mensuptur, ya değildir. Bütün manevi çatışmalar *açıktır,* vaziyet almak zorunludur. Protestan toplum bunun tersine, iç manevi çatışmalara kapalıdır, ama bu, bu çatışmaların yokluğu anlamına gelmemektedir. Bunun sonucunda, Anglosaksonlarla Katolik Avrupa arasında bir dizi tutum ve davranış farkı, göze görünmeyen ve yok edilemeyen bir sınır meydana gelmiştir.

• ***İlhamını devrimcilikten alan hümanizma. Avrupa devrimciydi, şimdi de öyle olmayı sürdürmektedir. Avrupa tarihinin tümü bunu tekrarlayıp durmaktadır. Aynı zamanda karşı devrimciydi ve hâlâ karşı devrimcidir.***

Her seferinde de önemli olan devrimci hareketlerin kendilerinden çok, bunların geleceğe doğru uzantıları, ***devrimci ilhamlı hümanizma*** adını vereceğimiz şeydir. Pek alışılmamış bir formül olan bu sözle, Devrimin insani içeriğini ve ideal "mirası"nı işaret ediyoruz. Başka kimseler, aynı anlamı vermek üzere "devrimci mistik" veya "devrimci zihniyet" demektedir.

Tabii ki *Fransız Devrimi*'nden, Rus devriminden önce ***Avrupa ve Dünya çapında bir anlamı olan yegâne*** devrimden söz edeceğiz.

a) *Devrimci hareketler ve devrim:* Rus devrimine kadar, "Devrim"e atıfta bulunulduğunda, yani ilk ve tek devrime atıfta bulunulduğunda, kastedilen hep 1789 Fransız Devrimi olmuştur. Oysa bu devrimin öncesinde, bu gergin, itirazcı, kaderine asla razı olmayan Avrupa'da çok sayıda devrimci hareket meydana gelmiştir. Fakat tarih onlara "devrimler" unvanını pek de gönül rızası olmadan vermektedir. Örneğin, Avrupa'da XIV.-XVII. yüzyıllar arasında meydana gelen ve daha önce zikrettiğimiz ***çok sayıdaki köylü ayaklanmalarına*** bu unvanı asla vermemektedir. Ve bazı ulusal kurtuluş hareketlerine ilişkin olarak, devrimden ancak özel bir anlam içinde söz edilebilir: İsviçre Kantonlarının

(kesin kurtuluş, 1412), Birleşik Eyaletler'in (kesin zafer, 1648), Amerika İngiliz kolonilerinin (geleceğin ABD'si, 1774-1782), İspanyol Amerika'sının kurtuluş hareketleri (1810-1824) veyahut İskandinav ülkelerinin (İsveç, Norveç, Danimarka) dostça veya kavgayla ayrılmaları... Kuşkusuz bunların her biri, modern devlete karşı birer tepkidir, ama bundan da ötesi, *yabancıya* karşı tepkidir ki, bu ayrıntının önemi vardır.

"Hakiki" bir devrim, her zaman modern bir devlete karşı (esas ayrıntı) ve içten, bir öz ıslahat amacıyla yapılır. Avrupa'da 1789'dan önce (eğer Ligue ve Fronde istisna edilecek olursa), bu adı yalnızca iki İngiliz devrimi hak etmektedir. Bunlardan birincisi şiddetli ve kanlı (1640-1658), ikincisi de sakin ve dostluk havası içinde (1688) meydana gelmiştir. Fakat Batı âleminin en sağlam devletlerinden birini içten altüst eden Fransız Devrimi, 1789-1815 arasında Avrupa sahnesinin tümüne yayılması ölçüsünde, tamamen başka bir titreşime sahip olmuş ve anısı dünyanın tümü açısından, her kuşakta gençleşebilen, yeni tutkularla beslenen devasa bir simge değeri kazanmıştır.

Bu simgenin genellik gücü bugün bile varlığını sürdürmektedir. 1958'de Sovyetler Birliği'nde yolculuk yapan bir Fransız tarihçi, Sovyet meslektaşlarının "Devrim" dedikleri zaman, Fransız Devrimini kastettiklerini anlayınca şaşırmıştır. Aynı tarihçi, 1935'te Brezilya'daki Sao Paolo Üniversitesinde ders verirken, Albert Matthiez'den esinlenerek, "Konvansiyon döneminin dersleri"nin çok insani, bazen de oldukça sıradan bir ölçüye indirgenebileceğini anlatmıştı. Tarihçinin Brezilyalı öğrencileri, sanki kutsala karşı bir günah işlenmiş gibi heyecanlanmışlar ve içlerinden biri, "Biz ise, Fransız Devrimini bekliyoruz" demişti.

Rus devrimi efsanesinin bayrağı devralmış olmasına rağmen, 1789 Devrimi böylece dünya ölçeğinde yaşamaya devam etmektedir. Fransa'da, Rus devrimi günün pratik gerçeklerine cevap vermesi ölçüsünde, sendikal ve devrimci düşünceye tamamen egemen olma yolundadır. Fakat daha dün bile 89'u kuşatmakta olan coşku son kararı verecektir. Sorbonne'da Alphonse Aulard (öl. 1928) tarafından verilen derslerin harekete geçirdiği devasa heyecanlar veya Albert Mathiez'in (öl. 1932) veyahut Georges Lafebvre'in (öl. 1960) dinleyicilerinin acelecilikleri, Dev-

rim'in Avrupalıların siyasal düşünce ve etikalarındaki bu mevcudiyeti, *tutum hasmane olduğunda bile*, onların akıl yürütmelerini ve tutumlarını etkilemektedir.

b) *İki veya üç veyahut dört Fransız devrimi olmuştur. Fransız Devrimi, tıpkı bugünün katlardan oluşan füzeleri gibi, birçok patlamaya, birçok ardışık fırlatmaya tanık olmuştur.*

Fransız Devrimi başlangıçta, "liberal", ılımlı, yanlızca birkaç dramatik sahnesi (Bastille'in alınması, Büyük Korku) bulunan bir devrim olarak ortaya çıkmıştır. Bu Devrim (I), ardı ardına gelen dört safhada hızla gelişmiştir: Bir soylu isyanı (Ekâbir toplantısı, 1788), bir burjuva devrimi ("hukukçular"ın devrimi denilmektedir: Etats Généraux'nun toplanması), sonra her ikisi de belirleyici olan kentsel bir devrim ile bir köylü devrimi.

20 Nisan 1792'de Avusturya'ya savaş ilânının sonrasında, sert bir Devrim (II), birincisini izlemiştir. Alphonse Aulard, "Fransız Devriminin sapmasına, 1792 savaşı neden olmuştur" diye yazmıştır. Bu doğrudur; ve Jemmapes savaşından sonra Hollanda'nın işgâli, çatışmayı kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu arada, Devrim'in Fransa'yı modern ulus halinde kurarken, onun gücünü açığa çıkardığını ve patlamaya hazırlandığını da kabul edelim. Hem içerde, hem de dışarda şiddetli olan bu ikinci safha, Robespierre'in 27-28 Temmuz 1794'te (9-10 Thermidor, Yıl II) düşmesiyle sona ermiştir.

Devrim III (ama acaba buna hâlâ devrim denilebilir mi?), Thermidor'la Brumaire arasında (28 Temmuz 1794/9-10 Kasım 1799) yer alacak ve böylece, Konvansiyon döneminin son aylarıyla birlikte Direktuar rejiminin tüm süresini kapsayacaktır. Devrim IV, Konsülük, İmparatorluk ve Yüz Gün dönemlerini (1799-1815) içerecektir.

Napoléon'un Devrimi, istikrarlı hale getirerek ve ona egemen olarak sürdürdüğü; devrimin bütünsel kaderine kendi kaderinin dramatik belirsizliğini, *meşru olmayan* ve kendini sürekli başarılarla kanıtlamak zorunda olan bir rejimin narinliğini eklediği kesindir.

Austerlitz savaşından sonra, iyi uyrukları tarafından alkışlanan imparator II. Franz, Viyana'ya döndüğünde Fransız elçisine şöyle demiştir: "Efendinizin, benim kaybettiğim gibi bir çarpış-

ma kaybettikten sonra Paris'e bu şekilde dönebileceğine inanır mısınız bayım?"

Bu densizlik, Napoléon'un şanı karşısında büyülenen bir Fransız krallık yanlısının şu nidasıyla aynı anlama sahiptir: "Bir Bourbon olmaması (Napoléon'un) ne kötü!."

c) *Fransız Devrimi, ilk niyetleri açısından, "aydınlanmış despotizm" doğrultusunda bir çözüm olmalıydı.*

Bu hareketli tarihin içinde, dramatik bir şiddete tek sahne olanı olan safha II, bütüne nazaran bir sapkınlık, beklenmedik bir sapma olarak ortaya çıkmaktadır.

Devrim'in, eğer 1792 ilkbaharında kanı içinde boğulmasaydı, birçok Fransız filozofunun düşündüğü şu İngiliz tarzı başarıya ılımlılık içinde ulaşabileceği sıklıkla savunulmuştur. Bunu savunanlardan biri olan Montesquieu, 1721'de *İranlı Mektupları*'nda şöyle yazmıştır: "Var olan yasalara ancak titreyen ellerle dokunmak gerekir." Eski bir toplumun devrimci sarsıntılardan sonra ayakta kalamayacağını savunan Rousseau ise, "(bu toplum) zincirleri kırılır kırılmaz doğrulmakta ve artık var olmaktan çıkmaktadır" demiştir.

Devrimin başlangıcı, devrimci olmaktan çok ıslahatçı olan bu zihniyetle uyum içindedir. Kararlı bir kral burada tutunabilir veya bu işi kendi başarabilirdi. Fakat ne Mirabeau'nun, ne de Barnave'ın tavsiyeleri, XVI. Louis'yi kendini kuşatan ve onu kendi sarayının esiri haline getiren ayrıcalıklardan koparabilmiştir. Bu eski davayı yeniden açmanın gereği var mıdır?

Siyasal sağduyunun getirdiği çözümler ilk kez devre dışı bırakılmış olmamaktadır. "Aydınlanmış" ıslahatçıların programı, Fransa'da XVI. Louis'nin saltanat döneminin başından beri hep durdurulmuştur. Örneğin Turgot, 1776'da bu nedenle görevden alınmıştır. Ve bu *aydınlanmış despotizm* Avrupa'sının, birçok akıllı adamın hükümdar veya kralı kazanmanın yeterli olduğuna ve onun "filozof" olmasıyla her şeyin düzene gireceğine inandığı Avrupa'nın her yerinde, aynı tepki çehresini ve gücünü göstermiştir. Oysa Işıklar Yüzyılı (Aydınlanma) hükümdarları, hep işi geçiştiren tedbirler almayı tercih etmişlerdir. Hatta II. Friedrich soyluluğu hizaya getirdiğinde bile, bunu o kadar ılımlı bir şekil-

de yapmıştır ki, 1787'de öldüğünde, Prusya devleti geniş çaplı bir senyör tepkisine sahne olmuştur.

Bir II. Friedrich'in başaramadığı şeyi, bir XVI. Louis'den nasıl bekleyebiliriz? XVI. Louis sonunda yabancılardan yardım isteyince, karşı devrimi ve Avrupa gericiliğinin çevik güçlerini zincirlerinden boşaltmıştır. Bundan hız alan Devrim, bizzat hareket geçiricilerinin bile beklemedikleri bir yola girmiştir.

Bunu itiraf edeceklerdir: "Devrimci doğulmaz, olunur" (Carnot); "Olayların gücü, bizi herhalde düşünmediğimiz sonuçlara sürüklüyor" (Saint-Just). Bu hiç düşünülmemiş yolda, bu hem onun, hem de başkaları için gaddar olan yolda, devrim ancak birkaç ay süreyle, Robespierre'in gericiliğe ve yeniden yaşamanın tadına kapı açan düşüşüne kadar tutunabilecektir. Michelet, "Paris gene çok neşeli hale geldi. Thermidor'dan birçok gün sonra, hâlâ hayatta olan ve o sırada on yaşında olan bir çocuk, ebeveyni tarafından tiyatroya götürüldü; çıkışta, parlak arabaların meydana getirdiği ve ilk kez gördüğü uzun kuyruğa hayran kaldı. Ceketli, kısa şapkalı adamlar çıkan seyircilere "araba lazım mı *efendim*?" diyorlardı. Çocuk bu yeni terimlerden pek bir şey anlamadı. Bunları açıklattırdı ve ona yalnızca, Robespierre'in ölümüyle büyük bir değişiklik olduğu söylendi" diye anlatmaktadır.

Ancak, Michelet acaba *Fransız Devrimi Tarihi* (1853) adlı kitabını 10 Thermidor'da bitirmekte haklı mıdır? Mantıken hayır: Thermidor gerici tepkisi sona erdikten sonra, Fransa Aşama I.'in bilgi devrimine geri dönecek, önce Direktuar, sonra da Konsüllük rejimi esas kazanımları koruyacaktır. Çöpe atılan, Terrorist Konvansiyon rejiminin kattıkları olacaktır.

Dışarıda, her halükârda hiç kimse devrimi bitmiş saymamaktadır. 12 Eylül 1797'de, İngiltere'deki Rus elçisi hükümetine hâlâ şöyle yazmaktadır (Fransızca olarak): "Muhtemel olanın bu olduğu üzere... Paris'e vardı: diktatörlük yönetimini sürdüren triumvira, iki Meclis'in iki yöneticisi ve altmış dört üyesini, hiçbir dava söz konusu olmadığı halde tutuklattırdı. Bunları Madagaskar'a yollayacaklar. İşte Güzel Fransız Anayasası ve Özgürlüğü! Bu sözümona eşitlik ve özgürlük ülkesindense, Fas'ta yaşamayı tercih ederim." Neden bu hırçınlık? Çünkü, yabancı

ülkelerde "güzel Fransız özgürlüğü"nden hep alayla söz edilmektedir. Napoléon, devrim adına fetihten fethe gidecek ve Napoléon rejiminin kurulduğu her yerde, yasalar, âdetler, gönüller bunun izlerini, işgâlin yarattığı kin ve nefrete rağmen muhafaza edeceklerdir. Goethe, Hegel, gerici bir Avrupa'nın, Fransa'nın siyasal ve toplumsal evrimine nazaran çok geride bulunan bir Avrupa'nın karşısında "dünyanın atlı ruhu" (söz Hegel'indir) olarak görecekleri Napoléon'dan yana olacaklardır.

İmparatorluk Savaşları, Fransız "iç savaşı"nı Avrupa boyutunda genişletmiştir. Napoléon fetihlerinin tehdidi altında olan her Avrupa ülkesi için, devrim çeyrek yüzyıl boyunca gizil bir gerçeklik olmuştur. Böylece zihinde hemen gerçekleşebilir bir olasılık olarak yaşanan Devrim'in mesajı, ister beğenilsin, ister nefret edilsin, Batı âlemi boyunca güçlü bir şekilde yayılmış, gönülleri bölmüş, tutkuları yönlendirmiştir. Ve sonuda, şiddetli renklere sahip bir dram olarak; Devrim, azizleri, şehitleri, dersleri, boşa çıkardığı ama hep yenilenen hayalleriyle kendini XIX. yüzyıla bir İncil gibi sunmuştur.

ç) *Fransız Devriminin mesajı.*

Devrim 1815'ten sonra, hiç kuşkusuz görünüşte sessizliğe bürünmüştür. Ancak gönüllerde ve vicdanlarda varlığını sürdürmekte, esas kazanımları itibariyle yaşamaya devam etmektedir.

Restorasyon rejimi, ilga edilen toplumsal ayrıcalıkları (özellikle feodal hakları) geri vermemiştir. Ulusal mallar, eski sahiplerine iade edilmemiş ve hatta bunların dağıtımı eşitsiz olduysa bile (bunlar çoğu zaman zenginlere gitmiştir) devrimci kazanım bu noktada, 1814 Şart'ı tarafından güvenceye alınan birey haklarının ilkesinde olduğu gibi korunmuşlardır. X. Charles yönetimi yeni bir geriye dönüş hareketine hazır olduğunu belli ettiğinde, hemen ayaklanma çıkacak ve arkasından Temmuz Monarşisi ve üç renkli bayrağa geri dönüş olacaktır. Bunun üzerine, devrimci ideoloji ve dil geniş ölçüde yeniden su yüzüne çıkacaktır.

Gracchus Babeuf'ün arkadaşlarından olan Buonarotti daha 1828'de, *Babeuf'e atfedilen eşitlik için isyan tarihi* adlı kitabında, "Eşitler"in isyanını, onların bir cins "halk yönetimi" kurma projelerini, başarısızlıklarını ve infaz edilmelerini (Babeuf, infazdan kurtulmak için, 26 Mart 1789'da kendini bıçaklatmıştı) anlatmış-

tır. Burada "komünist", hiç kuşkusuz ortaklaşmacı bir hareket söz konusu olmuştur. Bu hareket, Rousseau'nun şu sözüne sadık kalmıştı: "Eğer ürünlerin herkese ait olduğunu ve toprağın kimseye ait olmadığını unutursanız mahvolursunuz." Kitabın ve örneğin başarısı muazzam olmuştur. Kimsenin geriye baktığında onu görmekten kendini alıkoyamayacağı, yolundan sapmayan devrimci Auguste Blanqui, bu kitabı tutkuyla okuyacaktır.

Bu örnek, Devrim'in günümüze kadar nasıl sürebileceğini, her kuşağın ona atfetmeyi istediği dili nasıl konuşabileceğini anlamamıza olanak vermektedir. İkinci İmparatorluk rejiminin 1875'ten itibaren aşikâr bir şekilde gerilemesiyle, Devrimin simgeleri artık III. Cumhuriyetin ve sosyalist hareketin tümünün ideolojik temelini oluşturmaya, ilerlemekte olan devrimin desteği olmaya hiç ara vermeyeceklerdir.

Devrimci hümanizmanın o sıralarda hatırlattığı şey, esas olarak hukukun, eşitliğin, toplumsal adaletin, kıskançlıkla sevilen vatanın hizmetinde şiddet kullanılmasının meşruluğudur. Devrimci, söz konusu şiddetin ya aktörü, ya kurbanıdır, çünkü "sokağa inmek", galip gelmek olduğu kadar, aynı zamanda orada ölmek, orada sonuncu itirazını haykırmak demektir. Fakat şiddet gösterme cesareti –ölme veya vurma cesareti–, ancak kaderi değiştirmenin; onu daha insani, daha kardeşçe kılmanın yegâne yoluysa kabul görmektedir. Kısacası Devrim, bir idealin hizmetindeki şiddettir. Karşı devrim de benzeri bir iddiadan ortaya çıkmaktadır. Onun tarihe karşı yanılgısı, geriye doğru bakması, geriye dönmeye uğraşmasıdır. Oysa geçmişe geri dönmek, ancak zarar verme pahasına ve bir an için mümkündür. Bir eylem, *uzun dönemde* tarihsel bir ağırlığa ancak eğer tarih yönünde yol alıyorsa, eğer tarihi boş yere frenlemek yerine onun hızını kendininkine katıyorsa sahip olabilir.

89'un XX. yüzyıla kadar bütün büyük kitlesel işçi hareketlerinin meşalesi olması, her halükârda şaşırtıcıdır. Çünkü, 89 Devrimi ilk amaçları kadar sonuçları itibariyle de, her şeyden önce temkinli bir devrim olmuştur. Sonra, mucizeler, yarı-tanrılar, "devler"le dolu olan kahramanlık efsanesi, kısmen silinmiş, nesnel bir tarihin aldatmacaları ortadan kaldırması ölçüsünde donuklaşmıştır. Bu konuda, devrimci ateşlerini belgelerin tanıklığı-

na dayandırmak isteyen solcu tarihçilerden daha başırılı olanı yoktur. Bu iş yapılırken Devrim, azizlerinin çoğunu kaybetmiştir. Ama bu arada, mesajı çok daha net bir şekilde açığa çıkmıştır.

Nitekim bu gözden geçirme, Terrör döneminin kızıl devresine itibarını iade etmiş, acılarının (yol açtıkları kadar çektikleri de) anlamını ortaya çıkarmış, haklılığını ortaya koymak üzere onu konumlarının trajiğinin içine yerleştirmiştir. Artık, Baştan Çıkartılamaz (Robespierre), sonra da Gracchus Babeuf (kahraman sıfatını geç kazanmıştır), "Zaferin Örgütleyicisi" Carnot'nun veya Danton'un önüne geçmişlerdir. Ve bize ulaşan onların dilidir. Bu dil güçlüdür, çünkü "ileriye dönük beklentilerin dili" olmuştur. Genel oy, Kilise ile Devletin ayrılması, malların belli ölçüde yeniden dağıtımını öngören Ventôse kararnamesi; Devrim II'nin Thermidor'dan sonra inkâr edilecek olan bütün bu kısa ömürlü kazanımları, aslında ileriye yönelik beklentilerdir, çünkü bize kadar sıçrayabilmeleri ve bize ait hale gelebilmeleri için, bazen çok uzun zaman geçmesi gerekmiştir.

Her halü kârda 89'un devrimci hümanizması, bizim aramızda, bu beklentiler sayesinde hâlâ yaşamaktadır. Avrupa sosyalizminin, özellikle yakın geçmişte olmak üzere, komünizm (başka bir ideal, başka bir devrim biçimi yaratmıştır) karşısındaki tereddütleri, bazı çekinceleri, örneğin Jaurès'in, "komünist manifesto'nun yol göstericiliği altında" sosyalist birliği kuran Jules Guesde'le anlaşma imzaladıktan (1905) sonra, Marksist fikirlere yönelttiği eleştiriler; bütün bunlar, anılarla ve aynı zamanda sözlerle beslenen belli bir sol ideolojinin, *kendi* devrimini Marx'ın devrimiyle, daha sonra da Sovyet devrimiyle özdeşleştirmeyi reddettiğinin işaretleridir. Jaurès, *Fransız Devriminin Sosyalist Tarihi* adlı kitabının başında, bu devrimin "hem Marx'la birlikte materyalist, hem de Michelet'yle birlikte mistik" olacağını, yani Michelet tarzındaki "devrimci mistiğe", Fransız Devriminin yaşayan mirasına sadık kalacağını işaret etmemiş midir? Batı uygarlığı, Fransa'da ve Fransa dışında, 89 idealinden ve mirasından ancak geç tarihlerde ve çok yetersiz bir şekilde uzaklaşacaktır.

XIX. Yüzyıldan Önce Bilimsel Düşünce

Avrupa'da XVIII. yüzyıla kadar olan bilimsel düşünce gelişimi, modern bilimin etkisini gündeme getirmektedir; aslında, tıpkı Endüstri Devriminin arefesinde bir ön endüstriden bahsedilebildiği gibi, bir ön bilim söz konusudur.

Söz konusu olan ne bu evrimi özetlemek, ne de hatta ön bilim ile modern bilimi ayıran eşiği tanımaktır. Sorun, *bu toplumsal gelişmenin yalnızca Batı uygarlığının çerçevesi içinde* meydana gelmesinin nasıl'ını değil de *niçin*'ini bilmektir. Kimyacı ve Çin uzmanı Joseph Needham'ın kaypaklık taşımayan sözüne göre, "Avrupa herhangi bir bilim değil, dünya bilimini yaratmıştır." Ve bunu hemen hemen tek başına yaratmıştır.

Öyleyse, bu yaratma neden daha erken tarihlerde ortaya çıkmış uygarlıklarda, örneğin Çin'de veya İslam dünyasında meydana gelmemiştir?

- ***Her bilimsel girişim, kural olarak genel bir dünya açıklamasının içinde yer alır. Ona nazaran konumlanılacak, sonra da yön bulunacak genel bir atıf sistemi yoksa, ilerleme, verimli akıl yürütme veya hipotez de olamaz. Dünyanın açıklanmasına ilişkin sistemlerin ardışıklığı, bilimsel evrimin en iyi örüntüsünü sunmaktadır.***

Bilimler (ve bilim) tarihi, belli bir yükseklikten bakıldığında, kendini genel akli bir açıklamadan, *başka* bir genel açıklamaya yavaş bir geçiş olarak sunmakta; bu açıklamaların her biri kendini art arda, o anın bilimsel açıklamalarının bütünün farkında olan bir *teori* olarak ortaya koymaktadır. Bu durum, bu zaafın yeni bilgiler tarafından şiddetle reddedilerek parçalanmasına kadar sürmektedir. Böyle olduğunda, olabildiği ölçüde yeni bir teori inşa etmek gerekir ve bu yeni teori, artık hareket noktası olacaktır.

Batı bilimi, XIII. yüzyıldan günümüze kadar, yalnızca üç genel açıklamaya, *üç dünya sistemi*'ne sahip olmuştur: Batı yorumlamaları ve spekülasyonlarının içine XIII. yüzyılda giren ve uzak bir miras olan Aristoteles'inki; klasik bilimi kuran ve kendini

(Archimedes'in düşüncesinden yapılan belirleyici alıntılar bir yana) Batı'nın özgün bir inşaatı olarak sunan Descartes ve Newton'ınki; nihayet 1905'ten beri ilân edilen ve çağdaş bilim dönemini başlatan Einstein'ınki.

Bu geniş ölçekli yaratılar, bilimsel girişime egemen olmakta, ama elbette onu bütünü itibariyle özetlememektedir. Bunların kurulması ve bozulması, karmaşık sorunlar yaratmaktadır. Bunların artık olgularla örtüşmedikleri an, olağan olarak gerçek ilerlemeleri, genel bilim tarihinin belirleyici anlarını işaret etmektedir.

Aristoteles sistemi, peripatetisyen okulununki olan (MÖ IV. yüzyıl) çok eski bir mirastır. Mesajının esas bölümü, Avrupa'ya Toledo çevirileri ve İbn Rüşd'ün yorumları aracılığıyla geç olarak ulaşmıştır. Bu mesaj Paris'te gerçek bir devrime yol açmıştır; 1215'te üniversite programları baştan aşağı değiştirilmiştir. Latin edebiyatı (özellikle şiir) incelemelerinin yerine biçimsel mantık geçmiştir. "Felsefe o sıralarda her şeye nüfuz etmekte, her şeyi ilga etmektedir." Aristoteles çevirileri çoğalmakta, devasa bir yorum kitlesi oluşmaktadır. Bunun arkasından, Eskiler ile Modernler arasında çok şiddetli bir kavga ortaya çıkmıştır. O dönemin 1250'ler civarında yazılmış bir şiirinde, filozof şaire şöyle demektedir: "Ben kendimi bilgiye adadım, oysa sen çocukça şeyleri, nazımı, uyakları, ölçüleri tercih ediyorsun. Bunlar senin ne işine yarıyor? Gramer biliyorsun, ama Bilimin ve Mantığın cahilisin. Yalnızca bir cahil olmana rağmen neden kasılıp duruyorsun?"

Aristoteles tarafından geliştirilmiş olan dünya sistemi, Avrupa üzerinde XVII., hatta XVIII.yüzyıla kadar hüküm sürecektir, çünkü Copernicus, Kepler, Galileo'nun saldırıları karşısında hemen yere kapaklanmayacaktır.

"Aristoteles'in kozmofiziği tabii ki tamamen eskimiştir. Ama gene de bir fiziktir, yani matematik temeli olmamakla birlikte yüksek düzeyden yoğrulmuş bir teoridir. Bu teori, ne sağduyunun kaba ve sözel bir uzantısı, ne de çocuksu bir fantezi olup, bir teoridir, yani tabii ki sağduyunun verilerinden hareket eden, ama onları çok tutarlı ve katı, sistematik bir yoğurmaya tabi tutan bir doktrindir" (Alexandre Koyré). Aristoteles bir dünya birliği olduğunu, bir "kozmos"un varlığını kuşku duyulamaz bir

aksiyom olarak koymaktadır. Ama Einstein farklı mı davranmıştır? Paul Valéry ona, "Doğada birlik olduğunu bana kanıtlayan nedir?" diye sorduğunda, Einstein ona, "bu bir iman işidir" diye cevap vermiştir (Paul Valéry, *L'Idée Fixe*, s. 141). Başka bir seferinde de, "Tanrının evrenle zar atarak kumar oynadığını düşünmem olanaksız" demiştir.

Dünyanın bu Aristotelesçi birliği, bir "düzen"dir; her cisim burada kendi *doğal yeri*'ne sahiptir ve böylece sürekli bir atalet içinde kalmak zorundadır. Dünyanın, Evren'in ve onun birbirlerini izleyen kürelerinin merkezindeki hareketsizliği böyledir. Ancak, hareket dizileri evreni rahatsız eder: buna karşılık *doğal* hareketler (örneğin yere düşen cismin, hafif cismin, göğe yükselen alev veya dumanın hareketleri; yıldızların veya daha iyisi göksel kürelerin dairesel hareketleri gibi); *şiddetli hareketler* anormaldir. Bunlar, bir cismi iterek veya çekerek ona yüklenen hareketlerdir; bu hareketler itici güç sona erdiğinde kesilir. Bunun tek bir istisnası vardır (aslında büyük bir istisna): hareketi *doğal* olmayan ve itici bir güce bağlı olmayan (ne itilmiş, ne de çekilmiştir), fırlatılan cisim. Bu fırlatılan cisim, içinden geçtiği havanın burgulu ortamı tarafından ileri götürülmektedir. Bu cevap, sistemi kurtarmakta, güvenceye almaktadır, ama bütün saldırılar bu zayıf noktayı hedefleyecektir.

Bu saldırılar, hiç sektirmeden ebedi tartışmalı soruya yönelecektir: *a quo moveantur prjecta*? Aslında soru, bir dizi problemi ortaya çıkarmaktadır (düşüşün ataleti veya ivmesi sorunu, *grave*'lar sorunu). XIV. yüzyılın Parisli adçıları çoktan bu kavramlara el atmışlardır: Ockham, Buridan, Oresme. Bir matematik dahisi olan bu sonuncusu, atalet yasasının ilkesini, hızın cismin düşüş zamanına oranlı olduğunu kabul etmektedir. Ama düşüncesi hemen kabul görmeyecektir.

Klasik fizik ve bilimin, Aristoteles sistemini tahttan indirerek Newton sistemine ulaşmak için verdikleri mücadeleler ile geçtikleri elyordamlarının tarihi, çok uzun ve hayranlık verici olurdu.

Bu "ileriye sıçrama", birbirleriyle ilişkide olan istisnai beyinlerin eseridir: Bilim bunlarla birlikte uluslararası hale gelmiş, siyasal veya dilsel engelleri aşarak, Batı âleminin bütün mekânını doldurmuştur. XVI. yüzyılın ekonomik atılımı ve Yunan bilim

eserlerinin bu dönemde matbaa sayesinde yayılması gelişmeleri kuşkusuz teşvik etmiştir. Archimedes'in eserleri, böylece ancak çok geç tarihlerde, XVI. yüzyılın son yıllarında tanınabilmiştir. Oysa bu düşünce harikadır; sonsuz kesirli hesaplama yolunda, verimli *limit* kavramını önermektedir (pi sayısının hesaplanmasını düşünelim).

Bu gelişmeler yavaş olacaktır. Matematik alanındaki beş büyük ilerleme, bir bilim tarihçisinin sıralamasına göre, birbirini uzun aralıklarla izlemiştir: Fermat'nın (1629) ve Descartes'ın (1637) analitik geometrisi; Fermat'nın yüksek aritmetiği (1630-1665'ler); birleştirici analiz (1654); Galileo (1571-1612) ve Newton'ın (1555-1684) dinamiği; Newton'ın evrensel yerçekimi (1666 ve 1684-1687).

Öte yandan, yalnızca matematik söz konusu değildir. Örneğin geniş astronomi alanında, Batlamyus'tan miras kalan geometrik sistem çok direnmiş (ancak Yunanlılar, bir an için güneş merkezli bir sistem fikrine sahip olmuşlardır) ve Copernicus (1473-1543) ile Kepler (1571-1630) yavaş yavaş zafer kazanmışlardır.

Bu el yordamlarının ötesindeki büyük olay, yeni bir dünya sisteminin kurulmasıdır: *Descartes'ın geometrik kılınmış soyut evreni* ve bundan da fazlası, her şeyin özetlendiği ve bir hat halinde birbirine bağlı olduğu *Newton'ın evrensel çekim sistemi.* Cisimler, kitleleriyle doğru orantılı ve mesafelerinin karesiyle ters orantılı olarak birbirlerini çekerler (1687).

Bu muhayyel dünya da uzun bir ömre sahip olacak, XIX. yüzyılın bütün bilimsel devrimlerini, Einstein'ın izafiyet teorisine varana kadar kat edecektir. Bu da dünyanın yeni büyülü açıklamasıdır. Öğrenimlerini 1939 öncesinde yapanlar, zihinsel düzlemde, Newton evreninin net çerçevesi içinde yaşamayı sürdürmüşlerdir.

- *Descartes, "özgür bir insan."*

Bu geometrik veya mekanik kılınmış Evren, zikrettiğimiz veya zikredebileceğimiz bilginlerden hiçbirine tam anlamıyla ait değildir. Gereksiz bir milliyetçiliğe saplanmaksızın, René Descartes'ın (1596-1630) sahip olduğu yeri gene de belirleyelim.

Onun için bir parantez açalım. Adamımız, ketumluğu, bilinçli çekingenliği, zapt edilmiş duyarlılığı nedeniyle, hayat öyküsü yazarlarının elinden kaçmaktadır. 1628'den sonra, birkaç yolculuk hariç, Fransa dışında, özellikle Hollanda'da yaşamıştır. Stockholm'de, İsveç kraliçesi Christina'nın konuğuyken ölecektir. Uzun bir süre ikamet ettiği Amsterdam'da, "kimse tanımaksızın" halkın arasında kaybolmaktan sevinç duyacaktır.

Düşüncesini yeniden kurmak, onu hareketi içinde yeniden ele almak, bu gizli hayatı açığa çıkarmak kadar zordur.

Nitekim *Yöntem Söylevi* (1637), her şeyi bizim için basitleştirmiştir. *Söylev*'in aslında üç eserin önsözü olmasına rağmen, daha sonra onun tartışmaya kapalı kurallarından başka bir şey görmek istenilmemiştir. Bu üç eser, *Işığın kırılması, Meteorlar* ve çok ünlü *Geometri*'dir. Bunları *Söylev*'den ayırmamak gerekir. Üstelik *Söylev*, ancak yazarın ölümünden sonra yayınlanabilen bu *Regulae*'nin basitleştirilmiş bir versiyonundan ibarettir. Acaba 1629'da yazılmışa benzeyen *Regulae,* 1637'de *Yöntem Söylevi*'nde daha da netleştirilmek için gözden mi geçirilmişlerdir? Veya bunun tersine, *Yöntem*'in dört temel kuralı, *Söylev*'de söylenildiği üzere, ünlü 1619-1620 kışı esnasında mı ortaya çıkmıştır? Bu durumda *Regulae, Söylev*'in daha geniş, daha karmaşık, ileri tarihli bir versiyonu olacaktır. Esas nokta, düşünce tarzının bir kitaptan diğerine değiştiğidir. Tıpkı kati ve kesin *Geometri* ile, Descartes'ın "hasımlarının meydan okumalarından" daha uyarılmış, daha ısınmış olarak gözüktüğü *Mektuplar*'ında bize sunduğu daha zengin, daha inatçı şu *Matematik*'in farklılaştıkları gibi.

Bunun sonucu olarak, bütünün anlamını elbette değiştirmeyen birçok tereddüt ortaya çıkmıştır. Karşımızda ilk sistematik ve modern bilgi eleştirisi, entelektüel ve matematik yanıltmacalara karşı, "şiirsel bir ilhamdan" kaynaklanan bütün hatalara karşı kahramanca bir mücadele bulunmaktadır.

Bilimsel düzlemde, onun eserinin içinde geleceğe yönelik olan ve bize kadar ulaşan kısımla sınırlı kalsak bile, açıkçası devrimci olmayan fiziği ile optiğini unutsak ve yalnızca, onun kendi düşüncesine göre yöntemini en iyi uyguladığı geometrisiyle yetinsek bile, gene de birkaç cümleyle her şeyi anlatmamız olanaksızdır.

Descartes, Yunanlıların "geometrik gerçekçiliğinden" zahmetli bir şekilde olsa da kurtulmuştur. Matematiği, saf soyutlamayı ihdas etmiştir. Böylece uzam, düşünceye gerçekçi bir şekilde dayatılmak yerine, bir ilişkiler dokusu tarafından oluşturulmaktadır. Bu sayede öncellerini ve özellikle, şahsen tanıdığı Viète'i ve tanımama hatasına düştüğü Cavalieri'yi geçmiş; "denklemler teorisini dev adımlarıyla" ilerletmiştir. "Daha sonra Galois'yı beklemek gerekecektir."

Kartezyen matematiğin bugün, matematik eğitimine yeni başlayan bir üniversite öğrencisinin anlama yeteneğini aşmıyor olması, Descartes'ın gerçekleştirdiği devasa sıçramayı gözden kaçırmamalıdır. Örneğin, bir denklemin "doğru" köklerinin (pozitifler) ve "yanlış" köklerinin (negatifler) yanında, "yalnızca hayali" kökleri andığında, gösterimi net bir şekilde saptayamamasına rağmen koordinat sistemleri gerektirdiğinde (ortogonal veya değil), birbirlerini çoğaltan birinci dereceden denklemler biçimi altında belli sayıda binom halinde bir fonksiyonu açtığında veya daha doğrusu oluşturduğunda olduğu gibi [(x–1) (x+4) (x–7) vs. cinsinden].

Tarihçi Lucien Febvre, onun aklını, tıpkı imanını yaşadığı gibi, XVI. yüzyılın doğalcı hareketi esnasında kendiyle birlikte sürüklediği hayvan masalları, yaklaşıklıklar, mantık öncesi düşünce, niteliksel fizik gibi, her şeye karşı baraj oluştururken, "doğada sadece bir mucizeler kutusu veya düş kurmaya çağrı" görmüş olan bütün şu Rönesans "akılcıları"na karşı baraj oluştururken görmekte haklıdır.

- ***Dönemeç yılları olan 1780-1820, sonuncu bir sorunu ortaya koymuştur: Gerçekten modern bilime giden eşiğin aşılması.***

XVIII. yüzyıl ne kadar muhteşem olmuş olsa da, tavırlarına, diline, yöntemlerine egemen modern bilimle aynı düzeyi tutturamamıştır.

Gaston Bachelard'ın en güzel kitaplarından biri olan *Bilimsel Zihniyetin Oluşumu* (1935) bunu göstermektedir. Bachelard bu kitapta, ortaklaşa bilgiden ve şaşırtıcı ağırlıktaki bir mantık öncesi zihniyetten hiç de zahmetsiz olmayan bir şekilde sıyrıl-

makta olan bir bilimin sıkıntılarının, beceriksizliklerinin dökümünü vermeye çalışmıştır. *Aydınlanma* dönemindeki bilimsel zihniyetin bu psikanalizi, elbette yalnızca karanlık yanları, hataları, sapmaları, kötülükleri ele almaktadır. Ama bu kötülükler, belki de ilerleyen bilimsel zihniyete ebediyen eşlik etmektedirler. Belki biz de yarının bilimi karşısında, bunlardan hiç de kurtulmuş değiliz.

XVIII. yüzyıldaki en büyük engel neydi? Herhalde bilimin birbirlerinden bağımsız kompartmanlar halinde bölünmüş olmasıydı. Bunlardan matematik, kimya, termodinamik, jeoloji, iktisat (ama o sırada bir bilim midir?) gibi bazıları hızla ilerlerken; tıp, biyoloji bilimleri gibi bazıları da ayak sürüyor ve bazen de duraklama içinde bulunuyorlardı. Farklı bilimlerin aralarında bağlantı yoktu; matematik dili bu alanlara pek fazla nüfuz edememişti; hiç de daha az vahim olmayan bir boşluk olarak, teknikle bağlantı ancak kesintili olarak kurulmaktaydı.

Bu zorluklar yavaş yavaş çözülecektir. Fransa'da yeni ilkeye ancak 1820-1826'da, Bilimler Akademisi "şimdiye değin hiç olmadığı kadar parlak bilginlerin toplantısı" haline geldiğinde ulaşılacaktır. Bu bilginler, "Ampère, Laplace, Legendre, Biot, Poinsot, Gauchy..."dir (Louis de Broglie. Bu varış saati Avrupa'nın tümü için geçerlidir.)

Gerçekten de, eşik hangi nedenlerle aşılmıştır ve artık o tarihten sonra, *ama yalnızca o tarihten sonra* ebediyen kendi atılımı tarafından taşınacak olan bir uygarlığın bilimsel kaderini böylece güvenceye almıştır?

Maddi bir açıklama açıkça ortadadır. XVIII. yüzyılda, eşi görülmemiş bir ekonomik gelişme dünyanın tümünü yükseltmiş ve Avrupa bu dünyanın emir veren merkezi haline gelmiştir. Maddi ve teknik hayat, talep ve zorlamalarını artırmaktadır. Buna karşı bir cevap, bir işbirliği yavaş yavaş belirginleşmiştir. Bir sonraki bölümde sözünü edeceğimiz endüstrileşme, böylece belirleyici, *sürükleyici* unsur olacaktır. Bu da, Batı'nın aşikâr bir şekilde kendine özgü bir yanının –bilim–, gene aşikâr bir şekilde ona özgü bir unsurla –endüstrileşme– açıklama anlamına gelmektedir. Bu iki özgünlük birbirlerine yankı yapacak; en azından birbirlerine eşlik edeceklerdir. Tanıklığını biraz önce zikrettiğimiz Joseph

Needham bunu söylemeyi severdi. Çin, Batı'dan önce, çok önce bir bilime, oldukça nitelikli ve ileri gitmiş bir bilim taslağına sahip olmuştur. Fakat belirleyici merhaleyi aşabilmek için, Avrupa'yı ayağa kaldırmış olan bir ekonomik atılıma, koşunun sonunda veya ortasında ona engeli aşma olanağı sağlayan ve daha Orta Çağın büyük tüccar kentlerinin yükselmesiyle ve özellikle de XVI. yüzyıldan itibaren kendini çok önceden hissettiren varlığıyla şu "kapitalist" gerilime tanık olmamıştır.

Avrupa'nın maddi ve manevi bütün güçleri, kalınlığı ve toplam sorumluluğu içinde ele alınan bir uygarlığın ürünü olan bu doğumun gerçekleşmesi yönünde çalışmışlardır.

AYIRIM III

Avrupa'nın Endüstrileşmesi

Avrupa'nın esas sorumlulularından biri, evreni fırdolaşan ve dolaşmakta olan endüstri devrimini gerçekleştirmiş olmasıdır. Bu müthiş teknik atılım onun eseridir. Bu, uygarlıklar tarihi boyutunda yeni bir eserdir, çünkü en fazla iki yüzyıllık bir geçmişe sahiptir.

Parlak Avrupa, o tarihe kadar *maddi düzlemde*, kendini çevreleyen dünyaya değil de, daha sonra kazanacağı duruma nazaran azgelişmiş bir ülke olarak kalmaktadır.

Öyleyse bu endüstri eşiğini aşmayı nasıl başarmıştır? Onun uygarlığı, onun yarattığı şeyin sonuçlarına nasıl tepki vermiştir?

İşe başlarken ortaya çıkan sorunlar bunlardır.

Bunların yararı günceldir:

a) Bu sorular, Avrupa'nın endüstrileşme öncesindeki durumu hakkında ön açıklamalar gerektirmemektedir. Oysa bu ekonomik eski rejim, bugün onu aşmaya çalışan birçok dünya bölgesinin durumudur.

b) Endüstri devrimi karmaşık bir olgudur; hiçbir yerde tek bir keresinde oluşmamıştır. Örnekleri yalnızca öncü ülke İngiltere'den vermek üzere, Yorkshire yün endüstrisinin veya Birmingham etrafındaki kap kacakçılığın XIX. yüzyıla kadar böyle

oldukları gibi, bazı sektörler çok uzun süreler geride kalmıştır. Bugün örneğin Güney Amerika'da görülebilen bu uyumsuzluklar, endüstrileşme yolundaki her ülke için olağandır.

c) Avrupa örneği, endüstrileşmenin başarısının daha öncellerinden itibaren ağır toplumsal sorunlar çıkardığını kanıtlamaktadır. Endüstrileşmeye girişen bir ülke, eğer Avrupa'yı kemiren ve ona acı çektiren uzun süreli ideolojik ve devrimci mayalanmadan kaçınmak istiyorsa, aynı zamanda toplumsal yapılarını gözden geçirmeyi de düşünmelidir.

Birinci Endüstri Devriminin Kökenleri

Dört klasik endüstri devrimi; buhar devrimi, elektrik devrimi, içten patlamalı motor devrimi, nükleer enerji devrimi birbirini izlemiş ve birbirine eklenmiştir.

Bizim için sorun, bu devrimler kervanının nasıl yola çıktığını görmek ve eğer mümkünse yakından görmektir. Bu da, İngiltere'nin 1780-1890 arasındaki ayrıcalıklı konumunu gündeme getirmek demektir. Neden İngiltere, endüstrileşmeye ilk başlayan ülke olmuştur? Ve hangi koşullarda? 1780 öncesinde, endüstri düzleminde Avrupa'nın genel durumu neydi?

- ***Endüstri kelimesi, XVIII. yüzyıldan önce veya daha da iyisi XIX. yüzyıldan önce, yanlış imgeler uyandırma tehlikesini taşımaktadır. En fazlasından, ön endüstriden söz edilebilir.***

Nitekim, "birinci endüstri devrimi"ne, yani su ve yel değirmenlerinin Avrupa mekânında genelleşmelerine tanık olan XII. yüzyıldan beri, hiçbir büyük teknik yenilik ortaya çıkmamıştır. Ön endüstri, XVIII. yüzyılda bile, hâlâ yalnızca eskinin enerji kaynak ve olanaklarına sahiptir: bir su değirmeninin gücü olağan olarak 5 Beygir Gücü (BG) civarındadır; yel değirmeninki ise, Hollanda gibi çok rüzgârlı bölgelerde bazen 10 BG'yi geçmektedir, ama çalışması kesiklidir. Bol enerji kaynakları ve güçlü makinelerin yokluğu nedeniyle, endüstriyel hayat, çok sayıda küçük ve çoğu zaman da dahiyane teknik gelişmelere rağmen, bir yarı hareketsizliğe mahkûmdur. Onun etrafında köhne bir ekonomik hayat

sürmektedir ve onu hapsetmektedir (çok düşük tarımsal verimler, yetersiz ve pahalı taşımacılık, yetersiz pazarlar; buna karşılık aşırı bol bir emek gücü).

Deyim yerindeyse, bizim anladığımız anlamda endüstri yoktur. Etki alanı dar olan yerel zenaat, çoğu zaman halkın temel ihtiyaçlarına yetmektedir. Ancak bazı sektörlerde geniş piyasalar için iş yapan veya lüks ürün imalatında uzmanlaşan bazı girişimler ayrılmaktadır. Örneğin Fransa'da, XVII. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan "krallık" manüfaktürleri gibi. İleride göreceğimiz üzere, İngiliz endüstri devriminin ondan itibaren yola çıkacağı ilerlemeci dokuma endüstrileri alanında, bu başarılara çokça tanık olunmaktadır.

Nitekim dokuma endüstrisi, henüz geleneksel bir zenaat yapısının içinde, diğer hepsinden daha fazla nispi yoğunlaşmalara imkân vermektedir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda, hatta daha XIII. yüzyıldan itibaren, *"quifaciunt laborare"* zengin tüccarların itmesiyle, İtalya ve Flandre'ın dokumacı kentlerinde oldukça geniş örgütlenmeler, bizzat kentin içinde resmolmaya başlamıştır. Birkaç büyük atölye, dükkânlar, evlerinde çalışan "ustalar" (çoğu zaman sıradan ücretliler olan bu ustaların iki veya üç kalfaları bulunmaktadır); sonra çok sıklıkla görüldüğü üzere, kentin dışında ve aynı üretime bağlı, gene kendi evlerinde çalışan kadınlı erkekli köylüler.

Bir XVI. yüzyıl belgesi, dokuma imalatından zenginleşen Segovia (Kastilya) tüccarlarını, "evlerinde ve evlerinin dışında çok sayıda insan çalıştıran, aralarından çoğu için bu sayı 200-300 kişiye ulaşan, böylece başkasının kol gücüyle, en nitelikli kumaşların çok çeşitli türlerini imâl eden gerçek aile babaları" olarak tasvir etmektedir.

Laval'de 1700'lere doğru, bez endüstrisi kentte ve çevresinde faaliyet göstermektedir. "En zenginin tüm varlığı 100 *livre*'i geçmeyen" 5.000 işçi (aileleriyle birlikte 20.000 kişi); bunların karşısında, "sıkıntıya düşmüş dokumacı ustalarını yedikleri ve kanını emdikleri için *kanser* denilen" iplikçi tüccarlarından iplik satın alan 500 dokuma ustası; bu kalabalığın üstünde, bu endüstrinin gerçek örgütleyicileri olan, ham parçaları beyazlatıp uzağa sevk eden 30 toptancı tüccar yer almaktadır.

Bu girişimci tüccarlar, *tipolojik* bir tarihin *ticari veya tüccar kapitalizm* adını verdiği şeyi temsil etmektedirler. Bunlar hammaddeyi sağlamakta, ücretleri ayarlamakta, üretimi depolamakta, bu üretimi çoğu zaman uzaklara ihraç etmekte ve bunun karşılığında genelde başka avantjlı ürünler satın almaktadır.

Yolculuklar yavaş olduklarından, bu ticari devrelerin kapanması çok zaman almaktadır. XVI. yüzyılda İspanya'dan satın alınan, Floransa'ya gönderilip burada işlenen, sonra güzel kumaşlar halinde İskenderiye'de Doğu ürünleri karşılığında satılan (bu ürünler Floransa'da veya Avrupa'nın başka yerlerinde satılacaklardır) yün, en azından üç yıl, çoğu zaman da daha uzun süren bir ticari devreyi kat etmekteydi. Genellikle kârlı olan işlem, demek ki uzun solukluydu. Bu işlem, büyük bir sermayeyi uzun bir süre ve hiç de risksiz olmayan bir şekilde hareketsiz kılmaktadır.

Bu işlemi, sermayesi sayesinde sonuna kadar götürebilecek tek kişi olan girişimci tüccar (ama çoğu zaman, riski bölmek için başka tüccarlarla ortak olmaktadır), duruma egemendir. Riskler ve kârlar onun tekelindedir.

- ***Manüfaktür: anlamı uzun süre belirsiz olan bu kelime, geriye yönelik olarak, işçilerin ustabaşıların gözetimi altında aynı binada yoğunlaşmalarını (veya birbirlerine yakın binalarda) ifade etmektedir.***

Hareket, XVIII. yüzyılda genişlemiştir. Bunun sonucu olarak, bu cins atölyelerde belli bir işbölümü ortaya çıkmıştır. *Encyclopédie*'de (1761) yer alan bir makale, Lyon ipek atölyelerinin üstünlüğünü, bu kentteki manüfaktürlerin çok sayıda kişi istihdam etmesine bağlamaktadır (kentte 30.000 ipek işçisi vardır). Böylece "herhangi bir işçi, hayatı boyunca tek bir iş; ve yalnızca bunu, diğer biri de bir başkasını yapmaktadır; bunun sonucunda herkes işini iyi ve hızlı yapmaktadır."

Ancak, bu örgütlenme gene de istisnaidir. Zenaatkârların dağılmışlığı, endüstri devriminin ilk işaretlerinin arefesinde hâlâ kural olarak kalmaktadır.

- ***Demek ki ön endüstri Avrupası ne girişimci, ne de sermayeden yoksundur; pazarın, hatta uluslararası pazarın talebinin cahili değildir; bazen daha şimdiden yarı yoğunlaşmış bir emek gücüne, girişimcinin elinin altında olmak üzere sahiptir.***

Buna karşılık, bugünün bütün azgelişmiş ükeleri gibi, iyi eklemlenmemiş bir ekonomiden ötürü sıkıntılıdır. Özellikle tarım kesimi, hiçbir ekonomik yükselişin atılımının sonuna kadar giderek tamamına ermesine izin vermemektedir. Piyasa yetersiz, rekabet katı ve öldürücüdür, en küçük bir bunalım her şeyi yere çalmaktadır. Endüstri ve ticaret alanında iflaslara sık rastlanılmaktadır. XVIII. yüzyılın ortasında yazılmış bir ticaret rehberi, dikkatleri manüfaktür '"modası"nın tehlikeleri üzerine çekmektedir: "Taşrada, harap olmuş manüfaktür kalıntıları görüyoruz ve her yıl bunlardan bazıları batarken, diğerleri kısa bir süre sonra düşmek üzere yükseliyorlar."

Nitekim ön endüstri, ancak çok düşük ücretler sayesinde yaşayabilmektedir. Refahın sonunda ücretlerin yükselmesine izin verdiği herhangi bir bölgede işçilerin durumu bir düzelmeye görsün. Sonuç ortaya çıkmakta gecikmemektedir: Endüstri burada sönmekte veya en iyisinden yabancı rekabet tarafından öldürülmektedir. XVII. yüzyılda Venediğin, XVIII. yüzyılda Hollanda'nın başına gelen budur.

Pikardiya emini, 1777'de şunları fark etmektedir: İşçilere bugün geçinebilmeleri için iki misli para lazım, ancak yiyecek fiyatlarının yarı yarıya düşük olduğu 50 yıl öncesindeki kadar kazanabiliyorlar; bu durumda ihtiyaçlarının ancak yarısını karşılayabiliyorlar.

- ***Teknik yeniliklerle her şey değişmez ve değişmeyecektir. Ancak bu yeniliklerin her şeyi tek başına belirleyemeyeceğini kabul edelim. İngiltere'nin ayrıcalıklı durumu bunu kanıtlayacaktır.***

İngiltere'de teknik yenilikler iki kilit endüstri dalında, dokuma (öncelikle) ve madencilikte meydana gelmiştir. Az veya çok hızlı bir şekilde, ama çok uzaklara kadar yansıyan bu yenilikler, ekonominin diğer kesimlerine de ulaşmıştır.

İngiliz madenleri, özellikle de Cornwall kalay madenleri, uzun zamandan beri ve giderek daha derinlere inilerek işletildiklerinden, su baskını afetiyle karşı karşıyadır. Bu, XVI. yüzyılda Georg Agricola tarafından yazılan *De re metallica*'da çoktan ele alınmış, eski bir sorundur. Fakat bu doğrultuda kullanılan büyük su tekerlekleri, acaba oldukça güçlü pompaları çalıştırarak bayrağı devralabilirler miydi? Bu pompaların her biri boşluk yaratmakta ve hava basıncından yararlanmaktadır, bu nedenle bu basıncın gücünün üstüne çıkması söz konusu değildir (her seferinde, teorik olarak, yaklaşık 10 m. yüksekliğinde bir su sütununu yukarı kaldıracaktır).

Güçlü pompa yapma yönündeki çalışmalar, sonunda 1712-1718'den itibaren, Newcomen'in büyük, ağır ve yüksek maliyetli buhar makinelerini bulmasına yol açmıştır. Bu makinelerden birini onaran, Edinburg üniversitesinde bizim "belletici" diyeceğimiz bir işte çalışan İskoç John Watt, kendi buhar makinesini oluşturma yoluna girmiştir. 1776'da tasarlanan bu makine, daha basit ve daha etkindir. Demek ki buhar, Watt'ı beklememiştir; XVIII. yüzyılın başından itibaren, sanıldığından daha fazla hizmet vermiş bulunan (yakın tarihli araştırmalar bunu kanıtlamaktadır) makineleri çalıştırmıştır. Hatta bunlardan bazıları, 1750'lere doğru Fransa'da Anzin kömür madenlerinde kullanılmışlardır. Büyük başarılar (ilk otomobil, Beugnot ve Jouffroy tarafından yapılan ilk buharlı vapur), 1770'lerde ortaya çıkmıştır.

Dokuma endüstrisi sürükleyici bir sektördür ve XIX. yüzyılın ortasına (demiryollarına) kadar da öyle kalacaktır; hem zorunlu, hem de lüks mal üreten diğer bütün endüstrileri peşinden sürüklemektedir.

Max Weber'e göre, bu endüstrinin ritmleri, Batı'nın tüm maddi geçmişine egemen olmuştur. Batı sırasıyla. bir keten çağına (Charlemagne keten bezlerle giyiniyordu), bir yün çağına, sonra bir pamuk çağına –daha doğrusu XVIII. yüzyılda bir pamuk çılgınlığına– tanık olmuştur. Ama kelimenin dar anlamında *fabrika*ları geliştirecek olan pamuktur. Hindler, Afrika, Amerika ticaretine, buna bağlı olarak zenci köle trafiğine bağlanan pamuk, büyük sömürgecilik limanlarına veya bunların çevresine (Liverpool, Glasgow) yerleşmiştir. Onların atılımından, onların

birikmiş sermayelerinden yararlanılmıştır. Güçlü bir talep gören bu endüstrilerin teknik iyileşmeleri davet etmelerinde, hatta harekete geçirmelerinde şaşılacak bir yan yoktur.

Ortaya yeni makineler çıkmaktadır, bunların her birinin bir takma adı vardır: John Kay'in *uçan mekik*'i (1733); Hargreaves'in *Spinning Jenny*'si, Harkwright'ın *waterframe*'i (1769), Champton'ın *mule Jenny*'si (1799). Bu evrimin zirvesi, hiç kuşkusuz Jacquard'ın (ama Fransa'da) dokuma tezgâhıdır (1801).

Böylece bir ilk açıklama taslağı ortaya çıkmaktadır: ekonomik atılım, ayrıcalıklı olan şu veya bu endüstriyel sektörü ayağa kaldırmıştır; teknik, bu talebe cevap vermektedir. Her şey ampirik ve kendiliğinden bir şekilde örgütlenmektedir.

• ***Bu kez teknik tarafından davet edilen bilim, davete aynı doğallıkla cevap vermiştir. Homo sapiens, homo faber'e katılmıştır; bundan sonra birlikte yol alacaklardır.***

Bilim, XVIII. yüzyılda aşikâr ilerlemeler kaydetmişti. Ancak bütünü itibariyle daha çok genellemeci, teorik, ona hiç soru sormayan zanaatsal bir teknikle işbirliği yapmaya pek alışık olmayan bir bilim söz konusuydu.

XVIII. yüzyılın sonunda her şey değişmiştir. Şu zanaatın bilimi olan yaparken, teknik geliştirmenin ötesinde, bazı endüstri reçeteleri kendiliklerinden asıl bilime başvurmaktadır.

Örneğin, hayranlık verici bir kişi olan John Watt (1736-1819), yalnızca sıradan bir zenaatkâr, kendi kendini yetiştirmiş bir kişi değildir. Aklını bilimsel olarak yönlendirmiştir, mühendis ve kimyacı bilgilerine sahiptir. Gerçek bir bilim adamı olan John Black (1728'de İskoçyalı ana babadan Bordeaux'da doğmuş, 1799'da Edinburg'ta ölmüştür), Edinburg'ta üniversite profesörü olmuş (kimyacıdır, alkaliler üzerinde önemli çalışmalar yapmıştır), Watt'a *gizil ısı* ilkesini sağlamış, o da makinesini bu ilkeye dayanarak yapmıştır: Buhar, içinde hareket ettiği silindirin içinde, "çekmece" sayesinde gevşemeyecek ve soğuyacaktır.

Bilim, *doğmakta olan endüstriye,* bu cinsten yüzlerce katkıda bulunacaktır. Örneğin, *bez beyazlatması* konusundaki önemli katkı gibi. Eski usul (parça kumaşların çayıra serilmeleri ve su-

lanmaları birçok alkali bileşikten geçirme, sonra hafif asit bileşiklere sokma), geniş alanlara ve çok zamana (bazen altı ay kadar) ihtiyaç göstermekteydi. Hızlı bir genişleme içinde olan bir endüstri için, bu bir "dar boğaz" meydana getirmekteydi, üstelik kullanılan hafif asit, *küçük süt* (işleme *souring* adı verilmektedir) endüstriyel olarak üretilmemekteydi. O zaman, sulandırılmış sülfirik asit kullanılmaktaydı. Bu asitten büyük miktarlarda üretmek gerekmiş, bu da gerçek bir bilginin, Leiden üniversitesi mezunu hekim John White'a işe karışma fırsatı vermiştir. Klorun 1774'te İsveçli Carl Scheele tarafından keşfi, Fransız Berthollet tarafından kumaş beyazlatılmasında kullanılması, İngiltere'de pratik bir yöntemin devreye sokulması, işlemi mükemmel kılacaktır, ki bu, görüldüğü üzere, bilimin *uluslararası* olmasının sayesinde gerçekleşmektedir.

Bilim ile teknik arasındaki bu işbirliğini, herhalde Matthew Bolton'un (1728-1809) kişiliğinden daha iyi ortaya koyan bir şey olamaz. Mütevazı bir kökenden (yeni zengin) gelen bu endüstrici, pratik bir zekâya sahiptir ve John Watt'ın çalışmalarını finanse etmiştir, ama aynı zamanda kimya tutkunu bir bilgindir. Çevresinde John Watt'ın yanı sıra, William Small gibi bir matematikçi ve hekim, Erasmus Darwin gibi bir şair ve hekim (büyük Darwin'in atası) ve başkaları bulunmaktadır. Endüstriyel İngiltere, bilimsel İngiltere haline gelmekte ve dikkat çekici bir nokta olarak, bu İngiltere'nin başkentleri Birmingham ve Manchester olmaktadır. Ticari kapitalizmin kraliçesi Londra, uzun süre bu yeniliklerin dışında kalacak ve İngiltere bilim hayatı içindeki yerini ancak 1880'lere doğru yeniden alabilecektir. Bu olgu tek başına anlam yüklüdür. Bilimi harekete geçiren, endüstriyel gelişme olmuştur.

Ama bu açıklama yeterli midir? Uygulamalı bilimin hiç kuşkusuz İngiltere'dekinden bile ileri olduğu Fransa'da (P. J. Macquer (1718-1784) veya Louis Berthollet (1748-1822) gibi çaplı kimyacılar düşünülsün), endüstrinin ilerlemesinin çok daha az hızlı olduğunu bu durumda nasıl anlayabiliriz? Bunun nedeni, endüstri devriminin hiç kuşkusuz, kimi *ekonomik* (en güçlüleri), kimi *toplumsal* birçok daha başka nedene sahip olmasıdır.

• ***Genel açıklama –ekonomik ve toplumsal– en iyisiymişe benzemektedir.***

İngiltere yola koyulmadan önce, *1688 "burjuva" devrimiyle siyasal dengisini kurmuştur;* kapitalizme açık bir topluma sahiptir (İngiltere Bankası 1694'te kurulmuştur), ekonomisi genel yarara yönelik çok sayıda yatırımdan (yollar, kanallar; İngiltere XVIII. yüzyılda bir "kanal çılgınlığı" yaşamıştır) kâr sağlamıştır.

İngiliz devrimi, o sırada tüm dünyayı ayağa kaldıran XVIII. yüzyılın *temel ekonomik atılımı* sayesinde harekete geçmiştir.

Ama acaba, *XVIII. yüzyılda İngiliz nüfusu hızla artmasaydı* (% 64 civarında), bu mümkün olabilir miydi? Aynı zamanda dünya ölçeğinde de görülen bu artış, Avrupa gibi Çin'de de karşımıza çıkmaktadır, ama ülkesine göre hızı değişmektedir; örneğin Fransa'da (% 55 kadar), İngiltere'dekinden zayıf olmuştur. İngiltere bu artışın sonucunda, aşırı bol ve ucuz bir emek gücüne sahip hale gelmiştir.

Nihayet, *İngiliz tarımındaki dönüşümlerin muazzam rolü* (çitleme, bilimsel yöntemler), gıda konusundaki geleneksel yetersizlikler prangasını gevşetmiştir.

İngiliz devrimi iki zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Önce *1780-1830 arasında pamuk, sonra metalürji.* Ağır endüstrininki olan ikinci zaman ise, demiryollarının inşa edilmesiyle belirlenmiştir. Birinci pamuk devriminin tasarrufçularının paraları sayesinde hayata geçirilen ikinci zaman, görülmedik bir güce sahip olacaktır. Ama ona hayat veren ve yolu açan birinci zaman olmuştur. *Eğer ilk atılım kavranmak isteniyorsa, pamuğa geri dönmek gerekir.*

Pamuk modası, o sıralarda İngiltere de dahil tüm Avrupa'yı kapsamına almıştır. İngiltere uzun süre hem kendi, hem de Avrupa ve Avrupa dışı piyasalar için, Hind'deki kendi ticari işletmelerinden pamuklu kumaşlar *(Hindliler)* ithal etmiştir. Bu kumaşların başarısı, İngiliz manüfaktürleri tarafından taklit edilmelerine yol açacaktır. Teknik iyileştirmelerden teşvik gören pamuklu endüstrisi, büyümeye ara vermeyecektir. Önce Afrika kıyılarındaki muazzam talepten ötürü (burada bir köle, bir "parça kumaş" etmektedir, eski Portekizce bir söze göre, *"uma peça d'In-*

dia", yani bir köleye karşı bir parça Hind pamuklusu verilmektedir); kısa bir süre sonra, İngiltere'nin kendisi için açıp tekeline aldığı Brezilya piyasasının (1808) talebi sayesinde. İngilizler aynı işlemi iki yıl sonra İspanyol Amerikasında tekrarlayacaklardır. İngilizler bu sürecin sonunda, Hind pamuklularıyla anavatanlarında rekabete girişecekler ve onları sonunda tamamen yok edeceklerdir. İngiltere Akdeniz'i de istila edecektir. Ve İngiliz kumaşlarının dünyadaki satışı, 1820-1880 arasında sürekli artış halinde olmuştur. İngiliz fabrikalarının ham pamuk tüketimi, 1760'ta 2 milyon liradan, 1850'de 366 milyona çıkacaktır.

Bu muazzam başarının çok sayıda yansıması olmuştur. Pamuktaki müthiş atılımı kendine siper alan İngiltere, dünya piyasasını çok çeşitli mallarla doldurmaktadır. Diğerlerini bu dünya pazarından kovmaktadır. Saldırgan, gerektiği her seferinde savaşan bir yönetim, İngiliz endüstrisine, artık genişleme olanaklarının sonsuza benzediği geniş bir alan sunmaktadır.

Daha sonra kural olacağı üzere, bu üretim artışının arkasından *müthiş bir maliyet düşüşü* geldiği için (1800-1850 arasında pamukluların fiyatı 530'dan 100'e gerilerken, örneğin buğdayın ve diğer zahirenin fiyatları ancak üçte bir azalacaktır), *kimse bu dünya pazarı konusunda İngiltere'yle tartışmaya girememiştir*.

Ücretler hemen hemen sabit kalmıştır, ama maliyet üzerindeki yansımaları eskiye nazaran çok daha azdır, çünkü teknik, insan emeğinin payını önemli ölçüde azaltmıştır. Bu kitlesel üretimin –birincisi– halkın hayatı üzerindeki mutlu sonuçlarına şaşılmalı mıdır? Michelet'nin 1842 pamuk bunalımı dolayısıyla Fransa için dediklerine bir bakılsın.

Metalürji endüstrisinin genişlemesi çok daha geç meydana gelmiştir. Bu alandaki üretim XIX. yüzyıla kadar tamamen savaşa bağımlı kalmıştır. "XVIII. yüzyılda demir dökümü demek, top dökümü demektir", bir İngiliz 1831'de böyle yazmaktadır, fakat İngilizler toplara sadece gemilerde sahiptiler, çünkü kara savaşı onların pek işi değildi. XVIII. yüzyılda Fransa veya Rusya'dan daha az demir üretmekte ve bunu çoğu zaman İsveç veya Rusya'dan ithal etmektedirler. Kok ile eritme konusundaki belirleyici teknik keşif XVII. yüzyılda gerçekleşmiş olmakla birlikte, pek uygulanmamıştır. Odun kömürüyle eritme uzun süre varlığını devam ettirmiştir.

Büyük demir, döküm, çelik üreticisi demiryollarının inşa edilmesi (1830-1840), her şeyi değiştirmiştir. İngiltere, kendi evinde ve denizaşırı ülkelerde demiryolu inşasına girişmiştir. Bunun yanı sıra, madeni gövdeli, buhar gücüyle işleyen gemilerin yol açtığı devrim, İngiliz gemi inşa sektörünü devasa bir ağır endüstri haline getirecektir. Pamuk artık Büyük Britanya'nın ekonomik hayatının kilit sektörü olmaktan çıkmıştır.

Endüstrileşme Olgusunun Avrupa'ya (ve Avrupa Dışına) Yayılması

Endüstrileşme olgusu diğer Avrupalı ve Avrupa dışı ülkelerde ne aynı zamanda, ne de tamamen aynı bağlam içinde ortaya çıkmıştır. Ancak tarih, gündeme aynı toplumları, aynı ekonomileri, aynı uygarlıkları getirmese de, kabaca her seferinde tekrarlanıyora benzemektedir. Fakat ekonomik gerçekliğine indirgenmiş her endüstri devrimi, iktisatçıların dedikleri gibi, aşağı yukarı aynı tekdüze ve oldukça basit "model"e uymaktadır.

- ***Üç aşama: Bu, Walt W. Rostow adındaki Amerikalı bir iktisatçının 1952'de ortaya attığı bir teoridir. Hiç kuşkusuz tartışılabilir bir iddia ama, konuyu kesinlikle açık hale getirmektedir.***

a) *Take off*

Esas an olan yola çıkış noktasında *take off* (kalkış) yer almaktadır. Tıpkı uçağın pistin üzerinde ilerleyip, sonra da havalandığı gibi, atılım halindeki bir ekonomide, onu toprağa çakılı tutan bir ekonomik Eski Rejimden oldukça ani bir şekilde kopmaktadır. Bu kalkış, olağan olarak tek bir sektörde, en fazla iki sektörde gerçekleşmektedir: Örneğin Büyük Britanya'da ve Yeni İngiltere'de ("Amerikan" atılımının özel örneği) pamuk; Fransa, Almanya, Rusya, Kanada, ABD'de demiryolları, İsveç'te tahta ve demir madenleri böyle olmuştur. Bu sektör, her seferinde ok gibi fırlamakta ve hızla modernleşmektedir. Büyümesi ve tekniğinin modernliği, onu, bu patlamalı gücü, ne de bu uzun soluklu hareketi asla tanımamış olan eski endüstriyel atılımlardan farklılaştırmaktadır. Böylece ayağa kalkan endüstri, üretimini artırmakta,

tekniğini iyileştirmekte, piyasasını örgütlemekte, sonra da ekonominin geri kalanını canlandırmaktadır.

Bunlardan sonra, başlangıçta yer alan kilit endüstri istikrar kazanmaktadır; tavanına ulaşmıştır. Birikimine olanak verdiği rezervler, bunun üzerine komşu bir sektöre yansımakta, o da kendi hesabına harekete geçerek modernleşmekte, mükemmelliğe ulaşmaktadır.

b) *Bu süreç sektörden sektöre genişlerken, ekonomi bütünü itibariyle endüstriyel olgunluğa ulaşmaktadır.*

Batı Avrupa'da demiryollarının *take off*'undan (yani demir, kömür ve ağır endüstrinin) sonra; bayrağı çelik, modern gemi inşa, kimya, elektrik, parça üreten makineler devralmıştır. Rusya bu aynı evrimi, çok daha geç geçirmiştir. İsveç'te kâğıt, kömür, odun, demir esaslı roller oynamıştır. Batı dünyasının bütünü, olgunluğa kabaca XX. yüzyılın ilk yıllarında ulaşmıştır. Bu eşiği 1850'lerde geçmiş olan İngiltere, artık ortaklarıyla az çok eşit hale gelmiştir.

İyice çalışır durumda, nispeten dengeli olan, gelirlerini sağlamış, belli bir bolluğa ulaşmış bu ekonomiler açısından, endüstriyel genişleme artık birinci amaç değildir. Bunlar, güçlerini ve muhtemel yatırımlarını hangi yöne aktaracaklardır? Böylesine bir tercih karşısında kalan (çünkü artık seçme olanağı vardır) endüstri toplumlarının verdikleri karşılıklar aynı olmamıştır. Cevaplar, şu andaki ve gelecekteki tercihlerinin yönünü çizmektedir. Oysa tahmin edileceği üzere, tercihlerinin güdülerini, bilinçli veya bilinçsiz, bizzat kendi uygarlıklarının içinden almışlardır.

c) *Tercih zamanı. Fiili durumda söz konusu olan, bir toplumun tümü için geçerli olan bir hayat tarzını seçmektir.*

Ya güvenlik, refah, boş zamanı seçmek ve çabaları dikkatli bir sosyal yaşamaya yöneltmek; ya bu refahın ancak geniş ölçekli bir kitlesel tüketim boyunca elde edilebileceğini kabul etmek (lüks mal ve hizmetler, ulusun çok büyük bir çoğunluğuna ulaşmak üzere üretilecektir); ya da toplumun veya ulusun artan gücünü, uluslararası siyasetin çoğunlukla beyhude ve her zaman tehlikeli düzleminde kullanmak.

1900'lere doğru ABD'nin olgunluğu. Bu ülke, bu sıralarda kısa süreli, ama anlamlı bir güç siyasetini denemiştir (1898'de Küba

ve Filipinler için İspanya ile savaş). Eğer Theodore Roosevelt'in o sıralarda ABD'nin "bir savaşa ihtiyacının olduğu"nu veya ona "maddi kazanç dışında bir düşünce malzemesi" vermenin gerekli olduğunu yazdığı düşünülecek olursa, bu hareketin bilinçli olduğu anlaşılır. Bundan birkaç yıl sonra, ABD ilerlemesi bir sosyal politika yönünde çekingen ve geçici girişimlerde bulunmuştur. Fakat Birinci Dünya Savaşının yarattığı kopuştan sonra, ABD tamamen kitlesel tüketim çözümüne yönelmiştir. Ortaya çıkan, otomobil, inşaat, evlerin konforu için *ıvır zıvır*'ların *boom*'udur.

Batı Avrupa'da tercih zamanı, iki dünya savaşı ve bunların dayattıkları yeniden inşa faaliyetleri nedeniyle gecikmiştir. Kitlesel tüketim, bu bölgede kabaca 1950'lerde ortaya çıkmıştır, ama bu ortaya çıkış hükümet politikalarından ve güçlü bir sosyalist geleneğin baskısından kaynaklanan kısıntı ve değişikliklerle birlikte olmuştur. Örneğin Fransa'da, öğretimin bedava olmasından "sosyal güvenlik" alanındaki tıbbi örgütlenmeye kadar bir dizi tedbir bu yönde iş görmüştür. Kitle tüketimine aynı zamanda *birçok sektörün gecikmesi*'yle birlikte girilmiştir. Bu gecikmeler, koşulların veya geleneksel alışkanlıkları terk etmeme inadının sonucudur. Örneğin Amerikan tarzı tarım devrimi, Avrupa kıtasında çok sayıda engele toslamıştır. Bu konuda, Sovyetler Birliği'nin karşılaştığı tekrarlanan güçlükler herkesçe bilinmektedir; durum, tarımsal modernleşmenin henüz yarı yolunda bulunan İtalya ve Fransa için de karmaşıktır.

Son olarak, *bütün bölgeler harekete eşit bir şekilde katılmamıştır*. Tıpkı ABD'nin güneyinin 1900'den sonra "nal toplaması" gibi, Avrupa'nın büyücek bir parçası da gecikmektedir: Fransa'nın güneybatısı ve batısı, İtalya'nın Mezzogiorno'su, Bilbao ve Barselona'daki endüstri merkezlerinin dışında İberya yarımadasının tümü, Sosyalist cumhuriyetlerin tümü (Sovyetler Birliği'nin kendisi, Çekoslovakya ve Alman Demokratik Cumhuriyeti hariç), Balkan yarımadasının geri kalanı, Türkiye...

Kısacası, bir gazetecinin birini at arabası, diğerini de beygir gücü olarak tanımlayarak farklılaştırdığı gibi, *hep iki Avrupa vardır*.

Eğer binlercesi arasından bunun bir örneği istenirse, Krakow yakınlarında, tıpkı XV. yüzyılda olduğu gibi dört tekerlekli

dar arabaların odun yükleriyle, çobanlarıyla kaz sürülerinin otomobillerden daha çok olduğu bir yola girelim. Ama karşımıza birden bire, tamamı sosyalist Polonya tarafından imal edilmiş, metalürji kenti Nova Huta'nın harika tesisleri çıkmaktadır. Bu zıtlık, bugün hâlâ Avrupa'nın ayrılmaz bir parçasıdır.

- ***Kredi, mali kapitalizm ve devlet kapitalizmi: Bir kredi devrimi endüstri devrimine eşlik edecek ve onun atılımından tam anlamıyla yararlanacaktır.***

Kapitalizm, belli bir kapitalizm hep vardır; hatta bankacılar, uzak işlemlere girişmiş tüccarlar ve bütün kredi araçlarını bilen eski Babil'den beri vardır. Babil'de bilinen kredi araçları: Kambiyo senedi, hamiline senet, çek...'tir. Kapitalizmin tarihi bu anlamda "Hammurabi'den Rockefeller'e" gider.

Fakat kredi, Avrupa'da XVI. ve XVII. yüzyıllarda hâlâ çok mütevazı boyutlardadır. XVIII. yüzyıl krediyi, yalnızca Hind'de (ve kumpanyalar) ile "Çin" ticaret alanında (bu ticaret Kanton'u geliştirmiştir) bile olsa geniş ölçüde geliştirmiştir. Avrupa'nın çeşitli ticari piyasalarına geniş ölçüde yayılmış uluslararası bir kapitalizm vardır. Ancak, bu dönemde bile gerçek *finansçılar*, henüz ticaret veya endüstriyle hiç meşgul olmamaktadırlar. Bunlar kamusal kaynakları kullanmakta, devlet hizmetinde iş görmektedirler.

Endüstrileşmenin başarı kazanmasıyla, banka ve finans âlemi devasa bir atılım içine girmiştir. Öylesine ki, endüstri kapitalizmiyle aynı anda bir *mali kapitalizm* üste çıkmış ve biraz önce biraz sonra, ekonomik hayatın bütün levyelerine el koymuştur.

Fransa'da ve İngiltere'de, bu öncelik 1860'lı yıllarda resmolmaktadır. Eski ve yeni bankalar şube ağlarını geliştirmekte, uzmanlaşmaktadırlar (mevduat, kredi, iş bankaları). Bu banka modernleşmesini izlemek üzere, örneğin Fransa'da 1863'te kurulan Crédit Lyonnais'nin tarihine, Amerika'da Pierpont Morgan bankasına (bundan ileride gene söz edeceğiz) veya Rothschild bankalarının uluslararası şebekelerine bakmak yararlı olacaktır. Banka, kendine her yerde geniş bir müşteri kitlesi oluşturmayı, "tasarruf eden kitle"nin tümünü ele geçirmeyi, "uykudaki bütün ta-

sarrufları" avlamayı ve ne kadar düşük de olsalar bu kısır kaynakların tümüne ulaşmayı başarmışlardır. Ve "hisse senedi" çılgınlığı başlamıştır. Endüstriler, demiryolları, gemicilik şirketleri yavaş yavaş bu bankacılık ağının içine alınmıştır. Mali kapitalizmin oyunu, hemen uluslararası hale gelmiştir. Fransız bankaları, kendilerini giderek dış borcun kolaylıklarına terk edeceklerdir. Böylece Fransız tasarrufları, dün tehlikeli oldukları açığa çıkan Rus borçlarına yöneltilebilmişlerdir. Fakat bu dış borçlar, dün Fransız ekonomisi için önemli bir gelir kaynağı oluşturmuştur, lehte bir *ödemeler bilançosu,* açık veren bir *ticaret bilançosu*'nu dengelemektedir. Bu borçlar ayrıca, Avrupa'nın büyük bir bölümünün ve denizaşırı âlemin 1850'lerden sonra donanımına katkıda bulunmuşlardır.

Kuralı teyit eden istisnalara ve bu konuda her zaman olanaklı tartışmalara rağmen, bugün Avrupa'da mali kapitalizmin zamanı geçmişe benzemektedir. Kuşkusuz, *Banque de Paris et des Pays Bas* gibi bir iş bankası hali hazırda birinci dereceden büyük bir gücü temsil etmekte ve Londra, Paris, Frankfurt, Amsterdam, Brüksel, Zürih, Milano başlıca para piyasaları olarak kalmaya devam etmektedir. Ama *devlet kapitalizmi*'nin devri belirginleşmektedir.

Giderek daha fazla "yönetim altında" olma durumuna gelen bir ekonominin "ulusallaştırılmış" sektörleriyle; devlet, endüstrici ve bankacı olmuştur. Giderek yayılan devlet maliyesinin yanı sıra, posta çekleri, tasarruf sandıkları, hazine bonoları, onun emrine büyük miktarlarda para sunmaktadır. Devlet, *üretim malları yatırımcılarının* büyük hakimidir. Oysa, her büyüme politikası, her etkin sosyal politika, tüm gelecek bunlara bağımlıdır.

Fransa'nınki gibi görünüşte çok ölçülü bir büyüme hızını tutturabilmek için bile, her yıl milli gelirin önemli bir dilimini yatırmak gerekir. Yatırım, bir dizi ekonomik muameleyi canlandırarak, başlangıçtaki kitlesini büyütmektedir. Devletlerin, onun aracılığıyla bir gelişmeyi önceden tanımlayabilecekleri ve işbirliği içinde yürütülen bir eylemin sonuçlarını öngörebilecekleri *planlı bir ekonomi* zorunluğuyla karşı karşıya oldukları giderek anlaşılmaktadır. Sovyet Rusya'nın ünlü beş yıllık planlarının, dünyanın her yerinde rakipleri vardır. Bizzat Başkan Kennedy,

Ocak 1962'de Amerikan ticaret politikası için beş yıllık bir plan ilan etmiştir. Fransızların dört yıllık planı (1961) şiddetli tartışmalara yol açmıştır. Bu plan, ulusal bilincin bir incelenmesi olduğu kadar, ekonomik bir bilançodur da. Amacı, yeteri kadar gelişmemiş Fransız bölgelerini, "harekete geçirme siyaseti" adını verdiği şey aracılığıyla canlandırmaktır.

- ***Geriye yönelik bir bakış içinde, bütün bunların içinde yer alan sömürgeciliğin sürükleyici rolünü ne abartmak, ne de görmezden gelmek mümkündür. Sömürgecilik, Avrupa'yı herhalde dünyanın birinci sırasına çıkartmamış, ama orada tutmuştur.***

Sömürgecilik kelimesinden (bu kavramı da yakından izlemek gerekiyor), Avrupa'nın en azından 1492'den beri olan her türlü yayılmasını anlıyoruz.

Bu yayılma, Avrupa için inkârı olanaksız bir şekilde yararlı olmuştur. İnsan fazlasını gönderebileceği yeni mekânları ve elinin hemen ulaşabileceği zengin ve sömürülebilir uygarlıkları onun emrine vermiş, o da bu sömürü fırsatını sektirmemiştir. Bu sömürünün başlıca olaylarının kronolojisi şöyledir: XVI. yüzyılda Amerikan hazinelerinin gelişi (altın ve gümüş külçeler); Bengal'in İngilizlerin eline geçmesine yolaçan Plassey savaşından sonra Hind'in zorla açılması (23 Haziran 1757); Afyon Savaşından (1840-1842) sonra Çin pazarının zorlanması; 1885 Berlin antlmaşmasıyla Afrika'nın paylaşılması.

Bu sömürgeciliğin sonucunda, Avrupa'da önce İtalyanların, Hollandalıların, sonra da İngilizlerin lehine olmak üzere büyük ticari yoğunlaşmalar meydana gelmiş ve sonuçta, endüstrileşmenin harekete geçmesine yardımcı olan kapitalist şebekelerin güçlenmelerine kesin bir katkı sağlanmıştır. Avrupa, bu uzak topraklardan büyük bir artık sağlamıştır.

Bu artık rolünü oynamıştır. Denizaşırı topraklarda muzaffer olan İngiltere'nin ilk *take off*'u gerçekleştirmiş olması nedensiz değildir. Geriye, bizim öyle düşündüğümüz üzere, endüstrileşmenin daha sonra Avrupa'nın öncelik ve prestijini artırarak, sömürgecilik olgusunun çapını Avrupa lehine olmak üzere pekiştirip pekiştirmediğini anlamak kalmaktadır. Örneğin, Fransa'nın

endüstri atılımı, Senegal'deki varlığına, Cezayir'e (1830), Koşenşin'e (1858-1867) veya Tonkin ve Annam'a (1885) yerleşmesine bağlı olmamış olamaz.

Diğer bir sorun, sömürgecilik dosyasını, insani ve ahlaki düzlemde bizzat kendi olarak ele almaktır. Sömürgeciliğin; sorumlulukların, suçların paylaşıldığı bir unsurlar karmaşasını devreye soktuğu fark edilmektedir. Dünkü sömürgeciliğin olumlu ve olumsuz yanları olmuştur ve bu her iki taraf için de geçerlidir Tek bir şey kesindir: belli tipten bir sömürgeciliğin tarihi düne aittir ve onun sayfası kapamıştır.

Endüstri Toplumunun Karşısında Sosyalizm

Batı'nın liyakati, endüstrileşmenin çok sayıdaki katılığına karşı, toplumsal, insani bir cevabı ateşli bir şekilde aramış olmasıdır. Eğer bu kullanışlı kelimeyi şimdiye kadar kötüye kullanmadıysak, toplumsal diyebileceğimiz bir hümanizmanın peşinde oluştur.

Bu yoğurma işlemi, hüzünlü, dramatik ve dahiyane XIX. yüzyıl boyunca yapılmıştır. Bu yüzyıl, eğer gündelik hayatın çirkinliğine bakılacak olursa *hüzünlü*; karışıklık ve savaş dönemlerine bakılacak olursa *dramatik*; eğer teknik, bilimsel ve hatta daha düşük dereceden olan toplumsal gelişmelerine bakılacak olursa *dahiyanedir*.

Varılan nokta her halükârda açıktır: XIX. yüzyıldan çok sonra, bugün, sakin, geliştirilebilir nitelikte bir yasama, giderek daha fazla sayı da insana daha iyi bir kader hazırlamaya ve devrimci talepleri boşa çıkarmaya uğraşmaktadır.

Bu çoklu ve yetersiz kazanımlar kolayca elde edilmemişlerdir, çünkü işlem, tarafsız bir ahlak ve bilim gerektirmektedir. Bu hareket, tamamen tersine çok sert bir kavga biçiminde cereyan etmiştir. Batı'daki mücadelelerde en azından üç safhayı ayırmak mümkündür (ayrı bir deney olan Rus ve Sovyet evrimini ileride ele alacağız).

a) *Devrimci ve ideolojik safha:* Toplum ıslahatçılarının, peygamberlerin (çok sayıdaki düşmanlarının bunlara verdikleri adı kullanmak üzere) dönemi. Bu dönem 1815'ten 1871'e, I. Napol-

yon'un iktidardan düşmesinden *Commune*'a kadar sürmüştür. Asıl kopuş, herhalde 1848'de, zincirleme devrimler zamanında meydana gelmiştir.

b) *Örgütlü işçi mücadeleleri safhası* (işçi sendika ve partileri): 1871 ilkbaharında Paris'te meydana gelen dramdan *(Commune)* önce başlamıştır. Esas bölümü, bu tarihle 1914 arasında yer almaktadır.

c) *Siyasal, daha doğrusu devletçi safha:* Devlet, 1919'dan veya daha iyisi 1929'dan ve artan refahın da yardımıyla 1945-1950'den itibaren toplumsal programları eline almıştır ve bu safha günümüze kadar sürmektedir.

Bu şema, endüstrileşme karşısındaki topumsal taleplerin bizzat maddi hayatın titreşimlerine uygun olarak, çoğu zaman tavrını ve anlamını değiştirdiğini göstermektedir: bu talepler kabaca, ekonomik gerileme dönemlerinde (1817-1851, 1873-1896, 1929-1939) ateşli; buna karşılık ekonomik yükselme dönemlerinde (1851-1873 ve 1945'ten günümüze) sakindirler. Bir tarihçi, Almanya'ya ilişkin olarak, bu toplumsal talebin gel-gitini şöyle anlatmaktadır: "Almanya'da 1830'da *proletarya* kelimesi henüz bilinmiyordu, 1955'te ise ancak şöylesine biliniyor."

Bu üç safhadan, yalnızca toplumsal *fikirler* düzleminde yer alan birincisi, herhalde en önemlisidir, çünkü bütün bir uygarlığın dönemecini belirlemektedir.

- ***1848-1871 arasında, bu geniş fikir, sivri analiz, peygamberlik hareketleri, daha önce kabaca gördüğümüz üzere, ideolojik ilgilerini siyasal alandan toplumsal alana yöneltmişlerdir.***

Ama taleplerinin hedefi devlet değil de, anlaşılması, tedavi edilmesi, iyileşirilmesi söz konusu olan toplumdur.

Yeni program, yeni dil. *Endüstrici, endüstri toplumu, proletarya, kitle, sosyalizm, sosyalist, kapitalist, kapitalizm, komünist, komünizm* kelimeleriyle, devrimci ideoloji kendini yeni bir şekilde formüle etmektedir.

Endüstrici kelimesini (eski endüstri kelimesinden) ve *Endüstri toplumu* formülünü imal eden kişi herhalde Saint-Simon kontudur. Bu endüstri toplumu formülüne Auguste Comte, Her-

bert Spencer ve daha pek çok kişi sahip çıkacaktır. Auguste Comte için, o zamana kadar sahneye egemen olmuş bulunan *askeri toplum*'un yerine geçen toplum söz konusudur. Askeri toplum savaşçıydı, bu toplum ise zorunlu olarak barışçı olacaktır. Herbert Spencer, kendi hesabına böyle bir iddiada bulunmaya cüret edememektedir ve bunda haklıdır. *Proletarya* kelimesi, Akademi Sözlüğü'ne 1828'de girmiştir. *Kitle* kelimesi, tekil ve özellikle de çoğul haliyle, anahtar kelime haline gelmiştir. Bu kelime, "zirvesine Louis-Philippe'in saltanatı döneminde ulaşacak olan bu evrimin terminolojik belirtisidir." Lamartine 1828'de "kitlelerin içgüdüsüne sahibim, işte benim tek siyasal üstünlüğüm" diye ilan etmiştir. Ve Louis Napoléon Bonaparte, *Fakirliğin Yokedilmesi* (1844) adlı kitabında, "Bugün kastların hüküm sürmeleri sona ermiştir, artık ancak kitlelerle birlikte hükümet edilebilir" demektedir.

Bu kitleler esas olarak fakir, sömürülen kentsel işçi kitleleridir. Buradan, o ana egemen olan unsurun sınıf zıtlaşmaları olduğu sonucuna varılmıştır; Marx buna "sınıf mücadeleleri" adını vermektedir. Sınıf mücadeleleri eski bir olgudur, geçmişin maddeten gelişmiş bütün toplumlarında mevcuttur. Fakat şiddetli bir bilinçlenmenin meydana geldiği XIX. yüzyılda, bu mücadelelerin boyutlarının genişlediğini de inkâr etmek mümkün değildir.

Sosyalist ve *sosyalizm* kelimeleri, kariyerlerine 30'lu yıllarda başlamışlardır. *Komünizm* kelimesi de; ama bu kelime başlangıçta ekonomik ve sosyal eşitlik gibi muğlak bir anlam taşımaktadır. "İşçi kitlelerinin generali" Auguste Blanqui, bu bağlamda, "Komünizm *bireyin* korunmasıdır" diye yazabilmiştir. *Kapitalizm* kelimesi Louis Blanc'da (*İş Örgütlenmesi,* 1848-1850), Proudhon'da (1857), 1867 basımı Larousse sözlüğünde görülmektedir, fakat XX. yüzyılın başlarında moda olacaktır. *Kapitalist* kelimesi daha hayat doludur. Lamartine 1843'te haykırmaktadır: "Bizim elimize geçen devrimi kim tanıyabilir! Fransa, çalışma ve serbest endüstri yerine kapitalistlere satıldı!.." Pek başarılı olmayan kelimeler arasında *burjuvazi* ve *kolektivizm* sayılabilir.

Fakat 89'un anıları güçlerini kaybetmemiştir. Jakobenler, Terrör, Kamu Selâmeti, bu kelime ve anılar, zihinlerde örnek veya korkunç anılar olarak yer tutmaktadırlar. Islahatçıların çoğu

için, "Devrim", sihirli kelime, yaratıcı güç olarak kalmaktadır. 1871 Paris *Commune*'ü esnasında Raoul Rigault şunu ilân etmiştir: "Meşrûluk peşinde değiliz, devrim yapıyoruz."

- ***Saint-Simon kontundan Marx'a kadarki süre içinde, Maxime Leroy'nın deyimiyle "kitlesel felsefeler"in (bundan, kitlenin sorunlarından ilham alan ideolojileri anlayınız) yerleşik hale getirilmeleri, ana hatları itibariyle 1848'de tamamlanmıştır.***

Bu aynı yılın şubatında, Karl Marx ve Friedrich Engels'in ***Komünist Manifesto***'su çıkmıştır. Bu kitap bugün hâlâ komünistlerin Kitabı Mukaddesi olmayı sürdürmektedir.

XIX. yüzyılın ilk yarısının uzun ıslahatçılar listesini ayrıntısı içinde izleyerek, onların zaman ve mekân içindeki yerlerini belirleyen bir tablo oluşturulabilir. Böylesine bir tablo, endüstrileşmeyle başı belada olan üç büyük bölgenin öncelikli rolünü oldukça iyi aydınlatırdı: İngiltere, Fransa, Almanya.

Bu tablo aynı zamanda, Fransız çabalarının önceliğini de gösterirdi (ve bu bizatihi bir sorundur, bu konuya ileride döneceğiz). Son olarak da, Saint-Simon'un önceliğini vurgulardı. Bu benzersiz adam, biraz deli, ama dahi biri olup, sosyalist veya sosyalist olmayan bütün toplumsal ideolojilerin, bir de üstelik Fransız sosyolojisinin kökeninde yer almaktadır (Georges Gurvitch). Diğer dev olan ve onu çok fazlasıyla aşan Karl Marx üzerindeki etkisi de net olmuştur. Marx daha çok gençken, Trier'de Saint-Simon'un eserlerini okuyacak ve birçok fikir ve kanıtını bu okumalardan edinecektir.

Eğer üstat Saint-Simon istisna tutulacak olursa, toplumsal ıslahatçılar üç yaş grubuna ayrılmaktadır: XVIII. yüzyılın son 30 yılı esnasında doğanlar (Owen 1771, Fourier 1772, Cabet 1788, Comte 1798); XIX. yüzyılın ilk on yılı içinde doğanlar (Proudhon, Considerant, Louis Blanc); Marx (1818), Engels (1820) ve Lassale'in (1825) daha türdeş kuşağı: Yürüyüşü sona erdiren Almanların grubudur. Düelloda katledilen Lassale'in ölümünün (1864), Marx'ın karşısındaki yegâne büyük muhatabı yok ettiği ve böylece onun başarısını garanti ettiği söylenilmiştir. Bu başarıyı, *Kapital*'in (1867) gücüne bağlamak daha uygun olacaktır.

Bu "kitlesel faaliyetler"i teker teker incelemek söz konusu değildir. Bu incelemelerin hepsi de, Saint-Simon'un şu güzel formülüne göre, "oluş halindeki toplum"un çözümlemeleri gibi olacaktır. Bu filozoflar, tedavici gibidirler. Saint-Simon ve çömezlerine (İkinci İmparatorluk zamanında iş dünyasında servet edinecek olan Enfantin, Chevalier) göre, çabalar üretimin örgütlenmesine yöneltilmelidir. Onlara göre, sevmedikleri Fransız Devrimi, ekonomisini örgütleyemediği için ölmüştür. Gene Fransız Devriminden nefret eden Fournier, özellikle tüketimin örgütlenmesi gerektiğini düşünmektedir.

Barbès ve Blanqui, Louis Blanc ve Proudhon'dan ilk ikisi eylem adamı olarak, son ikisi de ilkelerini "tamamlamak ve geliştirmek üzere" 89'a sadık kalmışlardır. V. Considérant ise, bu ilkeleri ustası Fourier'den daha az şiddetle olsa da, gene de reddetmektedir.

İleride söz edeceğimiz Marx'ın dışında, bu düşünürlerin en özgün olanı, özgürlüğe anarşiye varana kadar tutkun olan Proudhon'dur. Proudhon, devletin ve Hıristiyanlığın karşısında, yaşayan toplumu bilimsel olarak kuşatacak, onun çelişkilerini giderecek bir *diyalektik* peşindedir. Gerektirdiği toplumsal mekanizmaları kavrayabilmek için, bizzat bu çelişkilerin çözülmeleri gerekmektedir. Burada, dinsel düzlemdeki tutkulardan, hatta eylemden uzak, bilimsel bir *spekülasyon* söz konusudur. Kendi elleriyle kurmayı beklerken daha iyi bir dünyayı haber veren kararlı eylemciler olan Falanster kurucularının (Ower, Cabet, Fourier), devrimcilerin ve Marx'ın zihniyetine karşı çıkmaktadır.

- ***Bu alanlarda, XIX. yüzyılın ilk yarısında Fransız düşüncesinin aşikâr önceliği bir sorun çıkarmaktadır.***

Fransa, kuşkusuz devrimin, Büyük Devrim'in ülkesidir. Kuşkusuz, 1830 ve 1848'in devrimci randevularına sadık kalmıştır ve 1871'de yalnız ve yabancılar tarafından yenilmiş olarak, şu Paris Komünü olacak yüksek devrimci ateşi beslemektedir.

Fakat bu özgünlükler bir yana, sosyalizme yatkın Fransa, tabii ki diğer birkaç ülke gibi kendi endüstrileşmesinin ürünüdür. Diğer ülkelerde olduğu gibi Fransa'da da ıslahatçı veya devrimci

düşünce, büyük çoğunluğu itibariyle entelektüellerin, toplumsal ayrıcalıklarının eseri olmuştur. Ve gene başka yerlerde olduğu gibi, bu fikirler güç ve hayata, ancak işçi çevrelerine ve onların eylemlerine ulaştığında kavuşabilmektedir. Fakat Fransa'daki entelektüel tepkiler, her yerdekinden daha erken ve şiddetli olmuştur; oysa endüstrileşme, bunun tersine, İngiltere'dekinden daha geçtir (Fransız *take off*'u 1830-1860'lardadır).

Hiç kuşkusuz, ama *take off* teorisi gerçek süreçleri fazlasıyla basitleştirmektedir. Büyük endüstriyel atılımın tek bir hareketle yola çıkacağı S saatini işaret etmektedir. Ama acaba bu kadar belirgin bir S saati var mıdır? Bunun böyle olduğuna inanmak, önceki bütün kuluçkalanma dönemini ihmal etmek olacaktır. Fransa'da 1815-1851 arasında oldukça yüksek (% 2,5) bir endüstrileşme haddinin olduğunu yakın tarihli araştırmalar ortaya koymuşlardır. Bu atılım, XVIII. yüzyıldan itibaren bir kentsel gelişmenin boyut kazanmasını, eski toplumun bozulmasını yaşayan ve zaten Devrim ile arkasından gelen savaşlardan sarsalanmış olan ülkeye, o çağı yaşayanlara çok çarpıcı gelmiş olan bir bina yıkım şantiyesi görüntüsüne bürünmesini sağlayacaktır.

Kentlerin gelişmesi, tek başına, insani ve maddi kentsel manzaraların aniden değişmelerine yol açmaktadır. Balzac'tan Victor Hugo'ya bütün gözlemciler bundan kaygı duymuşlardır. Sefalet, dilencilik, haydutluk, suçluluk, serseri çocuklar, soygunlar, cinayetler; her şey çalışanların dar alanlara hızla yığılmalarının sonucu artmıştır. Çünkü taşralı akımı bitmek bilmemektedir. Michelet 1847'de hâlâ şöyle demektedir: köylü "Kentte her şeyi beğenir, her şeyi ister, becerirse burada kalacaktır. Kır bir kez terk edildikten sonra, oraya bir daha geri dönülmez." Ama, karışık bir yıl olan 1830'da, Orléans'da 40.000 kişilik nüfustan 12.500 yoksula yardım etmek gerekmiştir. Oran üç üzerinden bir'dir. Lille'de aynı yıldaki oran, 2,21 üzerinden 1'dir.

Kent toplumu, o sıralarda ona temas eden, onu çeken, ama onu yerinden kaldırmayan, hatta yaşatmayan bir endüstri tarafından fena halde altüst edilmişe benzemektedir. Ama bu kentsel sefalet, herhalde kırlardaki kadar değildir. Fakat kentlerde, onlara iş sağladığı zaman hayat koşullarıyla pek ilgilenmeyen bir en-

düstrinin kurbanı olan emekçi halkın alarm veren görüntüsü herkesin gözü önünde sergilenmektedir.

Böylece ilk "ideologlar", ilk endüstrileşme denemelerinin kentlerde yerleşik hale gelmeleri ve başarıya ulaşmalarıyla, bugünün azgelişmiş ülkelerininkiyle aynı olan bu görüntüye bizzat tanık olmuşlardır.

Buna karşılık, 1851'den itibaren, sonra da İkinci imparatorluk döneminin (1852-1879) ekonomik gelişimiyle, işçilerin durumu düzelmiştir.

- *İşçi Örgütlenmesinden Sosyal Güvenliğe*

Bu çok yönlü ve devasa sorunu derinlemesine ele almak söz konusu değildir.

Zaten böyle bir şey mümkün müdür? Böylesine bir işe kalkışıldığında, sosyalist fikirlerle (birbirleriyle çelişen ve aynı zamanda birbirlerine eklenen, hareket halindeki fikirler ailesi) ve çalışma hayatı ile gündelik hayatın gerçek çerçevesi içine oturtulması gereken işçi faaliyetleri ve taleplerini bir arada incelemek gerekecektir. Sosyalist düşünceler, işçi kitlesinin güçlü ve çalkantılı gövdesi tarafından nasıl bir kabul görmüştür?

Bu soruya cevap vermek, İngiltere örneğinin kanıtladığı üzere, işçi âleminin çoğu zaman kendiliğinden, gerçekçi, temkinli dar ölçekli; ideolojilerden ve hem faal hem şiddetli siyasetten uzak bir şekilde örgütlenmesinden ötürü çok zordur.

Üstelik, toplumsal teoriciler en başta öne çıkmışlarsa da, daha sonra sendika birlikleri, bundan sonra işçi siyasal partileri ve son olarak da devletler öne çıkacaklardır (bunlar taleplere hayır diyecekler veya bilgelik göstererek taleplerinin bir kısmını yerine getirecekler veyahut bu taleplerin önüne geçeceklerdir).

Demek ki bu koşuda, en azından dört takım izlemek gerekmektedir: her bir yönden gelen teoriciler, her türden sendikacılar, işçi dünyasının içinden çıkma siyasetçiler, devletin temsilcileri. Bunların hepsi de birbirinden çok farklıdır.

Ama bütün bunlara rağmen, Avrupa'da gene de belli bir evrim resmolmaktadır. En azından üç ülkede (İngiltere, Fransa, Almanya) ve bunlara komşu olan ülkelerde (Hollanda, Belçika, İs-

kandinav ülkeleri, İsviçre), bu evrimin safhaları hemen hemen aynıdır. Bu ayrıcalıklı devletlerin dışındaki yerlerde, gözle görülür gecikmeleri telafi etmek bugüne kadar mümkün olmamıştır.

Bizi burada, ilerlemeci ülkelerin yol alışları ilgilendirmektedir. Bu yol alışın birkaç merhalesini belirtelim.

1871'den önce:

İngiltere'de, 1858-1867'den itibaren sendikalar, *Trade Unions,* büyük sayılarda olmak üzere kurulmuşlardır ve bunlar kuruluşlarından itibaren "usta ve hizmetkâr" yasasının kaldırılması için mücadeleye girişmişlerdir. İlk *Trade Unions* kongresi 1866'da toplanmıştır. Bu sendikalar, yalnızca *nitelikli işçileri* üye kabul etmektedirler.

Fransa'da, kötü niyetli olmayan grevlere izin veren, koalisyonlara dair 1864 tarihli yasa hariç, henüz olumlu bir şey yoktur. 1865'te Paris'te, Enternasyonal'in Fransa seksiyonunun bürosu açılmıştır (ilki, 1864'te Londra'da), sonra 1868'de Lyon'da bir büro daha açılacaktır. İkinci imparatorluk bir kez daha "ilerlemeci ve sıkıştırmacı" olmuştur; işçilerin durumunu iyileştirmiş, ama bu aynı işçi dünyasının özgürlüklerini yakın bir gözetim altında tutmuştur.

Aynı konum *Almanya'da* da yavaş gelişmekte. Lassale, 1862'de Londra'da *Allgemeiner Deutscher Arbeiter Verein*'ı kurmuştur. Bundan yedi yıl sonra, Eisenbach kongresinde Marksist eğilimli sosyal demokrat işçi partisi kurulmuştur.

1914'ten önce:

Bu tarihte gerçekleştirilen ilerlemeler muazzamdır.

İngiltere'de, 1881'de Hyndmann tarafından *Demokratik Federasyon*'un kurulması, o zamana kadar siyasete iyi gözle bakmayan işçi çevrelerindeki "sosyalist" propagandanın başlangıcını belirlemiştir. Politikleşmenin başlamasıyla eşanlı olarak, sendikacılık hareketi 1884'ten itibaren en fakir işçilere, *niteliksizlere* ulaşmıştır. Fakat, Londra liman işçilerinin büyük tarihsel grevleri ancak on yıl sonra gerçekleşecektir. 1893'te *Independant Labour Party* kurulmuş, bundan beş yıl sonra da Genel Sendikalar *(Trade Unions)* Federasyonu ortaya çıkmıştır. Labour Party'nin seçimlerde başarı kazanmasının arkasından, 1907'de adeta devrimci olan "radikal" hükümet kurulmuştur. Bu dönemde bir dizi toplumsal yasa çıkarılmıştır. Yeni bir İngiltere resmolmaktadır.

Fransa'da da aynı süreç: Jules Guesde, 1877'de ilk sosyalist gazete olan *Egalité*'yi ve iki yıl sonra da Fransız İşçi Partisi'ni (P.O.F.) kurmuştur. 1884 kanunu sendikaları tanımış, 1887'de emek borsaları kurulmuştur. 1890'da Emek bayramı 1 Mayıs ilk kez kutlanmıştır; 1893'te ise, Jean Jaurès ilk kez Carmaux'dan milletvekili seçilmiştir. 1895'te C.G.T. (Genel Emek Kongresi) kurulmuştur. 1901'de biri Jules Guesde'inki (Fransa Sosyalist Partisi), diğeri de Jaurès'inki (Fransız Sosyalist Partisi) olmak üzere iki sosyalist parti kurulmuştur. 1904'te *L'Humanité* gazetesi kurulmuş, 1906'da iki parti birleşerek, Birleşik Sosyalist Parti'yi oluşturmuştur.

Almanya'da, sosyalistler Bismarck tarafından kovulmuşlardır (1878 İstisna Kanunu). 1883'ten itibaren bir devlet sosyalizmi, toplumsal tedbirleri artırmıştır. Bismarck'ın çekilmesinden sonra, sendikalar yeniden kurulmuş, kısa bir süre içinde bir milyon üyeye ulaşmışlardır. Bunların politik başarıları büyük olmuştur (1907 seçimlerinde 3 milyon, 1912'de 4.245.000 oy).

Bu koşullarda, ikinci enternasyonalin 1901'den başlayarak gücünü abartmadan, Batı âleminin *1914'te savaşın eşiğinde olduğu kadar sosyalizmin de eşiğinde olduğunu* iddia etmeye hakkımız vardır. Sosyalizm iktidarı ele geçirmek ve modern bir Avrupa, belki de bugünkünden daha modern bir Avrupa kurmak üzeredir. Savaş, birkaç gün, birkaç saat içinde bu umutları gömecektir.

Çatışmayı önleyememiş olması, o dönemin Avrupa sosyalizminin muazzam bir hatasıdır. Sosyalizme en yakın duran ve işçi politikasındaki bu "tersine dönüş"ün gerçek sorumlusunu arayan tarihçiler bunu hissetmişlerdir. Fransız C.G.T. sekreterleri Jouhaux ve Dumolin ile Alman sendika merkezi sekreteri K. Legien, 27 Temmuz 1914'te Brüksel'de buluşmuşlardır. Acaba bunlar bir kahvede rastlantı eseri mi yoksa umutsuzluklarını anlatmak için mi bir araya gelmişlerdir? Jaurès'in tam katledileceği gündeki (31 Temmuz 1914) sonuncu girişimlerine atfedilmesi gereken anlamı da bilmiyoruz.

Bugünün Avrupası sosyalist veçhesini, yasaların siyasal endişeleri oylaması oyunu içinde, Fransa'da (1945-1946) ve biraz daha geç olmak üzere İngiltere'de Sosyal Güvenlik Örgütlerinin

kurulmasıyla, yavaş ve yetersiz bir şekilde inşa etmiştir. Ortak Pazar, devletlerin toplumsal yükümlülükler konusunda eşit oldukları ilkesini koyarak, bu kurumun altılar Avrupa'sı içinde genişletilmesini kararlaştırmıştır.

AYIRIM IV

Avrupa'nın Birlikleri

Bir hümanizma tarihçisi olan Franco Simone, Avrupa'nın sözümona birliği konusunda bizi uyarmaktadır: Bu, romantizmin bir yanılsamasıdır. Ona hem haklı, hem de haksız olduğunu söylemek, Avrupa'nın tek cümleyle aynı anda hem birlik, hem de çeşitlilik olduğunu ileri sürmek olacaktır; düşünüldüğünde, bunun eşyanın tabiatı gereği olduğu anlaşılmaktadır.

Daha önceki ayırımlar, dini, akılcı düşüncesi, bilim ve tekniğinin evrimi, devrim ve toplumsal eşitlik merakı, emperyalist başarılarıyla bütün olarak aynı kaderi izleyen bir Avrupa gösterdiler. Ancak, bu "uyum"u aşmak ve gizli kalmış ulusal çeşitlilikleri hemen açığa çıkarmak her an mümkündür. Bu güçlü ve gerekli çeşitlilikler bol miktardadır. Ama bunlara Britanya ile Alsace, Fransa'nın güneyi ile kuzeyi; Mezzogiorno ile Piemonte; Bavyera ile Prusya; İskoçya ile İngiltere; Flamanlar ile Wallonlar; Katalonya, Kastilya ile Andalusya arasında da rastlanmaktadır. Fakat bu çeşitliliklerden, ulusal birlikleri inkâr edecek deliller elde etmek olanaksızdır.

Bu ulusal birlikler de, Avrupa gerçeğinin inkârı değillerdir. Her devlet, her zaman bizatihi bir kültürel dünya oluşturma eğiliminde olmuş ve "halklar psikolojisi" bu çeşitli sınırlı uygarlık-

ları çözümlemekten zevk almıştır. Elie Faure veya Kayserling kontunun fazlasıyla parlak kitapları, bu konuda hiç kuşkusuz sadece yanlış görüşler sunmakta değillerdir. Onların bir mozaikin parçalarına çok yakından baktıklarını söylemekle yetinelim; oysa bu mozaik, yukarıdan bakıldığında açıkça bütünsel bir resim ortaya koymaktadır. Öyleyse, bütün ile ayrıntı arasında neden kesin bir tercih yapılsın ki! Bu iki gerçeklik birbirini dışlamamaktadır.

Parlak Birlikler: Sanat ve Zihin

Parlak birlikler sözünden, Avrupa uygarlığına kültürün, zevkin ve zihnin en yüksek düzleminde, sanki üzerine aynı ve tek bir ışığın düştüğü, adeta tekdüze bir kardeşlik edası veren buluşmaları ve birleşmeleri anlıyoruz.

Bu, bütün Avrupa uluslarının tamamen aynı kültüre sahip oldukları anlamına mı gelmektedir? Tabii ki hayır! Ama bu söz, Avrupa mekânının herhangi bir noktasından çıkan her hareketin, bu mekânın tümünü kapsama eğiliminde olduğu anlamına gelmektedir. Herhangi bir kültür ögesi, Avrupa'nın şu veya bu kesiminde dirençlere, redlere toslayabilir veya tersine, başarısı, sıklıkla olduğu üzere, sınırlarını aşarak "Avrupalı" olmaktan çıkarak dünyalı olabilir. Ancak bütün olarak ele alındığında, Avrupa mekânı dünyanın geri kalanına nazaran uzun zamandan beri kanıtlanmış, oldukça tutarlı kültürel bir alanı meydana getirmiştir.

- ***Sanat ve çok sayıdaki uyumu: Avrupa'da her sanatsal biçim, burası ister Katalonya (herhalde ilk Roman sanatın yayılma merkezi), ister île-de-France, Lombardiya, Quattrocente Floransa'sı, Tiziano'nun Venedik'i veya empersiyonizmin Paris'i olsun, ilk vatanının sınırlarını aşmaktadır.***

Hükümdar konaklarının, sarayların, kiliselerin inşa edildiği her merkeze, kural olarak Avrupa'nın dört bir yanından sanatçı akmaktadır. Binlercesi arasından, XV. yüzyılda Burgonya düklerinin ve Claus Sluter'in Dijon'u buna tanıktır. İtalyan Rönesans sa-

natçılarının gezginliği, okulların birbirine tarz bulaştırmalarını açıklamaktadır. Bir sanatçının başladığı bir fresko, başka biri tarafından bitirilecektir; bir kilise birbiri ardına gelen bir mimarlar dizisi tarafından tamamlanmıştır. Floransa'daki Santa Maria del Fiori kilisesi, kubbesini, Brunelleschi'nin ileri tarihlerdeki atılganlığına borçlu olacaktır.

Lüks, hükümdarın, zengin tüccarın kaprisi de rollerini oynamışlardır: ulaşım ve iletişimin yavaş ve bugünkünden seyrek olduğu bir dönemdeki hızlı yayılmalar, onlar olmaksızın iyi anlaşılamaz. XV. ve XVI. yüzyıllarda İtalyanlar, I. François'nın sarayına davet edeceği şu İtalyanlar tüm Avrupa'nın hocalarıdır. XVIII. yüzyılda ise, klasik sanatı Rusya'ya kadar taşıyanlar Fransızlar olacaktır. Avrupa'da ne de çok Versailles, ne de çok Fransız tarzı bahçe vardır!

Avrupa böylece, onun tüm mekânını kapsamakta ve sonra da terk edilmektedir; yavaş büyük dalgalara, hatta devasa deniz yükselmelerine tanık olmuştur. Kim bu başarıları, devasa benzeşmeleri bilmez ki: Roman sanat, gotik sanat, barok sanat, klasik sanat...

Olgunun kronolojik kalınlığı her seferinde etkileyicidir. Gotik sanat kabaca üç yüzyıl sürmüştür. Güney yönünde, Burgos ve Milano'yu asla aşamamıştır. Gerçek Akdeniz onu istememiştir. Buna karşılık Venedik, XVI. yüzyılın başında gotiktir, kendi tarzında çok özgün bir şekilde tamamen gotiktir. Paris 1550'lerde hâlâ gotiktir. Rönesans mimarisi ancak birkaç noktada yer tutmaktadır: İnşa edilmekte olan Louvre'da; bugün olmayan Madrid sarayında; Primative'in çalıştığı, Leonardo da Vinci'nin ölmeye geldiği Fontainebleau şatosunda. Aynı anda hem Roma'dan, hem de İspanya'dan kaynaklanan, Karşı-Reform'un eseri olan (öylesine ki, dün ona Cizvit sanatı denilmekteydi) barokun geniş çaplı ve güçlü başarısı XVII. yüzyıldan itibaren kanıtlanmaktadır. Karşı-Reformun sanatıdır, ama kaydedelim ki, Protestan Avrupa'yı da kapsamına almıştır. Doğu'ya doğru geniş ölçüde ilerlemiştir (Viyana, Prag, Polonya).

Fransız mimarisi, XVIII. yüzyılda yerleşik hale gelmek için çok daha az zaman harcayacaktır. Çok sayıda Fransız kentini o sıralarda yeniden biçimlendiren (Tours, Bordeaux) şehircilik ha-

reketini anlama yönünde, bugün en iyi manzarayı Saint - Petersburg sunmaktadır. Mimari faaliyeti rahatsız edecek hiçbir yapının bulunmadığı boş bir alanda inşa edilen bu kent, hiç kuşkusuz XVIII. yüzyılın en güzel şehri, bu yüzyılın perspektif ve bütünlük kavrayışının en iyi ifadesidir.

Aşamaları, Avrupa'da her seferinde hızla yerleşik hale gelen çağları işaret eden, müzik alanındaki teknik ve aletsel devrimlerin muhteşem tarihini, birkaç satırla yararlı bir şekilde anlatmak mümkün değildir. Flütten arp'e kadar antikiteden gelen bütün müzik aletleri elden ele geçmiş, sonra orgun genelleşmesi, klavsen'in ortaya çıkışı, özellikle İtalyan virtüözler tarafından olmak üzere kemanın lanse edilmesi (fakat bugünkü keman yayı bir Fransız tarafından bulunmuştur ve bu XVIII. yüzyıl gibi geç bir tarihte olmuştur), piyanonun ortaya çıkışı vs. yaşanmıştır.

Müzikal biçimlerin birbirlerini izlemeleri, elbette aletlerdeki bu ilerlemeye bağlıdır. Orta Çağda, aletin eşlik ettiği veya etmediği şarkı bütün müziğe egemendir. IX. yüzyılla birlikte resmolmaya başlayan *çokseslilik,* aynı müziğin bas tondan eşlikçisi olarak orgu kullanmıştır. XIV. ve XV. yüzyıllarda Floransalıların *Ars nova*'sı, birden fazla ses için bestelenmiş bir şarkıdır, bu çokseslilığin içine, her biri bir ses olarak müzik aletleri de dahil olmaktadır. Bu "yeni sanat" zirvesine, Palestrina'nın (1525-1594) *a capella* müziğinde ulaşacaktır.

Fakat insan sesine dayalı müzik, özellikle yaylı çalgıların gelişmesinden sonra yerini aletli müziğe bırakacaktır. Bu, *konser*'in (konçerto), az sayıda alet için bestelenmiş (örneğin *quotuor)*, "oda" müziği denilen müziğin *ortaya çıkışıdır.* Bu da müziği, başlangıçta dindışı müzikle, Saray müziğiyle eşanlamlı kılınacaktır ve Kilise müziğinin tersidir. Enrico Radesca 1605'te, Savua kontu Amédée'nin *"musico di camera"*sıdır; Carlo Farinà ise 1627'de *"suo nature di violinodi camera"*dır. Oda müziği her şeyden önce diyalogtur, bir sohbet sanatıdır. İtalya *concerto*'yla birlikte onun vatanıdır: alet grupları aralarında sohbet etmekte, sonra bir alet bütün orkestraya cevap vermektedir (Corelli, 1653-1713, ilk solo çalan kişidir; Vivaldi, 1678-1743 bu türün üstadıdır). Almanya *sonat*'ı tercih etmiştir (iki ve bazen de tek bir alet). Fransa'da

süit, birçok dans havasını çok yumuşak bir biçimde birleştirmektedir.

Nihayet *senfoni*'yle birlikte, büyük orkestra müziği, kullanılan aletlerin ve olanakların, aynı zamanda dinleyicilerin de sayısı itibariyle bir kitle müziği ortaya çıkacaktır. Daha XVIII. yüzyılda Stamitz'le, sonat biçimi senfoni halinde işlenmeye başlamıştır. İzleyen yüzyılda, romantik dönemde, müzik, orkestanın kitlesinin güçlendirilmesi ve solistin, teknik virtüozluğun (Paganini, Lizst) yüceltilmesi yönlerinde hareket etmiştir.

Herhalde XVI. yüzyıl sonlarında Floransa'da doğmuş olan İtalyan operasına, bunun İtalya, Almanya, Avrupa'daki (Mozart, Haendel, Gluck önce "İtalyan" operaları bestelemişlerdir) muzaffer ilerlemesine, sonra da Alman operasının ortaya çıkmasına özel bir yer ayırmak gerekir.

Resim konusunda ise, bu alandaki devrimler –çünkü bu konuda adeta devrimden söz etmek mümkündür– Avrupa'nın tümüne yayılmışlardır ve kavrayışları çelişkili olduğunda bile, bu çelişkilerin de tümünün Avrupa'nın tümünde ortak olması dikkat çekicidir. Herhalde iki büyük resim devrimi olmuştur: Galileo ve Descartes'ın dünyayı "geometrileştirmelerinden" çok önce, resim mekânını geometrik hale getiren İtalyan Rönesans devrimi; ikincisi de XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve resmin bizzat özünü sorgulayan Fransız devrimi. Başlangıç odaklarını belirlemek üzere İtalya, Fransa dedik; fiili durumda ise, büyük adlara veya büyük devrimcilere bakılacak olursa, her iki şıkta da bir *Avrupa* resminin söz konusu olduğu görülür. Bugün Batı resmi demek gerekir, çünkü Avrupa resmi kıtasının sınırlarını geniş ölçüde aşmıştır.

Gerçekte, Avrupa'daki her büyük şehre mimari görünüşü veya müzeleri itibariyle bakıldığında, aynı sanatsal tabakaların sunulduğu görülmektedir. Buralarda aynı renkleri tanımak mümkündür. Biri özellikle Barok, diğeri Rönesans kenti, üçüncüsü klasik dönem kenti olsa da, Venedik kendine özgü bir gotik üretmiş olsa da, Pavia gene kendine özgü bir Lombardiya Roman'ına sahip olsa bile, her Avrupa yurttaşı bu şehirlerde hep bildiği, hemen anladığı, kendine ait biçimleri bulmaktadır.

• ***Felsefeler de birleştirici mesajlardır. Avrupa, tarihinin her döneminde, adeta tek bir felsefeye sahip olmuştur.***

Jean-Paul Sartre'ın söylemekten hoşlandığı üzere, toplumsal konjonktürün keyfine göre, Avrupa *tek bir egemen felsefe*'ye sahip olmuştur (kuşkusuz, çünkü Batı'nın tümünde her zaman egemen *bir* ekonomi ve toplumsal mimari vardır). Descartes felsefesi, yavaş yavaş yoğrulmakta olan kapitalist bir dünyanın felsefesi olsa da, olmasa da, klasik Avrupa'yı doldurmakta, ona egemen olmaktadır. Marksizm, yükselen işçi sınıflarının ve sosyalist veya endüstriyel toplumların felsefesi olsa da, olmasa da (ama nasıl "olmasa da" denilebilir?), Batı'ya, sonra da her şeyin yerini onun yanında veya karşısında belirlediği dünyaya egemen olmuştur.

Felsefelerin bu birliği, ülkeden ülkeye somut bağlantılar gerektirmektedir.

Alman felsefesinin iki önemli anını ele alalım: 1° Kant'ın *Saf Aklın Eleştiri*'sinden (1781) Hegel'in ölümüne kadar (1831); 2° Husserl'den (1859-1938) Heidegger'e kadar (doğ. 1889). Her eserin arkasından gelen, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, İspanyolca, Rusçaya yapılan çok sayıdaki çeviriyi hesaba katmaksızın, bu eserlerin önemini anlamak mümkün değildir. Bu çeviriler, Alman felsefi düşüncesinin başlıca iki hareketini Avrupa hayatıyla bütünleştiren ışımanın ölçüsünü vermektedirler.

Varoluşçuluk şıkkında, onu dünya ölçeğinde ve özellikle Latin Amerika yönünde yeniden lanse eder; Sartre ve Merleau-Ponty tarafından yapılan yeni Fransız yorumlamalarının olması kayda değerdir.

• ***Nesnel bilim konusunda hiçbir sorun yoktur: o, Avrupa'da daha ilk başarılarından itibaren kesinlikle tektir.***

Her biri, Avrupa'nın tüm bilginlerini sırasıyla ilgilendiren aşamalar halinde, her yerde aynı anda yoğrulduğundan, şu veya bu icadın kârını veya liyakatini tek bir Avrupa ulusuna atfetmek güçtür.

Hangi örnek verilirse verilsin, bu iyi bir örnek olur. Alexandre Koyré'nin hakkında güzel bir kitap yazdığı (1962) Kepler

devrimine ilişkin örnek mükemmeldir. Kepler (1571-1630), öncelleri (hepsinden önce Copernicus), çağdaşları (hepsinden önce Galileo), öğrencilerinden oluşan bir düşünürler ailesinin içinde yer almaktadır. Eğer bunların doğum yerlerini, faaliyet gösterdikleri yerleri bir harita üzerine aktarsaydık, Avrupa'nın tümü siyah noktalarla dolardı.

Tıp, biyoloji, kimya da bu kuralın dışında değillerdir. Hiçbir bilimin, çok kısa bir zaman aralığı içinde bile, Alman, İngiliz, Fransız, İtalyan, Polonyalı olduğu söylenemez. Bilim her zaman Avrupalı olmuştur.

- ***İnsanı konu alan bilimlerin hareketleri, daha çok felsefeninkiler gibi, Avrupa'ya hızla yayılan ulusal hareketler olarak ortaya çıkmaktadır.***

Sosyoloji daha çok Fransız kökenlidir. Son elli yılın ekonomi politiği daha çok bir İngiliz veya Anglosakson başarısıdır. Coğrafya hem Alman, hem de Fransızdır (Ratzel ve Vidal de la Blache). XIX. yüzyılda daha çok Alman olan ve Leopold von Ranke'nin (1795-1886) büyük adının egemenliği altında bulunan tarih, Avrupa tarih yazınını Alman bilginliğinin ve özenliliğinin hükmü altında tutmuştur. Durum bugün daha karışıktır, ama Avrupa tarih yazını –gerçekte dünya tarih yazını haline gelmiştir– tek ve aynı hareketin içinde yer almaktadır. Henri Berr, Henri Pirenne, Lucien Febvre, March Bloch, Henri Hauser, Georges Lefebvre'den itibaren kurulan, François Simiand gibi iktisatçılara veya Maurice Holbwachs gibi sosyologlara dayanan bir Fransız okulu burada egemen konumdadır. Bu okul, bütün insan bilimlerinin sentezi olmayı istemektedir ve tarih yöntemlerini ve tarihsel bakış açılarını yenilemektedir.

- ***Edebiyat, en eksik birliği temsil etmektedir. Bir Avrupa edebiyatından çok ulusal edebiyatlar vardır ve bunların arasında birçok ilişki olduğu kadar, şiddetli zıtlıklar da bulunmaktadır.***

Bu alandaki birlik en eksik olanıdır (iyi ki öyle), çünkü edebiyat –deneme, roman, tiyatro–, ulusal uygarlıkları en fazla farklılaştı-

ran şeylere dayanmaktadır: dil, gündelik hayat; acıya, zevke, aşk fikrine, ölüm fikrine, savaşa verilen tepki; vakti geçirme, yeme, içme, çalışma, inanma biçimleri... Uluslar, edebiyatları boyunca yeniden çözümlenecek, hatta bu esaslı tanıklık sayesinde psikanalizleri yapılacak kişiler, bireyler haline gelmektedirler.

Bu edebiyatlar arasında elbette aşikâr ve sürekli yakınlaşmalar vardır, bunlar modalara uymaktadırlar. Örneğin Avrupa'nın tümü ölçeğinde, bir romantizm dalgası, "Aydınlanma"nın akılcı Avrupa'sının yerine geçmiş, sonra da toplumsal gerçekçilik romantizmin yerine geçmiştir. Kesintisiz bir "etkiler" oyunu –okul etkileri, birey etkileri– bir eserden diğerine yansımaya hiç ara vermemektedir. Fakat her edebi eserin özel bir toplumsal ve zihinsel dünyanın içine daldığı da açıkça ortadadır. Ulusal edebiyatın birliğinden söz etmek kesinlikle mümkün değildir, bu konuda bir Avrupa birliğinden nasıl bahsedilebilir?

Zaten büyük bir engel, dil engeli yok mudur? Hiçbir çeviri, edebi bir deneyi tam aktaramaz. Büyük Avrupa dillerinin her biri, hazinelerinin bir bölümünü diğerlerinden gizlemektedir. Eğer içlerinden biri, eskinin Latincesi veya XVIII. yüzyılda Fransızca gibi öne çıkar ve belli bir iletişimi sağlarsa!.. Voltaire'in Saint-Petersburg'tan Paris'e, olan alandaki krallığı, bu durumu tek başına açıklayan Fransız dilinin krallığıdır. Bugün tek bir dil üzerine kapanmak bilim için mümkünken (aslında bilim, uluslararası terimleriyle, hemen hemen yapay bir dil oluşturmuştur), edebiyat için değildir. Üstelik, edebiyat bugün giderek daha fazla bir kitle dili haline geldiğinden, artık hiç mümkün değildir. XVIII. yüzyılın "uluslararası" Fransızcası, ancak dar bir seçkinler grubu için vardı.

- ***Avrupa Kütür Birliğini korumalı mı, yoksa sona mı erdirmeli?***

Başarılar ve yetersizlikleriyle bu kültürel birlik, acaba sınırlarını kaldırmaya karar verecek bir Avrupa perspektifi içinde yeterli midir? Kuşkusuz hayır, çünkü Avrupa siyasal birliğinin öncüleri, üzerinde iyice düşünülmüş bir eğitim reformunun birleşme yolundaki etkileri üzerinde heyecanla durmaktadır. Diplomaların

eşdeğerliliği, eğitimin çeştili üniversitelerde sürdürülmesine ve bir veya bundan da iyisi, pek çok Avrupa üniversitesi (bu ilke kabul edildi) kurulmasına, bir Avrupa eğitim hayatı oluşturulmasına olanak verecektir.

Bu vurgunun, uygulamada zorunlu olarak, Avrupa'nın yaşayan dillerine geniş ölçüde açık bir hümanizmanın üzerine vurulması olmayacak mıdır?

Sağlam Birlikler: Ekonomi

Avrupa uzun zamandan beri birleştirici bir ekonominin şebekesi içine girmiştir: bu kıtanın maddi hayatı, her dönemde otoriter, ayrıcalıklı merkezlerin etrafında dönmüştür.

Orta Çağın sonuncu yüzyılları boyunca her şey Venedik'e gitmekte, her şey oradan yola çıkmaktadır. Modern Çağın başlangıcıyla birlikte, çekim merkezi bir an için Lizbon'da, sonra Sevilla'da oluşmuş, daha doğrusu bu sonuncu kent ile Anvers arasında, XVI. yüzyılın sonuncu çeyreğine kadar salınmıştır. Daha sonra XVII. yüzyılın başlarında Amsterdam'ın ticari üstünlüğü tesis edilmiş ve bu XVIII. yüzyılın ilk yıllarına kadar sürmüştür. Sonra Londra'nın sırası gelmiş, onun üstünlüğü de 1914'e, hatta 1939'a kadar devam etmiştir. Her zaman bir orkestra ve bir orkerstra şefi olmuştur.

Bu çekim merkezlerinin atılım dönemlerinde daha etkin olmalarından ötürü, buraya yalnızca Avrupa'nın hayatı değil, onunla birlikte dünyanın tüm güçlü yaşamı da akmaktadır. 1914 savaşı arefesinde, Avrupa için Londra yalnızca büyük kredi, deniz sigortası ve yeniden sigorta piyasası değil, aynı zamanda Amerikan buğdayı, Mısır pamuğu, Malezya kauçuğu, Bangka ve Billiton kalayı, Güney Afrika altını, Avustralya yünü, Amerika veya Ortadoğu petrolü... demektir.

• ***Avrupa, çok erkenden çevik bir parasal ekonominin nüfuz ettiği; çevresindeki denizler, içinden geçen nehirler, sonra da arabalar veya donanımını tamamlayan hayvanlar için karayolları tarafından canlandırılan faal bir ulaşım şebekesine sahip, tutarlı bir maddi mekân oluşturmuştur.***

Böylece yük hayvanları, Brenner (Venedik'e doğru), Gothard, Simplon (Milano'ya doğru), Mont-Cenis yollarından, Alplerin meydana getirdiği büyük engele karşı zafer kazanmışlardır. Gündelik dil; bu engelin iki yanındaki trafikleri canlandıran ve İtalyan ekonomisinin Avrupa'nın kuzeyine ve kuzeydoğusuna doğru yayılmasına olanak veren katır kervanlarına, ilginç bir şekilde "büyük arabalar" adını vermiştir. Bu kervanlar Avrupa'ya, İtalya'nın lüks kumaşlarını ve Doğu Akdeniz ürünlerini getirmektedir. XVI. yüzyılda Lyon'da ticaretin ve fuarların çok başarılı olması, kara, nehir yolları ile Alplerin "büyük arabaları"nın burada birleşmeleri sayesinde gerçekleşmiştir.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, demiryollarıyla birlikte, karasal Avrupa'nın bütün kireçlenme ve ataletleri tamamen kırılmış, hızlı mübadelelere dayalı maddi bir uygarlık, burada aşırı voltajlı endüstri ve ticaret hayatının meydana getirdiği menzillerle birlikte yavaş yavaş yayılmıştır.

Bu uzun tarihe ilişkin olarak, açıklama amacıyla değil de, yalnızca hatırlatmak üzere, sadece iki örnek vereceğim. Önce *mude*, Venedik ticari kadırga kervanları. XV. yüzyılda bunların şebekesi daha çok Akdeniz'de yer almakta, ama bazıları Londra ve Bruges'e kadar gitmekte ve başta Brenner olmak üzere, bazı canlı karayolları Venedik'e ulaşmaktadır. Alman tüccarlar, bu kentte geniş bir ortak depoya sahiptirler. Rialto köprüsünün yakınlarındaki bu hana, *Fondago dei Todeschi* denilmektedir.

Diğer örnek XVI. yüzyıldan ve Sevilla'dan yola çıkarak, piyasadan piyasaya koşan kambiyo senetlerine dair. Fiili durumda, mübadeleler ve ödemeler akımı içinde, piyasadan piyasaya hep aynı (veya yaklaşık) tutarlar dönmektedir.

Bu koşullarda, aynı devrevi ritmlerin, adeta aynı anda, neden Avrupa'nın farklı bölgelerini ayağa kaldırdığı anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılda İspanya'da, Amerika'dan sikke kesmeye uygun büyük miktarda değerli madenin gelişinden ötürü, hızlı bir fiyat artışı başlamıştır. Bu artış, henüz ilkel bir ekonominin göbeğinde yer alan Moskof devletine varana kadar bütün Batı Avrupa'ya yayılmıştır.

• *Bunun anlamı, Avrupa hayatının tümünün uygun adım gittiği veya aynı düzeyde olduğu değildir. Lübeck veya Ham-*

burg'dan başlayıp, Prag ve Viyana'dan geçerek Adriyatiğe ulaşan bir hat, Batıda yer alan ekonomik olarak ileride bir Avrupa ile Doğuda yer alan (köylülerine ilişkin gerçeklerin bize daha önce belli ettikleri üzere) geri bir Avrupa'yı birbirinden ayırmaktadır. Bu farklılığın silinmesi uzak değildir. Ama henüz silinmemiştir.

Bundan da ötesi, gelişmiş Avrupa'nın içinde bile daha önde bölgeler vardır, bu "gelişme kutupları", daha az gelişmiş, bazıları iyice geri "azgelişmiş" bölgelerden ayrılmaktadır. Bugün bile, her Avrupa ülkesinde bazı bölgeler bütüne nazaran gecikmişlerdir, çünkü yenilikler doğal olarak en canlı mekezler tarafından çekilmektedir.

Gerçekte, önde giden ile geriden gelen bölgeler arasındaki voltaj veya düzey farkları olmazsa, asla dolaşım ve ortak ekonomi olmaz. Gelişmişlik ve azgelişmişlik birbirlerini çağırmaya, birbirlerine bağımlı olaya ara vermemektedir. Fransız bankaları tarihi bunu kısaca göstermektedir: Bunların XIX. yüzyılın ikinci yarısında atılıma geçmeleri, 1863'te kurulan Crédit Lyonnais gibi büyümeye yönelik kurumların lehine olmak üzere, bazı Fransız bölgeleri ile bunların uykuda veya yarı uykudaki tasarruf ve sermayelerinin gecikmeli olarak seferber edilmelerinden kaynaklanmıştır. Bu bölgeler ve kırsal kesim, bunun ters yöndeki darbesine maruz kalarak, bir ilk uyanmaya ve genel hayata katılmaya doğru adım atacaklardır.

- *Ortak Pazar'ın öncelleri: Farklılaşmış bölgesel veya ulusal ekonomilere rağmen, Avrupa'yı uzun zamandan beri birleştiren bu ekonomik bağı, her kesimin her şeye bağımlı olacağı tutarlı bir bütün halinde örgütlemek mümkün müdür?*

Bu, ikinci dünya savaşının sonundan beri ortaya atılan ve Ortak Pazarın ilk olmamakla birlikte en fazla başarıya ulaşanı olduğu bir girişimler dizisinin ortaya koyduğu problemdir.

Her şey, hiç kuşkusuz Avrupa'nın 1945 sonrasındaki sefil durumundan kaynaklanmıştır; bu tam çöküş, dünya dengesi açısından kaygı vericiydi. Bu yüzden ilk yapıcı önlemlere başvurulmuştur: Londra'da Birleşik Avrupa Komitesinin hayata geçiril-

mesi (Mayıs 1947), Marshall planı (3 Temmuz 1947). Bu plan siyasal, askeri, ekonomik, kültürel, toplumsal çeşitli amaçlara yönelikti. Avrupa –belli bir Avrupa–, öylece kendini inşa etmeye uğraşıyordu.

Şu anki amacımız, kendimizi yalnızca ekonomik sorunlarla sınırlandırmaktır. Bu açıdan, Yediler Avrupa'sının (bir gazeteci bunlara "deniz kazazedeleri" demektedir) başarısızlığı, yolu ve geleceği "altılar Avrupa'sı"na, yani gündelik dilin Ortak Pazar adını verdiği kuruluşa açmaktadır (Ortak Pazar 1951'de kurulan ve 25 Mart 1957 Roma antlaşmasıyla oluşturulan CECA, CEE, Euratom gibi unsurlardan meydana gelmektedir). Burada da kısmi bir çözüm söz konusudur, ama eğer Avrupa kendini gerçekten yaratacak olursa, bu Ortak Pazar, Türkiye, Yunanistan, Danimarka, İrlanda, İsveç, Avusturya, İngiltere'nin ortaklık taleplerıyle yüzey olarak ve derinlemesine genişleyecektir.

Bu ortaklık taleplerinin hepsi henüz inceleme aşamasındadır (bu satırlar, Şubat 1962'de yazılmışlardır). Ortak Pazar açıkça büyüme şansına, Avrupa'nın tüm mekânını kapsama şansına sahiptir ("Ural'a kadar" ilerlemesi yasaklanmış olsa da). Bu taleplerden en önemlisi İngiltere'ninkidir.

Öyleyse bir Avrupa ekonomik birliği, şansı Ortak Pazar boyunca incelenebilir.

- ***CEE'nin (Avrupa Ekonomik Birliği) veya başka bir ifadeyle Ortak Pazarın oluşumu, Roma antlamasıyla (25 Mart 1957) başlamış ve ilk kararların uygulamasına 1 Ocak 1958'den itibaren başlanılmıştır.***

Burada henüz kısa bir geçmişi olan ve üzerinde ihtiyatla konuşulması gereken bir deney söz konusudur.

Altıların bu dört yıl içindeki inkâr edilemez ve güçlü büyümeleri, aynı anda hem lehte bir dünya konjonktürünün, hem de ilk ortaklık tedbirlerinin gene lehte olan yansımalarının eseridir. Tedrici açılma, ilgili ülkeler arasındaki mübadelelerin artışının gösterdiği üzere, aşikâr bir hızlandırıcı olmuştur.

Ancak deneyin esas bölümü geleceğe ilişkindir. Roma antlaşmasının ilerlemeci programı, bir dizi aşama öngörmektedir. O

halde soru şöyledir: Birliğe doğru bir adım olan ilk gerçekleştirmeler, kâğıt üzerinde tam bir ekonomik bütünleşme öngören bir gelecek için iyi bir kehanet midir?

Kötümser öngörülerin tersine, Altıların endüstrileri (ilk bakışta Alman endüstrisinden daha narin olduğu söylenilebilecek Fransız endüstrisi de dahil), Ortak Pazara uyum sağlamıştır. Bunun sonucunda, bu endüstrilerde yapı değişiklikleri, yoğunlaşma yönünde aşikâr bir eğilim meydana gelmiş, bu da örneğin Fransa'daki Renault veya Péchiney, Saint-Gobain gibi büyük ölçekli işletmelerin ortaya çıkmalarına neden olmuştur... Aynı zamanda dönüşüm çalışmaları da gerekmiştir. Örneğin kömür sektöründe, az verimli bazı madenleri kapatmak gerekmiştir, çünkü bu yeniden bütünleşmeler boşa gitmese de, sorunlu olan bir evrimin içinde yer almışlardır.

Açıkçası, eğer yalnızca endüstriler söz konusu olsaydı, uyum ve uyuşmalar rahat olurdu. Tekniklerin bugünkü durumunda, endüstri, müdahaleler ve planlar karşısında aşikâr bir esneklik göstermektedir. Öte yandan, paraların sağlamlığına ve karşılıklı desteğine bağımlı olan kredi sorunları konusunda da güçlük yoktur. Avrupa paraları oldukça uzun bir zamandan beri istikrarlı ve sağlamdır, öylesine ki, dolar ulusal rezervlerin altınla eşdeğerli yegâne *standart* parası olma özelliğini geçici olarak kaybetmiştir.

Ortak Pazarın eğer deyim yerindeyse, pembe, gönül serinleten yanı budur. Ama karanlık yanları da vardır. Bunlar hem siyasal (biraz sonra döneceğiz), hem de ekonomik niteliklidir.

Bu ekonomik açıdan karanlık yanlar: a) Ortak Pazarın Avrupa'daki sorunlarına; b) Avrupa dışındaki sorunlarına; c) zorlu tarımsal uyumun ortaya çıkardığı iç sorunlara ilişkindir.

Altılar Avrupası elbette tamamlanmış değildir. Batı'da büyük boşluklar vardır. Doğu yönünde "demirperde" engeli vardır, bunun gerisinde, fiili durumda başka bir Ortak Pazar olan COMECON gelişmiştir. Elbette ki en büyük sorun, ilke olarak 1961' den beri aday olan ama hâlâ sorunları bulunan İngiltere'nin girişidir. Bu iş kolay olmayacaktır. Avrupa'nın gençliğiyle uyumlu hale gelmesi için, İngiltere'nin kendini hâlâ Commonwelth'e bağlayan bağlantılarını gevşetmesi, eski imparatorluğuyla yürüt-

tüğü *tercihli* ekonomik sistemden vazgeçmesi gerekmektedir. Bunlar ekonomik açıdan sorun çıkarmaktadır. Özellikle Commonwealth ülkelerinin rızası konusunda. Böylesine bir karar, bir bakıma psikolojik olarak, tarihin tanık olduğu en başarılı imparatorluk geçmişinin sonuncu sayfasını çevirmek olacaktır.

Bunun kadar önemli diğer bir sorun da, *Ortak Pazar ile geri kalan dünya ülkeleri, özellikle Sahra güneyindeki Afrika ülkeleriyle olan ilişkilerdir.* Fransa, yeni bir karara kadar Kuzey Afrika ülkeleriyle (dar anlamda, Mısır ve Libya hariç) ilgilenmektedir; yarın Commonwealth ülkeleriyle ilişkiler sorun çıkaracaktır; 1962'den beri ABD piyasasıyla ilişkiler sorunu vardır. "Devasa" bir Atlantik Pazarı, küçük Ortak Pazarı yutabilir. Avrupa'nın birinci, Atlantik'in ikinci, dünyanın üçüncü aşama olduğu söylenilebilir, ama bu durumda çılgın bir iyimserliğin içine düşülmüş olur.

Bunun tersine, Ortak Pazarın geleceği açısından en başta gelen ekonomik sorun, başat bir öneme sahip olan *iç tarımsal sorunlardır.* Bunlar korkunç derecede karmaşıktır.

Tersine dönmesi olanaksız bir evrim, Avrupa'nın köylü dünyasını, köklerini derinlere salmış ama verimliliği oldukça vasat olan bu harika dünyayı peşine takıp sürükleyecektir.

Altılarda 160 milyon olan toplam nüfusun 25 milyonunu (aileler dahil) köylüler meydana getirmektedir. Hollanda eski tarım bakanı, Ortak Pazar başkan yardımcısı Mansholt, geçenlerde bu köylülerden 8 milyonunun önümüzdeki yıllarda tarım dışı alanlara aktarılması gerektiğini bildirmiştir.

Nitekim tarımı modernleştirmek, çalışanların birim üretkenliğini yükseltmek; bu artan üretkenliğin ileri gitmiş bir mekanizasyonu gerektirmesi ve ortalama tarımsal gelirlerin Avrupa ekonomisinin genel ritminden daha düşük ölçekte büyümesi nedenleriyle bu çalışanların sayısını azaltmak anlamına gelmektedir.

Genişlemekte olan bir ekonomide, zorunlu olarak artanlar endüstri ürünleri ve *hizmetlerdir. Gelişmiş ülkelerimizde,* her gelir artışı gıda maddeleri talebinde aynı oranda bir artış meydana getirmez. Gelirim artarsa bir araba, bir televizyon, kitaplar, elbiseler alır, yolculuk yapar, tiyatroya giderim; ama ekmek, et tüke-

timini, ve en azından temenni olarak şarap veya alkol tüketimimi artırmam.

Sonuç olarak, tarımsal gelirlerin diğer ulusal sektörlerinkiyle aynı ritmde artması için, üç köylüden birinin 1975'ten önce kırları terk etmesi, kırlarında bunun üzerine daha az sayıda üreticiyle daha yüksek miktarda üretmesi gerekmektedir. Kırların boşalma hızı yıllık % 4 olmalıdır, yoksa bu oran şimdilerde Büyük Britanya'da % 2, Fransa'da % 1,5'dur. İstenilen dönüşüm, bu ritmde, İngiltere'de 22, Fransa'da 27 yılda gerçekleşecektir. Tabii bazı muhtemel sürprizleri hesaba katmıyoruz: en büyük köylü kitlesinin yer aldığı İtalya'da (4.500.000), azaltma fiili durumda işsiz tarım işçilerine yönelmektedir; tarımsal yapılar, kaydedilen harekete rağmen hemen hemen değişmeden kalmaktadır.

Avrupa tarım fiyatları, bu koşullarda dünya piyasasında rekabet gücüne sahip değildir, çünkü bu piyasaya akan Amerikan ve Kanada ürünleri çok düşük fiyatlıdır, hatta hükümet yardımlarından ötürü kendi iç piyasalarındakinden bile düşük fiyatlıdır. Bu durumda, Avrupa'daki yüksek tarım fiyatları, ancak onları dünya piyasasından soyutlayan yüksek gümrük korumaları sayesinde mümkün olabilmektedir.

Ortak Pazarın karşısındaki diğer bir büyük sorun, tarımsal ürün ve fiyatlarda ülkeler arasındaki büyük farklardır.

Tarım ürünü fazlası veren Fransa, artı ürününü (özellikle tahıl) ancak dünya fiyatlarından satabilir, bu da hükümeti iç piyasa fiyatından satın almaya ve dışarıya zararla satmaya zorlamaktadır. 1961'de, Fransız buğdayı ve arpası Çin'e, dondurulmuş eti Rusya'ya bu koşullarda satılmıştır. Meyva ve sebzede İtalya, süt mamullerinde Hollanda, Fransa'yla aynı konumdadır. Almanya ise, tersine birçok tarım ürünü ithalatçısıdır, ama Ortak Pazar dışından almakta ve bu şekilde karşılık olarak yaptığı ihracatan vazgeçmeyi düşünmemektedir.

Tarımsal fiyatlar, üretkenlik ve hükümetlerin tarımlarına sağladıkları koruma derecesine göre, bir ülkeden diğerine farklılaşmaktadır. Böylece, en düşük tahıl fiyatları Fransa'da, en yüksekleri Almanya'da; en düşük süt fiyatları Hollanda'da uygulanmaktadır vs. Fiyatları hangi düzeyde eşitlemek gerekir?

Nihayet, tarımları modernleştirmek gerektiğinden ve işlem pahalıya mal olacağından, bu büyük yüklere kim katlanacaktır? Brüksel'de benimsenen çözüm (14 Ocak 1962), bu yükü topluluğun tümüne bindirmeye yöneliktir. Bu çözüm, öncelikle endüstriyel bir ülke olan Almanya'nın aleyhinedir. Fakat geniş ölçekte tarımsal ülkeler –Fransa, İtalya, Hollanda–, birinci aşama olan tarım politikası en azından tanımlanmadan, ikinci aşama olan endüstriye geçmeyi reddetmektedir. Anlaşmaya varmak için o kadar çalışmak gerekmiştir ki (200 saatlik tartışma), Brüksel'de bir ara Ortak Pazarın kaderinin bile söz konusu olduğu sanılmıştır. Bu da bir gazeteciye gülümseyerek şunları dedirtmiştir: "Çeliği, kömürü ve atomu sükûnetle yiyen Avrupa, sebze ve meyvanın karşısında geri çekildi."

Anlaşma bazı mehiller öngörmektedir: ilk tedbirler ancak Temmuz 1962'de uygulanacaktır. Hükümetler ve tarım sendikaları, artık kaçınılmaz bir hale gelmiş olan uyum konusunda pek zamanlarının kalmadığını bilmektedirler. Tarım ürünlerinin dolaşımı, fiyat düzeyleri arasındaki farkları telâfi eden vergi ödemeleriyle birlikte serbest olacaktır. Bu ilke, kurumların, kuralların, denetimlerin konulmasını gerektirecektir. Bundan bir sürü anlaşmazlığın çıkacağı öngörülebilir. Bunlarla birlikte, Altıların ortak sınırlarında, ortaklığın her üyesine özgü tarifelerin ortalamasına göre hesaplanan tek bir gümrük oluşturmak gerekmektedir, aksi takdirde iç denge düzensizlikler yüzünden altüst olacaktır.

Böylece bir gümrük birliği, bir *zollverein* oluşmaktadır ve bu ortak bir ekonominin güvencesidir. Bu aşamada durulacak mıdır? Hayır. Siyasal bir birlik sorunu ortaya çıkmaktadır.

Şüpheli Birlikler: Siyaset

Kültür birliğe evet demekte, ekonomi hemen hemen evet demekte, buna karşılık siyaset çekingen davranmaktadır. Onun bu konuda iyi, daha az iyi, ama aynı zamanda yanlış nedenleri vardır; bunlar ya köhne (XIX. yüzyıla ait), ya da çok günceldir, hatta tamamen "ileriye yönelik" kaygıları bulunmaktadır.

Gerçek, Avrupa'nın tümünün uzun zamandan beri aynı siyasal oyunun içinde yer alması ve hiçbir devletin kaybolma tehli-

kesini göze almadan bunun dışında kalamamasıdır. Fakat bu oyun, Avrupa'yı siyasal olarak birleştirmeye yönelmemiş; tamamen tersine, üyeleri sıklıkla değişen gruplar halinde bölmüştür, çünkü temel kural, bir hegemonyanın oluşarak, yasasını devletler ailesinin tümüne dayatmasını önlemektir.

Kuşkusuz, diğerlerinin özgürlüğüne saygı gösterme gibi bir erdem söz konusu değildir: fiili durumda, her devlet sadece kendi çıkarı için oynamaktadır. Ama eğer çok iyi oynarsa, bir gün diğerlerinin kendine karşı birleştiklerini görür.

"Avrupa dengesi"nin ilkesi kabaca böyle olmuştur. 1962 Avrupa'sı acaba bu yüzyıllık oyundan gerçekten vazgeçmiş midir?

- ***Bu oyunu sürekli oynayan XIX. yüzyıl, ne "Avrupa dengesi"ni, ne "Avrupa ailesi"ni ne de "balance of power"ı icat etmiştir.***

Bu zorlayıcı sistem, aslında yüzyıllarca geriye gitmektedir. Onu yaratan, elçilerin, ne de onların efendilerinin bilgince hesapları olup; bunun tersine, kendini siyaset adamlarına dayatan kendiliğinden ve yarı bilinçli bir dengenin oyunudur.

Kural hep aynıdır. Bir ülke yanılgı sonucu olarak olsa bile (örneğin I. François'nın Fransa'sı, *1519-1522*) fazla güçlü gözükürse, komşuları hemen dengeyi sağlamak ve onu daha bilge ve tedbirli hale getirmek üzere, hemen terazinin öteki kefesine geçmektedirler. Pavia bozgunu (1525), Fransa kralının esaretinin bir hata olduğunu kanıtlamaktadır: Aşırı güçlü olan kişi V. Carlos'tu. Bunun üzerine hemen diğer kefeye geçilmiş ve hatta bu karşılıklı ağırlıklar siyasetine Türkler bile davet edilmiştir.

Devletlerin artan gücü, bu rastlantılara dayalı ve kuşkulu hesapları daha da tehlikeli kılacaktır. *Balance of power*'ı başı belaya girmeden bir tek İngiltere, adasından uygulayabilecektir: Bu sürekli terazi oyununun dışında yer alarak, onu parası ve askeri (özellikle parası) sayesinde beslemekle yetinmektedir. Bu devlet, onun hasımlarıyla otomatik olarak birleşerek Fransa'ya karşı uzun süre oynamıştır, ama Almanya (İngiltere ve onun arkasındaki Avrupa bir de üstelik bölünmüş olduğundan ve ona dur de-

17. İki Avrupa

mediklerinden, 1871'de Fransa'ya karşı zafer kazanmıştır) çok daha güçlü hale gelince ve özellikle 1890'dan sonra *ekonomik atılımı ve nüfusunun artması* nedeniyle fazlasıyla güçlü hale gelince, önce *Entente Cordiale*, sonra da Fransız-Rus antlaşması imzalanmıştır. Hasımlarının ortasında kalan Almanya, kenarda tutulamayacak kadar güçlüdür, ama diğerlerini üstünlüğü konusunda ikna edecek kadar güçlü değildir. Savaş bundan çıkacaktır.

Bugünkü dünya da, Avrupa'dan kaynaklanan "denge" belasının güdümü altındadır. Dünya üzerinde, "Doğu" ve "Batı" adı verilen iki kamp vardır ve tarafsızlar bunların arasında üçüncü bir yolu denemektedirler, ama buna güçlerinin olup olmadığı belli değildir. Kesinlikle eski bir sistem, tıpkı Avrupa'nın başına defalarca geldiği gibi, dünyanın tümünün içine yuvarlanacağı bir çark söz konusudur.

- ***Şiddete dayalı birliklerin başarısızlığı: Bu tekdüze tarihin tek dersi, şiddetin Avrupa'nın tümünü eline geçirmek isteyen hiç kimseye yetmediğidir.***

Charlemagne'a kadar geri gitmeden, bir an için V. Carlos'un (1500-1558) üzerinde duralım. Mutsuz hegemonya adaylarının en az nefret uyandıranı, en sempatiği herhalde odur. Hıristiyan âleminin tümünü fethetmesi ve onu kendi otoritesi altında, Müslümanlara ve Reformasyona karşı korumayı düşlemiştir. V. Carlos'un "İmparatorluk fikri", İspanyol haçlı seferleri gibi eski bir kaynaktan beslenmektedir.

İmparator hiçbir şeyin eksiğini çekmemiştir; ne askeri birliklerin, ne harika önderlerin, ne tutkulu sadakatlerin; Fuggerler gibi büyük bankerlerin desteğine sahip olmuştur; emsalsiz bir diplomasisi vardır; denizlere egemendir ve son olarak da Amerikan "hazineleri onundur. İspanya onun döneminde, Amerikan madenlerinin altın ve gümüşünün ticari bilançolarının, ama aynı zamanda siyasal ivediliklerin keyfi doğrultusundaki bir hazne haline gelmiştir. İddia edildiği gibi, Fransa karşısında başarısız mı olmuştur. Hem evet hem de hayır. Evet, çünkü başarılarının hiçbiri ona bu devasa Fransa'ya egemen olma olanağı vermemişir (o dönemin ulaşım hızından, daha doğrusu yavaşlığından ötürü

devasa). Ve bu Fransa onun devletlerinin merkezinde yer almaktadır. Bu ülkeyle, 1529'da kazançlısı olmayan bir barış antlaşması imzalamıştır. Daha sonra Protestan Almanya karşısında başarısız olmuştur (1546, 1552-1555). Türklerin karşısında da başarısız olmuş ve bu mücadeleden ötürü zayıf düşmüştür: Türkler Viyana'yı tehdit etmiş ve İspanya kıyılarını Cebelitarık ve ötelerine kadar hırpalamışlardır.

Sonuçta V. Carlos'un hakkından gelen Avrupa topluluğu olmuş, bunun için sultanla ittifak yapmak da dahil, her yola başvurulmuştur.

XIV. Louis kendini Avrupa'ya ancak XVII. yüzyılın ekonomik açıdan kötü yılları boyunca dayatabilmiştir. O tarihlerde adeta geleneksel güçlere doğru bir geri çekilme söz konusu olmuştur, bu kendi üstüne kapanmadır, Fransa'nın çok fazla kapitalistleşmemiş, Colbert'in 1683'teki ölümüne kadar süren sıkı bir rejimin hizaya soktuğu köylülüğü kârlı çıkmıştır. Dünya ekonomisi herhalde 1680'lerden sonra yeniden canlandığında, oyun çoktan oynanmış durumdaydı: daha 1672'de, Hollanda'daki su baskınları Fransız ordusunun Amsterdam'a girmesini engellemişti; Gillaume d'Orange 1688'de bir bakıma İngiltere'nin efendisi haline gelmiştir; 1692'de Tourville'in donanması, Hougue savaşında işe yaramaz hale sokulmuştur. Geniş çaplı İspanya Veraset Savaşı'nda, Fransa bütün düşmanlarıyla başa çıkamadığı gibi, İberya yarımadasını ve onun ötesinde İspanyol Amerika'sının zenginliklerini ele geçirememiştir.

Napoléon'un macerası da aynı şema içinde yer almakta değil midir? Bir yanda çok sayıda zafer, ama öte yanda telâfisi olanaksız Trafalgar bozgunu (1805)! Fransa fethettiği geniş Avrupa topraklarına esir düşerken, İngiltere muazzam sıvı alanlar üzerinde kendini seferber edebilmiştir. Geçilebileceği düşünülen Pas-de-Calais'nin geçişe yasaklanması ve hatta bu yasağa Messina boğazının eklenmesi için, 100-150 ahşap tekne yetmiştir (1805). Oysa Napoli o sıralarda Fransızlara veya Murat'ya aittir, Sicilya Bourbon'ların sığınağı olarak kalmıştır.

Hitler Almanya'sı için de aynı şema söz konusudur. Tehdidine eşdeğerli bir koalisyonu kendine karşı diken bir rejim söz konusudur, yani fiili durumda, dünyanın büyük bir bölümünü kendine düşman etmiştir.

• ***Ortak Pazar ve siyasal birlik: Avrupa'nın ekonomik birliği acaba bugün şiddetle değil de, ortakların ortak iradeleriyle kurulabilir mi? Program resmolmakta, aşikâr heyecanlar yaratmakta, ama aynı zamanda güçlükleri de açığa çıkartmaktadır.***

Bu güçlüklerin bazılarını daha önce işaret etmiştik: en başta yalnızca Batı Avrupa'nın söz konusu olması (Avrupa'yı "ondan geriye ne kaldıysa" onunla kurmak gerekmiştir); bu birliğin Avrupa dışı sorunlara yol açması, çünkü kendi dışındaki bölgelerin dengesini ekonomik ve siyasal alanlarda etkilemesi. Bir bankacı (14 Kasım 1958) şu açıklamayı yapmıştır: "Dünyanın bazı bölgelerinde, Avrupa birliğinin tutarlılığından ötürü, üçüncü ülkelere karşı ayırımcı bir siyaset izleyeceğinden, kısacası tercihleri olacağından endişe duyuluyor, örneğin Sahra'nın, güneyindeki tropikal bitkileri Latin Amerika ürünlerine tercih edeceğinden korkuluyor..."

Fakat bu ilk güçlükler içseldir, kurumsaldır; hiç kuşkusuz bir anlaşma veya antlaşmayla çözülecek cinsten değildir.

General de Gaulle'ün ifadesine göre, "Devletler Avrupa'sı" nın hükümetlerinin tavizde bulunmaları, egemenlik haklarından bir kısmını feda etmeleri mümkün müdür?

8 Ağustos 1950'de, Avrupa Konseyinde André Philip şöyle bildirmekteydi: "Meclisiniz, bir yıldan beri anlaşmazlıkları gidermek üzere bütün anlaşmaları kabul etti. Sonuç? Hiçbir şey yapılmadı. Avrupa'yı kurmak için geldiğimizi kanıtlayamazsak, kamuoyu bize karşı olan ilgisini kaybedecektir." Aynı siyaset adamı, 17 Ağustos'ta "Avrupa'yı başka yerde yapmaya gitmekle" tehdit etmekteydi.

Aradan on bir yıl geçti ve Belçika dışişleri bakanı Paul-Henri Spaak, 10 Ocak 1962'de Brüksel'de, ayın 14'ünde varılacak olan tarım anlaşmasının arifesinde (henüz böyle bir anlaşmanın olacağını bilmemektedir) şöyle demiştir: "Her şey beni, eğer ulusüstülük olmazsa, birleşik ve etkin bir Avrupa'nın olamayacağına inanmaya sürüklüyor. Berlin meselesinde tek bir ülkenin konumu, NATO'nun kesin ve yapıcı tutum almasını engelledi. Şu anda Kongreler Sarayında tarım sorunlarına ilişkin olarak yaşananlar, bana fikir değiştirecek nitelikte değiller. Bu tartışmalarda

boşuna birlik zihniyeti arıyorum. Herkes kendi çiftçilerinin çıkarlarını savunuyor... Eğer o lânetli ittifak kuralı olmasaydı, Altılar Meclisi müzakereleri çok daha hızlı ilerleyecekti... Bize, dış politika konusunda vatanlardan meydana gelen bir Avrupa sunuluyor. Kaos yaratmanın daha iyi bir yolu olabilir mi? Vatanların Avrupa'sı eskimiş ve yetersiz bir kavramdır. Yaşadığım sürece, ittifakla karar alma ve veto kuralı ile mücadele edeceğim. Bundan birkaç hafta önce BM deneyini ve Sovyet vetosunu yaşadım. Yakınlarda buna benzer bir başka deneyi de NATO'da yaşadım. Örneğin beş ülke Alman meselesi veya komünist Çin sorunu üzerinde anlaşabilir ve altıncısı bütün kararları kilitleyebilir... Bu durumda kendime, bu alanda ulus üstülük zihniyetinden vazgeçmenin iyi bir şey olup olmadığını soruyorum."

Bütün bu deliller iyidir. Fakat *çok bölünmüş* bir mecliste, çoğunluk kuralı sorunları çözmeye uygun bir ilaç değildir. Gruplar arasındaki pazarlıklar ve kompromilerle bir çoğunluğa ulaşılabilir, meclislerde buna "kulis sohbetleri" denilir ki, bunlar veto pazarlıklarından, zorunlu olarak daha tutarlı veya daha az çıkara yönelik bir siyaseti temsil etmezler. Geriye, Avrupa'da şu anda yer alan devletlerin siyasal eğilimlerinin hangi noktaya kadar anlaşma yönünde olduğunu anlamak kalmaktadır. Eğer en azından bazı esaslı ve derin noktalarda anlaşma olmazsa, yeni binanın içinde, "Avrupa dengesi"nin tehlikeli manzaraları yeniden ortaya çıkar.

Taraftarlarının söylemekten usanmadıkları üzere, öngörülen birlik serbest kararların sonucu olacaktır.

Bir Alman işadamı önceliğin olmayacağını, ne Napoléon, ne de Hitler Avrupa'sının istendiğini ilân etmiştir (1958). "Güç üzerine kurulan bir birlik, egemen ulusun eli gevşeyince, ancak patlamayla sonuçlanabilir. Bugün bir örneğe sahibiz: Varşova paktıyla, *Rus* gücünün etrafında gruplanan, hem ekonomik, hem de siyasal olarak yalnızca *Rus* çıkarları doğrultusunda yönetilen devletler."

Yüzlercesi arasından bu alıntı, sorunu aydınlatmaktadır. Çoğunluk açısından, Avrupa'ya veya "ondan geriye kalanı" Sovyet tehlikesine karşı bir araya getirmek söz konusudur. Bu, herkesin bildiği Amerika'nın Sovyetler Birliği'ne karşı "kalkan" siya-

setidir. 15 Aralık 1951'de Schumann planının (CECA) tartışılması sırasında, Fransız meclis başkanı Paul Reynaud çok açıkça, "Avrupa'yı Pirenelerde korumayı hedefleyen Pentagon siyasetinin terk edilmesi; başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinin Avrupa'yı istediklerini defalarca söyleyen Eisenhower'ın marifeti olduğunu hatırlayalım. Bir planın reddedilmesinin sonuçlarını kendiniz bulunuz."

Bu siyasal ve hatta askeri hesap zihniyetinin karşısında, daha gerçekçi olduğundan ötürü daha akılcı olan bir başkası düşünülebilir. Avrupa parlamentosu üyesi senatör André Armengaud'nun, 1960 Şubatında verdiği dikkat çekici bir söylevde, sorunu nereye koyduğuna bir bakalım. Avrupa ona göre, Ekim 1917'de "Petrograd'da" doğan ve "bütün klasik iktisatçıların istikbali olmaz dedikleri" sosyalist bir ekonominin atılımıyla; Avrupa tarafından sömürgeleştirilmiş halkların dünya ölçeğindeki devasa kurtuluşlarının arasına sıkışmıştır. Avrupa devrimci bir şekilde örgütlenmek zorundadır ve bunun yalnızca, avantajların "azınlıklara tahsis edildiği" rejimler yaratan kapitalist kâr uğruna değil de, emekçilerin maksimum istihdamının işlevinde yapmalıdır. Yani gemiyi tamamen devirmelidir.

Bu sorunları bizatihi kârı doğrultusunda değil de, insana sağlayacağı yarar işlevinde koymak ve Doğu ile Batı arasındaki rekabeti, XX. yüzyıl toplumunun insani sorunlarına en iyi çözümleri bulmaya yöneltme bilgeliğinin acaba işitilme şansı var mıdır?

Söz konusu olan, yalnızca Avrupa Birliğinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini, bunun yaşayıp yaşamayacağını değil, aynı zamanda böyle bir birliğin, dünyayı paylaşmış iki blok tarafından kabul edilip edilmeyeceğini bilmektir. Bu iki blok da, muhtemel birliğin ekonomik iddialarından veya siyasal yönetiminden kaygılanabilir. Bu birlik, eski sınırlarındaki değişikliklere ses çıkarmayan bir Almanya ile birlikte, refahından ötürü sakin bir Avrupa'ya mı, yoksa saldıran bir Avrupa'ya mı can verecektir? Dünya ölçeğindeki azgelişmişlik sorununa ağırlıkla çözüm arayan bir Avrupa'ya mı (ki herkesin hayatı buna bağlıdır), yoksa "Avrupa ulusu"na ağırlık vererek köhne tutkuların peşine takılacak bir Avrupa'ya mı can verecektir? Kısacası, huzur faktörü olacak ya-

ratıcı bir Avrupa'ya mı, yoksa fazlasıyla iyi tanıdığımız gerilim faktörü, bildik bir Avrupa'ya mı can verecektir?

- ***Bu, hemen hemen temel sorunun sorulmasıdır. Avrupa uygarlığı, yarının dünyası için hâlâ nelere muktedirdir?***

Bunu, Avrupa insanlarının önemsiz meşgûliyetlerinden biri olarak gördüğümüzü mü söylemek gerekir? Bu mimarların gümrükler, fiyat ve üretim düzeyleri üzerindeki akıllı tartışmaları ile karşılıklı cömert tavizleri, yalnızca hesapçılık zihniyetine denk düşmektedir. Bunlar tamamen teknik düzeyden, uzmanların yüksek dereceden teknik düzeyinden sapıyora benzemektedir. Ve kimse bunların kaçınılmaz olmadığını iddia edemez.

Fakat, insanlara, heyecanların, bilgelikten hiç de yoksun olmayan ve eskinin ve dünün Avrupa'sını yükseltmiş olan bu çılgınlıkların yanında soluk kalan toplamaları vermek, onları iyi tanımamak demektir. Ortak bir Avrupa bilinci, yalnızca bu rakamların üzerinde kurulabilir mi? Bu bilinç, bunun tersine bunların dışına çıkıp, onları beklenmeyen bir şekilde aşamaz mı?

Harekete geçirilmesi gereken kültürel ideal olan Avrupa'nın, şantiye programları listesine sıkışması kaygı vericidir. Ne bir mistikle, ne bir ideolojiyle ne Devrimin aldatıcı bir şekliyle yatışmış sularıyla, ne sosyalizmle, ne de dinsel imanın şanlı sularıyla ilgilendirilmektedir. Oysa Avrupa, kendini meydana getirmiş olan, bugün onu hâlâ derinlemesine işleyen şu eski güçlere dayanmazsa, tek kelimeyle bütün canlı hümanizmalarını ihmal ederse, olmayacaktır.

Avrupa'nın tercihi yoktur: ya bunlara dayanacaktır, ya bunlar bir gün onu sarsacak ve üste gelecektir. Halkların Avrupası güzel bir programdır, ama formüle edilmeyi beklemektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

AMERİKA

AYIRIM I

Diğer Yeni Dünya: Latin Amerika

Amerika iki kültürel bütün sunmaktadır. Sadece "Amerika", yani ABD (ki buna, onun izinden giden Kanada'yı eklemek gerekir), en mükemmelinden Yeni Dünya, muhteşem başarıların, "geleceğin hayatı"nın Yeni Dünya'sıdır. Diğer Amerika, kıtanın daha büyük diğer yarısı, ona önce Fransa, sonra Avrupa tarafından takılan yakın tarihli "Latin" sıfatına (1865'e doğru ve bunun kullanılmasında art niyet olmuştur) alışmışa benzemektedir. Burası çok renkli, dramatik, parçalanmış, kendine karşı bölünmüş, tek ve çoklu bir Amerika'dır.

İşe onunla başlamak, hemen kıyaslama yapmaktan kaçınmayı, bu kıtayı daha baştan Kuzey Amerikan gelişiminin devasa boyutu karşısında ezmemeyi ve böylece onu lâyık olduğu üzere kendi halinde daha iyi görmeyi sağlayacaktır. Burası eskiden kuzeyin çok önündeydi, ilk zengin ve bu yüzden haset edilen ilk Amerika'ydı. Ama bu dündü. Sonra şans döndü. Latin Amerika'nın bugünkü kaderi mutlu olmanın çok uzağındadır, karanlıkla dopdoludur. Gün onun için henüz tamamen doğmamıştır.

Mekân, Doğa ve Toplum: Bir Edebiyatın Tanıklığı

Latin Amerika dünyanın bütün bölgelerinden daha çok ve hızlı değişmektedir: Dünün görüntüleri, yarın hiçbir değere sahip olmama veya yanlış izlenim uyandırma tehlikesini taşımaktadır.

Eğer burayı bizzat görmek mümkün değilse, en azından onun dolaysız, sofistike olmayan, safça, açıkça angaje, harika edebiyatı okunmalıdır. Bu edebiyat, zihinde binlerce yolculuk sunmaktadır ve tanıklığı röportajların, sosyolojik, ekonomik, coğrafi ve tarihsel incelemelerin bize sunabileceklerini geniş ölçüde aşmaktadır (ama bu tarihsel malzemeler çoğu zaman çok iyidir).

Bu edebiyat ayrıca, bedeli olmayan, her zaman ayrık olan, neşeye ve konukseverliğe rağmen çoğu zaman gizli olan toplumların ve ülkelerin kokusunu açık etmektedir.

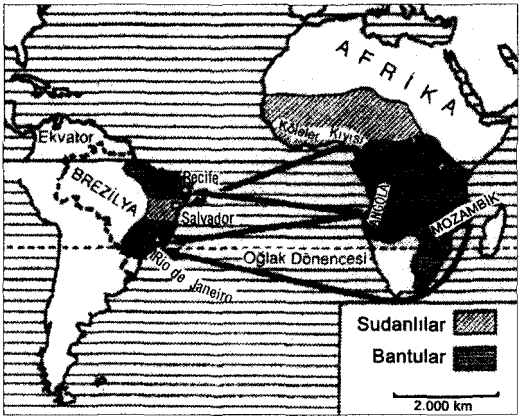
- ***Latin Amerika muazzam bir mekândır. Hâlâ dağınık olan insanları, ölçüsüzce büyük bir elbisenin içinde hâlâ dönenip durmaktadır. Mekân aşırı boldur, bu bolluk insanları sarhoş etmektedir.***

Hava ulaşımının bu devasa boyutları silmesi, insanileştirmesi, gidermesinden beri, yabancı yolcu, açıkçası bu temel boyutları yavaş yavaş gözden kaçırmaktadır.

Daha dün, Amazon havzası altı saatte aşılabiliyordu, yani üstünden uçulabiliyordu, çünkü Amazon havzasının içinden gerçekten geçmek için müthiş zorluklara katlanmak gerekir (*isto è matto,* işte orman bu, Brezilyalılar böyle derler). Andları Arjantin ile Şili arasında geçmek, çift motorlu uçaklarla yapılmaktaydı ve bu hafif uçaklar, bizzat Cumbra vadisinden geçiyorlardı, yani dağ zincirlerinin uzağında kalıyorlardı. Bugün, dört motorlu uçaklar engeli her gün aşmaktadır. Andlar artık çeyrek saatlik, on dakikalık buzuldan ibarettirler, Arjantin yaylasına doğru dalmadan önce, güneşte parlayan buzuldurlar. Ve uçak artık yaygınlaşmıştır, onun neşeli şarkısı, Latin Amerika'nın her yerinde aynıdır.

18. İspanyol Amerikası ve Portekiz Amerikası
Siyah: İspanyolca konuşulan ülkeler, Taramalı: Portekizce konuşulan ülkeler. Bu iki grafikten yukarıdaki, her iki Latin Amerika'nın yüzölçümlerini, aşağıdaki nüfuslarını vermektedir. İspanyol Amerikası, topraktan çok insan sayısında daha yüksek bir orana sahiptir. İspanyol Amerikası, Portekiz Amerikasına nazaran daha kalabalıktır.

19. Amerika Zencilerinin Kökeni

Fakat gerçekte, bu muazzam atlayışları, sizi bahçelerdeki yeşil bitkileri donduran *Nortes*'in (Kuzey rüzgârları) estiği Mexico'dan alıp, birkaç dakika sonra Yucatan'ın, Vera Cruz'un sıcağına atan veya Acapulco'da Pasifik kıyılarının cennet gibi sularıyla çiçeklerin yanına indiren bu lüks gezintileri ancak ayrıcalıklı yolcular bilmektedir. Aynı şekilde, yalnızca değerli veya rantabl mallar hava kargosu tarafından taşınmaktadır. Buenos Aires'e uçakla taşınan Şili deniz ürünleri, uçakların Mendoza'dan Cordillera üzerinden Santiago'ya veya kuzey Şili çöllerindeki madencilere aktardıkları canlı hayvanlar veya birinci sınıf etler.

Demek ki bu yeni mesafe aritmetiği, görünüşe rağmen bir istisna olarak kalmaktadır: Rio de Janeiro havaalanına her dakikada bir uçak inmekte veya oradan bir uçak havalanmaktadır. Fakat taşınan yolcular, ancak nüfusun küçük bir bölümünü, eğer deyim yerindeyse burjuvaziyi temsil etmektedir. Ve uçak Latin Amerika'da, Avrupa'da var olan yoğun şebekeleri sağlayan şu *halk ulaşımı* (trenler, otobüsler, özel arabalar) rolünü oynamamaktadır.

Latin Amerika, insan ve hayvan adımına göre ölçülen bir mekânda oluşmuş ve yaşamıştır, hâlâ böyle yaşamaktadır. Onun demiryollarının (bunlar azdır) veya karayollarının (harika olanları vardır, örneğin Meksika'nın *carreteras*'ı gibi, ama az sayıdadırlar, sürekli inşa veya onarım halindedirler) hızında yaşadığını söylemeyelim. Latin Amerika hâlâ çok sayıdaki yavaşlıklarının damgasını taşımaktadır.

Bu mekân, José Hernandez'in 1782'de yarattığı, kahramanlık dönemi *gaucho*'su *Martin Fiero*'yla veya Ricardo Gunaldes'ın dehasının yarattığı (1939) Arjantin pampasının sonuncu özgür ve aylak *gaucho*'su *Segundo Sombra*'yla birlikte hayali bir şekilde dolaşırken, açlık ve kuraklık "dörtgeni" içindeki Brezilya'nın kuzeydoğusunun çayırlarını görürken, Euclydes de Cunha'nın *Os Sertoes*'ine (1908) bakarken, İç Arjantin halkının hâlâ kızılderililerden oluşan nihayetsiz mekânına ilişkin olan ve Lucio Mansillia'nın (1870) Buenos Aires'teki *La Tribuna* gazetesi için günü gününe yazdığı en güzel hikâyeleri *(na excursión a los Indios Ranqueles)* okurken veya bundan da iyisi, aslında İngiliz olup, Arjantin vatandaşlığına geçen Enrique Hudson'un (1841-1922), o sıra-

larda tamamen boş olan Patagonya üzerine yazdığı öyküleri okurken, mekâna olan bu bağımlılığı tamamen dikkate almak gerekmektedir.

İşte, Alman Alexander von Humboldt'un (1769-1859) ve Fransız Auguste de Saint-Hilaire'in (1799-1835) çok güzel yolculukları. Bunların ikisi de yabancıdır, ama tasvir ettikleri ülke onları öylesine bir kavramıştır ki, Güney Amerikan edebiyatı onları hemen kendi içine almıştır ve bunda haklıdır.

Bu klasik yolculukların en canlı imgelerinden biri hiç kuşkusuz, sabit yolları, hemen heman sabit zaman tarifeleri, hayvanların, malların ve insanların akşamları mola verip, sabahları tekrar yola döküldükleri "garları", şu *rancho*'ları olan katır kafileleridir. Bu katır kervanlarının ilk kamyonlar, ilk demiryolları oldukları söylenmiştir... Bunlar bugün bile, vahşi ve uçsuz bucaksız mekâna egemen olmanın ilk araçlarıdır. Çünkü bura insanlarının Batı'da olduğu gibi, tam kök salmamaları, topraklarını çok kolayca terk etmeleri, biraz ileride aşırı bollukta bir mekânın bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bugün hâlâ, hayvan sürülerinden oluşan nehirler, tıpkı XVI. veya XVII. yüzyıllarda olduğu gibi kıtanın göbeğini kat etmekte, yolun sonunda, örneğin Bahia eyaletindekiler gibi geleneksel hayvan panayırlarında ortaya çıkıvermektedir. Burada ilkel ve az maliyetli bir işletmecilik, ucuza gelen bir kapitalizm söz konusudur, çünkü mekân hemen hemen *bedavadır*.

İnsanların mekânın içinde kaybolmalarından, boğulmalarından; Avrupa metropollerinden veya sömürge başkentlerinden aylarca ve aylarca uzak kentler ile bazıları İtalya veya Fransa'dan daha geniş eyaletlerin sonuçta kendi bildikleri gibi yönetilmelerinden daha doğal bir şey yoktur, çünkü yaşamak gerekmektedir ve daha iyi bir yol yoktur. Her iki Amerika'da da, *self government*'yla "Amerikan demokrasisi", kısmen mekânın çocuğudur. Bu mekân her şeyi gevşetmekte ve yenilmediği sürece her şeyi korumaktadır.

• ***Köylüleri barbar doğanın elinden kopartıp almak: Dünün büyük düşü. Güney Amerika doğası, fakir, ağır işlerden kaçmayan, harika insanlar imaal etmiştir, etmektedir: Pampa gauc-***

ho'su, Brezilya caboclo'su, Meksika köylüsü (peon). Bu sonuncusu, 1911-1918 arası Mexico civarında harekât yürüten müthiş Emiliano Zapata gibi gerçek bir önder bulursa, hemen ayaklanmaya hazırdır.

Oysa esas sorun, onları, "barbarlık"larının asıl bölümünü meydana getiren sefaletten kurtarmak değil midir? XIX. yüzyılın, hatta XX. yüzyılın bütün ateşli entelektüelleri bunun düşünü kurmuşlardır. Bütün bu insanları, tıpkı vahşi atlara yapıldığı gibi terbiye etmenin (eğer gerekli değilse) değil de, onlara yaşamayı, kendilerine bakmayı, okumayı öğretmenin düşünü kurmuşlardır. Bu acil görev, gerçekleştirilmenin uzağındadır: bugün hâlâ bu okuma yazma seferberliklerine tanık olunmaktadır. Bir cins haçlı seferi olan bu hareketler, ilkokul öğretmenleri, hekimler ve sağlıklı çevre koşulları uzmanları tarafından birlikte ve tutkulu bir şekilde yürütülmektedir.

Bu köylüler, bu barbar kahramanlar, XIX. ve XX. yüzyıla ait çok sayıdaki romanda doğal yerlerine sahiptirler. Dünün romanları, onları uygarlıkla başları belada, onunla bir aşk düellosu yaparken göstermektedir. Bu simgesel duygusallık, gene de bir tanıklık olan pembe romanlar üretmektedir; zaten hafif bir darbeyle, bunlar hemen kara romana dönüşebilirler.

Martin Fiero (1872), Arjantin pampasında yaşayan kaba bir köylüdür, ama Hıristiyandır: Şirin yumuşaklığına –çünkü şarkı söylemekte ve güfte yazmaktadır– ve ayrıca onun *pundonor*'una eklenen bir ilk yumuşaklık sayesinde, kaba hayatından uzaklaşmıştır. Bu şerefli yanını aslında, *pulpera*'da (dünün tahkimli meyhanesi, çölün ortasında alkol satan yer) çoğu zaman bıçak sallamaktan sağlamaktadır... Romulo Gallegas (Venezuella'nın ilerici başkanlarından biri olmuş, 1948'de hükümet darbesiyle görevden uzaklaştırılmıştır), *Doña Barbara*'yla bir kadını sahneye çıkartmaktadır. Bu kadın kahramanın adı, kimse yanılmasın diye özenle seçilmiştir: Güzel, göz kamaştırıcı, vahşi, kulağı kesik ve utanmaz olan bu kadının nitelikleri ve hataları vardır, bunların sayesinde istediği her şeyi sıkılmadan elde etmektedir. Fakat rahat olun, bir miras olayının *Ilanos*'a, kır hayatının ta göbeğine, umut kırıcı yavaşlıktaki sandallarla geçilmesi gereken nehirlerin

ucundaki topraklara sürüklediği (bu yavaşlık, uyuyan timsahlara ateş etmek için zaman bırakmaktadır) "hukuk doktoru", yumuşak, sempatik ve saf çocuğa (doktor hayvanlara Buffalo Bill gibi ateş etmektedir) karşı başarı kazanamayacaktır. Francisco Rojas Gonzales adındaki yazarına, Meksika ulusal edebiyat ödülünü getiren (1955) *La Negra Angustias* da güzel, saf ve (bunu kabul etmek gerekir, yoksa roman ayakta kalamaz) aynı zamanda gaddar ve acımasız bir çete reisidir. Bu masum dişi kaplan, bir sabah, ona okuma öğreten mütevazı bir ilkokul öğretmeninin karşısında evcilleşiverir: mucize budur. Angustias, uygarlıkla ve öğretmeniyle evlenmiştir.

Bu türden romanların hepsi de duygusal renkler taşımaktadır: Kolombiyalı José E. Rivara'nın *Voragine'i* (1925), Amazonya'nın yutacağı kahramanların hüzünlü destanıdır. Ama bu romanlar, pembe veya kara olsalar da, *doğa*'ya çatmaktadırlar, insanı vahşileştiren ve bu insanı uygarlaştırmak veya özgürleştirmek için egemen olunması gereken doğaya. Eğer Benjamin Subercaseaux'ya inanılacak olursa, Şili'nin felâketi yalnızca "çılgın coğrafya"sından ibarettir (*Una geografia loca*, 1940).

Bu edebiyat, bu bakış açısı düne aittir. Bunlar bugün yaşayan ufuktan yavaş yavaş silinmekte ve bazen de yazık olmaktadır.

- ***Toplumsal ve köylü nitelikli bir mücadele edebiyatı yaşamaya başlamıştır: Bugün, dünyadan mekânın, doğanın veya yalnızca sefaletin yüzünden soyutlanan yoksul kişi, hep en tercihli roman kahramanı olarak kalmaktadır, fakat artık onunla, şiddetli, dolaysız, çok renkli ve onu bu kez her şeyden önce toplumun, hatta gerçeği söylemek gerekirse, onun hayatının dehşetine bizzat vahşi doğa kadar kayıtsız kalan uygarlığın kurbanı olarak sunan yeni bir kavga edebiyatı ilgilenmektedir.***

Bu edebiyat bir dönemeci, yeni bir zamanı belirlemektedir. Kuşkusuz devrimci olan bu edebiyat, tamamen Güney Amerika'ya özgü sorunların sivri bir şekilde bilincine varılmasına ve uygarlığın getireceği iyiliklere karşı güvenin giderek azalmasına tanıklık etmektedir. Bu nedenle karanlık bir gerçekçilik ve umutsuzluk yaratmaktadır.

Mariano Azuela'nın (1873-1952) *Los de Abajo* (Alttakiler) (1942) adlı romanı, uzun bir çığlıktan ibarettir. Bizi, en azından 1910'dan bu yana, Modern Meksika'yı oluşturan, ama bu işi *tamamına erdirmeyen* ve bu ülkeye en azından bir milyon ölüye, yoksul ölülere mal olan şu çok yönlü ve anonim devrimin içine atmaktadır. Ölecek olan (ve yazar bunların öldüklerini görmüştür, çünkü kendi bizzat bu devrimci gruplardan birinde hekim olarak yer almıştır) bu bir avuç devrimci askerin hikâyesi; yerinden sarsalanması olanaksız, zengini çok zengin, çok sayıda ve çok saf fakiri çok fakir toplumun karşısındaki silahsız, zavallı sefil yoksulların büyüden yoksun öyküsüdür.

Çok büyük yazar Jorge Amado'nun, hepsi de açlık, göç, ebedi sefalet ülkesi olan Kuzeydoğu Brezilya'ya ilişkin olan nehir-romanları, hiç görülmedik bir güzellik ve şiddet taşımaktadır. Bu romanların *angaje* karakteri, iddianame tonları her ne olursa olsun, bunlar acınacak bir ilkellik içindeki bir köylülüğe ve insanın toprağın tadına bile varamadığı adeta feodal bir kırsal dünyadaki açlık dramlarına ilişkin gerçekçi, olağanüstü tanıklıklardır.

Okudukça, bu tanıklıkların benzerini her yerde görürüz. İşte yazar George Icaza ile Ekvator'dayız. Haritanın üstünde küçücük bir ülke (aslında 450.000 km²'lik yüzölçümüyle İtalya'dan daha büyüktür ve bundan birkaç yıl önce bir milyon göçmen kabul etmeye hazır olduğunu açıklamıştır. Kırlarında yalnızca iki milyon kişi yaşayan bu ülke, bu göçmenleri rahatlıkla hazmedecektir). Alfonsa Pereira (*Huasipungo*'nun (1934) kahramanı), Quito'nun uzağındaki dağların tepesindeki evine, ailesiyle birlikte çetin bir keçi yolundan gitmektedir. Bir kızılderiliyi dinleyecek kadar aptal kızının gayri meşru çocuğunun doğmasını elbette kentte bekleyememiştir. Bu şanssız doğum, doğada hiçbir gürültü çıkartmayacaktır. Dağa garip bir tırmanma. Yükseklerdeki bataklıklara gelince, katırlar çamura bulanmaktadır. Herkes katırlardan iner, bunun üzerine üç kızılderili, çamura bulanmış yüzlerini kol ağzının tersiyle sildikten sonra, efendilerinin güzel kızını sırtlarına almaya hazırlanırlar, *poncho*larını çıkartırlar, kötü kumaştan geniş pantolonlarını sıyırırlar, *poncho*larını boyunlarına haydut mendili gibi dolarlar ve yünlü kumaşların delik ve

yırtıkları arasından süzülen soğuğun ısırmalarına kendilerini teslim ederler... Aile (baba, anne ve kız), katır sırtından insan sırtına geçsin diye omuzlarını sunarlar." Ve grup, donmuş çamurun içine dalar.

Zorlayan, her zaman duygulandıran bir edebiyat. Herhalde bizzat toplumsal gerçeğin katılığından olsa gerek, esası itibariyle şiddetli bir tarımsal sorun olan şeyin üzerinde durmakta ve böylece yalnızca kırların sefaletini görmekle yetinmektedir. Endüstri mahallelerindeki veya uzak madencilik bölgelerindeki işçilerin sefaleti onun alanına girmemektedir. Onu henüz yaşamamıştır. Kentsel sefalete ilişkin olarak yayınlanan nadir ve altüst edici tanıklıklardan biri (ancak küçük bir uzmanlar grubu için değeri olan sosyolojik incelemelerin dışında), Carolina Maria de Jesus adlı bir Brezilya zencisine aittir. Hemen hemen okuması yazması olmayan bu kadın, Sao Paolo gecekondularında yaşarken, gündelik olarak bir anı defteri tutmaktaydı. Edebi bir eser veya sosyolojik bir inceleme değil de, saf halinde bir belge söz konusudur (Fransızca çevirisi *Le Déportoir,* 1962, Stock).

Bu nadir istisnaların dışında, edebiyatın tümü köylü sefaletinin istilası altındadır; her umudunu kaybetmiş, tek çare olarak isyanı, şiddet veya devrimi gören bir sefalet. Fidel Castro'nun derinlemesine köylü olan Küba Devrimi, diğer nedenlerin yanı sıra, kuşkusuz bu nedenden de ötürü Latin Amerika'nın tümünde devasa bir boyutta yankılanmıştır. Her ne olursa olsun, bu devrim tarihsel bir anı işaret etmektedir. Hiç değilse, kişisel kanaatleri ne kadar farklı da olsa, Latin Amerika'nın bütün entelektüellerinin bilincinde oldukları üzere, siyasal ve toplumsal sorunları ciddi bir şekilde incelenmelerini ve bunlara gereken çözümlerin bulunmasını işaret etmektedir.

Irklar Sorunu Karşısında Adeta-Kardeşlik

• ***Ancak Latin Amerika, karşısına çıkan en ağır güçlüklerden biri olan ırklar sorununu çözmeyi veya hiç değilse (ve çekincelere, gecikmelere veya zihinsel kısıtlara rağmen) çözmekte olmayı bilebilmiştir.***

Tek sorun olmamakla birlikte ilk ırk sorunu, Kuzey Amerika ile Güney arasındaki farktır. Bu fark, herhalde kendiliğinden bir liberalizmden ötürü, etnik önyargılar karşısında giderek daha da artan bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bu deri rengi alanında her şey kuşkusuz mükemmel değildir. Ama dünyanın neresinde daha iyisi yapılmıştır ki? Daha şimdiden çok büyük başarılar kazanılmıştır.

Fakat tarih böyle bir şeyi hazırlamamıştı, çünkü dünyanın üç büyük ırkı olan sarı (yanlış olarak "kızılderili" denilen yerliler), kara ve beyaz ırkları burada yan yana koymuştur ve bunların hepsi de çok güçlü olduğundan, diğer ikisi karşısında yok olmamıştır.

Eğer Colombus-öncesi Amerika, kendi tutarlı uygarlıklarıyla (Aztek artı Maya, yani kabaca Meksika uygarlığı; And uygarlığı, yani İnkalar İmparatorluğunun "sahte-sosyalist" otoritesi altında yavaş yavaş birleştirdiği şu parlak yüksek dağ uygarlıkları dizisi, tabii Yeni Dünya'nın geri kalanına sahip devasa ilkel kültür alanlarını saymıyoruz) tek başına kalsaydı, bu sorunlar elbette ortaya çıkmayacaktı.

Eğer Avrupa, XV. yüzyılın sonunda, gündelik ekmeğini çıkartmak için didinen (ve buna mahkûm olan) 50 milyon kişiden meydana gelen küçük bir dünya, Amerika macerasına insanlarından ancak çok azını yollayabilen bir kıta değil de, her şeyi kendi yasasına ve gerçek varlığına tabi kılabilecek fazla nüfuslu bir bölge olsaydı da hiçbir sorun çıkmayacaktı. XVI. yüzyılın *tümü* boyunca, Yeni Dünya'ya gitmek üzere Sevilla'dan en fazla 100.000 kişi yola çıkmıştır. Bunlar her şeye egemen oldularsa da, Amerikan Dünyasının ne kadarını gerçekten ele geçirebilmişlerdir?

Eğer önce Gine körfezi kıyıları, sonra bütün Afrika sahilleri; onlar olmasaydı ne şekerin, ne kahvenin, ne altın tozunun olacağı insan eksiğini, şu zenci kölelerle kapatmasalardı, üçüncü sorun da ortaya çıkmayacaktı.

Böylece bu üç ırk bugün bir aradadadır; hiçbiri diğerini eleyecek, hatta elemeye teşebbüs edecek kadar güçlü olmamıştır. Bir arada yaşamaya mahkûm olan bu ırklar, bazı kaçınılmaz sürtüşmelere rağmen, birbirlerine alışmayı, karışmayı ve belli bir hoşgörü ve saygı göstermeyi bilmişlerdir.

• ***Etnik alanlar: Her halükârda, çeşitli ırkların süreklilikleri***
nden ve coğrafi belirlenişlerinden daha açık olan bir şey yoktur.
Geçmiş onları açıklamaktadır.

İlk beyaz fatihler, yerli uygarlıklara toslamışlar, onlara kesinlikle vahşiçe davranmışlar ve onların götürülebilecek her şeylerini almışlardır. Fethin felâketlerine, sömürü ve zorla çalıştırmanın daha büyük felâketleri eklenmiştir. Yerli nüfus inanılmaz oranlarda azalmıştır. Yerli, ilkel kaldığı (çoğu zaman manyokla geçinen göçebe), kabile halinde yaşadığı her yerde, Avrupalılarla adeta daha ilk temastan itibaren yerinden yurdundan edilmiştir; yalnızca Amazonya gibi, Beyaz adamın geç ve güç girdiği, ulaşılması zor birkaç bölgede yaşayanlar bu kaderden kurtulmuşlardır.

Fakat gerçek yerli uygarlıkların, yoğun uygarlıkların hepsi sonunda hayatta kalmayı başarmıştır. Silahsız, aletleri kötü (bunlar ne tekerleği, ne demiri, ne barutu, lama hariç ne evcil hayvanları bilmektedir), hemen ve tam kalplerinden vurulan (Mexico –o sıralarda Tenochtitlan–, Cuzco) bu uygarlıklar, kesinlikle kolay birer av olmuşlardır. Ancak, bu uygarlıklara mensup insanlar, dayanışmaları sayesinde kurtulmuşlardır. Meksika kendini bugün "yerli toprağı" saymakta ve bundan iftihar duymaktadır; ve And yaylalarında, eski yerli hayatı sürmektedir. Sefil olan bu hayat, gene de canlı ve eskiden olduğu yerde kök salmış durumdadır.

Zenci'ye gelince; iklimin, plantasyonların, altın filiz ve kumlarının, kentlerin lüksünün, rastlantıların onu XVI. yüzyıldan itibaren getirdikleri ve köleciliğin kaldırılmasından sonra da tuttukları yerlerde kalmıştır. Daha sonra oldukça büyük bir sıklıkla faal endüstri merkezlerine gitmiştir. Mantıken, yerli emeğinin kıt olduğu Atlantik kıyılarında bulunmaktadır. Böylece Brezilya'nın kuzeyinde –sömürge Brezilya'sının kalbi– egemendir ve büyük modern Brezilya kentlerinin hepsinde geniş ölçüde temsil edilmektedir. Antillerde ise, her yerde kendi evindedir.

Beyaza gelince, Amerika kıtasını eline geçirmesi, en azından iki uzun aşama halinde gerçekleşmiştir ve her seferinde farklı bir etnik katkı söz konusu olmuştur.

Beyaz, *ilk fetihlerle birlikte,* hayatını sürdürebildiği her yere, tercihan yerleşik büyük yerli uygarlıklarının çerçevesi içinde,

"uyruklarını" ve hazır bir sofrayı tamamen doğal olarak bulduğu yerlere yerleşmiştir. Büyük sömürge kentleri Mexico, Lima (fatihler tarafından kurulmuştur) ve bugünkü Bolivya'nın And dağlarının tepesindeki Potosi (gene onlar kurmuştur, buradaki gümüş madenleri nedeniyle, 1600'de bu kentte, 4000 m. yüksekliğe rağmen 150.000 kişi yaşamaktaydı) olan İspanyolların durumu budur. İspanyol sömürge sanatı, özellikle barok sanat, bu sömürge kentlerinin yeni zenginliklerinin ihtişamını dile getirmek üzere, bugün hâlâ yerli yerinde durmaktadır. Fakat bunların insani özünün esas olarak yerlilerden meydana geldiğini unutmamak gerekir.

Buna karşılık Portekizli, Brezilya'da yalnızca dağınık ve narin bir yerli nüfusla karşılaşmıştır. Bu nedenden ötürü, zenci katkısı belirleyici bir öneme sahip olmuştur. Sömürge döneminin büyük Brezilya kentlerinin özü Afrikalıdır: 365 kilisesiyle (her gün için bir tane) başkent Bahia; Hollandalıların kısa süreli (1630-1653) işgâlleri sırasında lanse ettikleri, kuzeyin büyük şeker merkezi Recife; karaların ortasında altın aşkından ötürü kurulan Ouro Preto (Kara altın); 1763'te başkent olan Rio de Janeiro. Buna karşılık, o sıralarda halkı maceracılardan oluşan küçücük bir kent olan Sao Paolo, biraz beyaz ve o sıralarda *mamelucos* "yanık odun" denilen melezleriyle çok yerlidir.

Sömürgecilik dönemine ait bütün bu ayrıntılar, bir melez Amerika'nın başarılarını hatırlatmaktadır. Ama Fransız ve İngilizlerin zihninde, melez denilince en fazla imge uyandıranlar Antillere ait olanlardır, yani şeker, sonra da kahve adaları olan Santa Domingo ve Jamaica'ya ilişkin olanları. Oysa manzara her yerde aynıdır. Her yerde ilkel, Orta Çağa ilişkin, köleci ve kapitalist hayatların garip bir karışımı gözlenmektedir. Yalnızca tarlaların veya şekerkamışı değirmenlerinin veya masalsı gümüş madenlerinin veyahut altınlı kumların efendileri parasal ekonomiyle bağlantılıdır; köleler ve hizmetkârlar değil. Bu durum, Antik döneminkine benzeyen aileler *(familia)* üretmektedir (nitekim *pater familias* uzun bir süre aile üyeleri ve hizmetkârlarının üzerinde hayat ve ölüm hakkına sahip olmuştur). Efendinin büyük evi ile kölelerin sıralar halindeki kulübeleri yan yanadır. Sonra, zengin evleriyle (sömürge Brezilya'sının katlı evleri *sobra-*

dos), dükkânlarıyla, sefillerin gecekondularıyla (Brezilya'da bunlara, dün *mucambas* denilmekteydi, bugün *favellas* denilmektedir) kentler yerden bitmeye başlamıştır.

İspanya ve Portekiz'den –ve aynı anda Cadiz ile Lizbon tüccarlarından –1822-1823'ten sonra kurtulan Latin Amerika, *Avrupa'nın tüm kapitalistleri* ve en başta da Londra'dakiler tarafından sistematik bir şekilde ve arsızca sömürülecektir. Yeni bağımsız devletler, Avrupa endüstrici ve bankacılarının karşısında fazlasıyla saf müşteriler olmuşlardır. Örneğin Londra, Waterloo'daki zaferini borçlu olduğu modası geçmiş savaş teçhizatını 1821'de Meksika'ya satmıştır.

Fakat Güney Amerika aynı zamanda, bir *Avrupalı göçüne* geçmiştekinden daha çok açılacaktır (bu göçmenler artık yalnızca İspanyol ve Portekizli değillerdir). Önce pek geniş çaplı olmayan bu göç –sanatçılar, entelektüeller, mühendisler, işadamları–, 1880'den sonra buharlı gemilerin güney Atlantik'te de sefer yapmaya başlamalarıyla hızla artacaktır. Buharlı gemiler, İtalyan, Portekizli, İspanyol ve binlerce diğer Avrupalının kitleler halinde gelmelerine olanak sağlamışlardır.

Güney Amerika'nın tümü onları aynı şekilde karşılamamıştır: Bu göçmenler, Sao Paolo'nun güneyinde kalan Brezilya kesimlerinin (eski Brezilya'nın merkezi kuzeydeydi), Arjantin ve Şili'nin yeni talibi olmuşlardır. Bu göç, bu adeta insan bombardımanı, geniş mekânlar üzerinde eski toplumsal düzenleri parçalamıştır. Bu parçalama, bir geceden ertesi sabaha olmasa da, gene de hızlı olmuştur. Göç, bu alanları iskân etmeye başlamıştır. "Hukuk doktoru"nun başaramayacaklarını, göçmen mümkün hale getirecektir. Göçmen, modern Brezilya'yı, modern Arjantin'i, modern Şili'yi oluşturmuştur. 1939'dan önce seyahat eden Avrupalı bir yolcu, burada yolculuklarının rastlantısı içinde İtalya'yı, özellikle onu, çalışkan ve hayranlık verici İtalya'yı bulabilirdi; Rio Grande de Sul veya Santa Catalina veya Şili'de, uygarlığına, uzaktaki anavatanına, dramatik tarihine sadık kalmış bir Almanya'yı bulabilirdi.

Öncü alanların ve öncü endüstrilerin başarısını işte bu göçmenler sağlamışlardır. İskân alanlarının kıyısında, Bio Bio'nun iyice güneyinde Şili "sınırının" karşısında, daha düne kadar

bomboş olan Patagonya'da veya Sao Paolo eyaletinin iyice diplerinde yeni kahve plantasyonlarıyla *(caferais)* karşımıza gene onlar çıkmaktadır. Kahve toprağı tüketmektedir, öyleyse *fazendas*'ın yeni topraklar aramaları, toprak kazanmak için ormanları yakmaları gerekmektedir. Bütün bunlar iyice bilinmektedir ve biz de kendi hesabımıza bunları uzun uzadıya anlatabiliriz. Ama bakış açımızın esası bu mudur?

• ***Esas olan ırkların kardeşliğidir. Bu ırkların hepsi, kendi farklı yerlerinde, Latin Amerika'nın inşasına katkıda bulunmuştur.***

Sürtüşmüşlerdir de. Çok kereler ve toplumsal nedenlerden ötürü. Nitekim *Renk hattı, toplumsal* bir hat olmuştur ve öyle de kalmıştır. Zenginleşen, yöneten, derisinin rengi ne olursa olsun, bu hattın öte tarafına geçmiştir. Peru'da, melezlerin ve özellikle de yerlilerin dilinde, emir verenlere "beyaz" denilmektedir. Çünkü zenginlik ve iktidar beyazların elinde olmuştur ve şimdi de sıklıkla böyledir.

Ancak bu, "gerçek" beyazların varlıklarını sürdürme yeri ölçüsünde geçerlidir. Çoğu zaman (ve bu önemlidir) ırklar çok büyük ölçüde karışmışlardır. Recife'in sosyoloğu Gilberto Freyre, biraz dalga geçerek, "hepimizde bir miktar zenci kanı var" diye yazmaktadır (ve tabii ki kendi Kuzeydoğu Brezilya'sından söz etmektedir. *O Nordeste,* ama bu Nordeste Brezilya'nın tamamına geniş ölçekte yayılmıştır). Karışımın en büyük boyutlarda gerçekleştiği Meksika'da (beyazlar ve yerliler), Kuzeydoğu Brezilya'da (zenciler ve beyazlar), etnik hoşgörü ve kardeşlik diğer her yerdekinden daha aşikârdır.

Ancak, bu ayrıcalıklı bölgelerde bile her şey pürüzsüz olmamıştır. Melez Amerika, uzaktaki Avrupa karşısında çok uzun bir süre bir aşağılık kompleksi duymuş ve Avrupa'da onu bu konuda sadece teşvik etmekle yetinmiştir. Kuzey Amerika'da onun için, bilinen kötü örneği meydana getirmekteydi. Fakat Kuzey Amerika yolculuğu, derisi beyaz olmasına rağmen tamamen açık renkli olmayan birçok Güney Amerikalı entelektüel için geriye

yönelik bir ders, zorunlu bir hoşgörü dersi, kendini ve ülkesini beğenme konusunda değerli bir deney olmuştur.

Tüm kompleksler ve onları dile getiren önyargılar, sihirli bir değnek değmişcesine birdenbire yok olmamışlardır. Fakat gene de 1919'dan sonra veya 1930'lardan itibaren, daha da iyisi 1945'ten sonra büyük bir rüzgâr esmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın çılgınlıklarından sonra, 1929 sonrası ekonomik afetlerden sonra ve aynı zamanda İkinci Dünya Savaşı'nın dehşetinden sonra, Avrupa artık eskisi kadar sevilebilir mi (evet, ama ya saygı duyma)? Özgürlük ve konukseverlik ülkesi olan Güney Amerika, yavaş yavaş kendine saygı duymaya başlamıştır. Bu yavaş bir dönüşümdür ve kuşkusuz daha tamamlanmamıştır, ama kesinlikle yol almaktadır. Gilberto Freyre'in, romanın veya denemelerin gelenek uyarınca şiirsel dilini değil de, artık gerçek insan bilimlerinin çınlayan dilini konuşan bu sosyoloğun ilk eserlerinin Brezilya'da yayınlanması (1933), Yeni Dünya'nın hem en geniş, hem en insani ve hem de herhalde en hümanisti olan bu ülkede belirleyici bir dönemeci temsil etmiştir. Aynı şekilde Meksika'da 1910'dan itibaren meydana gelen yerli yanlısı devrimin, zincirleme siyasal devrimler veya tarımsal devrimler devrelerinden daha fazla şeyi açmıştır. Umut kapılarını açmıştır.

Fakat ırkların eşitliği ve kardeşliği konusundaki kazanımlar, yerine göre farklı düzeylerde gerçekleşmiştir. Bu kazanımlar, hâlâ sıklıkla toplumsal dengesizlikler engeline, geçmişin koyduğu engele çarpmaktadır. Üstelik Latin Amerika'da Arjantin gibi tamamen beyaz (bu ülkede, uç kuzeyde ve güneyde yalnızca birkaç yerli halk kalıntısı yaşamaktadır) ülkeler vardır; bunlar, antropologlara göre karışım sonucu tekdüze ve istikrarlı, yeni etnik tiplerin meydana geldiği (örneğin Costa Rica'da) ülkelerin tamamen zıddındadırlar.

Ancak, tam anlamıyla etkin olmasa da, bu ırkların kardeşliği bütünü itibariyle vardır ve Latin Amerika'nın kendine özgü çizgilerinden biridir. Hiç kuşkusuz, onu özgün kılan en sevimli çizgisidir. Vatanına geri dönerken Panama'da duraklayan şu Güney Amerikalı yolcu burada büyülenmiştir: Şu farklı deri renkleri, şu berrak sesler, şu haykırışlar, şu şarkılar; hiçbir kuşkusu kalmamıştır; daha şimdiden evindedir.

• *Latin Amerika, gevşekliğine, zevkten hoşlanmasına, taşkınlıklarına, gürültülü halk eğlencelerine rağmen, tıpkı dün olduğu gibi bugün de dünya karşısında derinlemesine acı çekmeyi sürdürmektedir. O aynı zamanda "hüzün kıtası"dır (Keyserling).*

Gerçekten endüstrileşmeye başlayan bütün ülkeler gibi, yapılarını, tavırlarının toptan gözden geçirilmesine göğüs germek zorundadır ve bu darbe ona çok ağır gelmektedir.

Nitekim, dengesiz, hareketli, belirsiz, ekonomik ve sosyal olarak kötü veya düşük ölçekle yapılanmış bir dünyaya çarpmaktadır. Çünkü geçmişi, bu dünyayı yüzyıllar boyunca hep takip etmiş ve yalap şalap yeniden inşa etmiştir. İlkel bir hayatın, herhangi bir geçiş olmaksızın ultra-modern adacıklarla bir arada bulunduğu, darbe yemiş, çelişkili bir dünya söz konusudur; sonuç olarak hayat dolu ve bu yüzden tanımlanması, yönetilmesi güç bir dünya.

• *Ekonomik dalgalanmalar, öngörülemez su taşkınlarıdır. Amerika, maddi kaderini izlemektedir. Bu koşu esnasında, yüzyıllardan beri yarıdan çok zarar görmüştür.*

Kuşkusuz yalnızca uluslararası konjonktürü izlemiştir. Fakat bir zincire bağlanmış olarak sürdürülen bu koşu esnasında, önde olmakla arkada olmak arasında büyük farklar vardır. Güney Amerika bu koşuda elbette en geridedir. Acele etmek ve şeker, kahve, kauçuk, *charque*, nitrat, kakao... üretmek ve her seferinde ucuza satmak istiyorsa, ekonomik devrelerin içinde ayakta kalmak zorundadır.

Bu süreç, Güney Amerika ekonomisinin dününün olduğu kadar bugünün de anahtarıdır. Bu ekonomi, dünya hammadde taleplerinin bütün isteklerine, önce katı tipten bir *sömürge* ekonomisinde, sonradan *bağımlı* bir ekonomi haline geldiğinde de boyun eğmişti.

Yabancı kapitalistler (veya daha doğrusu uluslararası büyük firmalar), yerli büyük toprak sahipleri ve siyasetçilerle işbirliği

halinde üretimi, *ihraç edilebilir* hammaddelere doğru yönlendirmişlerdir, böylece üretici bölgeleri, bütün çabalarını, bütün insanlarını, bütün topraklarını, diğerlerinin aleyhine tek bir faaliyette yoğunlaştırmak zorunda bırakılmışlardır. Eğer talepte sıklıkla meydana gelen değişmeler bu yatırımları düzenli olarak sıfıra indirmeseydi; bu çabaların yarattığı atılım, uzun dönemde ülkenin tümüne yarar sağlayabilirdi. Yatırımların sıfıra inmesi, çabaların başka bir üretim sektörüne ve çoğu zaman da başka bir bölgeye kaydırılmasına yol açmıştır.

İklim farklılıkları, mekân bolluğu, Güney Amerika'nın bu olağanüstü yer değişikliklerine dayanmasına olanak vermiştir. Aslında bu yer değişiklikleri, ulusal düzlemde inanılmaz bir insan ve mekân israfı olmuşlardır: *bunlar her yerde, sürekli, istikrarlı, sağlıklı ekonomik yapıların kurulmasını ve köylü sınıfının kök salmasını engellemişlerdir.*

Bu devrelerden ilki, daha fetihle birlikte başlayan *değerli madenler* devresi olmuştur: XVI. yüzyılın ortasını hiçbir şekilde aşmayan altın devresi, 1630-1640'lara kadar gümüş devresi (özellikle Meksika ve Potosi madenleri). Bu ağır fedakârlıkların bedeli olmuştur. Potosi'de, 4000 m. yükseklikte odun, yiyecek ve bazen de suyun kıt olduğu soğuk bir doğadaki maden çıkartma ve eritme işleri için, eğer yerliler acımasız bir ortamda çalışmaya razı olmasalardı ne olurdu? Gümüş külçeleri Pasifik kıyılarına kadar, sonra Lima'nın limanı Callao'ya, nihayet Panama'ya kadar taşınmaktadır; buradan katır kervanıyla, sonra Chagres nehri üzerinde kayıklarla aktarılarak, Antiller denizi kıyılarına ulaştırılmaktadır. En sonunda, İspanyol filoları onları konvoylar halinde İspanya'ya götürmektedir.

Bu geniş ölçekli sistemden kimler kâr etmektedir? İspanyol tüccarlar ve "memurlar", daha o sıralarda bile uluslararası olan işadamları, örneğin İspanya kralının beratlı sarrafları olan Cenevizli tüccarlar, *hombres de negocios.* Elbette Amerika'nın kendi değil. Bu kıta, gümüş sikke ve külçelerden sürekli mahrum bırakılmış, parasız kalmış ve birkaç parça kumaş, buğday, şarap, zenci köleler için lanetlenmeye razı olmuştur.

Potosi gümüşü XVII. yüzyılda azalmaktadır ve bunun üzerine, talihsiz İspanyol Amerika'sı adeta kendi kaderine terk edilecektir.

Portekiz Amerikası da 1630'da kendi altın çılgınlığını yaşamıştır. Bu altın, bu kez zenci köleler aracılığıyla elde edilmektedir. Bu çılgınlık 1730'lara doğru hafiflemiştir, ama zaten aynı sıralarda Yeni İspanya (bugünkü Meksika) gümüş madenleri yeniden canlanmaktadır. Bunun üzerine, Brezilya'nın Minas Gerais (Genel Madenler) eyaleti büyük ölçüde boşalmış ve pamuk üretimine olabildiğince uyum sağlanmıştır.

Çok sayıdaki değişimleriyle birlikte, hayvancılık devresini, bugünkü Arjantin hayvan yetiştiriciliğine kadar; Brezilya'da büyük çaplı olarak başlattıktan sonra, XVII. yüzyılın sonlarında Antillere (Jamaika, Santa Domingo, Martinique) doğru kayan şeker devresini; Brezilya'da XIX. yüzyılla birlikte çok parlak hale gelerek, fazlasıyla mekân tüketip, iç kesimlere kayan kahve devresini de aynı şekilde izlemek mümkündür. Daha düne kadar, taninli küçük ağaçlar olan *quebracho*ların alanı olan Arjantin Chaco'su, 1945'ten sonra pamuk alanlarının hızla genişlemesine tanık olmuştur.

Koskoca bir kitap, bu tek ürün "devreleri'ne ilişkin devasa konuyu tek başına tüketemez. Haklı olarak afet olarak adlandırılan bu sistem, bugünlerde herhalde son günlerini yaşamakta, bu arada gerçek endüstri sektörleri ve ulusal ekonomiler oluşmaktadır. Fakat Güney Amerika'nın bütün ekonomik yapıları bu eski, sakat, irrasyonel gelişmenin damgasını, onun ani uyanışları, ani kopuşları, sürekli yer değiştirmeleri içinde yemişlerdir: her seferinde bir eyalet, bazı kentler canlanmakta, sonra terk edilmektedir veya en iyisinden, korkunç ve pahalı dönüşümlere mahkûm olmaktadırlar.

- ***Devre değişikliklerini şiddetli bunalımlar izlemektedir. Bunların tahripkâr gücü, tek bir darbede, sağlıklı bir ülkenin bütün ekonomisini geriletebilmektedir.***

Bu konuda tek bir örnek vereceğiz, bu örneğin en kötü güncel durumu yansıtma avantajı vardır: bugünkü Arjantin örneği.

1880'lere doğru Arjantin'de gerçek bir refah başlamıştır. Bu ülke, birkaç yıl içinde Avrupa pazarına yönelik müthiş bir tahıl ve et ihracatçısı haline gelmiş, bunu eski yapılarını dönüştürmesi

sayesinde başarmıştır. Buenos Aires çevresinde yer alan devasa düzlük, Arjantin pampası, o zamana kadar vahşi sürülerin dolaştığı ve *gaucho*'ların bir tek derilerini ihraç etmek için bu hayvanları yakaladığı bir çölden ibaretti.

ABD'nin çayırlarını andıran bu ova, buğday tarlası ve özenle beslenen ve semirtilen seçkin hayvanlar için çayır haline gelecektir.

Arjantin'de *1930'a kadar* (1890-1900 arasındaki güç on yıl bir kenara bırakılacak olursa), her şey inanılmaz bir hızla yükselmiştir: büyük bir İtalyan göçü sayesinde önce nüfus; düzenli ihracat sayesinde üretim; donanım kısa bir süre sonra bunları izlemiştir (silolar, değirmenler, soğuk hava depoları). Bunun doğal sonucu olarak, kısa bir süre sonra hafif bir endüstri de gelişmiştir. Üreticilerin satın alma gücü, sermaye kârları ve adam başına arabaya kadar her şey, o sıralarda en yüksek noktaya ulaşmıştır.

Bunalım *1930'dan itibaren* başlamış, genel coşku büyük olduğundan anlaşılamamıştır. Sonra, tüm hammadde satıcılarının lehine olan savaş, kötü sonu geciktirmiştir. Fakat 1945'ten itibaren dünya piyasasında tarım ürünü fiyatlarının muazzam düşüşler kaydetmeleriyle, Arjantin ekonomisinin tümü bozulmuş ve bu çok hızlı olmuştur. *Resmî* rakamlar, fert başına milli gelirde, 1948'den bu yana *yıllık* ortalama %0,4'lük bir azalma olduğunu onaylamaktadır, ama ABD'li iktisatçılar, bu oranın en azından % 2 olduğunu tahmin etmektedirler. Fert başına yatırım haddi yılda ortalama % 3 gibi daha hızlı bir düşüş kaydettiğinden, bu gerileme daha da vahim hale gelmektedir. Ticaret bilançosu açık vermektedir; ücretler, halkın hayat düzeyi çok düşmüştür ve buna bağlı olarak, nispeten iyi gelişmiş olan ulusal ekonomi de (dokuma, gıda, deri vb endüstrileri) gerilemektedir; işsizlik artmaktadır; kırlar boşalmakta, kentler hiçbir iş olanağı olmadığı halde yeni gelenlerle müthiş şişmektedir (ülke nüfusunun % 5'i, yani toplam olarak bir milyon kişi, Arjantin'de *villas miseria* denilen gecekondularda yaşamaktadır); kurtarıcı endüstrileşme hareketi durmuştur. Özellikle de, artık herhangi bir çıkış yolu gözükmemektedir: Devlet bütçesi bile iflasın eşiğindedir.

Kısacası, sonuncu dünya savaşından önce Latin Amerika'nın en zengin devleti olan (aslında böyle olmasında, iklimin,

topraklarının ve insanlarının nitelikli olmalarının büyük rolleri olmuştur) Arjantin, en fakirlerinden biri haline gelmemiştir kuşkusuz –çünkü arayı çok açmıştı–, ama ***en hızlı gerileyeni*** haline gelmiştir. Coşkulu güven, yerini umutsuzluğa bırakmıştır. Buenos Aires'te bir kaç yıldır art arda gelen siyasal bunalımlar, işte bu iklim içinde açıklamaya kavuşmaktadır.

Öte yandan Arjantinli iktisatçılar, et ve buğday *boom*'u tarafından tepeden tırnağa imal edilmiş bulunan tarımsal yapıların bugün zararlı hale geldiklerini söylerken haksız değillerdir. İşlenen topraklarına % 34'ünü temsil eden çok sayıda minik "antiekonomik" işletmenin yanı sıra, bir avuç büyük işletmeci, toprakların % 42'sine, hayvanların % 64'üne sahiptir. Akılcı bir üretim sağlayacak ve o olmazsa endüstrinin elbette yaşayamayacağı bir ulusal pazarı yeniden kuracak yetenekteki bir tarımsal yeniden örgütlenmeyi gerektiren ulusal kalkınmanın karşısındaki başlıca engel, hiç kuşkusuz budur.

- ***Ekonomik tutarsızlık, modern endüstri için bir engeldir: Güney Amerika'nın kalkınması, genelde az tutarlı, dengesiz ekonomilere ulaşmaktadır.***

Ulaşım hatlarının irrasyonel, yetersiz niteliği her yerde göze batmaktadır. Bunlar ulusal bir ekonomi için değil de, üretim noktalarını yükleme limanlarına bağlamak için inşa edilmiştir ve böylece devasa bölgeler birbirlerine derme çatma usullerle bağlanmışlardır. Kahramanımız Alfonso Pareira, yerli uşağının sırtında yolculuk yaparken, kuru kalmanın değerini pek de bilmemektedir. İçini çekerek, "Ah babam daha akıllı olsaydı da, bütün bu *peones*'i yol yapmaya zorlasaydı. Şimdi bu durumda olmazdık."

Başka bir uyumsuzluk: gelişmemiş veya belli bir gelişme döneminden sonra terk edilmiş (bugün Brezilya içlerinde hâlâ şiirsel birkaç küçük kent bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Minas Valhas, Orta Çağın çok vasat bir şehri kadar ilkel koşullar içinde ve her şeyin uzağında yaşamaktadır. Buradaki birkaç eşraf konağı, tek başlarına eskinin şanlı günlerinin kanıtı olarak durmaktadır) alanlarla nispeten ayrı gelişmiş alanlar arasındaki zıtlık. "Uy-

gar" alan, çoğu zaman bir sahil şeridiyle sınırlıdır. Denize temas eden bu şerit, büyük ihracat güzergâhlarına bağlıdır.

Nihayet bir yokluk. Hiçbir yerde, Avrupa'nın binlerce yıllık kültürünün sağlam ve deneyimli tabanı olan köylülüğüne benzer bir şeye rastlanmamaktadır.

Tek ürün için cebri ve ücretli çalışmaya itilen, yabancı ithalatçıların sermayesiyle aceleyle kurulmuş olan geniş malikânelerin içine alınan, sonra bizzat bu malikânelerin talepteki şu veya bu kaymayla terk edilmeleri üzerine kendi hallerine bırakılan köylü kitlesinin büyük bir bölümü, gezgin tarım işçilerinden meydana gelmektedir. Bunlar işsiz kalınca, bir gün kente gitmeye karar vermekte veya başka bir eyalete göç etmektedir. Bunun sonunda şu aşikâr paradoks doğmaktadır: mekânın aşırı bol olduğu, tarım nüfusunun halkın % 60-70'ini meydana getirdiği bu ülkede, yiyecek üretimi yetersiz kalmaktadır. Çünkü bir yandan *kök salmış*, toprağı işlemesini gerçekten bilen bir köylü kitlesi yoktur ve öte yandan toprak dağılımı o kadar kötüdür ki, bu durum tek başına onların kök salmasını ve normal bir üretim yapmalarını engellemektedir. Akla sık sık *barin*lerin (Çarlık zamanı Rus toprak senyörleri) Rusya'sı gelmektedir.

Bu köhne dünyanın yanında endüstri, yakın bir geçmişin teşvik ettiği –genelde kıyıda yer alan– bölgelerde gelişmektedir. Buralarda bir sermaye birikimi, Avrupa ve ABD'yle ilişkiler ve dış göçün sayılarını artırdığı birkaç bilim veya teknik adamı, tarımsal ürünlerin ihracına dayalı sektörün bir endüstri sektörüne dönüşmesine olanak sağlamışlardır. Sonuç bazen şaşırtıcı olmaktadır: Çok sayıda gökdeleniyle ultra-modern kentler, tıpkı mantar gibi bitmişlerdir. Brezilya'nın Sao Paolo kenti bunun kâbus gibi bir örneğidir.

Sonuç: Böylece Güney Amerika çifte bir ekonomiye sahiptir. Gelişmiş ve hatta nispeten aşırı gelişmiş, medeni hayata mensup, aşırı endüstrileşmiş dar bir sektör; tamamen köhne, tarımsal hayata mensup, hâlâ çok ilkel, devasa bir sektörle bir aradadır. *Bu kopukluk, gelişmenin tümünün zaten gelişmiş olan sektörde yer alması nedeniyle daha da vahim hale gelmektedir.*

Gelişmesi, Arjantin'inkine nazaran geç başlayan, 1930'lara doğru netleşen, savaştan sonra hızlanan Brezilya örneğini ele ala-

lım. Bu ülkenin reel üretimi son on beş yıl içinde iki katına çıkmış; hatta fert başına gayri safi milli hasılası, 1948-1958 arasında yılda ortalama % 3 kadar artmıştır. Bu süre içinde, Sao Paolo ve Rio de Janeiro kendilerini ABD'nin en ünlü mantar kentlerininkini aşan bir ritm içinde inşa etmişlerdir. Önce dokuma ve hafif endüstriler, sonra da kısa bir süreden beri ağır endüstri yerleşik hale gelmiştir. Bu rakamlar mükemmel bir ekonomik kalkınmayı haber vermektedir.

Kuşkusuz. Fakat bu kalkınma özellikle endüstri alanındadır. Bu süre esnasında tarımsal üretim, nüfus artış hızının bile gerisinde kalan bir artış hızına sahip olmuştur (yılda yaklaşık % 1,5). İşlenen topraklar, ülkenin % 2'sini temsil etmektedir. Halkın yaklaşık % 70'i bu dar tarım sektöründe (kullanılan alan 20 milyon hektar) yaşamakta veya daha doğrusu bitkisel hayat sürdürmektedir; üstelik bu alandaki verimler *aşırı* düşüktür. Nüfusun üçte birini kapsayan ve yalnızca tarımsal olan Nordeste, böylece kelimenin tam anlamıyla açlık ve gıda eksikliğinden kaynaklanan her türlü hastalık tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bu durumun çabucak değişmesi beklenmemelidir, çünkü her şey ülkenin daha önceden gelişmiş kısmına gitmektedir: özel yatırımlar, devlet yardımları, krediler, hatta kuzeyin ihracatı sayesinde (kakao, şeker, pamuk, yağlı bitkiler) elde edilen dövizler.

Birçok gözlemci, Brezilya veya Meksika'ya ilişkin olarak, bu iki sektörün (gelişmiş sektör ile bu gelişmeye marjinal kalan sektör) birbirleri karşısındaki durumlarını, eskiden metropol'ün sömürge karşısındaki durumuna benzetmektedir. Bu durumda, ülkenin geniş bir kesimi ne üretime, ne gelire, ne de en az geçimlik tüketime varabilmektedir, diğerine kurban edilmiştir.

Başı hiç kuşkusuz asıl endüstrileşme sorunlarıyla belada olan Brezilya hükümeti, meyvaları en hızla alınacak, en verimli alanlara ayırmıştır, ama bunlar acaba en süreklileri midir?

Brezilya endüstrilerinin büyüme hızları düşmeye başlamıştır ve yeterli genişlikte bir iç pazar olmadığından, üretim fazlası meydana gelmiştir. İşsizlik, enflasyon, büyük bir hayat pahalılığı sonucunda, ulusal pazarın boyutları daha da küçülmektedir. Bütün bunlar, endüstriyel büyümenin artık tarım sektörüne yöne-

lik bir siyaset olmaksızın sürdürülemeyeceğinin işaretidir. Tüketim artışının sağlanabilmesi için, tarımın gerçekten geliştirilmesi gerekmektedir, yoksa modern bir endüstrinin sağlam bir şekilde kurulması mümkün olamaz.

- ***Toplumsal sorun: Bu zorunluluk, endüstrileşme yolundaki hemen bütün Latin Amerika ülkelerinde aynı terimlerle ortaya çıkmaktadır. Bu sorun, sivri bir toplumsal sorunla ikiye katlandığı için, daha da acil hale gelmektedir.***

Büyümeye yardımcı olan ve ondan yarar sağlayan toplumla, oyun dışında kalan toplum arasındaki mesafe giderek açılmaktadır. Burada patlayıcı bir yan bulunmaktadır.

Başka bir patlayıcı unsur: dünyanın en yükseği olan nüfus artış hızı: yılda yaklaşık % 2,5 (Afrika'da yaklaşık % 2, Asya'da % 1,3-2). Kırsal bir proleter kitlesi, çoğu zaman işsiz, oraya giden tüm yolların onlara yasak olduğu endüstrileşmiş bir toplumla yan yana yaşadığı için daha da mutsuz bir proleter kitlesine dönüşmektedir.

Sosyologların tüm gözlemleri, birkaç yıldan beri, Latin Amerika tarafından gerçekleştirilenlerin devasa bilançosunu değerlendirmeye yönelmişlerdir. Endüstri tesisleri mükemmeldir, modern tekniğin son gelişmelerinden yararlanmışlardır. Güney Amerika'nın yerli veya yabancı mühendislerinin diğerlerinden hiçbir eksiği yoktur. Fakat deneyin insani cephesi korkutucudur; sefalet ve kaos, düzenin, lüksün sınırlarının hemen ötesinde başlamaktadır.

İşte örnek olması için, Santiago de Chili kentinin iyice güneyindeki Huachipato yüksek fırınları. "Burada çalışan 6.000 ücretlinin teknik düzeyleri ve ücretleri yüksektir. Şirketin bize (araştırmacılar) samimiyetle gösterdiği küçük barakalara çoğu zaman onar kişi halinde yığılan işçi ailelerinin bir kısmının durumuyla ne zıtlık! Yakınlardaki Lota madenci kentindeki durum ise çok daha kötüdür. Bu işçilerin boş zamanlarını, üstleri başları kömür tozuyla kaplı olarak evlerinin eşiğinde geçirmelerinden daha hüzünlü bir şey olamaz. Çocuklar her yerde, sokakların

pisliği içinde veya Loto Baja pazarının tezgâhları arasında oynuyorlar. Bu pazarda, kötü kokulu bir et sineklerin ve tozun istilasına açık, çocuk ayrıca gecekondularda ve yakındaki Talcahuano rıhtımlarında da kaynıyor... Zavallı Lota çocukları, bana onlara ilişkin olarak söylenildine göre, bunların ancak dörtte biri bu hüzünlü cemaatten kaçıp kurtulabilecek, dörtte üçü burada yaşayacak ve ölecek" (Georges Friedmann).

Rio Grande de Sul'deki San Geronimo kömür madenlerinde (Brezilya) veya Bolivya kalay madenlerinde yapılacak bu cinsten bir röportaj daha iyimser olmayacaktır. Kıtanın en muhteşem kentlerinin çevresinde, bu işçi gerçekliği sefaletini sergilemektedir. Sao Paolo'nun çevresinde bile ve hatta 6 milyonluk nüfusundan % 55'inin işçi olduğu Buenos Aires'in göbeğinde bile. Bu Buenos Airesli işçilerin % 60'ı kırdan kopartılmış eski köylülerdir. Tıpkı dünün Avrupa'sında olduğu gibi, bu kır insanları kötü işçilerdir. İşe bir gün gitmekte, ertesi gün gitmemektedirler. Birçok işletme, her yıl personelinin % 75'ini yenilemektedir. Bunların cehaleti, sefaletlerini ağırlaştırmaktadır (en temel beslenme kurallarına uyulmamasının, yetersiz beslenmenin sonuçlarını ağırlaştırdığı her yerde gözlenmektedir). Uzmanlaşmış işçi azdır ve var olanları aşırı ücret aldıklarından, kentte bir cins burjuvazi oluşturmaktadırlar. Sıradan işçilerin dünyasının dışında, onlarla dayanışma içinde olmaya yanaşmadan yaşamaktadırlar.

Böylece her şey, bu kendine karşı sefil dünyanın terk edilmesi için katkıda bulunmaktadır. İşçilere ilişkin yasalar, çoğu zaman tahmin edileceğinden daha liberaldir, ama kanun metniyle uygulama arasında korkunç bir uçurum bulunmaktadır. Sendikalar vardır, ama bunların endüstrileşmiş ülke sendikalarıyla adlarından başka hiçbir ortak yanları yoktur; bunların ulusal birlikleri bulunmamaktadır. Kısacası, mutsuz, eğitimsiz, örgütsüz, çoğu zaman okuma yazmasız ve gene çoğu zaman duygusal, romantik bir siyasetle (ki Peronculuk bunun en iyi örneğidir) temasta olan bir işçi sınıfı, maddi veya entelektüel hiçbir sağlam desteğe sahip değildir. Bu imgeler, geleceğin daha uzun bir süre zor olacağını haber vermektedirler.

- ***Yönetici sınıfların ve seçkinlerin narinliği.***

Yazarlar, harika hocalar, birkaç ender siyaset adamı, birkaç kültürlü hekim ve avukattan meydana gelen entelektüel bir elit, bu yeni sorunların bilincine varmıştır. Ama ne yazık ki, siyaseten ve ekonomik olarak sorumlu yönetici sınıfların narinliği, Güney Amerika'nın ağır ve sürekli sorunlarından biri daha olmaktadır. Endüstriyel kalkınma bunalımı, eğitimli, rafine, aslında bu yeni dünyaya katılmaya pek yatkın olmayan, ama çok sevimli eski bir topluluğu acımasızca yok etmiştir. Felâket, onun yerine geçecek bir adayın henüz belirmemiş olmasındadır.

Dün, yani 1939'dan önce, henüz yarı sömürge durumunda olan bu Amerika'da, siyaset ve kültür hayatının dar sahnesini işgal eden birkaç aktör, aynı zamanda iş dünyasına da sükûnet içinde egemendi. Bunlar, çekici, sevimli, kültürlü, yüzlerce hektar toprak sahibi, bazıları gerçek Rönesans prensleri gibi çok zengin kitaplıkları bulunan, Avrupalı gazeteci, yolcu veya entelektüeli fetheden kişilerdi. Ancak bunların daha sonuncu savaşın arefesinde sonlarının geldiği, büyük sorumlulukları olan bu insanların –biri Brezilya'daki hemen bütün İngiliz sermayesini kontrol ediyordu, bir diğeri *Dearbora Chemical Society*'nin temsilcisiydi, bir başkası kamu maliyesinin patronu veya eyalet valisiydi ve devlet başkanı olmak istiyordu, bir diğeri de halk kökenli bir generaldi– tıpkı gerçek olmayan bir âlemdeymişçesine, kütüphanelerinin, düşüncelerinin tepesinden çok istekle yönettikleri izlenimi alınmaktaydı. Bunlar, kültürün, uygarlığın, aklın erdemlerine inanmaktaydılar. Bir despotizm veya aydınlanmış paternalizm atmosferi içinde, Avrupa'nın XIX. yüzyıldaki liberal ve aristokratik modasına uygun kişiler gibiydiler.

Onların yanında, onların kıskançlıkla kapalı tuttukları çevrelerinin dışında; zenginleşmiş göçmenler, endüstriciler, sonradan görmeler vardı. Bunların ancak oğulları belli bir kültür seviyesine gelecektir, ama onlar bu kültürsüzlüklerine hiç aldırmadan, ekonominin basamaklarını şimşek hızıyla tırmanmaya başlamışlardı.

Toplumsal evrim bugün tamamlanmış, çarkıfelek dönmüştür. Kaba hatlarıyla söylenirse, toprak sahiplerinden endüstricile-

re ve bankacılara; güzel ve geniş aile mülklerinden, Brezilya'nın Rio plajlarındaki, Metropolis'in arkasındaki veya Meksika'nın Vera Cruz'undaki, Acapulco'sundaki, Mexico'nun zengin mahallelerindeki veya başkentin tepesindeki Cuernavaca'daki muhteşem villalara geçilmiştir. Bu arada kentler, çok büyük kent çehresine bürünmüşlerdir: Muhteşem oteller, Amerikan tarzı otuzuncu katta yer alan lokantalar, devasa gökdelenler, bir de hepsini gölgede bırakan, Brezilya'nın kara içlerindeki yapay başkenti Brezilya... Bu yeni evren, eskisinden rövanşını geniş ölçüde almıştır.

Güney Amerika'da hâlâ bulunmayan şey, tutarlı siyasal partiler, bundan da fazlası seçkinler, sabit burjuvazi, Şili'de orta tabakayı ifade etmek için söylenilen *mediopelo*'dur (yarım tüylü, bu terim olağan olarak ikinci kategoriden et hayvanları için kullanılır). Birkaç entelektüel bu açığı kapatmaya hiç yetmemektedir. Şu ana kadar temelden kapitalist kalan bu dünyanın dengesi açısından vazgeçilmez nitelikte olan bu sınıfın yerini bulabilmesi ve yerleşebilmesi için, zaman, sükûnet, çok zenginlerle çok fakirler arasında bu kadar katı bir şekilde paylaşılmamış bir ekonomi gerekir.

Ciddi siyasal partilerin yaslanabileceği orta sınıfın narinliği, Güney Amerikan hükümetlerinin istikrarsızlığını açıklamaktadır. Partiler arası bir mücadeleden çok, insanlar arası bir mücadele söz konusudur. Her daim canlı *libertadores* (kurtarıcılar), geçen yüzyılın başındaki bağımsızlık hareketini başarıya ulaştıran romantik generaller geleneğine uygun olarak, ordu bu mücadelede büyük bir rol oynamaktadır.

Ancak kentleşme olgusunun en aşağı tabakalar arasında bile belirlediği hızlı bilinçlenme, Amerika'nın, şu andaki bütün yapılarını gözden geçirme gibi son derece güç bir yola girmesine yol açabilir. Meksikalı bir yazarın yakınlarda dediği gibi, zenginlik ve refah yaratan, gerçek modern kapitalizme ancak böyle girilebilir, aksi takdirde, Amerika istemese bile, kaçınılmaz bir şiddet ortamına yuvarlanır (ki bu da ona zorunlu olarak gerçek bir sosyalizmin yolunu açmaz).

Josué de Castro adındaki bir Brezilyalı şunları söylerken haklıdır (1962): "Brezilya'nın (Latin Amerika diyebilirdi), top-

lumsal tarihinde büyük bir sıçrama yapmak zorunda olduğundan hiçbir kuşku yoktur. Bize gereken, bu sıçramanın uçuruma yuvarlanarak sona ermemesi için, çukurun karşı tarafına ulaşabilmek üzere güçlerimizi yönlendirmektir."

- ***Güney Amerikalıların hissettikleri güvensizlik, istikrarsızlık, belirsizlik duygusu kesinlikle doğrulanmıştır. Kötümserlik konusunda ise doğrulanma daha düşüktür. Bu istikrarsızlık, her şeyden önce güç ama engin gerçeklerin zorlaması altında kendini tanımlamaya uğraşan bir uygarlığınkidir.***

Güney Amerika'nın uzun süre tanıdığı tek uygarlık ona dışsaldır: Bu, çok ayrıcalıklı birkaç kişinin meydana getirdiği dar grubun tamamen taklit ettiği Batı uygarlığıdır. Edebiyat burada da bir sınama olanağı sağlamaktadır. XIX. yüzyılda ne kadar da çok Güney Amerikalı yazar, ne kadar da çok Avrupa dışında yazıldığı anlaşılamayacak kitap yazmıştır! Bu dönemin birçok insanı için, kültür, onları çevreleyen ve zihnin yüksek faaliyetlerine katılamayan hayatın uzağında, zaman zaman kapandıkları bir adadır.

Bu *entelijensiya,* Avrupa düşüncesini dikkatle izlemiş, tatminini ve tutkusunu burada bulmuştur. Güney Amerika'da onun sayesinde çok canlı bir hümanizma ve ilk bakışta çok garip olmasına rağmen, Auguste Comte'un pozitivizminin uzantıları bulunmaktadır. (Brezilya bayrağında yer alan *Ordem et Progresso* (Düzen ve İlerleme) ibaresinin Comteçuluğa bir saygı olduğu bilinmektedir)

Bu zamanlar geçmiştir. Kentlileşen bir halk kitlesine ulaşan Güney Amerika uygarlığı, bugün zorunlu olarak güçlü bir yerli hayata açılmaktadır ve bu yerli hayat, Avrupa mirasını, hiç değilse büyük dönüşümlerden geçmeden kabul edemez. Latin Amerika, özgün bir uygarlık, *kendi* uygarlığını imal etmektedir.

Basın, radyo, televizyon ve sinema aracılığıyla yayılan, dayatılan bir kitle kültürünün bütün dünyada egemen hale gelmesi, bu evrimi nasıl olsa er geç kaçınılmaz hale getirecekti. Latin Amerika için önemli olan entelektüellerinin kaçınılmaz olanı öncellemeleri ve ona daha şimdiden bir biçim vermeleridir. Avrupa'nın prestijinin Birinci Dünya Savaşından ve özellikle de ikin-

cisinden itibaren silinmeye başlamasıyla ABD'ye karşı duyulan belli bir güvenmezlik, onların açısından kendi zenginliklerini ve kendi gerçek ödevlerini keşfetmeleriyle çakışmıştır. Bu bölümün başında sözünü ettiğimiz toplumsal vicdan rahatsızlığı geri kalanı halletmiştir: Halk, *caboclo, peon, kızılderili, zenci*, bunların hepsi aniden ortak masada kendine yer bulmuştur. Yalnızca uygarlığın nimetlerini götürmek üzere ilgi duyulan vahşiler olmaktan çıkmışlardır. Onların hayatlarına, düşüncelerine, atasözlerine, dinlerine ilgi duyulmaktadır; sosyolog açısından inceleme ve sempati nesnesi haline gelmektedirler ve aynı zamanda, oluşmakta olan ulusal kültürün ayrılmaz bir parçası olmaktadırlar.

Bir yandan bundan elli yıl önce düşünülemez olan bir kitabın yayınlanması ve diğer yandan da bunun çok başarı kazanması (kitap Brezilya'da 120.000 nüsha satılmıştır, Jorge Amado'nun bazı kitaplarının dışında, bu tiraja hiç ulaşılmamıştır) böylece açıklamaya kavuşmaktadır. Bu başarıyı yorumlayan Brezilyalı bir eleştirmenin dediği gibi, Carolina Maria de Jesus'ün kitabı, bir sanat eseri hariç her şeydir: "Bu, halktan bir kadın tarafından yazılmış bir belge, ikirciksiz bir kardeşlik, toplumsal anlayış ve adalet mesajıdır." Bu kitap yazarına küçük bir servet sağlamakla kalmamıştır: Kitapta tasvir edilen mahalleler (bunlar *Orfeo Negro* adlı filmde görülmektedirler), yakınlarda başlanacak bir inşaat nedeniyle yıkılmıştır.

Güney Amerika folkloruyla da aynı zihin hali içinde ilgilenilmektedir. Kulak verildiğinde çok şey söyleyen, ham ve resimsel bir folklor. Ama bu folklor, Mexico meyhanelerinde ve başka yerlerde karışık gruplar halinde çalan Meksikalı *mariachis*'in güzel ve gürültülü müziğinde olduğu gibi, turistler yüzünden bozulmuştur. Bu orkestraların adı, söylendiğine göre, Fransız işgâli dönemindeki "düğün"lerden gelmektedir. Etimoloji pek güvenilir değilse de, halk belleğinin Fransız seferine dair pek kötü anılara sahip olmadığını –buna kim inanırdı?– göstermektedir.

Gerçek folklora yaklaşabilmek için, elbette turistik yollardan uzaklaşmak ve böylece hüzünlü ay motifinin bildik hatırlatmalarını yaptığı, duygusal veya yaslı eski Bezilya şarkılarını veya ilkel müzik aletleriyle doğaçlamayla çalınan, söylenilen ve dans edilen parçaları dinlemek gerekir. Örneğin Bahia eyaletinin iç

kesimlerinin kayıp bir pazarında, hayvan panayırının yanı başında, dumanı tüten bir kap pilav, canlı bir domuz yavrusu, bir parça tavuk ve birkaç *totoés* karşılığında tüm meyveler sunulurken, kör bir dilenci ardı ardına yakarış, şükran ve hatta aşk şarkılarını doğaçlama yaparak söylemektedir... Daha cömert olduğu düşünülen yabancı, gerçekçi iltifatların geleneksel dualarla karıştığı daha geniş bir doğaçlamaya tanık olmaktadır.

Aslında bu halk ozanları, gündelik hayatın bütün olaylarını dile getirmektedirler. Sao Paolo eyaletinin Atlantik kıyılarında metruk bir liman olan Ubatuba, 1947'de dünyaya yalnızca eski bir otomobille bağlanmaktaydı. Bu araba, haftada iki kere, Serra do Mar üzerindeki korkunç bir katır yolundan aşağı inmekteydi... Fakat buraya hiç değilse elektrik götürmeye karar verildiğinden, direkler orman içinden birbiri ardına ilerlemekteydi. Bu *chigada do luz,* ışığın gelişi, her şeyin sonunda uygarlığın şerefine gerçekleşen nihayetsiz bir şarkılı gevezeliğin içinde, bir *vialao*'cu (ilkel bir müzik aleti) tarafından doğaçlamayla söylenen bir şarkının konusu olmuştur.

Her ülkenin kendine özgü folkloru, kendi müziği, yerli, İspanyol veya zenci geleneğinden kendi masalları vardır... Bu folklor dini de güçlü bir şekilde damgalamaktadır. Önemli olmaktan daha çok seyirlik olan Protestan misyoner sızmalarına rağmen, güçlü ama ilkel, hâlâ mucizelere dayanan, Orta Çağ tipi Katolikliğinin içinde, İsa efsanesi yerli mitoslarıyla, eski Afrika sihir ayinleri Roma ayinleriyle karışmakta veya iç içe geçmektedir *(candomblès).* Rahiplerin az sayıda olması, yalnızca dinsel ateşe zararlı olmakla kalmayan bu yorum serbestisini artırmaktadır. Latin Amerika'nın dinini bir gün mutlaka düzene sokması da gerekmektedir. Protestanlık tarihçisi ve Protestan Emile G. Léonard'a göre, ruhani durum Avrupa'daki Reformasyon veya Reformasyon öncesi döneminkini hatırlatmaktadır. Yani ruhani ihtiyaçların canlı olmasına rağmen, bunlar tam tatmin sağlayamamaktadı. Fakat bol miktarda değişiklik işareti vardır.

Modern edebiyat, Güney Amerika'nın bütün hayatı, bütün kültürü ulusal kaynaklara geri dönüş için seferber olmuş durumdadır.

Bu konuda en iyi örneği Meksika sunmaktadır. Geniş bir hareketin içinde, *yerliliğine,* yaşayan kaynaklarına doğru kaymaktadır. Kendini burada yeniden inşa etmektedir. Bunun için birçok sınav, devrim ve felaketten geçmesi gerekmiştir. Fakat José Orosco'nun Guadalajarra okuluna can veren şu popülist edebiyat veya daha doğrusu şu devrimci sanat buradan fışkırmıştır. Veyahut kendini harika *Maria Candelaria* adlı filmle kanıtlamış olan şu sinema.

AYIRIM II

En Mükemmelinden Amerika: Amerika Birleşik Devletleri

Bu Amerika inatla tasnif dışı kalmayı istemiştir. Uzun bir süre, giderek daha iyi hale gelen ve yalnızca onun bunu elde etme iradesine bağımlı olan bir geleceğin önünde açıldığından da emin olarak, bagajı olmayan bir yolcuya benzeyen bir uygarlık olacaktır. 1787 anayasasını yapanlardan biri olan Thomas Jefferson, "*Amerika is new in its forms and principles*" diye iddia ediyordu. Yani Amerika biçimleri ve ilkeleri itibariyle yenidir. O zamandan bu zamana, her seferinde hep yeni olduğunu ve Jefferson gibi "toprağın canlılara ait olduğunu" düşünmüştür. Bu yüzden, ekonomik, toplumsal veya siyasal bunalımlarını hep kendine güvenerek atlatacaktır. İyimserlik hazneleri her zaman tükenmez olarak kalmıştır.

Bu güven, Wall Street'te 1929'da başlayan ve hızlı bir gelişme içinde olduğu için böylesine hiçbir beklentisi olmayan bir ekonomiyi tam kalbinden vurduğu için daha da ağır bir şekilde hissedilen bunalıma kadar sürmüştür. Amerika bu bunalımla birlikte, ilk maddi afetiyle karşı karşıya kalmıştır. Bunun etkilerini üzerinden atarak iyileşebilmesi için, çok daha büyük bir refah

düzeyine çıkması yetmemiştir. İlk kez kendi geçmişine yönelmiştir. Bunu kendini anlamak için değil de (ortalama bir Amerikalı tarihin açıklayıcılığına inanmaz), bir rahatlama unsuru bulmak için yapmıştır. "Geçmişe özlemde artış, geleneksel imandaki bir azalmayla at başı gitmiştir. Rekabet ve girişimin atılım halinde olduğu sıralarda, Amerikalılar geleceği düşünüyorlardı; bunların gelişme döneminde şimdiki zamanı düşünür oldular. Şimdi, yoğunlaşma döneminde, rekabeti ve ele geçirme şansını azaltan devasa firmaların, tekellerin döneminde, hasetle arkalarındaki altın çağa dönüyorlar." Richard Hofstacher adlı iyi bir gözlemci böyle konuşmaktadır (1955).

Çok genç olan Amerika, biraz yaşlanmıştır. Tarihe ulaşmıştır, kendini yargılama noktasına ulaşmaktadır. Dün, geçmişle ilgilenmeyi reddetmesinde, korkunç bireyciliğinde veya tecritçiliğinde, bireyin veya ulusun özgürlüğünü yabancılaştıran her şeyi reddetmesinde, "Amerikan uygarlığının dayandığı bir *kültürel ve siyasal gelenek* birliği" olduğunu fark etmektedir.

Zaten bu gelenek, tam da ABD'nin modern hayat koşullarının tehdidi altında değil midir? Geçmiş onun sırtına binmeye başlamıştır.

Huzur Verici Bir Geçmiş: Şansların Bilançosu

Amerika uzun bir süre boyunca, daha önceki günlerin gölgesi üstüne düşmeyen, geçmişin adeta kendiliğinden hemen silmediği yeni bir kader yaşadığına inanmıştır. Kural, bağlayan veya kök salandan kaçmak, beklenmeyene oynamaktı. *Opportunity* (fırsat) kelimesi, insanın karşısına çıkan şans, anahtar kelimedir: insan adına lâyık her kişi, karşısına çıkan "fırsat"ı yakalamak ve bunun ona sağladıklarının sınırına kadar gitmek zorundadır. Her insan kendini bu "rekabet"in içinde kanıtlar ve sınar.

Böylece ABD bir ortaklık gibi davranmıştır; bu ülkenin geçmişi, adeta hemen ve tamamen yakalanan ve genelde başarıya ulaşılan bir dizi şanstan ibarettir. Önce bu eski ve yakın tarihli şansların bilançosunu çıkartmakla yetinelim.

Sömürgeleştirme ve Bağımsızlık

• ***Birinci şans, Amerikan kıyı kesiminin aslında gecikmiş fethi ve sağlam bir şekilde iskânıdır. Yerleşmek, varolmaya başlamaktır.***

Amerika'nın tamamındaki koşuşturma, Christopher Colombe'un devrimci yoluculuğuyla (1492) açılmıştır. Kazançlı çıkan İspanya'dır (Kastilya). Bundan sekiz yıl sonra, 1500'de, Portekizliler Alvarez Cabral ile Santa Cruz ülkesini ele geçirmişlerdir; kırmızı bir boya veren tahtası *(pao brasil)* buraya Brezilya adının verilmesine neden olacaktır. Sonra, tüccar veya korsan tekneleri (veya her ikisi birden), Terre-Neuve'den (yüzyılın başından beri bilinmektedir), Antillere, Florida'ya ve Brezilya sahillerine kadar (o sıralarda pratik olmaktan çok teorik bir Portekiz egemenliği altındadır) tüm Yeni Dünya kıyılarında görülen Fransızlar, Kanada'yı keşfetmişler (1534-1535) ve sonunda buraya yerleşmişlerdir (1603). İngilizler bu koşullarda son gelenler olmaktadırlar: Walter Raleigh, hemen Virginia adını alan sahile, XVI. yüzyılın son yıllarında demir atmış ve orada geçici bir koloni kurmuştur; *May Flower* hacıları 1620'de, sonradan Massachusetts adını alacak bölgenin sahilindeki Cod burnuna ulaşmışlardır.

İlk bakışta, kuradan iyi bir coğrafya çıkmışa benzememektedir: haliçler, körfezler, çok geniş bir de üstelik batı yönünde Alleghanies dağlarının sert engeline çarpan, bataklıklı ve ormanlık sahilleri olan Chesapeake koyu gibi gerçek iç denizler tarafından kesintiye uğratılan iç karartıcı bir kıyı. Sonuç olarak, farklı bölgelerin birbirlerine pek iyi bağlanamadığı ve yavaş kıyı ulaşımının da bunu pek sağlayamadığı geniş bir bölge. Ayrıca, daha sonraları buraya gelen Hollandalı ve İsveçli rakipleri devre dışı bırakmak ve Kızılderililerin sinsi saldırılarına rağmen hayatta kalmayı becermek gerekmiştir. Fransızlar gene de Saint-Laurent'dan yola çıkarak Büyük Göller ile devasa Mississippi vadisini deltasına kadar ele geçirmişler, en azından tanımışlar, sonunda işgâl etmişlerdir. Yeni Orléans'ı Mississippi deltasında kuracaklardır. Kapsamlı, geniş bir hareketi başarmışlardır. Oyunun ilk devresini onlar kazanmışlardır.

İngiliz köprübaşı artık, İspanyolun ileri karakolunun yer aldığı Florida ile geniş, fazlasıyla geniş Fransız imparatorluğunun (kürk peşindeki avcılar ve faal cizvit misyonerleriyle birlikte) arasına sıkışmıştır. İngiliz genişlemesi XVIII. yüzyılda gerçekten başladığında, batı yönünde güçlü Fransız garnizonlarına toslayacaktır.

Bütün bunların içinde, "Amerikan" şansı neredediir? Herhalde şurada: fazla geniş bir alana yayılmayan İngiliz kolonileri, özellikle kuzeyde, Boston kentinin yükseldiği Massachusetts'te ve New York (eski adıyla Yeni Amsterdam) ile *Quakers* kenti Philadelphia'nın kök saldıkları orta bölgede sağlam bir şekilde iskân edilmişlerdir.

Metropole ve onun ticari hayatına bağlanan, *in the wilderness* (vahşetin içinde) büyüyen bu kentler, kendi kendilerini yönetme avantajına sahip olmuşlardır. Bunlar, Orta Çağın tipik kentlerini hatırlatmakta, adeta serbestlik içinde yaşamaktadırlar. İngiltere'deki çalkantılar onlar için çok yararlı olmuştur. Bu çalkantıların sonucunda, karışıklık çıkartan huzursuz Protestan tarikatçılar, Cromwell İngiltere'sinde umutsuzluğa kapılan şu "süvariler", "ringa denizi"nin öte tarafına atılmışlardır. Ve bunlarla diğer gelenlerin sayısı o kadar çok olmuştur ki, gerçek mücadele sona erdiğinde, 1762'de 63.000 Fransıza karşılık 1 milyon İngiliz vardır. İngiliz veya "Amerikan" şansı, İspanyollarla Fransızların arasında bu kadar büyük bir güç yoğunlaşmasını sağlayabilmiş olmasıdır.

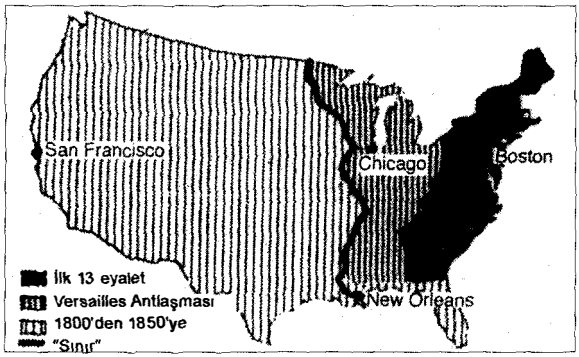
"Bu kıtada yaklaşık 70.000 Fransıza karşılık 1 milyon İngiliz olduğundan, Québec'te silahlar Montcalm'den yana çıkmış olmasalar bile (1759), kader belirlenmişti. Sömürgeleştirme ve iskân, Voltaire'den çok önceleri bile iktidarın başlıca kaygıları arasında değildi. Aslında pek bir temeli olmayan, Fransa'yı nüfussuz bırakma endişesi... iç kaygı ve güçlüklere eklenmekteydi. Öylesine ki, iki ülkenin nispi büyüklükleri hesaba katıldığında, Avrupa'dan bir Fransıza karşılık 30 İngiliz gitmiştir. Neden ve sonuçların garip oransızlığı: Eğer bugün dünyada İngiliz dili ve ona eşlik eden kültür egemense, bunun nedeni her yıl az sayıda insanı taşımış olmasıdır, üstelik bunların çoğu da okumasız yazmasızdı" (Alfred Sauvy).

Tarihi yeniden yapmak, zaten adı da bilinen bir hastalığa yakalanmaktır: *uchronie* (iyi talih). Fransa'nın tutkulu ve tavizsiz bir dostu olan bir Amerikalı, bir gün aslında öyle olmadığından ötürü üzüntü de duyarak, kıtanın kuzeyinin tamamının Fransız hayat tarzının ve mutfağının açıklığı ve cazibesiyle donatılmış ol-

duğunun düşünü kurarak eğleniyordu. Aslında bu düş, tarihin o sıralarda olmasına izin verdiğinden çıkmaktadır, bu olabilirdi.

- ***İlk Amerikan atılımı, ağırlıklı olarak tarımsal bir ekonominin içinde yer almaktadır. Fakat başarısı (Kanada'nın ölçülü atılımının yanında çok açıkça ortadadır), aynı zamanda denizciliğe ilişkin bir başka şansına daha dayanmaktadır.***

Su, bütün su yolları, kayıklar, balıkçı ve yük yelkenlileri, daha sonra ince korsan *flipper*'ları, kuzeyden güneye başat bir rol oynamışlardır. Bu tekneler denizleri aşarak Avrupa'ya, Akdeniz'e, Güney Amerika'ya, Pasifiğe... ulaşmışlardır. "Asiler"in korsan filolarının 1776-1782 arasında Manş'a kadar ulaşan akınlarının ve Napoléon'la fazlasıyla meşgûl olan büyük tarihin sözünü az ettiği, İngiltere'ye karşı zafer kazandıkları savaş sırasında, 1812-1815'te vurdukları büyük darbenin İngiliz ticareti ve filoları için ne denli büyük bir tehlike oluşturduğu böylece anlaşılmış olmaktadır. Bunlar ayrıca, bazı Amerikan kentlerinin XVII. yüzyıldan itibaren talihlerinin parlamasını da açıklamaktadırlar. İngiliz ticaret düzenlemeleri, bir yandan Amerikan kolonilerin ihtiyaç duydukları tüm mamûlleri (başka Avrupa ülkesi kökenli olsalar da) metropolden almalarını ve öte yandan da hemen bütün ta-

20. ABD Ülkesinin Oluşumu

rımsal ürünlerini (İngiltere'ye girmeleri yasaklandığından serbest olan, tahıl, balık gibi bazı ürünler hariç) İngiltere'ye veya sömürgelerine satmalarını zorunlu kılmaktadır. Fakat bu düzenlemeler, Pennsylvania'nın İngiltere'den 500.000 liralık mal almasına karşılık, *ona yalnızca* 40.000 liralık satmasını engellememektedir. Bu aşikâr paradoks sıklıkla zikredilmiştir.

Avam kamarasına bu anormal durumu açıklaması için davet edilen Benjamin Franklin'e, "Pekâlâ, farkı nasıl kapatıyorsunuz?'" diye sorulmuştur. Franklin ise, "Farkı, Antillere taşıdığımız ve kendi adalarımızda Fransızlara, İspanyollara, Danimarkalılara ve Hollandalılara satılan ürünlerle veya Yeni İngiltere, Yeni İskoçya, Carolina ve Georgia gibi diğer kuzey Amerika kolonilerine yolladığımız ürünlerle veyahut da Avrupa'nın çeşitli ülkelerine yolladığımız mallarla kapatıyoruz... Her yerden nakit, ya kambiyo senedi ya da İngiltere'ye ödeme yapmamıza olanak verecek zahire alıyoruz. Bütün bunlar tüccarlarımızın ve denizcilerimizin bu dairesel yolculuklar sırasında ve tekneleriyle yaptıkları taşımacılıkta elde ettikleri kârlara eklenerek, sonunda bilançoyu dengelemek üzere İngiltere'de yoğunlaşmaktadırlar" diye açıklamıştır.

Bu geniş çaplı *üçgen* ticaretler, yabancı ülkeden yabancı ülkeye yapılan taşımacılık ve ticaretin kârını, İngiltere'nin izin verdiği yasal ticaretten ve çok faal bir korsanlık ile bazen verimli bir korsanlıktan elde edilenlerine eklemekteydi. Balıkçılığı da unutmayalım: Amerikalı denizciler, denizin sunduğu hiçbir olanağı ihmal etmemişlerdir.

Zaten XVIII. yüzyılın sonuna doğru hiçbir kuşku kalmamıştır: ABD filosunun tonajı, İngiltere hariç diğer bütün devletlerinkini aşmıştır. Eğer nüfusa oranlanacak olursa, ABD denizci ulusların birincisidir. Bu durum onları dünya ekonomisine karıştırmakta; onları bu ekonomiye boyun eğmeye, onun oyununu oynamaya zorlamakta, ama aynı zamanda onun atılımlarından yararlanma olanağı da vermektedir. Diğer hepsinden daha fazla krediye dayalı olarak kurulan bir toplumun hileleri, onun zayıflıklarını, nakit kıtlığını telafi etmesine yardımcı olmuşlardır.

Eğer uzaklarda şaşırtıcı maceralara girişilmezse, deniz servet getirmez. Bunlara dair örnek sıkıntısı çekilmemektedir.

"Amerikan" buğday konvoylarının Akdeniz'e veya Devrim Fransa'sı limanlarına gelişi; Amerikalıların aynı dönemde, "İspanya-Portekiz Amerikası yönündeki kaçak ticarette" elde ettikleri başarı; kısa bir süre sonra, önce Horn burnundan, sonra da San Francisco üzerinden Pasifik'te macera arama biçimleri. Eski koloniler, daha İngiltere'den bağımsızlıklarını elde eder etmez (1782) Çin'e ulaşmaya kalkışmışlardır. Amerika'yı 1853'te, Amiral Perry'nin "kara tekneleri"ni Tokyo körfezine yollamaya iten, aslında Çin'e giden gemileri ve Pasifik'teki balıkçı tekneleri için bir menzil elde etme arzusudur, fakat bu olayın bilinen büyük sonuçları olacaktır.

Amerikan gemilerine, eski tarihlerde yedi denizler boyunca rastlamaktan daha açıklayıcı bir şey olamaz. İngiltere kralının elçisi Lord McCartney'i Çin'e götüren üç direkli gemi –*Arslan*-, Şubat 1793'te Güney Atlantik'teki Saint-Paul adasına demirlemiş ve burada, 25.000 deriyi Kanton'da satmak üzere, yarı Fransız, yarı Amerikalı ve Boston limanına kayıtlı bir gemiye yüklemeye hazırlanan beş fok avcısıyla (üç Fransız, iki İngiliz) karşılaşmıştır; bu gemi ayrıca, onların hesabına Çin'e Kanada kastorları kürkü de götürecektir. Elçi, birkaç ay sonra Kanton açıklarında bu tedbirsiz gemiye savaş ganimeti olarak el koymaktan zevk alacaktır. Çünkü Ocak 1793'te İngiltere ile Fransa arasında savaş çıkmıştır, elçi bunu yeni öğrenmiştir ve gemide Fransızlık vardır.

Başka bir minik örnek: "Çar'ın hesabına dünya çevresinde yolculuk yapan ve ünlü Alman şairinin oğlu olan Kotzebue, Güney Alaska limanlarından birinde (26 Nisan 1826), Boston'dan Horn burnu üzerinden hiçbir yere uğramadan gelen; küçük Rus karakolunda yiyeceklerle takas ettiği 21.000 (deniz kedisi) derisiyle dolu bir Amerikan iki direklisine rastlamıştır. Bu deriler, deniz lutrlarının değerli kürklerinden daha düşük niteliklidirler, ama Sandviç adalarına doğru yola koyulan alıcı, bunları Kanton'da satmayı ummaktadır. Gemi Alaska limanına vardığında, kaptan dahil bütün mürettebat sarhoştur; girdap ve kayalıklardan yalnızca rastlantıların sayesinde kurtulmuşlardır, fakat Amerikalılar o kadar beceriklidirler ki, içki içtiklerinde bile yakalarını sıyırmasını bilirler."

Bu dönem aynı zamanda, New York eyaleti ile Yeni İngiltere'nin spesiyalitesi olan balina avcılığının büyük devresiydi. Yazar Herman Melville (1819-1891), içinde bizzat yaşadığı bu kaba saba dünyayı, sert ve tehlikeli hayatını ve sadece bu faaliyet sayesinde refaha kavuşan kentleri tasvir etmiştir. Balina avcılığı 1850'den sonra gerileyecektir, çünkü madeni yağlar ve gaz, balina yağının aydınlatma alanında papucunu dama atacaktır.

ABD filosu aynı sıralarda, İngiliz buharlı gemisinin bu kez ağır olan rekabetinden darbe yemiştir. Demirden olan bu gemi, *steamer* adını taşımaktadır. ABD bu darbeyi atlatacaktır, çünkü aynı sıralarda kıtanın içlerine yönelmekte, kıtasal tarihinin içine dalmaktadır. Bu mekânı, kendine ait bu mekânı fethetmek, batıya doğru daha ileri gitmek, demiryollarını inşa etmek, *kıyıda ve içlerde* su yolu hatları oluşturmak; bu devasa işler onu Okyanustan kopartmıştır. Bu onun yeni şansıdır.

Amerikan hayatının öyle gerektirdiği üzere, bir iş esas olmaktan çıkınca, ortaya başka bir iş çıkmaktadır: İlki bırakılmakta, ikincisine doğru koşulmaktadır. Eğer benzetme yerindeyse, Amerika aslında yarıdan daha fazla paylaşılmış olan Okyanus ile tamamını yalnızca kendi hesabına ele geçireceği büyük bir toprak parçasıyla takas etmiştir.

- ***Amerikan İngiliz kolonilerinin bağımsızlığından daha fazla ve daha iyi bilinen hiçbir olay yoktur (1773-1782). Ama gene de yerini tam olarak belirlemek gerekir.***

Amerika'daki Fransız imparatorluğunun sonu (1762), İngiliz yardımının değerini düşürdüğü gibi, metropolün taleplerini de daha ağır hale getirdi. Fakat ne koloniler, ne de İngiltere baştan bir kopuş istiyorlardı. Bu kopuş, yanlış anlamaların, yetersiz tavizlerin, eksiksiz şiddet gösterilerinin sonucunda kendiliğinden olmuştur. Gelecekte, bugüne kadar uzanan süreç içindeki bütün sömürgecilik tasfiye hareketleri, benzeri bir şekilde, akla pek yakın olmayan olayların ardışıklığı biçiminde ortaya çıkacaktır.

İngiltere, tavizlerini daha hızlı ve geniş ölçüde vermemekle, Fransa'ya karşı yürütülen savaşın ağır pasifini geniş ölçüde meşru kılan vergi taleplerinde bulunmakla, sonra bunları iptal et-

mekle, ama çay üzerindeki tek vergiyi muhafaza etmekle hata mı etmiştir? 16 Aralık 1773'te, Hindler kumpanyasına ait iki gemideki çay, Boston limanında denize dökülmüştür. İngiliz siyasal geleneği, vergi mükellefinin razı olmadığı vergi olamaz demektedir ve Amerika İngilizleri Londra parlamentosunda temsil edilmemektedirler. Aslında ne büyük yanlış!

Öte yandan, o zamana kadar Amerika ve Atlantik üzerinde merkezlenmiş olan İngiliz İmparatorluğunun, XVIII. yüzyılın ortasından itibaren Hint Okyanusu'na ve Hindlere doğru geniş ölçekli bir kayma gösterdiğini söyleyen şu İngiliz tarihçi (1933) acaba yanılmış mıdır? Bengal'in işgâli 1757'dedir. Bunun dışında, "Çin ticaretinin" hızlanması o sıralarda meydana gelmiştir. Acaba, İngiltere'yi Uzakdoğu'ya doğru sürükleyen ve onu Yeni Dünya'dan kopartan kapitalizmin, şu daha yüksek kâr hadleri peşindeki acelelerinden biri mi söz konusu olmuştur?

Bütün bu nedenler ve başkaları seyirlik bir çatışmaya, sonra da İngiltere'nin açıkça aşağılanmasına yol açmışlardır. Fransa ve İspanya'nın müdahaleleri, asilerin başarısını hızlandırmıştır. Fakat bu asiler, 1782'de İngilizlerle gizlice barış antlaşması imzalayarak, müttefiklerini yüzüstü bırakmışlardır. Öylesine ki, İngiltere Versailles barış antlaşmasıyla (1783), korktuğundan daha azını kaybedecektir. Ve kısa bir süre içinde, ekonomik refahın siyasal başarısızlığını fazlasıyla telâfi ettiğini görecektir. Tarihçi gene de, İngiltere'ye sürekli bir üstünlüğün unsurlarını sağlayan yakın tarihli endüstri devrimi olmasaydı neler olacağını soracak, ama buna cevap veremeyecektir.

Zaten eğer ABD'nin kaderiyle ilgilenilecek olursa, maceranın bu uluslararası veçhesinin veya uzaklardaki başarılarının Bailli de Suffren'in veya Lafayete'in veyahut Benjamin Franklin'in babacan ve gerçekçi meziyetlerinin değil de, bizatihi bu bağımsızlığın, 4 Temmuz 1774 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi'nin ve oluşturulması çok uzun süren 1787 Anayasasının üzerinde durmak gerekir. Bu belirleyici yıllar esnasında, genç Amerika kendi bilincine varmıştır.

Genç bir Amerika, yani belli bir Amerika, ilk biçimlenen Amerika: Coğrafi olarak Atlantik kıyılarıyla sınırlıdır; ekonomik olarak öncelikle tarımsal bir ülkedir; toplumsal olarak, toprak

sahipleri sınıfının, *Founding Fathers*'ın egemenliği altındadır, yani Amerikan demokrasisinin kurucu babalarının sınıfının.

Bu kurucu babaların nasıl kimseler olduklarını anlamak için; George Washington'dan Thomas Jefferson'a kadar, dünyanın en iyi anayasasını yapma iradesine ve güvenine sahip olan bütün bu adamlara bir an için bakmak yararsız değildir. Söyleneli çok oluyor: *Fathers*, Hobbes'un felsefesine ve Calvin'in dinine dayalı bir anayasa yapmışlardır. İnsan, onlar için de "insanın kurdudur" ve "maddeye yönelik zihniyeti" bizzat Tanrının zıddıdır. General Knox bunu, Shays ayaklanmasının ertesinde George Washington'a yazmıştır: "Amerikalılar her şeyin sonunda insandırlar, bu hayvana ait olan burgulu tutkularıyla birlikte insandırlar" (1787).

Bildirge hem ayaklanma hakkını, hem de bütün insanların yasa önünde eşit olduklarını ilân etmiştir. Fakat bu mülk sahiplerini, bu plantasyon sahiplerini, bu spekülatörleri, bu para babalarını –bu "aristokratları"–, heyecanlandıran ve canlandıran büyük fikir, mülkiyeti, serveti, toplumsal ayrıcalığı güvenceye almaktır. Amerika doğmaktadır, daha şimdiden zenginleri vardır ve bunların zenginlikleri ölçülü olsa bile, diğerlerini yönetmeye adaydır. Bu düşünce akımını açıkça anlamak için, anayasayı kaleme almak üzere Philadelphia'da toplanan *Founding Fathers*'ı dinlemek veya onların ve benzerlerinin mektuplarını okumak yeterlidir. Genç bir plantasyon sahibi olan Charles Pinckney, cumhurbaşkanı olmak için en az yüz bin dolara sahip olunmasının gerektiğini düşünmektedir. Hamilton, "demokrasinin yüzsüzlüğü"ne olanak verilmemesini istemektedir. Tıpkı bir vali kızı olan Peggy Hutchinson için olduğu gibi, bunların hepsi için de, kalabalık "pis ve pespâyedir", *the dirty mob*. Genç vali Morris'e kulak kabartalım: "Kalabalık düşünmeye ve akıl yürütmeye başlıyor. Zavallı sürüngenler! Güneşte ısınıyorlar, biraz sonra ısıracaklar... Eşraf onlardan korkmaya başlıyor." Ve Mason itiraf etmektedir: "Aşırı demokratik olduk... Diğer uçta fazla uzağa gitmekten kaçınalım." Yeni İngiltereli şu rahip Jeremy Belknap kadar, demokrasinin kutsal ilkelerine mensup bir insan olamaz, ama dostlarından birine gene de şunları yazmıştır: "Yönetimin köklerinin halkta olduğu olgusu bir ilke olarak ayakta kalsın,

ama halkı, kendi kendini yönetmeye ehil olmadığı konusunda düşünmeye zorlayınız." İşte bunlar bir zihniyeti tanımlamaktadırlar. *Liberty* ve *equality* adı altında dayatılan düzen, daha şimdiden kapitalizmin düzenidir ve onun olabildiği kadar mütevazıdır. İktidar ve sorumluluk zenginlere aittir. Diğerlerine ise, zenginler onlara karşı olduklarından, onları zenginlere karşı koruma ayrıcalığı. Öyleyse, Amerikan anayasasının kendini devrimci, yeni, eşitlikçi, adil saymasının hiçbir önemi yoktur, çünkü her zaman bencil ve yırtıcı olan insan denilen hayvanın itkilerini, birini diğerine karşı oynayarak dengelemeye yöneliktir.

1787 Anayasası, fiili durumda bilgece düzenlenmiş bir karşılıklı ağırlıklar mekanizmasıdır. "Bu anayasada iktidarların çeşitli gruplar arasında o kadar bölünmüş ve dengelenmiş olması gerekir ki... bunlardan hiçbiri, diğerleri tarafından başarısızlığa sürüklenmeksizin kendi yasal sınırlarını aşmasın" (Jefferson). Topluma gelince, kuşkusuz ayrıcalıklar ve özellikle de kutsal mülkiyet hakkı kaldırılmayacaktır, ama ayrıcalıklara ulaşan yolun –yani paranın– herkese açık tutulması gözetilecektir. Hâlâ yeni bir ülke olan Amerika'da bu iş kolay değil midir?

Richard Hofstadter, bu ülküyü eğlenceli bir alaycılıkla özetlemektedir: "Babalar, iyi tasarlanmış bir devlette, çıkarın çıkarı, sınıfın sınıfı, grubun grubu ve yönetimin bir dalının diğerini, uyumlu bir karşılıklı yoksun bırakma sistemi içinde sınırlandıracağına inanmaktaydılar."

Fiili durumda XIX. yüzyıl Amerikan tarihi, "sağlıklı rekabet" adı altında, özel çıkarların geniş çaplı ve yırtıcı bir mücadelesi olarak ortaya çıkmışsa da, bu mücadele Avrupa'nın kapitalist ülkelerindekinden daha "bedelli", sonra da daha adil olmuştur. Amerika'da kârlar yalnızca dar ve kapalı bir sınıfın elinde kalmamış, her yerdekinden daha açık bir toplumda herkesin şansını aramasına ve bir gün engeli aşmasına izin verilmiştir. *Self made man,* bu Amerika'nın klasik imgesidir ve herhalde bugün silinmektedir.

Batı'nın Fethi

• ***ABD daha başlangıçtan itibaren kendini öncü bir ulus olarak tanımlamıştır. Bunu, ele geçirilmesi ve insanileştirilmesi, insanın***

boyutlarına indirgenmesi gereken devasa bir mekânla boğuşan bütün uluslar (ister Rusya, Brezilya veya Arjantin söz konusu olsun) için söylemek mümkündür. Coğrafi yayılma, her gelişmenin ilk biçimidir (ve diğerlerini belirler). Bu genişleme ister bir ekonominin ki, bir ulusunki, bir devletinki veya bir uygarlığınki olsun.

Tarih burada lehte çalışmıştır. ABD'nin adeta tek kurşun atmadan Atlantik'ten Pasifiğe gitmesine izin vermiştir. Fransa'nın adeta tam bir sükûnet içinde, Atlantik'ten Ural'a kadar olan bölgeye yerleştiğini bir hayal edelim. ABD, Louisiana'yı satın almış (1803), İspanyol Floridasını 1821'de elde etmiş; 1846'da Oregon'u İngiltere'den almış (muhtemelen Kanada'nın zararına olarak) ve sonra fazlasıyla kolay bir savaşla, Texas, Yeni Meksika ve Kaliforniya'yı Meksika'dan almıştır. 1853'te payını daha da büyütmüştür. Örneğin, Rusya'nın veya Avrupa'nın yerleşik hale gelmesini zora sokan korkunç felâketler veya istilalar düşünülecek olursa, bu öncü tarihi kutsanmış bir kolaylık olarak gözükmektedir. Fakat gene de devasa bir iş olmuştur. *Genç Amerika'nın buna tek başına gücü yetmezdi.*

1787 kararnamesi, Batı'da henüz işgâl edilmemiş toprakları da baştan beri birliğe ait sayma bilgeliğini göstermiştir. Daha sonra, buralar iskân edildikçe, 48'e kadar varan yeni eyalet kurulmuştur (49.'su Alaska, 50.'si Havay). En azından 1776'da başlayan ve herhalde 1907'de Oklahoma'daki sonuncu toprak dağıtımlarıyla tamamlanan iskân hareketi, tarihi anlatıların, roman ve filmlerin popüler hale getirdikleri binlerce biçime bürünmüştür (ilk göçmenlerin tenteli arabaları ve ok atan kızılderililerle mücadelelerinden, sonuncu göçmenlerin iki okyanus arasında kurulmuş olan demiryolları üzerindeki yavaş yolculuklarına kadar). Ama, kahramanlık dönemi Far West'in bu fazlasıyla iyi bilinen görüntülerine geri dönmenin gereği var mı?

Altı çizilmesi gereken, "sınır"ın, beyazlar tarafından fethedilen mekânın ne denli büyük bir *maddi ve manevi* macera olduğudur. *Maddi* yanının vurgulanması, daha başlangıçtan itibaren kredinin, sonuçta kapitalizmin sürükleyici rolünü aydınlatması olacaktır. *Manevi* yanının vurgulanması ise, Protestanlığın ve bu-

nun ötesinde Amerikan uygarlığının ikinci ve belirleyici safhasındaki yeni boyutlarını görmek olacaktır.

- ***Kapitalizm, bu ilerlemenin örgütleyicisi olmuştur.***

160 akr (64 ha.) büyüklüğündeki, *homestead* denilen toprak payını alan göçmeni düşünelim, evini tahtadan inşa etmekte, önce tepelerin hafif topraklarında tarım yapmakta, sonra yavaş yavaş aşağıların ağır topraklarına inmekte ve sonunda bazısının temizlenmesi ve ağaçlarının kesilmesi gereken vadi topraklarına kadar ulaşmaktadır. Bu köylünün aslında köylülükle hiçbir ilgisi yoktur. Belki de daha dün başka bir mesleği vardı. Bu işi becerebilmek için, bir tek koşulmuş atları zapt edebilmesi yeterlidir. Genelde buğday yetiştirilen tarım karmaşık değildir; anız yakması gerekmez... Ve eğer bu çiftçi buraya ilk gelense, emin olunuz ki kafasında tek bir fikir vardır: Toprağını satmak. Buralarda birkaç yıl yaşayacak, çok az harcama yapacaktır, çünkü bu kayıp dünyada her şey avans olarak verilmiştir. Konservelerle (daha şimdiden) beslenecek, eğer demiryolu yakınlara ulaştıysa kömürle ısınacaktır. Eğer iki veya üç iyi hasat sonunda bir sermaye edinirse, tereddüt etmeyecektir. Toprağını satacak, yeni göçmenlerin gelmesiyle değer artışından yararlanacak ve daha ötelere gidecektir. Tabii ki batı yönünde daha ilerilere ve yeniden başlamak üzere. Doğu'ya dönmek, yenildiğini itiraf etmek olacaktır. (Louis Girard'dan)

Demek ki o toprağına kök salmış bir köylü değil, bir spekülatördür. Bir tarihçinin haklı olarak dediği gibi, "bir vurgun yapmıştır." Oynamıştır ve elbette her zaman kazanmayacaktır. Ama oynamaya devam edecektir.

Buna çok benzeyen başka bir görüntü de, Middle West'te, 1860'lı yıllara doğru kurulan bir kentinkidir. Bu kenti başat unsurlarına indirgenmiş olarak hayal ediniz: derme çatma istasyon, gene derme çatma otel, her şeyin satıldığı dükkân *(store),* kilise, okul, banka... bu kent yeni doğmuştur, ama herkes onun büyümesi üzerine spekülasyon yapmakta ve bunun sonucunda iyi topraklar satın almakta, yeni kişilerin gelmesini sağlamaktadır. 1871'de icat edilen telefon hemen gelecektir. "Yolcular çoğu za-

man, henüz evleri olmayan caddelerin aydınlatıldıklarını ve buralardan tramvay geçirtildiğini fark edeceklerdir. Ama bu tam da buralara ev yapılması, arsaların daha çabuk satılması için oluyor denilmektedir." Dakota eyaletinin 1878'de kurulan başkenti Bismarck'ta Alman göçmenler egemendirler ve şehrin kuruluşundan beş yıl sonra Capitol'ün açılışını yapmışlardır. "Bismarck halkı muhteşem bir açılış töreni yaptı. Yalnızca belli bir şahsiyet olan James Bryce'ı (1888'de *Amerikan Demokrasisi*'ni yazacaktır) çağırmakla kalmadılar, aynı zamanda eski cumhurbaşkanı ve ünlü asker general Grant'ı da davet ettiler; davetlilerin arasında, beyazlara karşı ayaklanarak ün kazanmış büyük bir Siyu şefi olan Sitting Bull de (Oturan Boğa) vardı. Ve bu reis, törenin parlaklığını artırmak üzere kendi dilinden bir kaç söz söyledi. Ama pozitif kafalı bir İskoç olan Bryce'ı en fazla şaşırtan, Capitol'ün kentin 1.500 m. uzağında yer almasıydı. Bismarck halkı onun şaşkınlığına şaşırdı. Ona, ama kent büyüyeceği için, Capitol'ün bugünkü yerleşim alanından çok uzak olması gerekiyor dediler" (Louis Girard).

Gördüğünüz üzere, diğer hepsi gibi bu kent de şimdiki zamanın ötesine taşmaktadır. Her ekonomik hayatın sırrına uygun olarak, avans halinde yaşamaktadır. Sahip olduğu paraya göre değil de, gelecek (gelecek veya gelmeyecek) paraya göre hesap yapmaktadır. Hayranlık veren nokta, bütün aksiliklere, örneğin 1873'teki gibi eğilimin tersine dönmesine rağmen, paranın hep gelmiş olmasıdır. Bahisler çoğu zaman kazanılmıştır.

- ***Batı'yı ve Far West'i fetheden Amerika esas olarak Protestandır. Protestanlık, aniden ortaya çıkan bu güç insani durumla, insanların mekân içine dağılmalarından ötürü tek başına kalmakla karşı karşıya gelmiştir.***

İşte bu insanlar, başlarında papazları olmadığı halde, yalnızca Kitabı Mukaddes okuyabilmektedirler. Kuşkusuz bu göçmenler bir cins Orta Çağda yaşamaktadırlar ve kendiliğinden hale gelmiş dinsel hayatları olağan olarak oldukça canlı, bazen de Utah'ın kurucusu Mormonlar tarikatı örneğinde olduğu gibi, sapkınlıkların icadı konusunda verimlidir. Amerikan Protestanlığının liya-

kati, bu ateşi beslemek, canlandırmak olmuştur. Bu onun tarihinin en güzel sahifelerinden biridir.

Bunu başarabilmek için, ödevine uyum sağlaması, kendini basitleştirmesi, eğer deyim yerindeyse var olan mezheplerden (Congregationistler, Episcopalienler) kopması, ilahiyat eğitimini veya ibadetini azaltması, göze hitap eden toplantıların heyecanı ve şoku üzerine yatırım yapması gerekmiştir. *Vaftizci, Metodist, İsa'nın Çömezleri* tarikatlarına mensup gezici papazlar, bu işi harika bir şekilde başarmışlardır. Protestan *revival*'larının (uyanış) modelini önceden sağladıkları bu gönül dinini onlar icat etmemişlerdir. Ama onu, her zaman "bireysel bir ilahiyat"a, "bireyin egemenliği"ne ve "inançlara değil de, eylemlere" dayandırarak, kendini uyarlamayı, basitleştirmeyi bilmişlerdi. İsa'nın dili artık, dolaysız ve basit bir konuşma haline gelmiştir.

Batı'ya din götüren bu adamlar, asıl amaçlarının ötesinde ve böyle bir şeyi arzu etmemiş olmalarına rağmen, *American way of life,* Amerikan hayat tarzının modelini, yeni gelenlerin 1860 ve 1880'lerden sonra, Protestan olmasalar bile uymak zorunda kalacakları Amerikan uygarlığının paftasını oluşturmuşlardır.

Hem müminlerin, hem de papazların bu kendiliğinden hareketleri, aslında sıradan insanların, "Kilisenin yegâne yaratıcılarının" eseri olmuştur. Bunlar, aslında gerçek fatihler olduklarından, tıpkı gerçek fatihler gibi, "sınır" alanının geniş topraklarını coğrafi olarak paylaşmışlardır. *Çömezler*, küçük kiliselerini Batı'da ve Middle West'te kurmuşlar; *Metodistler* kuzeybatı, *Vaftizciler* güneybatı yönlerinde ilerlemişlerdir. Bunların eylemleri kabaca, Yeni Dünya'ya gelen İspanyolları XVI. yüzyıldan itibaren yeniden Hıristiyan yapmak zorunda kalan ve yerli kitlesini İsa'nın dinine çeken, böylece bugün Latin Amerika'nın temelleri olan üs'ler kuran İspanyol misyonerlerinin faaliyetine benzemektedir.

Endüstrileşme ve Kentleşme

• ***ABD'nin 1880'den bugüne sıçramalı değişimini belirlemeye, bir tek endüstrileşme kelimesi yetmez. Bu yüzyıl veya adeta yüzyıl boyunca esas itibariyle tarımsal bir ülke, aşağıdaki rakam-***

ların işaret ettikleri gibi esas olarak endüstriyel bir ülke haline gelmiştir. Eğer kentler devasa bir şekilde büyümeselerdi, bu mutasyon mümkün olamazdı.

A. Tarım ve endüstri ürünlerinin değerleri
(milyon dolar)

	1880	1899	1909	1919
Tarım	2,4	4,7	8,5	23,7
Endüstri	9,3	11,4	20,6	60,4

B. Kırsal Nüfus
(milyon kişi ve yüzde olarak)

	1880	1899	1909	1919	1950
Nüfus	32,9	39,3	41,6	44,6	—
Yüzde	65	51,7	45,3	36,4	15,6

Bu muhteşem sıçramalı değişimi, rakam ve ölçümleri artırarak, ayrıntılı bir şekilde incelemek söz konusu değildir. İktisat ve coğrafya kitapları bu konudaki vazgeçilmez verileri sunmaktadır. Tarihsel açıdan, tıpkı İngiltere'de olduğu gibi, ilk harekete geçen endüstrinin Yeni İngiltere'deki dokumacılık olduğunun ve tıpkı çok sayıda Avrupa ülkesinde olduğu gibi, endüstrileşmenin yerleşik hale gelmesinin 1865 yılı ile 1873 bunalımı arasındaki demiryolu *boom*'uyla çakıştığının fark edilmesi ilginçtir.

Önemli olan şunları göstermektir: a) Kendi mekânının coğrafyasını etkilemeye hiç ara vermeyen Amerikan başarısının azameti (örneğin "Derin Güney"in, Meksika körfezi kıyısındaki *Deep South*'un yakın tarihli atılımı); b) "Gelecek hayatı" haber veren bazı kazanımların yeniliği; c) Kendiyle sürekli bir kopuş içinde olan bir kapitalizmin uyum çabaları (gelecek bölümde bu konuyu ele alacağız); ç) Avrupa emek gücünün gelişi: Batı'nın

inşası gibi, endüstrinin ve devasa kentlerin kurulması da bir tek Amerika'nın marifeti olmamıştır; d) Bu baş döndürücü insani ve maddi ilerleme, pek de uygun olmayan bir ifadeyle *the American way of life* denilen bu eski uygarlığın içine olabildiğince yerleşmiştir.

Fakat şu an için, bu geniş çaplı sorunların yalnızca son ikisini ele alacağız.

ABD, 1880'lere kadar İngiliz ve İskoç göçmenler almıştır –bu ülkenin ilk Avrupalı temeli–, daha sonra Alman ve İrlandalıların akını olmuştur; bu sonuncuları, Amerikan halkını İngilizlikten ve Protestanlıktan biraz çıkartmışlardır. Fakat Amerika, 1880-1914 arasında çoğu Katolik yaklaşık 25 milyon Slav ve Akdenizli göçmeni kabul ettiğinde, hâlâ katı bir şekilde İngiliz kültürünün ve Protestanlığın egemenliği altındadır.

Bu göçmenleri, tarımsal Batı kesimi, kentleşmiş ve endüstrileşmiş Doğu kesiminden daha yüksek oranda özümleyecek değildir. Doğu kesimi bu göçler nedeniyle dönüşecek, ama altüst olmayacaktır; daha doğrusu, örneğin 1880'ler civarında ve sonrasında kentlerde ve kırlarda her yeri istila eden bir İtalyan göçü yüzünden büyük sorunlar yaşayan bir Arjantin'den daha az altüst olacaktır. Bu farklılığa şaşırmamak gerekir. Yeni gelenleri kabul eden ABD'nin, atılımlarının zirvesinde olan kentleri, endüstrileri, şaşırtıcı bir terbiye ve ikna etme gücü vardır. Özümleme çok çabuk ve şaşırtıcı bir etkinlikte gerçekleşmiştir.

"Rastlantısal olarak seçilen bir Amerikalı grubunu ele alalım (1956): Kuzeyli tipler çoğunlukta olmanın uzağındadır ve onların Londra veya Hamburg kökenliden çok Napoli veya Viyana kökenli oldukları sanılabilir, ama bunlar Amerikalı gibi davranan hakiki Amerikalılardır. Bu açıdan, özümleme mekanizması işini görmüştür" (André Siegfried).

Zafer kazanan, aynı anda hem dil, hem *American way of life*, hem de Yeni Dünya'nın göçmen üzerindeki devasa cazibesidir. Bu sonuncusunun etkisi diğer hepsininkinden çok daha fazladır, adeta tek etkili olan odur. Öte yandan, *kotalar* yasası denilen kanunlar (1921-1924) ve 1952 tarihli MacCarran kanunuyla, ABD onların giriş kapısını hemen hemen kapatmıştır. Artık bu ülkeye gelenler, içlerinden bazılarının bilim alanındaki sansasyonel ba-

şarılarına rağmen, bu insan okyanusunun içinde bir hiç mertebesindedirler.

Bugün Güneyden ancak Meksika ve Porto Rico yönünden; Kuzeyden de Fransız Kanada'sı yönünden kayda değer göçler olmaktadır; Fransız Kanada'sının kayıp çocuklarını Detroit'te, Boston'da, hatta New Yok'ta bulmak mümkündür. Fakat bu göçler aslında artık küçük sızıntılardan ibarettirler. New York hiç kuşkusuz en büyük Porto Rico kentidir, ama Paris de bu anlamda ve aynı nedenlerle büyük bir kuzey Afrikalı kentidir: Her büyük kentin zemin katına yerleştirdiği, niteliksiz, sefil bir emek gücüne ihtiyacı vardır. Eğer bunu kendi evinde sağlayamazsa, başka yerlerde arar.

Yeni gelenler, Amerikan endüstrisine ucuz emek gücü sağlamışlardır; bu da, bu endüstrinin önce hareket etmesini, sonra da atılım yapmasını sağlamıştır. Bu emek gücü aynı zamanda, New York' un prototipini ve diğerlerinin yaklaşamadığı birincisini meydana getirdiği devasa kentlerin fakirlerini ve proleterlerini de sağlamıştır. İstisnai bir genişlikteki bir kentleşme yol almaya ara vermemektedir. Nitekim, Boston'dan Washington'a kadar olan tüm Atlantik kesimi, bugün tek ve aynı kent haline gelmiştir. Bir coğrafyacının *Megalopolis* adını verdiği bu oluşum, bazı nadir boşluklarda, ağaçlara, birkaç işlenmiş tarlaya, birbirlerine bitişen ve karışan banliyölere yer bırakmaktadır. Örneğin Princeton üniversitesi, New York ile Philadelphia yerleşim yoğunlaşması alanlarının arasındaki bu ot ve ağaç rezervlerinden birinin içinde yükselmektedir: Eğer dikkatler bir an için azalırsa, burası komşusu olan bildik canavarlar tarafından istila edilecektir.

Ancak bu baş döndürücü dönüşümlere ve yeni insanların kitlesel gelişlerine rağmen, Amerikan uygarlığı dayanmıştır. Her şeyi, makineleri, atölyeleri, "üçüncü sektör"ün baş döndürücü gelişimini, Avrupa hayatının bugün ancak yaklaşık bir imgesini sunduğu otomobil kaynaşmasını ve nihayet Protestan olmayan göçmenleri özümlemiştir.

• ***Amerikan uygarlığı üç aşama halinde biçimlenmiştir. Atlantik kıyısında; Atlantik'ten Pasifiğe; nihayet endüstrileşmeyle "dikine." American way of life'ın unsurlarını herhalde ikinci aşa-***

ma, Far West ve yeni Protestanlık saptamıştır: bireye saygı, en uç noktasına kadar basitleştirilmiş ve eyleme doğru şiddetle atılmış dinsel bir iman (yardımlaşma, birlikte şarkı söyleme, toplumsal ödev...), diğer dilleri yok eden İngilizcenin önceliği.

Böylesine bir toplumun dindar olduğu söylenebilir mi? Evet, araştırmalar halkın neredeyse % 100'ünün dindar olduğunu bildirmektedir. Benjamin Franklin bunu daha 1732'de (yani Amerika'nın daha ilk zamanlarında) söylemişti: "ABD'de tanrısızlık bilinmez, inançsızlık nadir ve gizlidir." Bugün bile, resmi söylem Tanrının damgasını taşımaktadır. İster Woodrow Wilson'ınki veya isterse general Eisenhower'ınki olsun, Amerikalıların dışa doğru olan her girişimi bir "haçlı seferi" olarak görülmektedir. Aynı şekilde, her toplumsal farklılığın mutlaka dinsel bir dışa vurumu vardır. Toplumsal basamakların en altında, halka çok yakın duran vaftizciler vardır; metodistler âlemi kesinlikle daha kibardır; nihayet İngiliz-Anglikan kilisesinden kaynaklanan görkemli ayinleriyle Episcopalien mezhebi (yani piskoposları olanlar) seçkinleri temsil etmektedir. Bir tarihçinin de yazdığı gibi, bu sonuncusu aynı zamanda yeni zenginlerin de Kilisesidir, "kötü geçmişi temizleyen bir sabun."

Gerçekte, Amerikalının kendi inancını nasıl kavradığının pek bir önemi yoktur. Çünkü dinsel toplum, *hoşgörülü, çoğulcu,* birbirlerinden farklı mezhepler halinde bölünmüştür ve tek bir gerçek Kilise vadır, o da Katolik Kilisesidir. Aynı ailenin içinde farklı mezheplerden üyelerin bulunmasında şaşılacak bir şey yoktur, çünkü inanmak koşuluyla, herkes inanma biçiminde özgürdür; tek zorunluluk inanmaktır. Boston'da ultramodern bir mimarisi olan küçük bir kilise görmek mümkündür. Girişinde, inancı her ne olursa olsun dünyanın bütün inananlarına dua etmeleri için tahsis edilmiş olan bu yerlerde, hiçbir özel ibadetin yapılamayacağı bildirilmektedir. Karanlığın içindeki yegâne ışık lekesi, bir sunağı hatırlatan bir duvar yarığı, çatıya konulmuş bir açıklıktan ışık almaktadır.

Bir Avrupalı, eğer Batı tarzındaki laisite ve tanrısızlığın ve özellikle de Fransız tarzı yönetsel ve eğitimsel laisitenin Amerika'da çok az uygulandığını, hatta böyle bir şeyin kabul edilemez

olduğunu bilmiyorsa, bunun muhteşem bir hoşgörü olduğunu düşünecektir. Buna karşılık, belli bir dinsizlik, akılcılık belli bir modaya sahiptir. Bu moda, Darwin'in *Türlerin Kökeni* (1859) veya Renan'ın *İsa'nın Hayatı*'ndan (1865) bu yana Avrupa'da gelişmekte olanın aynıdır. Bu rasyonelleştirme, giderek daha muğlak hale gelen bir yaradancılığın yükselmesinde kendini göstermektedir.

Amerika'nın kültürel tutarlığı açısından önemli olan; başta İrlandalılar, sonra da Almanlar, İtalyanlar, Slavlar, Meksikalılar olmak üzere, göçmenlerin Katolikliğinin *a priori* zor engelinin temsil ettiği şey ve bu Katolikliğin sonunda Amerikan hayatına uyarlanması, iyi uyarlanması, bütün çerçeveleriyle uyumlu hale getirilmesidir. İlk Katolik kitlesinin –İrlandalılar– bu konudaki rolleri belirleyici olmuştur.

Herhalûkârda, Katolik kilisesi dünya çapındaki birliğini ve hiyerarşisini kurtardıysa da, çoğunlukta olduğu ülkelerdeki tutumunun tersine, burada kendiyle devletin ayrılığını kabul etmiş ve aynı zamanda Amerikan milliyetçiliğinin çerçevesi içine tamamen girmiştir; ve nihayet, Amerikan hayatının güdülerine sadık kalarak, vurguyu bilinçli bir şekilde faaliyetlerin üzerine kurmuştur. Çok sayıdaki açıklamalardan biri bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu açıklama Amerikalı bir Katolik başpiskoposa aittir: "Dürüstçe oy vermek, toplumsal ilişkilerde düzgün davranmak, Tanrının şanı ve ruhların kurtuluşu konusunda, gece yarısı kendini kırbaçlamak veya Compostela'ya hacca gitmekten daha fazla yararlı olacaktır."

Bugün 30 milyon üyesi olan Katolik Kilisesi, tıpkı Protestan mezhepleri gibi örgütlenmeyi başarmıştır. Onun da dernekleri, okulları, üniversiteleri vardır. Ve Protestan Kiliselerinin kent proletaryasını kendi imanına çekme konusundaki düşük başarılarına karşılık, o bu alanda aşikâr başarılar elde etmiştir.

Protestan Kilisesinin kentlerdeki bu başarısızlığı, belki de XIX. yüzyılda kırlarda kazandığı başarıdan ve onu burjuvalaştıran ve hevesini azaltan zenginleşmesinden kaynaklanmaktadır (şu anda yeniden canlanıyor olmasına rağmen). Çünkü dinsel Amerika ve daha da genel olarak tüm kültürel Amerika, müminlerin zenginleşmeleri ve burjuvalaşmalarının sürekli tehdidi altındadır.

Bu dinsel veçhe, Amerikan uygarlığının tutarlı olmadaki başarısının açıklamalarından yalnızca biridir. Hiç kuşkusuz, hayatiyetinin yükselişine, sınıfsal sınırların yalnızca parayla belirlendiği ve hiç değilse çok yakın tarihlere kadar zenginlik yollarının geniş ölçüde açığa çıktığı bir toplumun cazibesine dayalı başka açıklamalar da vardır. Avrupa'dan gelen göçmen için, bu toplumsal kuralları kabul etmek, Avrupa'nın eski kategorilerinden kopmak, umuda açılmak anlamına gelmektedir.

Aslında bir yanı itibariyle zorlayıcı olan, bireye *American way of life*'ın sessiz kurallarının dışına çıkma iznini asla vermeyen bir uygarlığın liberal veçhesi işte böyledir. Göçmen buna uyum sağlamakta zorlansa da, bazı nostaljilere kapılsa da, çocukları Amerikan kitlesinin içinde erime gayretinde olacaktır. Bütün sosyologlar, göçmen çocuklarının kökenlerine ilişkin izleri yok etme gayretlerini kaydetmişlerdir.

Nihayet bu süreçte en fazla etkili olan unsur, Amerikan "şansları"nın bolluğu olmuştur: Sınır, sonra endüstrileşme, büyük kentlerin gelişmesi; bunların her biri birer zenginlik yaratma işlemi olmuştur ve zenginleşme özümlemeyi kolaylaştırır. 1830'lu yılların birinci kuşağından İrlandalının; kavgacı, gecekonduda veya iki odalı evlerde oturan İrlandalının; ikinci veya üçüncü kuşaktan "dantel perdeli" İrlandalıya kadar kat ettiği yol uzun olmuştur. Böylece Amerikan zenginliğinin yükselen dalgaları, ilk katmanların yeni gelen insan dalgaları üzerinde yükselmelerini sağlamıştır.

Bu ilk uygarlık, İngiliz kökenlerinden erkenden ve güçlü bir şekilde koptuysa da, sonradan Avrupalı haline gelerek Anglosaksonluğunu kaybetmemiştir. Kıta Avrupası, Akdeniz gelenekleriyle Kuzey geleneklerini hep harmanlamıştır. "ABD'de bu iki uygarlığın yorumu yoktur, Anglosakson cazibesi her şeyi özümlemiştir" (André Siegfried). Ve bu durum, İngiliz Kanada'sı hariç, tarihin kıtanın tümünü özlellikle İspanyol-Portekizli, sonra da İtalyan göçüyle vurgulanan tamamen Latin bir dünya haline getirmesinden ötürü, hayıflanılacak bir şeydi. İki Amerika'nın birbirlerini iyi anlamadıkları, birbirlerini anlayacak konumda olmadıkları bir vakıadır. Ve bu, şu anın bir dramıdır.

AYIRIM III

Kararlılıklar ve Zorluklar: Dünden Bugüne

Şu ana kadar şansları, başarıları işaret ettik. Gerçekte güçlükler ve şanssızlıklar da hiç eksik olmamışlardır. Bunlar şimdilerde birikiyora, hatta şu art arda gelen "paylaşım hatları"nın geçilmesi (1880, 1929 ve herhalde 1953) ölçüsünde çoğalıyora benzemektedirler. Fakat yanılsamanın çift olma tehlikesi vardır. Yakından bakıldığında, hangi ortak gerçeklik, hayatına ilişkin güçlükler açık etmez? Sonra, devasa bir uygarlığın boyutları içinde, şans ile şanssızlık arasındaki ayırım ne açık, ne de belirleyici olabilir. Her güçlük, çaba sarf edilmesine yol açar, bir cevabı harekete geçirir, işareti değiştirir. Şanssızlık, bir uyarı, bir sınavdır. Bütünsel bir kaderi ancak nadiren mühürler. Heinrich Heine'ın fazlasıyla iyi bilinen dizesi *–yeni bir bahar, kışın aldıklarını sana geri verecek–*, bireyler için çoğu zaman geçerlidir, ama uluslar için daha da fazla geçerlidir. ABD'nin güçlükleri olmuştur, bunalımlar kendini belli etmiştir, ama ülke çok sağlıklıdır ve kendi sandığından çok daha iyidir.

Eski Bir Kâbus: Zenci Sorunu veya Kökünden Kopartılması Olanaksız Bir Cemaat

Amerika'nın şanslarının içine, daha başlangıçtan itibaren, giderilmesi olanaksız bir güçlük sızmıştır: Güney plantasyonlarının atılım yapmasıyla (Virginia'da 1615'ten itibaren tütün; Carolina'da 1695'ten itibaren, sonra Georgia'da pirinç; Virginia'nın güneydoğusunda kalan tüm alanda XIX. yüzyıldan itibaren pamuk), daha XVII. yüzyılda toprağa yerleşen Afrikalı zencilerin mevcudiyeti.

- *Bunun sorumluluğu tarih ve coğrafyaya aittir.*

ABD'nin kurulduğu Atlantik kıyıları, birbirine yakın bir dizi iklim alanı sunmaktadır. Bulunduğu enleme rağmen (Napoli'den geçeni), New York, soğuk Labrador akıntısı nedeniyle Moskova'yla aynı iklime sahiptir (ve bu New York, tropikal ülkelere ve onların egzotik ürünlerine yalnızca bir gecelik tren yolculuğu kadar uzaktır). Kölecilik bu güneyde, XVIII. yüzyılda çok başarılı olan Antil ekonomisinin bir cins genişlemesi olarak, adeta doğal bir şekilde gelişmiştir. Bu kölecilik, İspanyollar tarafından Florida'da, Fransızlar tarafından Yeni Orléans'ta olduğu kadar (1795'ten itibaren şekerkamışı tarlalarında), George Washington veya Thomas Jefferson tarafından Virginia'daki malikânelerinde de uygulanmıştır.

Böylece bu Anglosakson Amerika'nın içinde, canlı, sapkın, ona karşı ne gücün, ne önyargıların, ne tavizlerin, hiçbir şeyin baraj yapamayacağı bir Afrika dahil olmuştur. Tonu itibariyle çok liberal olduğunu kaydetmenin gerekli olduğu 1787 anayasası, köleciliği kaldırmamıştır. Yalnızca köle ticaretini 20 yıllık bir süre tanıyarak lağvetmiştir (1807'ye kadar).

Fakat bu tarihten sonra, en azından yasal olarak zenci köle ithalatı durduysa da (çünkü kaçakçılık uzun süre daha devam edecektir), herhangi bir hayvan gibi büyük ölçekte yetiştirilmektedir. Hatta pamuk üretiminin gelişmesi, zencilerin durumunun XIX. yüzyılda daha da kötüleşmesine neden olmuştur. Köleler, eskiden efendilerinin evinde yaşamaktaydılar, artık eski Roma malikânelerinde olduğu gibi, büyük sürüler halinde bir araya

toplanmışlardır. Bu sefil, renkli emekçilerin üzerinde; cerbezeli, eğitilmiş bir beyaz toplumu, güçlü bir sömürgeci aristokrasi oturmaktadır. Harriet Beecher Stove'un zencilerin sefaletini anlatan romanı *Tom Amcanın Kulübesi*, 1852'de kalplerde bir devrim yaratmıştır. Oldukça yakın tarihli (1936) başka bir roman, Margaret Mitchell'in *Rüzgâr Gibi Geçti*'si, Güney hayatının tadını ve keyfini anlatmaktadır, ama burada beyaz mülk sahiplerinin özgür hayatları söz konusudur. Faulkner'ın karmaşık ve gergin anlatıları da, bu aynı dış çerçevenin içindeki Güney hayatına ilişkindir. Eskinin uygar hayatının, av partilerinin, mısır alkolüyle *(moonshine)* sulanan sohbetlerin özlemini çeken bir Güneyin. Siyah ve beyaz olan çifte gerçek ve kuşkusuz çifte yalan.

Kısacası, ilk sömürgeleştirilen Kızılderili, Avrupalıyla mücadelesi esnasında, artık yalnızca rezervlerde, yok olmuş bir ırkın temsilcisi olarak kalarak ortadan silinirken, Zenci böyle bir şeyi hiç de istemediği halde, o onun yırtıcı rakibi olarak ortaya çıkmıştır. ABD böylece, resmi düzlemdeki o kadar tedbire rağmen gerçekten özgürleşememiş bir koloniye, ağırlığı ve varlığı her şeye rağmen ayakta kalan etnik bir azınlığa sahiptir.

• ***XIX. yüzyılın ortasında, köleciliğin kaldırılması veya sürdürülmesi tartışması, iç savaşa yol açmıştır (1861-1865), fakat bu, güney eyaletleriyle kuzey eyaletlerini ayıran ve karşı karşıya getiren çok yönlü kardeş kavgasının veçhelerinden yalnızca biridir.***

1° Kuzey endüstrileşmiştir, yüksek gümrük tarifelerinden yanadır. Pamuk satıcısı Güney, daha yüksek nitelikli olan Avrupa mamûllerini satın almayı tercih etmektedir. Açık kapı rejimini talep etmektedir.

2° Kavganın siyasal veçhesi: Biri cumhuriyetçi ve diğeri demokrat olan iki taraf, iktidar kavgasındadır. Demokratlar daha çok Güney, Cumhuriyetçiler daha çok Kuzey yanlısıdırlar.

3° Bu rekabet, bir ödül söz konusu olduğundan daha da çetin hale gelmektedir. Batıda oluşan yeni eyaletler, bloklardan hangisine eğilim göstereceklerdir?

4° Bunalım, uygulamada ağır bir sorun çıkarmıştır. Birlik içinde yer alan eyaletler, Birliğin merkezi tarafından alınan şu veya bu kararlara karşı çıkabilirler mi? Birlikten çıkma, *bölücülük* yapma hakları var mıdır?

Bütün bu tartışma konuları, iki hasmın köleciliğin kaldırılması konusundaki şiddetli uyuşmazlıkları içinde billurlaşmıştır. Güney, savaşı başlatmıştır (12 Nisan 1861, Fort Summer kalesine saldırı), ama sonunda, 9 nisan 1865'te, korkunç bir iç savaştan sonra teslim olacaktır. Anayasada yapılan, 18 Aralık 1965 tarihli 13. değişiklikle kölecilik kaldırılmıştır. Bu tedbir, yaklaşık 5 milyon zenciyi kapsamaktaydı (1870'te 4.800.000); bu sayı, 33 milyon Beyaz karşısında, toplam nüfusun % 12,7'sini temsil etmekteydi. Bu oran zaman içinde artacaktır: 1880'de % 13,1. Ama daha sonra Avrupalıların göçleri nedeniyle düzenli olarak kalarak, 1920'de % 10'a inecektir. Bu oran şimdilerde sabitleşmişe benzemektedir.

Zencilere tanınan siyasal avantajların beyhude çıktığını gösterecek gündelik hayata ilişkin binlerce örnek verilebilir. Siyasal haklar saptırılmış, zenci "alt konumda" kalmaya devam etmiştir. Üstelik Güneyi 1914'ten önce terk etmemiş (burada bu alt konum, âdetler ve gelenekler nedeniyle kendiliğinden sürmektedir) ve burada 1880'lerde başlayan endüstrileşme içinde, kendine ancak ağır işler, düz işçilikler bulabilmiştir, çünkü en avantajlı yerlere beyazlar yerleştirilmektedir. Kuzeye yönelik zenci göçü ancak Birinci Dünya Savaşıyla boyut kazanmış ve siyahlar New York'un Harlem mahallesine, "kara kuşak"ını oluşturdukları Chicago'ya, Detroit'a... yerleşmişlerdir.

• ***Siyah azınlık, Amerika'nın ekonomik atılımını izlemiş, onunla bütünleşmiştir. Bugün onun da zenginleri, hatta yeni zenginleri, üniversiteleri, müzisyenleri, şairleri, yazarları, kiliseleri vardır. Ama gerçek eşitliği yakalayamamıştır.***

André Siegfried'in 1956'da yazdığı gibi, "sistematik bir iyimserlik iradesinin öyle sanılmasına yol açabileceği ve birçok Avrupalı ziyaretçinin bu konuda yanıldıkları gibi, sorunun artık çözüldüğüne inanmamak gerekir. Gerçek, geleneksel toplumsal dışlamala-

rın hem kuzeyde belli bir artışla birlikte), hem de güneyde (belirgin bir artış olmaksızın) sürdüğü yönündedir. Doğu'da ve Orta Batıda siyahların, beyazların hayatına giderek daha fazla karıştıkları kuşkusuz görülecektir, seçkin renkli birinin bir akşam yemeğine veya toplumsal bir toplantıya çağrıldığı olacaktır; daha dün takibata uğrayan ırkın giderek daha fazla sayıda temsilcisi, seçimli kamu görevlerine gelecektir. Bunlara bakarak, engelin yakında kalkacağını veya büyük oranda ineceğini düşünmek için ise çok erkendir. Zenci, kendini ABD'de Amerikalı hissetmektedir ve ırkının hiç zikredilmeden böyle ifade edilmeyi istemektedir, ama beyazlara göre "Zenci bir Amerikalı" olarak kalmaya devam etmektedir, ki bu çok farklıdır. Renk, tam bir özümlemenin önündeki en büyük engel olarak kalmaya devam etmektedir."

Aslında Zenci sorunu, kültürel değişmelerin meydana geldikleri (eğer meydana gelirlerse) umut kırıcı yavaşlıkların içinde yer almaktadır. Önyargılar, antipatiler, tavır koymalar (Faulkner'ın romanlarına bakınız), bu alanda daha çok düne ait olarak kalmışlardır. Ayırımcılık, linç (çok nadir), açık veya gizli husumetler, onları dışlaması gereken hareketlere nazaran gecikmiş ögelerdir. Fakat ne olursa olsun, bu hareketler gene de başlamıştır. Federal hükümetin sonunda galip geldiği Little Rock'taki okul olayları (yakınlarda çıkartılan yasaya rağmen, Arkansas valisinden destek alan Beyaz okulları Zencileri kabul etmeyi reddediyorlardı); sorun ve ayırımcılık tutkuları ne kadar ürkütücü olsa da, geleceğin hangi yönde olacağını işaret etmektedir. Ancak bu gelecek çok yavaş yaklaşmaktadır ve yalnızca siyah ırkın şaşırtıcı sabrı, siyasal meşruiyetçiliği, çözümün barışçıl terimler içinde kalacağı konusunda umut vermektedir.

Sonuca varmak üzere, acaba zenci sorunundan, hem genel olarak Amerika'nın, hem de sempatik ve sabırlı şu siyah Amerika'nın bir kötü talihi olarak söz edilebilir mi? Kuşkusuz hayır, çünkü Amerikan hümanizması, kendini onun aracılığıyla yargılaycağı ve yükseleceği, aşması gereken bir güçlükle karşı karşıyadır. Kuşkusuz hayır, çünkü bu Afrika, ABD'ye özel, özgün bir kültürel katkıda bulunmuş ve bunu Amerikan uygarlığıyla bütünleştirmiştir (özellikle müzik alanında). Öte yandan bu Afrika, maddi ve entelektüel olarak, dünyanın bütün siyah toplulukları-

nın en gelişmişidir. Çalışkandır ve Amerikan cemaati ile uygarlığının çarkları arasındaki yerini almıştır. Zaman onun lehine çalışacaktır ve eğer Amerika'nın bu ağır iç çelişkisi ortadan kalkmazsa, sürekli bir entelektüel ve ahlâki sıkıntı kaynağı olmaya devam edecektir. Bunu hiç kimse istemez. Amerika'nın mutlu bir çözümü bulması ve benimsemesi gerekiyor.

Kapitalizm: Tröstlerden Devlet Müdahalesine ve Oligopollere

Talih mi, talihsizlik mi? Bu kez ABD'de kapitalizmin tarihini gündeme getirdiğimizde de, yargılarımızın yönünü belirlemede tereddüt ediyoruz. Kapitalizmin tarihi, ona asıl damgasını borçlu olan (ve tersi) uygarlığa hizmet ettiği kadar, zarar da vermiştir.

Para, Amerika'nın olmayı istediği bu serbest demokrasinin içinde kral olmuştur, öyle kalmaktadır. İş hayatının egemenliği aşikârdır, Manhattan'daki dev *building*'lerde bile olsa, kendini serbestçe sergilemektedir. Fakat bu kapitalizm, bu serbest oyun, arz ile talebin bazen fazlasıyla serbest oyunu, dünyada bir benzeri olmayan bir maddi ilerlemeyi harekete geçirmiştir. Ve artık siyasal rejimi ne olursa olsun, her ülke bunu taklit etmeye, aynı noktaya ulaşmaya çalışmaktadır. Nihayet, gücünü ve çoğu zaman gerçekten çıkar gözetmediğini inkâr etmenin olanaksız olduğu Amerikan idealizmi de, iş dünyasının bu istilacı maddeciliğinin bir cevabı, bir kaçışı, bir karşılığı olmaktadır. Kaptalizm bu ülkede, çoğu zaman vicdani rahatsızlık yaratmaktadır.

Bundan da ötesi, 1914 veya 1848 öncesindeki Avrupa gibi yıkıcı olamayacak kadar zengin, hiç kuşkusuz devrimci olmayan, pragmatik bir toplumun ağırlığı altında, bu kapitalizmin giderek insanileştirilmesi söz konusu değil midir?

Daha önce gördüğümüz üzere, 1870'lere kadar tarımsal kalan bu ülke, sanki tek bir darbede en baş döndürücü dönüşümlerden birinin içine girmiş ve endüstriye, zenginliğe ve güce birdenbire kavuşması karşısında adeta şaşırıp kalmıştır. Altılar Avrupası, Ortak Pazarın kurulmasından bu yana, maddi hayattaki hızlı bir gelişmenin ne demek olduğunu öğrenmektedir. Bizim ülkelerde, hiçbir şey bu yükselen dalgalardan kurtulamamakta-

dır. Ve bugünün Avrupa'sında, pragmatik bir sosyalizmin yükselmesi de rastlantı değildir. Amerika'da da kapitalizm, kariyerini aynı şekilde uyum sağlayarak, tavizlerini artırarak, eğer deyim yerindeyse, ilerlemeyi paylaşarak sürdürmüştür. XIX. yüzyıl sonunda *trust*'lerinden, iç pazara egemen olan iki veya üç çok büyük firmaya *(oligopoller)* doğru çok büyük bir evrim kaydetmiştir.

Gelişme yolu üzerinde frenlenen ve saptırılan bu gelişmiş kapitalizmin, Amerikan maddi hayatının ve bunun ötesinde siyasal hayatının ve uygarlığının harekete geçiricisi olmayı sürdürdüğü açıkça ortadadır. Kendi dönüşürken onları da dönüştürmüştür. Amerikan uygarlığının güncel ve sürekli bunalımının kökeni kısmen burada yer almaktadır.

- ***Bu evrimi kavrayabilmek için, bir anlığına tröstler dönemine (trust: güven; truestee: yönetici) dönmek gerekir.***

Hukuki açıdan bakıldığında, *trust* kelimesinden, farklı şirketlerin hisse senetlerine sahip olan ve kendilerini temsil işini *trustees*'e bırakan bir hissedarlar birliğini anlamak gerekir. Bunun sonucunda, bir *trustees* grubu, aslında kuruluş nizamnamelerine göre birleşmeye hakları olmayan şirketleri fiilen birleştirmiş olmaktadır. Demek ki burada yasal boşluklardan bir yararlanma söz konusudur. Bu *trust*'lerden bazıları, yakın, tamamlayıcı faaliyetleri bir araya getirmekte ve güçlü gruplar söz konusu olduğunda da, ABD'nin devasa büyüklüğünün işlerini her zaman güçleştirmesine rağmen, bir tekel kurmayı doğal olarak hedeflemektedirler. John Rockefeller'in (1839-1937), *Standard Oil*'i (Ohio'da) kurduğu 1870'ten, Standart *trust*'ünün fiili oluşma tarihi olan 1879'a kadar sürdürdüğü ve başarıya ulaştırdığı işlem, bunlara bir örnektir. Bu tröst, iş alanının asıl sınırlarının dışına taşmaktadır, çünkü petrol çıkartılması, taşınması, tasfiye edilmesi ve satışına (öncelikle dışarıya) ilişkin bir dizi firmayı bütünleştirmiştir; bunlar kısa bir süre sonra, otomobil alanındaki muazzam atılıma bağlanacaklardır.

1897'de kurulan *United States Steel Corporation*, kuşkusuz bir tröst ve bundan da fazlası çok büyük bir firmadır. *Standart*'ın

işlerini bırakmış olan, ama spekülasyon alanını bırakmamış bulunan ve o sıralarda hiçbir mali denetim olmamasından yararlanan John Rockefeller, devasa bir servet yığmış –daha sonra geniş çaplı yardım faaliyetlerine girişecektir– ve Superior gölü civarında demir madeni yatakları satın almıştır. Aslında bunları, ödeme sıkıntısı içindeki müşterilerinden edinmiştir. Kısa bir süre sonra, demir cevherini büyük göller üzerinden taşımak üzere, gizlice bir şilep filosu inşa ettirmiştir. Daha sonra, iyilikten daha çok zorla, Pittsburgh'taki büyük çelik fabrikalarının efendisi çelik kralı Andrew Carnegie'yle (1835-1919) anlaşmıştır. Bankacı Pierpont Morgan'ın da işe karışmasıyla, şu dev *U.S. Steel Corporation* kurulmuş ve Amerikan çelik üretiminin %60'ı "tröstlenmiştir." Sonuncu eylem olarak, grubun hisse senetlerini borsaya sokmadan önce, Pierpont Morgan grubun sermayesini, yani değerini iki katına çıkartmıştır. Bu da, işin ok gibi fırlayacağı beklentisi üzerinde, haklı olarak spekülasyon yapmak demektir.

Daha başkaları da zikredilebilecek olan (ve zaten, demiryolları şirketleri arasındakilere ilişkin olarak sıklıkla zikredilmektedir) bu işlemler, bir tekniği ve bir iklimi, yırtıcı ve Machiavelli'nin dönemindeki siyaset gibi hiç pişmanlık duymayan bir kapitalizmi tanımlamaktadırlar. Zaten bir Rockefeller, bir Carnegie, bir Pierpont Morgan, Rönesans'ın kararlı hükümdarlarından, bir bakıma o kadar da uzak değillerdir.

İşlerdeki bu sıçramayı, Kaliforniya'da altına hücum (1849) veya daha da iyisi, Güneylilerin Appomatox'ta teslim olmalarıyla (1865), XX. yüzyılın başlangıcı arasına yerleştirmek gerekir. Duruma göre katı veya babacan görünüşlü olan bu prensler, "kendi" Amerika'larını şiddetle istemişlerdir. Engelleri kırmışlar, etrafından dolaşmışlar, gereken rüşvetleri adeta açıkça vermişlerdir. Bunlardan biri şöyle yazmıştır: "Eğer *doğru* çözümü bulmak için ödemede bulunmak zorundaysanız, bunu yapmak tamamen meşru ve adildir. Çok büyük kötülük yapabilmeye hakkı olan bir adam ancak satın alındıktan sonra düzgün yürürse ve böylece kazanılan zaman bir tasarrufsa, bu durumda öne geçmek ve yargıcı satın almak bir ödevdir." Sonuç buraya varılması için kullanılan araçları meşru kılar; bize uygun gelen doğrudur...

Bu, büyük ekonomik gerçekleştirmelerin, demiryollarının, Kaliforniya'da altına hücumun, Batı'nın yeni insanlar tarafından

iskânının dönemidir. Bu sıfırdan yola çıkan insanlar, her zaman doğru olmamakla birlikte gönüllere su serpen *self made man* efsanesini doğrulamaktadır... Bu dönem, bilinçsiz bir kiniklik içindeki bir kapitalizmin yıllarıdır. Bu iş adamları, mücadele ve uyuşmaların arasında, birbirlerini elbette bizim gözümüzle görmemekteydi. Bunlar, kullandıkları yöntemler üzerinde tercih yapmayan ve amaçladıkları hedefi şan, rasyonelleştirme ve hatta kamusal iyilik olarak kabul eden mücadelecilerdir. Aslında hedeflerine, kendi kişilerinin yükselişi ve şanı boyunca ulaşmaktadırlar, ama madem ki onlar "en iyi dövüşçüler"dir, o halde bütün bunları hak etmektedirler.

- ***Bu cins faaliyetlerin ve bu dönemin sonlarına doğru, başarıya ulaşan bütün iş adamlarını self made man olarak sunmaya çalışan (örneğin bir Pierpont Morgan için çok yanlıştır) propaganda her zaman onay ve kabul görmemiştir.***

Bunun tersine, halkta ve hatta iş adamlarında, tekellere ve bu yolu açtığı düşünülen önlemlere karşı canlı bir kaygı uyanmıştır. İşlerin çoğu zaman kendiliğinden, "organik" yoğunlaşması, 1900'lerden sonraki uzun soluklu toparlanma; bütün bunlar tröst ve tekellerin artmasına katkıda bulunmuştur. Bunlar mantar gibi bitmektedirler (1877-1897'de 86, 1898-1900'de 149, 1901-1903'te 127). Ama onlarla mücadelede hemen başlamıştır. 1896 başkanlık kampanyası, bir bakıma tröstlerden yana (McKinley) ve onlara karşı (Bryan) yapılmıştır. Sonra, bu tröstlerden aşırı ihtiraslı olan bazıları, Pierpont Morgan'ın düşünü kurduğu deniz ticaret filosu gibi, kendiliklerinden batmışlardır.

1903 ve 1907'deki ani ve kısa bunalımlarla, kamuoyu çok hassas hale gelmiştir. Ve başkan Roosevelt, 1904'te kamuoyunun alkışları arasında, gerçek bir demiryolu tröstünü lağvetmiştir. Bu tedbirler, bu kampanyalar, Clayton yasası denilen (başkan Wilson'un dostu, demokrat bir milletvekilinin adından) *antitrust* kanununa ulaşmışlardır.

Birçok gözlemci bunun suya kılıç sallamak olduğunu, hareket halindeki geniş çaplı ekonomik yoğunlaşmayı tek bir kanunla önlemeye kalkışmanın ütopik olduğunu söylemiştir. Amerika-

lı sosyalist önderlerden biri olan Daniel de Leon da bunu bizzat kabul edenlerdendir: "İnsanlığın uygarlığa tırmandığı merdiven, çalışma yöntemlerinin gelişmesidir ve bu giderek gücünü artıran bir üretim aracıdır. Tröst merdivenin tepesindedir; modern toplumsal fırtına onun etrafında afet yaratmaktadır. Orta sınıf onu kırmaya uğraşmakta, böylece uygarlığın ilerlemesini durdurmaktadır. Proletarya ise onu muhafaza etmeye, iyileştirmeye, herkese açmaya çabalamaktadır."

Böylesine bir tavır açıktır: teknik gelişme, Amerika'nın başarısı ve gururu olan şeylere dokunmamak, ama süreci insanileştirmek ve eğer mümkünse gelişmeden pay almak. Böylesine bir siyaseti yürütme gücüne ve boyutuna yalnızca Federal Devlet sahiptir, hakemliği o yapacaktır. Çünkü tröstler fiili durumda, birlik'teki bütün eyaletlerin her birinin sınırlarını aşmakta, aynı anda birçok eyaleti kapsamaktadır. Onlarla baş edebilecek boyutta bir tek federal devlet vardır. Ama onun da geçerli bir muhatap olarak kendini dayatabilmesi için, büyümesi, güçlenmesi gerekmiştir; öte yandan tröstlerin veya büyük kapitalizmin, desteği sağlanan veya muhalefetine saygı duyulan ve aynı zamanda tahammül de edilen tek bir otoriteyle karşı karşıya kalmaktan avantaj sağlaması gerekmiştir. Bu konuda, başkan Kennedy'nin 1962'de çelik fiyatlarının artmasına karşı çıkmasına bakılabilir.

- ***Bugün oligopoller, sendikalar, devletin "telâfi edici gücü"yle, "Amerika'da gelişmiş biçimiyle XX. yüzyılın koşullarına uyarlanabilir nitelikte olan ve daha şimdiden geleneksel kapitalizmden çok farklı olan, yeni kapitalizm denilebilecek bir şey oluşmaktadır."***

Bu yeni kapitalizmi kavramak zordur; kendini birçok görüntü halinde sunmaktadır; ve Amerikan uygarlığının tümü, kendini onun düzeni, toplumsal şebekeleri boyunca ifade etmektedir. Bu durumda onun bütün unsurları nasıl sayılabilir? Daha şimdiden otomasyonun mucizelerine doğru giden rasyonelleştirme; istilacı, müthiş güçlü bir reklamcılık sayesinde standart hale getirilmiş zevkleri olan devasa bir türdeş pazar için seri üretim; bunlara bir de büyük işletmelerde, adeta bir cins içişleri ve dışişleri

bakanlığı olan *human relations* ve *public relations* birimlerini ekleyelim. Bu birimler, işletmenin kendini kamuoyu, tüketiciler ve özellikle de işçilerinin nezdinde meşrulaştırmasına hizmet etmektedir. Böylece, her biri ayrı ayrı değerli binlerce ayrıntı ortaya çıkmaktadır, ama asıl önemi olan, bütüne hükmeden ekonomik oyundur. Bunun arkasından diğer önemli nokta, bu oyunun kurallarını, sınırlarını, başarılarını, her şeyi sürükleyen hareketini belirlemektir. Bu amaçla, şunları arka arkaya gündeme getirelim: XIX. yüzyıl liberal ekonomisinde piyasanın rolü; oligopoller, sendikalar, federal hükümet.

Piyasa (tabii ki serbest olarak farz edilmektedir), liberal iktisatçılar açısından, ekonomik hayatın tümünün düzenleyicisi ve adalet sağlayıcısıydı. Kutsal rekabet kurumu aracılığıyla, herkesi ve her şeyi kendi yerine yerleştirmekteydi. Kapitalist geleneğe göre ideal ekonomi; rekabetin tam işlediği (yani tekeli olmayan); devletin müdahale etmediği; dengenin arz ve talebin karşılıklı etkisiyle kendiliğinden oluştuğu, enflasyonun *anormal* ve mücadele edilmesi gereken olgular olduğu bir ekonomiydi. İlk kez XX. yüzyılda ortaya çıkmış olmayan işsizliğin iyi *açıklanması* gerekmekteydi. Ve bu konuda sendikaların anormal baskılarının suçlanmasına varana kadar ileri gidilmekteydi.

Eski bakış açısını tamamlamak üzere, üretim yapmanın *her zaman* iyi bir şey olarak kabul edildiğini ekleyelim. Yaratılan her *mal*, Jean-Baptiste Say'in 1803'te formüle ettiği *Mahreçler Yasası*'na göre, mübadeleleri hızlandırır: "Ürünler, ürünlerle mübadele edilirler"; öyleyse bir şey üretmek, ek bir mübadele parasına sahip hale gelmektir. Adam Smith'ten Bentham'a ve Ricardo'dan Jean-Baptiste Say'e ve büyük Arthur Marshall'a kadar bütün liberal iktisatçılar bunu öğretmişlerdir. Kısaca söylemek gerekirse, ekonomik hayatın bu rekabetçi "model"inde, tasarruf ve yatırım eğilimi de dahil her şey kendiliğinden dengelenmekteydi. Zaten denge bozulduğunda, bu dengeye geri dönmek için faiz hadleri üzerinde oynamak, duruma göre yükseltmek veya düşürmek yeterliydi.

Oysa kapitalist gelişmenin belli bir evresinden itibaren, öğretilen ve bıktırana kadar tekrarlanan bu eski kurallar vakıalar

karşısında yalanlanmışlardır: tekeller, gizli tekeller, oligopoller, XX. yüzyılda başta en hızlı gelişenleri olmak üzere, birçok sektörde egemen gerçeklik haline gelmişlerdir; bunların varlığı, kutsal rekabet kuralını yalanlamaktadır; devlet müdahale etmektedir (*New Deal* ve ABD dışındaki birçok beş yıllık plan bir düşünülsün); ve nihayet uzun süreli bunalımlar, 1929'dan sonra yüzünü göstermiştir; işsizlik ve enflasyon da tablodaki yerlerini almış ve ekonomik ve toplumsal hayatın can sıkıcı, ama kesinlikle normal olguları olduklarını ilan etmişlerdir. İngiliz İktisatçı John Keynes'in (1883-1946) devrimci *Genel Teori*'sinin devrimci önemi buradan kaynaklanmaktadır; bu kitap, liberal ekonomiden ve onun geleneksel rekabete dayalı modelinden kopuşu belirlemektedir. Amerika onu, XX. yüzyılın yeni ekonomisinin yasası ve kehanetleri olarak kabul edecek ve siyasal eylemlerini çoğu zaman ondan çıkarsayacaktır.

Oligopoller: Birkaç büyük çaplı satıcı, "çok sayıdaki alıcının ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştığında, oligopol veya aksak rekabet veya eksik tekel vardır." Daha önce de söylediğimiz üzere, antitröst yasaları, firmaların organik, biyolojik yoğunlaşmalarına fiilen son verememişlerdir. Zaten yalnızca ABD'de ortaya çıkmamak üzere, çok sayıda faaliyet dalında yoğunlaşma gerçekleşmiş ve dev şirketler meydana gelmiştir. Böylece 1929 öncesinde, alüminyum alanında tek bir dev şirket kalmıştı: *Aluminium Company of America.* Olağan durumda, şu veya bu faaliyet dalı birkaç dev şirket arasında paylaşılmış durumdadır: örneğin tütün ve sigara ithalatı dalında üç veya dört şirketin olması gibi.

Ancak devlerin yanında, onların gölgesinde yaşayan ve zaten bir gün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunan küçük firmalar da varlıklarını sürdürmektedir. Bunlar, geçmişin mirasından başka birşey değildir. Sermayeleri ve risk almayı sevenleri kendine çeken, başlangıç halindeki bir endüstri dalına girmek ne kadar kolaysa (Rockefeller'in gençliğindeki petrol sektörü veya Ford'un başlangıç dönemindeki otomobil sektörü gibi); eskiden beri dolu hale gelmiş olan; deneyin, işletmenin boyutlarının, teknik gelişmenin ve otofinansmanın hayati sorunlar haline geldiği bir sektörde işlem yapmak o kadar zordur; yalnızca ayrıcalıklı firmalar bu sorunları çözebilir.

Zaten araştırmalar ve istatistikler de bu olguyu vurgulamaktadırlar: ABD'nin masalsı zenginliğinin yaklaşık yarısı, 200 tane büyük ölçekli firmanın denetimi altındadır. Bunlar çoğunlukla anonim şirketlerdir ve hatta bunlara burada çalışan personel sahiptir. Bu imparatorluklarda, sorumlulara ve diğer çalışanlara, Avrupa'ya nazaran çok büyük ücretler ödenmektedir, ama sonuçta sabit ücretler söz konusudur. Ford'un açıkladığı üzere, "asıl kâr, işin kendine aittir, onun güvencesi olan bu kâr, onun gelişmesine yaramaktadır."

Bu değişik kapitalizmin ve antitröst yasalarının artık hiçbir şekilde engelleyemedikleri "devletin" egemenliği (devletin bunlara birşey yapamadığı, 1948'de hükümetin Chesterfild, Lucky Strike ve Camel fabrikalarına karşı giriştiği eylemde görülmüştür) işte bu şekilde yerleşmiştir. Üstelik, bir değil 200 tekelci vadır! Bu konuda kökten bir ıslahat, bir devrim gerekir, ama böyle birşeyi kimse düşünmemektedir. *Oligopoller,* küçük ölçekli firmalar halinde bölünmeyeceklerdir.

Demek ki, köşe başları tutulmuştur, hem de iyice tutulmuştur. "İş soyluluğunda dükalık mertebesi *General Motor, Standard Oil of New Jersey, Dupont de Nemours Chemical Society ve United States Steel Corporation* firmalarının yönetim kurulları başkanlarına aittir. Çeşitli firmaların aktif oranlarına göre, kontlar, baronlar, şövalyeler, armacılar onları izlemektedir." Bu konum kazanılmıştır ve korunmaktadır: "Şu anki Amerikan kuşağı, eğer hayatta kalırsa, çeliğini, bakırını, pirincini, otomobillerini, lastikleri, sabununu, elektrik düğmelerini, kahvaltılarını, viskisini, yazar kasalarını ve tabutlarını, ona şu anda nesnelerini sağlayan şu veya bu birkaç büyük firmadan satın alacaktır" (J. K. Galbraith).

Kuşkusuz ve sıklıkla söylendiği üzere, bu dev firmaların avantajları vardır; teknik gelişmeyi izlemekte, harika bir şekilde örgütlemektedirler; nitelikli ürünleri düşük fiyattan sağlamaktadırlar... Modernleşen ve yoğunlaşan firmalarla, hareketin dışında, henüz XIX. yüzyıl çizgisinde kalmış olan firmaları karşılaştırdığımızda, bunun daha da iyi farkına varılmaktadır. Çünkü ABD, hem eski bir kapitalizmin, hem de yeni bir kapitalizmin üzerinde olmak üzere, en azından ikili bir yapı üzerinde kurulmuştur. Böylece, tarımın tümü, konfeksiyon, madenler eski kapitalizme

aittir. Yani, bu sektörlerdeki işletmeler çok küçük ölçeklidir, hele tarımdakiler tamamen önemsiz boyutlardadır. Missouri'de büyük bir üretici, piyasaya 9.000 balya pamuk getirmektedir; bu miktar bizatihi devasa, ama toplam üretim ölçeğinde gülünçtür; bunun anlamı, bu üreticinin fiyatlar üzerinde hiçbir etkisinin olamayacağıdır. Fiili durumda, üreticilere egemen olan fiyattır. Aynı şekilde, göz kamaştırıcı gelişmeler kaydeden Amerikan petrol şirketlerinin *"petropole"* örgütü ile, sefil madencilerin çalışmasına sadık kalan ve teknik gelişmenin ancak devletin müdahalesiyle mümkün hale gelebildiği, 6.000 küçük işletmenin köhneliği arasındaki fark da çok büyüktür.

Ancak piyasa rolünü tekrar bulmaktadır. Fiyatlar büyük firmaları elbette hiç şaşırtmamaktadır; onlar bu fiyatları önceden denetlemekte ve "en saf ve en dürüst" rekabete sadık kalarak, rakip firmaların yükseliş veya düşüş yönündeki kararlarının yansımasını hesapladıktan sonra fiyat belirlemektedirler. Bunun sonucu olarak, fiyat devlerin güvenliğini ve kârını garantiye alacak bir yükseklikte belirlenmektedir. İşte bu nedenden ötürü, küçük firmalar bu nispeten düşük fiyatlar sayesinde yaşamlarını sürdürmeye devam etmektedir. Bu koşullar altında, fiyat mücadelesi bir yana bırakıldığında, aslında bir "bolluk ekonomisi"nin lüksü olan reklam savaşına girişilmektedir. Yokluk çeken bir ekonomide reklamın varlığını düşünmek mümkün değildir.

Ancak, iki yüz dev (1929 bunalımının sarsaladığı bankalar, artık bunları denetleyemiyormuşa benzemektedir), rekabetsiz veya paylaşımsız bir saltanat sürdürmekte değillerdir. Satışların birkaç elde yoğunlaşmasına neden olan organik hareket (en azından, birkaç modernleşmiş sektör için) aynı zamanda *satın almaları da* diğer birkaç elde *yoğunlaştırmıştır.*

Üreticilerin "ekonomik gücü" böylece, alıcıların "telâfi edici" gücüne çarpmaktadır ve bu iki yanlı oyunda, tekellerin kârı iki yanda da oluşabilmektedir. Ya çok sayıdaki alıcının karşısında tek bir büyük satıcı, ya çok sayıda satıcının karşısında büyük bir alıcı veya oldukça sık rastlanılan bir şık olarak, her iki yanda da bir devin varlığı söz konusudur. O zaman, bu duruma bir çekidüzen vermek gerekmektedir. Çelik satıcılarının, Detroit'te "keyfi fiyatlar" saptama gibi bir fantezi içinde olduklarını varsa-

yalım. Böylesine fiyatları, Detroit'in otomobil imalatçıları gibi büyük ve güçlü müşterilere dayatmaları güç olacaktır.

Bir oligopol tabii ki hem alıcı, hem de satıcı rolünü oynayabilir; önce ekonomik gücü, sonra telâfi edici gücü veya her ikisini birden oynayabilir. Fakat olağan olarak aynı olan bu iki faaliyetin arasında, çok zaman çatışma ve gerilim olacaktır.

Sendikalar: Telâfi en çok emek piyasasında vurgulu bir durumdadır. Endüstri devleri, kendi sektörlerinde karşılarında dev bir sendikanın dikildiğini görmüşlerdir. Ve sendika da tekelden, dev firmaların fiyatlarının oluştuğu piyasaya müdahale hakkından yararlanmaya çalışmaktadır. Madem ki bu dev firmalar fiyatları yükseltebilir, öyleyse ücretleri artırmak ve işçilerin onların ayrıcalıklarını paylaşmalarını sağlamak için, onların üzerinde baskı yapmak yeterlidir. Bu ayrıcalık kelimesi, eğer bazı Amerikan sendikalarının gerçekte çok zengin şirketler oldukları, devasa *building*lere, önemli miktarda ve iyi yönetilen sermayeye ve çok iyi ücret alan personele sahip oldukları düşünülecek olursa, aşırı bir kullanım olmamaktadır.

Bunun tersine, kapitalizmin ulaştığı en son noktanın yerleşmediği alanlarda, sendikal eylem bu denli etkin baskıları asla icra edememektedir. Acaba sendikacılığın, tarımsal faaliyetin neredeyse tamamını örgütlenmesinin dışında bırakmasının nedeni bu mudur?

Üreticiler ile sendikalar arasındaki klasik zıtlık, bugünün ABD'sinde her halükârda çok özgün bir biçim almaya başlamıştır. Bu biçim bir ortaklık olup, bunun bedelini çoğu zaman tüketici ödemektedir. Endüstri devleri, toplumsal devlerin yaratılmasını olanaklı kılmışlardır ve bunların birbirlerine zıt güçleri, ücretlerin ve fiyatların düzenleyicisi olarak rol oynamışlardır.

Ancak, bu düzenleyici rol, çok sayıda hataya gebe olduğundan ve bu devler ülkesinde, her hatanın devasa sonuçları olduğundan, devletin rolü giderek en sonuncu düzenleyici olma noktasında ortaya çıkmaktadır. Devlet, makinenin iyi işlemesini gözetim altında tutmaktadır. Ekonomik liberalizm geleneğinin tam reddi anlamına gelen bu zorunluğa 1929'dan beri itiraz eden yoktur.

ABD'nin ekonomik devriminin, *Federal devleti dikkatli bir mücadeleye, "telâfi edicilik" rolüne* zorladığında hiçbir kuşku yok-

tur. Artık devlet açısından, 1914 tarihli Clayton Act'ı izleyen antitröst tedbirlere uygun olarak körlemesine bir müdahale değil de, ekonomik durumun unsurlarını dikkatle çözümlemek, bu noktada modern iktisat biliminin sağladığı tüm olanakların sayesinde ekonominin gelişim yönünü öngörmek ve işsizliği önlemek veya üretimi teşvik etmek veyahut enflasyonu önlemek vb. gibi durumların söz konusu olmasına göre, gerektiğinde şu veya bu sektör üzerinde etki etmek söz konusudur.

Federal devletin öneminin *New Deal*'den beri neden sürekli arttığı anlaşılmaktadır. O sıralarda Hoover yanlızca 27 yardımcıya sahipken, Truman'ın doğrudan kendine bağlı 325 yardımcısı ve 1500 memuru vardı. Beyaz Saray eskiden başkanın çalışmalarını yürütmesi için yeterliydi. Bugün onun karşısında *Executive Office Building* yükselmektedir ve yeni bürolar buraya da sığmaz hale gelmişlerdir. İktidar yavaş yavaş Beyaz Saray'da yoğunlaşmakta ve ağırlığını tüm ülkenin üzerinde hissettirmektedir. Büyük boyuta ulaşmış bir bürokrasi, yetişmiş bir uzman ordusunu devreye sokmuştur. Ve bu bürokrasi, eskiden seçim sonuçlarına göre memurların tümünün değişmesine yol açan *Spoils System*'in sonuçlarına karşı güvenceli hale gelmiştir. Bürokrasinin bu yeni sabitliği, tek başına bir devrimdir. Başkan artık nitelikli bir icra personeline hükmetmektedir.

Ekonominin onların aracılığıyla yönlenmek *zorunda* olduğu ve yönlenebildiği belirleyici sorunların işlevinde örgütlenen Federal devletin muazzam sistemi, aynı anda toplumsal sorunlarla da zorunlu olarak karşı karşıya gelmektedir. Sınırlı olsa bile bir ekonomi yönetimi, belli bir sosyal yönetim olmadan düşünülebilir mi?

Devlet ekonomik örgütlenmede belli bir sorumluluk almaya başladığı andan itibaren, toplumsal adaletsizlikten de sorumlu hale gelmektedir. Kesinlikle hiçbir hakları olmayan ve iki milyon parçadan meydana gelen bir proletarya oluşturan çiftlik uşakları gibi, sendikaların kıyısında veya açıkça dışında kalan şu Amerikalıları bilmezden gelemez. Acaba asgari ücret ihdası mı gerekir? Acaba Avrupa tarzında bir toplumsal güvenlik sistemine mi yönelmek gerekir?

Tek başına birçok eski sorunu çözmüş, ama bazıları çok acil birçok yenisini de çıkartmış bir bolluk ekonomisinin içine, böylece toplumsal bir siyaset dahil olacaktır. Her halükârda, müthiş bir şekilde bireyci olan ve her şeyden önce bir insanın kendi olanaklarıyla "başarı" kazanma kapasitesine saygı duyan Amerikan uygarlığının geleneklerine bir çelme atılması söz konusudur. Devletin toplumun örgütlenmesine müdahalesi, her ABD yurttaşını rahatsız etmektedir. Ama bugün bundan kaçınmak mümkün müdür?

Bu tercih güçlüğünü ve zorunluğunu örneklendirmek üzere, İkinci Dünya Savaşı ertesinde ABD'ye sığınan Sovyet vatandaşlarının, izlenimlerini bir sosyoloğa anlatırken ortaya koydukları düşüncelerini zikredelim. Bunlar yeni hayatlarının maddi açıdan daha iyi olduğunu kabul etmekle birlikte, Sovyet rejiminde sahip oldukları bedava tıbbi hizmet ve bundan da fazlası, hastalık karşısındaki eşitliği özlemle anmaktadırlar. Bir Fransız bile, Atlantik'in öteki yakasında, Amerika'nın çok zengin olmasına rağmen bir benzerini sunmadığı kendi sosyal güvenlik sisteminin değerini keşfetmektedir. Bir Amerikan üniversitesinin genç bir hocası, tedavisi olanaksız bir hastalığa yakalanmıştır. Artık işini yapamamaktadır. Ne olacaktır? Size, onun sigorta yaptırtmayı ihmal ettiği söylenmektedir. İşte, karısı ve çocuklarıyla sokağa atılmıştır.

Sorumlu kişilerin çoğu, bir Amerikan sosyal politikasının arzuya şayan ve kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir. Aynı zamanda kamuoyunun evrimi, sorunun bilincine varılmasını teşvik etmektedir. Bazı basın organlarının söylemelerine rağmen, devletin aldığı vergi, artık bu kamuoyuna, güçlülere, beceriklilere, zenginlik üretenlere; yeteneksizlerin veya tembellerin uğruna indirilen haksız bir darbe olarak gözükmemektedir. Federal hükümet, New Deal'den beri "esas olarak iyilik için çalışan" bir organ, en azından gerekli bir organ olarak görülmektedir.

Bu devasa değişim, eyaletlerin, dünün özerk cumhuriyetlerinin rolünü azaltmaktadır. Aynı zamanda, Amerikan toplum ve uygarlığının yapılarını da derinlemesine değiştireceğe benzemektedir. Bu durum, ABD'nin ulus olarak, dünyadaki görevlerine, rolüne ve sorumluluklarına ilişkin bilinci de gözden geçirmeye başlamasıyla daha da kaçınılmaz hale gelmektedir.

ABD Dünyanın Karşısında

ABD uzun bir inziva geleneğinden çıkarak, dünyayla karşılaşmaya başlamıştır. Bu karşılaşma, onun tarafından çoğu can sıkıcı bir dizi yeni sorunla karşı karşıya gelmek olarak hissedilmektedir. İş kendine kalsa, bunlardan uzak dururdu. Fakat ABD'nin gücü, onu dünyanın geri kalanına ister istemez bağlamaktadır; ABD bu alanda da aşırı küçülmüş bir dünyadaki tercihlerinde özgür değildir, çünkü ABD'nin bu dünyadaki her hareketinin yeryüzü çapında sonuçları olmaktadır.

- ***Tecritçiliğin, ABD'nin hangi noktaya kadar temel çizgilerinden biri olduğunu söylemek asla mümkün olmayacaktır.***

Bu inziva anlayışı, kısmen daha bağımsızlığın ilk anlarında, Eski Avrupa'nınkinden tamamen farklı ve ondan daha iyi, yeni bir dünya kurmuş olma duygusundan kaynaklanmıştır. Psikanalistler burada bir "ebeveyne karşı isyan" teşhis etmektedirler. Bu duygu aynı zamanda, kıtanın yeni devasalığı içinde ve kaynakların güvenlikle birlikte inşa edilen özerk ve bağımsız bir geçmişten, kendiliğinden bir şekilde kaynaklanmıştır.

Amerika fiili durumda, yalnızca kendi evinde cereyan edenlerle ilgilenme, refahını yalnızca burada arama, bir komşunun tehditlerinden çekinmeden tecrit edici ve koruyucu gümrük duvarlarını tıpkı Çin seddi gibi çekme, evini ne utanma ne de pişmanlık duymadan genişletme *özgürlüğü*'ne sahipti. Onun *karadaki* fetihleri bir genişleme olurken, diğer ülkelerin *denizdeki* fetihleri korkunç sömürgecilik girişimleri olmuştur. ABD kendini, XIX. yüzyılda Amerikan kıtasının geri kalanıyla ancak küçük birkaç bağ kurmak zorunda hissetmiştir; bu dayanışma, 1823 tarihli Monroe doktrininde ("Amerika Amerikalılarındır") ifade edilecektir. Bu mesaj –çünkü ABD başkanının bir mesajı söz konusudur–, ABD'nin Avrupa olaylarına karşı ilgisizliğini ifade etmektedir. Monroe doktrininin olumlu ve olumsuz yanları daha sonra sıklıkla yeniden ele alınacak ve dile getirilecektir.

Fakat diğerlerinin dünyasını unutmak mümkün değildir: ticaret, ithalat, ihracat, diplomatik ilişkiler vardır; hatta Amerikalı-

lar 1829'da Porto Rico savaşına bulaşmışlardır ve bugün hâlâ oradadırlar. Aynı şekilde Küba'ya girmişler (ama artık orada değillerdir) ve uzaktaki Filipinlere kadar ulaşmışlar ve adaların bugün bağımsız olmasına rağmen, oradaki fiili varlıklarını sürdürmektedirler. Dünya da onlara; Avrupalı, Japon, Çinli göçmen kafileleriyle gelmiştir. Doğal ve deney sonucu tehlikeli olduğu anlaşılan bir tepki olarak, ABD 1921-1924'de kendini yabancı akınlarına kapatmıştır. I. Dünya Savaşını izleyen yıllardaki mutsuz ve voltajı yükselmiş dünya ve Avrupa açısından daha felâketli bir tedbir herhalde yoktur: Bir emniyet supabı kapanmıştır.

Aynı sıralarda, 1918'de Birinci Dünya Savaşının sonucunu belirlemiş olan ABD, hazırlayıcısı olduğu Versailles Barış antlaşmasından hemen sonra faal uluslararası siyasetten çekilmiş, Milletler Cemiyeti'ne üye olmamıştır. Dünyayı narin ve sahte İngiliz egemenliğine terk etmiştir. Uzun deniz bağlantıları üzerinde inşa edilmiş olan bu eski şaheser, daha önce gördüğümüz üzere, savaşa rağmen hâlâ ayaktadır. Zaten Amerikalıların 1918'deki müdahalelerinin en büyük nedeni, kendilerinin de uyum sağladığı ve Anglosakson uygarlığının yani *kendi* uygarlığının geleceğini güvenceye alan İngiltere'nin bu dünya egemenliğini korumaktı.

Bu kendi üzerine kapanmayı arzu etmemiş olan sempatik Woodrow Wilson'un karşısında, onun başarısızlığının karşısında; Franklin Delano Roosevelt'in Yalta'da, Tahran'da, Rabat'ta, ölümünden ve İkinci Dünya Savaşının bitiminden önce yapılan tüm bu zirve toplantılarında açık bir başarı elde ettiğinden mi söz etmek gerekir? Roosevelt, bu toplantılarda giriştiği bir dizi yüklemle, geleceğini bilmenin pek mümkün olmadığı bir dünyaya yeni bağlarla bağlanmış, eskilerini de çözmüştür. Acaba Roosevelt o anın gereklerine ve Wilson'ınkilerden çok daha az geçerli ve çoğu zaman da ahlaki açıdan tartışmalı ilkelere fazla mı boyun eğmiştir? Sömürge imparatoruklarının tasfiyesini teşvik etmek; tamam bu Amerikan geleneğinin kurallarına uymaktır, ama Batı'nın gücünü tehlikeye sokmak, ekonomik hayatından ötürü ABD'ye sömürge tarzında bağlanmış olan Latin Amerika'yı er geç gündeme getirmek demektir. Ve aynı zamanda, Avrupa'nın yarısını Sovyetler'e hediye etmek demektir, ki bu da ulusların kendi kaderlerini belirleme hakları konusundaki kutsal il-

keden müthiş bir uzaklaşma anlamına gelmektedir. Ama Roosevelt, dünya barışının küçük halkların kıpırtısına son vermeyi gerektirdiğini düşünmekteydi.

Franklin D. Roosevelt'in bu bakışı ve açıklaması bir Amerikalıya aittir. Kuşkusuz tartışmalı bir açıklamadır. Ama, Amerikalı olmayanlar, özellikle de Batılılar arasında oldukça yaygın bir bakış açısını dile getirmektedir. Yenidünya dışındaki bu tanıklar, ABD'nin böyle bir şeyi bilinçli bir şekilde arzulamış olmamasına rağmen, dünyanın *önderi* haline geldiğini düşünmektedirler. Bunlar, sorunun basit olduğunu sanmakta ve güçlüklerin Eski Avrupa'nın önyargı ve bencilliğinden kaynaklandığını düşünmektedirler. Oysa, Amerikan girişimlerinin çoğu kötü sonuç vermiş ve çabucak denetim dışına çıkmıştır. Böylece, bu kötü sonuç veren Amerikan girişimleri, kredilerin ve iyi ilkelerin dünyayı yönetmek için yeterli olmadıklarını; ABD'nin geleneksel bakış açısına göre meşru olan ticaret ve para aracılığıyla egemenlik kurmanın, bugün adeta eski sömürge tarzı egemenlik kadar nefret uyandırdığını ve zaten bu yönetimin de ona benzediğini kanıtlamaktadır. Amerikalılar da kendi cephelerinden, bu başarısızlıklarının, yardımına koştukları veya yardım etmek istedikleri halkların değer bilmezliğinden, hasetlerinden kaynaklandığını düşünmektedirler.

Gerçekte ABD, herhangi başka bir ülke gibi, çok uzun zamandan beri bilmezden geldiği veya tanımak istemediği dünyanın, şimdi kendi güvenliği için gözetim altında tutmaları ve eğer mümkünse yönetmeleri gereken bu dünyanın tam ölçüsünü kavrama konusundaki çıraklığını tamamlamaktadır. ABD bu işi ciddiye almış, hatalarının bazılarını kabul etmiştir, çünkü yaptığına inanmak ve hatalarını gurur yanılgısına düşmeksizin istekle ve aynı zamanda etkinlik kaygısıyla kabul etmek de, Amerikalıların verimli ve sevimli geleneklerinden biridir. Hata kabul edilince, hedefe nişan almadaki bozukluk çabucak düzeltilebilmekte ve isabet şansı arttırılmaktadır.

Örneğin başkan Kennedy, o anın sorunlarının ciddi bir şekilde incelenebilmesi için, ekonomi ve siyaset alanındaki en iyi entelektüel ve uzmanları etrafında toplamıştır. Bir gazeteci bunu vurguladıktan sonra şunları eklemektedir (21 Mayıs 1962): "Et-

rafına topladığı 'yetenekleri' ve 'beyinleri' çok çalıştırdıktan sonra, onların vardığı sonuçlardan eylemini belirleyecek bir senteze ulaştı. Şurada veya burada karanlık noktalar hâlâ var. Hâlâ seçenekler söz konusu. Fakat işin esası itibariyle, seçtiği hat açık. Uzun zamandan beri ilk kez, ABD başkanının niyetlerinin neler olduğu biliniyor." Burada yalnızca başkanın kişisel olarak düşündüklerinin veya siyasete yardım etmeleri için davet edilen Harward hocalarının zimmetine yazılacak bir aydınlatmanın sonuçlarının söz konusu olduğunu düşünmeyelim. Gerçekte, Marshall planından Kore Savaşına şu andaki Berlin, Küba ve Laos gerilimlerine kadar uzanan dramatik ve gergin yıllar esnasında, ABD, kamuoyunun derinliklerine varana kadar, dünyadaki rolünün ve sorumluluklarının bilincine varmıştır. İnziva dönemi sona ermiştir.

- ***Güç öyle gerektiriyor! Nitekim, ABD'nin dünyanın birinci sırasına çıkması, onun durumunu korkutucu bir şekilde geriletme tehlikesi taşımaktadır, ama bu konum, onun gücünün baş döndürücü bir şekilde gelişmesinin sonucudur; bu güç kendini tanımlamak için, ekonomik, siyasal, bilimsel, askeri, dünyasal bütün sıfatlarını seferber etmektedir.***

Nitekim 1945'ten sonra, Hiroşima'ya atılan atom bombasından sonra aşikâr hale gelen bu güç, Avrupa (ve dünya) *leadership*'i sorununu hemen düello terimleri içinde gündeme getirmiştir. Avrupa, geçmişte hep iki düşman kamp halinde bölünmüş durumdaydı ve bu kampların bileşimi, tehlikeli veya tehditkâr ulusun kimliğine göre değişmekteydi. Dünya bugün, Raymond Aron'un deyimiyle, bu eski *iki kutuplu* şemaya göre yaşamaktadır. Özgür dünya ile sosyalist dünya yalnızca ideolojilerinden dolayı ayrılmamaktadır. Üstelik yıllar geçtikçe bu iki dünya birbirine daha çok benzemektedir: Sosyalist dünya da endüstrisini dev birimler halinde örgütlemektedir; özgür dünya ise, kendi cephesinden aşikâr ve gerekli bir sosyalleşme yönünde yol almaktadır.

Bugün *leadership*, güç terimleri içinde, dün olduğundan daha büyük ölçekte bir alternatif sunmaktadır: ya Washington, ya

Moskova. Üçüncü Dünyanın tarafsızları, devlerin uyduları, maruz kaldıkları bu tarihin seyircilerinden ibarettir. Terazinin iki kefesine atabilecekleri ağırlık kadar role sahiptir ve zaten bu da önceden ölçülüp biçilmiştir. Demek ki onları cezbetmek, gönüllerini hoş etmek, yanında tutmak ve aynı zamanda onlara egemen olmak gerekmektedir.

1945'te galip gelen ABD'dir ve Hiroşima ile Nagazaki'ye attığı bombalarla iç karartıcı ve kesin bir şekilde kanıtladığı üstünlüğünün içinde gevşemiştir. Sovyetlerin 12 Temmuz 1953'te gerçekleştirdiği hidrojen bombası denemelerinin başarısı dengeyi yeniden kurmuştur. Sovyetler 1957'de ilk Sputnik'i fırlatarak, belirleyici bir puan almıştır, çünkü uzayın fethi aynı zamanda çok uzun menzilli füzelerin de geliştirilmesine olanak verecektir (10.000 km.'ye kadar). Belirsiz bir denge içinde bir o tarafın, bir bu tarafın başarı kazanması durumu söz konusudur. İki tarafın da geliştirdiği silahlar giderek daha dehşet verici hale gelmekte ve soğuk savaş, bunların yarattığı korkudan beslenmekte, dünyanın diğer halkları bu gelişmeleri büyük bir korku ve derin bir öfke içinde izlemektedirler, ama yapabilecek bir şeyleri yoktur. İki dev arasındaki bu tehlikeli oyun, dünün Avrupasında oynananından ne daha kötü, ne de daha iyidir, ancak iki hasmın dehşet yaratıcı olanaklarından ötürü dünyanın tümünü kapsamına almaktadır. İnsanlık kendini yok etme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

Bu mücadelenin Amerika'nın takıntısı haline gelerek, yalnızca siyasetini değil, aynı zamanda tüm hayatını, hatta düşüncelerini etkilediği açıkça ortadadır. İşte bu nedenden ötürü, Rus hidrojen bombasının patlatıldığı yıl, tıpkı 1929 gibi, Amerikan hayatının dönemeçlerinden birini meydana getirmiştir. Nedenler farklıdır, fakat etkileme dereceleri aynıdır. Her fırsattan beslenen bu gerilim, zihinleri, hayalleri ve gönülleri işlemektedir. Her şeyi dejenere etmekte, özgürlükler ülkesi olmuş olan ABD'yi, olağan olarak savaş ortamı olan bir iklim içinde tutmaktadır. MacCarthy'li yıllar, bize bu durumu işaret etmektedir ve üstelik bu olayın ateşi de henüz sönmemiştir. Dünyanın tümü, hem akla, hem de insanların mutluluğuna zarar veren bu psikozun içine sürüklenme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Dayanışma içindeki bir

dünya hayatının altın kuralı, *karşı* değil de *birlikte* düşünmektir; oysa ABD ve SSCB inatla *karşı* düşünmektedir.

Bu aleyhine çalışma, yararsız savunma ihtiyacı, her iki kampta da soğuk savaşın pasifi olarak ortaya çıkmaktadır.

• ***Bitirmek üzere, Amerikan romanının harika ve çok yönlü tanıklığı üzerinde durulacaktır: Bu roman, yorumladığı uygarlığa ilişkin geçerli bir sonuç sunmaktadır.***

Her şeyi iyi yapmak için, kuşkusuz yalnızca şiirden tiyatro ve sinemaya kadar edebiyatın tümünü değil, aynı zamanda mimariye özel bir yer ayırarak sanatı ve bundan da fazlası, insan bilimlerinden doğa bilimlerine kadar bütün bilimi gündeme getirmek gerekirdi. Amerikan aklının gelişimi, Harward veya Chicago üniversitesinden birçok iktisatçıyı olduğu kadar, sanatçıları da, Amerikan endüstrisinin aletlerinin, tekniğinin ve işlevsel biçimlerinin de incelenmesini gerektirmektedir.

Eğer romanın tanıklığını seçtiysek –çünkü bu özet içinde seçim yapmak gerekiyor–, bunun nedeni bir yandan, bu romanın yaklaşık yirmi yıldan beri Avrupa ve dünya edebiyatı üzerinde büyük bir etki yapması ve öte yandan da, yüzyılın başından bu yana olan evriminin, ilk önce sözünü ettiğimiz bunalımı aydınlatmasıdır.

Amerikan edebiyatı, Avrupa tarafından 1920-1925'lerden itibaren "keşfedilmiştir", ama moda olması İkinci Düya Savaşının sonuyla birliktedir. Sartre, Malraux, Pavese gibi yazarlar tarafından sunulan ve yorumlanan çok sayıdaki çeviri, lehte bir hava içinde kabul görmüştür ve bunların Fransa, İngiltere, İtalya, Almanya'daki etkileri o kadar açıkça ortadadır ki, bir eleştirmen bir önceki dönemden "Amerikan romanı çağı" olarak söz etmektedir. Aslında "Amerikancılık" çağı denilmeliydi, çünkü bu modanın izlerini Jazz, dans, gençlerin kıyafeti, *cartoon* sanatı gibi alanlarda takip etmek mümkündür.

Romana ilişkin olarak, bu çağ esas itibariyle bir "yazın"ın, Avrupa psikolojik roman geleneğinin çok uzağında bulunan bir anlatının tekniğinin keşfedilmesidir. "Nesnel ve yansız röportaj tekniği" veya amacı yorumlamak değil de göstermek olan "fotog-

rafik sanat"tan söz edilmiştir. Okuyucuyu bir kişinin zihinsel âlemine dahil etmek için, onun bu kişinin duygularını, heyecanlarını doğrudan ve kaba bir şekilde hissetmesi sağlanacaktır, ama bu yapılırken bundan bir anlam çıkarmaya çalışılmayacaktır; bu tam da sinemanın yöntemidir ve sinemanın zaten bu roman üzerinde açık bir etkisi bulunmaktadır.

Amerikan romanı, Avrupalı açısından bu teknikle; belli bir şiddet, kabalık iklimiyle tanımlanmaktadır. Bir Fransız eleştirmen, "sinema tarafından ve sinema için, *hot news* ve polisiye roman alışkanlığı tarafından biçimlendirilmiş bir edebiyat... Kaba, ateşli, hezeyanlı bir edebiyat, hiçbir inceliğe sahip olmayan yumrukların konuştuğu bir edebiyat. Ama adamına göre, buna rağmen bunun sayesinde hoşa gitmektedir. Bu edebiyat hızlı ve serttir, onun içinde sağlıklı, canlı ve başka hiçbir yerde görülmeyen göçebe bir şeyler fark edilmektedir" diye yazmıştır. Aslında burada, Amerikan romanının belli bir *ân*'ı söz konusudur; yani esas olarak iki savaş arasındaki dönemde gelişen, Amerikalıların "doğalcı" adını verdikleri ve en büyük temsilcilerinin Hemingway, Faulkner, Steinbeck, Dos Passos... olduğu bir devre.

Bugün hayatta veya değil, bütün bu yazarlar 1890-1905 arasında doğmuşlardır. Dönemleri ve eserleri itibariyle, bugünün ABD'sine göre "başka bir kuşağa" mensupturlar. Bugünün ABD'si, geçen savaştan bu yana "doğalcı" romandan giderek uzaklaşmıştır ve Amerikan edebiyatının Avrupa okuyucusu tarafından daha az bilinmesine rağmen, hiç de daha az parlak ve daha az özgün olmayan daha eski bir geleneğine geri dönmektedir. XIX. yüzyıla ait olan bu geleneğin büyük adları; Melville 1819-1891, Hawthorne 1804-1864, Henry James 1843-1916'dır.

Bizi ilgilendiren ise, romanın genel hareketi ve Amerikan uygarlığına ilişkin olarak açık edebilecekleridir. Bu romanın bir başından diğerine yer alan bir sabiteyi işaret etmek gerekir: Yazar, ABD toplumunda doğal ve saygın bir yere sahip değildir ve bu toplumda Avrupa anlamında bir "yazı adamı" gerçekte yer almamaktadır. Amerikalı yazar, hep bir birey, tecrit edilmiş bir kişidir; hep toplumun kıyısında yaşamakta ve çoğu zaman az çok kısa bir başarı döneminden sonra, trajik bir kaderin içinde yok olmaktadır. Bunlardan biri olan Scott Fitzgerald (1896-1940),

"Amerikalıların hayatında ikinci perde yoktur" demekteydi. Bu söz hem onun, hem de "başarı"yı ancak birkaçı yaşamış benzerleri için geçerlidir. Demek ki Amerikalı yazar, onu çevreleyen dünyaya karşı olan isyanını ve bu dünyadan duyduğu sıkıntıyı ifade etmekle yetinmeyip, bu isyanın *deneyini* de yapan ve bunun bedelini her gün sıkıntı ve yalnızlıkla ödeyen tam bir toplum dışı varlıktır. Amerikan romanının gelişimi, böylece iç toplumsal gerilimleri güçlü bir şekilde yansıtmaktadır.

XIX. yüzyılda Melville, Hawthorne'un eserlerinin arka planındaki büyülü hayalet, Amerikan Calvinci püritanizmidir. Bu hayalet, kendini onlara iyilik ile kötülük arasındaki trajik mücadele gibi baskıcı bir tema halinde dayatmaktadır. Bundan nefret etseler de, ağırlığını her an duymaktadırlar. Bu yazarların ikisi de, kendilerini çevreleyen ve tüketen toplumu belli bir tarzda ihbar etmektedirler.

XX. yüzyılın başından itibaren, püritanizmin hoşgörüsüzlüğüne karşı genel bir hareket dikilmeye başlamıştır Püritenliğin bu hoşgörüsüzlüğü, bugün kendini hâlâ toplumsal yasakların gücünün içinde belli etmektedir. Fakat XIX. yüzyılın sonundan itibaren, püritenlik Amerika'nın kötülüklerinin simgesi olmaktan çıkmıştır. Ve aynı tarihlerde Zola tarzında, sosyalist eğilimleri olan doğalcı bir roman ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu romanın ortaya çıkışı, 1880 sonrasında Amerikan gücündeki devasa ilerlemelerle çakışmaktadır.

Bundan sonra İkinci Dünya Savaşına kadar devam edecek bir süreç içinde, konformizm karşıtlığının favori hedefi, Amerikan endüstriyel ve kapitalist toplumuyla "fütürist" hayatı olacaktır. Ünlü *Babitt* (1922) romanı, Amerikan işadamının karikatürü ve intikamcı imgesi olan Sinclair Lewis için ve aynı zamanda iki savaş arasında Paris'te gönüllü sürgünler olarak yaşayan Hemingway, Fitzgerald, Dos Passos, Farell, Miller, Katherine Ann Porter için de (bunların Paris'teki salonları *American Abroad*'un buluşma yeri olmuştur, bunların önderi olan Gertrude Stein onlardan "kayıp kuşak" olarak söz etmektedir) aynı durum söz konusudur. Bundan da ötesi, Faulkner, Steinbeck, Caldwell, Wright, yani kısacası 1927'deki Sacco ve Vanzetti davası ve infazından dehşete düşen (hatta Dos Passos bu davadan ötürü hapse-

dilecektir), İspanya iç savaşına tutkuyla karışan (Hemingway'in *Çanlar Kimin İçin Çalıyor?* kitabı bilinmektedir), Mussolini'nin saldırganlığından, *New Deal*'in çelişkilerinden etkilenen bütün bu "sol entelektüeller" kuşağı için de, sosyalizmde çağdaş toplumun kurtuluşu için bir umut gören bütün bu insanlar için de aynı durum söz konusudur.

1940 savaşı ve devamı, soğuk savaşın başlangıcı, bu umudu yerle bir etmiştir. Amerikan romancıları ülkeleriyle dayanışma duygusuna yeniden ulaşmışlar, sonra da Marksist düşün yararsızlığını fark etmişlerdir.

Genç Amerikan kuşağı toplumsal gerçekçilikten uzaklaşmıştır. Tercihleri; simgenin, şiirin, sanat için sanatın yeniden hak sahibi haline geldiği bir romana yönelmektedir. Bu kuşak, Henry James'e, Melville'e ve aynı zamanda "kayıp kuşak"ın çok özel bir yazarı olan ve zaten genç de ölen Fitzgerald'a atıf yapmaktadır. Acaba bunun anlamı, isyanın artık Amerikan edebiyatının merkezinde yer almaması mıdır?

Milliyetçiliğin savaş sonrasında ortaya yeniden çıkmasıyla ve güvenlik içinde olan ve kendilerini öz uygarlıklarıyla istekle özdeşleştiren bir üniversiteli yazarlar kuşağının ortaya çıkmasıyla, bunun böyle olduğuna bir an için inanılmıştır. Fakat savaş sonrası, aynı zamanda *beatniks* kuşağının, tıpkı "kayıp kuşak"a mensup ağabeyleri ve ablaları gibi, toplumun emirlerinden tamamen kopmuş (ama tamamen başka bir titreşim içinde) bir genç entelektüeller kuşağının da ortaya çıkmasına tanık olmuştur. Sosyalizmin bir geleceği olduğuna inanan 25'li veya 30'lu yılların insanlarının yerine; artık yalnızca sanata, alkole, uyuşturucuya sığınan, hiçbir anlamı olmayan bir dünyada başlıca temaları yalnızlık ve "iletişimsizlik" olan başkaları geçmiştir.

Ama Amerika aynı zamanda modernitenin ilerisinde yaşamaktadır. Geleceğin ülkesidir ve bu onun için hiç değilse bir umut kaynağı, hayatiyetinin bir kanıtı, eski güven ve iyimserliğine kavuşabilmesinin bir güvencesi olmaktadır. *Amerika için Anahtarlar* kitabında Claude Roy şöyle yazmıştır: "Amerika her şeye rağmen, insanın *mümkün*'lerinin varlığını iddia etmeye devam eden dünya parçalarından biridir... ABD'den dönerken, güçlerine daha güç veren; dünyevi, bilgece ve somut bir mutlulu-

ğa daha yatkın yeni bir insanın doğacağından emin olunabilir. Buzdolapları ve vitaminlerle, makine yığınlarıyla alay edilebilir... Ama daha şimdiden bir yaşama ve şimdiye kadar kader sanılan şeyleri insana tabi kılma sanatına sahip bir Amerikalı tipiyle alay edilebileceğini sanmıyorum."

AYIRIM IV

İngiliz Âlemi Boyunca

Londra XVIII. yüzyılın başından, en azından 1914'e kadar dünyanın merkezi olmuştur. Kentte hızlı bir dolaşma bile, onun şanının izlerini gözler önüne serecektir: Buckingham Palace, St. James Palace, Down Street, Stock Exchange, Thames menderesleri̇ndeki büyük tersaneler; bütün bu örüntüler hâlâ canlıdır. İngiliz adası, dünyanın başka yerlerinde Batı'nın diğer her yerinden daha fazla arı kovanı meydana getirmiştir. Bu devasa başarıya kim hayran olmaz ki? Rudyard Kipling, hayatını Hindistan, Güney Afrka'da bir ev, Kanada'da bir *ranch* ve Mısır arasında bölecektir. İngiltere'nin ancak uzaktan, imparatorluğunun savaşçı sınırlarının kıyısından ve özellikle de Hindistan'dan bakıldığında iyi anlaşılabildiğini düşünmekte haklıydı. Onun Fransız dostlarından biri, 1930 yılında bir gün Cezayir'e vardığında, acaba bu nedenden ötürü mü ona şu telgrafı çekmiştir: "Cezayir'e vardım, nihayet Fransa'yı anlayacağım."

İmparatorluk İngiltere'sinden ve imparatorluk Fransa'sından geriye az bir şey kalmıştır. Fakat imparatorluk fikri İngilizler için hâlâ özel bir gücü ifade etmektedir. Bu fikir, bir dizi siyasal yapı ve refleksi Fransa'dakinden daha fazla açıklamaktadır. İşte

İngiltere bu nedenle Commonwealth ile Ortak Pazar arasında trajik bir tercih yapma durumundadır. Ortak Pazarı seçmek, her zaman "muhteşem bir şekilde" ayrı kaldığı Avrupa'yla birleşerek, eski ve kendine özgü dünyasal boyutlarından, onun gururu ve en güçlü geleneklerinden biri olmuş olan boyutlarından vazgeçmek demektir.

Kanada'da: Fransa ve İngiltere

İngiltere, Amerika'yı kaybetmiş, ama Kanada'yı korumuş, hatta onu Atlantik'ten Pasifiğe oluşturmuştur *(a mari usque ad mare)*.

Bu yerleşme ve bu gelişmenin başlıca tarihleri şöyledir: 1759, Montcalm'in Québec surları önünde yenilgisi ve ölümü; 1782, Ontario ve Deniz Eyaletlerine İngilizler ile İngiltere yanlısı Amerikalıların gelişi; 1855-1885, halkı İngilizlerden meydana gelen Deniz Eyaletlerinin gemi ve denizcilerinin Atlantik'te bayrağı ABD'den devralmalarından sonra refaha kavuşmaları; 1867, birçok badireden sonra Kanada dominyonunun kurulması (Ontario, Québec, Yeni İskoçya, Yeni-Brunswick). Dominyona daha sonra şu katılmalar olmuştur: 1870 Manitoba, 1871 Britanya Kolombiya'sı, 1873 Prens Edward adası (7. eyalet). 1882-1886'da "ABD sınırı" boyunca inşa edilen Canadian Pacific Railway, Çayır'ın (Prairie) kolonizasyonuna izin vererek, Fransız Kanadalılar ile Kızılderililerin "melezleri"ni devre dışı bırakacaktır. Oldukça karma bir nüfusla gerçekleştirilen iskân, tıpkı Amerikan Batısında olduğu gibi cereyan edecek ve iki eyalet daha kurulacaktır: Alberta ve Saskatchewan (1907). Nihayet Terre-Neuve (Newfondland) 1948 plebisitiyle 10. eyalet olacaktır.

- ***Fransız Kanada'sı, bugün ülke nüfusunun üçte birini, yani yaklaşık altı milyon kişiyi temsil etmektedir. Eğer böyle bir şey garip kaçmazsa, devasa Québec eyaletiyle sınırlı olan bu bölge, Kanada'nın doğu kıyılarını, Saint-Laurent nehri ağzını, aşağı ve orta vadilerini kapsamaktadır. Kuşatılmış olmakla beraber, güçlü bir şekilde kök salmıştır.***

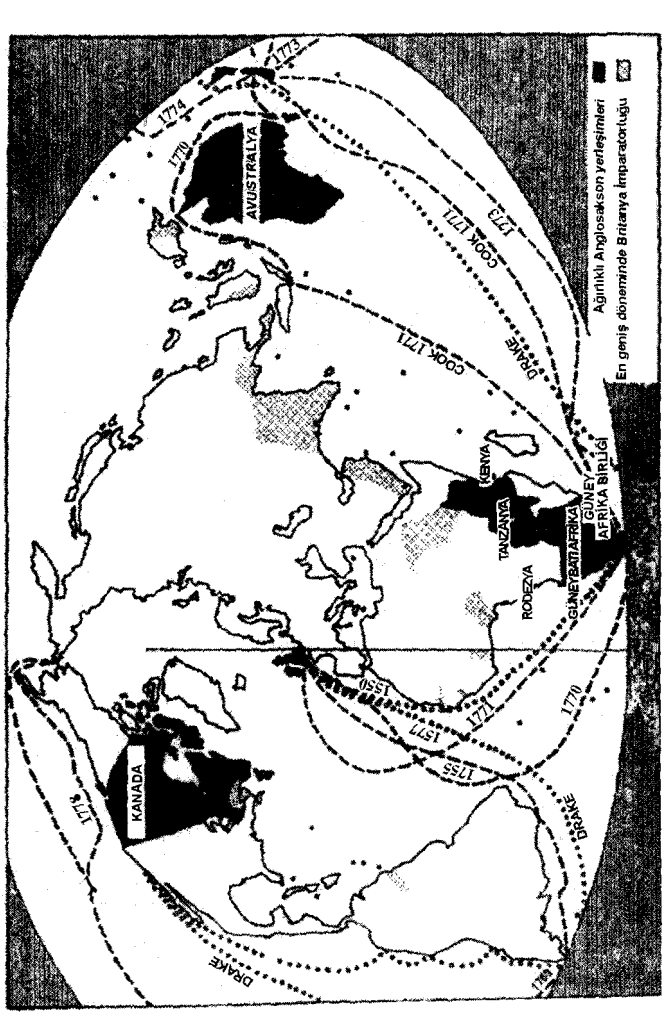
Bu Fransızlar, Fransa'nın batısından giden ve Saint-Laurent ile Mississippi arasına dağılan, sonra da 1763 Paris antlaşmasıyla

kendi kaderlerine terk edilen 60.000 köylünün soyundan gelmektedirler. Bunlar Québec eyaletini tutmayı ve burada sağlam bir şekilde kök salmayı başarmışlardır. Fransız Kanadalı, İngiliz kökenli vatandaşları gibi bir çiftçi değil, bir köylüdür. Batı'nın çağrısına kapılmamıştır, nispi bir yavaşlık içinde kentlere göç etmiş ve New York veya Detroit fabrikalarının cazibesine geç olarak kapılmıştır. Canlı, basit, neşeli bir ırktır.

Batı yönünde oluşan *İngiliz Kanada'sı, Fransız Kanadalıları* kıtanın ortasındaki geniş çaplı maceralardan kopartmış ve onları adeta kuşatmıştır: Deniz eyaletleri, ABD ve nihayet Ontario, Québec eyaletini çevrelemekte ve onu adeta bir ada ülkesine döndürmektedir. Fransız Kanada'sı bu duruma razı olmuş, tırnaklarını toprağına geçirmiş, aslında 1763'ten sonra onu kurtarmış olan ruhban sınıfına katı bir sadakat içinde kalmış, nihayet özü itibariyle XVIII. yüzyıl Fransızcası olan diline sadık kalmıştır. Bugün kendi üzerine kapanmış, öncelikle köylü, sonra geleneği koruyan ve savunan, klasik kültürü yayan güçlü bir ruhban sınıfıyla beraber muhafazakâr bir toplum ve uygarlık olarak ortaya çıkmaktadır.

1763'te Fransa'dan kopuş, her zaman işleyen bir yara, özürü olmayan bir terk edilme olarak hissedilmiştir. Kanada bundan sonra, "eski ülke"yle, dünün ve bugünün Fransa'sıyla teması kaybetmiştir. Karşılaşmaları her seferinde mutlu olmamıştır. Çünkü Fransa, XVIII. yüzyıldan bu yana evrilmiştir; Devrim'i, Cumhuriyet'i, laisiteyi tanımıştır, aynı zamanda kendi tarzında devrimci olan öncü bir toplumsal Katolikliğin meşalesini de yükseltmektedir.

Herhalde fazlasıyla sık söylendiği üzere, *Fransız Kanada'sı* bu yenilikleri yanlış anlamakta, bunlara şaşırmakta ve sırtını dönmektedir. Ama o da evrilmektedir. *Katolik ve köylü uygarlığı,* aynı olarak kalmamakta, gerekli bir gelişmeye açılmaktadır; üniversiteleri bugün devasa bir modernleşme ve aynı zamanda çeşitli insan bilimlerine açılma çabası içindedir. Ve bu hareket, hiç kuşkusuz İngiliz olan diğer Kanada'ya, aslında "Amerikanlaşma"ya karşı inatçı bir direnme zihniyeti sayesinde canlı kalmaktadır.

21. İngiliz Evreni

• ***İngiliz Kanadalılar, nüfusun yaklaşık yarısını (% 48) meydana getirmektedirler. Bunlar american way of life'ı (ama Fransız Kanada'sı da bundan etkilenmektedir) tamamen benimsemişlerdir. Onlar da bir Amerika'dır.***

Başlıca kentleri olan ve gözlerini güneye çevirmiş bulunan Toronto'daki Amerikanlaşma aşikârdır, istilacıdır; evlerdeki, apartmanlardaki mobilya, erkenden kendi iradelerine bırakılan çocukların eğitimi, *boy friends* ve *girl friends* oyunları, komşu Amerika'nın âdetlerinin uzantısı ve devamıdır. Bundan da ötesi, iş dünyası Amerikan tarzında örgütlenmiştir, yani güçlü ve faaldir. Kısacası bu Anglosakson Kanada, uzaktaki İngiltere'den ayrıldıktan sonra güçlü komşusuna doğru yaklaşırken hiçbir sıkıntı çekmemiştir. Anglosakson dünyasının dışındaki çeşitli ülkelerden gelen sonuncu dalga göçmenleri de (özellikle Ontario'nun ötesine yerleşmişlerdir) aynı cazibesinin etkisinde kalmaktadır. Sonuç olarak, Kanada'nın bağımsız kalmasına neden olan şey, ekonominin yükselmesinin ve etrafa yaydığı refahtaki artışın asla silemediği, Anglosaksonlar ile Fransız Kanadalılar arasındaki gizli gerilimler başta olmak üzere, iç çelişkilerdir.

Nitekim "uluslararası güç" (18 milyon nüfus, yılda binde 28'lik nüfus artışı, yaklaşık 9 miyon km^2, yani Fransa'nın on altı katı) olan Kanada, çok sayıda doğal kaynağa ve devasa hidrolik enerji rezervlerine dayanan, hızlı büyüyen bir ekonomidir. Öte yandan, her yerde Amerikan tarzı endüstriler kurulmakta, ama gene de eski ekonomik biçimle canlılıklarını sürdürmektedirler. Örneğin orman işletmeciliği, ağaç gövdeleriyle doldurduğu nehirleriyle bunlardan biridir.

Kanada'nın bağımsız bir devlet olduğunu ekleyelim. İngiliz tacına bağımlılık teorik bir bağdan ibarettir ve İngiltere'yi temsil eden vali, hiç mertebesindeki yetkilerinin yanı sıra, bir de üstelik Kanadalıdır.

Bu siyasal ve ekonomik gerçekler, Fransız Kanada'sını tecrit eden bilinçli veya bilinçsiz gerilimleri yok edememektedir. Fransız Kanada'sının "İngiliz" banka, otel ve mağaza zincirleri tarafından sömürüldüğü, dünyanın Paris'ten sonraki en büyük Fran-

sız kenti olan Montréal'de açıkça görülmektedir ve burada iş dünyasının dili İngilizcedir.

Ancak, fakir bir Fransız Kanada'sının, zengin bir İngiliz Kanada'sı karşısındaki bu ekonomik türden yakınmaları, her şeyden önce bir uygarlığın bir başkasını reddetmesi olan bir zıtlık içinde esasa ilişkin değillerdir. ABD'nin yanı başındaki Kanada'nın, bu ülkenin hızlı ve tam olarak gerçekleştirdiği baş döndürücü özümlemenin örneğine rağmen, iki yüzyıl içinde 60.000 Fransızın hakkından gelememesine (ama bunlar bu arada 100 kat arttılar) şaşırmamak elde değildir. Belki de İngilizler onları Batı'nın fethine bulaştırmayarak, bu köylü toplumunu ve bu gelenekselci, dıştan etkilere kapalı bu insanların kapalı bir cemaat halinde kalmalarına istemeden katkıda bulunmuşlardır. Her halükârda, iki grup arasındaki kopukluk, dün olduğu gibi bugün de açıkça ortadadır ve derindir.

Acaba bu durum, tüm "ulusal" talepleri teşvik eden bir dönem sayesinde, gelecek yıllar içinde siyasal bir yapıya bürünebilir mi? Bu başka bir iştir. Bazıları kuşkusuz bağımsızlıktan söz etmekte, hatta tarih bile vermektedirler: 1964, 1967... Açıkça milliyetçi bir *Alliance laurentienne* vardır, ama kendini aynı anda ve esas olarak bir "ulusal eğitim hareketi" olarak değerlendirmektedir. Bu örgüt taraftarlarından biri 1962'de şöyle bir açıklama yapmıştır: "Biz bir kitle hareketi değiliz." Fiili durumda bir Kanada Fransa'sı vardır ve yaşamaya, ayakta kalmaya kararlıdır, ama Amerika'nın devasa dünyası içinde, 6 milyon insanın aklı başında bir siyasal ve ekonomik birlik, gerçekten bağımsız bir birlik kurması mümkün müdür? Sorunun esası burada yatmaktadır.

Güney Afrika: Hollandalılar, İngilizler ve Zenciler

Hindler yolu üzerindeki eski ve daha düne kadar esas menzil olan Güney Afrika'da, İngilizler buraya 1652'den beri yerleşmiş olan Hollandalıların yerine 1815'te geçmişlerdir, tıpkı 1763'te Kanadalı Fransızlara yaptıkları gibi. Bu yer değiştirmenin sonrasında, kıpırdanmalar, gerilimler meydana gelmiş, *Boer Savaşı*'yla (1899-1902) zirvesine çıkan bu oluşum henüz sona ermemiştir.

Bu iç çatışmalarla boğuşan ve aynı zamanda Doğu kıyılarında Hindli göçmenlerin (bunlardan biri de 1914'te gelen avukat Gandhi'dir) gelmeleriyle uğraşan beyaz Afrika, en fazla güçlü zenci sızmasıyla karşı karşıyadır. Açık, şiddetli terimler içinde ortaya çıkan dram, ne yazık ki henüz başlangıcındadır. Fırtına ise ileride patlayacaktır.

• ***Kelimenin Amerika'daki anlamında "sınır"ın gelişimi, Güney Afrika'nın kaderinin egemen olgusudur. Bu sınır, eğer ABD, Brezilya, Arjantin, Şili, Avustralya, Yeni Zelanda'daki gibi çok sayıda hareket halindeki diğer sınırlarla karşılaştırılmazsa, anlaşılamaz. Dünya burada, Afrika tarihiyle ve yerel tarihle pek ilgilenmemiştir.***

Güney Afrika'da sınır, ölçülü ve temkinli bir sömürgeleştirmenin ilk adımlarından itibaren, beyaz adamla (ona adeta hemen zenci köleler eşlik etmişlerdir) ve Kalahari çöl bölgesindeki Boşiman ile kuzey ve doğu yönündeki Bantu kabileleri arasında ilk temas kurulmasından itibaren vardır. Çeşitli adlar taşıyan bu kabileler, hayvan yetiştirmekte, hayvanlarını demir, bakır, tütün ve ıvır zıvırla değiştirmek için acele etmektedirler. Yavaş yavaş Cap'ın ötelerine götürülen bu sınır, kuru ve tamamen boş bir ülkenin içinde doğan bu kentten uzaklaşmaya hiç ara vermemiştir. Çünkü Kafrlar, hayvan hırsızlığına ve tehlikeli akınlarına rağmen, küçük beyaz koloniyi tehlikeye atabilecek çapta rakipler olamamışlardır.

Bu beyaz koloni, Natal, Transvaal ve Orange yönlerindeki belirleyici sıçramasına ancak 1836'daki "Grand Trek"ten sonra yapabilmiştir. Bunun nedenlerini çözümlemek, bu ilk atılımın veçhe ve sorunlarını kavramak olacaktır.

Sürükleyici unsur; uzun süre önemsiz bir boyutta kalan Cap kentinin kendinden çok, teknelerin bu kentin limanına veya daha kuzeydeki Saldanak koyuna yanaşmaları olmuştur. Yiyecek ve bilhassa taze yiyecek alıcısı olan bu tekneler, tayfalarını karaya çıkartmakta, iskorbite yakalanan hastalarını hastanelere bırakmaktadırlar... Buğdayın (Hind'teki Surat veya Bengal'de daha ucuza buğday alınabiliyordu) gördüğü düşük ilgi, köylülerin da-

ha iyi gelir getiren et üretimine yönelmelerine yol açmıştır. Köylüler et ve (yasağa rağmen) canlı sığır veya koyun satmaya başlamışlardır. Hayvancılığın kuruluş maliyeti daha düşüktü ve getirisi daha yüksekti. Ayrıca mesafe, buğday ve şarapta olduğu gibi onun aleyhine çalışmıyordu. Hayvan limana kendi geliyordu.

Bu gibi avantajların sonucu olarak, hayvan yetiştiricileri daha XVIII. yüzyıldan itibaren sınırı ileri iterek, içlere girdiler ve hareket XIX. yüzyıla gemi yanaşmalarına tabi olarak, hızlanarak veya yavaşlayarak devam etti. XVIII. yüzyıldaki Fransız-İngiliz savaşları, harika bir başarı ve iyi iş yapma fırsatı yaratmışlardır.

Fakat bu genişlemenin siyasal nedenleri de olmuştur. İngiltere 1815'te Güney Afrika'ya el koymuştur. İngiltere'nin Cap yönetimi, 1828'de ünlü 15. kararnamesiyle, Beyazlar ile Renklileri yasalar önünde eşit saymıştır. Bundan da ötesi, 1834 tarihinde İngiliz imparatorluğunda kölecilik, tazminat karşılığında ilga edilmişti ve bu tazminatlar yetersiz sayılmışlardı (1828'de 55.000 beyaza karşılık, 32.000 köle ve 32.000 özgür zenci vardır). Bu tedbirlerle, Kafrların sınır boylarını istila etmeleri bu aynı 1834 yılında meydana gelerek, iki yıl sonraki *Grand Trek* hareketini belirlemişlerdir. Boerler (köylüler) veya *Voor trekkers,* bu hareketle Orange ve Transvaal'in geniş otlu vadilerine doğru ilerlemişler ve buraları bağımsız devletler haline gelmiştir. Bu iki devlet, 1852 ve 1854 tarihlerinde İngiltere tarafından tanınmış; buna karşılık Natal'i on yıl sonra ilhak etmiştir.

Başlangıcını *Grand Trek*'in belirlediği geniş çaplı yayılma; tıpkı Batı'nın fethinin ABD'nin kaderini belirlediği gibi, *Afrikaners* tarihinin en büyük olayını meydana getirmiştir. Bu yayılma, beyaz nüfusun muazzam bir ölçekte dağılmasına ve bu yüzden zencilerle sayılamayacak kadar çok temas ve çatışma nedeninin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu temas ve çatışmaların en çoğu, kendi hesaplarına güneye doğru yayılmakta olan ve bu hareketleri ancak 1879'da durdurulabilen Zulu federe kabileleriyle olmuştur.

- ***İngiltere 1884'te resmen tanımış olmakla birlikte, Boer cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını gönülden kabul etmemişti. Bunun sonucu, ünlü Boerler savaşı olacaktır.***

Witwatersrand'de altın ve elmas madenlerinin bulunması, yeni bir çatışmaya yol açmıştır. Cap valisi Cecil Rhodes, hem Britanya emperyalizminin, hem de madencilik şirketlerinin (De Beers'in kurucularındandır) temsilcisi olduğu için, Bechunaland ve Rodezya'da beratlı şirketler kurarak, madencilik şirketlerinin cezbettiği yabancılar konusunda olay çıkartarak, 1895'te Dr. Jameson'ın düpedüz bir korsanlık eylemi olan akınını örgütleyerek, iki cumhuriyeti kuşatmış ve böylece kopuşu hızlandırmıştır.

Fakat sıcak savaş ancak 1899'da başlamış ve İngiliz birlikleri açısından hemen felâketli sonuçlar vermiştir. Savaş, ancak temerküz kamplarının kurulması ve baş edilmesi güç bir gerillaya karşı uzun bir mücadelenin sonunda İngilizlerin lehine dönmüştür. İki eyaletin teslim olmaları ve ilhak edilmelerinden (31 Mayıs 1902) sekiz yıl sonra, İngiliz *hükûmeti* mağluplara özgürlüklerini iade etmiş ve Güney Afrika Birliği dominyonunu kurmuştur (1910).

- ***Apartheid dramı, bugün temel sorundur.***

Özellikle İkinci Dünya Savaşından beri, Güney Afrika tam bir endüstriyel ve kentsel atılım içindedir. Fakat bu atılım, onu tehdit eden insani çatışmaları artırmıştır.

Hollandalı göçmenler ve Cap'a XVIII. yüzyıldan itibaren gelen Fransız sığınmacılardan türeyen diğer Calvinciler, bugün her şeyden önce köylü olup, çok geniş topraklara sahiptirler (ortalama 750 ha.). Bu tarlalardaki verim, iklim koşulları ve toprakların zayıflığı nedeniyle düşüktür. Zaten bugün ülke yüzölçümünün % 4'ü işlenmektedir. Ekstensif bir tarımdan entensif bir tarıma geçilmesi ve altın madenleri ile endüstri tesislerindekilerle aynı barakalarda *(compounds)* üst üste yığılan bir emek gücünün payının düşürülmesi için, maksimum ölçüde makineleşmeye gidilmesi gerekmektedir. Ayrıca gübre kullanmak, hâlâ geniş alanları dolduran mısır teküretiminden vazgeçmek, çok ilkel bir hayvancılıktan uzaklaşmak gerekmektedir. Bütün bunlar, zaman, borç, yatırını ve nihayet bu kadar büyük maliyetlere katlanabilecek büyük işletmelerin muhafazasını gerektirmektedir.

Bu kaba ve bazen şiddete başvuran büyük toprak sahipleri, İngilizlerin gelmesinden önceki her şeyin adeta Kitabı Mukaddes döneminde olduğu gibi cereyan ettiği, etrafında hizmet için doğmuş yumuşak başlı kölelerin olduğu eski zamanları özlemle hatırlamaktadırlar.

Bütün bu *Boer* çocuklar, Hollanda dilinden türeme Afrikan dilini konuşmakta ve hemen hemen aynı sayıda olan, ama kentlerde oturan ve endüstrileşmeyi harekete geçirip, avantajlarından yararlanan İngilizlerle zıtlaşmaktadırlar.

İngilizler ve Afrikanerler 1939'a kadar iyi geçinmeye, renkli insanların karşılarına çıkardıkları ürkütücü sorunlara birlikte göğüs germeye çalışmışlardır. Fakat siyasal uyum, Dr. Malan'ın ve hem İngiliz unsurların "Afrikanerleşmesini", hem de Zencilere karşı mutlak bir ırk ayırımı siyasetini *(apartheid)* öneren hoşgörüsüz milliyetçiliğinin başarı kazanmasıyla bozulmuştur.

Güney Afrika Birliği 1961'de Commonwealth'den çıkmıştır. İngiltere, bu ülkenin dünyaya şiddetli itirazlara yol açan tehlikeli ırkçı siyasetine ortak olmak istememiştir. Bu siyaset, hiç kuşkusuz umutsuzdu. Bizzat nüfusun ve ekonominin atılımı, verileri daha da dramatik hale getirmektedir. İşte rakamlar: 1962'de 15 milyon olan nüfusun 10 milyonu Zenci, 3 milyonu Avrupalı, 1,5 milyonu melez –"*bastards*"– ve ‰ 5'i Asyalıdır. Demek ki beyazlar toplamın % 20'sini meydana getirmektedir ve bu toplam büyürken, denge çok hafifçe beyazların aleyhine bozulmaktadır.

Beyazların zencilere ve sarı ırktan olanlara (bunlar yalnızca Natal eyaletinde vardır) karşı siyasetleri, her zaman dikkatli ve etkin bir bencillik içinde olmuştur. Bu konuda alınan yasal tedbirler, sürekli yenilenen ve onarılan bir set oluşturuyora benzemektedir. Amaç nedir? Zencileri (ve hatta sarı ırktan olanları) bazı bölgelerden uzaklaştırmak, onlara mülkiyet hakkını yasaklamak, onları yerli toprakları *(Native Reserves)* üzerinde tutmak, orada zapt etmek ve muhafaza etmek. Oysa Zencilerin, ilkel tarımları yüzünden hemen gerilettikleri ve bu yüzden de mekânın kısıtlı hale geldiği fakir topraklar üzerinde yığılmaları artık mümkün değildir. Öte yandan, Beyazların uyguladıkları tarım ile tam atılıma geçmiş durumdaki endüstrinin emek gücüne ihtiyaçları vardır. Ve zaten endüstri kitlesel bir üretim ve deneyimsiz ilkel bir

emek gücü için tasarlanmıştır. Tutkulu *apartheid* siyasetinin karşı çıktığı sonuç, "beyaz adam"ın topraklarının istila edilmesidir. Zenciler, Durban veya Johannesburg'da Beyazlardan daha kalabalıktırlar ve ücretleri % 17-40 daha düşüktür.

Native Reserves'den dışarı çıkan dalgaların önüne set çekmek için, Güney Afrika şu yollara başvurmaktadır: a) yerli tarımının verimini uzmanlaşmış bir *eğitim* aracılığıyla yükseltmek; b) sonra bu rezervleri veya *onların* hemen civarını endüstrileştirmek, ama böylesine bir *siyasetin* yol açacağı ekonomik sorunlar daha şimdiden tartışılmaktadır: *böylesine* bir siyaset, Beyazların endüstrilerini ucuz bir emek gücünden mahrum bırakacak, aynı zamanda onun karşısına tehlikeli bir rakip çıkmasına yol açacaktır.

Native reserves sorunu, Swaziland, Bechunaland, Basutoland gibi İngiliz protektoralarının kaderine de bağlıdır. Bunların birliğe dahil edilmeleri 1910'da öngörülmüş, ama uygulanmamıştır. Ve İngiltere ile Güney Afrika'nın karşılıklı konumları, bu sorunun çözümünü kolaylaştırmamaktadır.

Kısacası, "Birlik birçok açıdan bir kavşaktır: tarımsal ve endüstriyel *bir* devrimin ortasında, bu kez toplumsal olan başka bir devrime göğüs germek zorundadır." Bunun aynı zamanda ırksal bir devrim olduğu da söylenebilir. Sonuç olarak, Güney Afrika çeşitli Avrupalı ve yerli uygarlıkları bütünleştirememiştir. Ve günümüzde başka hiçbir çözüm yoktur.

Avustralya ve Yeni Zelanda ya da İngiltere Nihayet Tek Başına

İngiltere üç kez yalnız başına kalmayı başarmıştır: ABD'de başlangıçta ve Avustralya ile Yeni Zelanda'da baştan sona. Bu tek başınalık verimli olmuştur. Avustralya ve Yeni Zelanda'da karşımızda canlı ve türdeş İngilizler vardır; buraları ne iki halklı Kanada, ne de dramlarıyla Güney Afrika'dır. "Anavatandan en uzaktaki bu dominyonlar, hepsinin en İngiliz olanlarıdır."

Bu arada, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın ortaya çıkışlarının yeni olduğunu unutmayalım. Avrupalı ve dünyalı hayata, Avustralya 1786'dan itibaren (iki yüzyıl olmuştur ve bunun başlangıcı

uzun süre çok mütevazidir: 1819'da 12 bin, 1821'de 37 bin Avrupalı); Yeni Zelanda da, eğer Katolik (1634) veya Protestan (1814) misyonerlerin yerleşmeleri ihmal edilecek olursa, 1840'tan itibaren doğmuşlardır. İngilizlerin Kuzey adasına yerleşmelerinden (1840) ve bunun ardından balina gemilerinin burada üslenmelerinden (1843) bu yana bir yüzyıldan fazla bir zaman geçmiştir. Yeni Zelanda o tarihlerde bin kadar göçmen barındırıyordu.

• ***Avustralya ve Yeni Zelanda türdeşliklerini, yerli halkların Beyazların karşısında neredeyse tamamen yok olmalarına borçludur. Avustralya'da adeta tam olan bu yok olma, Yeni Zelanda'da biraz kalıntı bırakmıştır.***

Ayrıca bu iki coğrafya birbirine zıt olduğu için, yerlilerinin geçmişleri de çok farklı olmuştur. Aslında bir kıta olan kitlesel Avustralya'nın karşısında; fırtınalı denizleri olan engebeli Yeni Zelanda adaları yer almaktadır.

Avustralya'da, MÖ VI. bin yılına kadar geri giden göçler –Australoidler– sonucunda buraya gelenler, topraktan, bitkiden, hayvandan yana aşırı fakir bir hapishanede önce macera aramışa, sonra tuzağa yakalanmışa benzemektedirler. Avustralya kabileleri, burada bitkisel bir hayat sürdürmüşler, çoğu zaman açlık sınırına kadar gelmişlerdir. Bu kabileler sosyolog ve etnologların ilkel topluma ilişkin geniş çaplı bilgiler devşirdikleri, canlı bir eski müze gibidir. *Totemizm* konusundaki bütün tartışma ve yorumlar, bu sefil hayatlara dayandırılmaktadır.

Hâlâ taş çağında olan bu halkların Beyazlarla olan bu temasa tahammül edememeleri bir vakıadır. Narin grupları bu temasla çökmüştür. Tasmanya'nın sonuncu yerlisi 1876'da ölmüştür. Avustralya yerlilerinin neredeyse tamamı, Queensland ve Kuzey Toprağı'na sürülmüştür (toplam olarak 20 bin kişi kadar).

Yeni Zelanda'da temas daha dramatik olmuş, fakat sonunda felâkete uğrayanlar, Maoriler, yani özelikle Kuzey adasına yerleşmiş olan Polinezyalılardır. Bu sonuncular, canlı Polinezya uygarlığına mensuptur; Yeni Zelanda'ya herhalde IX. ve XIV. yüzyıllarda, maceralarının güney sınırında ulaşmışlardır. Yeni Zelanda,

onların esas vatanı olan muz, taro ve İgnam ülkesinden farklıdır, bu tropikal dünyanın dışındadır; Batılı göçmenlerin büyülenmelerine yol açacak bir şekilde ılıman bir ülkedir (tam İspanya'nın antipodundadır, ama onunla aynı iklime sahip değildir).

Maoriler bu durumda, Kuzey adasına olabildiğince uyum sağlamakla, çok sayıda bulunan kuş avlamakla –yegâne vahşi hayvanlar bunlardır–, yanlarında getirdikleri yegâne evcil hayvan olan köpek yetiştiriciliğiyle, çok çalkantılı olduğu için denizde değil de nehir ve göllerde yaptıkları balıkçılıkla, kök toplayıcılığıyla yetinmek zorunda kalmışlardır. Ahşap evler yaparak, keten elbiseler dokuyarak, soğuk iklime uyum sağlamışlardır. Kabileler arası bitmez tükenmez savaşlara alışık olduklarından, Avrupalılara karşı inatçı bir direnme göstermişlerdir.

Bu savaşlar Avrupalılar, ama daha çok onlar için ölümcül olmuş, sonunda 1868'de ezilmişlerdir. Ancak Maoriler, XX. yüzyılın başında bu adeta ölümcül bunalımı aşmaya başlamışlardır (1896, 42 bin; 1952, 120 bin; 1962, 142 bin). Yüksek bir doğum oranı, aile yardımları, Auckland gibi büyük kentlerde iş olanağı, bu toparlanmayı belirlemiştir. 2.230.000 olan Yeni Zelanda nüfusunun % 6'sını temsil etmektedirler ve şu an için Yeni Zelanda uygarlığının birliği üzerinde bir tehlike oluşturuyora benzememektedirler.

• ***Avustralya ve Yeni Zelanda'nın kısa tarihleri, her seferinde konjonktüre veya dünya tarihine bağlı olan bir dizi ekonomik şans tarafından vurgulanmıştır. Bunlar, tıpkı içine atlanılacak veya kaçılacak, hareket halindeki bir tren gibi ani çıkan şanslardır.***

Amerikan bağımsızlık savaşından sonra İngiltere'nin, forsalarını *(convicts)* Virginia'dan başka bir yere aktarmak zorunda kalması, Avustralya için bir şans olmuştur. Böylece Avustralya'nın ilk kolonisi, bir ceza kolonisi olarak doğmuştur. İlk forsa kafilesi 18 Ocak 1788'de, sonradan Sydney'in yükseleceği Port Jackson iskelesine gelmiştir. Bu ceza kolonisi statüsü, ancak 1840'ta ilga edilecektir.

Ancak daha işin başında küçük toprak sahiplerinin (*settlers*) yanında, merinos koyun üreticilerinin (*squatters*) macerası başlamıştır. Pek zahmetli olmayan koyun yetiştiriciliği, *convicts*'in yarı tembelliğine uygun düşmekteydi. Bunun yanı sıra, büyük maliklerin paraları ile İngiliz ve dünya yün talebi, Avustralya yününü zirveye çıkarmıştır ve bugün hâlâ zirvededir.

Kaliforniya'daki altına hücumdan (1849) iki yıl sonra, 1851-1861 arasında bu kez Avustralya'da bir hücum yaşanacaktır. Altın çılgınlığı, Yeni Galler kolonisi boyunca, yönetilmeleri olanaksız *diggers* çetelerinin bölgeye dağılmalarına yol açmıştır. Fakat *rush,* iskânı kolaylaştırmış ve ekonomik atılımı teşvik etmiştir. Çünkü bu yeni gelenleri doyurmak gerekmiştir.

Yeni Zelanda'da da birbiri ardına yün, buğday ve ilk önce 1861'de Güney adasında bulunan altın sıçramaları olmuştur. Kuzey adası bu *rush*'tan ötürü bir ân bozulmuşsa da (hatta Yeni Zelanda'nın başkenti, 1865'te Auckland'dan Wellington'a kaydırılmıştır), ekonomi bu canlı atılımdan büyük kazançlar sağlamıştır, çünkü burada da altın arayıcılarını iaşe etmek, doyurmak gerekmiştir. Adalar, 1869-1879 arasında büyük bir refaha kavuşmuştur.

Fakat bu refah dönemlerinin, arkasından duraklamaların ve gerilemelerin geldiği bu ileri doğru sıçramaların tablosunu (örneğin her iki ülkenin de 1929-1939 arasındaki durumu korkunç kötüleşmiştir) burada ayrıntılı bir şekilde vermenin gereği yoktur. Yapılması gereken tek iş, Avustralya'nın büyük endüstrileşme hareketini zikretmektir. Muazzam hidroelektrik kaynaklarına rağmen, Yeni Zelanda henüz böylesine bir başarı kaydedememiştir.

Bütünsel tanıklık açıktır: Bu uzak Avrupaların refahı, dünyanınkine bağlıdır. Yaşadıkları hayatın kolaylığı ve rahatlığından, özellikle yüksek bir refahın (ve bu, sefalet ve aşırı nüfusun hüküm sürdüğü Uzakdoğu'nun azgelişmiş ülkelerinden birkaç saatlik uçuş mesafesinde olmaktadır) ötürü, kendilerinin fark edemediklerinden daha fazla bağlıdır. Sömürge değil de "Avrupa" olan Avustralya ve Yeni Zelanda, Britanya imparatorluğuna bağlılıklarına rağmen (bu imparatorluk onların en büyük mal satıcısı ve alıcısıdır), bağımsız ülkelerdir (Avustralya 1901'den, Yeni Zelanda 1907'den beri).

• ***Bu Güney devletlerinin sabit siyasetleri, muazzam mekânların sundukları müthiş olanakları yalnızca kendilerine ayırmak ve kapıyı göçe sıkı sıkıya kapatmak; yüksek bir hayat düzeyini ve etkin (çünkü bolluğa dayanıyor) ve pragmatik bir sosyalizmi ne pahasına olursa olsun korumaktır.***

Yeni Zelanda daha XX. yüzyılın başında gerçek bir demokrasi olmuştur. 1856'da günlük çalışma süresi 8 saat olarak belirlenmiştir; 1877'de devlet ile Kilise ayrılmıştır; 1893'te kadınlara oy hakkı tanınmıştır; aynı yıl büyük topraklara el konulmuştur; 1894-1895'te sendikalar ile patronlar arasındaki çatışmalarda zorunlu uyuşma getirilmiştir; 1898'de yaşlılara emeklilik tanınmıştır. Avustralya'da da aynı gelişmeler olmuştur. Bu ülkede göçmenlere 1891'de kapatılan kapı, ancak 1893'teki altına sonuncu hücum sırasında açılacak ve Batı Avustralya'da, çölün ortasında Coolgardie'nin kurulmasıyla sonuçlanacaktır. Yeni Zelanda tarzı rejim o sırada kolaylıkla yerleşmiş ve Avustralya Labour Patrisi'nin iktidarı sırasında, kıta "işçi cenneti" haline gelmiştir.

Bütün bu refah olumlu sonuçlarını ücretler, hayat düzeyi, çok düşük çocuk ölüm oranı, hayat beklentisinin uzunluğu üzerinde gösterirken, sosyal güvenliğin muazzam harcamaları, kamu maliyesi ve milli gelirde israflara yol açmaktadır. Böylece Avustralya'da, Sydney ve Melbourne gibi, nüfusları ikişer milyona yaklaşan devasa kentlerin gelişimiyle sıklaşan grevler, korkunç pahalıya mal olmaktadır. *Chamber of Commerce Journal*'ın Ekim 1949 sayısına göre, bu grevlerin Ocak 1942 ve Haziran 1949 arasındaki maliyeti 20.800.000 ton kömürdür. Bu güçlükler ve bu talepler, Avustralya ve Yeni Zelanda'da işçi hükümetlerinin iktidardan düşüşlerini açıklamaktadır. Fakat bu yönetim değişiklikleri, ne büyük kavgalara, ne de bütünsel siyaset değişikliklerine yol açmıştır. Yanlızca oyuncular değişmiş, oyun aynı kalmıştır.

Ama acaba bu siyaset akılcı mıdır? Adeta kıta olan bir ülkenin zenginliklerini 10 milyon Avustralyalıya (yoğunluk, km^2 başına 1,2) tahsis etmeye dayanmaktadır (İngiltere'den daha geniş olan Yeni Zelanda'daki yoğunluk ise, km^2'ye 0,7'dir). Fakat günümüz dünyasında, tehditkâr "dış proletaryalar" hızla düşmekte-

dir. Sonuncu dünya savaşı, Japonların Avustralya sınırlarına kadar dayanmalarına tanık olmuştur. Avustralya bundan ancak, Amerikalıların Mercan denizindeki (Mayıs 1942) deniz seferi sayesinde kurtulabilmişlerdir. Avustralya bundan dersini alarak, göçmenlere açılarak, gücünü artırmak ve endüstrisini desteklemek istemişse de, pek başarılı olamamıştır. Fakat bu durum, uzaktaki Yeni Zelanda'yı hiç etkilememiştir. Ancak refah burada da bildik sonuçlarını vermektedir: doğumların yavaşlaması (binde 29), nüfusun yaşlanması (ölüm oranı, binde 9,3). Öylesine bir yaşlanma söz konusudur ki, yeni bir ülke ve erken bir demokrasi olan Yeni Zelanda, artık "genç" bir ülke değildir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ÖTEKİ AVRUPA

Öteki Avrupa: Moskof Devleti, Rusya, SSCB

Adeta Amerika kadar geç gelişen, ama Avrupa kıtasının üzerinde olduğundan Batı'ya bağlı olan öteki Avrupa, Rusya'dır, bugün SSCB haline gelmiş, eskinin Moskof devletidir. Kavramamız gereken şunlardır: 1° kökenleri ve bitmez tükenmez geçmişi; 2° 1917 devriminden sonra Marksizmi benimsemesi; 3° bugün geldiği nokta, filozof diliyle *eutéléchie*'si (etkin ve etkili enerji)

Ve tabii ki her seferinde aynı kişi söz konusu olacaktır. Prestij, kuşkusuz büyük devrim deneyine sahip olan ülke olmasına, ama aynı zamanda endüstri devrimini rekor bir zamanda başarmış olmasına bağlıdır. 1917'de endüstrileşmenin başlarında olan bu ülke, 1962'de Amerika'nın denge unsuru haline gelmiştir. Bu seyirlik başarı, günümüz azgelişmiş ülkelerinin umududur. Acaba onlarda, bu aşamayı bir solukla alabilecekler midir? Acaba bu hızlı başarının koşulu sosyalizm mi olmuştur?

AYIRIM I

Başlangıçtan Ekim 1917 Devrimine

Batı Avrupa'nın çok sayıda kazaya rağmen asla bir benzerini sunamadığı, şiddetli felâketlerle kesintiye uğramış bu kadar uzun bir geçmişi birkaç sayfada makul bir şekilde özetlemek hiç de kolay değildir.

Birinci güçlük: bu çok yönlü ve karmaşık tarihin içinde oynadığı sahnenin azameti. "Dünya ölçeğinde" olan bu sahne, çok çeşitli görüntülere sahiptir.

İkinci güçlük: Slav halklar bu mekâna geç dahil olmuşlardır ve zaten burada tek başlarına olmayacaklardır. Rusların atası olan Slavların odağı, Karpatlar ve bugünkü Küçük Polonya'dır (Polonya, bugün tamamen Slav nüfusa sahip tek ülkedir). Demek ki, oyuncu sahneye geç girmiş, sonra sahnenin tümünü geç doldurmuştur.

Kiev Rusyası

• ***Bu aşırı bolluktaki ve insandan yana hemen hemen boş mekân, Amerikan kıtasının çıplak azametini akla getirmektedir.***

İnsan burada kaybolmaktadır. Geniş düzlükler, devasa nehirler, insanlık dışı mesafeler, nehirden nehire bitmez tükenmez taşı-

malar, devasa bölgeler: Karşımızda daha şimdiden Asya'nın ölçüsüzlüğü vardır.

Kiev'den Perm'e çekilecek bir hattın kuzeyinde, geniş ormanlar, Kuzey Avrupa ormanlarının devamı olarak sürmekte ve kuzey-güney yönünde uzanan Ural dağlarının ötesindeki bitmek tükenmek bilmeyen Sibirya taygasına bağlanmaktadır. Urallar, tıpkı Vosgelar gibi zayıf bir engel olmakla birlikte, Avrupa'nın itibari sınırını; Avrupa Rusya'sı ile Asya Rusya'sı arasındaki sınırı meydana getirmektedir.

Güneyde, steplerin (kelime Rusçadan geliyor) açık boşlukları uzanmaktadır: Verimi *çernoziom* topraklarıyla kara step; kuru mevsimde atların içinde tamamen kaybolduğu uzun otlarla boz step; Hazar kıyılarında tuzlu alanlarıyla beyaz step.

Rus mekânı, bir yandan Arktik okyanus ve Baltık, diğer yandan Hazar ile Karadeniz arasında uzanan geniş ve alçak bölgelerin bir bütünüdür. Baltık ve Karadeniz, canlı, cazip, esas mekânlardır. Asya bunların her ikisine de gitme, onlarla birleşme, onu Batı'ya ve Akdeniz'e yani Avrupa uygarlığına bağlayan pencere ve kapıları burada açma eğilimindedir.

Ama aynı zamanda steplerin kaygılı Asya'sına; kavgalarını, koşullarını, XVI. yüzyıla kadar olan istila tehlikelerini anlattığımız göçebeler Asya'sına açılma eğilimine de sahiptir. Doğudan gelen bu göçebeler, İran'ı ele geçirip Bağdat'a yöneldikten sonra, fırtına Rus mekânının lehine olmak üzere yön değiştirmiştir. Fakat Yakındoğu güneşi altında herkese yer olmadığından, birçok Asyalı ziyaretçi daha iyisini bulamadığından, Volga, Don, Dniepr, Dniestr vadilerine, hatta daha ötelerine kadar Rus steplerine yöneleceklerdir. Bu istilalar, Moskof devletini defalarca vurmuştur.

Rus ülkesi böylece, koruduğu Avrupa ile, her zaman sert olan darbelerini, zararını kendi çekmek üzere yumuşattığı Asya arasındaki bir sınır olma kaderini izleyecektir.

• ***Gerçek bir Avrasya ancak Baltık'tan güney denizlerine kadar olan kıstakta baraj oluşturarak, bağlantıları denetim altında tutarak olabilir. Bu ve diğer nedenlerle, Rusya ancak Kiev prensliğinden itibaren (IX.-XIII. yüzyıllar) vardır.***

Ari kökenli bir halklar grubu olan (diğer tüm Slavlar gibi) Güney Slavları, çeşitli nedenlerden ötürü kabileler ve klanlar halinde, Dnieper kent, kır ve ovalarına kadar ilerlemişlerdir. Miladın başlarında ortaya çıkarak çoktan beri burada olan halklara katılmışlardır: Uzak Ural'dan gelen Finliler; Orta Asya kökenli çeşitli halklar (İskitler, Sarmatlar, Kama Bulgarları); Hazar ve Don kıyıları kökenli Vistül ve Nemen Gotları; Hazar Alanları (bunlar daha sonra Museviliğe geçeceklerdir).

Avrupa ve Asya'dan gelen halkların karışımı olan bu ilk Rusya *Küçük Rusya*'dır. Bu karışma, kentlerin başarısı, kuzeydeki Büyük Novgorod ile güneydeki Kiev arasındaki bölgede hayatın canlanması; Baltık'tan Karadeniz'e uzanan ve daha ötelerde, ışıkları *Kievliler'in* gözlerini kamaştıran ve onlara yükselmekte olan Bağdat'a kadar uzanan çılgınca seferler ilham eden aşırı zengin kent İstanbul'a kadar uzanan başarılı bir ticaret yolunun belirleyici rolü olmadan açıklanamaz. Bu yollar aracılığıyla, kuzeyden güneye amber, kürk, balmumu, köle; güneyden kuzeye de kumaş, değerli ipek, altın sikke gitmektedir. Arkeologlar, bütün bu güzergâhlar boyunca bu sikkelerden bulmuşlardır; altının belirlediği bu yol, aynı zamanda onun refahını da göstermektedir. Nitekim her şey bu altına bağlı olmuştur. Kırlara fazlasıyla ağır gelen kentleri desteklemiştir. Bu kentler kırların varla yok arasında olmaları nedeniyle, birbirlerini desteklemiş ve Novgorod'dan Kiev'e kadar olan bölgede, mallarını, kavgalarını ve hükümdarlarını mübadele etmişlerdir.

Kiev Rusya'sı, özellikle güney yönünde olmak üzere, kendini sürekli savunmak zorunda kalmıştır. Fakat İskandinavların ülkesi olan yukarı kuzey, ona istediği kadar paralı asker sağlamaktadır. Bugün hizmetkâr olan bu askerler, ertesi gün efendi haline gelebilmektedir. Her zaman savaşa hazır bu "Normanlar", daha doğrusu bu "Varegler", köylü ve henüz ilkel bir İsveç'ten, bazen de Danimarka'dan gelmektedirler. Onları Rus kentlerine bağlayan ve "Yunanlılara doğru" götüren Dnieper yoluna istekle dalmaktadırlar. Bu bölgeye, *Gardarikki* ("kentler alemi") gibi karakteristik bir ad vermişlerdir. Bu maceracı askerlerden bir aile, Rurik hanedanını kurmuştur. Başlangıcı pek iyi bilinmeyen bu

hanedan, X. yüzyılda Kiev'e ve bütün kent grubuna egemen olmuştur. Yazarına göre değişmek üzere, Kiev Rusya'sı prensliği, Rurikliler hanedanı (Rurikoviçi) gibi adlar verilecektir.

Bu ilk Rusya'nın ihtişamı, açıklamasını genel tarih bağlamı içinde bulmaktadır. Batı Akdeniz, VII. ve VIII. yüzyıllardaki İslam fethi nedeniyle uzun zamandan beri kapalıdır; Novgorod'dan Kiev'e ulaşan karayolu, bu durumda kuzey ülkeleriyle güneyin zengin bölgelerini birleştiren bir telafi yolu haline gemiştir. Batı Akdeniz'in XI. ve XII. yüzyıllarda tekrar açılması ve denizlerdeki Müslüman üstünlüğünün sona ermesiyle, nehirler ve taşımalara dayalı bu bitmez tükenmez yolun yararı azalacaktır. İstanbul'un 1204'te Latinler tarafından zaptıyla da tamamen kopacaktır: deniz yolu kıta yolunu öldürmüştür.

Kiev prensleri daha bu tarihten önce, sınırlarını korumakta, Balkanlara ve Karadeniz'e ulaşmakta giderek zorlanmaya başlamışlardır. Eski bir halk deyişi, "Yemek içmek söz konusu olduğunda Kiev'e giderler, ama Kiev'i savunmak söz konusu olduğunda kimse kalmaz" diye iddia etmektedir. Bundan daha doğru bir şey olamaz. Güney göçerlerinin ardı arkası kesilmeyen ilerlemeleri, prensliğin kır ve kentlerini bu süvarilerle doldurmaktadır: Peçeneklerden sonra ortaya Türkler çıkmış, daha sonra da, Rus kroniklerinin Poloveç adını verdiklerin Kıpçak veya Kumanlar gelmiştir.

Kiev prensliği halkının bir bölümü, XI. yüzyıldan itibaren kuzeydoğuya doğru yer değiştirmiştir, buna kaçmıştır da denilebilir. Bu ilerleme esnasında, Rostov yönünde (tam adı Rostovlaoslavski, bu küçük kuzey kentini bugünkü Don üzeri-Rostov'la karıştırmamak gerekir) yer alan devasa ormanlardan toprak açmışlardır. Burada yenidir Rusya ve Slavlarla Finlilerin arasında yeni bir karışım başlamaktadır. Moğollarla aynı kökenden olan Finliler, halkın ilk tabanını oluşturmuşlardır. *Büyük Rusya* denilen ülkenin kökeni işte böyledir. Barbar, ama sağlam olan bu yeni Rusya, daha Kiev'in ışıkları sönmeden yerleşik hale gelmiştir. Kiev'in 6 Aralık 1241'de düşmesine yol açan devasa Moğol ilerlemesi, aslında çoktan beri yavaşlamakta olan bir devlete son vermiştir. Bundan beş yıl sonra buradan geçen bir seyyah, kentin

yerleşim yerinde iki yüz sefil evden başka bir şey bulamayacaktır.

• ***Rus kentleri, Batı kentleri. Kiev Rusya'sı yüzyıllar boyunca maddi başarısıyla, kentlerinin parlaklığıyla öne çıkmıştır; o sıralarda Avrupa'nın doğusuyla batısı arasında hiçbir gecikmişlik farkı yoktur.***

Ancak karşılaştırmalı tarihçiler, Kiev prensliğindeki bu büyük kentlerin, o sıralarda Batı'da belirmekte olan kentlere her bakımdan benzemediklerini kaydetmektedirler. Bu kentlerin, Batı'daki kentler gibi, etraflarında yer alan yarı kent, yarı köy olan, ama ana kentin görevlerini paylaşan bir şehir kuşağıyla çevrelenmediklerini söylemektedirler. Ama asıl fark, bu ilk Rus kentlerinin, Batı'da olduğunun tersine, kırdan açıkça ayrılmamış olmalarında ortaya çıkmaktadır. Büyük Novgorod civarındaki kırlarda yaşayan senyörler, bu kentin meclisi olan *Veçe*'nin üyesidirler. Bu meclisin kararları, kent içinde olduğu kadar, egemen olduğu geniş *hinterland*'da da geçerlidir. Senyörler *Veçe*'ye egemenken, ticaret aristokrasisi de *Sovyet*'e (Meclis) egemendir. Ama Kiev'de öncelikli yer, prensin birliklerini meydana getiren senyörlere aittir: *drujina boyarları*. Demek ki antikiteninkiler, yani Attika'nın Eupatrides'ine açık Atina gibi açık kentler söz konusudur. Ve bu kentler, kendi üstlerine ve yurttaşlarının ayrıcalıkları üzerine kapanmış Batı Orta Çağ kentlerinden farklıdır.

Ortodoks Dini

• ***Kiev Rusya'sı, Ortodoks Hıristiyanlığa geçerek, Rusya'nın geleceğini yüzyıllar boyunca belli bir yola sokmuştur.***

Nitekim Kiev yollarından yalnızca mallar değil, Hıristiyan yapmak için gelen misyonerlerin vaazları da geçecektir.

Hıristiyanlığın prenslikte yayılması, prens Aziz Vladimir'in veya diğer adıyla Parlak Güneş Vladimir'in siyaseti sayesinde olmuştur. Bu prens bir ara, uyruklarıyla birlikte Musevi olmayı düşünmüş, sonra Bizans ayinlerinin güzelliklerine kapılmıştır.

988'de tüm uyruklarının Hıristiyan olmasına karar vermiştir (Kiev halkı, Dnieper sularında toptan vaftiz edilmiştir). Ama Hıristiyanlık bir yüzyıldan beri, özellikle güneyde ve Kiev kentinde zaten yayılmaktadır. Bu yaygınlaşmaya, aziz Basilius'un 861'de Hazarya'daki belirleyici misyoner faaliyeti yol açmış; Moravlar 862'de, Bulgarlar 864'te, Sırplar 879'da Hıristiyan olmuşlardır... Demek ki Rusların Hıristiyanlığa geçmeleri, diğerleri arasındaki bir olaydan ibaret olup, İznik Ruhani Meclisiyle yatışan (787) ve Tasvirkırıcılık adı verilen uzun bunalımın ertesinde, yaşlı Bizans Kilisesinin istisnai ışıma gücünü gösteren kanıtlardan bir tanesini daha meydana getirmekte ve aynı zamanda, Yaşlı Kilise'nin sağlığına tekrar kavuştuğunun işareti olmaktadır. Bundan sonra, bu Kilisenin propagandası Uzak Asya'nın kalbine kadar ulaşacaktır.

Ancak Hıristiyanlığın önce Küçük, sonra da Büyük Rusya'ya nüfuz etmesi için belli bir zamanın geçmesi gerekecektir. Parlak başarılar biraz gecikecektir: Kiev Ayasofya kilisesi 1025-1037'de; Novgorod Ayasofya'sı 1045-1952'de; ilk manastırlardan biri olan Kiev Kryptos manastırı 1051'de inşa edileceklerdir.

Bunun nedeni, Rus kent ve kırlarının pagan tapınılarına bağlı olmaları ve bunların köklerinden yavaş kopmalarıdır. Hıristiyanlık öncesi inanç ve zihniyetlerin bir kısmı bugüne kadar yaşamıştır (özellikle evlilik, ölüm, tedavi alanlarında). Bunlar, Rus Hıristiyanlığına renk katmıştır. Bu renkler özellikle ayinler, ikonalar ve paskalya bayramı konusunda vurgulu olmuşlardır.

- ***Rus dünyası ve uygarlığının X. yüzyıldan itibaren bütünü itibariyle Bizans'ın yörüngesine girmiş olması, bir Doğu Avrupa'yı bir Batı Avrupa'dan ayırmaya katkıda bulunmuştur.***

Katolikler ile Ortodokslar arasında, çeşitli açılardan tanımlanan farklılıklar, çözmekten önce daha formüle etmenin bile güç olduğu büyük bir sorun çıkarmaktadır. Bunlar bize göre, esas olarak talihten kaynaklanan farklılıklardır.

Batı Hıristiyanlığı kendine özgü sınavlardan geçmiştir. Roma imparatorluğunun bir döneminin mirasıdır. Hıristiyanlık bu imparatorluğu fethetmişti, ama zaferi "Hıristiyanlığın emperyali-

mi"yle çakıştı ve bu emperyalizm, imparatorluğun V. yüzyılda yok olmasıyla Hıristiyanlığın onun görevlerini üstlenip, "dünyasal yapıları"nı kendi zimmetine geçirmesiyle meyvelerini vermiştir. Evrenselci olan Batı Kilisesi, toplumları, devletleri aşmaktadır, herkesin ortak dili olan Latinceyi bir birlik aracı olarak kullanmaktadır. Son olarak da, hiyerarşilerini, merkeziliğini, eski ve prestijli başkenti Roma'yı imparatorluktan miras almış ve korumuştur. Üstelik Batı Kilisesi, Batı uygarlığının ilk karanlık dönemi esnasında çok fazla sayıda olan bütün siyasal, sosyal sorunlara karışacaktır. Ruhun, bedenin Hıristiyanlaştırma faaliyetinin, eğitimin, hatta yeni toprakların tarıma açılmasının... bütün gereklerine cevap verebilecek yegâne büyük cemaat olacaktır.

- ***Bizans Kilisesi, X. yüzyılda ayakta kalmaya devam eden ve onu dünyevi alanda yayılmanın tehlikeleriyle baş başa bırakmayan sağlam bir imparatorluğun çerçevesi içinde yer almaktadır. Bu imparatorluk ona egemen olmakta, onu kendi uyruğu haline getirmekte, onu yalnızca ruhani görevleriyle sınırlandırmaktadır. Rusya'da kök salan Ortodoks Kilisesi, cemaatinden Batı'da olduğundan daha az farklılaşmıştır ve siyasete karşı yarı yarıya ilgisizdir.***

Örgütlenme ve hiyerarşik hale getirmeyle pek fazla meşgul olmayıp, yalnızca, X. yüzyıl Yunan düşüncesinin ona aktardığı ruhani geleneği yerleştirme kaygısı duyduğu için, kendine sunulan ulusal çerçeveleri kabul etmeye hazırdır.

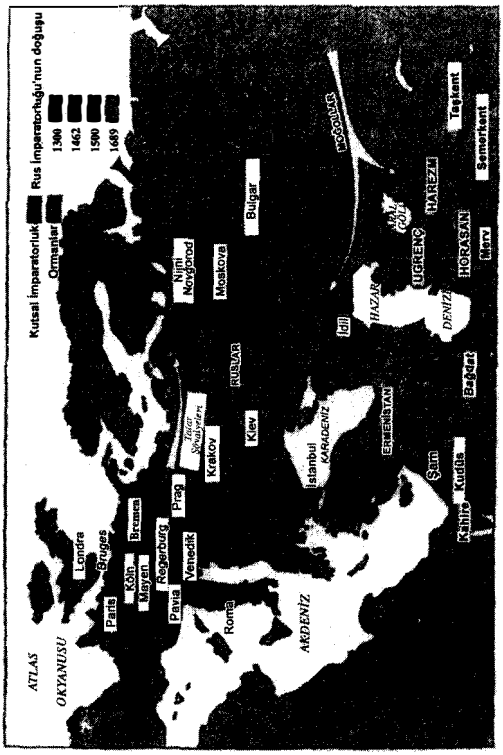
İbadet diline gelince, Yunan Kilisesi kendi dilini kıskançlıkla kendi için saklamış, bu dili "barbarların layık olmadıkları bir seçkinler dili saymıştır." Böylece, Slav ülkesinde ibadet dili Slavonca, yani Aziz Kyrillos ve aziz Methodios'un Hıristiyanlaştırmaya giriştikleri çeşitli halkların kullanımı için kutsal kitapları çevirdikleri (858-862 arasıda) dil olacaktır. Bu iş için, Selanik çevresinde konuşulan Slavcayı yazıya dökmeleri ve bunun için de bir alfabe icat etmeleri gerekmiştir. Slav halklarının kültür tarihinde ilk yazılı dil olan Slavoncanın ibadetteki önemi işte buradan kaynaklanmaktadır.

İki Kilise arasındaki, iki ruhani gelenek arasındaki fark birçok noktada ortaya çıkmaktadır. Örneğin ***hakikat*** kelimesi, Yunancada ve bundan daha açık olarak Slavoncada, "ebedi, sabit olan, yaratılmış dünyanın dışında gerçekten varolanı" zihnimizin kavradığı şekliyle ifade etmektedir. Böylece *pravda* kelimesi, hem *hakikati,* hem de *adaleti* ifade etmekte ve *dünyevi hakikat* olan *istina*'nın tam tersi olmaktadır. "Hint-Avrupa *var* kökü, Slav dillerinde *vera*'yı, yani imanı vermiştir", hakikati değil. Bunun tersine Latincede *veritas* (hakikat), hukuki, felsefi veya bilimsel anlamda her zaman "aklımız için bir kesinliği, bir gerçeği" ifade etmektedir. Aynı şekilde *sacrement* (kutsallaştırma) kelimesi Batı'da, ona kutsal karakterini verme yeteneğine yalnızca onun sahip olduğu dinsel hiyerarşiyi gündeme getirirken, Doğu'da her şeyden önce "esrar"dır, yani "dünyamızı aşan ve yukarıdan", doğrudan tanrıdan "gelen"dir.

İbadete ilişkin bazı ayrıntılar da derin farklılıkları aydınlatmaktadır. Paskalya öncesindeki Kutsal Hafta, Batı'da matem, ızdırap, acı, *insan* İsa'nın ölümünün damgasını taşırken; Doğu'da *Tanrı* İsa'nın yeniden doğumunu kutlayan sevinç ve şarkıların damgası altındadır. Rus çarmıhları, sükûnetle ölen bir İsa temsil etmektedir; Batı'nınkiler ise acı çeken kurtarıcıyı.

Bunun nedeni herhalde, Hıristiyanlığın Batı'da daha başından itibaren insani, ortaklaşa, cemaatsel, hatta hukuki sorunlarla baş başa kalmasına karşılık, dinsel düşüncenin Doğu'da daha derli toplu, daha bireysel, kolayca mistik ve sadece ruhani olarak kalmasıdır. Bazıları burada, Aleksis Komiakov'un "mistik Ortodokslarla akılcı Batılılar" arasında olduğunu söylediği, uygarlıklar düzlemindeki esaslı farkın kökenini bulmaktadır. Batı Hıristiyanlığı böylece, hemen kendine karşı dikilmesine yol açtığı, ama kendini ona karşı savunduğu, fakat sonunda uyum sağladığı, tamamen Avrupa'ya özgü bu akılcı zihniyetten kısmen sorumlu mudur?

Rus Ortodoksluğu, bunun tersine böylesine tehlikeli kavgalarla yakın tarihlere kadar karşılaşmamıştır. Fakat XVII. yüzyılda gene de, saflaştırılmış (örneğin Yunan Kilisesinin uygulamalarına zıt olarak, sağ elin iki parmağıyla haç işareti yapma adetinden kurtarılmış) resmi bir dinle, popüler, biçimci, ahlâkçı, kısa bir

22. Rusya'nın Ülkesinin Oluşumu

XI. yüzyılın başında, Dniepr üzerideki Kiev, bugünkü Rusya'nın güneyine egemendir (altmış kadar prenslik). Bu prensler Ortodoks olmuşlardır. Kiev, Slav ülkeleriyle Bizans, Batı ile Uzakdoğu arasında önemli bir menzildir. Kiev, XII. yüzyılın sonunda önemini kaybetmiş, sonra Moğollar tarafından yakılıp yıkılmıştır. Ormanlar tarafından korunan Moskova, XIV. yüzyılda bir süre istiladan kurtulmuştur. Büyük Novgorod'un prensi olan Aleksandr Nevki'nin oğullarından Daniel, Moskof devletinin ilk adımlarına rehberlik etmiştir. En fazla Rus toprağını bir araya getiren kişi, *Büyük İvan*'dır (1462-1505). Moskof savaşları onun döneminde Uralları aşmış ve Sibirya'ya adım atmıştır. Büyük Petro (1672-1725), Rus gücünün efsanevi kurucusudur. İsveçlilere, Türklere galip gelmiş, büyük ıslahatlar yapmış ve 1703'te Saint-Petersburg'u kurmuştur. Bulgar ve İdil kentleri, XIII. yy.'da Moğollar tarafından yıkılmıştır.

süre sonra da dipten dibe devrimci bir din arasında seçim yapmak zorunda kalmıştır. Bu halk ıslahatçıları aforoz edilmiş, bu da kilise içinde kopuşa *(Raskol)* yol açmıştır. Bundan sonra ***Raskolniki***'yle olan mücadele sürekli hale gelmiştir. Burada henüz iç mücadeleler söz konusudur. Serbest düşünceye karşı dış mücadeleler, ancak Çarlığın sonuncu yüzyılında başlayacaktır. 1917 Devriminden sonra, Ortodoks Kilisesi aslında hayatta kalabilmek için, yeraltı faaliyeti ve uzlaşma aracılığıyla mücadele edecektir. Ve bu sert kavgadan herhangi bir yenilenme olanağı veya XX. yüzyıl Katolikliğinin 50 yıldan beri bilinçli bir şekilde benimsediği şu sosyalizme kardeş yeni yollardan birine girme iradesi kazanmışa benzememektedir.

Büyük Rusya

• ***Ormanlar bölgesininki olan İkinci Rusya, Müthiş İvan'ın (daha doğrusu Grozny: Korkunç İvan, 1530-1584) Kazan'ı (1551), sonra da Astrakan'ı (1556) ele geçirmeyi başarıp, artık devasa Volga'yı ve Hazar denizindeki kaynağını denetler hale gelerek, o da kendi hesabına Rus kıstağını kapattığında rüştünü kanıtlamıştır.***

Bu çifte başarı, top ve tüfek kullanılması sayesinde elde edilecektir. Atlarıyla "Batı'nın böğrüne girmiş" olan Asyalı istilacı, sonunda top barutunun karşısında gerilemiştir. Korkunç İvan'ın güney yönünde ulaştığı Hazar denizi (aslında Karadeniz'e ulaşmayı istemektedir), İran ve Hind yolunun üzerindedir. Karadeniz ise, XV. yüzyıldan beri Türklerin alanı haline gelmiştir. Kıskançlıkla ve kuvvetle korunan bu denize ulaşmak henüz mümkün değildir.

Başka bir enlemde ve Kiev Rusya'sının aslında mutlu olan doğumunu önceleyenlerden çok faklı koşullar altında, yeni bir Rusya yavaş bir şekilde biçimlendikten sonra, kendini kanıtlamakta ve zafer kazanmaktaydı. Bu Rusya'nın payına önce yoksulluk, kölelik, feodal parçalanma düştü.

Rus mekânının bütün güneyi –stepler–, daha Kiev'in düşmesinden önce, 1241'de Moğollar –Ruslar bunlara Tatarlar de-

mektedir– tarafından işgâl edilmişti. Bu işgâlin sonrasında büyük bir bağımsız Moğol devleti kuruldu, bu devlet daha sonra, onun egemenliğini tanıyan Kuzey Rus devlet ve kentlerini bu steplere ekledi. Altın Ordu Hanlığı adını taşıyan bu devletin başkenti, Volga üzerindeki Saray'dı.

İtalyan, özellikle de Cenevizli ve Venedikli tüccarların 1340'lara kadar Hind ve Çin'e gitmek üzere kullandıkları uzun *Moğol yolu* açık ve güvenli kaldığı sürece var olan uzun süreli bir refah dönemi, bu devletin yerleşmesini kolaylaştırmıştır. 1340'tan sonra yol kapanınca, Altın Ordu güneyde egemen olmaya devam etmişse de, ormanlık kuzeydeki üstünlüğünü yavaş yavaş kaybetmiştir.

XIII. yüzyılda kurulan Moskof prensliği, işte bu ormanlık alanda, çok ilerlemiş feodal bir parçalanmanın ve karanlık mücadelelerin ortasında büyümüş ve Rus toprağını yavaş yavaş "toplamış" (tıpkı Capetli kralların Fransız toprağını Ile-de-France'dan hareketle topladıkları gibi) ve Tatar egemenliğinden kurtulmuştur (1480). Bu kurtuluş mücadelesinin sonunda, Moskof "çarı", Altın Ordu hanının yerine geçecektir. Bu devletten geriye kalanlar, özellikle de Kırım Tatarları, az çok boyun eğdikleri Osmanlıların yardımlarıyla, Volga ile Karadeniz arasında XVIII. yüzyıla kadar varlıklarını sürdüreceklerdir.

Durumun tersine dönmesi için gene de üç yüzyıllık bir süre gerekmiştir. Ve bu süre esnasında, Ruslarla Tatarlar arasında mücadele ve zıtlaşmadan çok –ki bunlar da hiç eksik olmamıştır–, mübadeleler, barışçıl ilişkiler, bazen de karşılıklı hizmetler söz konusu olmuştur. Altın Ordu hanları, Moskof devletinin yükselişini genelde desteklemiş ve teşvik etmişlerdir. İslama geç ve eksik geçen Tatarlar, genelde hoşgörülü olmuşlar, tabi kıldıkları halkların statü ve inançlarına dokunmamışlardır. Saray'da bir Ortodoks kilisesi bulunmaktaydı.

Zaten efendilerle tabiler arasında çok sayıda evlilik gerçekleşmiştir, öylesine ki, Moskof ülkesinde "yarı Doğulu" bir aristokrasiden söz edilir olmuştur. Her halükârda XV. yüzyılda, yani Tatar gücünün gerilemesinin belirginleşmeye başladığı bir dönemde, çok sayıda Müslüman, Rus devletine gitmekte, orada Hıristiyanlığa geçmekte ve hükümdarların hizmetine girerek, yerli-

leri müthiş kıskandırmaktaydılar. Örneğin Godunov, Saburov gibi büyük aileler Tatar kökenlidir.

Moğollar prestijlerini, Moskof hükümdarlarına uzun süre dayatmışlardır. Onlarınkinden daha incelmiş bir uygarlığı, model alacakları daha iyi örgütlü bir devleti, kuzeyde hiçbir benzeri olmayan parasal bir ekonomiyi temsil etmektedirler. Bugünkü Rus dili, karakteristik bazı Moğolca kelimeleri muhafaza etmektedir: *kazna,* maliye; *tamojina,* gümrük; *iam*, posta istasyonu; *dengui,* para; *kaznatçei,* haznedar... bu üstün uygarlık, Moskof örf ve âdetlerinin içine belli miktarda bir Asya dahil etmiştir. Aslında Moskof ülkesi, üstün bir uygarlığın boyunduruğuna girmiş, aydınlanmış bir barbar dünya gibi davranmıştır. Bu birlikte yaşama, daha az çatışmalı olmakla birlikte, Hıristiyan İspanya ile parlak Müslüman İspanya arasındaki ilişkileri hatırlatmaktadır. Tam İspanyol *Reconquista*'sının (yeniden fetih) sonuncu darbesi olan Granada'nın zaptına (1492) yaklaşıldığı sıralarda, yani 1480'lere doğru, Moskof çarı Müslüman hana üste gelmeye başlamıştır.

Moskof devletinin zaferi, komşu prensliklerle sürdürülen sayısız karanlık mücadele esnasında hazırlanmıştır. Bu zafer esas olarak, dün bazı Rus tarihçilerinin Büyük Petro'yla kıyasladıkları, hatta ona tercih ettikleri III. İvan'ın (1462-1505) saltanatı sırasında resmolmuştur. Tahta çıkmasından kısa bir süre sonra, 1469'da, sonuncu Bizans imparatorları olan Paleologosların mirasçısı Sofia'yla evlenmiştir. Böylece Moskova, Türklerin İstanbul'u (Çarigrad) 1453'te fethetmelerinden sonra Üçüncü Roma olabilir, "dünya üzerinde egemenlik kurar ve onu kurtarabilir"di. Fakat bu uzun vadeli prestij başarısı (herhalde Caesar adının bozulmuş hali olan Çar unvanı, Moskof devleti veliahtı tarafından ancak 1492'de alınmıştır), Litvanyalılara, Altın Ordu'ya (bağımlılıktan çıkış 1480) ve büyük Novgorod tüccar kentine karşı kazanılan zaferlerden daha az öneme sahip olmuştur.

Bu sonuncu mücadele, güç, uzun, dramatik olmuştur. 1475'te soğuk savaş ve kente barışçıl giriş; 1477-78'de İvan, *Veçe* çanını kaldırtmıştır; 1480'de yüz kadar soylu aileyi sürgüne yollamıştır; 1487' de 7.000 Novgorodlu kenti terk etmek zorunda kalmıştır. Bu, *Gospodin Velikyi Novgorod* (sayın bay Büyük Novgorod) denilen kentin sonu olmuştur.

Üçüncü Roma veya yeni çar unvanının yanı sıra, Moskof devletinin atılım içinde olduğunun bir işareti de, kente İtalyan sanatçıların gelmesidir: Aristoteles denilen Bolognalı Ridolfo Fioravandi, kilise inşaatçıları Marco Rufio ve Pietro Solario. "Kremlin, yeni çizgisini o sıralarda almıştır." III. İvan'ın ordusunu güçlü toplarla donatan top dökümcüsü de, Paolo Debassis adında bir İtalyandı. Böylece, IV. Korkunç İvan'ın Kazan ve Astrakan'a karşı kazanacağı belirleyici zaferlerden bir yüzyıl önce, Moskof devletinin gücünün ilk adımları ortaya çıkmakta ve daha o sıralarda Batı'yla temas yeniden kurulmaktadır.

Bütün bu başarılar, bütün bu yenileştirmeler, devletin ölçüsüz bir çaba sarf etmesini gerektirmiştir. IV. Korkunç İvan zamanının ideologlarından biri olan İvan Peresvetov, siyasal terör teorisini geliştirmiştir. Korkunç İvan'ın kurduğu, *opriçina* adı verilen polisiye sistem, ona "prenslerin ve boyarların muhalefetini kırma ve Rus Devletinin merkeziyetçiliğini güçlendirme" olanağı vermiştir.

• ***Rusya Avrupa'ya giderek daha fazla yönelmektedir. Onun yüzyıllar süren modernleşme tarihinin, 1917 hatta daha ötesine kadar olan tarihinin en belirleyici noktası budur.***

Bu istenilen, inatla sürdürülen hareket içinde, Rusya modern teknikler edinerek hızlı bir gelişme yoluna girmiştir. Endüstri çağı ona, onu yüzyıllarca tehdit etmiş olan Asya'dan ve daha sonra da bizzat Avrupa'dan rövanşı alma olanağı sağlayacaktır.

Bu atılımda Asya'nın da payı var mıdır? Tarihçi Kulischer kardeşler bu tezi savunmuşlardır. Onlara göre, Orta Asya toplumları, yüzyılına göre onları bazen Avupa ve Akdeniz'e, bazen de Uzakdoğu'ya ve özellikle Çin'e iten uzan terazilenme süreçlerine tanık olmuşlardır. Rusya'nın kaderi bu koşullarda, göçebeleri XV. yüzyıldan itibaren Asya ve Çin'e iten bu geniş çaplı hareket tarafından kısmen belirlenmiştir. Bunun sonucunda, Güney Rusya üzerindeki Asyalı basıncında belli bir gevşeme meydana gelmiştir. Müslüman Tatarların bir bölümü, Uzakdoğu'da macera arama uğruna buraları terk etmiştir; XVIII. yüzyılda durumun bir kez daha tersine dönmesiyle bu kez Avrupa'ya yönelen göçe-

beler için artık çok geçtir; XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki Çin ilerlemesinin yol açtığı Kırgız, Başkırt gibi göçebe toplumların hareketi, sağlam bir şekilde inşa edilmiş bir baraja çarpmıştır. Pugaçev'in yarı Asyalı isyanı (1773-1774) bile bu barajı patlatamayacaktır.

Kuşkusuz fazlasıyla basit olan bu açıklamanın düzeltmelere ihtiyacı vardır. Asya'nın basıncı artıyorsa da, Batı'dan alınan ve yansımaya başlayan teknik üstünlüğün de sorumluluğu bulunmaktadır. Baltık kapılarında giderek daha faal hale gelen Avrupa ticaretiyle temasın sonucu olsa bile, Rus ekonomisi atılım yapmaktadır. Baltık üzerindeki Narva kentinin XVI. yüzyılda Ruslar tarafından geçici işgâli kadar karakteristik bir olay olamaz. Açılan kapı adeta hemen kapanmıştır, fakat Rusya rövanşını kısa bir süre sonra alacaktır.

Daha önce gördüğümüz üzere, en azından III. İvan'dan beri başlamış olan *Moskof-Batı diyaloğu,* sürecek ve yoğunlaşacaktır. Bir Alman seyyah olan baron von Herbestein, tıpkı Christopher Colombus'un Amerika'yı keşfettiği gibi, Moskof ülkesini "keşfetmiş" sayılmaktadır. Her halükârda her türden tüccar, maceracı, tavsiye veya proje satıcısı, mimar, ressam; Büyük Petro'nun çocukken Moskova'nın Slobada mahallesindeki yabancılarla dostluk kurmasından ve sonra da bunları danışman yapmasından çok önceleri bu diğer Yeni Dünya'ya giderek daha fazla sayılarda gelmektedir.

O sıralarda İspanyol egemenliğinde bulunan Alçak Ülkeler valisi olan Alba dükü, daha 1571'de Alman Reichstag'ına, muhtemel düşman Moskof devleti yönündeki faal bir silah kaçakçılığının tüm Hıristiyanlık için doğuracağı tehlikeleri işaret etmiyor muydu? İngiliz Chancellor bundan yirmi yıl kadar önce, 1553'te gemilerinden biriyle (yolculuk esnasında bir tek bu sağlam kalmıştı) Arhangel Aziz Nikola'sı limanına varmıştır. Londralı tüccarlar tarafından kurulan *Moscovie Companie*, bu limandan hareketle, birkaç yıl süreyle Moskof ülkesinin içindeki ticaret hareketlerini İran'a kadar ilerletecektir.

Taslağı çoktan beri çizilmekte olan yakınlaşma hızlanmakta ve tıpkı sinemadaki yakın çekimde olduğu gibi, *Büyük Petro'nun (1689-1725) ataklığı ve ani aceleciliğiyle,* II. Ekaterina'nın (Bü-

yük) (1762-1796) uzun saltanat dönemindeki dış başarılarıyla *belirginleşmektedir*. Bunun sonucunda, Avrupa kapısındaki modern Rusya'nın sınırlarında ve dış biçimlerinde büyük değişmeler meydana gelmiştir. Nitekim Rusya, XVIII. yüzyılda mekânını genişletmeye ve diğerlerinin üzerine taşmaya hiç ara vermemiştir. Bağlantının büyük bölümü, Neva nehri üzerinde 1702'den itibaren sıfırdan inşa edilen yeni başkent Saint-Petersburg'tan hareketle örgütlenmektedir. St. Petersburg ticareti, İngiliz ve Hollanda tekneleri sayesinde sürekli büyüyecektir. Rusya giderek Avrupa olacaktır. Bu dönüşüme herkes yardımcı olmaktadır, ama en başta Baltıklılar ve Almanlar gelmektedir. Komşular en önde yer almaktadır.

Güneyin kesin fethi (Büyük Petro tarafından tasarlanmış, sonra gerçekleştirilememiştir) ve 1792'de Kırım'a yerleşilmesi, nispi bir boşluğun içinde meydana gelmiştir. II. Ekaterina'nın ünlü yolculuğu sırasında, Potemkin'in onun önünden giderek söküp taktığı basit dekorlar olan şu köyler bilinmektedir. Bu yönde, Karadeniz'e gerçekten açılma daha gecikecektir; Ruslar Karadeniz'e ancak XIX. yüzyılda çıkabilecekler ve Odessa da Richelieu dükü tarafından bu sıralarda lanse edilecektir. Ukrayna buğdayı, Akdeniz limanlarına ancak 1803'te gelecek ve önce İtalyan sonra da Fransız toprak sahiplerini kaygılandıracaktır.

Sonuçta, *XVIII. ve XIX. yüzyıllar Rus tarihi*, çok yönlü girişimlerin ayrıntısı ve bütünü içinde, *hayalleri, hataları, gülünçlükleri, züppelikleri ve aynı zamanda olumlu sonuçlarıyla birlikte bir "kültür aktarımı" tarihidir*. "Rusu kazı, altından Moskof çıkar", belki de Rusya'dan gelmiş olan bu atasözü, her halükârda Batı'da çok tutulmuştur. Ve Moskof, zevkleri, özgünlüğüyle neden Moskof olarak kalmasın ki? Bugün Moskova yakınlarındaki Ostankino'da, prens Keremetiev'in XVIII. yüzyılda serf zenaatkârlarına, en saf klasik tarzda inşa ettirdiği ve şimdi müze olan konağı ziyaret etmek mümkündür. İçerideki pek az el değmiş resimlerin, yaldızların, dekorasyonun, göz yanıltması yaratan tavanların tazeliği karşısında şaşıran ziyaretçiye, taş olduğu sanılan duvarların, neme pabuç bırakmayan malzeme olan tahtadan yapıldığı açıklanmaktadır. Prens hiç de haksız yere olmaksızın, hep bildiği Rus ahşap evlerinin rahatlığının yerini hiçbir şeyin tutama-

yacağını söylemekteydi. Ahşabı korudu ve onu Fransız tarzında giydirdi.

Bu bir bakıma, endüstri de dahil –elbette o dönemin ölçüleri içinde– her şeyi inşa etmek için sayılamayacak kadar çok Batılıyı çağırmış olan bu XVIII. yüzyılın Rus tarihidir. Çok sayıda mühendis, mimar, ressam, zenaatkâr, müzisyen, şarkı hocası, kâhya kadın; öğrenme açlığı içinde olan ve bunu başarmak için her şeye katlanmaya hazır bir ülkenin üzerine atlamışlardır. Küçük bir simgesel ayrıntı olarak, Voltaire kütüphanesinin hâlâ olduğu gibi korunduğu St. Petersburg gibi bir kentteki inşaat kitlesi ve bundan da fazlası, kamusal arşivlere yığılmış Fransızca mektup ve belgelerin inanılmaz kitlesi, Rus ***entellijensiya***'sının oldukça iyi niyetli bir şekilde giriştiği bu devasa sınav hakkında yeteri kadar konuşmaktadırlar.

Hareket halindeki bu Rus kültürünün içinde, Fransa'nın ayrıcalıklı bir yeri bulunmaktadır. Bunun karşılığı olarak da, Fransa'da bir "Rus serabı" vardır. Despot Ekaterina, daha XVI. Louis izin vermeden *Figaro'nun Düğünü*'nü Rusya'da oynattırdığı için, Fransa'da bir liberal sayılmaktadır. Oysa Ekaterina'nın yönetimi ***toplumsal açıdan*** gericidir: soyluluğun iktidarını pekiştirmiş ve serfliği ağırlaştırmıştır.

Yalnızca aristokratik bir kültür Versailles'a ve Paris'e bakmaktadır. Kendi içindeki dar bir kesimde devrimci hale gelen bu kültür, entelektüeller ve üniversite öğrencileri arasında yayılacaktır. Bunlar, o sıralarda Yaşlı Avrupa'yı altüst etmeye, hiç değilse sarsalamaya yönelen olayları hasetle izlemişlerdir. Fakat Fransız Devrimi (en azından onun devamı olan Napoléon imparatorluğu), Rus devinin karşısında karaya oturacaktır. Gözden kaçırılmaması gereken bir gerçek.

- ***Devrim, arka planda, derinlemesine, ama aynı zamanda yüzeyde de yayılarak, XVI. yüzyıldan 1917 Ekim patlamasına kadar olan bütün Rus modernlik tarihi boyunca yol almıştır.***

Aslında gene de çok sayıda karışıklık ve toplumsal gerilimin var olduğu Kiev Rusya'sının parlak döneminin geçmesinden sonra, devasa Rus ülkesi gecikmeli bir Orta Çağa tanık olmuştur. Feo-

dalite Avrupa'da yok olurken, burada kök salmıştır. *Avrupalılaşma XV. yüzyılla XX. yüzyıl arasında kuşkusuz yoğunlaşmaktadır,* ama halkın ancak küçük bir kesimine, birkaç büyük senyöre, mülk sahibine, entelektüellere, siyasetçilere ulaşabilecektir. Bundan da ötesi, Batı'yla yapılan ticaret, tıpkı Orta Avrupa'da olduğu gibi Rusya'da da senyörleri buğday üreticisi ve tüccarı haline dönüştürmüştür. Elbe ile Volga arasındaki bölgedeki "İkinci serflik" bunun doğal sonucudur. Köylü özgürlüklerin o sıralarda içi boşaltılmıştır. O zamana kadar, borçluluk hali hariç, senyörlerini her yıl Hızır İlyas'ta değiştirebilme hakkına sahip olan serfler, bu haklarını kaybetmişlerdir. IV. İvan'ın çıkardığı bir *ukaz* (1581), onların yer *değiştirmelerini yasaklamış, angarya ve ayni* ödentilerinin yükünü de artırmıştır.

Hiç kuşkusuz *Sibirya'ya veya güneyin büyük nehirlerine doğru kaçabilirler,* hatta sınırlarda kanundışı hayat süren Kazaklara bile katılabilirlerdi. Moskova bölgesi, köylülerinin yarısını kaybetmiştir, bunlar macera ve özgürlük peşinde kaçmışlardır. Fakat yönetim bu uzak bölgelere doğrudan veya yetki verdiği biri aracılığıyla egemen olduğunda, bu özgürlükler hukuken tartışmalı hale gelmektedir. Bu, hep kazanılan, hep kaybedilen Rus özgürlüklerinin ebedi hikâyesidir. Senyörün her zaman kaçak adamlarını yakalama hakkı vardır. 1649 tarihli kanunname, bu konudaki bütün zaman aşımlarını bile iptal etmiştir.

Kuşkusuz geniş çaplı, devasa, ürkütücü isyanlar olmuştur. Örneğin 1669'da 200.000 Kazak, Asyalı yerli köylü asi; Astrakan, Saratov ve Samara'yı ele geçirmiştir; Aşağı Volga havzasına egemen olan bu asiler, toprak sahiplerini ve burjuvaları öldürmüşlerdir. Onları yöneten Stenka Razin ancak 1671'de ele geçirilebilecek, Moskova'da Kızıl Meydan'da işkence gördükten sonra parçalanacaktır. Bundan bir yüzyıl sonra, gene aynı bölgede meydana gelen Pugaçev ayaklanması, başlangıç döneminde bir o kadar kitlesel bir başarı göstermiştir. Don ve Ural Kazakları, Başkırtlar, Kırgızlar, senyör malikânelerinin serfleri, Urallardaki büyük demir ve bakır dökümhanelerinin serf işçileri isyana, *Pugaçevina*'ya katılmışlardır. Pugaçev, Nijni-Novgorod'a kadar ilerlemiş, yolda toprak sahiplerini asmış ve herkese toprak ve özgürlük vaat etmiştir. Kazan ele geçirilmiştir, ama isyanın önderi he-

men Moskova'ya yürümemiştir. 1775'te yakalanacak, kafası kesilecektir. Her şey tekrar düzene girmişe benzemektedir.

Bu olaylar fazlasıyla iyi bilinmektedir. Rus tarihyazıcılığı bunları açığa çıkartmaktan tat almıştır ve bunun için iyi nedenlere sahiptir. Zaman geçtikçe, Rusya'daki köylülerin durumu bozulmaktadır. Bunun nedeni, ikinci serfliğin aynı zamanda ikinci bir aristokrasiyi yerleşik hale getirmesidir. Korkunç İvan döneminin *boyar*'ı artık, Batılı senyör gibi toprağının efendisi olan Kiev Rusya'sı boyarı değildir. İvan, bağımsız senyörleri sistematik bir şekilde kırmayı başarmış; binlercesini öldürtmüş, topraklarını müsadere ederek kendi adamlarına, *opriçniki*'ye vermiştir. Bunlar hizmet soylularıdır ve topraklarına *beneficium* (tımar) diyebileceğimiz topraklarına ancak yaşadıkları sürece sahiptirler. Bu koşullarda, Büyük Petro'nun *geriye yönelik* en büyük ıslahatı, 1714'teki ekber evlat yasası olmuştur. Bu kanun, bu hizmet soylularının ellerindeki toprakları ırsi mülkiyet haline getirmektedir. İşte böylece ikinci aristokrasi teyit edilmiş, avantajlarını pekiştirmiş, hiyerarşisi belirlenmiştir. Örneğin Büyük Petro, gözdesi Mençikov'a 100.000 serf vermiştir... Rusya'nın çift yanlı çehresi güçlü çelişkisi içinde açığa çıkmaktadır: Avrupa'ya karşı modernite, kendine karşı geri bir Orta Çağ.

Artık, çarlık ile onu çevreleyen ve ona hizmet eden, her zaman kuşkulu ve efendinin kaprislerine her zaman boyun eğen soyluluk arasında bir cins antlaşma yapılmış gibi olmuştur. Köylüler bundan nasiplerini almışlar, çözülmesi olanaksız güçlüklerin içine yuvalanmışlardır. 1858, 1861 ve 1864'teki kitlesel serf azatları bile bu güçlükleri yok edememiştir. *Mir*'in (köy) ortaklaşa olarak maruz kaldığı zorlamalar yarı yarıya sürmektedir. Senyör, serflere sattığı toprakları *geri satın alabilir*. Bundan da ötesi, senyörler malikânelerinin bir bölümünü koruyacaklardır. Sorun 1917'de, Devrim'in de derin ve etkin nedeni olan ve Rus tarihinin tanık olduğu en büyük tarımsal patlama nedeniyle, bir an için bir çözüme bağlanacaktır. Yalnızca bir an için, çünkü kısa bir süre sonra kolektifleştirme hareketi başlayacaktır. Köylü Rusya'da, tam haklı toprak maliki statüsünde uzun süre kalamayacaktır.

Kırların bu patlamaya hazır durumu, Rus hayatının tümü boyunca devrimci bir gerilim yaratmıştır. Bu durum, St. Petersburg'da, Moskova'da, ama aynı zamanda Sibirya'daki Tobolsk'ta da günü gününe bütün gazetelerde yorumlanan; daha başından itibaren liberal soylu çevrelerinde, ama aynı zamanda ticaret burjuvazisi veya çoğunlukla halkın içinden gelen entelektüel ve yayıncı çevrelerinde de tutkuyla izlenen 1789 Devrimi'nin, hemen ortaya çıkan muazzam yankısını açıklamaktadır. Bu konuda Michel Strange'ın, Moskova'da 1960'ta Fransızca çevirisi çıkan, *Fransız Devrimi ve Rus Toplumu* adlı küçük kitabına bakılabilir. İnsan Hakları Bildirgesi'ne, Fransa'daki ayaklanmalara, Büyük Korkuya ilişkin haberler, "hemen istibdat ve serflik rejiminin en yakıcı sorularına temas ediyorlardı"; bunlar, o çağı yaşayan birinin ifadesiyle, Rusya'da "her köylünün alnında" okunabilen bu duyguların *hayata* geçirilmiş halleriydi.

XIX. yüzyılın ortasından itibaren belirmeye başlayan endüstrileşmeyle birlikte, esas sorun olan bu köylü sorununa başka gerilimler eklenmiştir. Bu aynı zamanda, Çar I. Nikola'yla (1825-1855), birlikte (elbette bu işin sorumluluğu ona ait değildir) büyük Rus edebiyatının kendini Puşkin (1799-1837), Lermontov (1814-1841), Gogol (1828-1910) gibi yazarlarla kanıtladığı andır. Gerçekte bu, Rusya'nın kendi bilincine varmasıdır.

Kısa bir süre sonra, ortaya yeni devrim, devrimci çalkantı biçimleri çıkacak ve yayılacaktır: 1825'te Dekabristlerin kısıtlı hareketi'nden, 1905'te Kış Sarayının önünde halka ateş açılmasına; 60'lı yılların nihilistlerinden, 1898'de Minsk'te ilk Marksist parti olan Rus Sosyal Demokrat Partisinin kurulmasına; Slavseverlerden (bazıları aşırı milliyetçi devrimciler) keskin Batıcılara. Entelektüeller, gençlik, üniversite öğrencileri (en başta onlar) ve sürgünler, gelecek devrimin meşalesini taşımışlardır. Bütün Rus tarihi bu aleve varmaktadır.

AYIRIM II

1917'den Bugüne SSCB

1917 devrimi bu kitabın birinci bölümünde, hem öncelleri, hem de siyasal, ekonomik, toplumsal devamı itibariyle incelendiği için, bu ayırımda yalnızca Sovyet uygarlık tarihine ilişkin geniş çaplı sorunları ele alacağız.

1) Marksizm, Rus Devrimiyle nasıl karşılaştı ve sonra ona nasıl yol gösterdi?

2) Marksizm acaba Sovyet güncelliği içinde, hiç kuşkusuz önemleri olan planların ve rakamların dışında, insani açıdan sürmekte midir?

3) Sovyet uygarlığının bugünü ve yarını acaba bu darbelerin ve zorlamaların altında kavranabilir mi?

Karl Marx'tan Lenin'e

Marx'ın düşüncesi, Batı'dan yana ve gelenekçi Slavseverlere bu yüzden karşı olan Rus entelektüel ve devrimcilerinin dikkatli çevrelerine oldukça çabuk ulaşmıştır. Marksizm, muhafazakâr Moskova üniversitesine karşı olan St. Petersburg üniversitesinin tarihçi ve iktisatçı çevrelerinde çabucak yandaşlar bulmuştur.

• ***Marksizm, esasını Marx'ın (1818-1883) eserinin ve ikincil olarak da, onun yanında kırk yıl çalışan ve ondan on iki yıl sonra ölen Friedrich Engels'in (1820-1895) eserinin meydana getirdiği, ortaklaşa bir çalışmanın ürünüdür.***

Bu devasa doktrin, devrimi endüstrileşmiş, modern, kapitalist topluma bağladığı ve onun doğal, kaçınılmaz bir ürünü olarak koyması ölçüsünde, XIX. ve XX. yüzyılın devrimci düşünce, eylem ve açıklamasının başat bir dönemecini vurgulamaktadır.

Marx'ın *diyalektiği* (diyalektikten, bir hakikatin çelişkiler boyunca aranmasını anlayınız), Hegel'den etkilenmiştir, ama onun felsefesine tamamen karşıdır. Hegel'e göre, zihin maddi dünyaya egemendir, insan özellikle bilinçtir. Marx'a göre ise bunun tersine, maddi dünyanın zihne üstünlüğü söz konusudur. "Hegel sistemi başının üzerinde duruyordu, onu ayaklarının üzerine oturttuk" diye yazacaktık. Ancak bu, Marx'ın diyalektiğinin, Hegel diyalektiğinin *zamanlarını,* ardışık deneylerini benimsemesine engel olmamaktadır: 1° iddia (tez, 2° ret (antitez), 3• reddin reddi (sentez), yani oluş halindeki bir gerçeğin, ilk iki zamanı aynı anda göz önünde bulunduran ve onları uyuşturan tezi (iddiası).

Bu akıl yürütme biçimi, Marx'ın delillendirmelerinin arka planında hep yer almıştır. Rus devrimcisi Herzen'in diyeceği gibi, "diyalektik, devrimin cebiridir." Diyalektik her halükârda Marx'ın dili; çelişkilerin çelişki olduklarını *bilimsel* olarak anladıktan sonra, onları açığa çıkartma, belirginleştirme, sonra da aşma sanatı. Marksizm, *maddeci bir diyalektik* olarak tanımlanmıştır: Marx'ın bunu kullanmamış olmasına ve Lenin'in işaret ettiği üzere, maddecilikten çok diyalektiğin üzerinde durmuş olmasına rağmen, bu formül yanlış değildir. Lenin'in izinden aynı şey Engels'in oldukça talihsiz *tarihsel maddecilik* formülü için söylenecektir: Marx maddecilikten çok tarihin üzerinde durmuştur. Onun devrimci doktrininin diyalektik delillerini, toplumun tarihsel bir çözümlemesinden çıkardığı ve bunun onun eserinin en büyük yeniliklerinden biri olduğu bir vakıadır.

XIX. yüzyılın ortasındaki Batı toplumu ona, diyalektik çözümlemesinin Marksizmin bizatihi temelini oluşturan büyük bir

çelişkiden ötürü sıkıntılıymış gibi gözükmektedir. Bu çözümlemeyi kısaca özetleyelim. Çalışma insan açısından, doğaya nazaran özgürleşmenin, ona egemen olmanın bir yoludur. Birçok diğer özellik arasında, çalışmak, bir topluma mensup olmak gibi unsurları da olan özünün bilincine çalışırken varmaktır. Çalışma ve özgürleşme olan toplumun içinde, hem "insanın doğallığı", hem de "doğanın insaniliği" vardır. "Toplum, insanın doğayla aynı özden olmasıdır." İnsanın çalışmasına ve bunun anlamına ilişkin tez işte böyledir.

Bunu antitez izlemektedir: Marx'ın gözleme tabi tuttuğu toplumda, tuhaf bir paradoks sonucu çalışma insanı özgürleştirmemekte, köleleştirmektedir. İnsan, üretim araçları (toprak veya fabrika) mülkiyetinden ve bizatihi üretimin kârından dışlanmıştır. Emeğini *satmak,* onu başkasının yararına *yabancılaştırmak* zorundadır. Modern toplum, çalışmayı bir köleleştirme aracı haline getirmiştir.

Öyleyse reddin reddi, bu çelişkiden çıkış kapısı nedir? *Yabancılaşma* yaratan kapitalist toplum, endüstrileşme aşamasına geldiğinde, kitlesel çalışma ve üretim safhasına, böylece köleleştirildiğinin bilincinde olan ve sayısı giderek artan bir sınıfın, *proletarya*'nın oluştuğu safhaya ulaşmaktadır. Bu durum, sınıf mücadelesini, sınıf savaşını otomatik olarak ağırlaştırmaktadır ve bu da kısa bir süre sonra devrime yol açmaktadır.

Endüstri kapitalizmi; insan toplumunu sırasıyla *kölecilikten feodalizme,* sonra da *kapitalizme* (ticari, sonra endüstriyel) geçirmiş olan geniş çaplı tarihsel bir sürecin sonuncu aşaması olduğu için, XIX. yüzyıl dünyası endüstrileşmeyle birlikte, devrim ve özel mülkiyetin ilgası aşamasına gelmiştir; yarın da komünizm aşamasına gelecektir.

Fakat komünizm, kapitalist toplumun yerine bir geceden ertesi sabaha geçecek değildir (Marx'ın hiç değilse 1846'dan beri kapitalist kelimesini biliyor olmasına rağmen, kullanışlı kapitalizm kelimesini henüz kullanmadığı bilinmektedir). Marx'ın bizzat açıkladığı üzere (1875), yeni toplum eskisinden koptuğunda, "komünizmin bir alt safhası" olacaktır. Terminoloji bugün bu safhaya *sosyalizm* adını vermektedir: "herkese çalışmasına göre pay." Komünizm adı, sadece bu evrimin üst aşamasına verilmek-

tedir. Bu vaat edilmiş bir ülkedir. Bu safhaya ulaşıldığında, toplum bayrağının üzerine "herkesten yeteneğine göre (üretim düzleminde) herkese ihtiyacına göre (tüketim düzleminde" diye yazabilecektir. Görüldüğü üzere, Marx'ın diyalektiği iyimserdir, Georges Gurvitch'in yazdığı üzere "yükselmeli"dir.

- ***Marx'ın 1880'lerdeki Rus devrimci çalkantılarına ilişkin haberler üzerine geçirdiği tereddütler her ne olursa olsun, sonuçta o an için Rusya'da devrimci bir eylemin teorik olarak olanaksızlığını fark etmesi ölçüsünde, onun mesajının Rus devrimcilerinde hayal kırıklığı yaratması gerekmez miydi?***

Nitekim Rusya'daki endüstri proletaryası çok küçüktür; onu yaratan sürecin daha yıllarca sürmesi, kapitalizmin üretici güçlerinden kaynaklanan yeni koşulların sonuçlarını tam anlamıyla vermeleri gerekmektedir. "Toplumsal devrim dönemi" ancak bundan sonra kendini belli edecektir. Bunun koşulları daha oluşmuş değildir.

Çünkü Marx ve Engels, ***Kapital***'in birinci cildi çıktığında (1867), Endüstri devriminin kalbine veya daha doğrusu, bu devrimin yol açtığı ve henüz çözüm yollarının olmadığı güçlüklerin merkezine ulaşmış olan İngiltere örneğinden hareketle düşünmüşler, tartışmışlar, davranmışlardır. Aynı zamanda Fransa ve onun biraz gerisinden gelen Almanya örneklerinden hareketle de akıl yürütmüşlerdir. Kısacası, Çarlar Rusya'sının içinde bulunduğu koşulların çok uzağındaki konumların işlevinde düşünmüşlerdir.

XIX. yüzyılın sounda daha endüstrileşmenin başında olan, köylülerin nüfusun % 80'ini oluşturmalarına karşılık işçilerin oranının % 5 olduğu bu Rusya'da, bu aynı ilkelerden hareket eden toplumsal bir devrim nasıl düşünülebilir?

Lenin, ***Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi*** (1899) adlı kitabının yayınlandığı dönemden, bundan da iyisi 1905 devrimi arifesinden ve ertesinden itibaren bu çelişkiyi defalarca fark edecektir. Lenin, kuşkusuz Marx'ın müritlerinden biri olarak, içinde çevik bir şekilde hareket ettiği bu hayranı olduğu düşüncenin esiridir. Onun hiçbir düşüncesi yoktur ki, Marx'ta daha önce sergilenmiş

olmasın. Fakat dehasının özellikle devrimci eylem doktrini alanında daha belirgin olmasına rağmen, bizatihi teori alanındaki özgünlüğü de genelde söylendiğinden daha fazladır.

Rus küçük soyluluğuna mensup olan ve konuşurken ülkesinin aristokratlarına özgü vurguyu taşıyan Lenin, "Rus halkının temsilcisi", bu halkın sadeliğinin ve "pratik aklının" bir temsilcisi değildir. Yalnızca eylem düşünen biri de değildir. Nitekim, çok sayıda somut ve özgün çözümleme yapmış, ona "İkinci Enternasyonalin Augias ahırlarını temizleme şerefini" getiren ve yankı yapan çok sayıda eleştiri yazmıştır. Angaje olduğu eylemi, önceden tutkulu ve berrak bir şekilde düşünmüştür. Bundan sonra, Marx'ınkilerle ters düştüğü düşünceleri, olmaları gereken yerde, yani tabii ki Rusya çerçevesinde düşündüğü ve somutta "proletarya" ile "devrimci parti" arasındaki ilişkilerle tanımlanan devrimin usulü konusunda ortaya çıkmıştır.

Kısaca söylemek gerekirse, Lenin, toplumsal veya ekonomik olana nazaran siyasal olana sistematik bir öncelik tanıyacaktır, yani "parti proleter kitlesinin üzerinde olacaktır." Terimleri zorlarsak, Lenin bir "önce siyaset"ten yanadır.

Marx'a göre devrim, endüstrileşme ve sınıf mücadelelerinin ağırlığı altında zaman gelince ortaya çıkan, adeta doğal toplumsal patlamaların sonucudur. Endüstrileşmenin kentlere yığdığı proletarya, doğa gereği devrimcidir, patlamaya hazırdır. Onun yanında, bizatihi yeni ideolojilerin oluştuğu yer olan bir burjuva kesimi, daha şimdiden devrimcidir. Bazı durumlada, bu demokrat ve liberal burjuvazinin eyleminden ve desteğinden hâlâ yararlanılabilir. Fakat, Marx ve Engels bu strateji konusunda uzun tereddütler geçirmişlerdir. 1848'den sonra ve haklı olarak, özellikle Fransız köylülüğünün gerici olanaklarından, yani elindeki toprak parçasına sıkı sıkıya bağlı bu sahte proletaryadan çekinmişlerdir.

Devrimci eylemin biçimleri konusundaki tartışma, Marx'ın ölümünden (1883) sonra da uzun süre devam etmiştir. Alman Rosa Luxemburg (1870-1919), doğrudan Marx'ın öğretisini devam ettirmiştir: Ona göre, sadece işçi proletaryasına güvenilebilir; bu proletarya devrimin tek sürükleyicisi olmalıdır; diğer bütün sınıflar düşman oldukları için, "parti" ona ait olmalıdır; parti

yakından, içten gözetim altında tutulacak ve tabandan denetlenecektir; onun bürokratikleşmesini önlemenin yegâne yolu budur.

Lenin'in yönü farklıdır: Bazı ıslahatçılarla fikir birliği içinde olarak ("emperyalizm çağında") proletaryanın doğal ve kendiliğinden devrimciliğinden kuşku duymaktadır (zaten "kendiliğindenlikten" hiç hoşlanmamaktadır). Onun düşüncesine göre, vurgun partinin ve diğer ezilmiş sınıfların proletaryaya yapabilecekleri katkının üzerine vurulmalıdır. *Ne Yapmalı?* adlı kitabında, profesyonel devrimcilerden meydana gelen merkezileşmiş bir partinin eylemi olmazsa, proletaryanın devrime değil de reformculuğa ve bir cins İngiliz tipi sendikacılığa *(trade unions)* yöneleceğini, hatta işçi aristokrasisinin ütopyasına bile kapılacağını savunmaktadır. İngiltere'de *Labour Party* daha yeni yeni oluşurken, *Trade Unions*'un inatçı tutuculuğuna karşı çıktığı; aynı şekilde Fransa'da, sendikacılığın ilerlemekte olan sosyalizme genelde sanıldığından daha fazla engel olduğu doğru değil midir? Lenin, Rosa Luxembourg ve birkaç diğerine karşı, ulusal savaşlar döneminin kapanmadığını, liberal burjuvazilerle ittifakın zorunlu olduğunu iddia etmektedir. Bundan da ötesi ve gene Rosa Luxembourg ile "Luxembourgçuluğa" karşı, tarımsal bir ıslahat proramına destek vermekte, her halükârda köylülüğü gerici bir unsur olarak kabul etmeyi reddetmektedir. Bu belirleyici konuda, kesinlikle Rus devrimci sosyalistlerinin etkisi altıda kalmıştır; tıpkı onlar gibi, köleleştirilmiş köylülüğü devrimin esas sürükleyicisi olarak görmektedir; bu patlamaya hazır devasa gücü eylemsiz bırakmaktan yana değildir. Bu sınıf, bilindiği üzere 1917 devriminin başarısını sağlayacaktır: en azından Rusya'ya ilişkin olarak Lenin haklıydı.

Burada bu tartışmaların ve 1917 sonrasından SSCB'nin evriminde rol oynayacak olan ideolojik konumların ayrıntısına girmenin olanağı yoktur. Buraya kadar söylenenler, asıl Marksizmden Leninizme doğru kültürel bir aktarımın meydana geldiğini göstermeye yetmektedir. Leninizm, üzerinde yeniden düşünülmüş, antropologların diyecekleri gibi "yeniden yorumlanmış"; hâlâ yeteri kadar endüstrileşmemiş ve tarımın öncelikli olduğu bir ülkeye, XX. yüzyıla hem çok yakın, hem çok uzak olan Çar-

lar Rusyasına uyarlanmış bir Marksizmdir. "Proletarya, (bu ülkede) onu hemen toplumun tümüyle zıtlaştıracak devrimi yalnızca kendi gücüyle harekete geçiremeyecek kadar az sayıdaydı ve bunun sonucu olarak da ekonomik, toplumsal önemi yetersizdi" (Lucien Goldmann).

- ***Daha sonra Komünist Parti adını alacak olan Rusya Sosyal Demokrat Partisi, dışarıda Emeğin Özgürlüğü Grubu'nu (Gruppa Osvobojdenija Trouda) kurmuş olan birinci kuşak Rus Marksistlerinin (Georgy Plekhanov, Paul Axelrode, Vera Zassulic, Lev Detsch) onayını alarak, 1898'de ikinci kuşak Marksistler (Lenin, Martov, Dan) tarafından kurulmuştur.***

Ancak, Sosyal Demokrat partinin Londra'daki ikinci kongresinde (1903) bir kopuş meydana gelmiştir: Bir yanda Bolşevikler (Rusçada "çoğunluk", ama bunların çoğunluğu bir tek oy farkıyladır); öte yanda aralarında bizzat Plekhanov'un de bulunduğu Menşevikler ("Azınlık"). Ama fiili durumda, Rus Sosyal Demokrat partisindeki azınlık yeniden çoğunluk haline gelecektir. Bu kopuşun nedeni neydi? Lenin'in parti statüsünün birinci maddesine, "demokratik merkeziyetçilik" adı altında bilinen tedbirleri dahil etmesiydi. Bu tedbirler şunları öngörmekteydi: 1° "profesyonel devrimciler"in öncelikli rolü (sonuç olarak teknisyenlerin); 2° Partide katı (demirden) bir disiplin; 3° *Merkez Komitesi*'nin partinin bütünü ve özellikle taban örgütleri üzerinde geniş ve diktatörce yetkileri; 4° Gerektiğinde, Komite'nin bütün yetkilerinin dar kapsamlı bir büroya aktarılması. Yeteri kadar açık mı? Parti, özerk bir savaş makinesi haline gelmektedir. Menşevikler bunun diktatörlük olduğunu, demokratik ilkelerin terk edilmesi olduğunu haykırmaktadırlar (Troçki, Lenin'in kavrayışının tek bir kişinin, Merkez Komitesi başkanının diktatörlüğüne ulaşacağını öngörmüştür).

Fakat bu taktik tutumun, Rusya'nın toplumsal ve endüstriyel gelişmesi bağlamındaki kendine özgü koşullardan kaynaklandığının birçok kanıtı bulunmaktadır. Örneğin Lenin 1905'te, "sanki bu ülkenin üretici güçleri böylesine bir devrim için yeterince gelişmişlermiş gibi, sosyalist devrimi (bundan proletarya-

nın yaptığı devrimi anlayınız)" mümkün gören bazı sosyalistlerin (bunlar zaten az sayıdadırlar) tezleriyle kategorik bir şekilde mücadele etmiştir" demektedir. Bundan daha aydınlatıcı olanı, devrimcilerin 1917'de iktidarı ele geçirmelerinin arifesinde, Lenin ile Rus Marksist ekolünün kurucusu Georgy Plekhanov arasındaki polemiktir. Lenin, iktidarı ele geçirmek istemesini savunmaktadır; iktidarı istemesinin yegâne nedeni, ileri kapitalist ülkelerde yakında gerçekleşecek bir sosyalist devrimin yardıma koşacağına dair umududur (kaydedelim ki, işin başında böylesine bir düş kurmaya mahkûm olan Rus devrimi, bundan çabucak vazgeçmiştir). Temel Marksist delillere –işçi sınıfının zayıflığı, kapitalizmin yetersizliği, köylülüğün ezici çoğunluğu– dayanan Plekhanov, Lenin'i, eğer iktidara gelirse, istese de istemese de diktatörlüğün terörist yönetim biçimlerine başvurmak zorunda kalacağı konusunda uyarıyordu. Lenin de, böyle konuşmanın kendine hakaret olduğu cevabını veriyordu. Ama iktidarı ele geçirecek ve Mao Zedong'un 30 yıl sonra yapacağı gibi, tarımsal devrimi zincirlerinden boşalacaktır.

Ancak bu sorunlar Lenin'i gene de meşgûl etmeye devam edecektir. 1921'de N.E.P.'le (Yeni ekonomi politikası) birlikte tersine dönmek zorunda kaldığında, açıklamaları ilginç bir şekilde, bu düşünce çizgisine ve bu eski tartışmalara bağlanmıştır. "İşin özünde yanıldık. Kapitalizmin hemen hemen hiç var olmadığı bir ülkede sosyalizm kurulabilirmiş gibi davrandık. Sosyalist toplumu gerçekleştirmeyi istemeden önce, kapitalizmi kurmak gerekir." N.E.P. Lenin'den sonra devam etmeyecektir. Stalin, 1928-1929'dan itibaren endüstrileşmeye girişmiş, bunu eldeki olanaklarla yürütmüş, karşılaşılan güçlüklerden sonra, bilinen devasa başarılar elde edilmiştir.

Bu açıklamaları aydınlatabilmek için, 1883'e (tam da Marx'ın öldüğü yıl) geri dönelim. Devrimcilerin "kaza sonucu" veya "komplo yaparak" iktidara geldiklerini hayal eden Plekhanov, bunların "bu durumda, ancak İnka imparatorluğu sosyalizmi yaratabileceklerini" yazıyordu, yani otoriter bir sosyalizm. Plekhanov bunları söylerken; aynı türden bir olasılığa atıfta bulunarak, kendi hesabına "manastır sosyalizmi" veya "kışla sosyalizmi"nden söz etmiş olan Marx'ın bir lafını tekrarlamaktaydı.

Bu alıntıları veya tartışmaları kullanarak, 1917 Ekim olaylarına ve bunların sonuçlarına göre dönerek, bunları "saf bir Marksizm" adına *mahkûm etmek* söz konusu değildir. Vurgulanması gereken olgu, sosyalizmin bir kaza sonucu, o dönem Avrupa'sının en az endüstrileşmiş ülkesinde başlamasıdır. Bu nedenle, devrimin bu ülkede, iktidarın *proletarya* tarafından ele geçirilmesine dayalı Marksist şemaya uygun bir şekilde cereyan etmesi *olanaksızdı.* İktidar, Komünist Parti'nin eline geçmiştir (Sosyal Demokrat Parti bu adı almıştır), yani devasa Rusya ölçeğinde çok önemsiz bir azınlığın, herhalde 100.000 kişinin eline geçmiştir. Hayranlık verici bir şekilde örgütlenmiş olan bu azınlık; ordudan kaçarak ve gerektiğinde birbirini boğazlayarak, köylerine geri dönen ve buralarda aristokratların, Kilisenin, manastırların, Tac'ın ve devletin topraklarına el koymaya başlayan 10-12 milyon köylünün yarattığı müthiş karışıklıktan yararlanmıştır. Şu latife Lenin'e atfedilmektedir: "Eğer çarlık yüzyıllar boyunca, her biri kendi bölgesinde asayiş görevi gören 130.000 feodal mülk sahibi aristokrat sayesinde tutunabildiyse, ben 130.000 sadık militanı olan bir partiyle birkaç on yıl neden tutunamayayım ki?." Şu Napoléonvari şaka da ona atfedilmektedir: "Dalıyoruz, sona bakacağız."

Rusya'nın "makûl" bir devrimin harekete geçebileceği gelişmiş endüstrileşme derecesine ulaşana kadar "birkaç on yıl boyunca tutunmak"; nitekim Rusya'nın esas sorunu artık bu olacaktır. Aynı zamanda "proletarya diktatörlüğü" değil de, oluşmakta olan bir proletarya adına komünist şeflerin diktatörlüğü olan bir yönetimin de gerekçesi. "Bu şefler diktatörlüğü, Stalin döneminde tek bir kişinin diktatörlüğü haline gelmiştir." Rusya'nın hayatındaki bu karanlık ve dramatik yılların hep akla getirdikleri örnek, 1793-1794 arasında Fransa'da iktidarda olan Kamu Selameti Komitesidir. Ama bu komitenin başarısız olmasının yarattığı farkın nedeni, hiç kuşkusuz Rusya'nın tek partisinin demir gibi olan örgütünün, 1794'te Paris'te olanların tersine, her türden sürekli "fraksiyon"u yasaklamasıdır.

Bugünkü Sovyet Marksizmi ve Uygarlığı

SSCB yarım yüzyıldan beri ne basın, ne söz, ne kanaat, ne dernek, ne de grev özgürlüğünün bulunduğu siyasal bir diktatörlük rejimi altında yaşamaktadır. Bu rejimde tek bir parti bulunmaktadır, disiplinli ve "tek bir parçadan" oluşan bu partinin içindeki çatışmalar, kişiler arasındaki muhalefet biçiminde patlak vermektedir. Stalin'in 1953'te ölmesinden sadece birkaç yıl sonra, bu liberalleşme (ama insanileşme demek daha uygun olacaktır, çünkü liberalleşme komünistler açısından hâlâ küçültücü bir anlam taşımaktadır), yani bir insanileşme su yüzüne çıkmıştır. Bu yavaş, ölçülü bir çıkıştır, ama tersine dönme olasılığı yokmuşa benzemektedir. "Stalinciliğin tasfiyesi" adı verilen şeye başvurulmasının nedeni, acaba Kamu Selameti Komitesi zamanının dramatik ve acil saatlerinin geçmiş olması olabilir mi? SSCB kuşkusuz bütün iç güçlüklerini atlatmamıştır, ama artık çok endüstrileşmiş ülkeler ailesine dahil olmuş, ayrıcalıklı halklar arasında yer almıştır: bu yeri alnının teriyle kazanmıştır ve burada durmaktadır. Aynı zamanda, bilinçli veya bilinçsiz olarak, bir kitle uygarlığı için gerekli olan yeni yapılar inşa etmiştir. Ve herhalde şimdi, en azından içsel düzlemde olmak üzere, *kendi* devrimini veya *kendi* yolunu seçme özgürlüğüne ilk kez sahip hale gelmiştir, çünkü dünya siyasetindeki önemi, sosyalist ulusların lideri olması, ona artık dışsal zorlamalarda dayatmaktadır.

- ***Marksizm evrilmiştir. Bütün cephelerde elli yıl boyunca sürdürülen savaşlar ve sarf edilen çabalar, uzun bir zaman dilimi meydana getirmektedir. Bütün bu yıllar esnasında, devlet doktrini olan Marksizm-Leninizmin büyük temalarını ve açıklamalarını korumakla birlikte, çok büyük bir evrim geçirmesine şaşılır mı? Asıl tersi şaşırtıcı olurdu.***

Resmi söylem; sınf mücadelesi, *praxis*, kölecilik, feodalizm, kapitalizm; nispi fakirleşme veya maddeci diyalektik veya maddi temel veyahut da sınıfsız ve tamamen mutlu bir toplumun ortaya çıkması hakkındaki kutsal formülleri tekrarlayıp dursa da; bu geniş çaplı ideolojinin, tıpkı zafer kazanan bütün ideolojiler ve bü-

tün dinler gibi, bizatihi *hayatın kendi* olan bir evrim tarafından sürüklenmediği anlamına hiçbir zaman gelmez. Zaten, bir fikrin ancak pratik hayatın, *praxis*'in içinde somutlaştığı zaman değerinin olacağı düşüncesi, daha bu yüzyılın başında bütün Rus entellijensiyasının ortak kanaati değil miydi ve bu daha sonra devrimciler tarafından benimsenmemiş miydi? Birbirlerine sıkı sıkıya bağlı fikirler sistemi olan Marksizm, ancak milyonlarca insanın yaşanmış deneyinin içinde bir değere sahiptir. Bu gerçekleştirmeler içinde "aktüelleşmekte", bu gerçekleştirmelerin karşı darbelerine maruz kalmaktadır. Zaten o düşünceden olanlara göre, "Marksizm kendi kendini aşan dünya görüşdür." Olaya iyi yanından bakan gözlemciler de bunu söylemektedir. "XX. *yüzyıl* komünizmi, I.-IV. yüzyıllar arasında Hıristiyanlığın tanık olduklarına benzeyen dönüşümlerden geçmiştir."

Yaşayan Marksizmin maruz kaldığı *bu değişiklikleri, sadakatsizlikleri, bu sapkınlıkları* sayıp dökebilmek için herhalde *casuiste* (inanç bağlantılarını inceleyen kişi) olmak gerekir. Böylesine bir katalog çıkartmak, ne kadar anlamlı gözükürse gözüksün, şu veya bu ayrıntıyı tecrit etmeme koşuluyla, yararsız değildir. Böylesine bir katalog ancak, açıklandığı ve onu açıklayan bütünsel bir deneye nazaran anlamlı olabilir. Burada, Sovyet deneyinin sunduğu en önemli veya en açık testin bu olmadığını söyleyelim.

Gerçekte, bu elli yıllık süre, onu bir devrimler ve sınavlar ardışıklığı halinde yaşamış insanlar için çok uzunsa da; yapılardaki bu denli sert bir kopuştan sonra, *ideolojik, toplumsal ve kültürel evrimin* ortaya çıkması konusunda çok yetersiz bir konolojik aralık söz konusudur. Zorla dayatılan bir ideolojiyle yaşamayı kendinin seçmediği ve her zaman tamamen bilincinde olmadığı bir deneyin içine sıkışan bir toplum arasındaki ilişkileri tam olarak ortaya koyabilmek için, özellikle geçiş yıllarında (en azından 1930'a, hatta daha ötelerine kadar) olmak üzere, deney içinde nelerin sapma yönünde hareket ettiklerini ve etkin olan, böyle de kalmaya devam edenlerin neler olduklarını ayırabilmek gerekir.

Örneğin, *Lenin tarafından öngörülmüş olan çok geniş bir ücret yelpazesinin yeniden hayata geçirilmesi bir kaza mıdır, Stalin'in rakipsiz iradesinin bir sonucu mudur, yoksa toplumsal bir gereklilik*

midir veya kaçınılmaz bir ekonomik süreç midir? Bu yelpaze nedeniyle, aşikâr ayrıcalıklarıyla birlikte toplumsal bir hiyerarşi oluşmuştur. Bir Sovyet üniversite hocası gülerek şöyle demiştir: "Biz, Sovyet burjuvazisiyiz." Fakat bu hiyerarşi toplumsal sınıfları ancak, göreve bağlı olan bu ayrıcalıklar ırsi hale gelirlerse yeniden kurabilir; yani ancak oğulların da babalarının toplumsal konumlarından ötürü toplumsal avantajlara (eğitim, para, görev) sahip olmaları halinde kurulabilir. Bu eğilim, aile hayatının sürdüğü her toplum için olağandır ve komünizm SSCB'de aileyi hiç de yok etmemiştir, hatta Stalin onu pekiştirmiştir bile.

Diğer temel bir sorun: Sovyet rejiminin tarımsal üretimi kolektif bir şekilde yeniden örgütlenme girişimi, Stalinci rejimin dün hırpaladığı bir köylülüğün direnmesiyle karşılaşıyora benzemektedir. Fakat, Rus romanlarının tıpkı sağır bir yankı gibi aktardıkları bu köylü huzursuzluğu, hızlı bir modernleşmenin ekonomik hareketiyle, yüzyıllardan beri sürmekte olan çerçevelerinden aniden koparılan "geleneksel" bir kültürün olağan, adeta kaçınılmaz tepkisi değil midir? Bu sorun, benimsenen çözümler ne olursa olsun, endüstrileşmesini hızlandıran bütün ülkelerde ortaya çıkıyora benzemektedir.

Öte yandan, Sovyet ideolojisi ile Ortodoks kilisesi arasındaki az çok gergin diyalogta son söz –acaba bir son söz var mıdır?– acaba söylenmiş midir? Rejim, "dinsel yabancılaşma"nın karşısında, militan bir maddeciliği, bir şok rasyonalizmini –Tanrının reddi değil de, insanın ateşli bir şekilde olumlanmasını– teşvik etmektedir. Ama savaş, Ortodoks inancı yeniden değerli kılmıştır. Bu inanç, Kilise ile Stalin arasında bir uzlaşmaya varmıştır. Zaten Stalin de, Büyük Petro'nun ilga ettiği Moskova patrikliğini yeniden kurmuştur. 7 Kasım 1951'deki bir söylevinde, Aleksandr Nevski'den kilise prensi ve azizi olarak söz etmiştir. Kiliseye devam edenler ve istedikleri gibi ibadet edenlerin çoğu kuşkusuz yaşlı kişilerdir. Ancak, vaftiz, evlilik, ölüm konusundaki gerçek çoğunluk tutumları acaba nedir? Devletin medeni nikâh törenleri çevresinde yaratmaya çalıştığı dekor, herhalde bir boşluğu doldurma kaygısından kaynaklanmaktadır.

Son olarak da, yeni kuşaklarla birlikte, tıpkı Descartçılığın her zaman geçeli olmasına rağmen Batılıların bilincinde giderek

zayıflaması gibi olmak üzere, Marksist-Leninist öğretinin derinliklere geri çekilmesi ve dramatik bir geçmişin giderek unutulması söz konusu değil midir? Ama bu, komünist bir ülküden vazgeçilmesi anlamına gelmemektedir. Bunlar artık her an tartışılmasına ihtiyaç duyulmayan, bizatihi gerçeklerdir. 220 milyon Sovyet vatandaşından 9 milyonu parti üyesidir. Marksizm-Leninizm onlara özgüdür, onların gündelik dilidir, onların hayatlarının yönlendirici unsurudur. Ama ya diğerleri?

- ***Ancak, Sovyet hayatını en derinden değiştiren şey, maruz kaldığı güçlü endüstrileşme süreci ile onu yakında muzaffer bir şekilde tamamlama; yani başarılanları geliştirme, güçlükleri aşma ve başarısızlıkları onarma perspektifidir.***

Bu endüstrileşmenin insani bedeli hiç kuşkusuz çok yüksek olmuştur. Rusya'nın, 1917'de "kapitalizm tarafından önceden sağlanmış" bir tabana sahip olmadığı için, bunu inşa etmesi gerekmiştir. Ve Stalin diktatörlüğü işte bu nedenden ötürü, bu çok kendine özgü edaya bürünmüştür. Bu rejim, "başka yerlerde demir çağı kapitalizmi tarafından yerine getirilmiş olan, tarihsel" öncelikli ödevi üstlenmiştir. *Stalin rejiminin sertliği*, ne gücünden sarhoş olmuş tek bir adamın kaprisleriyle, ne *sosyalizm*'in gerekleriyle, ne de *komünizm*'in gerekleriyle tam olarak açıklanabilir. Bu sertlik aynı zamanda, bir *azgelişmişlik dramıdır; geri bir tarım ülkesinde, endüstrileşmenin aşamalarını insanı yatırım aracı haline getirerek hızla geçmek üzere icat edilmiş* acımasız bir devlet formülüdür. Ve bu dram şimdilerde, tam Rusya ondan kurtulurken Çin'de başlamaktadır.

Ekonomik hedeflere ulaşılıp ulaşılmadığını uzmanlar daha uzun bir süre tartışacaklardır. Üstelik rakamlar da tartışma için çok uygun bir zemin hazırlamamaktadır. Bu rakamlar uluslararası bir dil konuşmaktadır. Halklar, tıpkı boy ölçüşen çocuklar gibi, kendilerini diğerleriyle kıyaslamaktadır. Ama ölçünün aynı olması gerekir. Endüstri üretimi aşağıdaki ülkelerde, yılda ortalama olarak şöyle artmıştır: Fransa'da 1953-1959 arasında % 7,7 (endeks 1953: 100, 1959: 156); Federal Almanya'da % 8,3 (1953: 100, 1959: 169); SSCB'de % 11,3 (1953: 100, 1959: 190).

23. SSCB'de Öncü Cepheler

Bu, *resmi* istatistiklerin dilidir. Ancak, bu istatistikleri dolaysız bir şekilde karşılaştırmak mümkün değildir. Batılılar endeksleri safi değerler olarak, Sovyetler gayri safi değerler olarak hesaplamaktadırlar. Sovyet iktisatçı Strulinin, gayrisafi değer olarak hesaplanan resmi endüstri büyüme rakamının 1956 için, 1928'dekinin 22,9 kat fazlasını vermesine karşılık, safi değer olarak hesaplandığında 14,7 kata düştüğünü göstermiştir. Bu koşullarda, Sovyetler Birliği karşıtlarına ne kadar da tartışma malzemesi çıkmaktadır.

Fakat ekonomik hedeflere tam olarak ulaşılamadığı varsayılsa bile, fazla bir mesafe kalmadığı kesindir. Sibirya ve başka yerlerdeki muhteşem ve baş döndürücü başarılarla birlikte, devasa bir ilerleme harekete geçmiştir.

- ***Muazzam toplumsal değişimler gerçekleştirilmiştir. Sovyetlerdeki bütün toplumlar, endüstrileşmenin hızlı ilerlemesiyle altüst olmuşlardır; bunlar da kendi hesaplarına Sovyet hayatını bütünüyle altüst etmektedirler. Yeni yapılar oluşma halindedirler.***

a) Öncelikle, *köylülerin kentlere akını.* SSCB, 1917'de hâlâ esas olarak köylü, geleneksel olarak gevşek ve uyuşuk bir halka, Amerikan tarzında (*boom* döneminin Amerika'sı tarzında) bir gelişme hızı dayatmıştır. Her yerde, bu uyuşukluk ile elinden hiçbir şeyin kurtulamadığı bu hız arasında çelişkiler patlak vermiştir. Orta Asya'daki federe cumhuriyetlerde, bu *Amerikan tarzı* ile Doğululuğun karışımı daha da olağanüstüdür.

Rakamlar değişikliğin boyutlarını vermektedir. 1917'de nüfusun % 80'i köylülerden, % 5'i endüstri işçilerinden meydana geliyordu; 1962'de köylüler yarıyı ancak geçerlerken (% 52), işçilerin ve sanayi kadrolarının oranı % 35'e çıkmıştır. Bu arada bürokrat sayısı 10 kat, entelektüel sayısı 100 kat artmıştır. Bunun sonucunda kentlerin devasa bir çekim gücü oluşmuş, köyler nüfus kaybederken, şehirler büyümüştür.

Hareket yakınlarda tamamlanmıştır. Eski havasını koruyan eski başkent Leningrad hariç, Moskova'nın da (devasa bir Chicago görüntüsünü almıştır) dahil olduğu bütün yeni ve eski şehir-

ler köylü görüntüsüne bürünmüşledir. Bu kentlerin hayatı kırsallaşmıştır. Entelektüeller ve üniversite öğrencileri bunun dışında kalmamaktadır. Rusya'da, en mütevazı kişilerden bilimsel araştırmayla uğraşanlara (Rusya'da toplumsal hiyerarşinin zirvesi) varana kadar bütün görevleri istila eden "yeni bir ırk yaratılmıştır." Stalin, Rusya'yı o zamana kadar hiç bilinmeyen bir hızla endüstrileştirirken, köylülüğü de tam bir kolektifleştirmeye tabi tutarak, çok sayıda köylünün kendilerine rağmen kentlere gitmelerine neden oluyordu. Bütün bunlar topu topu birkaç yıl içinde gerçekleşmiştir.

Köylüler daha 1947'de bile, istila ve fethettikleri kentlerde, ilkel kıyafetlerinden, yavaş hareket etmelerinden, tramvay ve otobüslerin üzerine bağırarak atılmalarından tanınıyorlardı. 1956'dan itibaren gözle görülür bir değişme olmuştur. Köylü, hayat düzeyinin yükselmesiyle birlikte kentlileşmiştir, daha iyi kıyafetlere bürünmüştür. 1958'de artık yalınayak yürüyen çocuk veya kadınlara rastlanmamaktadır; tiyatro ve sinemalara iyi giyenerek gidilmektedir, köylü kabalığı kaybolmaktadır. Ancak, henüz çok taze olan köylü köken, binlerce davranış ayrıntısının içinde kendini göstermektedir. Bu durumda Leningrad'da her şey daha ince, kadınlar daha kibar, konuşulan dil daha saf olarak gözükmektedir. 1945'ten sonra harika bir şekilde restore edilen kentin çerçevesinin de yardımıyla, burada eski bir Avrupa kentinin; limanı aracılığıyla dünyaya açık olarak yaşayan güzel ve nitelikli, muhteşem bir Avrupa kentinin havası koklanmaktadır. Kır onu istila etmemiştir. Fakat bunun nedeni, herhalde endüstriyel banliyösüne rağmen, yarının Rusya'sının imgesini veren şu olağanüstü harmanın biraz dışında kalmasıdır. Moskova'ya tartışılmaz başkent edasını işte bu harmanlanma vermektedir.

b) *Köylü kazanımları: fabrika, okul*

Dün meydana gelen bu emek gücü akını nitelikli işçileri boğmuştur. Köylü, cehaleti, bütün dünya köylüleri için kuşku uyandırıcı olan makineler kakşısındaki beceriksizliğiyle, fabrikaları işgal etmiştir. Bir geceden ertesi sabaha işçi olan bu beceriksiz toprak adamı, başlangıçta ancak düşük bir verim düzeyine ulaşa-

bilmiştir. Bunun üzerine, üretim açıklarını kapatmak için, emek miktarı artırılmıştır.

Köylülerin, en azından çocuklarının okula ve bundan da ötesi üniversiteye de akın etmeleri söz konusu olmuştur. Rusya nüfusunun 1917'de en azından % 75'i okumasız yazmasızken, bugün bu oran sıfıra inmiştir. Bu da, kütüphane, okuma salonu, Rus klasiklerinin (1955'e kadar Dostoyevski ve Esenin gibi bazıları hariç) eserlerinin halka veya yabancılara yönelik ucuz baskılarındaki artışı açıklamaktadır (bazen 10 milyona varan akıl almaz tirajlar). Kitap fiyatı çok düşüktür, ancak acaba klasiklerin bu başarısında başka nedenler de var mıdır? Çağdaş yazarların zayıflığı, kolay okunan vakit geçirici yayınlar yapan bir basının yokluğu? Radyo, televizyon, plak alanına da yönelen eğitim çabası, her halü kârda muazzam boyutlarda olmuştur.

"Bu kültür devrimi" (O. Rosenfeld), toplumsal bir devrimi, muazzam bir özgürleşme, bilgilenme, toplumsal basamakları hızla çıkma arzusunu peşinden sürüklemiştir. Hoşgörüsüz yargıçlar, "çılgınca bir başarı kazanma tutkusu" diye teşhis koymaktadırlar. *Biz ise, hem prestij, hem* de para getiren bir kültür açlığı diyeceğiz. Üniversite, teknik okul, mektupla öğretim veya gece dersleri öğrencilerinin sayısı her halü kârda sürekli artmaktadır. Çoğu zaman en önde köylü çocukları yer almaktadır. SSCB böylece, ihtiyaç duyduğu aydınları; mühendis, araştırmacı, subay ve öğretmenleri, bu tükenmez insan haznesinden itibaren imal etmektedir. Aslında bütün bunlar Fransa'da da, önce Jules Ferry'nin okul reformu, sonra ortaöğretim ve üniversitenin bedava hale getirilmesiyle yaşanmıştır, ama yavaş ve küçük bir ölçekte. Rusya'daki ise görülmemiş bir hız ve çaptadır. Örneğin bu hızı belirleme açısından, 1947-1956 arasında SSCB'de ortaöğretimin bedava olmadığını şaşkınlıkla öğreniyoruz.

c) *Ancak genel olarak söylendiğine göre, eğitim düzeyi düşmüştür.*

Bu söylenmektedir ama, üzüntü de duyulmaktadır. Kuşkusuz kendinden söz eden Rus, artık dünün rafine Rusu değildir. Uygulanan eğitim sistemi yarara yöneliktir, modern hayatın ihtiyaç

duyduğu aydınları; ilkokul öğretmeninden mühendise, hatta üniversite hocasına kadar bir dizi uzmanı seri halinde imal etmektedir. Olağan olarak hoşgörülü olan bir gözlemci, bunlara Yarı aydınlar demektedir.

Acaba bu tamamen doğru mudur? Çoğunluğun bu yarı kültürü, acaba bize anlatıldığı gibi yeni bir ülkenin söz konusu olmasından mı, yoksa yoğrulmakta olan bir kitle uygarlığından mı kaynaklanmaktadır? Avrupa veya Amerika'daki tüm endüstrileşmiş ülkelerde, eğitim genelleşirken uzmanlaşma eğilimine girmektedir ve genel kültür düzleminde ise düzey düşmektedir. Ama bu yüzden, gerçek entelektüel seçkinlerin sayısında bir azalma meydana gelmemiştir. Bu sayı en kötüsünden sabit kalmaktadır. Geleneksel uygarlıkların dar entelektüel elitleri ve büyük cahil kitlesinin yerine; modern uygarlıklar, gene aynı elitin ve az sayıdaki cahilin yanında, eğitimin sadece bir iş aracı olma anlamını taşıdığı bir insan kitlesi önermektedirler.

Bu üst düzeye ulaşılınca, Sovyet entellektüel, bilim adamı ve hocaları, ideolojik farklılıklar bir yana, bize göre her halü kârda Avrupalı ve Amerikalı benzerleriyle eşit düzeyde gözükmektedirler. Bunlar aynı kültürün mirasçısıdır. Örneğin Parisli bir entelektüel açısından, Fransız üniversitelerinden Moskova Bilimler Akademisi'ne geçmek, gene kendi evinde kalmak, herhangi bir tartışma veya şakasının hemen anlaşılması, kendinin de verilen cevabı hemen anlaması demektir. Rusya'da edinilen ilk izlenim, bu ülkenin kırk yıl boyunca maruz kaldığı fizik inzivanın, Sovyetlerle Avrupa arasındaki bütün sürekli ilişkileri kesmekle birlikte, bu alanda etkili olmadığıdır. İlk bakışta oldukça şaşırtıcı bir izlenim; ya ikincisinde? Avrupa ve Rusya, XX. yüzyılın başında aynı uygarlığın içindeydiler. Bu açıdan, kırk yıl uygarlıkların gerçeklikleri bakımından nedir ki? Toplumsal yapılardaki muazzam altüst oluşlara rağmen, 1962'nin SSCB'si 1917 Rusyasınınkiyle aynı uygarlığa, yani bizimkine aittir.

ç) *Gerçeği söylemek gerekirse, edebiyat ve sanat bu iddiayı yalanlıyora benzemektedir.*

Çünkü, olağan durumda olduğu gibi, eğer edebiyat ve sanatı taşıyan topluma (yani burada Sovyet toplumu) ilişkin en iyi tanık-

lığı arasaydık, bu iki alan soluk kalırdı. Fakat, ders vermek için kaleme alınmış olan ve insanı her şeyden önce saçmalık noktasına varan bir gerçekdışılıkla şaşırtan bu eserler, Sovyet yazar ve sanatçıları hakkında ve hatta toplum, gündelik hayat hakkında tanıklık etmektedirler. Bu eserler istisnai durumların ürünüdür.

Marx, Engels, hatta Lenin'in eserlerinde görülmeyen, Sovyet sanat ve edebiyatına özgü bu dil, Stalin'in güçlü olmaya başladığı sıralarda, 1930'lara doğru ortaya çıkmıştır. O sıralarda, Stalin'in istediği demirden disipline, beş yıllık planın uygulanması için "edebi ve sanatsal cephenin" seferber edilmesine boyun eğmeyen entelektüellere saldırmak söz konusudur. İlk kurban, plastik sanatlar ile müzik alanındaki benzeri örgütlerle aynı anda lağvedilen Proletarya Yanlısı Yazarlar Birliği (R.A.P.P.) olmuştur (1932). Onların yerine, doğrudan parti tarafından yönetilen tek bir örgüt kurulmuştur.

Bu arada, sanatçı ve yazarlar "insan ruhu mühendisi" olmaya davet edilmişlerdir. Parti sekreteri Jdanow, 1934'te dogmalarını "sosyalist gerçekçilik yöntemi" olarak tanımlamıştır. Sosyalist gerçeği, özellikle de üretim koşullarının "tarihsel olarak somut karakter"ini "hakikate uygun" bir şekilde tasvir etmek, "emekçilerin sosyalizm zihniyeti içinde eğitimlerine ve ideolojik dönüşümleri"ne katkıda bulunmaktır. Sanatçıların ödevi, bizzat Jdanov'un terimiyle "yanlı" olmak, kişileri "olumlu kahramanlar" olan gerçek komünistler ile diğer hepsinin "olumsuz" olduğu bir şekilde açıkça bölündüğü "öğretici" eserler yazmaktır. Dönemin başlarında bütün alanlarda çiçeklenmiş olan avangard hareketler (bunlara Rusya'da "sol sanat" adı verilmeye devam etmektedir), artık "biçimci" olarak mahkûm ve takip edileceklerdir. Bu tarihlerde çok sayıda yazar ve tiyatro yönetmeni tutuklanmış ve esrarlı bir şekilde ortadan yok olmuştur. Değerli yazarların çoğu, sessizliğe veya yarı sessizliğe sığınmışlardır. *Ve Durgun Akardı Don* (ilk üç cildi 1925-1933 arasında, dördüncüsü 1940'ta yayınlanmıştır) yazarı Şolokov, Stalin'in ölümüne kadar hiçbir şey yazmayacaktır.

"Jdanovculuk", savaş sırasında "çürümüş Batı'nın" etkilerine tepki gösterebilmek üzere baskısını artırmıştır. Edebiyat, tiyatro, sinema sıkı bir gözetim altına alınmış, ihbar edilen en kü-

çük sapma bile cezalandırılmıştır. 1948'de, Prokofiev, Şostakoviç, Haçaturyan gibi büyük besteciler, anlaşılmazlıkları ve kullandıkları seslerden ötürü şiddetli saldırılara uğramışlardır.

Kısacası, Stalin'in tüm diktatörlüğü süresince, sanatçılar da tıpkı Sovyet halkının geri kalanı gibi, hizaya sokulmuşlardır. Konformizm ve vasatlık, bu dönemin tüm üretimini belirlemektedir.

Acaba Stalin'in ölümüyle her şey değişmiş midir? Hem evet, hem hayır. Kuşkusuz hemen bir tepki gelmiş, ani bir gevşeme olmuştur, ama bu özgürlükçü patlama tehlikeli olarak görülmüştür. Ve durdurulmuştur.

1953 yılının sonu ile 1954 yılında, Sovyet toplumunun kusurlarına yönelik taşlamalı oyunlarda büyük bir artış kaydedilmiştir: Genç bir eleştirmenin *Novy Mir* dergisinde yayınlanan "edebiyatta samimiyet" adlı makalesi, olumlu ve olumsuz kişiler halindeki geleneksel ayırımın gülünçlüğünü ortaya koymuştur. Bu yazarların cüretlerinin bedellerini ödemelerine rağmen; kişi tapınısının eleştirisi ve Stalinciliğin tasfiyesi, başka ifade özgürlüklerinin kazanılmasına neden olmuştur. Yüz binlerce sürgünün geri dönmesi, ağır yaptırımların uygulanmayacağı konusunda artık emin olunması, öylesine bir entelektüel coşkuya, öyle bir önemlilik değişmesine (artık Stalin döneminin yazarlarının susma, eğer hayattaysalar eski kurbanların da yüksek sesle konuşma zamanları gelmiştir) yol açmışlardır ki, yöneticiler kaygıya kapılmışlardır. Yazarlar ve sanatçılar 1957'de her tür "revizyonizm"den kaçınmaya ve Sovyet gerçekliğini "süslemeyi ve cilalamayı" reddetme bahanesiyle, onu sistematik bir şekilde karalamamaya davet edilmişlerdir. Bu konum, bizzat Kruşçev siyasetinin ifadesidir.

Stalin yöntemlerinin mahkûm edildikleri kesin.dir; artık iktidardan düşürülen siyasal hasımlar bile infaz edilmemekte veya fizik şiddete maruz bırakılmamaktadır; kültürel ilişkilerde ve dışarıyla bağlantılarda belli bir liberalleşme olmuştur. Fakat, ona körcesine hayran bir gençliğin, Stalin'in işlediği suçların açığa çıkartılmasıyla derinden altüst olduğu bir sırada, şiddetli bir eleştiri kampanyasına açık kapı bırakarak, rejimi ve buna bağlı olarak Sovyetlerin dünya sosyalizminin önderi rolünü tehlikeye atmak

ve herhalde uluslararası gücünün bir bölümünü şansa bırakmak olurdu. Hükümet bu durumda, hiç de hafif olmayan bir tepki göstermiştir.

Halk bu mücadeleyi izlemekte midir? *Geniş halk kitlelerinin tercihi, Rus veya yabancı klasik müzik parçalarına, "saf, stilize edilmiş ve uyarlanmış" folklora, dünkü köylülerin yeni keşfettikleri opera ya yönelmektedir.* Bunun sonucu olarak, *Faust*'tan *La Traviata*'ya veya *Carmen*'e kadar birçok opera büyük başarı kazanmıştır. Bunların yanı sıra Sovyet ordu dansçıları veya Çaykovski'nin *Kuğu Gölü* gibi baleleri de beğeni toplamaktadır. Ancak burada, halkın büyük kitlesi ile entelektüel seçkinler gibi iki ayrı grup olduğunu sanmayalım. Yazar ve sanatçıların talep ve umut ettikleri ifade özgürlüğü, Sovyetlerin şimdisi ve geleceğinin belirleyici sorunudur.

d) *Matematiğin ve bilimin zaferi. Bu sorunlar, kesin bilimler alanında ortaya çıkmamaktadır.* Bu alanlar çoğu zaman çok iyi durumdadır.

Bunun binlerce nedeni vardır. Kesin bilimler, olağanda fazla denetlenmeyen bir sektör oluşturmuşlardır. Bilim adamlarının çoğu zaman siyasal veya ideolojik tartışmalarla hiçbir ilişkileri yoktur, bunlardan kaçınabilmektedirler. Öte yandan, Ruslar her zaman çizgi üstü matematikçiler olmuşlardır. Ayrıca yönetim, onlardan ödenek ve teşviklerini hiç esirgememiştir ve bir dünya inşa etmek, hatta hiç görülmemiş yeni toplumlar hayal etmek coşku veren bir iştir. Nihayet, araştırma alanında otoriterliğin iyi olduğunu söylemek gerekir. Kapitalist ülkelerde araştırma, farklı endüstri dallarına göre dağılma eğilimindedir, bu endüstrinin talepleri tarafından cezbedilmektedir. Sovyetlerde ise, yönetimin tercihleri üzerinde yoğunlaşılmaktadır. Endüstri ve yakınlara kadar küçümsenen rahat hayat bu tercihlerde öncelikli değildir. Ama araştırmanın inkâr edilemez bir önceliği vardır, tabii onunla birlikte bilim adamı takımlarının. Çünkü bugün araştırma en iyi bilginin değil, en iyi takımın işidir. Bunda Sovyet Bilimler Akademisi'nin de rolü vardır.

Ne sonuca varmalı? Sovyetler Birliğinin duyulmadık güçlükleri atlattığı, maddi düzlemde müthiş başarıların kıyısına ulaştığı

sonucuna. Bu başarılar artık kazanılmıştır. Fakat bu yeni yapıların yerlerine yerleştirilmesi işi daha tamamlanmamıştır. Trajik anılar ve Sovyet devriminin dünya ölçeğinde yavaşlaması tarafından engellenmektedir. Sovyetler kendi kaderini seçmekte hemen hemen özgür hale geldiği anda, eylemlerinin uluslararası yankılarını hesaba katmak zorunda kalacaktır.

Bunu, özgürlüğünün belli bir ölçüde sınırlanmasıyla ödemektedir ve bu sınırlama Stalinciliğin tasfiyesinden sonra da devam etmektedir. Aynı zamanda, sanat, edebiyat (o olmaksızın hiçbir uygarlığın kendi sınırlarına ulaşamayacağı ve kendini ifade edemeyeceği şu kaçış) alanlarında da ödemektedir. Bu üst yapıların, Moskova'nın Bolşoy meydanındaki elma ağaçlarının bahar güneşinin biraz ısınmasıyla yaptıkları gibi, birdenbire çiçekleneceklerini umut edelim.

Ekim 1961 Kongresi

Komünist partinin Ekim 1961'deki XXII. Kongresi, SSCB'nin şu andaki konumunu fantastik bir şekilde aydınlatmaktadır. Tabii ki, şu anda, kişilerin dramatik mürekkep çizgileri içindeki renklerini kavramak; mahkûmiyetlerin, partiden çıkartmaların, "canlı ölüler"in veya "ölü canlılar"ın listesini çıkarmak veya akla çoğu zaman Dostoyevski'nin sıkıntılı ve sıkıntıya sokan kahramanlarıyla *Karamazov Kardeşler* romanını getiren bir karışıklığı keyfince çözümlemek söz konusu değildir.

Önemli olan, dış ve iç düzlemde güç ödev ve tercihlerle karşı karşıya olan Sovyet uygarlığının bizzat kendidir. Bu uygarlığın geleceği, buralarda kazanacağı başarılara bağımlı olacaktır. Güç görevler: *birincisi,* federe cumhuriyetlerde oldukça çok sayıda olan Rus olmayan ırk ve uygarlıklar, uluslardır; *ikincisi,* bütün olarak ele alındığında, Sovyet uygarlığının maddi geleceğidir (ama yalnızca maddi mi?); *üçüncüsü,* dünkü tekbaşlılığını kaybederek bugün "çokmerkezli" hale gelen ve "vatanların komünizmi" karşısında gerileyen uluslararası komünizmin kaderidir.

• ***Birinci soruna ilişkin olarak,oyunun ödülü şudur: SSCB, adının da işaret ettiği gibi, ilk olarak bağımsız ama birbirlerine***

bağlı bir cumhuriyetler, devletler federasyonudur, öyle olmayı istemektedir. Bu birlikte yaşama, acaba daha iyileşip, birleşik güçlü bir uygarlığı getirebilir mi?

Çarların imparatorluğu tarafından 1917'den çok önce gerçekleştirilen bu birlik, birçok badire atlatmıştır. Parçalanmış, yeniden oluşturulmuş, pekiştirilmiş olan bu imparatorluk, gene de tam çözümü olmayan bir sorun olarak kalmaktadır. Özerklikleri açıkça ortadaysa da, cumhuriyetlerin hiçbiri tam bağımsız değildir, çünkü bunların savunma, asayiş güçleri, iletişimi merkezi iktidara bağlıdır ve her cumhuriyet burada temsil edilmektedir. Yerel milliyetçilikler ve "şovenlikler" sürmekte ve ihbar edilmektedir. Sürtüşmeler meydana gelmiştir. Örneğin Gürcistan, Birliğe 1921'de tekrar girmiştir; bugün Stalinciliğin tasfiyesi onun en ünlü Gürcüye olan sadakati yüzünden bir sürtüşmeye neden olmuştur. 1918'de kurtarılan, 1940'da ilhak edilen, 1945'te yeniden işgal edilen Baltık devletleri, Çarlık döneminde ayrıcalıklı bir statüye sahiplerdi: bu statüyü onlara tekrar tanımak söz konusu olmamıştır. 1949-1951 arasında Kırgızistan'da, yöneticilerin ulusal *Manas* destanını yasaklamaları nedeniyle bunalım doğmuştur. Yüce Sovyet, Azerbaycan'da 1958'de Azericeden başka bir dilin varlığını kabul etmemiştir.

Yerel çıkarlar, kültürler, yerel diller, tarihsel anılar, komünizme sadakat veya sadakatsizlik, Rus veya Ukraynalıların bütün cumhuriyetlere sızmaları ve göç etmeleri; bunların her biri birer sorun ve bazen de sömürgeci tipten gerilimlerdir. Yeni toprakların tarıma açılmasının ardından, Ruslar Kazakistan'da Kazaklardan daha kalabalık hale gelmişlerdir.

Tek bir Sovyet siyaseti mümkündür ve bu kendini önceden belli etmektedir, ulusal devletlere makul, hatta çok cömert tavizlerde bulunarak, ama onların SSCB iktidarının çok küçük bir bölümünü temsil etmelerini sağlayarak; bütün tutarlığını, ortak hayatını, "uyumunu" sürdürmek ve korumak. XX. Kongreden (1956) çıkan siyaset budur. Bunun sonucunda tavizler çoğalmış, özerklikler artmış ve Lenin'in milliyetler politikasına samimi bir geri dönüş olmuştur. Bunlar bir Batılı açısından, sömürgeleştirme ile sömürgeciliğin tasfiyesi arasındaki klasik gelgit sorunları-

nı hatırlatmaktadır. SSCB örneğinde dramatik bir unsuru ilave etmek gerekmektedir; sömürgeler ve metropoller fizik (yani coğrafi olarak) birbirleriyle temas etmektedir. XXI. Kongrenin gündeminde, tek başına birçok şeyi açık eden *asimilasyon* kelimesi yer almaktadır. Batı'nın bal gibi başarısız olduğu bu alanda, acaba SSCB başarılı olabilecek midir?

Kazakistan Komünist Partisi sekreteri, 1959'da "Lenin'in ulusların kaynaşması tezi(nin), bu (ulusların) yaptıkları atılım ve ortak uygulamalardaki artış nedeniyle, ortak deney tarafından teyit edildiği"ni iddia etmekteydi. Bu çok mümkündür: daha önce gördüğümüz üzere, geçmişte başarılı asimilasyon örnekleri vardır ve ortak siyaset, karşılıklı tavizler, birlikte yaşama zorunluğu ağırlıklı delillerdir, bunlara ayrıca kırk yıllık komünizm uygulamasının ortak yapılar meydana getirmesini eklemek gerekir. Fakat uygarlıklar inatçıdır. Ulusal dillerin inatla savunulması ve bu alanda başarı kazanılması bunu tek başına kanıtlayabilir: SSCB cumhuriyetleri yerel uygarlıklarından vazgeçmemişlerdir. Demek ki tartışma hâlâ sonuca varmamıştır. Hatta, SSCB'deki genel okuma yazma seferberliği ile eğitimin gelişmesinin Orta Asya halklarının ulusal bilinçlerini geliştirip geliştirmedikleri sorulabilir.

- ***Refah ya da "burjuva" uygarlığı: SSCB'yi komünist toplumun mutluluklarına ulaştıracak olan yirmi yıllık bir planın ilanı, beyhude bir proje değildir.***

Aralarında hiçbir zaman anlaşamayan uzmanlar, SSCB'nin şu veya bu koşulda, refaha doğru sıçrama yapma olanaklarının bulunduğunu söylemektedir. Kamu oyunun hem barıştan (tutkulu bir şekilde), hem de maddi gelişmeden yana istekli olması ve bu gelişmenin artık olanaklı olduğunu düşünmesi nedeniyle, genç kuşaklar ülkenin faal kadrolarını heyecanla doldurmaktadır. Muazzam bir değişim hazırlanmaktadır ve alacağı biçim ve sonradan ona takılacak etiket ne olursa olsun, bu değişim gerçekleşecektir.

Sovyet hayatına 1962'de egemen olan unsur, sanayi devriminin sonuncu aşamalarına doğru olan bu hızlı ilerlemedir. Kruşçev dönemi, belli tipten "sofistike" bir tüketime, yani elektronik, elekt-

romekanik, nükleer enerji, plastik maddeler, sentetik kimya gibi, yeni bir tüketici kitlesi yaratmaya yönelirken; beyaz gömlekli teknisyenler, teknologlar, inceleme bürosu araştırmacıları, laboratuvar bilginleri, "yeni bir işçi sınfı tipi" isteyen ve oluşturan yeni endüstrileri vurgulu hale getiren 1958 tarihli yedi yıllık plandan itibaren yakın hale gelmiş olan bu geleceğe doğru kapılarını açmıştır. Bu ayrıntıları ödünç aldığımız sosyolog, *SSCB'nin demokratikleşmesini tersine döndürülemez hale getirenler, işte bu yeni toplumsal güçlerin baskısıdır* diye sonuca varmaktadır.

Bu ilerlemenin, bu basıncın, toplumun ve komünist partinin canlı güçleri ve ataletleri boyunca açılması da gerekmektedir. Komünist partinin, sayısız badireden sonra bu refaha doğru ilerlemeyi kendi zimmetine geçirmeye kalkması, bu başarıyı kendi başarısı sayması normaldir.

Parti gerçekte, ancak SSCB'nin sosyalizmi kırk yıl yaşadıktan sonra, başka bir ülke haline geldiğini kanıtlarsa başarılı olacaktır, yani 1917 Rusya'sının Batı uygarlığı çerçevesinde yaşamasına karşılık, 1962 SSCB'sinin *refaha* "burjuva" Batı'nınkinden farklı ölçüler içinde *ulaştığını* kanıtlaması gerekmektedir.

Bu konuda geleceğin ne getireceğini öngörmek olanaksızdır. Zarlar henüz atılmamıştır. Ancak SSCB'nin kendi çözümünü üretebileceği ve bunun Avrupa ve Amerikan tarzından farklı olacağı öngörülebilir.

- *Uluslararası komünizm. Bu düzlemde de zarlar atılmamıştır ve oyunun sonu açıkça belli değildir.*

1961 Ekim kongresini yorumlayan Batılılar, buradan uluslararası komünist partinin tekbaşlılığının bitmesi gibi bir sonuç çıktığını, SSCB'nin uluslararası komünizmin tek yöneticiliğini bilinçli bir şekilde terk ettiğini ve bunun gerektirdiği fedakârlıklardan kurtulduğunu ve böylece kendi atılımına daha çok yöneleceğini düşünmektedirler. Sonuç olarak, SSCB artık iki merkezliliği (Çin, SSCB), hatta çok merkezliliği, "vatanların komünizmi"ni kabul edecek gibi gözükmektedir; artık her koyun kendi bacağından asılacaktır.

Bu kadar kategorik olmak cesaret ister; geniş komünist aile içi siyaset bile, sıradan kurallara uymaktadır: kızmak, kavga etmek, hatta karşılıklı tehditler savurmak, sonra uzlaşmak ve bir tek Anglosaksonlara özgü olmayan anlaşmalara razı olmak. SSCB'nin Çin'den çekinmeye başlaması daha dün ortaya çıkmış değildir; bu çekinme, tarihin yüzyıllarının içine ve aynı zamanda, XIX. yüzyılda Rusya'yı, Çin'in zenginlik ve harabelerini paylaşan büyük güçlerin arasına karıştıran çatışmaların içine kök salmıştır. Ama ABD'ye karşı duyduğu çekinme hiç de daha az değildir ve soğuk savaş gerçekleri bunu göstermektedir. SSCB istese de istemese de, tıpkı ABD'yi tecritçilikten vazgeçmeye zorlayanlarıyla aynı nedenlerden ötürü, yeni refahının içine kaçıp saklanamaz. İç siyasetini, dış dünyanın gerçeklerinin işlevinde düşünmek zorundadır.

Bu arada, SSCB'nin çevresinde adeta bir gezegen sistemi gibi olan bir komünist partiler sınıflandırması fark edilmektedir. Bu sistemde SSCB güneş konumunda olup, gezegenler birbirlerinden çok farklıdırlar.

En uzakta *ulusal komünist partiler:* Bunlardan bazıları bazı müreffeh Batı ülkelerinde (İtalya, Fransa) güçlü, diğer bazılarında (Anglosakson ülkeleri, Batı Almanya) güçsüzdür; diğerleri ise bazı ekonomik olarak zayıf Batı ülkelerinde yeraltı örgütlenmeleri içindedir (İspanya, Portekiz, Latin Amerika), bu grupta yer alan sonuncu partiler, azgelişmiş ülkelerin bazlarında meşru zeminde yer almaktadır.

Aynı anda hem uzak, hem de yakın olan *komünist ülkelerin* oluşturdukları bir hare vardır. Son savaştan bu yana Batı'ya karşı bir "Korunma" duvarı oluşturan bu ülkeler, Doğu Almanya, Polonya, Macaristan, Çekoslavakya, Romanya, Bulgaristan'dır. Bu ülkelerde muazzam bir ekonomik ve toplumsal dönüşüm yaşanmaktadır. Bunlar, Bulgaristan hariç, hızlı bir endüstrileşme içinde olan ülkelerdir. Zaten Doğu Almanya ile Çekoslovakya, komünizme geçmelerinden önce örgütlenmiş güçlü bir endüstriyi miras almışlardır. Bu koruma duvarının dışında, Arnavut komünizmi ile ilerlemeci Yugoslav sosyalizmi birer sapma meydana getirmektedir.

Bu ülkelerin konumu karışıktır: Bir yandan SSCB'den uzaklaşma olanakları yoktur; öte yandan, geleceklerinin güvencesi olan yapısal ıslahatlarının bazıları (tarım reformu, Polonya veya Macaristan'daki devasa toprak malikânelerinin ilgası, endüstrileşme), eğer komünizm aniden gelmeseydi herhalde mümkün olamazdı. Nitekim, her ülkede ekonominin ve uygarlığın kendine özgü konumunun çerçevesinde, SSCB ve komünizm ile olan ilişkiler, az veya çok güven verici, az veya çok serbest, az veya çok verimli olmaktadır.

Nihayet, güçlüklerinin altında ezilen ve gururu sayesinde ayakta duran, bugünkü dünyanın en büyük azgelişmiş ülkesi olan *Komünist* Çin, en uzakta yer almaktadır. Bu ülke en az yumuşak başlısı ve en tehlikelisidir.

Bu çabucak çizilen harita, yalnızca siyasal konumlara tekabül etmemekte, aynı zamanda ekonomik konumları da ortaya koymaktadır. Bu konumlar oyunu belirlememekte, ama onun yönünü göstermektedir. Çabaları sayesinde çok uzun zamandan beri başa geçmiş olan SSCB, şimdi galiplerin yalnızlığının içine düşme tehlikesiyle karşı karşıyadır.

fernand
Braudel

UYGARLIKLARIN GRAMERİ

Düne ait olaylar, şimdinin dünyasını hem tek başına açıklamakta hem de açıklamamaktadır. Aslında şimdiki zaman, çok daha eski deneylerin farklı derecelerdeki uzantısıdır. Şimdiki zaman, geçmiş yüzyıllardan, hatta "insanlığın günümüze kadar yaşadığı tarihsel evrim"in tümünden beslenmektedir. Hepimizin, kendiliğinden bizi çevreleyen dünyayı yalnızca kendi hayatımızın çok kısa süresi içinde ele alma ve dünya tarihini, her şeyin (savaşlar, çarpışmalar, zirve toplantıları, siyasal bunalımlar, devrim günleri, devrimler, ekonomik düzensizlikler, fikirler, entelektüel ve sanatsal modalar) birbiri ardına geldiği veya birbirine çarptığı hızlı bir film gibi görme eğilimine sahip olmasına rağmen, şimdinin böylesine bir yaşanmış zaman boyutunu içermesi size saçma gelmemelidir.

Fernand Braudel

Kapak Resmi: Archibald Archer, *The Temporary Elgin Room*, 1819

THG
0966647
BPP

İMGE kitabevi

imge·com·tr
internet kitabevi

ISBN 978-975-533-156-0
9 789755 331560